Павло ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

Павло ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

ТВОРИ В ШЕСТИ ТОМАХ

Павло ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

ТОМ ШОСТИЙ

оцифровано Hurtom.com

У2
З-14

В романах, составивших этот том, рассказывается о героическом подвиге советского пограничника, спасшего во время шторма иностранное судно («Добрый дьявол»), о жизни рабочей молодежи («С точки зрения вечности», «Переходим к любви»).

З $\frac{70303-074}{М205(04)-81}$ передплатне. 4702590200 © Видавництво «Дніпро», 1981 р.

ДОБРИЙ ДИЯВОЛ

Роман

Я відмовляюся прийняти кінець людини. Навіть коли дзвін долі ударить востаннє, звіщаючи загибель, і останнє марне відлуння його пролине і загубиться десь в останній червоній заграві на краю пітьми і настане мертва тиша, навіть тоді буде чутно ще один згук: кволий, але невичерпний голос людини, яка й далі говоритиме. Я певний, що людина не лише вистоїть — вона восторжествує.

У. Фолкнер

Мова буде не про несамовиту заклопотаність моря і не про безмежжя вітрів — йтиметься тут про безкінечність людського духу.

Земля міцно тримає людину. А коли й відпустить, то вимагає плати найвищою ціною. Може, тому так багато катастроф на пограниччі землі і неба, землі і моря. Зона вічного неспокою, вічних надій і одвічної віри, місце, де людині хочеться здійснити насправді свою потребу величі. Хто був нічим, той стане всім. Щоб стати, треба побути одним з багатьох, звичайним, нічим не примітним, а потім наблизитися до нас, затулити собою бодай на коротку мить усіх, щоб тебе побачили, стати відважним, не дбаючи й не думаючи про це.

Мова буде не про остаточну нелогічність вчинків і не про дивний брак мотивувань, яким відзначається ця історія,— залежатиме передовсім на тому, щоб разом з Яковенком стати очевидцями й учасниками майже неймовірного, опинитися на самому схрещенні подій.

Відважні платять. Яковенко мав заплатити життям. Гине людина — гине цілий світ, який вона в собі носить. Легко вмирають лише ті, в кого пусті душі. А коли в душі — дивне багатство?

Маємо рапорт, написаний Яковенком. Але мова буде не про його рапорт. Починати треба здалеку. З тої ночі, яка клубочилася теплими туманами і сонно блукала між таємничими шерехами землі і великою невідомістю моря.

...Воно слимачо вичапує з каламутних клубовиськ ночі, вистромлює з туману стесаний гостряк високого носа, присовується довгим боком до причальної стінки, і лише тоді стає чутно глибинний помурк двигунів у залізних нетрях судна, несамовитість, яка оточувала нічну з'яву, потиху відступає назад у темнощі, байдужі протитуманні висвіти печатають іржаво-чорний борт приблуди жовтавими розплесками, і під ними легко вичитується химерне найменння чужинця: «Омірос».

Вражає незвичність цих літер, несподівано породжених завдяки складній алхімії ночі, примарливому пересуванню корабля і світінню тигрячих очей портових прожекторів. Не схожі ті літери на звичну під усіма широтами латину, опецькувату, мов добре вгодовані католицькі абати, не нагадують нічим арабських письмен — отих вибризків нічної роси на холодному камені,— мало спільного в них і з кострубатістю готики, якою пиховито назначаються німецькі транспорти з Гамбурга, Кіля і Любека; ламливе паліччя цих літер у своїй примітивній незграбності затаює невисловну принадність, промовляє з них щось давнє-предавнє, літери спроквола формуються з кутів і замкненостей, бентежливих, неначе змертвілі очі забутих цивілізацій, крізь які прозирає вічність.

В рапорті Яковенка буде записано: «О третій годині ночі до причалу порту пришвартувалося грецьке торговельне судно «Омірос». Стояти на вахті коло трапа було наказано мені...»

Ніколи не знаєш, що подарує берегові розхитаний і розскриплений пароплав. Отаке чалапає від порту до порту, від одної землі до іншої, тицяється обшмугляним бортом до причалу, відкриває ляди своїх трюмів, гарчить лебідками, мов щось путяще, а там дивись — вивалює на берег то купу якогось ганчір'я, то химерне залізяччя, місце якому на смітнику, то щось сипке, а то громохке, а там підуть м'які паки бавовни, товстезні скрутні манільських канатів, сякі-такі циновки, акуратні бочечки, тяжкі, мов болячки, ящики.

Чомусь усі кораблі, які бачив Яковенко, були старі, пошарпані стихіями, так наче цей порт був на краю світу і, перш ніж до нього дістатися, судно мало пройти крізь усі сцілли й харібди нещасть і злигоднів.

Яковенка обгортала знудьгованість, як тільки йому випадало бути свідком квапливого випорожнювання якоїсь старої посудини: ладна вивернути всі свої нутрощі, аби лиш довести берегові, що недаремно тиняється по морях. Він любив ті старі кораблі, які приходили непомітно, тихо і не квапилися скидати з себе таємничості, стояли в порту по кілька днів, загадкові й неприступні, мовби вмерлі.

Та він добре знав, що життя в тих сталевих посудинах не завмирає ні на мить, тому любив ходити й прислухатися. Бачив себе збоку й згори. Йде по вузькому пірсу повільно й роздумливо. А обабіч вузької бетонної стрічки круто вивищуються стіни бортів, поплямлених, пошарпаних, латаних-перелатаних.

А за тими бортами — писки, сичання, двигтіння, а то десь дзвякнули гігантські мідні тарелі: «Дзінь-нь!..», а то скаржний болісний стогін: «О-о-о-у-у!»

А вода тлуста, брудна, місиво непотребу, мотлоху (як багато покидьків після людини!), і кораблі стоять посеред тих покидь-

ків так, мов уже ніколи більше не видобудуться на чисте вільне море. Може, тому деякі з них і поспішають віддати берегові все, що мають у своїх трюмах, аби тільки той берег відчепився од них, відпустив, дав змогу вийти знову на широкі води, втекти від сонливості гавані й набридливої шарпанини коротких портових хвиль.

Та Яковенко був ще надто молодий, щоб розуміти всі тонкощі, знати душі кораблів, збагнути всю глибину їхнього поводження. Підходив до них з позицій спостерігача, сприймав тільки зовнішність, йому імпонувала романтична загадковість чужинців, яка відразу зникала, тільки-но над бортом провисала незграбна пака бавовни чи ящик з наполовину зчорнілими бананами.

Природа не створила нічого досконалішого за жінку, а людина — за корабель. Принаймні так вважав Яковенко. Але мав переконання також, що й те і те лише до певної межі спроможне зберігати свою досконалість, переступивши її — губить геть усе. Чи досконалість у загадковості або й у таємничості? Не знав. Був ще надто молодий і недосвідчений, судив про все не з досвіду й твердих переконань, а здебільшого керуючись особистими відчуттями. Вважав, наприклад, що таємничість корабля ще побільшується, коли він, отак стоячи коло причалу непорушний, мовчазний і безлюдний на перший погляд, раптом мовби стріпнеться своїм великим тілом і десь серед палубних надбудов несподівано відчиняться дивної форми залізні дверцята і визирне звідти жіноче лице, або покажеться оголена по лікоть жіноча рука, яка поправляє зачіску, або з'являться на твердій палубі дві жіночі ноги,— це триватиме лише мить, і коли подумати, то нічого незвичайного тут і немає, просто жінка, яка працює в камбузі, мабуть, вирішила дихнути повітрям, чи покликати когось, чи глянути на чуже небо, на яке завжди хочеться поглянути людині,— однак такі хвилини Яковенко цінував чи не найвище. Ясна річ: жінка на кораблі — це порушення кимось там усталених правил, здається, навіть законів. Але, по-перше, Яковенко не знав жодних морських законів, бо ніколи не жив ні на морі, ні коло моря, по-друге, жодні закони, окрім тих, яким сам підкорявся у своїй службі, його поки що не обходили (та й кого вони обходять у дев'ятнадцять літ), і якби хто-небудь сказав йому, що всі закони створювалися колись тільки для того, щоб їх тепер ламали, як непотрібні й смішні, і навів оту дивну заборону перебування жінки на кораблі, Яковенко б радо пристав на бік тих, хто порушує, ламає, відкидає суворі ригори поведінки, не викликаної необхідністю, а тільки чиєюсь примхою.

Монотонність служби, нудьга стояння коло чужих трапів, набридлива гуркотнява портових механізмів, буденність завантаження «іноземців», заклопотана метушня чоловіків, дощі, тумани, сонця, вітри — все забувалося в ту п'янливу мить незви-

чайності, яку дарувало тобі саме тільки скинення жіночої брови з-над високого борту. І де, заливши враз всіх диких марень вири і в'ялий ритм морський дня золотом п'янким, міцніш, ніж алкоголь, і гомінкіш, ніж ліри, любовний бродить сік із присмаком гірким.

Що могло бути неприступніше й прекрасніше за незнайому жінку на чужому кораблі, жінку, яку ти, власне, й не побачив до ладу, не міг роздивитися, а тільки бачив слід від неї, вабливий, мов слід від далекої зірки!

А в рапорті буде про сонце: «В порту стояла страшенна спека».

І то правда: сонце пекло вже цілий тиждень. Знай пекло і пекло.

— Понімаєш, яка штука? Сидиш ти в салоні сам собі пан, сам собі свиня. Старшина перевіряє в іноземчиків паспорти, шльопає їм штампи прибуття-вибуття, а ти сидиш у кріслі, морду надуваєш, а вони все до тебе: містер-твістер, може, кокаколи, а то коньячку?

Єфрейтор Лясков задавака й брехуняра. Але його слухають завжди охоче. І Яковенко теж слухає і потай заздрить: чому не відпущено йому хоч краплину такої безтурботності, як її відміряно сторицями Ляскову?

— І ти як — розумієш, про що вони говорять? — питає він похмуро Ляскова.

— Аякже!

— Про що ж саме?

— А я не прислухаюся!

Виснажлива одноманітність прикордонницького життя: вахта, сон, заняття. Дні, місяці, роки. Навіть прихід іноземних суден не ламає цієї одноманітності. День приходить, і день відходить, і хтось собі мандрує, а ти зостаєшся. Все набридає. Починаєш ловити себе на думці, що повторюються і ті речі, яким це невластиво: радіо, книжки, газети, кіно. Здається тобі, що ти вже чув таку передачу, читав таку книжку, зустрічався з ідентичними газетними заголовками й закликами, а вже про кіногероїв — і казати нічого: їх можна звести до кількох стереотипів. Оце тобі Лолобріджіда, а це Бондарчук, а тут Мастройянні, а там Самойлова, а до неї Баталов та ще Савельєва або ж Одрі Хепберн. А чи бачили ви Спенсера Тресі або Фернанделя? Тоді подивіться на Яковченка або й на Тарапуньку на гірший кінець.

Тому прикордонники люблять розповіді. Розповідають усі, найбільше ж і найохочіше — Лясков. Для нього немає заборонених тем, він нічого не приховує, не лишає для власного вжитку нічого інтимного, не боїться видатися смішним, невдахою,— для нього не існує слова «поразка». Лясков не боїться нічого!

— Понімаєш, яка штука! — розсівшись у курилці, теревенить він.— Ходив я на траулері в Охотському морі...

— І там устиг побувати? — не вірить хтось із прикордонників.

— А що? Завербувався в Одесі, квиток у зуби, на ТУ-104, жух-жух — і вже тобі синее море, белый пароход, сядем поедем на Дальний Восток!.. В наш час... Да, так от, понімаєш, яка штука... плаваєм, ловим рибку, малу й велику, крабів, кальмарів...

— Китів,— підказує хтось.

— І тебе б за губу впіймали, якби попався,— мимохідь кидає Лясков.— Але тут, понімаєш, яка штука, приймаємо радіограму йти до такого-то острова, здати вилов... Ну, як почули ми про той острів — всенародний траур!

— Що там — пірати? — знов той, що закидав про китів.

— Женщини! — Лясков обводить усіх торжествуючим поглядом, повторює знов: — Женщини! Вісім тисяч женщин на острові і нуль цілих мужчин! Ясно, яка штука!

— І що ж вони там роблять? — осміхаючись питає Яковенко.

— Понімаєш, яка штука, якісь лопухи вербували на рибозавод і навербували самих дівчат... Звезли їх усіх на острів, глянули — трагізм! І став острів жіночий!

— І що?

— І що, і що! — перекривляє Лясков.— Вісім тисяч дівчат, харчі добрі, повітря морське, настрій бадьорий, а хлопців і напоказ нема! Понімаєш, яка штука? А тут нам радіограма: топайте до острова і здайте своїх кальмарів отим амазонкам! Ясно? Капітан — у паніці. У нього сім'я — троє дітей, кохана дружина. Фотокарточка в каюті на столі, лягає і встає — на фотокарточку дивиться. А поткнись на острів — розженять і моментально оженять! Понімаєш, яка штука? Вісім же тисяч?

— Ну, а ти?

— А мені що: я холостий і нежонатий! Думаю так: виберу найкрасивішу з восьми тисяч, квиточок в зуби, на ТУ-104 і жих-жих до Одеси. І пройдемося по Приморському бульвару туди-сюди, а потім — на Дерібасівську і...

— Так ти одружений? — питає Яковенко навмисно, хоч усі знають, що Лясков холостяк і вічно буде холостякувати, як сам він заявляв принаймні тисячі разів.

— Можеш ти мати солідність і не перебивати! — огризається Лясков.— Понімаєш, яка штука. Приходимо ми в порт. Ну там, ясно, все робить техніка, людей мало, не розбереш, жінки чи наш брат... Порядок поки що... Відпускає капітан команду на берег — ніхто не йде. Бояться. Тут уже замполіт: товариші, так і так, ви повинні нести свою високу свідомість до місцевого населення, яке відрізане від материка і так далі... Я виступаю наперед і заявляю, що все життя мріяв нести свідомість і поне-

су й тут, раз так припекло... Ну, і зі мною ще там набралося десяток хлопців таких, що пальця в рота не клади... Топаєм на берег, дивимось, понімаєш, яка штука: застава. Прикордонники. Такі, як оце ми з вами. Тільки в нас застава чим огороджена? Тополями? А там — два ряди колючого дроту! Ясно! Фортифікація на випадок женського нападу! Ну, тут половина з нашого загону зробила поворот на вісімнадцять румбів — і дьору! А ми сміливо й рішуче вперед! Ідемо вулицею. Городок нічого собі. Як у пісні про гітари. Народу, правда, малувато. Понімаєш, яка штука, зовсім нема народу на вулиці. Бо городок такий добрячий вибудували, а народу ж вісім тисяч! А що таке вісім тисяч! Те спить, те обідає, те в носі колупає... От тобі на вулиці й пусто!.. А так все в порядку: магазини, перукарні, пошта-телеграф, кінотеатр, кафе «Берізка»... Ну, мої хлопці, як іноземні туристи, сунуть далі, щоб усі пам'ятні місця відзначити відповідним манером, а я, не довго думаючи,— в кафе «Берізку»! Хватону, думаю, двісті грам для бадьорості, а там видно буде! Вестибюль — модерн! Решіточки, квіточки, тралі-валі... Гардеробниця — дівчина. Усміхається, простягає ручку — картузик, мовляв. Ну мені що, жалко! На тобі картузик, а усміхайся за свою зарплату, нас цим не купиш, з восьми тисяч ми можемо вибрати ще й не таку! Мерщій до залу, стаю на порозі, дивлюсь... Понімаєш, яка штука! Повен зал дівчат! Сидять за такими модерними столиками, в таких модерних блузочках і платтячках — все, як в Одесі! — і попивають собі чорну каву, хоч би хни! Столики всі на чотири особи, а більше як три ніде немає. А то по дві, а то й по одній! Сидять, ждуть женихів з-за моря! Трагізм! Став я на порозі, а вони на мене стрель-стрель очима! А очі ж які! Як в універмазі — вибирай, що душі вгодно! Ну тут, понімаєш, яка штука, я прицілююся ще здалеку, беру на гачок таку блондиночку, в рожевій безрукавочці, таку, понімаєш, як ото на фарфорових чашках малюють,— і повний вперед! Коло неї там ще дві сидять, але я на них нуль уваги, для мене головне блондинесочка і вільний стільчик коло її столика. «Морський привіт! — кажу.— Дозвольте пришвартуватися в вашій гавані?» А блондиночка таким мені арктично-антарктичним голосом: «Зайнято!» Понімаєш, яка штука: хтось її вже взяв на приціл. «Ким же,— питаю,— зайнято?» — «Подруга скоро прийде». Ну, раз мене міняють на подругу, то пошукаємо собі серед восьми тисяч іншого об'єкта. Моментально орієнтуюся в обстановці і беру курс на брюнетку, в голубому платті, з такими якимись воланчиками чи чорт його зна, як воно називається. Одним словом, щось таке делікатне і навколо шиї, і навколо рук, і внизу. А брюнеточка така вогниста, як сонячний протуберанець! Там уже цілих два стільці вільні. Привіт! привіт!. Дозвольте? Не дозволяємо. Чому? А все тому ж. Знову ждуть подруг. Тепер уже аж двох! «Де ж вони, ваші подруги?» — питаю. «В перукарні, зачіски роблять».— «Для кого?» —

«Для себе. Раз на своїй голові, виходить, для себе». Понімаєш, яка штука: ображають. Натякають, що я не дуже розчесаний. А в мене чуб завжди заплутаний, як ідеалістична філософія. Ну, тут мене зовсім заїло. Раз так, думаю, піду до бідної й самотньої! Не вибираючи йду до столика, де сидить одна. Сидить, сьорбає каву і дивиться на мене з-за чашки, як з-за Китайської стіни. І вже ні блондинка, ні брюнетка. Ніяка. В Одесі я до такої й за премію б не підійшов! «Дозвольте?» — «Зайнято».— «Всі три?» — «Уявіть собі».— «Подруги?» — «Вгадали». Понімаєш, яка штука! Знущаються вони, чи що! «Де ж ваші подруги? — питаю.— Може, в турецькій бані?» — «На заняттях. У театральній студії». Як почув я про театральну студію, плюнув, повернувся — і ходу з кафе «Берізка»! Та, в модерному вестибюлі, гукає вслід: «Картузик забули, товаришу краболов!» Взяв я картузик — і додому! А мої друзяки вже там, і у всіх любовні пригоди точно такі самі, як і в мене. Понімаєш, яка штука!..

— А колючий дріт навколо застави? — по хвилі спитав Яковенко.

— З війни лишився. А начальник застави хазяйновитий попався. Хай, каже, може, колись пригодиться...

Поки Яковенко стояв коло трапа «Оміроса», Лясков побував із старшиною на судні, сходячи на берег, клацнув пальцями перед обличчям у Яковенка, прошепотів, щоб не чув старшина:

— Там кадри, будь здоров!

Яковенко знизав плечима. Його не обходили зацікавлення Ляскова. Мабуть, знову йшлося про якусь дівчину, тепер уже іноземку. І знов брехатиме Лясков, як познайомився, як півгодини розмовляв з нею, як домовився про побачення на березі. А потім — смішний кінець наполовину, а то й цілком вигаданої історії, і Лясков перший сміятиметься з себе, і це йому надзвичайно личитиме. Йому личило все: і смішне, й сумне. Яковенко теж міг би розповісти про себе що-небудь смішне.

Як був ще малим хлопцем, часто парубота витворяла з ним поганий жарт. В селі в них була ряба Федорка, мала всього надто багато: обличчя, грудей, стегон. Їй завжди було жарко, особливо влітку. Сиділа в хатині коло розчиненого вікна за густим кущем бузку, ждала свого чоловіка, який працював колгоспним шофером і завжди десь метався на «газоні». А Федорці було жарко, вона ховалася в затінок за кущем бузку, заплющивши очі, тяжко сапала, виставляла у вікно товсті свої плечі... Великі хлопці, мабуть, заздрячи Яковенкові, що мав на диво гарне личко, заманювали його до Федорчиного куща, боляче штурхали попідбіччю і не відпускали, поки не згоджувався він робити, що велять. Тоді підхоплювали його на руки, розгойдували і кидали просто в кущ. Він летів у бузок, кричав: «Тітко, дайте я вас поцілую!» Товсті гілки спружинювали, відкидали

його назад саме тоді, коли він був зовсім близько до розгніваного товстого Федорчиного лиця. Виборсувався з куща і втікав.

А за кілька днів знову те саме: живою бомбою проломлюється він крізь бузок, заплющені від страху очі, відчайдушний крик: «Тітко, дайте я вас поцілую!»

І ще багато разів повторювали з ним неприємний жарт, аж поки сталося те, чого хотіли хлопці: гілля вчасно не спружинило, не відкинуло Яковенка, і він врізався в Федорку, в її всеохоплюючу м'якість, у її вулканічно пашіюче тіло і гадав, що то вже кінець, що ця велика й страшна жінка знівечить його, та воно й заповідалося на те, бо Федорка гарикнула йому назустріч:

«Ану ж, що воно тут за цілувальник! — Але, побачивши мальоване Яковенкове личко, злагідніла, промурмотіла: — Диви, яке гарне хлоп'я»,— і Яковенко відчув на собі щось дивно бентежливе, вологе, гаряче, незбагненне. Вже потім, коли Федорка відпустила його і він відбіг од вікна, прикритого кущем бузку, на добрячу відстань, збагнув: то був поцілунок. Федорка його поцілувала!

Нікому ніколи не казав про той поцілунок, а пам'ятав його завжди. Дай на зуби Ляскову таку історію — хвалився б — не нахвалився! А Яковенко вважав так: навіщо?

Мав і сумну історію. Мабуть, ні в кого не було такої. Але теж ніколи не розповідав. Переживав її сам, доповнював, добудовував, з роками вимальовувалася та подія для нього дедалі дивніше і неймовірніше, вже й сам не міг точно визначити, де тут правда, а де вигадка, іноді переставав вірити, здавалося йому все те поганим сном або, як ото співається: кажуть люди, кажуть...

Сумна історія.

Про дощ. Власне, й не про дощ, а про старшу сестру Тетянку.

Всі Яковенки були вродливі. Смагляві, окаті, з вогнем у погляді. Тетянка отримала в спадок того вогню найбільше. Обпалювала всіх. Ще в школі в неї закохувалися всі вчителі. Молоді шофери, прочувши про небачену красуню, з'їздилися з усього району й виспівували попідвіконню в Яковенків сигналами своїх машин новітні степові серенади. Рано чи пізно ми починаємо платити світові тим самим, чим платить він нам. Таня теж не вистояла перед легіонами залицяльників, вона й у гадці не мала грати роль снігової королеви, красуні з кам'яним серцем — вона теж закохалась. І щоб далеко не ходити — у вчителя. Вчитель був зовні так собі: ні те ні се. Викладав у десятих класах математику. Дражнили його Сироваткою, бо мав щось у собі спільне з тим молочним продуктом: завжди трохи кислуватий, засняділий на виду, говорив знудьговано, неохоче, не любив сміятися. Зате розум мав точніший за таблицю множення. Коли ставав перед дошкою, брав крейду до рук і починав виписувати

на дошці цифри й формули, зникала його сонливість, заснядiлість, увесь він мовби світився, і думки його виіскрювалися перед учнівськими поглядами гострі, точні, засліплюючі. Прізвище математикове було — Дерега. Хоча прізвище тут не грає жодної ролі. Мало кому яке прізвище вліпили його предки!

Можна б розповідати довго, а можна й зовсім коротко: після десятого класу Таня одружилася з Дерегою. Розписалися вони в суботу двадцять першого червня, в неділю мало бути весілля (Яковенки закололи кабанчика, закупили того-сього в кооперації, а дещо й самі зварили, щоб міцніше було), але вдосвіта почалася війна, весь партійний актив викликали до райцентру, поїхав і Дерега.

Війну всі збиралися виграти днів за три-чотири. Такої самої думки був і Дерега. Поки що ж довелося копати протитанкові рови в таких місцях, куди німців ніхто не допускав навіть у найхворобливіших мареннях. Однак німці чомусь не розділяли легковажних думок про закінчення війни за три-чотири дні, війна тривала вже три місяці, німецькі танки наближалися до протитанкових ровів, викопаних колишніми учнями Дереги. Дерегу знову викликали в район, він десь їздив, щось робив, потім забрав Таню і зник з села. Зник назавжди.

Той сонний, збайдужілий над своїми формулами чоловік з невідомих причин і ще з невідоміших міркувань (міркування начальства для простих людей завжди невідомі і часто досить дивні, але, мабуть, так воно треба!) став командиром партизанського загону, основне ядро якого складали активісти, полишені в тилу ворога. Точний математичний розум пригодився Дерезі вже в час підготовки до партизанської діяльності. Він загодя організував собі надійні бази, мав продукти, зброю, мав твердих людей, на яких мав покластися. Наслідок: жодного провалу. Німці не змогли винюхати жодної бази Дережиного загону. Вони взагалі не могли збагнути, звідкіля той загін налітає, де він розташовується, який він. Партизани Дереги гриміли в тих краях, наводячи на фашистів майже містичний жах. Вони прозвали Дерегу Партизан Чорт, бо навіть його прізвища довгий час не знали, як нічого не знали про нього і його хлопців.

Чи треба казати, що Таня весь час була разом з Дерегою? Може, то вона й надавала йому такої нечуваної снаги, бо хіба ж кохання не перероджувало найчерствіших людей і не робило героями миршавих й упосліджених! Але Яковенко, намагаючись бути об'єктивним у своїх думаннях про все це, витлумачував Дережині успіхи тільки точністю його розуму. В командирів завжди повинен бути точний, як математичні формули, розум. Безжально точний!

А загін тим часом більшав і більшав. Прилучалися до нього місцеві селяни. Ішли комсомольці. Багато додалося солдатів, що попадали в оточення (їх ще й досі звуть «оточенцями» всі ті,

кого слід би по справедливості називати «втікачами»). До зими загін перетворився на бригаду, і вже Дерега вважався мовби полковником чи навіть невеличким генералом, а тут у лісах об'явився справжній партизанський генерал, і Дерега попросився під його руку, ввійшов своєю бригадою до партизанського об'єднання, яке заволоділо цілим лісовим краєм.

Серед інших прибульців появився в Дережиній бригаді і колишній його учень. Назвати його можна б так: Петренко Дмитро або Дмитренко Петро, це вже кому як сподобається. Бо знову ж таки не в іменах суть, а у вчинках.

Той Дмитренко чи Петренко колись теж був закоханий у Таню, але Дерега, мабуть, цього не знав, зате добре знав, що Дмитренко-Петренко з математики завжди йшов непогано. Чому б не взяти такого хлопця в бригаду? Та й потім: кого ж брати, якщо не своїх колишніх учнів?

Петренко-Дмитренко відразу став крутитися в штабі коло Тетянки, яка виконувала службу радистки. Вона й взагалі ще з школи терпіти його не могла, а тим більше не стала терпіти його коло себе тут. Напалася на чоловіка: нащо взяв цього вертуна?

Той промовчав, але згодом відправив Петренка-Дмитренка в один загін. Таня забула про нього й думати. Помилилася. Якщо вже хочеш усунути ненависну тобі людину, яка може принести шкоду, то будь послідовний у своїй ненависті, ніколи не зупиняйся на півдорозі. Інакше біда! Але такі гіркі істини засвоюються тільки з довгими роками життя. А Таня мала за плечима вісімнадцять літ. Замало для вміння ненавидіти.

Дерега любив купатися. Мав у лісі потаємну баньку, навідувався туди, як тільки вибирав вільну годинку. Їхав тільки удвох з ординарцем. Там теж було два-три вірні партизани, ото й увесь «гарнізон». Навколо десятки кілометрів партизанського краю, невсипущі пости за кожним деревом і кущем — не пролізе й миша. Командир бригади міг вільно випарюватися й викупуватися, виганяти березовим віничком втому з тіла. Партизани не заважали своєму командирові. Ординарець витупцював коло коней, не випускаючи з рук автомата. Двоє жвавих хлопців кололи дубові та соснові дрова і знай підносили їх до баньки, де досвідчений дідок Рибченко нажарював каміння для пару, грів воду, годив командирові, як рідна мати.

Не знала Таня, що Петренко-Дмитренко опинився серед дровоколів потаємної лісової баньки. Та, здається, вона й про баньку нічого не знала.

А далі все відбулося дуже просто. Ординарець підстрибував на рипучому снігу коло коней, Петренко-Дмитренко вискочив з сарайчика, де вони з напарником кололи дрова, і бігом рушив до баньки, несучи поперед себе оберемок дров. Зосліпу він налетів на ординарця, впіймав сторчака, розсипав дрова, ординарець незлобиво засміявся і кинувся допомагати Петренкові-

Дмитренкові збирати важкі дубові поліна. І коли він нахилився, Петренко-Дмитренко вдарив його найважчим поліном по голові. Ординарець упав, і Петренко-Дмитренко бив його, поки розтовк юнакові голову на лемішку. Напарника свого не остерігався, бо той лежав у сарайчику зарубаний сокирою. (Декого може здивувати така нелюдська жорстокість у вісімнадцятилітньому хлопцеві. Але ніколи не шукайте лагідних зрадників!) Дід Рибченко не становив жодних труднощів. Перевдягнені партизанами поліцаї, яких Петренко-Дмитренко покликав зі схову, не дали дідові й кавкнути. А Дерегу взяли голого.

Закушкали в кожухи, кинули на сани і повезли крізь усі партизанські застави, бо Петренко-Дмитренко знав усі паролі, та і його знали скрізь, вірили.

Коли Таня довідалася, що Дерега в гестапівській тюрмі, вона мовчки зібралась і того ж дня вже була в місті. А ще за день пробилася до начальника гестапо. Ніхто не чув їхньої розмови. Але вона була, вона неодмінно мусила бути, і тому Яковенко ще малим став складати в ній слово до слова, незграбно й невміло, і з часом та розмова, дивна, нереальна, цілком протиприродна, дедалі виразніше лунала в ньому, але передати будь-кому її він не міг і не вмів, тому відтворити її тут буде важко. Але спробуємо. Ось та розмова:

ВІН. Ти хто така?

ВОНА. Тетяна.

ВІН. Чого тобі?

ВОНА. Я хочу залишитися тут.

ВІН. Право вирішувати належить тільки мені.

ВОНА. От я й вимагаю, щоб ти вирішив.

ВІН. Хто ти така?

ВОНА. Сказала вже.

ВІН. Ти партизанка?

ВОНА. Не грає ролі.

ВІН. Я накажу тебе повісити.

ВОНА. Мені однаково.

ВІН. Але шкода вішати таку гарну жінку.

ВОНА. Я це знаю.

ВІН. Що ти знаєш?

ВОНА. Що я вродлива і що подобаюсь усім чоловікам. І тобі теж.

ВІН. Обережно! Я не всі.

ВОНА. Тому я й прийшла саме до тебе. У тебе влада, у мене — краса.

ВІН. Ти досить нахабна.

ВОНА. У тебе страшна влада. Але не наді мною. Ти бачив коли-небудь таку, як я?

ВІН. Обережно! Ці сарматські жарти... Що б ти хотіла за?..

ВОНА. Працювати в тюрмі.

ВІН. У тюрмі? Ким?

ВОНА. Хіба я знаю? Прибиральницею, чи що.

ВІН. Там немає прибиральниць.

ВОНА. А ти зроби.

ВІН. І що?

ВОНА. І нічого...

ВІН. Тут якась підступність... Ти не все сказала...

ВОНА. Ти вгадав. Ти повинен пообіцяти мені лишити живим одного чоловіка...

ВІН. Ніяких обіцянок!

ВОНА. Тоді я йду!

ВІН. Ти нікуди не підеш. Звідси ніхто не виходить. Мертві — так. Живі — ніколи.

ВОНА. Не лякай. Я можу бути потрібна тобі тільки жива.

ВІН. Жива, жива... Ти надто жива, щоб бачити тебе мертвою! Хто той чоловік?

ВОНА. Ти повинен дати мені слово.

ВІН. Я не можу давати слово, не знаючи імені.

ВОНА. Можеш. Ось я перед тобою, і я вимагаю, якщо ти хочеш мати таку жінку...

ВІН. Це цинічний торг! Ганьба!.. Ну гаразд... Припустімо, я даю слово не чіпати цього міфічного скіфа...

ВОНА. Дай слово честі! Заприсягнися!

ВІН. Сказав — не повторюю. Хто він?

ВОНА. Дерега.

ВІН. Неможливо! Його повісять.

ВОНА. Тоді я піду. Або можете вішати мене разом з ним.

ВІН. Ти абсолютно божевільна жінка! Ми можемо ще щось придумати.

ВОНА. Тільки одне: Дерега повинен лишитися живий!

ВІН. Ну... я можу обіцяти тобі... Принаймні поки я тут... він... я не можу випустити його, ясна річ... це абсолютно неможливо, але... ну, він буде живий... допоки...

ВОНА. Добре. Але я повинна мати гарантії. Щодня бачити його...

ВІН. Це виключено. Жодних контактів!

ВОНА. Гаразд. Здалеку. Під час прогулянок.

ВІН. Прогулянок? Щоб він утік? Цей страшний партизан! Ні, ні!..

ВОНА. Тоді пускайте мене до нього в камеру. Щоб я могла пересвідчитися...

ВІН. Ну, так... Ти входитимеш до нього в камеру на... на десять секунд... але жодного слова...

ВОНА. Тричі на день...

ВІН. Це вже занадто!

ВОНА Тричі по десять секунд — це ж ніщо!.. Хіба ти хочеш від мене тільки тридцять секунд на день?

ВІН. Я продаю душу самому сатані! Ти матимеш те, що хочеш!..

Так Тетянка рятувала Дерегу. Жахливих два місяці. Вона вивчила всі години чергувань і змін німецької варти, викреслила найдетальніші плани гестапівської тюрми, все передала партизанам, сама командувала нальотом партизан на місто, сама вбила начальника гестапо, який був її коханцем...

І першої ж ночі розповіла Дерезі все. Він сидів у лісовій хатинці чистий, вимитий, у новій білизні, сидів коло вікна, мовчки думав, довго думав, потім підвівся, підійшов до здерев'янілої від його довгої мовчанки Тетяни, сказав:

«Я, звичайно, дякую, що врятувала мене від шибениці... І за геройство, проявлене... Винен у всьому насамперед я сам. Потім цей Петренко-Дмитренко... Ми його знайдемо. Але з тобою... Я змушений передати твою справу до трибуналу, бо ти зрадила... Я можу простити, але що я?.. Один чоловік... Закоханий... Закохані не мають права приймати рішення».

«Отже, і я не мала права приймати рішення, коли хотіла тебе врятувати?» — тихо спитала вона.

«Очевидно... Тобою керувала твоя пристрасть, а не загальна ідея... А втім, я заплутався... Тут усе так переплітається... Ясно тільки одне: ти зрадила Вітчизну».

«Я? Зрадила? А що таке Вітчизна? Хтось над нами? І тільки він має право діяти від імені Вітчизни? А чому я не можу нести в собі теж якусь частку цього наймення? Чому Вітчизна — це завжди хтось і щось, а не я і не ти? Чому?»

«Я не знаю. Знаю тільки те, що ти повинна стати перед трибуналом».

«Я люблю тебе».

«Так. І я теж... Але — завтра ти повинна...»

«То, може, сьогодні?» — спитала вона й стала одягатися.

Жінки часто плачуть, щоб полегшити страждання. Таня не заплакала з того вечора жодного разу.

Партизанський трибунал складався з трьох чоловік. Така тоді чомусь була традиція. Ні більше, ні менше — троє. Слід, мабуть, трохи розповісти про членів трибуналу.

Найстарший був трибунальщиком від народження. Не вірив нікому: ні рідній матері, ні батькові, навіть собі не вірив. Щодня оглядав себе в дзеркало, обмацував, аби пересвідчитися, що це справді він, що підступний ворог не умудрився підмінити його кимось іншим. Окрім того, мав тверде переконання, що під військовий трибунал ніхто без провини не попадає, а щоб не помилитися в кваліфікації провин і злочинів, голосував завжди тільки за один вид покарання: смерть!

Другий був набагато молодший, м'який, податливий, любив пожартувати, любив добре попоїсти, випити, любив жінок, не вмів ні в чому собі відмовляти. А раз так, то завжди боявся, що в нього можуть відібрати якесь із життєвих задоволень, позбавити його хоч одної з улюблених принад життя, і легко згоджуватися з тими, хто командував, наказував, хто був твердий,

рішучий. Вони здавалися йому безгрішними й непомильними, як віруючому господь бог. Чи слід казати, що в трибуналі він завжди тяг руку за старшим. Щоправда, іноді намагався якось відбутися жартом, говорив навіть про помилування чи там пробачення, але коли старший суворо зводив до перенісся острішки брів, молодший швидко вклякав і давав згоду на розстріл звинуваченого. Все-таки приємно бути послідовним, хай навіть і в несправедливості.

Третім членом трибуналу на той час у бригаді була... дівчина. Факт нечуваний і трохи дивний, але якщо взяти до уваги, що та дівчина перед війною встигла закінчити три курси юридичного факультету, то все стане зрозумілим. За тою дівчиною стояла молодість, стояла висока закоханість у життя, коли життя цінується не за наїдки й напитки і не за сумнівні втіхи, а просто за те, що маєш змогу дихати, сміятися, милуватися квітами, дивитися на небо, лічити зорі... І ще стояв за дівчиною Закон, якому вона готувалася слугувати, Закон, що не підлягає скороминущим вітрам політики, не підкоряється тимчасовим настроям щонайвищих керівників, не виконує іноді сумнівних, так званих «вимог часу». Тому серед трьох членів трибуналу дівчина була найсправедливіша і найтвердіша в своїй справедливості.

Розповідати про перебіг Тетянчиної справи в трибуналі тяжко, соромно й боляче. В партизанському архіві збереглося все. Охочі можуть прочитати (чи знайдуться охочі?). Нас цікавить вирок.

Двоє одностайно проголосували за розстріл. Легко догадатися, хто саме: обидва чоловіки, причому першим подав голос старший, а вже молодший тільки приєднався. Так і сказав: «Приєднуюсь».

Дівчина проголосувала «проти». І не тільки проголосувала, а заявила вотум сепаратум, тобто висловила свою окрему думку, в якій наполягала на помилуванні Тані і — навіть! — на клопотанні про її нагородження! Річ нечувана в справах трибуналу, про що досвідчений голова тої ж миті і заявив. Але дівчину не налякала його заява, вона сказала, що не дозволить розстріляти жінку, яка заради кохання пожертвувала навіть коханням, чого чоловіки ніколи не зможуть зрозуміти, а крім того...

«Що «крім того»?» — спитав молодший член трибуналу, якому це починало подобатися. Йому взагалі було б ліпше сидіти не в трибуналі, а в оперетці: дуже охочий до забав і сміху був той чоловік.

«А крім того, вона героїчна жінка!»

«Вона зрадниця, і її треба розстріляти!» — це, ясна річ, старший.

«А може, справді... зважаючи на...» — почав молодший своє балансування між двома полюсами.

«Вона зрадила!» — вперто повторював старший.

«Тільки своєму чоловікові»,— це дівчина.

«Але з ворогом!»

«Для нашої справи!»

«Ми не можемо...» — старший змовк, бо заплутався, але відразу знов узявся за своє: — Наказ командира — покарати її!»

«А хіба ми повинні слухатися наказів? Тоді навіщо ми? Закон не має слухатися окремих осіб».

«Ох, ніколи не заводьтеся з жінками!» — засміявся молодший член трибуналу.

«Вам важко збагнути жінок, бо вони завжди великодушніші за чоловіків! — відрубала дівчина.— Я вимагаю помилування!»

«А я — розстрілу!» — кричав старший.

«А може, їй щось таке... легеньке? — запропонував молодший.— Щоб відчула і належно...»

«Помилування, до того ж цілковите!»

«Розстріл!»

Так вони сперечалися, а той третій все просовувався поміж їхніми крайніми позиціями та все вигадував якісь форми покарання, які б примирили трибунал, бо негоже, коли навіть троє людей не можуть ніяк дійти спільної думки. Єдність потрібна, монолітність у всьому! Навіть у помилках і заблудах, коли диктуються вони вищими інтересами.

І таки вмовив. Вирішено було відправити Таню в один з віддалених загонів рядовим партизаном, перед тим обстригти публічно й переодягнути в чоловіче вбрання.

Вирок трибуналу мав затвердити командир бригади. Зважаючи на незвичайність справи, він міг би доручити затвердження своєму заступникові, але не такі тоді були часи і не така людина був Дерега, щоб комусь там щось передоручати. Він сам перехрестив вирок криваво-червоним написом: «Затверджую!»

І все відбулося так, як ухвалив трибунал. І сам Дерега був присутнім, коли обстригали й одягали в ношені-переношені чоловічі лахи його Тетянку, сам дав їй гвинтівку з примкнутим багнетом, і всі дивувалися, як може знести молода жінка таку наругу і чому не шпортне свого колишнього чоловіка багнетом?

Але Тетянка знесла все. Попросила в партизана, який віз її в далекий загін, махри, закурила, стала говорити навмисно хрипким голосом. Звикала до чоловічої своєї ролі і долі...

В загоні пробула недовго. Стояли тоді гарні теплі дні. В лісах дихалось особливо легко й святково. А потім уночі пішов дощ. Загін робив великий нічний перехід, на ранок мали перебратися до іншого лісу, ще пишнішого і прекраснішого, брели по пояс у травах, продиралися крізь гущавини, крізь зелене віття, а на всьому лежала важка роса, і до ранку вони позабейкувалися так, що не хотілося й дивитися один на одного, і їхній командир вирішив поєднати перепочинок з купіллю, бо

натрапили над ранок вони в глибині соснового лісу на приховану партизанську баньку.

Було виставлено вартових, зроблено все, як годилося, зроблено швидко й точно. А потім носили воду й розпалювали баньку, і теплий дим зав'юнився попід соснами, і всі мерщій стали здирати з себе мокрий, облипаючий одяг, і всі дивувалися, що можна так забруднитися в чистих росах. Потім усі ці напівголі, звеселілі від очікуваної купелі люди раптом здригнулися від несподіваного звуку, хоч звикли до того звуку, жили серед таких звуків...

То був короткий і жорстокий постріл з трофейного пістолета. Пролунав він з-за причілка баньки, тої самої баньки, звідки взимку було взято Дерегу (хоч про це, здається, ніхто й не відав). Усі кинулися туди і побачили нового партизана, якого ніхто ще й не взнав, побачили, що то жінка — прекрасна молода жінка, обліплена мокрим одягом. Вона сиділа, прихилившись до соснових колод причілка, прихилившись недбало і стомлено, дивилася на всіх чорними очима, в яких навік закляк зелений лісовий світ. Тоненький прутик молодої вільхи гінко вивищувався над мертвою, і над саме її обличчя з вузького листка, виставленого, мов рука долі, нависла велика крапля роси, готова щомиті важко впасти.

Може, стояли партизани, дивлячись на ту краплю зовсім коротку мить, але для Яковенка ця сцена тривала ось уже багато-багато років. Так і здавалося йому, що й досі стоять у зарошеному лісі мовчазні, вимучені й вимочені партизани і мовчки дивляться на його мертву сестру Тетянку.

Яковенко ніколи не бачив своєї сестри. Знає її тільки з фотографії. Тепер, з відстані двох десятків років, можна б спробувати знайти винних. Але й тепер важко.

А може, у всьому завинила роса?

Відлуння цієї трагічної історії можна знайти в рапортові Яковенка. Там стоїть: «Людина повинна бути горда. І якщо вже так, то горда послідовно».

На трап не ступила жодна нога. Безглуздям було б ждати, що хтось зійде на берег о четвертій чи п'ятій ранку. «Омірос» сонно притулився до причалу, сонно завмер, і здавалося, що на ньому або ж усі сплять, або й зовсім нема нікого живого. Судно-привид, судно-примара. Не чутно криків-гуків, нема тупотіння й біготняви на палубі, ніхто не дивується чужому порту, нікого не цікавить берег. Невидимий капітан десь дає нечутні команди, невидимі люди невидимо їх виконують, хтось кидає на причал товсті канати, хтось вправно спускає трап — і знову все мертве, сонне, байдуже. А старе судно таке, немов воно воскресло з прадавніх-давен, виринуло з океанського дна. На корабельному кладовищі «Омірос» вважався б найпоказнішим

експонатом. У нього так мало було спільного з будь-чим живим, що Яковенко, власне, й не ждав, щоб хтось зійшов з «грека».

Спокійно достояв до кінця своєї зміни й передав пост Ляскову, який лаявся, що його рано розбудили, й ще лаявся, коли побачив обшарпаний борт «Оміроса».

— Це нижче моєї гідності — стояти коло такого обдертюха! — бурчав Лясков.

А Яковенко швидко дійшов до застави і, не гаючись, поклався спати, бо прикордонник спить не тоді, коли настає ніч, а коли має час для спання.

Щось там йому приснилось, але він не збагнув, що саме. І прокинувся, не доспавши своєї норми, що вже й зовсім не властиве для такого молодого хлопця, та ще й змореного щоденним стоянням на посту.

Яковенко лежав на своїй вузькій залізній коєчці, прислухався до звичних звуків заставського життя (тупотіли чоботи наряду по коридору, дзвонив телефон у чергового, старшина Кайнаров вимовляв своє «і борщ», у ленінській кімнаті хтось крутив приймача, шукаючи, що серцю миле) і пробував згадати, що ж саме йому приснилося.

Так і не згадав. Зате пригадалося йому сіно. Любив отак, прокинувшись, вдавати, ніби спить, і перебирати сторінки пам'яті.

Зовсім неждано пригадалась йому пригода з сіном.

Останнє літо перед армією провів у колгоспі мотористом. На двох зчалених докупи дніпровських дубах установили човновий двигунець, примайстрували зверху дубів широкий дерев'яний поміст, і Яковенко цим «катамараном» переправляв на задніпровські випаси худобу, возив з островів сіно. Коли не стало роботи в селі, його послали в далеку лісову бригаду. Там, на дніпровському старику, притулився невеликий хутір. Обіймали його з трьох боків старезні діброви й молоді сосняки, а з четвертого — зеленіли на староводді дикими травами довгасті острови й острівці, прикрашені дуплистими вербами й густими лозами. Таким Яковенко пам'ятав хутір ще з дитинства, таким він лишався і досі.

Яковенко виїхав до хутора перед заходом сонця, бо плисти туди треба було не більше години, але заплутався серед піщаних кіс, які Дніпро нагортав тут щороку в найнесподіваніших місцях. Сонце зайшло, на річці швидко стемніло, з чорної води то там, то там винурювали білі коси і запліталися перед очима в хлопця, неначе виткі руки казкових русалок, під днищами дубів зловісно терлися тверді хребтища перекатів, білі русалки щодалі більше зштовхували незграбне дводубів'я на мілини — довелося причалити.

Яковенко ткнувся в рипучу косу, підтяг трохи дуби, щоб не знесло їх водою, ліг на ще теплому піску і вмить заснув. Тобто й не заснув, а задрімав, бо ще вухо його вловлювало довколиш-

ні звуки: тихе хлюпотіння річки, далеке гавкання собак у селі, завивання мотора машини, що, мабуть, буксувала десь у піску. Та дивно: чим глибше він занурювався в сон, тим чутніше хлюпотіла річка, так ніби вода підбиралася до його піщаної постелі, була вже зовсім близько, загрозливо оточувала його, заливала. Він перелякано схопився, сів, протираючи очі. Вода затопила його своїм голосом, вона лилася на Яковенка своїми звуками, ближче, дужче, більше. Він зовсім прокинувся і тільки тоді збагнув, що просто на нього з води вибрідає чорний кінь.

Кінь розбивав воду копитами, і вона хлюпотіла тепер жалібно і лякливо. Він поставив передні ноги на білу косу, і ноги ті видались Яковенкові такими товстими й міцними, як столітні нічні дуби в густому лісі. Високо-високо, окреслена зірками, виникла над колонами ніг коняча голова, теж чорна-пречорна, і пирхнула з гігантських ніздрів гарячим духом. Кінь ступив ще вперед, майже доторкуючись передніми копитами до Яковенка, враз мовби вдарився об пісок, і білість піску вибухнула над ним химерною з'явою; хлопець з переляку подався назад, посунувся, проорюючи в косі борозну, не мав часу й сили підвестися на ноги і сунувся, сунувся, орючи холодіючий пісок, аж поки зупинив його жіночий задерикуватий голос:

«Чого лякаєшся?»

Тільки тепер Яковенко роздивився, що кінь стоїть непорушно, і не б'є гопки, і не вдаряється об пісок, і біліє над ним ніяка не з'ява, а найзвичайнісінька дівчина чи жінка, з чорними смужками на стегнах та грудях і чорним волоссям над трикутником обличчя. Жінка була така сліпучо-біла, що Яковенко знов тернув себе по очах і для певності ще трохи од'їхав назад своїм дивним робом.

Жінка на коні засміялася.

«Ти що — справді... жінка?» — спитав спантеличений Яковенко.

«Вже ж не чортиця».

Вона знов засміялась, і Яковенко прокинувся остаточно. Він скочив на ноги.

«Чи мені не сниться? Підожди, хоч ущипну тебе».

«Себе вщипни — який жвавий!»

Вона крутнула коня, і чорний хвіст хвисьнув у Яковенка перед носом.

«Це ти що — їдеш до нас сіно возити?»

«Я».

«Чого ж розлігся тут?»

«Не можу втрапити до хутора».

«А куди ж ти можеш утрапити?»

Яковенка заїло.

«До тебе — міг би...»

«Куди тобі?.. Тільки пісок задом орати вмієш... Наймайся до нас на лісопосадки — замість плантажного плуга...»

«Ось я тобі покажу!» — він стрибнув до неї, рука його ковзнула по теплій, ще мокрій від дніпровської води жіночій нозі, кінь крутнув на місці, відтираючи Яковенка, схарапуджено скочив до води, забрьохав глибше й глибше...

«Хоч уранці не проспи,— долинуло до Яковенка з річки,— газуй просто на довгий острів, спитаєш там Варку-бригадирку...»

Розпалений Яковенко мало не кинувся слідом. Навіть мотора запустив і відчалив од коси, тримаючись того напрямку, куди зникла гола вершниця. Але коси заповзялися не випустити його з царства білоруких русалок, і він, тихо вилаявшись, змушений був ждати, поки розвидниться.

Однаково не знайшов Довгого острова, бо всі острови — малі й великі — були довгасті, всі схожі, на всіх сіно або вже лежало скошене, або докошувалося й досушувалося. Довелося Яковенкові пливти до хутора, щоб розпитати, куди податися.

Коло берега, прив'язаний до старезного, наполовину струхлявілого осокора, стояв пофарбований у дивовижний синій колір моторний човен, а на ньому клопотався, видно, його власник, худорлявий літній чоловік з білим волоссям.

«Не заводиться?» — гукнув йому ще з води Яковенко.

«Нема іскри»,— глянув на нього власник синькового човна, і Яковенка здивували його очі: чорні, молоді, якісь мовби дитячі.

«Може, помогти?» — Яковенко примуцював свої дуби до того самого осокора і підійшов до синькового човна.

«Ви знаєте, взяло, а тепер не хоче».

Чоловік мав на собі білу нейлонову сорочку, акуратно застебнуту на всі гудзики, яскравий галстук, напрасовані штани з підкоченими холошами («Нащо прасувати, коли однако закочуєш холоші?» — подумав Яковенко) — з усього видно: міський.

«Ви, мабуть, тут...»

Той не дав скінчити запитання:

«На дачі. Я тут уже вісім років. Щоліта».

«Рибу вудите?»

«Та ні. Більше люблю — просто на човні... А як сінокіс, то помагаю возити сіно з островів... Бабі Наталці, Килині... Варці-бригадирці...»

«Варці-бригадирці?»

«А ви її теж знаєте?»

«Трохи...»

«Інтересна жінка... Хоча й... Я помітив: усі вродливі жінки — трохи нещасливі... Навіть коли зовні здається щасливою, то в душі... Та ви ще молодий — не знаєте цього...»

«А ви хіба?..»

«Я — старий... На пенсії... І давно вже на пенсії — от що найцікавіше...»

«Відставник?»

«Артист».

«Хіба артисти бувають на пенсії?» — здивувався Яковенко.

«Вони теж люди... Вас як звати?»

«Яковенко».

— Ні, звати... Мене, наприклад, Діодор... Трохи дивно, правда?.. Але нічого...»

«А мене — Дмитро. Але всі звуть Яковенко... Чомусь так звикли... І мого батька, і діда...»

«І в моторах ви трохи?..»

«Зараз подивимося...»

Мотор на Діодоровому човні мав не менше як п'ятдесят років трудового стажу. Все, що в ньому могло спрацюватися, вже давно спрацювалося, все, що могло поламатися, давно поламалося, все, що піддавалося корозії, піддавалось їй охоче й залюбки. Незграбна купа старого залізяччя, сяк-так згвинчена, скручена дротом, зв'язана мотузками і навіть двома шелюговими вервечками... Яковенко свиснув.

«По-моєму, цей мотор можна запустити, лише застосувавши до нього атомну енергію в мирних цілях»,— сказав він Діодорові.

«Потримайте отут,— попросив той,— і тут. А на оце натисніть ногою. Ні, лівою, бо правою треба натиснути отут... Так... Тепер держіться... Якщо вас трохи трусне — то іскра з магнето пробивається, не зважайте... Трус слабий... Не бійтеся... Зараз я крутну... Так... увага!»

Він ухопився за допотопну ручку й щосили закрутив її спершу в один бік, потім у другий. Галстук зачепився за ручку, смикнув Діодора донизу, той мало не стукнувся підборіддям об мотор, рвонув галстук набік, хотів був зупинитися й скинути його зовсім, але в цей час у моторі щось булькнуло, стрельнуло, просто в обличчя Діодорові пхакнуло чорним димом, мертве залізяччя ожило, загарчало, щось там закрутилося-завертілося, Яковенка раз і вдруге струснуло електричним розрядом, але він уперто тримав там, де йому вказав хазяїн човна,— і терпіння не пропало марно. Двигун заклекотів.

«Відв'язуйте мерщій човна! — гукнув йому Діодор, кидаючись до маленького саморобного стерна.— Його треба випустити на вільну воду, щоб він набрав розгону. Тоді вже мотор не зупиниться. Хоч цілий місяць плавайте!.. Він у мене такий...»

Яковенко розплутав ланцюг, яким човен прив'язаний був до осокора, відіпхнув човна від берега, але зробив це не зовсім вправно, заточився і, щоб не впасти у воду, теж стрибнув у Діодорову посудину...

Мотор стріляв, і трахкав, і швидко тягнув човна з чистої води в найбільші гущавини латаття, яке встеляло неширокі проходи між островами...

«Весло! Беріть весло, не пускайте його в латаття!» — панічно закричав Діодор.

Яковенко став шукати весло, а тим часом човен уже затягло в латаття, мотор чхнув, востаннє стрельнув і вмовк, тепер, мабуть, навіки.

«Нащо ж ви сюди зарулювали?» — спитав Яковенко, що знайшов нарешті весло в довгій, схожій на собачу будку кабінці.

«Він сам... не слухається руля... Страшенно примхливий... Як жінка... А тепер латаття... стебла накрутилися на гвинт — і зупинило мотор... Він слабенький... не потяг... Та ви не турбуйтеся... Я завжди так плаваю... Я вмить...»

Він скинув сорочку, став розстібати свої напрасовані штани. Яковенко побачив запалий живіт, худі груди з великими шрамами — слідами поранень.

«Не треба, я вам допоможу»,— швидко сказав він і скочив у воду.

Проплив уздовж човна, тримаючись рукою за борт, намацав гвинт, став розплутувати міцні зашморги витких, слизьких стебел латаття. За якусь хвилину човен вільно загойдався серед білих водяних лілій.

«Заведемо?» — запропонував Яковенко, вилазячи з води.

«Треба підождати. Він тепер повинен відпочити,— сказав Діодор.— Я завжди отак плаваю... З пригодами... А що життя без пригод?.. Ніяке, правда?.. Ви мені подобаєтесь... По-моєму, у вас добре серце... Я люблю таких людей. Може, тому, що й сам такий... Знаєте що? Давайте я вам заспіваю?»

Він не став ждати Яковенкової згоди, не прибрав вигіднішої пози, не готувався, а відразу вхопив у груди повітря, блиснув дитячо-добрими чорними очима й заспівав:

Де ти бродиш, моя доле?
Не докличусь я тебе...

Голос у Діодора ласкавий, добрий, а краси в ньому було стільки, що здавалося — якби справді існували на землі чи в небі ангели, то вони б співали тільки такими голосами. І Яковенко, що почав уже злоститися на свою безглузду пригоду, вмить забув про свою злість і нетерпіння, забув, що йому треба шукати Довгого острова, забув про невідому Варку-бригадирку і про незвичайну нічну жінку, що випливала до нього з Дніпра на вороному коні,— вражений і захоплений, сидів у човні й слухав дивний спів Діодора, дивного чоловіка, якого війна відправила на пенсію з оперного театру, де він колись, мабуть, чарував тисячі слухачів. Хлопець думав, що не можна людський голос відправити на пенсію і нікуди не можна діти людський голос, заховати, примусити мовчати, а хто пробує робити це — чинить злочин. А може, й не думав так Яковенко, а йому тільки здавалося, що думає, або пізніше здавалося, що він тоді думав саме так. Тим більше, що спів Діодорів було припинено досить різко й несподівано, і Яковенко не вбачив у цьому ніякого

злочину й насильства, бо знов почув голос своєї нічної незнайомки...

Човен їхній потиху наблизився до одного з островів, зачудований піснею Яковенко не дивився туди, нічого й нікого не бачив навколо, окрім Діодора, і саме тоді з берега почулося:

«От розспівалися!..»

Яковенко стрепенувся! Той самий голос, що вночі. Діодор тепер його не цікавив. Та, здається, він якраз і вмовк. Яковенко глянув на берег. Там, коло самої води, стояла молода жінка в світлому ситцевому платтячку, боса, простоволоса, з граблями в руках. Чорне буйне волосся викреслювало ніжний трикутник обличчя, розтулені губи складалися в ледь вловиму посмішку...

Невже вона?

Але та, вночі, здавалася високою-високою, суворою, неприступною, а ця невеличка, якась по-домашньому округла, м'яка...

Невже вона?

У тої ноги струмували по крутих конячих боках довгі й гнучкі, мов білі змії, а в цієї смагляво кругляться литочками, круто заламуються в стегнах, напинаючи благеньке платтячко.

Діодор урвав пісню й розгублено сказав:

«Варко, а ми до вас... Ось і товариш... Яковенко... У нього два дуби... все ваше сіно — за одним заходом...»

Човен м'яко зашелестів травою коло Варчиних ніг. Вона осудливо глянула на Яковенка.

«То це ти?»

«Я».

«Познайомтесь, будь ласка,— Діодор хотів полагодити все миром,— це Варка-бригадирка, а це...»

«Ми вже знайомі,— сказала вона, і в глибині її очей народилося щось притаєне, зелене, мов плавневі трави,— знайомі вже... тільки... не знала я, що цей Яковенко такий красивий...»

«А то що?» — задерикувато спитав Яковенко.

«А нічого! Де твої дуби? Проспав?»

«Зараз ми їх приженемо»,— заметушився Діодор, який через свою делікатність не міг спостерігати різких перепалок між людьми. А тут вийшло так, що саме він став винуватцем непорозуміння між Варкою і юнаком. Яковенко ніколи не відзначався надмірною хоробрістю в поводженні з дівчатами, а тут його штовхав і штовхав під ребро якийсь бісяка, і хлопець вистрибнув з човна, наблизився до Варки, нахабно зазирнув у її зелені очі й твердо сказав:

«І ти теж поїдеш зі мною... а то... а то я не втраплю на острів...»

«Тільки мені й клопоту! — засміялася вона, але відступилась од Яковенка, і він зрозумів це як побоювання.— Бачили ми й не таких красунчиків!.. Розкомандувався!.. Ти мені не командуй, а давай дуби, та накладатимемо сіно!.. Ну!»

Вона відступила ще на крок, а в Яковенка вичерпалися запаси молодецтва, він щось промимрив і неохоче поліз у Діодорів човен.

«Відпихайся веслом! — скомандував Діодор.— Якось перегребемося через протоку. Бо мотор ще не прочах...»

Варка насмішкувато дивилась їм услід.

«Отак я завжди тут плаваю»,— зітхнув Діодор, і Яковенкові стало його жалко.

«А ця Варка — що?» — спитав він.

«Та розумієте... Був у неї чоловік... Ледащо... Купила вона йому мотоцикл... Ганяв він сюди та туди... Пив... Ну, прогнала вона його... Жінки дуже рідко розуміють, який чоловік може зробити їх щасливими... Їх засліплює почуття...»

Яковенко подумав, що його теж засліпило. Про Діодора тоді не думав. Спитав тільки здуру:

«А ви — щасливий?»

«Бачте... я — сам»,— Діодор усміхнувся так болісно, що Яковенкові стало його ще більше жалко, але в своєму захопленні зеленоокою бригадиркою він не зміг тоді відгадати причини сумного Діодорового плавання по зарослих лататтям протоках, навіть у гадці не мав, що у Варку можуть закохуватися не лише палкі парубчаки, але й люди серйозні.

А переконався в цьому ще того дня.

Хоч сінна бригада, очолювана Варкою, вважалася жіночою, навколо неї, мов мухи, крутилися чоловіки. За день Яковенко перебачив на острові мало не все чоловіче населення хутора. Прибився обліковець, обвішаний сумками, надутий, поважний, у новому піджаці й червоних черевиках, яких уперто не скидав. Він терся коло Варки, діставав із своїх сумок то один блокнот, то другий, вдавав, ніби щось записує (а в самого, як помітив Яковенко, не було жодного підструганого олівця), бурмотів: «Для піднятія животноводства треба й нада...» Варка насмішкувато штурляла обліковця в сіно, він падав, вибирався з сіна, обтрушувався, плів щось несусвітне.

Потім у допотопній довбанці приплив маленький сивобородий дідок, якого жінки називали «дід Раденький», і взявся показувати Варці, як треба складати сіно на дубах. Він хотів ще затягти Варку до себе на сіно, «щоб краще втоптувалося», але вона не захотіла, послала дідові якусь молодицю, а сама подавала сіно знизу, щоразу блискаючи до діда зеленими очима, і дід млів, вигарцьовував по-півнячому на сіні, кричав:

«Варко, виходь за мене заміж! Не дивися, що старий. Не бійся: до сусідів не бігатимеш!»

«А баба?» — сміялася Варка.

«На пенсію. Тепер пішла мода на пенсії...»

Були ще на острові рибалки з вудками, приїздив молодий лектор, навідався ветеринар, який мастив чимось корів от гедзів і тепер смердів і сам так, що всі затуляли носи і відхрещували-

ся від нього, як од нечистої сили, а він однаково не зважав на те і щось шепотів до Варки...

І Яковенко теж не відставав од усіх залицяльників. Скористався зі свого становища, крутився коло Варки цілий день, вистрибував з дубів на берег, брався її замінити або хоч стояти поряд з нею і метати сіно на дуби. Нестерпно пекло цілий день сонце, а Яковенкові ще жаркіше було від Варчиної близькості, він не бачив, що їй теж жарко, що в неї пітніє шия, липне до тіла сінна труха, не помітив Варчиних намагань стати до нього так, щоб він не бачив її спітнілої шиї, зморшки, яка на самій видноті перерізала шию, отої клятої сінної потерті, що вперто липла й липла до тіла, до рук, до обличчя і особливо до шиї і до тої зморшки, жіночого нещастя, яке годі приховати.

Возили сіно допізна. Яковенко шкодував, що не може лишитися ще хоч на день.

«Мало у вас сіна»,— сказав він похмуро Варці.

«З нас вистачить»,— безжурно відповіла вона.

«А я поїду і знов заплутаюся серед кіс».

«А ти не їдь».

«Справді? Тобі хочеться, щоб я не їхав?» — він зрадів.

«Мені однаково».

«А може...— у нього здригнувся голос,— може, ти ще приїдеш до мене на косу?»

«Дзуськи! — засміялась вона.— Ще ні до кого не їздила!»

«До мене ж їздила...»

«Не знала, що ти такий красивенький».

«А тепер знаєш...»

«Молодий ти дуже».

Він уловив у її голосі щось схоже на сум.

«А ти хіба стара? Ти ж он яка...»

«Не твоє діло!..»

Вона вже йшла від дубів по білому піску, йшла в темряву, ніхто і ніщо не могло її затримати, і тоді Яковенко відважився на відчайдушне. Він вискочив з дуба, наздогнав Варку і швидко, невміло, майже падаючи на неї, поцілував жінку у волосся, десь на шиї, чи на потилиці — не розбирав нічого. Варка, вражена, стала. Мабуть, ждала, що хлопець, як більшість чоловіків, стане хапати її за руки або ж пробувати обійняти, і готова була до відсічі, але Яковенко теж став навпроти неї і не виказував нічого, крім розгубленої покори. Тоді вона підвелася навшпиньки, м'яко чмокнула його в щоку, сказала ласкаво:

«От дурний...»

Яковенко вхопив її за руки.

«Варко... Варко...»

Вона випручалася. Зачарованість зникла. Яковенко сам зіпсував гарну хвилю своїм аж надто звичайним жестом. Власне, він теж ставав таким, які усі. Хоча й не схожий на всіх інших, на тих, які набридають Варці, яких вона терпіти не може. Знов

постояли мовчки, тепер трохи віддалені одне від одного. Темрява між ними мовби просвічувалась, і тепло було, як удень, Варка знов відчула, як у неї пітніє шия, і ота зморшка збирає в собі всю жароту тіла...

«Ну що?» — спитала майже суворо.

«Варко...— Яковенко не міг видобути з себе нічого, крім белькотання.— Вар...ва...»

«От приїдеш ще колись возити сіно, тоді...»

Що буде тоді, вона не доказала. Сама не знала. І він не знав і не зрозумів. Але вловив тільки те, що вона відкладає їхнє нове побачення на цілий рік, і злякався.

«Коли ж це буде? — вигукнув жалібно.— Це ж цілий рік!..»

«Незчуєшся, як і пролетить! — безжурно сказала вона.— Ну, їдь собі... Бо в мене ще корова недоєна...»

«Яка корова?»

«Та, що на чотирьох ногах,— Варка засміялася.— Ну, до побачення...»

Вона пішла. Яковенко заціпеніло стояв, потім знов кинувся слідом за Варкою, але вона вже зникла в шелюгах, ішла десь безшелесно, віддалялася од нього, віддалялася. Він став, послухав трохи, гукнув у темряву:

«Я приїду!.. Приїду!..»

А восени забрали його до армії.

Саме тепер сінокіс, може, Варка жде його, а він... Хотів якось написати їй листа, але виявилося, що не знає Варчиного прізвища. Не написати ж: Варці-бригадирці. І часто згадував з сумом та болем Варку, і доброго Діодора, який, мабуть, теж був закоханий у молоду жінку (про це Яковенко став догадуватися лише тепер), і дніпровські протоки, і білі коси, і свої просмолені дуби, що мало не стали його човнами щастя.

А отже, не стали!

У рапортах про спогади не пишуть. Ніхто також не перелічує, скількох вродливих жінок зустрів за життя. Не написав і Яковенко про те, як після першого чергування коло трапа «Оміроса» зненацька згадав і пережив подумки усю свою пригоду з зеленоокою Варкою. Бо що могло бути спільного між вабливою крутобокою молодицею з дніпровського берега і пошарпаним іржавим грецьким суденцем?

Сонце стало припікати у вікно. Не рятували тополі, не рятували білі фіраночки. Сонце перебиралося через тополі, відшукувало щілини між фіранками і заливало простору кімнату такими потоками світла, що Яковенко відчував себе, мов зварений. Міг би втекти від сонця, але для цього треба вставати з ліжка, а він ще мав з півгодини для відпочинку.

Але тут повернувся з чергування Лясков. Протупотів по коридору, поставив у піраміду свій автомат, гуркнув дверима до

кімнати, де відпочивав Яковенко, гукнув: «Полундра!» — і розсівся на своєму ліжкові, яке стояло коло Яковенкового.

— Ти чого розгукався? — невдоволено спитав Яковенко.— Бачиш, людина спить...

— Царство небесне проспиш! — вишкірився Лясков, відчиняючи свою тумбочку і длубаючись у ній.

В його тумбочці ніколи не було жодної книжки на відміну од Яковенка, в якого книжки складали все майно. «Хто читає книжки в наш нервовий вік! — сміявся Лясков.— Буду я витрачати на якийсь роман два місяці, коли за півтори години в кіно три твої романи показують! Тепер порядні люди книжок не читають! Ділом треба займатися, а не читати! От у нас капітан був — ти думаєш, читав що-небудь? Тільки записи в судновому журналі!.. А міністри, думаєш, читають? Го-го, коли ж тоді керувати!..» Яковенко до пуття не міг відповісти Ляскову. Він чомусь ніколи не міг посперечатися з Лясковим, бо в того напохваті були, здавалося, найпереконливіші докази своєї правоти, Лясков буквально вбивав співрозмовника своїм буденним практицизмом. Заперечувати йому Яковенко майже не вмів. Зате володів природними зарядами мовчазної впертості, які допомагали йому стояти на своєму навіть тоді, коли не міг витлумачити своєї поведінки. Любив читати з дитинства, читав і тут, вибираючи кожну вільну хвилину, був переконаний, що світ загине в той день, коли не знайдеться на землі жодної людини, яка б узяла в руки книжку.

Лясков подлубався в тумбочці, дістав звідти «Спідолу», причинив тумбочку, знову вгніздився навпроти Яковенка, підморгнув йому:

— Бачиш штучку? Найновішої моделі. Вчора купив. Та ти в цьому ділі — слабак!..

Яковенко мовчав. Лежав, дивився на Ляскова. Балабон!

А Лясков угвинтив тонку сталеву антену, клацнув тумблером, став промацувати простір, шукаючи розваги. Ефір спав, зігрітий сонцем. Десь бурмотів політичний коментатор («...якщо подивитися на останні події у В'єтнамі з одного боку, то ми перестанемо бачити їх з другого боку, а тому спробуймо розглянути події з третього боку, або ще ліпше — відразу з усіх боків...»). У Ватікані молились. Там завжди моляться: удень і вночі. Благають діву Марію послати їм вічне блаженство або ж блаженну вічність, моляться ревно й настирливо, моляться вже не в збудованих з дикого каменю середньовічних каплицях, а в модерних церквах перед мікрофоном: ану ж і в діви Марії є транзисторний приймач...

Нарешті крізь сонну тишу продерлися далекі звуки джазу. Лясков пересмикнув плечима від збудження. Те, що треба. Труба, саксофончик, гітара, контрабас, піаніно і найліпший друг підростаючого покоління — ударник. Саме те, що бажалося! Беу-беу-бум-м!

— Блюзик! Кумекаєш? — прискалив око Лясков.

Однак Яковенко лежав так само збайдужілий і мовчазний. Лясков поставив приймач на тумбочку, шморгнув носом, розстебнув гудзики гімнастерки, нахилився до Яковенка.

— Ця грецька коробочка — це, брат!.. Та ти побачиш!.. Шикарна публіка!.. Сьогодні як повалили на берег! Усі... Тільки капітан та ще там хтось не пішли... А то всі — в місто... І всі —шик-модерн! Суденце — хоч з рукою під церкву, а команда, як з журналу мод. Уміють маскуватися! Ніколи б не думав, що там такі! Ввічливість, усі мені «хав ду ю ду» і так далі... поклончики, розмовочки... посмішечки... А дівчинка там є — вмреш!..

— Годилося б тобі морду набити... за базікання,— відвернувшись до стінки, спокійно промовив Яковенко.

— Та ти зовсім лопух! Хто базікає? Самі липнуть — відбою просто нема! Я кажу: заборонено контакти, коли на посту, а вони сміються і все «гир-гир! гир-гир!».

— А ти б не відповідав.

— Образяться!.. Вони ж од душі все це!.. Я їм теж. Кажу: місто наше прекрасне, і подивитися його треба, але що ж ви, містери-твістери, кидаєте свою посудину і не розвантажуєте? У нас, кажу, строго: простій — жени грошики! Валюту, тобто... А вони кажуть, гуд бай, нічого страшного, заплатимо штраф, нам аби місто подивитися, а вантаження-розвантаження від нас не втече і так далі... Я тоді кажу, якщо ви такі багаті, то чому ж ваш «Омірос» обідраний, неначе його з корабельного кладовища вкрали? А вони: нам аби всередині добре, а зверху однаково море та бурі пооббивають... Практична публіка!.. Не те, що ми... У нас як тільки десь дряпнеться бортом, відразу цеберочку з білилами і давай, Лясков, замазуй!.. А нащо?..

— Балакучий ти який. На посту ж розмови заборонені... Не знаєш хіба?

— У нас пост особливий. Представляєм цілий Радянський Союз коло іноземного трапа... Треба проявляти... нашу ввічливість.

— І як же ти з ними?.. Якою мовою... проявляєш?

— Ясне діло: англійською!

— Хіба знаєш?

— Чудак чоловік! Та хто ж її не знає!.. Ясно, коли з тобою говоритиме англієць чи американець, то ти нічого не зрозумієш, але коли якийсь інший іноземець говорить по-англійськи, тоді все зрозуміло... Бо він знає стільки ж слів, як і ти... А головне: вимовляє їх теж так, як ти... А в англійській мові головне — вимовляти так, щоб ти зрозумів... Англійці й американці цього не знають, мелють як попало, от з ними й дотолкуватися важко... А з цими... Там такі хлопці... Та ти побачиш!.. Тільки лінію держи!.. Так, мовляв, і так... Ми і ви. Але якщо розібратися... Співіснування... мир — дружба...

І ось ти стоїш на сторожі. Стоїш і тоді, коли вже всі й забули, що є на світі вартові й сторожа.

І якщо йтиме на твою землю стіна води — перепини їй путь своїми плечима. Якщо насуватиметься океан вогню — відгорни своїми руками, погаси своїм тілом. Якщо чума пробиратиметься тишком та нишком — зумій помітити її в найбільшій потаємності й знищ!

А облуда?

...Сонце не переставало пекти. Десь добре сохло сіно в таку спеку, а в Яковенка пересихало в горлі від спогаду про сіно і про... Ох, Варко, Варко, не треба про тебе згадувати, бо ти далеко і нічого не знаєш і вже, мабуть, усе забула... А в порту сонце вибивало з землі білий пил, і все ставало біле: причали, довгі шиї портальних кранів, машини... Хлопчаки, які ловили коло пірсів ледачих бичків, після сидіння цілий день на сонці ставали мовби в'ялені, портові жінки — литкасті й крикливі — пересувалися ліниво і ледь ворушили пойнятими смагою губами.

«Омірос» ще й досі зберігав свою загадковість. Виставляв до сонця латки своєї іржі, пашів перегрітим металом, іноді навіть пробував розбити портове безгоміння звуками радіомузики, але ревно зберігав таємницю своїх нутрощів, своїх трюмів, не показував, з чим і чого прийшов.

Він заімпонував би цим Яковенкові, якби вже під час другого його чергування не напустив на хлопця галасливу юрбу дивних людей.

Вони налетіли на Яковенка майже всі разом — білозубі, розсміяні, одягнені в якесь нейлонове чортзна-що, в якісь розпанахані безрукавки і лискучі тоненькі штани, і всі були митіперемиті, вичищені й напахчені, мов ходячі парфюмерні магазини, обрушили на Яковенка цілі зливи слів з усіх відомих йому й невідомих мов, кожен хотів заручитися дружбою молодого прикордонника, кожен тицяв солдатові якийсь сувенір, якийсь подарунок: той запальничку, той пачку сигарет, той кольорову листівку, яка рекламувала рейси теплохода «Семіраміда» по Егейському морю, а той пакетик гуми для жування,— розгублений Яковенко спершу відтручував дароносців ліктями, а коли не помогло, то вимушений був наставляти автомат, щоправда, плазом, наче щит, і все осипалося з нього на землю, в білий пил, і він стояв, мов у зачарованому колі неприступності, крізь яке не міг пробитися жоден з незвичайно, майже істерично привітних «оміросців». Вони пробачливо всміхалися й зітхали від безсилля, аж ось по трапу скотився дивний чотирикутний чолов'яга, ще зовсім молодий, з білим пещеним обличчям («Може, капітан?» — подумав Яковенко), розштовхуючи всіх своїх, пройшов до Яковенка і простягнув солдатові невеличку скриньку, зроблену з нержавіючої сталі й чорної пластмаси. Здається, то

був транзистор, і здається, з найрідкісніших і найдорожчих, дванадцять діапазонів, самих тільки коротких хвиль — шість діапазонів, починаючи з одинадцяти метрів... Однак Яковенко не мав часу на розглядини. Він наставив навпроти чотирикутного молодика автомат, метал брязнув об метал, транзистор жалібно дзенькнув, погляд наштовхнувся на твердий погляд прикордонника, чорні очі вдарилися об очі ще чорніші — і все. Чотирикутний відступив, переможено всміхнувся, крутнув на своєму транзисторові коліща, видобув з чорної скриньки джазове завивання, махнув своїй зледащеній юрбі: гайда до міста!

А Яковенко стояв посеред розкиданих у білому поросі авторучок, запальничок, різноколірних абищиць... і вже не так пекло сонце, як обпалював сором. «Ах, негідники, за кого ж вони мене мають!»

Яковенко мало не плакав від образи. З нетерпінням ждав зміни: хотілося хоч на заставі одвести душу.

Та коли Яковенка нарешті змінили (він передбачливо відійшов трохи далі от заклятого кола іноземних дарів), його запал пропав, і на заставі прикордонник не сказав нічого. Та й що казати? Кожен повинен стояти на своєму посту, відчуваючи за собою цілу країну.

В рапорті Яковенка ця подія висвітлена досить невиразно: «Деякі члени команди грецького судна намагалися піддати випробуванню мою людську гідність. Спроби такі незграбні, що про них докладніше не слід і розповідати».

Помаранчі... «Омірос» відкрив свої трюми... Повисли в повітрі картонні ящики з барвистими етикетками... Жовтогарячі сонця на ящиках... і ламане паліччя еллінських літер... Еллада. Помаранчі з Еллади... Команда не зійшла на берег... Повинні розвантажувати судно. Дарувати берегові так давно очікувані помаранчі... маленькі сонця з етикеток... Помаранчі з Еллади, помаранчі. Скільки вже бачив Яковенко всякого добра в іноземних прихідців!.. Людину, яка провела в порту місяць-другий, а то й рік, важко здивувати будь-чим, неможливо здивувати... А ці пробували, прагнули, будь-що хотіли ошелешити... Не так допомагали портовим докерам, як заважали... Недбало впихали ящики в залізні руки кранів, ящики виприскували ще в повітрі, падали вниз, розбивалися об бетон причалу, круглі сонця помаранчів розкочувалися увсібіч... На сірому пропеченому сонцем бетоні, в білому поросі, серед канатів і заліза — золотисті кульки помаранчів... Греки вдоволено реготали... Бралися в боки... Сяяли білозубо. Ох, помаранчі з Еллади, з гаїв, де сонця зібрано стільки, що його можна розбризкувати по всій землі, надто ж у холодні північні краї, де таке диво й не снилося нікому... Помаранчі, помаранчі...

А Яковенко дивився на падаючі з неба чужі плоди і думав про яблука з осінніх садів. Прохолодні яблука в теплих долонях. Кислувато-солодкі на смак... Так приємно, коли зводить трохи ясна від кислуватого. І туга слина змішується з соком яблука. І ти з особливою гордістю відчуваєш, який дужий, здоровий... І тобі мило все, що робить життя таким приємним: лічити зорі, пити воду з криниці, співати, цілувати дівчат у ледь пошерхлі губи, згадувати про перший поцілунок, який був для тебе мов землетрус...

Маленьким пастушком він загубив торбину з харчами. Плакав... Пиріжок з вишнями і торбинка, вишита мамою... Червоні й чорні квітки... За чим не плачеш, маючи десять літ. Старша років на три-чотири Люська Стрижакова взялася помогти йому шукати торбинку. Не шукала. Затягла його за копицю, притисла до колючого сіна, накірчила, як шуліка курча, і мовчки, загонисто поцілувала в перелякані губи. Під ним затрусилася земля. Копиця поїхала набік і накрила Яковенка. Не стало неба над головою. Нічого не стало... Тоді Люська дала йому яблуко. Не бійся, дурний... Яблука росли в їхньому селі в кожному садку... Червонобоко сяяли між зеленого листя, тихо світилися жовтістю, а були й зелені, мов очі в дівчат... Потім яблука лежали на підвіконнях і на столах... Ними заповнені були чулани й світлиці, вони були в глибоких глиняних мисках і в горнятах... Коли дівчина йшла до своєї подруги або ж бабуся чапала провідати ту, з якою півсотні літ тому дівували, то несли в білих вузликах яблука... А ти, малий, не проходив по вулиці без того, щоб чийсь добрий жіночий голос не покликав тебе з-за тину і м'яка, нароблена рука не простягла тобі яблучко. На, дитино, рости здорова й гарна... І яблуко витиралося долонею перед тим, як тобі його дадуть, неодмінно витиралось, і блищало, мов полаковане, і ти вгризався в нього міцними зубами так, що сік чвиркав з яблука, ніби вода з бузинової чвікалки... Діди, ті завжди продавали яблука. Виносили на базар у білих лозових кошиках, стояли, палили самосад, з жорстко-сивими, як дим, бородами, не відступалися й на копійку від загаданої ціни... Мабуть, так вже воно заведено, щоб діди продавали яблука... А жінкам личило яблука роздавати, роздаровувати... Яковенкові яблука завжди здавалися схожими на усміх. А ще на красу... Може, яблуко — це і є краса? Адже й стародавні греки... В суперечці про найвродливішу жінку... Паріс Єлені троянській подарував яблуко. Греки теж уміли дарувати яблука... А тепер помаранчі?.. Але ж — не даровані... Котяться по розпеченому сірому бетоні... Що спільного в них з живими плодами? Густе листя. Обважніло нагнуте віття. Гупають яблука об вологу землю. Місячні ночі. Тиша. І гупання яблук. Гуп, гуп... А тут порощать з роздертих картонних коробок жовтогарячі кулі і падають під ноги на пропаскуджену мазутом і бензином поверхню причалу, і нічого живого в них немає, так наче зроблені

вони з пофарбованої вати чи нейлону... Нейлонові апельсини, нейлонові почуття, тобто почуття ніякі. Не хочеться брати до рук. А ще нагинатися? В таку спеку нагинатися за нейлоновою цяцькою для дорослих? А дзуськи! Хай розкочуються по причалу... Вони не ваблять... Від них хочеться відвернутися... Якби навіть тобі подали помаранчу, ти б відштовхнув і руку, і помаранчу... Полишена красуня відразу втрачає половину своєї привабливості. В одвічній боротьбі за привілеї завжди виграє той, хто зробить перший крок... Не покинеш — тебе покинуть або зганьблять... Не відвернешся — пропав... Власне, дурниці... Не може бути філософії навколо розсипаних помаранчів... Але помаранчі розсипані навколо нього так само, як учора були розсипані підступні дари... Помаранчі — теж своєрідні дари... Зваба... Кого ви хочете звабити? Люди! Одвіку пробували спокусити... Трою, яку ніхто не зумів завоювати, взяли підступним дарунком... Дерев'яним данайським конем з воїнами в череві... Певно, троянці гадали, що гігантський кінь — відзнака за їхню хоробрість і незламність... Конячі пам'ятники по всій землі... як місто — так і пам'ятник. Сидить хтось на коняці... Ох, як ми любимо відзнаки! Бійтесь данайців!.. Яковенко розтоптав помаранчу. Ще одну... Вдоволення ніякого. Навіть неприємно. Гидко. Але треба показати отим, які продають на борту зуби, що йому плювати на їхні розкоші... Може, занадто різко? І не зовсім гречно?.. Везуть тобі з-за моря свої плоди, а ти їх чавучиш чоботярами. Яковенко нагнувся, підняв дві розчавлені помаранчі, кинув їх у море... Хай плавають там між викинутих недоїдків, між надкушених огірків, розчавлених помідорів, недогризків груш, кавунячих лушпайок... Якщо свіжий огірок кинути в солоне море, що матимемо? Огірок солоний?.. А помаранча? Теж солона? Солоні помаранчі... Смішно... Яковенко всміхнувся, і ті на борту теж всміхалися йому. Бо він таки добрячий хлопець! Не любить помаранчів! Топче їх чобітьми! В цьому є щось мужське! Справжній воїн. Неприступний і непідкупний. Хто б не захоплювався таким... А помаранчі, що помаранчі? Є люди, які на самий вид помаранчі мають хворобу шкіри. Ідіосинкразія, чи як там воно?.. Одні не їдять помідорів, другі — риби, ще треті терпіти не можуть молока... Француз вип'є склянку молока лише тоді, коли ви ввілєте туди чарку аперитиву, щоб був запах. Кожен звикає до якогось запаху.

Греки сміялися до Яковенка ще звабливіше й охочіше, але він набурмосився після випадку з розчавленими помаранчами і ходив коло трапа, обминаючи тепер жовтаві кульки, тільки іноді, коли вже занадто настирливо підкочувалися вони під ноги, відджунював носком чобота, і вони знов летіли в море і плавали там, мов рятівні кола незвіданих надій команди чотирикутного здоровила... Чого йому треба було від Яковенка? На що сподівався? Розповідати за морем про наївного хлопця,

який роззявляв рота на все небачене? Хотів купити дружбу за дрібниці? Дрібна дружба, нащо вона Яковенку?

А помаранчі пливли й пливли на причал. Яскраві сонця на картонних ящиках змагалися з сонцем у небі. Кричали з височини ламані літери своє незмінне: Еллада, Еллада, Еллада! Роздиралися сяк-так почеплені коробки, і помаранчі порощали мало не на голову Яковенкові...

Що йому помаранчі, як він жив спогадами про яблука з садів своєї землі! І про жіночі руки, які витирають яблука до блиску і подають тобі... Яблука і поцілунки... Поцілунки, мов яблука, і яблука, неначе поцілунки... Іноді він заплющував очі і всміхався. А ті стежили за ним пильно, стежили, мабуть, і так, що Яковенко не міг зауважити. Хтось невидимий точно вимірював спади й кульмінації в настрої Яковенка, вміло читав на юнацькому лиці все, що діялося в серці у хлопця... І дзвін ударив саме тоді, коли наспів час, саме той час... Бом-м! Дзвони завжди дзвонять самі. Ніколи не бачиш, хто в них б'є. Якби справді існував безплотний дух, то мав би він жити саме в дзвонах, бо ніколи ніхто не бачить дзвонарів і не знає, чи є вони насправді, чи їх немає, а є дух дзвонів... Дзвін ударив угорі на судні — бом-м-дзень! І Яковенко задер голову, щоб побачити, де той дзвін і хто дзвонить... Не побачив... Ну, що ж, скількись там годин... На судні має бути порядок... Завжди видзвонюють години. Трохи не по-сухопутному, але однаково... І зненацька: куку!

Звідки воно? Шукав дзвін, а побачив... Тонка рука махнула йому з хаосу палубних надбудов, тонка дівоча рука махнула так привітно і мило. Невже йому? І звідки їй взятися?

Куку!

Летіло, падало донизу по крутих сходах, вив'юнювалося з лабіринтів складних переходів, біліло платтям, зблискувало очима, плело живу мозаїку дівочого тіла: довга гнучка шия, крилаті руки богині перемоги, міцні ноги, як у молодої оленицi.

Куку!

Бігла по палубі просто перед очима в Яковенка! Вся — в профіль, рветься вперед, летить, ріже простір. А в стегнах — мовби зламана, трохи нахилена вперед, і в місці зламу твориться кут, заспокійливий, лагідний, бентежно спокусливий. Не було плавності в її рухові, хода її розбивалася на уламки, і він теж не міг ніяк зібрати її всю в своєму погляді, мав у собі наче серію моментальних знімків, на яких відбито кожен її рух. Фіксував підсвідомо, як фотограф, що знімає балерину, або фоторепортер — катастрофу. І сам був близький до катастрофи. Такий близький, що навіть не помітив, як слідом за дівчиною котиться чотирикутний молодик, у нейлоновій безрукавці, у коротеньких шортах, вдоволений і розпромінений.

Міцні ноги вдарили каблуками босоніжок по східцях трапа. Трах-трах-трах! Ноги молодої оленицi з сталевими ратичками.

Ніщо не витримає ударів. Кам'яні підлоги тисячолітніх соборів зрешечені ударами жіночих каблуків. Трах! Трах! Зрешечений мармур, зрешечений граніт, а чоловічі серця? Трах-трах!

Вона витрахкувала по трапу, котилася на Яковенка, мов солодке лихо. Він закам'янів. Не шукав сили, щоб примусити бігти свої неслухняні ноги. О, знайдися, сило, о, знайдись!

Вона виникла перед ним, ніби закам'яніла летючість. Не рухалась, але вся була в русі, в польоті, в падінні. Падала на нього, і в Яковенка йшла обертом голова. І земля тряслася, і море вихлюпувалося на берег, і...

Вона швидко щось проговорила, але нічого не чув, нічого не розумів, почув тільки слово: Єлена. Єдине, мабуть, що міг розібрати. Мовчав, та вона й не ждала відповіді, знов щось проговорила, швидко, ніби стріляла в нього словами, і ще, мабуть, говорила довго-довго і багато, але він не чув, і стояла навпроти нього, віючи чарами дівочого тіла, стояла хвилину чи годину,— він не зауважив од розгубленості,— хилилася й хилилася на нього, а він лякливо відступав, але то йому лише здавалося, бо вона потім таки впала на нього, простягла тонкі руки, він відчув її пахощі, її дихання, побачив її розхилені уста, перловий зблиск зубів, і в останню мить усе-таки наставив їй проти плечей свої мало не сталеві міцні руки і не пустив далі...

— Диявол! — вигукнула вона, викрутилася з міцних Яковенкових лабет і побігла вздовж причалу, а чотирикутний, якого тільки тепер зауважив Яковенко, покотився слідом, бурмочучи — чи то виправдання, чи то прокляття на адресу прикордонника.

«Серед екіпажу грецького судна була молода жінка, на ймення Єлена. Не знаю, які функції вона виконувала на судні. Що стосується мене, то я не сподобався Єлені з першого погляду. Вона прозвала мене Дияволом. Чому — не знаю».

В своєму рапорті Яковенко міг би бути точніший, але природна скромність, видно, не дозволила йому зобразити події саме так, як вони розвивалися. Через те нам доведеться, мабуть, звикати до стриманого стилю, в якому ведеться документ, підписаний Яковенком.

Лясков знову не давав спати. Повернувся з чергування, наробив шелесту на всю заставу, тупав, грюкав, потім став трахкати дверцятами своєї тумбочки просто під вухом у Яковенка, а коли й цього видалося замало, замугикав пісеньку:

Ах, васильки, васильки,
Сколько их выросло в поле!
Помню, до самой реки
Мы собирали для Оли.

— Перестань! — сонно сказав Яковенко.— Набрид зі своїми піснями.

Лясков не зважав:

Оля любила реку,
Поздно гулять не боялась,
Часто до самой зари
С милым на лодке каталась.

Яковенко зіскочив з ліжка, вхопив за груди Ляскова, труснув.

— Кому сказано: перестань!

— Та ти що? Шизик! Ти знаєш, що я піднімаю штангу в сімдесят п'ять кілограмів?

— Ніколи не даси доспати,— вже трохи спокійніше сказав Яковенко і сів на ліжкові.— Галдиш, галдиш...

— А ти, шизик, тобто шизофренік... Може, я спеціально хочу тебе розбудити, щоб поділитися новинами...

— Знов про якісь дурниці.

— Не дурниці, а дівчинка! Уявляєш: стою на посту, куняю, спливаю потом і жиром...

— Ти б уже казав: баранячим лоєм...

— Без образ, без образ, товаришу Яковенко. Значить, стою на посту. Коло трапа, як і наказано. Оберігаю спокій іноземних гостей. Гість — це колись називався купець. Оберігаю, значить. Туди-сюди ходять-швендяють сякі-такі. Запах од них. Ром, віскі, джин... Японський джин п'ють, собаки! Дев'яносто градусів, уявляєш! І нічого. Тільки очі соловіють. А я стою... Раптом! Таке, знаєш, щось феєрично-божественне... Летить згори... Видрібочує по трапу... Падає на мене, мов з неба... Падає майже в мої обійми! Чудо! Захват! Краса! Єлена троянська! Ота, що через неї всі антики п'ятдесят років голови один одному відрубували!.. Налітає, мов щастя, на бідного Ляскова... І-і...

— Знаєш що,— погрозливо промовив Яковенко,— ліпше перестань!

— Та ти що: не віриш? Налітає на мене... І-і...

Яковенко схопився, знов підскочив до Ляскова. Обличчя в нього потемніло, очі хижо блиснули...

— Ну, що ти ще збрешеш? Що?

— Шизик! Абсолютний і довершений шизик,— задкуючи від нього, здивувався Лясков.— Ти думаєш, брешу? Та можеш хоч греків спитати... Там є такий парняша півтора на півтора, сто кілограмів уздовж і сто кілограмів ушир... Він стояв коло мене... Все бачив... А вона... Ненормальна! Майже обійми... Майже поці...

Яковенко затулив Ляскову рот долонею. Той непорозуміло вирячив очі, замукав, закрутив головою, намагаючись визволитись. Вирвався, відскочив аж до дверей. Уже звідти гукнув:

— Тобі й не снилася така дівчинка, лопух. А я... Вона майже поці...

І грюкнув дверима.

Яковенко став одягатися. На душі було гидко. Лясков нещасний базіка, а він — просто дурень. Майже приревнував. Так наче мав монопольне право на спогади про ту гречанку тільки на тій підставі, що побачив її перший. Побачив, і все. Вона собі попливе далі, ніколи більше не повернеться, ніколи він не побачить її і нічого про неї не знатиме, так само як і вона про нього. Звичайна річ. Не треба наплутувати з неї філософій і виробляти трагедій. На землі три мільярди людей. Щодня бачимо сотні й тисячі. А ще коли стоїш на краю землі і припливають до тебе звідусіль. Ну, припливають здебільшого чоловіки... Жінки майже не припливають. Може, саме через те в ньому запалали майже ревнощі до Ляскова? Тоді — чому б не до чотирикутного грека, чи хто там він? Але грек стояв байдужий, налитий джином по самі очі, він сприймався Яковенком, як один з предметів, належних суднові, грек, певно, не вбачав у Єлені незвичайного, а от Ляскова вразила саме незвичайність дівчини, він мовби глянув на неї очима Яковенка, то чому ж Яковенко мав прощати Ляскову, чому спокійно мав миритися з таким нечуваним грабіжництвом?

Щоб хоч трохи відігнати од себе дурні почуття, Яковенко швидко взувся і побіг умиватися. Довго підставляв то шию, то спину під холодний струмінь води, відпирхувався, бризкався, довго терся шорстким рушником, а коли повертався по коридору, почув, як у кімнаті чергового по заставі Лясков розповідає знов про гречанку, а старшина Кайнаров спокійно перебиває його після кожної фрази звичайним: «І не бреши». Кайнаров уже років з двадцять служив понадстроково, але й досі говорив з акцентом, приголосних звуків вимовляти не вмів і не любив і для полегшення завжди починав з «і». Його так і прозвали: «Старшина І». І от тепер, почувши спокійне кайнаровське: «І не бреши»,— Яковенко раптом зрозумів, який був дурний, сприйнявши всерйоз базіканину Ляскова, а ще дурніший — за свої ревнощі ради гречанки. З чого іноді не витвориш собі трагедії. Отак колись побачив по телевізору жіночі ноги в чорних панчохах. Передавали телерепортаж з південного курорту. Повільно пройшли ноги. Повільні лінії ніг. Темна музика ходи. Пройшли і зникли назавжди. А йому потім довго ввижалися. Кілька днів. Що це — вразливість? Просто — півнячий ідіотизм!

Яковенко зазирнув до кімнати чергового, сказав з удаваною бадьорістю:

— А Лясков і досі бреше про іноземку? Ну ж дає!

— Порядні люди вірять,— повернувся до нього Лясков.— А ти — шизик! Сам не бачив, так думаєш...

— Та й старшина ж не вірить,— уже зовсім спокійно сказав Яковенко і відчув, що, здається, подолав сум'яття в душі.— Я ж чув...

— І бреше все,— засміявся Кайнаров.— І давай, Лясков, на мертвий час...

Отже, Яковенко мав тепер невеличку таємницю. Єлена... Ніхто не знав, що він теж бачив дівчину так само, як і Лясков, ніхто не знав, що... Нехай собі думають... Те, про що ніхто не знає, належить тільки йому... Її летючість. Її пахощі. Її одяг... А власне, як вона була одягнена? Плаття... Якісь дві косі смужки. Чорна й біла. Нічого, крім чорного й білого. Здається, найліпші кольори для жінок. Єдині кольори. Біле для дня. Чорне — для ночі. Або — навпаки. Не грає жодної ролі... Волосся теж чорне... Коротка гривка... Здригається в такт ході. Чорна хмарка летить у повітрі... летить просто на тебе... І пахощі... Ніби й не парфуми... Пахощі від її волосся, від рук, від кожного пальця, від губ... Губи, наближені до його обличчя... Він бачив кожну рисочку... Заштриховані генієм природи дівочі уста... Жоден художник неспроможний вловити неповторність... Лясков хоче своїм варняканням... Примітивний вуличний залицяльник... Нічого святого... Почуття й не ночували... А ще — незвичність її постаті. Що незвичне? Ага, вся в профіль! Просто неймовірно, щоб людина так могла летіти! Ніби зіткана з морських вітрів!.. Не в'яжеться з нею жодне усталене уявлення... Кімната... Стіл з тарілками... Спати, їсти... Ходити на роботу, повертатися щовечора додому. Мати обов'язки... Клопоти... Поспішати... Вештатися по магазинах... Пришивати гудзики... Нічого спільного з нею... Вона існувала понад усім і поза всім... Бачимо людей завжди не так, як вони бачать себе самі... Обожнюємо або ж знущаємося... Боги або попихачі... Середини нема. Невизначеності не допускаємо... А самі — завжди судді. Соломони. Кожен соломон на своєму місці. Ти стоїш, а мимо тебе йдуть і йдуть. Як на показах моди. По вузькій дощечці, мов спутані, дріботять модельєрки й модельєри, а ти виносиш свої присуди. Іноді сам ідеш повз суддів, але не помічаєш їх... Хочеш бути суддею і тільки суддею... Може, тому й напався на Ляскова? Той теж спробував... Примітивний соломончик! Задавака й брехуняра! А що кажуть про нього, про Яковенка? Рано йому думати про це... Молодий... А Лясков скаже, скалячи зуби: «Зігнаний тобою заєць попав на мою мушку!..» Він уміє сказати. Завжди добирає особливих слів. Ідіотські слова. Але послухаєш — мовби й дотепно. Є такі оратори. Поки говорить — наелектризовуються тисячні зали. А надрукують його промову — порожнеча, аж гуде... Вміє старатися... Душа на язику... Але перед іноземцями не розбалакаєшся. Стоїш коло тонкого залізного борту і ніколи не знаєш, що робиться по той бік. А борт зовсім тонкий. В людини шкіра ще тонша, ніж корабельна обшивка. І можеш зазирнути в очі... І обличчя міниться перед тобою радістю чи смутком, привітністю чи зневагою... Але ніколи не знаєш, що насправді відбувається в душі. Не тільки думок — слів не розбираєш. Чужі люди. Все чуже. Наклеєні на устах фальшиві усміхи. Обслуговуйте й усміхайтеся. Такий там повсюдний лозунг. Якщо хочете, щоб вам платили,

усміхайтеся. Якщо у вас кішки шкребуть на душі, однаково всміхайтеся, бо вам платять за посмішки. Обслуговуйте й усміхайтесь... І вона всміхалася, а чому? І хто вона й нащо приплила на старому кориті? Дружина власника судна чи капітанова донька? А може, чотирикутний і є капітан? Чому б він так часто кидав своє судно? Яковенко міг би їй усміхнутися теж. Треба було всміхнутися... Не для обслуговування іноземців, а так, як ми вміємо... Чому ж хмурився й відштовхнув її?

Отак прийшла вона, відпливе ще сьогодні вночі — і ніколи більше не побачить її Яковенко, і так і лишиться для неї тільки Дияволом. Ох, якби то знав Лясков! Назнущався б досхочу!.. У них в селі були два діди. Дід Задорожний і дід Горошко. Ніхто не знав, скільки їм років. Може, сто, а може, й тисячу. Всі народжувалися, виростали, ставали дорослими дядьками, а згодом і собі — дідами, а дід Задорожний і дід Горошко як були, так і лишалися дідами, білими й легенькими, як пух, і добрими, неначе сонце. Вони й жили поряд і часто сідали на лавочку коло тину, і люди проходили повз них, вітались, а вони мовчки всміхались один одному, сиділи цілими днями і всміхалися небові, сонцеві, кожній пролітаючій пташці, кожній дівчині й дитині, кожному листочку й травинці. Ніколи Яковенко потім не бачив таких посмішок ні в кого... Життя суворе, мов насуплені брови. Зціплюєш часто зуби... Ще молодим гнівишся. Вже ти й Диявол. А ти хочеш показати посмішку таку саму, як у дідів Задорожного й Горошка, ти знаєш, що вона в тобі живе, вона рветься з тебе, і здається, що ти ось-ось зумієш її видобути... Та не завжди тобі це вдається... Іноді й за все життя не вдасться...

Перед чергуванням Яковенко влучив хвилю й розгорнув томик іспанського поета, якого зовсім молодим убили фашисти. «Вже на березневих мостах ніч заспівала голо. А в двох персах Лоліти...»

Прийшов Лясков, зазирнув через плече Яковенкові, хмикнув:

— Читаємо? Хочемо думати? Хай коняка думає — в неї голова здорова! А ми, як сказав поет, «и жить торопимся и чувствовать спешим». Лопух ти був, лопухом і зостанешся, Яковенку, скільки не перечитуй своїх книжок. Не відчуваєш ритму епохи. Суті не схоплюєш. Понімаєш, яка штука?

Яковенко мовчав. Читати вже не міг, перебив Лясков, але й ув'язуватися в суперечку не хотілось. Ну, потеревенить — і піде собі. А йому залишаться вірші. «Коли кохаєш, повинен вміти співати, бігати, їсти, свистіти, і треба навчитися...» Всміхнися до Ляскова... А чорта лисого!.. Ти стоїш на краю рідної землі.. Тобою починається і кінчається величезна країна... «Блукати в тяжкому, як зимовий сон, волоссі...»

Лясков і досі стовбичив за спиною в Яковенка.

— Тобі чого? — спитав той.

— Нудьгую,— позіхнув Лясков.— Ніколи не хотілося бігти на пост, а тепер побіг би позачергово. Така гречаночка... Аби ти тільки бачив...

— Я думав — ти розумніший,— Яковенко повільно склав книжку, заховав її до тумбочки,— а ти... Лягай спи... А на пост піду я.

— Хіба ти можеш оцінити? Лопух і шизик!

— Побачимо.

«Останнє моє чергування коло трапа обійшлося без пригод».

«Омірос» брав вантаж. Від помаранчів ніякого сліду... Навіть серед мотлоху, серед покидьків, що гойдалися на воді коло причальної стінки... Чого не прибрали люди — прибрало море. Загадковість з «Оміроса» скинуто, лишалась пошарпаність і всезагальна зачуханість, якою вирізнялося судно поміж інших... Та з біса веселу команду це не обходило. Знов скотилася строката юрба, очолювана чотирикутним молодиком, по трапу, знов прогелготіли повз Яковенка, обкурюючи його міцними ароматами проспиртованості, а хто там прийматиме вантаж — це їх, здавалося, не обходило аніскілечки... Яковенка — ще більше. Його тепер цікавило на «Оміросі» тільки одне: де Єлена? Чому вона не зійшла на берег? Що вона робить? Хто вона? Чи побачить він її ще раз перед відплиттям?

Стояв коло трапа і низав запитання без відповідей. Лясков, той би знайшов вихід. Наприклад, став би ходити вздовж борту і наспівувати свій «западний Марсель». Почують греки, один одному перекажуть, дійде до Єлени, визирне й вона, усміхнеться до Ляскова... Роз'яснене від усмішки дівоче лице. Діди в селі казали: «То в ній здоров'я сміється...» А в Єлени мовби смуток якийсь в усмішці. І від цього вона ще привабливіша. Дивна якась... Але ж він не міг цього розгледіти за такий короткий проміжок! Нащо бреше сам собі? Тільки й почув, як назвала його Дияволом. І ці сьогодні, проходячи мимо, теж гелготали і повторювали: «Диявол, Диявол»,— і сміялися... Порадив би їм посміятися на кутні, але не дозволяє офіціальний статус... Протокол. Чорти б його побрали! Начальник застави спеціально для прикордонників дістав книжку Молочкова про дипломатичний протокол. Ціла наука. Хто де сідає, хто куди ступає, хто як стоїть, хто й коли промовляє. Хлопці сміялися: Маяковського треба перелицювати. Той казав: «Жизнь делать с Дзержинского». А їм доводиться — з Молочкова. Протокол.

На «Омірос» вантажили дріт. Тугі скрутні сизого дроту обережно переносилися портальними кранами з причалу і зникали в чорних пащах трюмів. Скублений дріт — мов сиве руно велетенських залізних овець. Залізне руно для новітніх аргонавтів.

Тільки ж надто пошарпаний їхній корабель. Та і Ясона не видно... Гей ви там, де ж ваш Ясон?

У них у селі колись був піп Самосвят, який кохався в грецькій міфології. Охрестив Іванові Токовому дочку Музою, але Муза не довго трималася серед Килин і Горпин і невдовзі стала Музиною. Зате з Ясоном дядьки не змогли впоратися. Самосвят нарік єдиного сина Сидора Коптілого Ясоном, маючи на увазі грецького ватажка міфічних аргонавтів і, певно, вбачаючи в старій дуплянці, на якій Сидір їздив у Кругляк трусити ятери, щось спільне з стовесельним кораблем «Арго». Ясона крутили так і сяк, прилаштовуючи його до звичних імен, спробували, на взірець Гаврилів та Гараськів, кликати його Гасоном, але надто вже скидалося воно на «гас», а то й «гаспид», тому відкинули «г» і зійшлися на Асонові. Яковенко прийшов на світ уже тоді, коли всі проблеми з перейменуванням було давно вирішено, піп Самосвят завдяки атеїстичній пропаганді і непомильній дії законів природи щез з лиця землі, Асон же очолював величезну родину з семи синів і чотирьох дочок, яких подарувала йому розложиста Асониха, імені якої ніхто не знав, як ніхто не міг запам'ятати й імен Асонових дітей, званих просто — Асонята. Асон незмінно завідував у селі кооперацією. Щотижня парою коненят їхав він до райцентру, виїздив рано й непомітно, на відміну від тих грецьких аргонавтів, які наробили стільки шелесту перед початком подорожі до Колхіди за золотим руном, а поверталися поквапом, утікали тишком-нишком, як найостанніші злодії. Зате Асон повертався завжди урочисто, ішов поряд з підводою втомлений, запорошений, покурював дорогу цигарку, розпускаючи навсібіч пахощі, віз м'яко гуркотів по накоченій дорозі, конячки дружно помахували головами, дзенькала збруя, постукувала стельвага, а попереду котилося, ширилося, розлунювалось: «Асон лавку везе!»

І про саму лавку, тобто крамницю, Яковенко зберіг спогади, як про місце найпривабливіше, найзагадковіше. Там завжди таїлась якась поезія незвичного, невідомого, як і в отому: «Асон лавку везе!» Завжди щось нове, завжди неждане, завжди невідоме, яке може стати твоїм.

Якщо вірити легендам, то колись усе починалося з проблеми, а закінчувалося поезією. Час згладжує гострі кути життя... Але ж чому ти маєш наштовхуватися тільки на гостряки, і чому так нечасто зустрічаєш поезію там, де хотілося б? Еге, хотілося... Мало чого заманеться! Тоді мало бути так: вона почула твій поклик і появилася на палубі, стала перед тобою, покликала тебе або злетіла вниз. Не треба злітати, не треба кликати... Але можна просто вийти на місточок, стати коло шлюпбалки, пробігтися по східцях, махнути хоч кінчиком пальця, щоб тільки він побачив... І вже поезія, і вже нічого більше й не треба... Людина не витримує на своєму місці — іде за уявою...

«Вже тільки згодом я довідався, що в місті члени команди «Оміроса» вели себе досить визивно, розхвалювали, де тільки могли, принади так званого вільного світу, пробували розповсюджувати антирадянську літературу, роздавали направо й наліво подарунки, пиячили, вчинили в ресторані бійку. Нічого подібного я не міг собі уявити досі. Це було перше судно з такою дивною командою».

Лясков занедужав. Корчився на вузенькій коєчці, підгинав ноги аж до підборіддя, стогнав. Старшина Кайнаров сидів коло нього з градусником. Температура тридцять шість і шість. Не тиф і не холера.

— І що? — питав Кайнаров.

— Ріже в животі.

— І вздовж чи і впоперек?

— В усіх напрямках.

— І покажи язика.

Лясков вивалив язика, і Яковенко здивувався: звідки в такого невеличкого чоловіка, в такому маленькому ротику взявся такий язицюра. Широкий, як лопата, бугристий, рожевий. Лясков трохи помолов язиком, закрив рота. Старшина обернувся до Яковенка.

— І доведеться тобі, Яковенко.

— Що? — не зрозумів той.

— І вести грека до Керчі.

— Мені? Грека? — Яковенко насилу приховував радість.

— І попливеш.

— Єсть, попливти!

Лясков уже не коцюрбився, лежав рівно, зацікавлено поглядав на Яковенка.

— Утонеш,— сказав своїм звичним голосом, так наче й не боліло в нього нічого.

— Не бійся, не втону. Що мені — первина?

— Ти ж сухопутний лапоть.

— На Дніпрі виріс.

— Дніпро — казочки порівняно з морем. Тут як трусоне! А прогноз обіцяє шторм.

— Може, тебе й схопило перед штормом? — засміявся Яковенко.

— Не такі шторми бачив, не на таких морях,— Лясков одвернувся від Яковенка, знову підтяг ноги до підборіддя.

— Гаразд, видужуй,— поплескав його по плечу Яковенко. Готовий був розцілувати Ляскова за його вчасні хворощі. Те, чого не почула Єлена, почув Лясков а чи старшина Кайнаров. Почули його заклик, його бажання... Є поезія на світі, є!

Побіг до начальника застави одержувати інструкції на дорогу. Відповідальне завдання. Єдине в світі море — Азовське —

має вихід до океану і цілком належить одній країні, є власністю Радянського Союзу. Тому доводиться всі іноземні пароплави проводити від азовських портів через усе море до Керчі, де вже іноземець виходить на міжнародні води і може пливти, куди заманеться. Прикордонник стає на містку поряд з капітаном і супроводжує гостя від порту до порту. Супровід почесний, для порядку. Та водночас мало що може статися!

Яковенко був сповнений поважності й відповідальності, слухаючи начальника застави. Єдиного боявся: проб'ється йому на обличчі бодай крихта з того торжествування, яке в нього в серці,— тоді прощай усе! Коли б знав майор про його знайомство з Єленою, коли б знав, як зрадів Яковенко, почувши від старшини про своє призначення... То й що? А може, не надав би майор ніякого значення хлоп'ячим почуттям, бо хіба ж не знає, що для Яковенка обов'язок — передусім!

«На жаль, ні начальник застави, ні я не знали, що жде прикордонників на борту «Оміроса». Зовні все було гаразд. Але тільки зовні. Насправді ж...»

Уриваємо читання рапорту і йдемо разом з Яковенком та його товаришами ранком наступного дня на борт «Оміроса». Піднімаємося по тому самому трапу, коло якого стояв на посту Яковенко. Тепер навіть можемо нарешті побачити, хто саме піднімає трап, закріплює його. Але це не грає жодної ролі в нашій історії.

На судні все починається з капітана. Традиція, уникнути якої неможливо. Вироблено залізні стереотипи капітанської постаті. Кашкет з золотим «крабом», золоте шитво мундира, зведені докупи брови, орлиний погляд, рука щомиті тягнеться до бінокля, в зубах коротенька люлечка-носогрійка, вживання спиртного доведено до неймовірних розмірів. Тисячі людей, які зроду не бачили живого капітана, уявляють його саме таким. І Яковенко, хоч не раз і не два бачив капітанів, ще й досі жив старими уявленнями. Він міг ще навіть пристати на думку, що капітан «Оміроса» — отой чотирикутний п'янделига (якщо його відповідно зодягнути, дати в руки бінокль, поставити на капітанському містку, то він сяк-так може задовольнити хоч деякий мінімум вимог, що їх ставить романтична уява сухопутного хлопця до високого капітанського звання).

Але став перед Яковенком старий низенький чоловік, хворобливо одутлий (підборіддя лежить на пухкому закругленні грудей, обвислі, товсті, мов жіночі, плечі, тяжке відсапування замість звичайного дихання), одяг мав на собі далеко не капітанський (ні сорочка, ні куртка з цупкої тканини кольору хакі, такі самі штани на парусиновому паску, на голові круглий картузик з довгим зеленим пластмасовим козирком — у таких картузиках

завжди малюють жокеїв і велосипедистів), ніякої люльки в зубах (ліниво плямкав губами, показуючи вставні зуби з нержавіючої сталі), ніякого бінокля (очі втомлено прикриті набряклими повіками, враження таке, що капітан взагалі ні на що не дивиться, дрімає на ходу). І голос у капітана без металевого дзвеніння, не захриплий від намагань перекричати бурі і шторми, звичайний, домашній, тихий. І слово для повітання на борту радянського прикордонника він знайшов теж тихе, гарне, привітне: галіні.

— Галіні,— сказав капітан після того, як вони обоє були представлені один одному, і повів рукою довкола, показуючи море, і ще раз повторив: — Галіні.

Це означало — ясність, осяйність моря.

Море справді завмерло, не дихало і вже не відбивало сонячних променів, як завжди, а мовби саме тихо світилося з глибин, і Яковенко чомусь подумав, що цей напівсонний, старий і втомлений-перевтомлений капітан прекрасно пасує до такого моря.

Тиша віщує бурю. Стара, заяложена істина. Тиша віщує... Нічого не віщувала йому тиша, ні до чого не прислухався Яковенко. Тільки до зляканих ударів свого серця. Що буде? Що буде? Передчував пригоду, лякався її і прагнув. Боявся, що в останню мить на заставі догадаються про бурі в його душі і замінять його. Ким? Хіба не однаково? Хоч би Віктором, який має допомогти Яковенкові оглянути судно перед відплиттям. Міцний парубій, відчайдушні очі, корсарські бакенбардики. Такий попливе через океан, не те що через маленьке море.

— Почнемо огляд? — спитав його Яковенко.

— Давай.

Тоді й прикотився на капітанський місток чотирикутний. Знову у шортах і в нейлоновій розлітайці-безрукавці, вимальованій різнобарвними колами й квадратами. Ламаною, але досить розбірливою мовою заявив, що він перший помічник капітана, а капітан, здавалося, вдоволено хитнув головою, тобто весь хитнувся, бо голова й тулуб становили в нього монолітне ціле, махнув недбало рукою, відійшов, даючи волю своєму помічникові. Яковенко заявив чотирикутному про те, що вони мають оглянути судно.

— Окрім того,— сказав він,— нам велено супроводжувати вас до Керчі. Моє прізвище Яковенко. Коли треба буде...

Чотирикутний невдоволено гмикнув.

— Я — Стіліанос,— непривітно буркнув він,— капітана ви вже знаєте. Решта для вас нецікаве. Можу показати судно, якщо...

— Так, треба,— підтвердив Яковенко.

Чотирикутний Стіліанос мовчки покотився по трапу вниз.

Незважаючи на огрядність, він метався по судну, як чорт. Яковенко з Віктором насилу встигали. Тяжке двигтіння машин-

ного відділення, сизувата пітьма трюмів, набитих скрутнями дроту, вузькі залізні коридори, залізні двері кают.

— Відчиняти? — відсапуючись, спитав Стіліанос.

— Так,— сказав Яковенко.

Каюти одинарні, на двох, кубрик для матросів. Довгі вузькі, мов труни, койки. «Вузькі кораблі і вузьке наше ложе»,— зринули в пам'яті рядки з якогось поета. Зазирнули до камбуза... Тюфтелі по-грецьки... Запах томату, перцю, лаврового листу... Салон... Шкіряний фотель для капітана, пригвинчені стільці-вертушки, довгий стіл для парадних обідів, канапа, теж шкіряна. На стіні — олеографія: вічний парусник, вічні хвилі під ним, вічні чайки над ним і голубе небо... Чотирикутний Стіліанос підкотився до стінки з полірованого дерева, щось там натиснув, відкрився прихований у стіні бар... Десятки пляшок різної форми, різного кольору, барвисті наліпки, так ніби хтось хотів звабити малих дітей, а не дорослих чоловіків.

— Джин, ром, коньяк, віскі? — спитав чотирикутний.

Яковенко і його товариш одночасно похитали головами.

— Не можна.

Стіліанос криво всміхнувся, налив собі з високої вузенької пляшки брунатної рідини, дістав з маленького холодильничка два кубики прозорого льоду, вкинув у бокал, став повільно, смакуючи, пити. Зрідка косо поглядав на прикордонників. Знущався. Мовляв, ви постовбичте, а я тим часом питиму. Яковенко розгадав цей маневр одразу. Шепнув Вікторові, щоб постояв, поки цей тип нажлуктиться, а він піде далі.

Вийшов за двері, подався по вузькому коридору. Каюта капітана. Вона оглядові не підлягає. Ще одна каюта. Цю вже бачили. А ця?

Але чотирикутний, видно, зрозумів Яковенкові наміри, не став більше дратувати прикордонників, швиденько проковтнув своє питво і вже гримотів по залізному коридору, наздоганяючи Яковенка.

Білий чотирикутник низьких дверей. Що за ним? Яковенко підняв руку. Чотирикутний здалеку гукнув щось гнівно-розпачливе. Але рука не стрималася, кісточки пальців стукнули в двері. І водночас зі стуком пролунав ще один вигук чотирикутного, а з каюти, мов відлуння на стук, задзвенів жіночий голос.

Яковенко штовхнув двері. Нічого не побачив. Усю каюту затопила усмішка Єлени. І її пахощі жили тут у кожному предметі, в ній самій, пронизували повітря. Надбіг чотирикутний, влетів до каюти поміж Яковенком і дівчиною, щось заговорив швидко й сердито. Вона всміхалася й відповідала ліниво, неохоче. Потім, адресуючись до Яковенка, сказала двічі: «Диявол, Диявол»,— і засміялася голосно й дзвінко.

— Нічогенька гречаночка,— сказав за спиною в Яковенка Віктор.— Вона що — теж з їхньої команди?

Яковенко промовчав. Станеш пояснювати — заплутаєшся. Зрадиш себе. В останню хвилину знімуть з «Оміроса»... Прикордонник не має права на симпатії. Служба. Які можуть бути захоплення? Він це добре знає і розуміє... І ніяких тут захоплень... Адже люди можуть подумати що завгодно... Він позадкував з каюти, тягнучи руку до козирка. Козирнув і Віктор. Єлена махнула рукою. Чотирикутний витер спітніле обличчя. Перегороджуючи вузьку каюту, випихав прикордонників у коридор. На порозі, вже повертаючись, щоб іти, Яковенко не стримався, ледь кивнув головою, мовби вклонявся дівчині. Злякано глянув на товариша — чи не помітив? Ні, той не помітив нічого. Захоплений своїм відкриттям, бурмотів тільки:

— Народиться ж таке на світ! Га, Яковенко? Ти уявляєш, яке народжується? Чуєш?

— Нічого особливого,— сказав Яковенко.

— Нічого? Ну, ти ж і чортяка, Яковенко!

Називайте, називайте, хлопці! Вона теж назвала його Дияволом. Слова, мов роса, стікають по людині, спливають безслідно. Ох, ні. Роса не спливає безслідно. Тетянка і роса. Ніколи не забуду. Клята небесна вода. Розпроклята! Але в морі вода солона. Солона-несолона. Не те... Ні...

Перечепився через східець, загримотів по трапу, мало не впав. І мовби викресало в нього в голові іскру, і вона освітила те, чого не запримітив хвилину тому, випустив з виду. Ілюмінатор! Як він не збагнув одразу. Ілюмінатор з Єлениної каюти виходив не на море, а на причал! У круглому отворі малювалося блакитне кружало неба, шматок набережної з металевою ногою портального крана, і зовсім близько, в нижньому сегменті — краєчок зеленого прикордонницького кашкета: вартовий коло трапа. На тому самому місці, де стояв і він, Яковенко! Так само вписувався в сегмент ілюмінатора і його кашкет. День, і два, і три... Отже, вона бачила мене, коли я... Може, вона дивилася на мене всі ці дні! Може, може!..

Глянув на себе перелякано. Яким тоді стояв коло трапа? Попробував гудзики на гімнастерці — чи застебнуті. Розправив складки під поясом. Пристукнув чобітьми, щоб упевнитися, як добре вони начищені. Відчув себе там, коло трапа, під її невидимим бистрим поглядом — і стало лячно...

«Разом з нарядом оглянули судно, нічого не пропускаючи. Представники портових властей оформили документацію. На борт прибув наш лоцман. Він зайняв місце на капітанському містку. Я розставив пости. Одного на корму, другого — в носову частину. Сам вирішив бути в районі капітанського містка. За командою капітана віддано швартови, вибрано якір. Судно відвалило од пірса і взяло курс на вихід з порту.

Погода стояла дуже тиха. Пекло сонце. Я ніколи не бачив такого тихого моря. Сказав про це нашому лоцманові. Він від-

повів: «Не вір тиші» — і показав на барометр. Я не повірив власним очам. Барометр показував шістсот тридцять. Очевидно, поламаний. На такому старому судні можна припустити будь-що. Я хотів поспитати лоцмана, але він мав клопоту повні руки. Виводив судно по каналу».

Морські справи — річ дивна і складна. Ми всі плаваємо, бо що таке суходіл, як не великі плоти для перевезення людства? Куди й навіщо? З вічності у вічність. Та не всі це можуть збагнути. Отак і море оточує нас завжди і всюди, але не завжди ми це помічаємо, тому, викинуті з роздолля суходолу на вузьке суденце посеред моря, розгублюємося в першу мить, а згодом виповнюємося пихою за свою невразливість і непотопимість. Не потопав, а тільки виринав. Така і отака летіла на мене хвиля, а я пронизував її, а я плив далі, і парус напинався, і машина розвивала оберти, і дим... Тьфу! Який дим? До чого тут дим! Це вже щось від Ляскова...

Тихе, тепле, зелене море. Зелене, як трава... Давно колись жив на березі цього моря похмурий грек Харакоз. У неприступному кам'яному замку на крутому березі. І була в нього красуня дочка Аза. Аякже! У всіх похмурих і загадкових середньовічних розбійників були красуні дочки. Звідки бралися — то вже інша казочка... І запрагнув грек Харакоз, у якого вже серце зчорніло від злочинів, зробити коханкою власну доньку. Мав він персня з чарівливим зеленим самоцвітом, і як надівав того персня якій-небудь жінці на підмізинний палець, то ставала та жінка його... І от хотів він надіти персня своїй доньці Азі. Але вона противилась. І дуже гнівався грек Харакоз. І від його гніву ходило ходором море. І викидало на береги кораблі, затоплювало міста, примушувало текти назад річки, які впадали в море... А Харакоз темної страшної ночі прийшов у замкову келію, де була ув'язнена Аза, і під завивання бурі силоміць надів доньці свого персня. І не витримала наруги Аза, скочила з височенної скелі просто в море, і хвилі проковтнули її, а море відтоді стало зеленим, як самоцвіт у Харакозовім персні; особливо ж яскраво зеленіє воно того місяця, коли загинула Аза. І називається море Азовське, а колись було — Сурозьке.

Ці дурниці — теж від Ляскова. Той коли не збреше, то підсуне тобі безглузду казочку. Є люди, яким легше жити між брехнею і легендою, все життя втікають від правди, втішаються оманою, щосили вдають щасливих. А ти спробуй поєднати в собі немудру казочку про хижого грека Харакоза з реальністю. І тоді для тебе Азовське море буде просто величезною плоскою таріллю, по вінця виповненою мулом, який мільйон років несуть сюди річки. Мул текучий, як сметана. Щоб судна могли підходити до портів, доводиться проривати в морському дні канали на кілька кілометрів. Під час штормів мул розбовтується, судна

брьохаються в густій кваші, канали, прокладені з таким трудом, зникають, знов доводиться місяцями працювати земснарядам,— ну що це за море! Влітку воно заростає, мов сільський ставок, у ньому плаває якесь чортзна-що — зелене й драглисте, взимку майже всуціль покривається кригою, перетворюється на гігантську ковзанку. Ну що це за море! Навіть вода в ньому, розбавлена річковими потоками, не солоніша за звичайний суп. Хіба це море!

Та це — з берега. А коли ти опинився на вузькому й ненадійному суденці, коли зникли з виднокола береги, і всі твої погляди сягають води і тільки води, і ти відчуваєш, що коли і є на світі безмежність, то це саме море, хоч яке там воно є і хоч яка — солона чи несолона — вода в ньому, і не грає ролі, глибоке воно чи переглибоке, велике чи мале,— досить того, що ти сам у першу мить відчуваєш свою малість і розгубленість, а згодом, перемігши ці почуття, сповнюєшся сили, відваги, стаєш таким вільним у думках, яким ніколи до цього не був.

Моря не видно. Тільки сліпуче сяйво там, де воно повинно бути. «Омірос» сонно брів вузьким невидимим каналом.

На місток прискочив чотирикутний старпом. Крутнувся туди-сюди, підкотився до Яковенка, продав йому десятків зо два зубів, калічачи слова, сказав:

— У Греції вівторок вважається нещасливим днем.

— Не розумію,— знизав плечима Яковенко.

— Сьогодні вівторок.

— Не вірю в прикмети.

— А в що?

Капітан щось буркнув своєму старпомові, той огризнувся. Коли б Яковенко знався на грецькій, то відзначив би, що Стіліанос і грецькою володіє так собі: недбало виціджує слова впереміш з іншомовними, спотворює їх, псує, калічить.

— Ми вам приготували каюту для відпочинку,— знов повернувся до нього старпом.

— Дякую.

— Можете подивитися.

«Омірос» уже вийшов з каналу, береги зникли, навколо лежало лагідне, лаковане море, судно сунулося по його лискучій поверхні тяжко й повільно, мов лінивий тюлень. Плавба заповідалася довга, нудна, нецікава.

— Ну, гаразд,— сказав Яковенко,— подивимося.

Сказав лоцманові й своїм хлопцям, де буде, шурхнув слідом за Стіліаносом по крутому трапу в нутровища судна.

Каюта була в чорта в зубах. Десь, певне, під камбузом, чи що, бо лоскотали в носі запахи смаженого. Одна стінка стесана зовсім косо. Трикутна підлога, трикутний шматок стелі. Ті самі дві дерев'яні койки-ящики, що й скрізь. Кругле око ілюмінатора. Трикутна плитка столика. На койках оранжеві рятувальні жилети. Два. Яковенко хотів спитати, де ж третій (а якщо для

лоцмана, ще й четвертий), але змовчав. Не потопати ж збирався на цьому завмерлому морі.

— Добре? — спитав старпом.

— Добре,— сказав Яковенко. А що мав казати? Однаково каюта їм не знадобиться. Хіба що звеліти хлопцям, щоб занесли сюди речові мішки з сухим пайком, який видав їм старшина Кайнаров на дорогу? Але консерви можуть спокійнісінько лежати й на палубі. Нічого з ними не станеться.

— Все? — спитав знов Стіліанос.

— Та все.

Яковенко не квапився підніматися на палубу. Старпом уловив вагання прикордонника, підморгнув:

— Щось вип'ємо?

— Якщо можна — води.

— З льодком, га?

Стіліанос чимдуж грав роль спокусника. Ляпнув Яковенка по плечу, знову підморгнув. Яковенко похолов: чи не догадався чотирикутний чорт про його симпатії до?.. Але той не давав часу на роздуми. Покотився по вузькому коридору. Вів Яковенка просто до салону, повз двері кают, повз її двері, вихитував плечима, криво чалапав міцними волосатими ногами, голова йому якось химерно вигицувала посеред неохватних плечей. Який там він старпом? Турист, і більш нічого! Хоч би на голову натяг що-небудь. Хоч таке, як ото в капітана. А то: в трусах, сорочка розстебнута до самого пупа, на ногах сандалії, мов у Ісуса Христа, їжачком стрижена голова, і весь час відсапується: «пуф-пуф». Прокотився повз двері Єлениної каюти, доскочив до салону, гримнув:

— Стюард!

Повернувся до Яковенка, запрошуючи того першим увійти, усміхнувся, і посмішка була вдвічі ширша за двері.

«Ну, тип»,— подумав Яковенко майже весело.

Але відразу набрав поваги. До салону зайшов обережно, боязко. Щокроку тепер міг натрапити на Єлену, зіткнутися з нею в око. Ждав цього і лякався. А що, як вона тут! І цей підступний Стіліанос, догадавшись про Яковенкові почуття (чи ж почуття? просто хлоп'яча легковажність), вирішив поспекулювати на них і ще раз спробувати подіяти на незворушного прикордонника чарами грецької дівчини?

Нікого. Двигтять кленові стінки від роботи машин, ледь здригається парусник на олеографії, дзенькає-бренькає посуд у схованому барі.

Старпом усунувся за Яковенком, відсапнув, стер піт з обличчя (нові краплі рясно сіялися слідом за рукою, що згортала піт), упав у фотель, безсило махнув рукою Яковенкові. Той не сідав. Не личить солдатові вилежуватися в фотелях.

Нечутно вслизнув до салону стюард, високий, маслакуватий чолов'яга, з завченою посмішкою, у чорному костюмі (так ніби

йому зовсім не дошкуляла спека). Стіліанос щось буркнув йому, той мовчки завештався коло бару, поставив на стіл дві чарочки жовтуватої рідини, бокали з водою, в якій плавали кубики льоду. Зник.

— Прошу,— сказав Стіліанос, піднімаючи чарочку.— Грецька ганнусова горілка. Узо. Дуже корисна перед обідом. Робить оце... Як його? Туди-сюди... шлунок... кишки... туди-сюди...

— Сприяє травленню? — підказав Яковенко.

— Саме так... Сприяє,— Стіліанос смакував напій.— Прошу, прошу...

— Мені хочеться води,— Яковенко взяв бокал,— а травлення в солдата й так добре.

Знову з'явився стюард, виклав на стіл цілу купу ілюстрованих журналів. Щез. Стіліанос підсунув журнали до Яковенка, потяг для пристойності й собі один.

— На палубі жарко, трохи відпочинемо тут,— запропонував.

Яковенко повільно смакував крижаною водою. Щоб не образити хазяїна, знічев'я перегорнув кілька сторінок верхнього журналу. Вдарило в очі барвисте чудо вишуканих фотографій. Екзотичні пейзажі, далекі, мов з казки, міста, скупо зодягнені дівчата, безліч дівчат, з біса вродливих і привабливих, і Яковенко, щоб не прилипати до них поглядом, гортав журнал швидше, а дівчат на журнальних сторінках більшало й більшало, і хлопцеві стало ще жаркіше, ніж на палубі під палючим сонцем. «Ну, вскочив!» — подумав він злякано. А Стіліанос крадькома стежив за Яковенком. Певно, зауважив, як того кинуло в жар, бо пружно підстрибнув, поколотив щось коло бару, поставив на стіл дві високі склянки з тьмаво-червоною рідиною, в якій знову ж таки плавали кубики прозорого льоду.

— Сангрія. Прекрасно помагає від жари,— сказав весело,— чорне терпке вино, лимон, цукор, ложечка соди, кубик льоду. Робить з серцем... сюди-сюди...

— Тонізує? — всміхнувся Яковенко.

— Так, саме — тонізує. Прошу.

— Я все-таки надаю перевагу чистій воді. Якщо можна.

— Можна, можна! — Стіліанос приклав руки до грудей.— Чому не можна? Але сангрія — це чудово! Жодної краплі алкоголю. Цей напій вигадали ми — медитеранці, тобто середземноморці... Якщо до нього звикнеш... До всього треба звикати...

— Кожен звикає до свого,— зауважив Яковенко.

— Але спробуйте, спробуйте! Сангрія діє надзвичайно освіжаюче! Наче вітер проходить крізь тебе! Холодний, різкий вітер. Уф!

Він залпом випив свій бокал, показав, як вітер пронизує його дебеле тіло, наколотив собі ще бокал, нагадав Яковенкові:

— Беріть, беріть. Хоча б спробуйте.

Яковенко вагався. Наколотить гидоти — світ немилий буде. Йому що? В нього потом усе спливе. Але ж і спека! А в салоні

просто душогубка! Яковенко несміливо простягнув руку до бокала.

— Браво! Браво! — вигукнув Стіліанос, підштовхуючи бокал до пальців Яковенка. Кінчики пальців доторкнулися до скла. Холодне, як вітер у полі. Ну, сміливіше! Яковенко взяв бокал, наблизив до уст, відсьорбнув. Нічого не сталося. Тільки свіжість прокотилася по всьому тілу, стало відразу легко і бадьоро в голові й на серці. Відпив іще. Справді винахід. Від спекоти до чого тільки не додумаєшся.

— Ну, як? — поспитав Стіліанос.

— Непогано. Хоча...

— Знаю, знаю: ви надаєте перевагу воді. Але коли пливеш по морю і навколо так багато води, то хочеться чогось іншого. Шукаєш, що може бути краще за воду.

Старпом кинув йому через плече погляд. Один із журналів був розгорнутий на сторінці з фотографією грецьких гвардійців, які змінювали один одного на варті коло королівського палацу.

— Красиво? — спитав грек Яковенка.

— Оце? Не знаю. По-моєму, смішнувато. Спіднички, берети з помпонами, як у малих дітей. А гвинтівки двометрової довжини. Сімнадцяте століття.

— Грецькі гвардійці,— вдаючи, що не почув про сімнадцяте століття, пояснював Стіліанос,— елегантніші, ніж шотландці або папські гвардійці. Взагалі наша армія має найелегантнішу уніформу в світі. А грецькі мужчини користуються в жінок... У вашої армії,— він потягнувся до Яковенка, щоб попробувати пучкою його бавовняну гімнастерку,— у вас форма, е-е... не дуже, щоб...

— Щось не чув, щоб якась армія виграла війну завдяки гарним мундирам,— прискалив око Яковенко: йому вже набридла дипломатія.

— Ну, так,— не слухаючи його, правив своєї Стіліанос,— ви постраждали від війни... Взагалі ваша країна... ми вам співчуваємо...

Яковенко надпив ще трохи з бокала. Він дивився на Стіліаноса згори вниз, і виходило, що дивиться крізь бокал. Грек мовби плавав у акваріумі з червоною водою. Знеформлене, бридке, вирлооке, баблялося десь під червоною водою, жирно виплямкувало товстими, скривленими губами. Яке його діло? Чого лізе в наші справи? Чого хоче зазирнути в душу? В свої справи дозволяю втручатися лише тим, кому вірю і кого сам попрошу. І близько до себе підпускаю лише кого сам захочу. Тільки звірів у клітці може розглядати зблизька хто завгодно. Але на те ж вони й звірі, а ми люди і повинні мати власну гордість та гідність.

Дивитися на розпластане в «акваріумі» тіло набридло. Яковенко поставив бокал на стіл, сів, розстебнув верхній гудзик на

комірі гімнастерки, зручніше прилаштував між колінами автомат, сказав уже зовсім сердито:

— Не треба нам співчуття. Ці часи давно минули. Тепер співчуваємо ми. Ви цього не помітили?

— Ну, я не політик.— Стіліанос важко пересунувся в фотелі, помахав перед обличчям рукою.— Ми з вами просто двоє людей, навколо вода... Люди і вода... Нема нічого... Політики теж нема... не може бути... Навіщо політика там, де тільки двоє людей і вода...

— Але ми — різні люди,— нагадав Яковенко.

— Море... воно інтегрує... об'єднує... ми могли б знайти багато спільного... Війна, скажімо... Я міг би розповісти... Моє життя... співчуття? Справді... Якщо ви не заперечуєте...

— Та ні,— вже лагідніше озвався Яковенко, дивуючись зміні, що зненацька зайшла в поведінці старпома. Не знав, чого ще можна ждати від цього дивного чоловіка, міг би просто підвестися й піти, але ним уже заволоділа впертість і затятість. Хотілося суперечки, гострої, нещадної, кортіло побити Стіліаноса своїми доказами, бити його по м'ясистих щоках: бац-бац!

А той зовсім розплився від жари і від спогадів, вибулькочував жирні, розокремлені слова, намагався стулити їх у такусяку історію, хотів будь-що розжалобити Яковенка, мабуть, добре відаючи, чим найвлучніше вражати людей, що не мали дитинства, і як добре мати потім справу з серцями, розм'якшеними жалісливим співчуттям.

Греки звикли до великих історичних переживань. Трагедії, трагедії... Можна було подумати, що день 27 квітня 1941 року вони спорядили навмисне з традиційного замилування до трагедії. В той день до Афін вступили війська Гітлера. Йшли з півночі, проходили повз Акрополь, вступали в Афіни без жодного спротиву, без жодного пострілу навстріч. Може, зчорніло сонце і голубе грецьке небо зникло, як звинутий лист? Аби ж то! Все лишалося без змін, вічний Акрополь високо білів у голубому небі (білий кам'яний парус у небесному океані вічності, як сказали б оті дурні поети!), а по вулицях Афін вицокували ковані німецькі чоботи.

Малий Стіліанос дивився і робив висновки.

(Сталося несподіване. «Омірос», мовби наштовхнувшись на невидиму перепону, став. Дивне враження, коли посеред моря зненацька зупиняється судно, а ти сидиш десь у глибині судна і вже звик до тихого, заспокійливого руху, вже не уявляєш себе поза рухом, аж раптом тебе висмикують з призвичаєння і вкидають у безрух, неприємний, як самотність.

Яковенко стурбовано підвівся. І знову відчув, як судно тихо побрело по морю. Може, здалося? Стіліанос недбало лежав у фотелі, розкидавши товсті волосаті ноги, руки йому звисали, мов ласти в морської черепахи. Двигтіли в глибині судна

машини. Дзенькало-бренькало скло в барі. «Омірос» чалапав собі далі. Здалося!

Яковенко сів, витер обличчя. Така спека. Витворяє з людини що хоче. Знов надпив з бокала).

Ну, так от. Малий Стіліанос дивився і робив собі висновки. Може, замалий ще був для того, але ж що! Життя жорстоке. Примушувало. Їхня халупа, певно, дісталася його предкам ще від стародавніх греків. Тільки тоді в ній, мабуть, жили раби, а тепер — вільні греки. Злиденна дільниця Афін під узгір'ям героя війни за незалежність Караїскакіса. Дорослі тицяли туди пальцями й поважно бурмотіли: «Караїскакіс — герой!» Якщо часто таке слухаєш — воно набридає. У малого Стіліаноса вже давно в мозку ворушилися несформовані підозри щодо всіх дорослих. Коли ж, стоячи в товаристві своїх трьох сестричок і двох братів, так само мальовниче обідраних, худих і бистрооких, як сам, побачив, як уповзають до Афін довгі зелені гадини чужинських колон, він, нарешті, збагнув значення настирливих тицянь пальцями в бік історичного узгір'я і нагадувань про те, що Караїскакіс — герой. То й що? А що має від цього він, малий Стіліанос? У школі наука починалася з байки про ще одного героя — спартанського царя Леоніда. Зі жменькою воїнів став він у Термопільському проході й не пускав до Греції персидське військо. Щоправда, перси все-таки вбили царя Леоніда та його воїнів і проникли до Греції. Однак... Ну, що однак?.. Легко зробити властивий висновок. Люди — боягузи...

(Знов стало судно посеред моря. Яковенко схопився і побіг до дверей. Стіліанос навіть не ворухнувся. Розповзався в посміхові від вуха до вуха. Яковенко штовхнув двері. Побачив короткий тупик залізного коридора, круті сходи трапа. Бігти на палубу? Там щось діється незрозуміле й тривожне, поки він тут слухає варнякання цього типа.

Позаду засміявся Стіліанос. Голосно й розкотисто. Яковенко озирнувся. І... відчув, що судно знов рухається... А може, й не зупинялося? Галюцинації? Наколотив йому той тип. Сангрія, винахід медитеранців! Яковенко неохоче повернувся до салону, взяв бокал, непомітно понюхав. Хіба розбереш? Дивився на Стіліаноса знов крізь бокал, не квапився сідати...).

Ну, люди — боягузи. Вигадують героїв для піднесення власного духу. Леонід і Караїскакіс на цілих три тисячі років історії! А хто заважав кожному з вас стати Леонідом і Караїскакісом? Хто заважав батькові Стіліаноса, ледареві, п'яниці, гультяєві, голодранцеві, який тільки й зумів, що наплодити шестеро дрібних голодних дітей, стати героєм? І всім іншим? Не могли ними стати, бо всі — боягузи. І через те — жодного пострілу проти гітлерівців. Ті собі спокійно вмаршировують до Афін. Розхристані, з засуканими рукавами, і білий пил грецьких доріг на їхніх дебелих чоботях, і виграють їхні оркестри. Чи не гань-

ба? Кажуть, король Георг утік на Кріт, лишивши Афіни напризволяще.

А що потім?.. А потім Афіни — одрізані від усього світу. Кошмарне конання великого міста. Закриті кафеніони. Порожні магазини. Дикі черги за хлібом і оливковою олією. Задушених викидали з черг, і вони так і валялися на вулицях, ждали своїх Антігон. У греків — непоховані мертвяки! Чи чувано таке? Перестала поступати в місто вода. Не діяла каналізація. Бруд. Сморід. Жах. Зараза. Курява стояла над Афінами до самого неба. А на дні тої куряви вмирало місто. Всі греки мали вмерти. Ну. Коли всі гинуть, завжди знайдеться охочий порятувати. Греків хотів урятувати митрополит Дамаскінос. Замінив короля, прем'єра, цілий уряд, усе на світі. Двометровий бородань сам об'їздив найзлиденніші райони міста, слухав плачі і зойки. Чим міг зарадити? Червоний Хрест не мав ліків і молока навіть для дітей.

Малий Стіліанос ненавидів дорослих. Хай вони помруть усі — він хотів жити! Нема нічого ліпшого за життя! Тому кричав найголосніше санітарам (чи емісарам — не знав, як вони там звалися) Червоного Хреста: «Я хочу їсти! Я! Я! Я!». Ну, звичайно, хотіли їсти і його сестри Евангелія, Марія, Ніна, брати Тінос і Кіріакос. І всі діти Афін і цілої Греції також хотіли їсти. Але що йому до того? Він був голодний! Він хотів їсти! Він мав насититися — і хай западуться в землю білі узгір'я Аттіки і висохне пурпурове грецьке море!

І ті бовдури з Червоного Хреста врешті догадалися, що не нагодують одною хлібиною тисяч, як то колись Ісус зробив, і дійшли до єдино правильного висновку вибирати в окремих родинах найздоровішу дитину і всю поміч давати тільки їй. Вибирали здебільшого дівчаток, майбутніх матерів майбутньої Греції, але ж хлопців майбутнє вимагало теж! І Стіліанос кричав доти, поки викричав собі право на життя! Тільки він був годований і поєний, його брати й сестри повільно вмирали і вмерли всі: Евангелія, Марія, Ніна, Тінос і Кіріакос. Вони просили поділитися з ними хоч крихтою, але він не поділився, бо мав вижити і вижив! Епетіке — вдалося! Епетіке. «Хто побідить, то зодягнеться в білу одіж, і не витруть ім'я його з книги життя»...

(Не забудь, не забудь, не забувай!..

Вона втікала від нього по вологому піску. Черевики давно скинула, несла в руках, ляпотіла босими ногами по вологому піску, втрапляючи іноді на мілке, розпліскувала весело воду, рожеві п'яти круглилися в нього перед очима, він гукав: «Зіно!»,— а вона сміялась і втікала далі й далі, не тільки від нього — від усіх! Їй набридло триматися гурту: і так була в гурті цілий вечір і цілу ніч, а перед цим — аж десять років. Сьогодні випуск! Кінець! Ідуть у світ... Розходяться, розбігаються, розприскуються... Їй хотілося, щоб він доганяв її. Мабуть, була

закохана в Яковенка. Йому теж подобалась. А може, просто приємно, що вибрала саме його? До Зіни липли всі хлопці... Ще й сьогодні, коли після випускного вечора пішли на Дніпро, до неї то один, то другий... Насилу встигала відкручуватися... Ішли й ішли понад берегом. Хто зна й куди... А тепер вона вискочила з гурту й утікає... «Зіно-о!» — гукав Яковенко і біг за нею, а вона втікала далі й далі. Тільки круглі виямки від босих дівочих п'ят у вологім піску... Ні, він не любив Зіни... Оці вибрики... «Зіно-о!» Берег круто стрибнув угору... «Зінко-о! Божевільна!»... Вона дряпалася на піщану кручу, мов молода коза... Сипався вниз пісок... Два струмені білого, сипкого... Летіли якісь зелені клапті. Зіна плуталася серед чіпкого батожжя огудини, яке обплітало кручу вгорі. «Куди тебе понес...»

І тоді вгорі пролунав страшний крик. Жіночий, але не Зінин... Та він і не розібрав... Злетів угору, обпік руки в холодній росі, розгублено сів на краю кручі посеред буйного гарбузового листя... Зіна стояла зовсім поряд, а її обіймала невисока худенька жінка, вся в чорному, і повторювала з болем і радістю, з надією й горем одне й те саме слово: «Доцю! Доцю! Доцю!..»

Спокійний димок курівся над димарем недалекої хати, крайньої хати в селі... Ітимеш отак понад Дніпром і весь час набрідатимеш на села, що виходять на самий берег... І над усіма хатами димки... І ранковий туман стелиться понад Дніпром, а може, то й не туман, а домашній дим з теплими рідними запахами. Женуть діти до Дніпра від села табуни білих гусей. Повільно спускаються вниз корови. Продиркотів вулицею мотоцикл.

Усе це побачив Яковенко за одну мить і все увібрав, не розумів тільки, чому ця незнайома літня жінка тримає за руки Зіну, цілує їх і плаче, і щось говорить гаряче, схвильовано, квапливо...

«Я не знаю... Я нічого,— пробує пояснити Зіна, яка теж, видно, нічого не може збагнути.— І вас не... Я не...»

«Дитино ж ти моя, Нацю,— не слухає її жінка,— та як же довго я тебе ждала, Нацю».

«Я не...» — каже Зіна.

І Яковенко мало не підстрибує, щоб і собі підбігти до дівчини і виручати її, але якась непоборна сила притискує його до землі, його руки розгублено шурхотять у широкому листі, роса вже здається не холодною, а гарячою, пекучою.

«Двадцять літ я тебе ждала,— каже жінка, і плаче, і обіймає знетямлену Зіну,— двадцять літ, як один же деньочок... а тебе нема та й нема, а люди кажуть: «Не жди, Марфо, бо вже й не буде». А я кажу: «Неправда, прилетить моя донечка до мене, бо як відлітала, то махнула мені рученькою і сказала: «Ждіть, мамо!» То я оце й ждала... Не спала ночей, виглядала з-за Дніпра, зустрічала всіх птахів і проводжала їх: і журавлів, і лебедів, і ластівок, та все шукала серед них своєї Наці...

А тоді отакий же самісінький ранок був... і на цьому самому місці... А ти пішла з дому ще звечора, все ви десь там ходили, та збиралися, та щось робили... Кажеш: «Мамо, лягайте спати, я скоро вернусь...» А як же мені лягати, коли зосталася в хаті сама... А сини мої на фронті і хазяїн на фронті, а Настуся моя і найменша... А ніч іде, а тебе нема... Вже й досвіток, вже я затопила піч та стала пшоняники смажити, бо ти ж їх так любила... А тебе все нема... Коли тут як ударить мене під серце, мов ножакою!.. Вискочила з хати, а вони ведуть тебе через город... «Нацю, куди ж ти?!.» А ти мовчиш... Чи, може, не почула? Тільки платтячко біліє, а вони всі зелені, аж у очах мені позеленіло... «Нацю!» — кричу... Та біжу сюди до кручі... А вони з автоматів як ударять!.. Та так же довго строчили, що в мене й серце зайшлося... А ти побачила, що я біжу, та махнула мені навстріч руками, як крильми, та... знялася, та й полетіла! А я перечепилася через гарбуза, впала, як мертва... А коли розплющила очі — нема вже Настусі, полетіла за Дніпро, у вирій, світ за очі!.. І оце двадцять літ не верталась... Вже й сини з фронту прийшли... І на батька давно похоронну прислали... І для тебе орден привезли аж із самої Москви... А тебе нема та й нема... Люди кажуть: «Не жди, Марфо, вже не буде...» Як же не буде, коли вона казала, що прилетить! Як махнула тоді мені — ждіть, мамо, прилечу!.. І жду... Оце й сьогодні напекла пшоняників, стою коло печі, коли моє серце тільки — тьох! Я з хати — о, боже ж мій милий! Моя донечка! Настуся! І як же тебе довго не було, як же я тебе ждала та виглядала! Ти ж, мабуть, голодна й холодна... І ніженьки твої заросилися, і черевички твої заносилися!..»

Жінка обіймала ноги Зінині, а та розгублено озиралась. І бачила зарошені ноги, і (новісінькі!) черевики, і себе бачила — зголоднілу, змучену... І поверталася з безсмертя...

Мати обняла Зіну-Настю і повела до хати. Вони йшли повільно й довго, брели серед зеленої плутанини огудини й листя, йшли мовчки, і Яковенко мовчки дивився їм услід і не міг нічого вигадати, щоб врятувати Зіну, не образивши нещасної матері. Насилу скинув з себе заціпеніння, скотився вниз, побіг назад, де лишилися однокласники.

...А в хаті долівка встелена свіжою осокою, накритий білою скатертиною стіл, а ослони прибрані смугастими доріжками. Під причілковою стіною — біле дівоче ліжко з горою подушок і на стіні фотографія дівчини, зовсім не схожої на Зіну, але плаття в тієї таке саме, як у Зіни, і комсомольський значок на білому платті такий самий. Мати посадовила Зіну за стіл, швидко дістала з печі сковорідку, виклала на білу тарілку тонкі пшоняники, сама присіла коло Зіни, закохано дивилася на неї... І Зіна простягла руку, щоб узяти пшоняник, а чужа й нечужа мати дивилася на неї... і в очах у матері стояли сльози, і в Зіни теж сльози застигли в очах...

А Яковенко насилу наздогнав своїх. Вони вже повернули назад. Махнули рукою на нього і на Зіну, не хотіли йти за ними слідом, бо й так забрели аж он в яку далеч.

«Стійте! — кричав їм ще здалеку.— Стривайте! Егей!»

Вони сміялись і спробували навіть утікати, і тоді він розлютився і наздогнав найменшого з випускників Максимка Рясного, звалив, накірчив, трусонув його.

«Будеш утікати? Будеш!»

Максимко покликав на поміч, всі збіглися до них, стали тягти Яковенка, докоряли йому, а він ніяк не міг упіймати віддиху, зблідлий, розметаний, потім нарешті вхопив трохи повітря в легені, вимовив:

«Ну, таке...»

Хлопці, хто дужіший, сукалися до Яковенка з кулаками за бідного Максимка, але хлопець легко відіпхнув їх, нагородив кожного презирливим поглядом, ступнув до дівчат.

«Дівчатонька, помагайте Зіні! Там таке сталося, таке... Ніхто з вас ніколи й не чув і не гадав...»

І поки знов біг понад берегом Яковенко, ведучи за собою дівчат, Зіна й далі сиділа за столом у чисто прибраній хаті перед матір'ю, яка двадцять років тому втратила дочку і в якої обличчя було схоже на багатостраждальну землю, покарбовану болем, розпукою і часом.

Але тоді сталося незбагненне... Хата наповнилася дівчатами в білих платтях... І всі були, як Зіна і як розстріляна фашистами Настя... І всі оточили стару матір, як її віднайдені дочки, і мати розгубилася спершу, а потім зраділа, а потім усе збагнула і заплакала... бо ніколи не вернеться її дочка, вбита ворогом...

Не забувай, не забувай ніколи!)

Гриб-паразит, лиснючий, жирний, гидкий... Висотує соки із своїх сусідів, гнітить їх, убиває, аби тільки самому...

А ще нагадував Стіліанос камбалу. Кругле, розпластане тіло, зсудомлені очка. Кажуть, у малої камбали очі, як у всіх риб,— симетрично з двох боків голови. І мала камбала плаває теж нормально. А потім, жиріючи, набираючи ваги, лягає на дно і так лежить вічно. І те око, що опинилося внизу, переповзає нагору, завдяки зміщенню кісток голови... Кажуть, камбала безсмертна. Лежить на дні морському... Ніякої користі... І скривлено позирає вгору, випливти не має снаги...

(«Омірос», сліпуючи, напомацки брів по морю, мовби струшуючи з себе задуму чи нерішучість).

Греки розходяться по світу. Всі повинні розходитися, йти туди, де краще... Людину повинні оточувати красиві речі... Людина повинна шукати багатство... Всі повинні... Найрозумніші з греків це збагнули... Вони розходилися по світу, а до Афін поверталися тільки їхні імена та ще... гроші. Вулиці, парки, сквери, пам'ятники, кораблі названі іменами братів Заппас,

Тассітсаса, Стурнаро, Ніакроса... Баліанос дав гроші на бібліотеку, Сінгру на іподром, Авероф...

— А що Авероф?

— Ну що? Будинки, інституції... Онасіс...

— Я чув про в'язницю Авероф у Афінах... Найстрашніша в'язниця... То він дав на неї гроші?

— Чому ж мав не дати, якщо треба?

— В таких грошах — кров і страждання. Не можу уявити людину, яка дає гроші на в'язницю. Для мене це — наймерзенніша істота. Не людина. Не може бути людиною.

— Коли даєш гроші, не цікавишся, куди підуть. Давати — приємно. Тоді ти великодушний. А це підносить тебе над натовпом.

— Великодушність за чужий рахунок,— кинув Яковенко.

— Ну, я знаю, ви, комуністи, заперечуєте гроші.

— Нечесні — заперечуємо.

— І багатство. Ви — за голодранців.

— Щоб вони зрівнялися з багатими.

— Хіба це можливо?

— Ми віримо в це і вже зробили всіх рівними.

— Але не багатими.

— Як на це подивитися. Наприклад, я — дуже багатий. Не костюмами і не автомобілями чи там чимось, багатий своєю закоханістю в рідну землю, своєю нерозривністю з нею. Все в мені: моя ріка, ліси, степи, дівчата, плоди... Словами цього не розкажеш. Треба відчути.

— Я відчуваю тільки те, що можна показати всім. Багатство! Бути таким, як найбагатші в світі греки Ніакрос, Онасіс, його зять... Найбільші арматори в світі... Цілий флот в їхніх руках... Танкери тоннажем у сто тисяч тонн... Або Марія Каллас — найбільша співачка світу... Так треба жити... Вони скрізь: на похоронах Кеннеді, на коронації грецького короля, на прем'єрі в «Ла Скала», на кінофестивалі в Сан-Себастьяні, на полюванні в Кенії. Снідають в Америці, обідають у Європі, вечеряють в Таїланді...

— І ото все щастя? — спитав Яковенко.

Стіліанос помахав руками, заревів:

— Стюард! — Ударив кулаком у кленову переборку позад себе, нетерпляче ревнув знову: — Стюард!

Усе-таки «Омірос» посувався вперед, хоч і кволо, хоч і через силу, і машина двигтіла десь унизу, і тенькало-бренькало скло в барі... Марно згаяний час з товстим Стіліаносом, для якого не існувало багатства душі, а було тільки багатство гаманця. Смішно й примітивно.

Втретє рвонувся до виходу Яковенко.

— Піду. Дякую за напої і...

Тонка рука відчинила двері салону, і влетіло білим вихором, блиснуло очима й зубами до Яковенка, він позадкував до своєї

остогидлої канапи, незграбно брязнув автоматом, стиснув губи: треба прорватися!

І вже наставив плече, щоб вислизнути з салону бокаса, як зненацька Стіліанос, підскочивши, рвонув дівчину за руку, майже кинув її в протилежний кінець салону, щось закричав нерозбірливо й сердито, а вона відповіла йому так само сердито, вмить охриплим голосом, охриплим від ненависті й зневаги... Олос-молос-караморос... Яковенко нічого не розумів, знав тільки, що не може тепер вийти, покинувши тут без захисту тонке створіння в білому, оте ніжне й... «Людину повинні оточувати красиві речі».— «Ну, так».— «У вас мало красивих речей».— «Як на це подивитися».

(Знов, здавалося, сонно став «Омірос» і через мить вагання побрів далі).

А ті двоє палили одне в одного злими словами, як кулями. Гар-гар-гир-гир!.. Утрутитись? Урятувати її? Від кого і від чого? Навіть не міг зрозуміти, хто тут нападав, а хто оборонявся. Не знав, хто є хто. У кого над ким влада. Хто нещасний. Іноді буває навіть так, що людина хоче бути нещасною, і тоді не треба їй заважати.

(Згадай Наталку. Згадай, згадай! Тобі було дванадцять років, якраз той хлоп'ячий вік, коли від дитячого прагнення справедливості для самого себе переходиш до намагання внести справедливість у стосунки між усіма людьми, коли хочеться свідомо робити добро, помагати людям у нещасті. І саме тоді з'явився у вашому селі Михайло Левенець. Власне, його прислали, бо тоді подекуди була мода: присилати голів колгоспів.

Левенець належав до ледащ самовідданих і переконаних. Казали, що в нього в районі на високій посаді рідна сестра, яка перекидає його з одного місця на друге, сам він теж на всі намагання критикувати його за неробство огризався досить енергійно і кричав, що його не візьмеш голими руками. Сам же тільки те і знав, що верлюжився з жінками. Цього малий Яковенко вже й зовсім не міг зрозуміти. Ну, що вони в ньому такого бачили? Чим він їх вабив? Як не гидко їм усім? Чевероногий чоловічок, темнолиций, з сухими, аж чорними губами, в лівому кутку губ вічно димить цигарка, дим попадає в ліве око, і тому воно завжди єхидно прискалене, голос хрипкий, пропитий, ходить розвальцем. Такому тільки цибулю красти, а не задурювати голови жінкам! А вони ж так і липли до нього: і Санька, з білим лінивим тілом, ота Санька, що не захотіла виходити заміж навіть за танкіста Власенка, героя війни, чорнявого, стрункого — не хлопець, а гвинт! — і вчителька Серафима Феофанівна, чий портрет прикрашав вітрину районного фотоательє, така вона була вродлива, і циганкувата Маруська, яка кожного пропікала поглядом наскрізь, і Наталка, сусідка Яковенків, молода вдова, у якої й пасіка, і садок, а надто ж вона сама — і як пасіка, і як садок, женихи їхали до Наталки

аж ген звідки, та вона всім давала одкоша і вмирала за Левенцем, за його прискаленим оком і булькотливим голосом. Буль-буль... Натал... буль-буль... Наталко... буль-буль...

Він приходив до Наталки пізно вночі, перед тим побувавши або в Саньки, або в учительки, або в Маруськи. Іноді вона ждала його цілу ніч, а він так і не з'являвся. Іноді в неї цілу ніч горів маленький каганчик у світлиці, і в причілковому вікні раз по раз пропливала її стривожена постать. А то ждала вона його надворі, ховаючись за густими кущами порічок або й виходячи аж за ворота на вулицю.

Яковенко ставав мимовільним свідком переживань тітки Наталки, йому було жалко її, хотілося допомогти, він складав найхитромудріші плани помсти над Левенцем, вигадував йому найтяжчі кари і найбільшу ганьбу. Але, ясна річ, усі ті плани лишалися планами, і мріяння кінчалися знову ж таки мріяннями, бо в дванадцять років легко вибудовувати химери, а коли доходить до діла, то все кінчається або нічим, або принаймні дрібничками. Закидати Левенця груддям, коли він повертається від Саньки, вчительки або Маруськи, підкласти йому щось на дорозі, украсти картуза або щось важливіше з одягу (аби ж то штани!) — на таке Яковенко не хотів пускатися. Це робили з усіма, присмак щоденності зіпсував би відразу всі його наміри — адже йшлося про помсту особливу, виняткову, унікальну.

І все ж довелось обмежитися найзвичайнісіньким. Та й то цілком випадково.

Якось допізна забарився коло своїх кролів. Закушкував клітку, бо стояли міцні морози і хоч кролі були зодягнені в теплі шуби, йому завжди ставало лячно, коли думав, як лишаються вони на ніч в тонкій дощаній клітці. Про те, що вдень кроликам так само холодно, як і вночі, чомусь не думав. Боявся й переживав тільки за ніч.

Місяць примеркав рано, і притемнений сніг видавався попелястим і мовби м'яким і теплим, як кроляче хутро. Насправді ж був він не такий і м'який, бо лежав уже давно, стужавів, покрився на городах і в садках товстою корою, а на вулиці й у дворах був рипучий до дзвеніння натоптень.

Так вештався хлопець коло клітки з кроликами, заклопотаний своїм, як раптом почув коло сусідського двору несміливе: туп-рип, рип-туп. Він випростався, трохи послухав. Було тихо-тихо. Потім знов: туп-рип, рип-туп. Причілкове вікно Наталчиної хати не світилося. Рип-туп... туп-рип... Ждала його на морозі. Вже хоч би в натопленій хаті, а то... Ну, що воно діється на світі! І чому, чому? Що голова? Але ж були голови й до Левенця, але ніхто на них так не вішався... А цей же найплюгавіший, а бач...

Яковенко підкрався до парканчика, який відділяв їхній двір од Наталчиного. Побачив тепер досить виразно її міцну, акуратну постать. Наталка стояла коло воріт. Прислухалася.

Може, почула, як скрадався Яковенко? Хлопець принишк. Але вона його не зауважила. Дослухалася до іншого. Вся подалася до темної вулиці. Мало не летіла туди.

Почув і Яковенко. Здалеку, аж від Живодьорової хати, що стояла на розі вулиці, долинуло ліниве й байдуже: ри-и-ип! ри-и-ип!.. Невже той? Іде неквапом, упевнений, що його ждуть, сповнений пихи й нахабства, ліниво переставляє чоботи, вминає тужавий сніг: ри-и-ип! ри-и-ип!

Він! Наталка заметалася коло воріт, відчинила хвірточку, знову зачинила, вибігла на вулицю, знов забігла в двір, спробувала притулитися коло оголеного куща порічок, знов кинулася до воріт, прислухалася.

А той уже зовсім близько, вже виразно чути: ри-и-ип! ри-и-ип! О, негідник! І чим же зарадити тітці Наталці? Як скинути їй полуду з очей? Як довести? Яковенко розгублено озирнувся по двору, гарячково думав, усе в ньому дрижало. Як же так, як же? Хіба нема на світі справедливості? Хіба не можна відігнати од людини нещастя? Хіба не можна вплинути на чуже нещастя?

А той уже зовсім близько порипує снігом, уже навіть здається Яковенкові, що чує він самовдоволене відсапування Левенцеве, вже долітає до нього запах диму від Левенцевої цигарки, здається йому, що бачить він прискалене око і пересохлі зчорнілі губи, які зневажливо судомляться і виціджують: «Ну, що, піонер? Схопив облизня?»

І тоді, не думаючи, Яковенко кинувся до Лорда. Лорда вони ніколи не спускали з ланцюга, бо то був злющий-презлющий чорний собацюра, якого боялося все село. Особливо Лорд не любив Левенця, він аж пінився, коли той уночі проходив повз подвір'я Яковенків, простуючи до Наталки, усе село, таким чином, чуло, коли саме Левенець іде від Саньки, Маруськи або вчительки до Наталки, а з голови потихеньку підсміювалися, до нього це теж яким-небудь чином доходило, і він пригрозив Яковенкові: «Якщо не втихомириш свого пса, піонер, застрелю!» Казав це так, що й не розбереш: кого обіцяв застрелити.

Лорд був розумний пес, і Яковенкові з часом вдалося привчити його, щоб він не гавкав, коли по вулиці прохитується Левенець. Але, мабуть, пес у глибинах своєї собачої душі з того часу ще більше зненавидів Левенця, і Яковенко догадувався про це з того, як мовчки метається на ланцюгові Лорд, коли зачує знайому ходу. Тому рішення хлопцеве цього разу було непомильне.

Він підбіг до Лорда, миттю відщепнув ланцюг від його нашийника, обійняв собаку і в саме вухо сказав йому: «Куси, Лорд, куси, куси!» І підштовхнув пса в напрямку вулиці.

Той вилетів з Яковенкових рук, мов камінь з пращі, одним гігантським скоком перетнув подвір'я і мчав навстріч Левенцю. Підбіг до того мовчки, так що той забачив пса вже коло себе,

коли не було часу на оборону. Однак Левенець, мабуть, не дуже стурбувався, бо недбало кинув навстріч Лордові: «Пішовон!» — і навіть ступив крок і рипнув снігом, та вже наступної миті темряву розпанахав болісний крик: «Го-йой!»,— почулося прискорене вовтузіння, шаламкання, собаче хекання і зле гарчання, розляглася лайка, знову гойойкнуло, а відтак звуки сплелися в клубок, дивні звуки на темній, устеленій снігом вулиці, і покотилися, притьмом покотилися назад, швидше й швидше: рип-рип-рип... гар-р-рип-рип... гар-гар-р-р! гар-р-р! рип... гар-р-р! гар-р-р! гар-р-рип, рип-рип-рип ри-р-р...

Утік. Лорд обривав на ньому рештки штанів, а він утікав ганебно й жалюгідно, мовчки, вже навіть не гойойкаючи, тільки вириплював снігом: рип-рип-ри...

Собака незабаром повернувся, захеканий, розпалений і, мабуть, вдоволений помстою над своїм найзлішим ворогом. Яковенко присів коло Лорда, обійняв його, почав прив'язувати.

І тоді його щось схопило за вухо і поцурпелило вгору. Він хотів повернути голову, щоб глянути, хто це так невдало жартує, але той, хто тягнув за вухо, спостеріг Яковенків маневр і скрутив вухо ще дужче, так що в хлопця аж потемніло в очах. Він мало не крикнув від болю й гніву, дивувався, що собака не заступається за нього, але собака ще переживав солодкі хвилини розправи над Левенцем і, мабуть, нічого не здатен був помічати,— що ж то за собака, який не бачить у себе під носом ворога, котрий таке витворяє над його хазяїном!

«Пуст-ст...» — просичав Яковенко, гадаючи, що то, може, жартує хтось із його приятелів (хоч який приятель буде розгулювати серед ночі по морозу!).

А воно мовчки крутило вухо хлопцеві і, здається, норовило вхопити Яковенка ще й за друге. Хлопець спробував вивернутися, і біль розпанахав йому мозок.

«Будеш ти мені знати,— прошелестіло над головою, і хлопець крізь біль і ненависть усе ж таки відразу впізнав голос тітки Наталки,— я тобі покажу, як відпускати собаку та натравлювати на добрих людей! Ти в мене знатимеш! Я т-тобі пок-кажу!»

Голос у неї став злющий, як у відьми, вона крутила й крутила безжально вухо Яковенкові, так наче намірилася зовсім відірвати його,— куди й поділася Наталчина лагідність і усміхненість, з якими вона завжди зустрічала хлопця, здичавіла жінка телесувалася над головою в беззахисного хлопця, розлючена й знавісніла. Чому? За віщо? За те, що він доконав, нарешті, справедливості і покарав того негідника, заступився за неї?

«Я т-тобі покажу, як мішатися!.. Я т-тебе навчу!..»

А Яковенко плакав. Плакав мовчки і не від болю, а від образи, від усвідомлення страшного почуття кривди, якою відплатили йому за добре діло, плакав і думав про те, що ніколи більше не стане, не буде, навіть пальцем не ворухне, щоб...)

— Стюард! — закричав Стіліанос.

Він одскочив від Єлени (переміг чи переможений?), весь залитий потом, а вона йшла за ним, поривчаста в рухах і спокійна в своїй красі (певно, перемогла!), і Стіліанос шукав рятунку в приході свого попихача.

— Стюард! Ктінос! [1]

Пригода з нудної ставала трохи смішною, Яковенко міг тепер піти собі з легким серцем, ця молода грекиня, виявляється, вміла добре огризатись, отже, він не помилився, наділивши її своїми симпатіями вже з першого разу, бо симпатизував Яковенко тільки тим людям, що могли постояти за себе, не дати наплювати собі в кашу, як то кажуть. Окрім того, яке йому діло до всього, що відбувається між членами дивацького екіпажу «Оміроса»?

Однак події ще тільки починали намножуватись, Яковенко стояв коло їх зародку, невидима пружина ще тільки накручувалася, щоб потім розпростатися з шаленим дзвенінням; він не встиг зігнути руку в лікті, щоб віддати честь Єлені перед своїм відходом, як до салону впало двоє п'яних до чорноти чоловіків з берегової бражки Стіліаноса, один з них відразу поліз до свого шефа, тицяючи йому межи очі розчепірені пальці і щось вибелькочуючи, а другий став посеред салону і демонстрував своє високе вміння тримати рівновагу, розсував ноги ширше й ширше, поки не роз'їхався, мало не розідравшись навпіл, на підлозі і гепнувся просто перед Єленою. Вона гидливо переступила п'яного і щось сказала Стіліаносу коротке й гнівне. Почув чи ні Стіліанос, важко було судити, бо він у цей час намагався уникнути розчепірених пальців другого п'яного, який чомусь неодмінно хотів штрикнути пальцями Стіліаносу межи очі. Нарешті старпом зумів так вихнути вбік, що п'яний заточився і вдарився в стінку спершу пальцями, а потім і носом, Стіліанос ловко вхопив його ззаду за комір строкатої розлітайки, другою рукою підібрав (теж за комір) розчепіреного на підлозі, і потяг обох із салону, як шкодливих цуциків.

Тоді Яковенко нарешті приклав руку до козирка і сказав:

— Ну, я пішов.

Вона простягнула йому свою руку. Тонка, безмірно довга, ніжна рука зависла між нею і ним, ніби місток порозуміння й обіцяної інтимності. Брати чи не брати? О, чорт! Яковенко від розгубленості ще раз козирнув. Вона тримала руку і дивилася на нього такими чорними очима, що йому стало лячно. Ох і очі! Він утретє поніс руку до козирка і несподівано для самого себе зняв картуза, стукнув навіщось закаблуками. Її рука висіла між ними ще й досі. Спина Яковенка перетворилася на глибокий розпечений діл, по якому текла гаряча ріка. Русло ніяко-

[1] Тварюко *(грецьк.)*.

вості. Рука зависла в просторі. Доторкнися. Хоч подумай доторкнутись. У нього палали вуха. Мабуть, вона помітила, як горять ці пелюстки сорому, бо трохи схитнулася до Яковенка, її рука ледь наблизилася до його руки, її пальці доторкнулися до його пальців, губи повільно вимовили слово, і друге, і третє.

Тепер він бачив тільки її повільні уста, рука її зникла, він відчував тільки дотик та ще запах, який виструмовував з тих пальців, немов з антен дівочого тіла.

Ніхто не може передати запаху весняної ночі.

— Мені треба йти,— видавив з себе, так ніби вона могла зрозуміти його мову, обережно потиснув її пальці, відпустив тонку руку, приязно кивнув і зумисно повільно, щоб не виказати свого боягузтва й розгубленості, повернувся, показуючи дівчині стемнілу на спині гімнастерку, пішов до дверей. Раз-два, раз-два. Мов на стройових навчаннях перед найвищим генералом. Раз-два... Гаряча ріка нестримно котилася по спині, весь був скупаний у ніяковості, ноги мовби зависали в повітрі, підлога втікала з-під них... Р-раз... «Омірос» хилився то в один бік, то в другий, а Яковенка кидало в протилежний бік, кидало не тільки в салоні, але й у залізному коридорі, і на крутих сходах трапа, по якому він дерся на палубу, швидше під високе небо, швидше до вільного вітру, до безкрайності моря, до розкованості й волі, які він загубив у тісняві й незручності, що панувала внизу і погрожувала запанувати в його душі.

І поки перебирав східці трапа, десь між третім і дев'ятим східцем, протягом непомітного уламку часу, подумки повернувся назад, до салону, сів навпроти Єлени (вона в кріслі, показуючи йому свої стрункі міцні ноги і привабливі руки, ці антени свого зграбного тіла, а він знов на тій самій канапці, що й перед Стіліаносом) і відбув з нею ту розмову, яку мав відбути, без якої й не уявляв своєї подорожі через це дивне море. Psevdologia fantastica [1].

— Бачте,— казав він їй несміливо,— не знаю, чи й слід розпочинати... Чи зрозумієте. (Поглянь на мене!)

— Звичайно, зрозумію,— запевнила вона його,— про це не треба...

— Ви не подумайте... (Поглянь на мене).

— Ні, ні, я не думаю...

— Там, на березі, я не міг... Мене образили... (Поглянь на мене).

— Я розумію.

— Тому я повівся з вами не зовсім гречно при першій зустрічі. Це не значить... я не байдужий до краси... до справжньої краси... Згодом, коли я подумав, мені стало прикро. Очевидно, я образив вас... (Поглянь на мене).

---

[1] Вид психічного захворювання, коли людина тішиться химерами, породженими її власною хворобливою уявою. *(Прим. автора).*

— Ні, ні, що ви!

— Мені зовсім не хотілося, щоб ви так і поїхали з нашої землі з неприємним почуттям у серці... (Поглянь на мене).

— Навпаки!

— Опріч того, здалося мені, що вас щось пригнічує... Я виріс на волі і не терплю, коли людину будь-що гнітить!.. Мені завжди хочеться визволити таку людину... Я хотів визволити і вас... (Поглянь на мене).

Вона засміялася. Вдячно і здивовано.

— Від чого визволяти?

— Але тепер побачив, що ви можете... Мені подобається, коли людина вміє сама за себе... (Поглянь на мене).

— Ви якийсь скований... Чому? Неначе вас хтось стримує... Це неприродно... Якщо мені подобається, то я... А ви... Там, на березі,— зовсім незрозуміло... Чому ви відпихали мене? У мене був цілком підсвідомий одрух... Я побачила такого вродливого хлопця... Це мовби в казці: вийти на чужий берег і побачити... І, може, навіть відразу закохатися... А ви...

— Треба вміти себе обмежувати іноді... Мені цього, здається, ніхто й не казав, але я знаю... (Поглянь на мене).

— Якщо ми самі вигадуватимемо собі обмеження, ми загинемо... Нас і так обмежують всі і всюди...

— Тоді ми перемагаємо. Коли вміємо себе обмежувати. (Поглянь на мене, поглянь).

— Не розумію вас.

— Ну, це... Я хотів спитати вас про Стіліаноса... (Поглянь).

— Е, пусте...

— Все ж таки, чому він на вас так?... (Поглянь, поглянь).

— Просто розлютився, що я перебила йому... Він, мабуть, сповідався вам... Ліз у інтимність...

— Здається... (Поглянь на мене).

— Це його звичка. Вважає, що ніхто не зможе вистояти перед його щирістю. Заклик до взаємної щирості. Слизняцтво.

— Тільки не зі мною. Тут він помилився. (Поглянь).

— Я так йому й сказала.

— Звідки ви могли?.. (Поглянь, поглянь).

— Догадалася. Як тільки вперше побачила вас, так відразу й догадалася про ваш характер. Ви — справжній диявол! Ви не ображаєтесь?

— Не вірю ні в бога, ні в диявола, так що мені однаково. (Поглянь на мене).

— У що ж ви вірите?

— В людину... (Поглянь на мене).

— А між людьми повинні бути мости... Візьміть мою руку...

— Я — за мости. Але рука... Чи треба? (Поглянь).

— Ну, візьміть... Ви ж бачите... У мене дуже гарна рука...

— Це ще не означає... (Поглянь, поглянь).

— Просто доторкніться...

— Але ж... (Поглянь, поглянь, поглянь!)

— На одну мить... єдиний доторк...

Тьфу! Дурень думкою багатіє, або ж, висловлюючись науково,— psevdologia fantastica. Стіліанос усе-таки наколотив гидоти і дав напитись. Отрута, справжнісінька отрута!

Нарешті, нарешті він був на палубі!

Всі наші спроби передати процес людського мислення на папері мають вигляд недовершений і приблизний. Іноді щось схоплюємо, іноді наближаємося до того, щоб змалювати хоча б частково склубоченість і всеосяжність того, що відбувається в нашому мозкові... А далі не йдемо, зупиняємося безпорадні, розводимо безсило руки, відступаємо, полишаючи поле бою для найвідважніших і найвинахідливіших. Чи ж слід докоряти Яковенкові за те, що він не зміг розібратися в сум'ятті, яке творилося в його душі, і обмежився в рапорті самим тільки натяком: «Згодом, по виході з порту, на «Оміросі» стали діятися речі дивні».

Нагорі він застав зіжмакане море, рвучкий вітер, переділене навпіл небо: половина ясного, сонячного, а низ похмурий, чорний, якась волохата стіна вставала з моря над «Оміросом», і звідти назустріч суднові перестрибом мчали хвилі, так ніби чорна половина неба відлякувала від себе. Власне, «Омірос» уже злякався: він стояв на місці, тільки кволо похитувався на злих хвилях.

Найсумніше це видовище — непорушне судно у відкритому морі. Майже однаково, що потоплене.

— Чого стоїмо? — гукнув Яковенко своєму товаришу Юрчикові, який був на носі.

— А чорти його батька знає. Мене вже занудило від такої плавби. Що там унизу?

— А нічого,— махнув рукою Яковенко і побіг на капітанський місток. Мало не налетів на капітана. Посувистою ходою старості наближався той до трапа, що вів на місток. Байдужий, з сонно прикритими очима. Яковенко поступився перед капітаном. Підождав, поки той повільно долав східці, потім одним духом злетів нагору.

— Що таке? — спитав лоцмана, який стояв, склавши руки на грудях, і, здається, навіть стиха посвистував крізь зуби.

— Румбарбарум,— знехотя відповів лоцман, наставляючи на Яковенка сухе, трохи єхидне обличчя.— А якщо точніше, то — румбамба... Старий капітан...

...Капітан справді був старий. Уже й не пам'ятав, коли вперше він разом з командою, за усталеним звичаєм, прибув на верф, щоб прийняти нове судно, допомагати в його викінченні, вивести в море і вже там, після ходових випробувань, прийняти

від заводських спеціалістів, підписати всі необхідні папери, доконати всіх належних урочистостей і аж тоді вирушити в перше плавання. Тоді гадалося, що молодість, як море, ніколи й ніде не кінчається, але от він прожив на морі не один і не два десятки років, і вже все минуло, і молодості нема й сліду, вже вмер власник того першого судна, і, мабуть, вмерла перша команда, з якою він вирушив на змагання з морем і з часом, і судно, певно, з'їла іржа, і його віддали на брухт, а він ще й досі плаває.

— То й що з того, що старий? — Яковенко не міг збагнути глибинності лоцманового натяку.

...Молодим вирушив у світ, у море. Жадоба простору, бажання нових відкриттів. Хотілося слави. Мріяв здивувати світ. Хай знають, який він, що він може, на що здатний. Був скрізь. Бачив найкращу гавань світу Дієго Суарес на Мадагаскарі, плавав у морях з рифами й водоростями, входив в устя великих безжальних рік, швартувався в портах Паго-Паго на островах Самоа і Літлтон на Новій Зеландії, химерних портах у кратерах затоплених вулканів, знався з найвправнішими лоцманами всіх континентів на Хуглі в Калькутті. І коли все побачив і зрозумів, що, здається, вже нічого відкривати в морях, окрім самого себе, окрім своїх дум і прагнень, гостро відчув бажання чогось нового, якогось звичайного людського щастя й одружився. Він одружився, далеко не шукаючи, майже не відходячи від берега вузької Піррейської затоки Кантарос, з якої щоразу відпливав і в яку завжди повертався, і тільки після одруження зрозумів, що тепер у нього почалося справжнє життя, складне, суперечливе, сповнене нових турбот.

— Є така моряцька приказка: о боги, бережіть нас від старого судна і молодого капітана. Нам з тобою, прикордоннику, не повезло: маємо на додачу до старого капітана ще й старе судно.

— Я не дуже розуміюся на морських справах,— сказав Яковенко.

— То й погано.

— А як точніше, то й зовсім не розуміюся.

— Ще гірше!

...Колись він знав тільки обов'язки перед морем і суднами, які водив по морю. Тепер мав роздиратися між морем і берегом. Берег вимагав більше й більше. Він був упертий і безжальний. Найзловісніші морські течії здавалися приборкано-лагідними в зіставленні з берегом. У капітана з'явилися діти. Лишалися на березі, але він уже не міг по-старому бути тільки на морі. Хоч де плавав, частка його належала тепер берегові. Частіше й частіше лунало: треба. Треба? Так, треба то се, то те.

— А що — таки буде буря?
— Може, буде, а може, й ні.
— Мені не віриться.
— Румбар! Якби від цього тільки залежали шторми!
— Я ніколи не був у штормі.
— Спробуєш! Це від тебе не втече.

...Давно-давно мріяв він про власний будинок над морем (може, там, де в круглій бухточці гойдаються на хвилі яхти багатіїв і навіть стоїть королівська яхта), і про мідну пластинку на хвіртці з чорним написом: «Капітан Маліопулос». А ще мріяв мати власний екіпаж для прогулянок. Чорна лакована коляска, запряжена парою білих коней. Каретний годинник паризької фірми «Бревете» і мідний ліхтар, схожий на дамський капелюшок двадцятих років.

Ні капелюшків...

Ні коляски...

Ні білих коней...

Але каретний годинник придбав і завжди возив його в каюті, сам накручував щотижня пружину, а перед тим як лягти спати, наставляв на дзвінок і слухав ніжне теленькання бубонця. Карета життя, повіз щастя, колісниця долі... Наближається, наближається, під'їздить... Ні, віддаляється... Далі й далі...

— Буря вже почалася. Тільки не там, де ждали. Ти ж чув, як блудимо по морю! Румбарбарум!
— Мені здавалося, що судно зупинялося.
— Ти не помилився.
— А буря?
— Так починаються всі бурі... на кораблях. Румбарба!
— То що тут? Не гаразд щось на судні?

...А берег наплодив уже внуків, і все те вимагало від діда: треба, треба, треба! Жити тяжко, а старітися ще тяжче. Його акції падали нижче й нижче, йому давали під оруду дедалі нікчемніші й нікчемніші судна. Йому вже не вірили, хоч він ще надимав щоки й виставляв груди: го-го, ще поплаваємо! Берег надіявся на діда. Все валилося на діда. Стовп, який підтримує цілу родинну будівлю, складну, розгалужену, химерну, як той храм царя Соломона, що вгорі був ширший, ніж унизу.

— Всяко буває. Румбар! Ти курящий?
— Ні.
— Тоді я закурю сам, бо наш капітан теж...
— Не гаразд щось з командою? Я бачив двох п'яних... унизу... І цей старпом... Але чому ж капітан такий спокійний!..

...Кудись зникають ті, хто тебе знав, і навколо тебе поступово утворюється пустка. Ти живеш мовби в царстві мертвих. Спомини — єдине, що тобі ще лишилося. Та ще торжество над вмерлими (ага, я пережив усіх вас!) і суєсловне бажання приписати собі заслуги всіх одійшлих. Але заслуги минулого цінуються дедалі нижче, вони стають просто смішними для нових людей, і тоді здається, що ти й не живеш, а мляво пробиваєшся крізь щось сіре, зачерствіле, мертве. І відступати нікуди. Єдиний для тебе вихід: вмерти на капітанському містку. І ти тупо звикаєш до цієї думки, а ще: радієш, коли дізнаєшся, що таких капітанів стає менше і менше і ти вже нагадуєш мовби викопану праісторичну істоту...

І знаєш тепер тільки море та власну старість, як колись знав молодість. Гадав, що ніколи не кінчається молодість, а виявилося навпаки: найдовше тягнеться старість.

— Таких капітанів надто багато на світі. І чим далі — більше. Правда, вони самі про це не догадуються. Румбаба!.. Він уже нездатен ні до чого, а чіпляється за командування... Капітан Маліопулос натякнув мені...

— Про що?

— Що все це туфта. І «Омірос», і так звана команда, і, мабуть, старпом... Просто старому підсунули якусь тепленьку компанію, в якої було завдання... Що вони робили у нас у порту?

— Ну... Не знаю... Але дехто вів себе не досить...

— От-от: не досить! Пропаганда й агітація. Дешевий прийом. Запізнилися на п'ятдесят років...

— Ну, я розумію... Але одного — ніяк: чому вони припливли на такому пошарпаному суденці?

— Маскування! Щоб ніхто й не подумав... А ще, може: щоб десь утонуло... Кінці в воду... А якщо в нашому морі втоне — ще й погаласують: комуністи втопили! Ясно, румбарбарум?

— Хіба справжні моряки можуть згодитися на таке?

— Не будь наївним. Ніякі вони не моряки! І той Стіліанос теж, мабуть. Ясно?

— Але як же... як же вони допливли сюди? До нас?

— Так і допливли. А тепер чалапкають назад. А що буде, як попадемо в шторм,— не знаю. А йдемо в шторм.

— Ми ж не йдемо — стали.

— Зараз дід щось зробить — і підемо далі.

Капітан знервовано смикав ручки машинного телеграфу.

— Що ж це за люди? Чого їм треба?

— А я знаю? Ти прикордонник, повинен ліпше розбиратися в цих темних душах. Різні пливуть. Спекулянти — з іноземним ганчір'ям. Агітатори, румбабарум, тари-бари, у нас он як, а у вас не так, ми он які, а ви не такі, ти картина, я — портрет,

і так далі... Хіба не зустрічав типчиків?.. Усе шукають, усе винюхують...

— Несерйозне заняття.

— Надіються: раптом намацають, де тонко...

Капітан вхопився за телефон. Щось кричав у трубку. Куди? Вниз? У машинне відділення? До свого старшого помічника? До підлеглих? До тих, що внизу?

Але низ уперто мовчав. Що йому палуба? Палуба завжди невдоволена, вона те тільки й знає, що командує, вона вишукує тобі роботу, не спускає з тебе ока, вловлює кожну мить твого розслаблення і відразу підхльостує тебе новою вказівкою, кудись посилає, щось примушує, чогось хоче від тебе. Капітан ніколи не задумувався над тим, що діється внизу. Для нього існувала тільки палуба, все інше мало слугувати їй, невидиме й слухняне, все мало йти заведеним порядком, на судні для нього не існувало нічого, окрім порядку, точного, як хронометри в салоні і в його каюті, безвідмовного, як його каретний годинник паризької фірми «Бревете»... Всі переживання й відчуття на морі вміщувалися для нього в два речення: «гарна погода» і «погода погана». І чим гірша погода стояла на морі, тим чіткіший мав бути порядок на судні.

— Але ж його ніхто не слухає! — Яковенко кричав, не стишуючи голосу, аж озирнувся на нього капітан.

Попереду здіймалася чорна загроза, а «Омірос» утратив послух і стояв посеред моря безпорадний і жалюгідний, виставляючи до стихій свої обшарпані борти.

— Туристи, спекулянти і агітатори полягали спатоньки,— засміявся лоцман.

— Ми повинні помогти капітанові.

— Не маємо права втручатися. Суверенітет. Румбаба!

— Це так. Але ж не можна допустити...

Яковенко подумав про Єлену. Може, вона б змогла розплутати всю загадковість того, що почало діятися на «Оміросі»? Уявив собі лоцманове «румбаба» на одну згадку про молоду жінку, і самому стало соромно: на що сподіваєшся. Мабуть, і її вони привели за принаду для таких дурнів, як він.

«Омірос», непевно схитнувшись, поволі рушив. Капітан буркнув щось до стернового, так само одутлуватого й старого, як і сам, одвернувся від чорної стіни, що насувалася спереду, мовби хотів тим відігнати од судна неминучу загрозу, прибрав знову свого байдужого вигляду, сховав обличчя під довгим козирком чудернацького кепі.

— Поповзли,— з полегкістю зітхнув Яковенко.

Лоцман засміявся:

— В пустині й на морі поспішати не слід.

«Уже було ясно, що ми йдемо назустріч бурі, а на «Оміросі» з'явилися перші ознаки непослуху команди... Нечувана річ:

капітанові самому довелося спускатися в машинне відділення, щоб навести там лад, бо машини чомусь зупинилися і судно деякий час стояло посеред моря».

Люди з суходолу, хоч як пильно приглядаються до моря,— не бачать далі водяної стіни, що здіймається коло молів, або ж місячних доріжок, по яких так охоче мандрують душі закоханих. Тільки опинившись посеред моря, розумієш, який це дивний, прекрасний і жорстоко-жахний світ. Море схоже на долю, а точніше: на час. Ти пливеш по морю, мовби по мінливій поверхні часу. То нічим не затьмарена ясність, яка триває завжди мало й проходить непомічено, то спазматичність шквалів, а то безмірність штормів, коли зникає ніби назавжди сонце, зупиняється час і весь світ заклякає на мільйон років, яких ти ніколи не перечекаєш, не перебореш і яких не зможеш повернути назад, хоч як хотілося. В морі заказані всі шляхи назад. Відступати нікуди: море навкруг. Треба пройти! Не обминаючи, не відступаючи, подолати! Море не лишає вибору. Світ моря і світ душі — що переможе? Якщо людині треба створити умови для подвигу, не дати шляху для відступу, то ідеальне місце для цього — корабель посеред стихій. І любові тут відступати теж нікуди, тому жінкам заказано бути на кораблях. Ясна річ, не кожна жінка ще є жінка, але Єлена...

Яковенко пішов до своїх хлопців. Поки не вскочили в шторм, хай спустяться в каюту хоч трохи перекусити. Солдатський шлунок завжди готовий приступити до роботи. Хлопці охоче пристали на пропозицію старшого. А він? Ні, йому їсти не хочеться. Що? Морська хвороба? Навряд. Не відчуває нічого. Але відповідальність. Лясков недаром захворів: певно, відчув, що тут не все гаразд. У того нюх. Він — морський вовк. Просолений наскрізь.

(Він розповідав про незвичайний острів десь у Тихому океані. Місце, де зароджуються всі циклони. Вітри дмуть методично і безугавно. Закручуються в гігантську лійку, на дні якої острів. Скелястий клапоть суші, кинутий в океан. Вітри видувають з океану сіль і кидають її на острів. Найсолоніше місце на землі. Солдати берегової батареї тричі на день зшкрібають з гармат сіль. Повар ніколи не солить супу. Цукор туди перестали завозити, бо він стає солоний ще до того, як його починають вживати. В роті в тебе сіль, у носі, у вухах — аж рипить. Єдине, що там придатне до вжитку,— чистий спирт. Острів давно б затонув під тягарем солі, висотаної вітрами з океану, але рятують його птахи. Не люди, які безсилі в цім вічнім змаганні з стихією, а птахи. Летять звідусіль. Знають уже тисячі років про цей острів і залітають по дорозі, щоб подзьобати солі. Є такі птахи, що люблять сіль. Вчені можуть заперечувати, але хіба ж їх можна слухати! Вчені завжди проти чогось заперечують. А він,

Лясков, сам бачив, сам був на тому острові... Просолений тепер по саме нікуди!..)

Коли Яковенко повернувся на капітанський місток, капітан сонно сидів у старому плетеному кріслі, стерновий недбало тримався за вишліфувані ручки штурвала, а лоцман на дикій мішанині грецьких, англійських і ще невідомо яких слів і вигуків, найбільше ж з допомогою енергійних жестів, розмовляв... з Єленою! Як вона тут опинилася, чого прийшла? Вже встигла переодягтися, була в смугастому, чорно-білому платті, зачепленому тільки за одне плече, в руках тримала кінокамеру, задумливо гралася нею, наставляючи кругле вічко об'єктива то на лоцмана, то на сонливого капітана, то кудись удалину.

(Поглянь на мене!)

Лоцман вдав, ніби не зауважив Яковенка, Єлена помітила це і вступила в гру й собі, з особливим запалом взялася щось доводити лоцманові. Але Яковенко запримітив на її устах лукавий усміх, і вмить зчервонів усім лицем, і відчув, як гаряча ріка знов спливає йому по спині. Змовники, що заповзялися розділити світ між собою. Тільки для них двох. І запах моря, і його води, і його сіль, і його вітер. Ні, не треба вітру! (Вода, Єлено, очищає луги й береги, очисть мене від усього злого, від болісті і слабості, порятуй мене від підвію вітру...)

Єлена щось сказала лоцманові, передала йому кінокамеру.

— Хоче, щоб я зняв тебе разом з нею,— сказав лоцман Яковенкові.— Знайомий уже? Гарна дівка!

Єлена підбігла до Яковенка, стала навшпиньки, щоб хоч трохи вирівнятися з ним, набрала вдавано поважного вигляду. Яковенко зніяковіло потупав чобітьми, сховав далі за спину автомат.

— А чому це я маю?

— Ну, хай не думає... Румбарба... А то вважатиме тебе диким чоловіком.

— Не страшно. Головне, щоб я сам знав, що не дикий.

— Та ти не дмися! Всміхайся. Смійся! Регочи!

Цілий мур умовностей між людьми. Розгороджуємося кордонами, мовами, характерами. Уперед полком єдиним! А попадеш на посаду, де не маєш права на симпатії. Служба — службою... Та й хіба справа в службі? Він не любив людей з нечистими намірами. Налазливий Стіліанос, і скрізь Єлена. Сателітка. Якщо й подобається вона йому, то хай це буде тільки для нього. Майнуло — і зникло. Как мимолетное виденье... І враження від неї лишиться, може, тільки завдяки частій зміні оцих строкатих, як сороче яйце, платтів. Одягання-перевдягання. А що було на зеленоокій Варці? Не пам'ятав. Та й нащо? Бачив Варку, стояла перед очима, світила трав'янистими очима... Справжнє живе чудо, а це... Він умовляє себе ненавидіти Єлену... Так треба... Так треба. Чіплявся за Варку, за

Зіну, за дівчину з міської книгарні. Рятунку від цієї з її підступністю!

Яковенко мовчки вийшов з кадру. Лоцман безпорадно розвів руками. Раз чоловік не хоче, то не хоче.

Тоді Єлена вихопила в нього камеру і заторохтіла щось швидко й гаряче.

— Тебе самого хоче, на пам'ять.

— Не положено,— сказав Яковенко і засміявся.— Хай так надивляється. Як я на неї.

— Та ти ж на неї не дивишся зовсім. Румбарба!

— А не дивлюсь, то й добре.

— Що? Маруся десь тебе жде? Хай. А подивитися можна. Та ще на таку цяцю. Ну, не хочеш сам, давай удвох. Зробимо гречаночці сувенір.

— Обійдеться. Чого їй тут треба взагалі? Хто вона така?

— Суверенітет! Не можу ж я розпитувати. Що скажуть, те й маєш. Зате вона цікава. І все про тебе. Розпитує, чи ти офіцер, хто ти, звідки. А я знаю? Та всміхнися їй, чортяко! Бачиш, як на тебе дивиться!

Єлена одним оком дивилася на Яковенка, а другим час від часу припадала до камери, натискувала на кнопку. Ж-ж-ж... Стерновий... Ж-ж... Капітан... Ж-ж... важке чорне небо... Ж-ж... мереживо піни на хвилях... піна на храпах ошалілих коней Посейдона.. І зненацька кругле вічко об'єктива на всіх, хто на містку. Вхоплює кожного, затягує в свій тісний отвір, полишає там назавжди... Полонені об'єктивом... Полонені морем. Марно ждати, що для кожного вирине з хвиль Афродіта... А тут — Єлена... Вже виринула і вже полонила... чистотою, молодістю, свіжістю... Ж-ж-ж...

Ніколи не бачив фільму про море. Щоб відчути покинутість людини серед водяного безміру. Вузькі кораблі і вузьке наше ложе. То було б несамовите видовище. Як у дитинстві, коли в тісному колгоспному клубі стояв він коло самого екрана і, перестрашений, присідав щоразу, як гриміли на нього поїзди, і набігали знавіснілі коні, і топталися по ньому чорні безжальні копита. Кіно приносило в його дитинство усі ті жахи, що їх колись приносили малечі казки. Воно так і лишалося для нього вічним дитинством. Поїзди, коні, соняшники, розриви чорної землі... і ніколи не було моря... Не пам'ятав...

Єлена знов наставила на Яковенка кінокамеру. На нього налетіли сіро-чорні коні з дитинства.

(Під колгоспний клуб тоді пристосували комору, село спалили фашисти. Все розбите, розгромлене. В коморі вішали біле простирадло, і «пересувка» показувала за один вечір по два, а то й по три фільми. Щоб «виконати план» за місяць або за цілий квартал. Ніяких стільців, ніяких лав. Дивилися стоячи. Тільки для голови приносили табуретку, і він сідав попереду, відгортаючи широко розкинутими руками всіх найнастирливі-

ших: «Назад! Кому кажу!..» Але як тільки гасло світло і на екрані розпочиналося чудо, всі потиху пересувалися вперед, до приміщення набивалося більше й більше людей, малі протискувалися до самого екрана, голова опинявся десь посередині, лаявся, вилазив на свою табуретку, погрозливо вибочувався, відбиваючись на екрані чорною розмаханою тінню, а на Яковенка з-під головиної тіні виривалися схарапуджені коні...)

Яковенко повільно притулився спиною до залізної стінки. Смаглявість з його обличчя стиралася блідістю. Підломилися ноги. Руки звисли, як батоги.

Єлена перестала знімати, підбігла до хлопця, вхопила його за пальці (не відчув тепла), зазирнула в очі. Стурбовано повернувся лоцман.

— Що з тобою?

Капітан байдуже дрімав у кріслі. Стовбичив коло штурвала нестомливий стерновий.

— Не знаю. Просто...

Море набігало, як біль... Розколис судна, досі майже непомітний, ішов украй протиприродно: повільними колами, методичними й безжальними. Вмить усе втратило барви і набуло одностайного кольору сірості. Осіромашений світ. Яковенко подолав спазму в горлі, вхопив ротом повітря, наче виринув з глибини. Хотів усміхнутися — скривився гірко.

— Ну, пройде... (Не дивись на мене!)

— Старайся дихати носом,— порадив лоцман.— Море як алкоголь: ліпше його не помічати. А від морської хвороби ніхто ще не вмирав. То в тобі вода починає колотитися.

Яковенко був такий слабий, що навіть не мав сили здивуватися: звідки лоцман дізнався про те, що він упродовж години дудлив у салоні напої, вислухуючи дурне базікання Стіліаноса? Сангрія, сангрія! Підступне питво.

Відштовхнувся всією спиною від стінки, спробував іти. Ноги не слухалися, але Яковенко вперто посувався вперед (не дивись, не дивись!). Навіть змахнув, бадьорячись, рукою; мовляв, усе гаразд. Єлена полохливо задкувала до трапа. Мабуть, жаліла молодого солдата, незвичного до моря. А може, вважала, що її настирливість спричинилася до Яковенкової слабості. Сірість покривала все, Єлену також. Поцяткована сірістю. Дрібно поцяткована, як на поганому газетному знімку. А який у неї вийде фільм. Теж сірий? Чи кольоровий? Не вірилося, що можуть десь ще існувати кольори. Здавалося: всі барви вмерли. Клята слабість!.. Вестибулярний апарат... Нервові рецептори черевної порожнини... Навіть космонавти, нащо вже фізично досконалі, а й то страждали від змін у вестибулярному апараті. Щоправда, там гойдало і трясло не так... Душу могло витрясти... Чому мозок не командує? Чому не віджене морську хворобу? Хоча б у хвилини найвищої відповідальності. Така ганьба! (Не дивися на мене, не дивись!) Він — старший на судні. Він має провести

греків через море, може, й порятувати мав би їх, зважаючи на дивний стан з командою, може, й ця дівчина сподівалася на його захист... А він... У нього у мозковій корі — гальмівні процеси. А кому до них діло! До твоїх гальмівних-перегальмівних!

— Нічого, пройде! — стаючи поряд з лоцманом і міцно хапаючись за поручні, майже твердо вимовив Яковенко. Ох, як же йому було погано! І хоч би ж тобі велика хвиля, а то так...

— Води в тобі багато,— сказав той.— Румбарба! Якби поплавав хоч з рік — вибовтало б... Вода в людині бовтається, як у бочонку... Не знав?

— Дурниці...

Єлена спускалася по трапу. Спускалася нижче й нижче, мов провалювалася. По груди, по шию, ось тільки голова. Останній зблиск очей. Тримайся, солдате! Гарна дівка, їй-бо, гарна! От аби тільки не сіріло йому в очах...

— Люди розділяються на сухопутних і мореходів,— теревенив далі лоцман.— Кожен знай своє місце. Румбарбар! Чув: тепер не прописаний у портовому місті, на судно не приймають.

— Я хотів піти служити на флот.

— Ти?

— А що? В мене ідеальне здоров'я. Десятирічка.

— З десятирічкою топають в інститут. Не пробував?

— Пробував.

— Конкуренція заїла, румбарбарум?

— Просто — сам передумав...

— Правильно! Людей стає більше — інститутів менше.

— Чому? Інститутів теж більше.

— Не знаю. Не лічив.

— А людей — лічив?

— В газетах пишуть...

(Сашко Джурило вбіг до класу з невеличкою книжечкою в руках. Книжечка була розтріпана, як і Сашкова голова, що відзначалася розтріпаністю не тільки зверху, зовні, але, мабуть, і зсередини.

«Еврика! Генеральський син кидає Москву і їде в свинарник!»

Він вискочив на вчительський стіл, став гортати книжку. Ось-ось мав увійти фізик Назаренко, нудний чолов'яга з скрипливим голосом: «Віз-зика це вам не собак ганяти... Віз-зики завволоділи світом... Віз-зики...» Назаренко ставив двійки навіть за колір очей: якщо чиїсь очі йому не подобалися, він виводив у журналі «лебедя» і викликав наступного. Джурило називав такі двійки «оптичними».

«Доповідай!» — загукали Джурилові з задніх парт, де мав свій «штаб» найбільший ледар у класі Василь Вазязя.

«Швидше, бо Назаренко вже вийшов з учительської!»

«Вже зачинив двері!»

«Вже сунеться по коридору».

«Нечутно сунеться, нехтуючи всіма законами тертя!»

«Увага, увага! — загримів Джурило.— Працюють радіостанції всіх десятих, одинадцятих і дванад... тьфу!.. класів України. Починаємо передачу про нові книги найпопулярнішої серед молоді серії «Не піду я в інститут, а піду на ферму».— Він тріпнув книгою.— Повість про те, як генеральський син покинув столицю і, замість інституту, добровільно й самовіданно поїхав на колгоспну свиноферму, щоб показати відсталим колгоспникам, як треба по-справжньому доглядати свиней і виростити мільйон пудів сала... Автор...»

І тут до класу увійшов Назаренко. Джурило злетів з столу і хильцем погнав на свою парту, де вже лускався від стримуваного реготу Вазязя.

«Це що так-ке? — спокійно спитав Назаренко.— Джурило, я тебе пит-таю!»

«Я тут демонстрував...»

«Що ви демонстрували?»

«Деякі закони земного тяжіння»,— викрутився Джурило.

Назаренко урочисто розгортав класний журнал.

«А я продемонструю твердість руки, ставлячи тобі двійку».

Він зручно вмостився на стілець і вивів таку гарну двійку, що аж цмокнув від задоволення.

Однаково це не вгамувало Джурила і його компанію. Під час перерви відбулося урочисте покладання повісті про генеральського сина до шафи, де в десятикласників поряд з географічними мапами, трьома коробками шахів і набором куль для шкільного більярда — хлопці прибігали за годину до початку занять, щоб пограти, грали на великій перерві, записуючись у чергу за тиждень наперед, на кожній кулі було написане ім'я дівчини, в десятому класі дівчат не вистачило, довелося «взяти» трьох з дев'ятого,— і під час гри весь час чулося: «Марусю в лівий куток». «Галю — Тетянкою підрізаю в середину!» — зібралася вже ціла нелегальна бібліотечка. Там була повість про те, як дівчина після десятирічки пішла вирощувати кукурудзу. Роман про цілий клас, який категорично відмовився від самої думки про інститут і влився в єдину трудову сім'ю по вирощуванню кукурудзи, гороху і цукрових буряків. Ще одна повість про дівчину, яка, закінчивши десятий клас, не спала ночей, та все думала, ким стати — дояркою чи свинаркою, врешті вирішила стати дояркою, і тепер про неї кажуть у селі: «Он пішов наш Маячок». Було там ще дві поеми, три збірки віршів, десятків зо три журналів товстих і тонких, московських і київських, з нарисами, репортажами, панегіриками всім тим юнакам і дівчатам, які рішуче відкинули з своєї життєвої дороги такий пережиток, як інститут, і пішли «назустріч сонцю», «від роси до роси», «влилися», «включилися».

Невичерпні заряди глумливої лукавості в українських хлопців. Джурило й Вазязя зав'язали жваве листування з видавниц-

твами й редакціями. Вдавано захоплювалися творами, що «відкривали їм очі на життя», просили розповісти про авторів, розповісти якнайдокладніше про їхній життєвий шлях, щоб самим теж іти слідами цих достойних наставників... Ох, автори, автори! Всі вони в свій час (а деякі зовсім недавно!) примудрилися закінчити оті погані-препогані інститути та університети, в які так не радили йти молодим, деякі з них скуштували навіть аспірантур, чомусь одним інститутом не вдовольнялись і закінчували по два, деякі змінювали по два-три факультети, щоб добрати смаку в науці (а чи — поласувати наукою од пуза!). Видно, нетривка то була наука, раз від неї так швидко відхрещувалися та ще й інших відлякували! А може, автори діяли за принципом: у мене є, а тобі — зась!

Життєписи авторів складали в чорну скриньку, зроблену Вазязиним батьком, бригадиром колгоспної будівельної бригади, на скриньці зробили напис: «Ліва рука не відає, що творить права». Над «бібліотечкою» на задній стінці шафи Джурило розляписто написав червоним чорнилом: «Будьмо досконалими! Книжки, які ми заберемо з собою в космос!»

Яковенко хотів іти у військове училище. В морське. Батько затявся зробити сина агрономом. Не така славна професія, як космонавти чи моряки, але... До того ж срібна медаль за десять класів... Шкода зусиль. Військовим можна стати завжди...

Слово «конкурс» знали в селі всі. Навіть діди Задорожний і Горошко переривали тепер мовчазність своїх посиденьок філософськими роздумами про це дивне й тривожне поняття, що так настирливо пхалося в життя молодих громадян їхнього села. «А що, Гараську? Кажуть, конпурс?» — «Та кажуть же, хай йому трясця».— «І воно таки — конпурс?» — «Та кажуть, що конпурс».— «А що ж воно таке?» — «Та хто ж його знає. Мать, конпурс, та й усе».— «Отож і я так думаю, що воно гейби конпурс».

Хоч срібна Яковенкова медаль і давала якісь там гарантії, але батько вирішив не рискувати. Згадав, що в Києві живе далекий родич, який має стосунок до всіх інститутів (якесь там хоч і маленьке, але «цабе»), попросив стару наготувати гостинців, узяв сина, сіли на автобус і... Родич мешкав у новій малометражній квартирі, дивився саме футбол по новому телевізору, сидячи на новій канапі, настрій у нього був піднесений, бо квартиру він недавно одержав, меблі купив мало не вчора, київське «Динамо» вигравало («На стадіоні не можу витерпіти, бо там страшенно смалять, а я некурящий), вони смикнули по добрій чарці, додивившись футбол і відповідно розсунувши стільці й крісла, у родича настрій став ще піднесеніший, і він розреготався старому Яковенкові просто в очі, коли той, поохкуючи, став викладати свій клопіт.

«Медаліст? Срібний? Ну, це однаково. Що золотий, що срібний. Морока з ними. Я тобі по секрету скажу, що медалістів ми так: чирк — і вже. Багато їх розвелося. Трудно проконтролюва-

ти, де медаль справжня, а де — теє... Значить: медалістів ми ріжемо по першому номеру. Якщо відповідає на три запитання, ставимо ще тридцять три. Ну, хто ж на всі відповість? Нема таких. Якщо і є, то мало. Бо прийми медалістів, а куди ж дівати немедалістів? А тим більше, що багато ж таких, що прийняти треба! Треба! Ну, от прийде до тебе отакий хлопець, як ото сьогодні гол забив. Ти ж бачив, як він забив! Ну, от прийде він. Що ж я його не прийму? Та з мене ж голову зірвуть і замість м'яча у ворота заб'ють. Ясно? А той хлопець — без медалі. Раз так м'ячі забиває — медалі не заробив. Ясно? Ну, а раз ти просиш, то ми вже твого медаліста... Поблажку... По-бла-жеч-ку.

Яковенко встав так різко, що перекинув чарку. Він буркнув пробачення і пішов з кімнати.

«Ти куди?» — стривожено гукнув йому батько.

«Додому»,— він уже відчинив двері.

«Здурів! — батько зірвався слідом за ним.— Ану, вернись!»

«Покоління пішло, я вам скажу»,— долинув голос родича.

Яковенко хряпнув дверима.

До інституту й не поткнувся більше. Написав, щоб переслали йому документи назад, став ждати осені, щоб іти в армію, бо в училище вже запізнився з подачею документів.

А Зіна поступила. Навіть сюди, на заставу, написала йому кілька листів, але в кожному перелічувала, скільки там цікавих хлопців, і це йому набридло так, що він попросив або ж писати про щось інше, або не писати зовсім, бо «інтересних хлопців» навколо нього ще більше, ніж там у неї, власне, тут самі хлопці. Зінка образилася й замовкла).

Ох, як його нудило!

— Ти думай про веселе,— порадив йому лоцман.— Хворобу треба відганяти... Ну, про дівчину... Ти ж такий хлопець — у тебе дівчат, мабуть,— румбарбарум!..

Яковенко пробував затриматися поглядом на чому-небудь постійному, знайти нерухомий предмет. Може, тоді зникне відворотне відчуття безупинного розколису, в якому перебували всі часточки його тіла. Але все гойдалося навколо: і море, і судно, і навіть небо, і лоцман, що скидався на довгий маятник, і капітан у кріслі, і стерновий, який весь час ловив штурвал, а той вислизав у нього з рук, падаючи то правобіч, то лівобіч.

— Не до дівчат,— сказав він.

— Повернемось додому, я тебе візьму на поміч,— пообіцяв лоцман.— З таким хлопцем усіх портових дівчат завоюємо...

— Ну що ви?.. Який з мене серцелов?

— Та називай мене на «ти», чудак.

— Я навіть не знаю... твого імені.

— Гриша, тобто Григорій. А просто — Гри. А ти?

— Яковенко.

— Здалеку?

— З-під Києва. А ти — місцевий?

— Точно. В морі народився, в морі й оженюсь! Румбарба!

— Ніяк не звикну,— Яковенко хотів сказати: до моря, але вчасно поправився,— до каменя. У нас — глина, дерево... А тут камінь скрізь... І запах каменя... Дивно.

Сам дивувався з того, що каже. Який камінь? Нащо він йому? Та ще в таку хвилину. Коли так погано. Коли все пойнялося нестерпною сірістю. Коли «Омірос» розгойдується болісніше й болісніше.

— Камінь — єрунда,— далеко за сірою запоною говорив тим часом лоцман.— Та й не справжній у нас тут камінь, а черепашняк. Ти от поїдь до Одеси — отам камінь. Шматок Пушкінської вимощений. Жовте, як віск. А міцне! Сто років — не стирається. Наждак! Кажуть, якийсь дідок привіз з-під Херсона чи чорт його зна звідки. Хотів усю Одесу вимостити. Ну, йому для проби дали тільки шмат вулиці... Дідок, видно, в амбіцію вдарився. Вимостив — і зник. Помер, мабуть. Або передумав. Не розкрив нікому секрету. А камінь лежить. Не бере його ні грім, ні блискавка. І ніхто не знає, що воно таке і звідки взялося. Румбар!

— Може, з космосу? — Яковенко спробував пересилити мимовільні хворощі хоч жартом.— Тепер як тільки не вміють чого пояснити, посилаються на невідомих прихідців з космосу. Базальбекська платформа, викладена тисячотонними камінними блоками, астрономічний календар ацтеків у горах Перу, або гречка, дикого попередника якої не можуть знайти на землі,— все, мовляв, з космосу.

— Я одного лектора такого слухав. Ну й бреше — аж вірити хочеться! Та ти куди?

— Обійду свої пости.

— Тобі полежати треба, Яковенко. Топай у каюту. Бо, як налетить штормяга, буде тобі румбарбарум без звички...

Але Яковенко не слухав, спускався вниз, на палубу, і коли дивився собі під ноги, то пхалися йому в очі чорні отвори в скрутнях дроту, круглі, мов кратери вулканів, незчисленні кратери напливали один на одного, спліталися, розпліталися, все йшло обертом перед Яковенковими очима, світ хитався, крутився, хоч як він вдивлявся в нього, хоч як наказував уперто й гнівливо: «Зупинися! Стій! Дай спочинок!»

«Перед цим мені доводилося кілька разів переходити море на різних іноземних суднах, але такого ще не було. «Омірос» мовби хтось зумисне збудував. Не судно — гойдалка. «Омірос» вигойдувався навіть на тихій воді. Як тільки нам назустріч пішла невеличка, майже непомітна хвиля, судно так розколихалося, що в мене почався приступ морської хвороби. Я зі страхом думав про те, що буде, коли ми попадемо в справжній шторм. Поки що ж небо було ясне, вітер майже не дув, хоч попереду, видно, готувалося щось недобре, бо хвилю звідти горнуло вищу й вищу і небо закривала чорна туча. Ми йшли в чорноту».

Тепер був унизу, на одному рівні з хлопцями. Ще й досі посередині, на однаковій відстані від обох, але вже не вгорі, не на капітанському містку, а коло фальшборту, під високим валом сизого дроту, схований від сторонніх поглядів, між розгойданим морем і важкою масою сірого металу, який віяв на Яковенка сонцевою жаротою і з тупою настирливістю, майже зловісно вицокочував: «Це-це-це...»

Куди піти спершу? До кого? На кормі — Віктор. На носі — Юрочка, Юрчик-дюрчик, тапталапчик, як його жартома звали всі хлопці на заставі. До кого піти спершу? І чи така вже доконечна потреба — йти? Йому б хоч трохи побути самому. Сховатися від усіх. Нахилитися над морем. Удихнути свіжості. Може, полегшає. Отак зависнути на фальшборті між ними двома і висіти... На кормі — Віктор. На носі — Юра. Віктор прийшов на заставу вже боксером-розрядником. На заставі взявся за штангу. Хапався за таку вагу, що аж у спині тріщало. Яковенка забракував відразу:

«Високий дуже, не годиться в штангісти. І берешся якось непідкористо. Наче за дрючок. Ти не з села часом?»

«Ну, з села. То що?» — насупився Яковенко, якому не сподобався цей плечистий ферт, з «котлетками» бакенбардів на щоках і з нахабнуватим блиском очей.

«Село — це дача»,— безапеляційно заявив Віктор, вигримлюючи догори добрячий центнер заліза.

Яковенка заїло не на жарт.

«В селі, до твого відома, живе п'ятдесят процентів всього населення».

«Так? Дивно. А я думав: сорок вісім».

«Однаково — половина населення».

«Хоча: раз вони живуть — їм там, видно, подобається».

«Подобається,— Яковенко гарячково шукав, чим би дошкулити фертові з бакенбардами,— але поступово всі переходять до міст. Завойовують міста. Підкоряють. Ніколи не навпаки. Зрозумів?»

«Не пропишуть!» — свиснув Віктор.

«Пропишуть, не турбуйся. Закон розвитку суспільства. В Англії в селі он лишилося процентів п'ятнадцять чи дванадцять людей, а в Америці — то й усього дев'ять. Отак. Скоро тобі нічим буде козиряти, всі будуть міськими».

«Не допустимо. Напишемо постанову — і припинимо цей процес».

«Хто це — напише?»

«Ми».

«А чому ти гадаєш, що постанови писатимеш ти, а не я, наприклад?» — Яковенко всміхнувся.

«Бо мені першому спала на думку така ідея,— розреготався Віктор.— Та ти ширше розставляй руки. Отак... Тоді штанга сама злітає догори».

...А в Юрчика-тапталапчика була дивовижна мама. Він заявив про це відразу, щойно відрекомендувавшись хлопцям. Дивився наївно-голубими очима на всіх, і всі відразу збагнули, що ці очі неспроможні ховати в собі жодного почуття, воно вихлюпується з них, як тільки зародилося в Юрчиковому серці. Не очі — медалі за наївність. З такими очима, мабуть, найлегше вірити в ідолів.

Щомісяця Юрчик одержував від матері посилку. Обливаючись потом, приносив він з пошти велику диктову скриньку, ставив її на стіл в ленінській кімнаті, питав:

«Ану, хто вгадає, що мама прислала цього разу?»

Хлопці починали викрикувати:

«Яблука!»

«Коржики з маком!»

«Вергуни!»

«Московська халва в шоколаді!»

«Фісташки!»

Вікторина тривала довго. Перелічували все те, що мама вже присилала Юрчикові. Та коли відкривали посилку, виявлялося, що мати вигадала щось нове, аби потішити свого синочка. І так щоразу. Лясков зітхав: «Мені б таку мамусю!» І відразу ж починав розводити свої брехні, запихаючись Юрковими пундиками.

...А Віктор загризався то з тим, то з тим. Особливо запекла війна тривала в нього зі старшиною Кайнаровим. Старшина заповзявся обчикрижити Вікторові бакенбарди. А той, убачаючи в цьому посягання на той мінімум особистої свободи, який даровано солдатові згідно з усіма найсуворішими статутами, затявся і захищав свої бакенбарди, як троянці Трою від греків.

«І ти в мене обріжеш! — домагався Кайнаров.— І я не дозволю ганьбити заставу!»

«Ну гаразд,— пробував спокійно переконати його Віктор,— ну, бакенбарди... А у вас же вуса, товаришу старшина...»

«І ти не плутай! І не... І вуса ростуть де?

«Під носом, а бакенбарди на щоках. Навіть пристойніше, як на те пішло».

«І зовнішній вид прикордонника...»

«Якщо розібратися, невже бакенбарди заважають будувати комунізм?»

«І скажу, щоб тебе розібрали на комсомольській організації...»

«А крім того, у Пушкіна теж були бакенбарди...»

«І Пушкін? — застигнутий зненацька, Кайнаров розгублювався, але тільки на мить.— І Пушкін був... дворянином».

«Ага, так ви проти Пушкіна, товаришу старшина? Проти великих завоювань? Проти культурної спадщини минулого?»

«І ми ще з вами поговоримо...»

...Все-таки як озирнешся тепер, цікаве життя було в білому будиночку, обсадженому високими білими тополями!

Щотижня, коли мав звільнення, Яковенко заходив до міської книгарні. Білявенька Вірочка відразу запримічала його, щойно він переступав поріг. Спалахувала всім лицем, щоразу розгублено казала те саме:

«Ви прийшли?»

«Так. Здрастуйте, Вірочко».

«Здрастуйте. Знаєте що? Ви можете трохи підождати? Подивіться наші новинки, а я тим часом відпущу людей...»

Їй завжди хотілося побути коло нього довше. Та й він не заперечував. Застава, хоч як там цікаво, все ж таки трохи схожа на монастир. Виломитися хоч на годину з узвичаєного трибу життя, поговорити отак з дівчиною...

Вона бігала по книгарні, відпускала покупців, а сама — гульк, гульк! — позирала на Яковенка, і він ловив іноді її погляди, і тоді вона спалахувала і лицем, і шиєю, і Яковенкові ставало ще приємніше... Він трохи безсовісно експлуатував Вірину прихильність. Примушував добувати для нього найдефіцитніші збірки віршів: Євтушенка, Вознесенського, Пастернака, Цвєтаєву. Навіть якщо кригарня одержувала лічені примірники, якщо навіть один примірник, то й тоді його заграбастував Яковенко. В книгарні його знали вже всі, називали: «Отой прикордонник, що читає вірші». З'явилися молоді поети в Києві, але їхні книжечки не доходили до приморського міста: надто мале місто було, а тиражі перших книжечок київських молодих поетів були й ще менші. Яковенко натрапив кілька віршів у журналах та газетах, вірші вразили його своєю незвичністю, він майже нічого не зрозумів у них, але спитати не мав у кого. Таємниці спадкоємності — жар-птиці переліт... Біологія ракетно вирвалась в політ. Віра тих віршів не читала й не чула навіть про них, а якби й чула, то, певно б, відкинула відразу, бо вона любила поезію таку, щоб «не ламати голову», підходила до віршів з притаманним» жінкам практицизмом.

«Був у нас тут один київський поет. Молодий, такий голубоокий-голубоокий. І відразу написав про наших дівчат. Дуже вони йому сподобалися. Ось послухайте: «Море котить їм на груди повногруді поцілунки». Правда ж, гарно?

«Не знаю,— казав Яковенко.— Мені вірші подобаються рідко».

«А нащо ж ви їх купуєте?»

«Читаю».

«Так вони ж вам не подобаються».

«А я шукаю таких, щоб сподобалися».

«А хто ваш улюблений поет?» — питала Віра.

«Не знаю. Хіба треба мати улюбленого? І неодмінно одного?»

«Ну,— Віра знов почервоніла,— а людину ж собі вибираєш... одну... дівчину, наприклад... чи хлопця...»

«Якщо поет — дівчина, то зветься поетеса»,— Яковенко засміявся, вганяючи Віру ще в більший сором.

«Ну, ви не так мене зрозуміли... Я не так про поета, як... Ну, книжка... Яку книжку ви взяли б у космос?»

«Тільки одну!»

«Ну, одну, одну! Таку умову ставлять в газетах, коли розписують анкети для польотів у космос... Там же треба багато дечого брати, корабель малий... Отже, для книжок місця не залишається...»

«Я б знайшов у найменшому космічному кораблі місце для цілої бібліотеки».

«Ви жартуєте?»

«Серйозно».

«Що ж то за місце?»

«Голова. Летиш, а в голові в тебе — прочитані книжки. Цілі бібліотеки! Щоправда, для цього книжки треба читати. Чомусь мені здається, що коли хтось ото відповідає на анкети, що взяв би з собою в космос «Як гартувалася сталь» або «Анну Кареніну», то, мабуть, він просто не прочитав ще й досі цих книжок, а від людей чув, що знати їх треба. От він і наміряється брати їх у космос, сподіваючись на дозвілля».

«Ну, це не так. Кожен хоче взяти свою улюблену книжку».

«Нащо ж її брати, якщо ти читав? Читати вдруге, втретє? Так читають тільки біблію. Чи, може, читати й конспектувати? Безглуздо. Життя таке коротке, що хочеться всього. Жалко протовктися над одною книжкою...»

«А ви ж самі кажете, що є книжки, яких не збагнеш відразу».

«І люди є такі».

«Я не люблю таких людей».

«А я люблю».

«Я відразу помітила. У нас з вами дуже мало спільного».

«Може, це й добре».

«Ви занадто гордий».

«Та ні, вам просто здається, Віро».

«За вами, видно, дівчата вервечками бігають...»

«Уявіть собі: жодної нема».

«Так я вам і повірю!»

«Ваше ім'я зобов'язує до цього».

«А, що там ім'я! Нічого не вибрали сьогодні?»

«Нічого».

«Прийдете на тому тижні?»

«Прийду».

Іноді він не приходив, бо припадало йому супроводжувати якого-небудь «іноземця», як оце нині. Віра зустрічала його докірливим поглядом, але не казала нічого, не дорікала. Гарна

дівчина. Коли він приходив з книгарні, Лясков по-котячому мружився, підсвистував, казав:

«Щось у тебе очі наче маргарином помазані! Не інакше, взяв на абордаж діваху! Ну ж куркуль! Хоч би раз познайомив!»

«Куди мені,— сміявся Яковенко,— ти на жіночому острові он був, а я...»

...За спиною притаєно перекликалися тугі дротяні звої: «ш-ш-ц-ц-ш-ш-ц-ц». Хвилі з сухим металічним шерехом ударялися в стомлене тіло старого «Оміроса», всі частини судна, здавалося, розтанцьовуються більше й більше, корма танцювала сама по собі, ніс сам по собі, а вже про борти й казати нічого: те стрибало догори, а те завалювалося вниз, палуба перехняблювалася так, що ось-ось усе з неї мало зсунутися в море. Яковенко заплющив очі, щоб не бачити п'яного заточування судна, намагався згадувати про заставу, відбігав думками далі й далі, і йому мовби трохи полегшало.

«Піду до Юрчика»,— вирішив, коли відпустило, і повільно пробрався на ніс, виписуючи кренделі ногами і витворяючи карколомні вихиляси й вигибаси всім тілом. Ах, якби мав перед очима хоч одну нерухомість посеред цього звированого світу!

Знов йому стало погано. Яковенко звісився на фальшборт, жадібно хапав ротом повітря. Перестаєш у такі хвилини бути людиною. Просто фізіологічна одиниця з порушеними функціями. Екземпляр для опису в біологічній брошурі з серії, що її випускає товариство «Знання». Пересторога для ніжних натур. Морською хворобою страждають не лише на морі. Ви можете дістати нападу цієї хвороби навіть у трамваї або тролейбусі. І в швидкісному ліфті висотного будинку... Тьфу! Він не знав ні тролейбусів, ні швидкісних ліфтів... На Дніпрі переносив хіба ж такі буруни! Або поганяв коняку в крупорушці. Підтюпцем по колу цілісінький день! Крутишся, крутишся, крутишся... І нічого... А скільки було замісів на хати після війни. Місили всі: старі й малі. І він витанцьовував разом з тітками й дядьками, насилу вириваючи ноги з глизявого замісу, намагався не відставати, ходив по колу з ранку до вечора, по колу, по колу, по колу, аж макітрилося в голові,— але ж тримайся! І просто з глини попав у камінь. Запах нагрітого каменю й море. Вітри з степу й моря, нестримні темпераменти... Вітряність, завітреність... Здавалося йому, що й сам уже прилучився до смаглявого племені людей, які легко й весело живуть між землею і морем, приходив з завдання веселий і розсміяний, хвалився перед Лясковим: «А мене море теж не бере!» І от — узяло. Та ще як! І все через те, що попав на це старе розхитане корито.

...Він стояв у черзі за пивом. Щойно привезена бочка, ще з слідами підвальної вологи на клепках і днищі, ще вся холодна,

така дивно холодна серед розпеченості серпневого дня. Продавщиця, з брезклим обличчям, уміло підставляла гранчасті скляні кухлі під кран, помахувала важелем насоса. Насос попискував: «Пі-пі». Пиво з глухим шумом падало в кухоль, виповнювало скляну посудину ніздрюватою піною, бурштиново вигравало внизу, піднімалося вище, вище, стискуючи піну, і та не витримувала стискування, її тонкі прозорі оболонки рвалися, тихо потріскуючи. Звук спраги.

Яковенко вхопив свій кухоль, перш ніж продавщиця встигла закрутити кран. По самі очі занурився в тріскотняву піни. Звук спраги. Жадібно пробирав губами піну, ждав першого ковтка отої бурштинової вабливої рідини...

Ззаду простяглася рука і взяла кухоль з пивом, яке вправна продавщиця вже встигла налити знову. Рука була в гімнастерці. Яковенко нарешті всьорбнув у себе перший ковток пива, холодне покотилося йому по всьому тілу, відразу веселіше позирнув на світ, скосив очі назад... і весь похолов. З кухлем пива стояв коло нього начальник їхньої застави майор Гомонюк. Продавщиця тим часом висипала на папірець купку червоних креветок, спершу для Яковенка, потім для майора. Майор відразу потягнувся до креветок, а Яковенко стояв ні живий ні мертвий, не міг відірвати кухля од губів, якби міг, то весь би сховався за тим кухлем, а то й присів за бочкою. Згадалися слова старшини Кайнарова: «І пиво — теж алкогольний напій!»

«Жарко?» — чи то спитав, чи то потвердив майор, звертаючись до Яковенка, якого він одразу впізнав, упізнав ще, мабуть, тоді, як підійшов і мовчки прилаштувався за ним у чергу і не став пхатися поперед прикордонника, а терпляче ждав, поки той відійде зі своїм кухлем, і аж тоді... «А я, свинюга така, навіть від бочки не відійшов,— подумав Яковенко,— припав мерщій до свого пива, як віл до калюжі».

«Жарко»,— промимрив він.

Майор заохотливо підморгнув йому з-над кухля, смачно розгриз креветку.

«Креветки теж добрі,— сказав.— А ти чого ж?»

Тоді й Яковенко, не дивлячись, навпомацки взяв креветку з свого папірця (вирваний з бухгалтерської книги розлінієний цупкий аркуш — «Прибутки», «Видатки», «Решта»), кинув у рота, посмоктав. Кухоль з пивом поставив на бочку, не наважувався тепер до нього й доторкнутися.

«Та ти запивай, запивай»,— підбадьорив майор.

Навколо них стояло вже чоловік з десять. Усім було жарко і хотілося пити, а пиво було таке манливе, таке холодне, таке гіркувато-приємне, і від креветок пахло свіжістю й загадковістю моря, і хоч пиво добре йшло і без креветок і їх можна було й не їсти, але всі їли, смачно вилущували маленьких рачків з тонкої шкаралупи, і Яковенко з начальником застави теж їли креветки і приязно позирали один на одного з-над кухлів, і очі їхні про-

мовисто виблискували. Як то добре в таку спеку, як то гарно!

А потім разом відійшли, і майор спитав:

«Тобі куди?»

Яковенко махнув рукою.

«Ну, а мені он туди,— показав майор у протилежний бік.— Бувай».

«До побачення, товаришу майор».

І згодом на заставі Яковенкові весь час здавалося, що майор непомітно, по-змовницькому підморгує йому чи дивиться на нього якось з натяком, і хоч це йому тільки здавалося, бо майор, певно, вже й забув про той незначний епізод коло бочки, але Яковенкові засіло все в пам'ять назавжди, оті хвилини чоловічої інтимності, які значать іноді більше, ніж цілі роки офіціальних стосунків.

...Юрчик-тапталапчик стояв, притулившись плечем до передньої щогли.

— Юро! — гукнув йому ще здалеку Яковенко.

Юра повільно обернувся. Яковенко й не подумав, що голос його міг змінитися. А тим часом Юра ніяково виправдувався.

— Не впізнав тебе. Думаю, що воно там кричить. Я тут трохи задумався. Так гарно оце пообідали з Віктором.

У Яковенка перевернулося під грудьми щось важке й противне.

— Як ти тут? — вдаючи, що не чув про обід, спитав він.

У Юри був вигляд, неначе він щойно одержав посилку від мами. Рожево круглились уста. Сяяли блакиттю медалі за наївність.

— Віктор одкрив банку консервів,— облизуючись, почав він знову,— ох і смакота!

— Як у тебе тут — усе в порядку? — знов перебив його Яковенко.

— Просто красота! Як рубонули з Юрком консервочку! А потім у мене ще в речовому мішку диня була схована, так ми...

— Не про це питаю,— вже сердито сказав Яковенко.

— Ми тобі теж дині залишили. Дубівка. Ух смакота!

Яковенко вже ненавидів цього маминого синка. Йому аби жерти. І на суші, і на морі! Хіба воно може співчувати? Тут ріски в роті не мав, з душі верне на одну згадку про їжу, бо на тобі тягар відповідальності... Слово сподобалося Яковенкові. Відповідальність... Ось що його пригнічує, а не морська хвороба. Хвороба — то вже як наслідок. А цьому що? Поїсти, поспати, поплямкати рожевими губками. Ангелочок. Про маму ще подумає. А повернеться — на березі вже посилка з пундиками-мундиками жде.

— На судні як, не помітив нічого особливого? — спитав він суворо.

— Прекрасне судно! — радісно вигукнув Юрчик.— На інших тобі спокою нема, все метушаться ці морячки, усе щось метикують, усе їх капітан розганяє, а тут — ні тобі живої душі. Пливемо — й усе. Красота! Видно, порядок на судні!

— Ні чорта ти не розумієш. Тут якраз безпорядок. Та ще такий, що тобі й не снився. Половина, а то й більше половини екіпажу, здається, нічого спільного з морем не має. Їх підсадили на судно вже при самому виході, так що капітан і заперечити не міг. Та, видно, й права не мав. Йому теж заплатили, щоб мовчав і терпів. Ти ж бачив, який він. Пенсіонер. Без кисневої подушки його не тільки через море, через калюжу дощову пускати гріх.

— Звідки ти це знаєш? — злякано поспитав Юрчик.

— Спостерігаю, роблю висновки. Внизу валандаються п'яні, а в машинному відділенні був непослух, ми навіть стояли. Чи не помітив і цього?

— Я думав, якийсь маневр.

— Який там маневр! Пильнувати треба! Бачити все навколо. А не...

Він хотів додати: «а не втоплюватися в бляшанку з консервами», але від самої згадки про консерви його так занудило, що він мерщій одвернувся від Юрчика, щоб не бачити його масних губ.

— Що ж з нами тепер буде? — вже з нотками паніки в голосі заскімлив Юрчик.

— Не будемо роззявами, то виконаємо завдання. Будь уважний. Як тільки що — приймай рішення самостійно. На випадок великої небезпеки — збираємося всі в районі капітанського містка. Зрозумів? Ну, не вішай носа! Вище голову!

Підбадьорював Юрчика, а дбав більше про власне підбадьорення. Хоч трохи пересилив напади морської хвороби. Чи, може, сама відступила? Бо як же це так? Він, загартований, звиклий до праці, звиклий до води (хоч і до дніпровської, але ж до води!), так безпричинно і ганебно заслабував, а мамин синок, розніжений і розманіжений Юрчик, який тільки й уміє, що облизуватися після солоденького, стоїть собі, милується морською хвилею та думає, що б його ще смачненьке з'їсти! Виходить, з Юрчика ліпший солдат! Бо навіть коли взяти спостережливість, за відсутність якої докоряв Юрчикові Яковенко, то, по справедливості, сам Яковенко теж не страждав надміром спостережливості. Якби лоцман не перекинувся двома-трьома словами з капітаном, Яковенко знав би якраз стільки, як і Юрчик. Сидів, висьорбував напої, слухав розпатякування Стіліаноса та вмивався потом від самої думки про красуню Єлену. Захотілося пригод на морі. Нестелепа!

Він так тяжко карався в душі, що знов погіршало йому, знов

довелося зупинитися на півдорозі, аби хоч до Віктора дійти в сякій-такій формі, без виразних ознак виснаження й страждань. Заплющив очі, сповнювався металевим поцокуванням дроту, спробував узятися за один із скрутнів — відсмикнув руку: дріт був як вогонь. «Може, я вчадів?» — подумав Яковенко.

Його послали до Києва на зліт кращих прикордонників. Зал Будинку офіцера. Столампові люстри над головою. В президії генерали, полковники, народний артист, письменник, старшина, з медалями від плеча до плеча, скромна сільська жінка в білій хустинці, ще кілька жвавих хлопців у волохатих піджаках, у білих сорочках, з яскравими краватками. Оркестранти продували труби. Зал тріщав. З'їхалося таких, як Яковенко, мало, зате привели строєм солдатів, скомандували: «Розійдись! Зайняти місця в залі!» — і солдати окупували всі задні стільці і крайні ряди по боках. Лишилися місця всередині й спереду. Гості заповнили порожнечу, полишену солдатами. Вийшла така собі плачинда, солдатський пиріжок, начинений прикордонниками. Чи поможе нарада, чи не поможе, а люди побувають у Києві. Вперше чи не вперше — однаково в Києві завжди людині гарно. Далекого київського родича Яковенко намагався не згадувати. Один дурень Києва ще не псує. Звичайно почалися промови. Генерал. Полковник. Один у волохатому піджаці — від профспілки. Старшина, з медалями від плеча до плеча, народний артист, жінка в білій хустинці — затримала важливого порушника кордону, наражалася на небезпеку. Яковенків сусід, маленький, чорний, як грак, молодший сержант захоплено совався на стільці і тихенько повторював кінець кожної фрази, яка йому припала до смаку: «і виходять із хлопців тільки прекрасні вартові радянських рубежів...», «прикордонники — народ допитливий», «нашою гарною традицією», «...навіть в умовах тяжкої прикордонної...»

«Ти чого?» — пошепки спитав його Яковенко.

Молодший сержант закусив губу.

«А ви не тикайте»,— просичав він, усвердлюючись у Яковенка чорними очицями.

«Заважаєш слухати»,— вже голосніше промовив Яковенко з наміром хоч трохи полякати задавакуватого молодшого сержанта. Нема нічого гіршого, як молодший сержант. Він спить і бачить себе сержантом. Незаспокоєний голод за третьою личкою на погони. Мріє про третю личку так само, як полковник — про генеральську зірку. Армія тримається на молодших сержантах і полковниках. Принаймні їм самим так здається.

«Ну, що ти розкричався,— відразу здався молодший сержант.— То в мене звичка така. Повторюю все, що подобається».

«Наша Армія Червона стереже свого кордона. Чув це?»

«Це ж вірші. Хто б їх не чув?»

«От і досить з тебе».

«Та ти свій хлопець! Як тебе звати?»

«Яковенко».

«А я — Бенько».

Він простяг навіть руку: річ нечувана для молодших сержантів у поводженні з рядовими. Яковенко доторкнувся до Бенькової руки.

«Як усе це закінчиться, підемо разом. Згода?» — нахилився до нього Бенько.

«Гаразд».

Наприкінці зльоту вручили перехідні прапори й призи шефам, нагороджували значками й медалями тих, хто відзначився на кордоні. Несподівано для Яковенка викликали Бенька. Молодший сержант, умить споважнівши, став пробиратися до сцени. Генерал щось говорив, оркестр грав туш. Повернувся Бенько на місце із срібною медаллю «За відзнаку в охороні кордону». Молодший сержант таки справді не проспав грушок у попелі!

Коли вони йшли з Беньком по Печерську, то Яковенкові здавалося, що всі зустрічні тільки те й знають, що видивляються на срібну медаль молодшого сержанта.

«Всі київські дівчата на тебе дивляться»,— сказав він.

«То на тебе».

«Ні, на твою медаль».

«Що їм до медалі! Їм давай такого хлопця, як ти! Красивим легко жити на світі».

«Не завидуй багатому. Всім однаково. А за що ти медаль одержав?»

«Та, знаєш, так... ні за що... Я на заставі — собаковод... Ну, там порушення, знаєш сам, дрібні... Бувають іноді, але... Ну, знаєш... Раз — тривога... Виходимо на кордон. Бере мій Вел слід... Слід маленький — жінка чи дитина... Але шпарить воно від нас так, наче на мотоциклі... Жвава, видно, жіночка... Гнався я за нею кілометрів з дванадцять... Ось-ось дістану... Тут, знаєш, хоч би здалеку побачити... Тоді воно легше... А тут — залізниця... Станція... І поїзд — тут як тут... Ми вже просто перериваємося з Велом... Ну, а вона вже там... Ми на перон, поїзд мелькає хвостом... Тут вона чи вчепилася на поїзд?.. А обслідувати станцію ж ніколи... Рискнути?.. «Уперед, Вел!»... І тільки-тільки встигли встрибнути в задній вагон. Риск номер один... Бо порушниця могла собі любісінько лишитися на станції і йти на всі чотири... Ну, знаєш, у вагонах трудно... Починаю пробиратися з Велом уперед... Якщо тут, може, нанюхає... Крик, штовханина, лають мене на всі боки... З собацюрою уперся в пасажирський поїзд... «Прикордонна смуга»,— пояснюю. Яка там смуга! Ніхто й слухати не хоче. Собака їм упоперек горла... А тут — знов станція... І з усього поїзда сходять тільки два чоловіки і з ними жінка... Цокоче, сміється, вони її під ручку... А що, як вона? Раптом усе підстроєне: і поїзд, і чоловіки, і під ручку?..

Але ж така синхронність... Щоб прибігла на станцію в момент, коли відходить поїзд... і коли я з собакою ось-ось... Неймовірно... А може, вона тих лантухів уже в вагоні обкрутила? Жінці таке легко, знаєш... Рискнути чи ні? Поїду далі, а вона тут... Зстрибну, а вона поїде в поїзді... Ну, хоч розірвись на шмаття. А поїзд, знаєш, стоїть по хвилині... Не встиг загальмувати, вже рушає... «Стрибаємо, Вел!» — кричу в останню мить. Риск номер два... А тут, виявляється, вже стоїть машина, і вже дверці відчинені, і вже дамочка туди — пурх!.. Я й собі — пізно. «Стій! Стій!» — кричу. Рушають, їдуть. Може, вона, а може, й не вона. Скандал! А мій Вел теж ніяк не рознюхається. Та й ніколи на собачий нюх надіятися. Випущу машину — поїде дамочка, тільки її й бачили. А що, як не вона? Це я так ніби думаю. В голові — як у телеграфі: цок-цок-цок! А тим часом, знаєш, автомат до плеча і по скатах — дир-р! Риск номер три. Ну, не помилився. Чуття. Все випадкове. І те, що вона обкрутила тих двох. Дуже гарна була! І те, що попалась їм машина...

«Медаль — не випадкова»,— сказав Яковенко, щоб якось похвалити свого знайомого.

«Я, знаєш, люблю захоплюватися,— вже зовсім перейшов на щирість молодший сержант.— От люблю захоплюватися всім на світі. Яку ти мені роботу не дай — люблю! І людей люблю! І природу! І міста! От Київ. Ну, місто, га! Ти бував у Києві?»

«Та бував. У мене навіть родич на Відрадному живе».

«Відрадний? Хіба то Київ? То не Київ! Київ — це Хрещатик, ну, ще оце Печерськ. Я люблю центр. Знаєш, стоїш на самому краю землі — набридає. Тому люблю центр, якщо вже в місті. В Москві — Красна площа. Мавзолей, га! У Києві — Хрещатик. Особливо отам, де вигинається, і будинок довгий-довгий такою ковбасою, але красивою ковбасою, га? У Львові — центральна вулиця, особливо там, де пам'ятник Міцкевичу. Був у Львові?»

«Ні, не був?»

«Ох, і місто! А пам'ятник! Якби ти тільки подивився!..

«Який же він? Що там?»

«Пам'ятник, знаєш... Ох і пам'ятник! Стовп такий кам'яний, знаєш... Дуже красиво зроблений стовп... А на стовпі, знаєш, по боках... Що ж там на стовпі? Красиво, так, га! І по боках... Міцкевич, по-моєму... А може, ангели, га?»

«Раз Міцкевичу пам'ятник, то, мабуть, там постать поета повинна б...»

«Не можу згадати, знаєш... Спитай мене, що на кордоні,— кожен кущик, кожну травинку в голові держу. А тут... Красивий пам'ятник. Скільки не бував у Львові — неодмінно піду подивлюся. Стоїть? Стоїть. І дуже красиво. А що? Стовп пам'ятаю, а більше — ні. Щось там ще з крилом... Ангел, га?

«Може, муза?»

«Та наче не жінка... Штанів на ньому, правда, теж не пам'ятаю, але не жінка... Ну ж і пам'ятник! Та ти поїдь — подивися!..

«Колись, може, й поїду...»

«А в Києві ти бував, га? Ну, ось я тобі й тут щось покажу... Таке покажу...»

«Може, поїмо хоч трохи підемо? — запропонував Яковенко.

«Не втече! — відмахнувся Бенько.— Я ось тобі таке покажу... Тут недалеко...»

Вони спустилися вниз на Хрещатик, потім молодший сержант повів Яковенка в плетиво вуличок старого Києва, темнуватих, затишних, вузеньких. Багато дерев на тротуарах, загадкові двори з двоповерховими будиночками столітньої давності, жовтогарячі очі вікон, мов дівочі поцілунки на твоїх щоках... І зненацька сірий куб незграбного панельного будинку посеред голого заасфальтованого майданчика, і жалібно дивиться вузеньким заднім вікном якийсь старий домочок, безпорадний у своїй оголеності, а з другого боку — то й зовсім переполовинений будиночок, безжальний ніж бульдозера пройшовся по його тілу, вивільнюючи простір для неоковирного новака, що нахабно ввіпхнувся посеред тихих старожилів, понівечив їх, повідгортав, поруйнував.

Бенько вхопив Яковенка за плече, відсмикнув назад. На обличчі в нього відбився майже містичний жах.

«Нема! — вражено вигукнув він.— Нема, га!»

«Та чого нема?» — не зрозумів Яковенко.

«Тут, знаєш, такий домочок був маленький, цегляний, такий штучний... І навколо нього — дерева... Густі — й на кордоні в нас таких нема!.. А тепер...»

«А тепер великий будинок, і в ньому повно людей. Хіба це погано?»

«Не те! Я не те сказав!.. Тут, знаєш... Торік я був у такий самий час... Теж приїздив на зліт...»

«Та ти на всі зльоти їздиш?»

«А що? Йдемо ми отак з товаришами... Троє нас... А тут, знаєш... Ну, те саме... А під деревами — така дівчина... Може, хто й не побачив би, але в мене око зірке... Я кажу: «Дівчина. От зараз підійду й познайомлюсь. Така дівчина, га!» Ну, хлопці сміються. Бо не бачать, яка дівчина, і не вірять, що я можу... Я собі йду туди. «Добрий вечір»,— кажу. «Добрий вечір».— «Чи не могли б ви,— кажу,— порадити мені, як пройти туди-то й туди?» — «Чого ж, можу порадити».— «А ви, мабуть, когось тут ждете?» — кажу. «Жду».— «А не заперечуватимете, якщо я підожду разом з вами?» — кажу. «Ну, якщо це вам цікаво...» От тобі пригода, га? Хлопці пішли, а я... А вночі мій поїзд... Ну, домовилися, що вона... Не дала ні адреси, нічого. Звуть Ліна — і все. Сказала, що ждатиме тут мене цілий рік. У цю саму годину... Під деревами... Ліна. Повністю: Ангеліна... І нічого нема...»

Яковенка вразила подібність Бенькової пригоди до його власної. Варка теж ніби обіцяла ждати. А він ось зовсім неда-

леко, а поїхати не може. Йому захотілося втішити чимось Беньки, щоб тим самим утішити й себе.

«Може, воно так і треба,— промовив роздумливо,— тепер тут щодня відбуваються побачення цілої сотні людей, а не тільки вас двох... Дивись, он світяться вікна, а за кожним... Давай спробуємо полічити вікна...»

«Що вікна, що вікна? — зітхнув молодший сержант.— Тут знаєш, така дівчина була... Така!.. Може, це справжня любов! Не треба мені було спішити на поїзд. Чорт з ним, з тим поїздом, га? Поїздів багато і отаких домів, а дівчина... любов...»

«Ну, давай посидимо коло цього будинку,— запропонував Яковенко,— може, вона не відцуралася...»

«Давай... Та тільки... Як гніздо розориш, ніколи не прилетить більше туди пташка...»

Гарно тоді поговорили вони з молодшим сержантом.

...Віктор присідав на одній нозі, напружувався, поволі випростовував ногу, таку саму вправу повторював з другою ногою. Знов, знов. Яковенко зупинився віддаля. Віктор його не бачив. Усе присідав і вставав. Ноги в нього працювали так, немов у них була схована гідравліка. П'ять, десять присідань на кожну ногу. Залізні м'язи! Крізь такі м'язи ніяка морська хвороба не проб'ється.

— Вікторе! — покликав.

Той якраз присідав. Не повернув голови до Яковенка, поки не виважився на нозі.

— Начальство? Привіт. Ти чого такий кислий?

— Звідки ти взяв? Я тільки що від Юрка.

— Як там його — не розтрусило?

— Тримається.

— У нього — курорт. Та й у мене теж непогано.

— Ти про свої вправи й тут...— Яковенкові стало так само погано, як під час Юрчиного вихваляння з'їдених ним консервів.

— Не забуваю. Тонус треба підтримувати. Поки ти можеш підніматися на одній нозі, доти ти й людина. А як зігнеш і не розігнеш, тоді все. Хочеш спробувати?

Він знову по черзі присів і встав на правій, потім на лівій нозі. Яковенко хотів відбутися жартом, але раптом зрозумів, що Віктор дає йому нагоду подолати свою хворобу. Перемогти або зламатись остаточно.

— А що? — вигукнув він через силу.— Можна й спробувати! Дивись!

Він різко зігнув праву ногу в коліні, присів, не втримав рівноваги і впав на палубу. Ще швидше підвівся, хоч нічого не

бачив, окрім сірої крутняви перед очима, а в животі в нього творилося таке, що ліпше б мав умерти.

— Не треба поспішати,— сказав спокійно Віктор, який, здається, не помітив Яковенкового стану, а може, й помітив, та мовчав,— спокійно і поступово. Ра-аз!..

І Яковенко, ще так і не прогнавши з-перед очей сірих демонів знемоги, став поволі присідати, весь напружившись, виставивши кожен м'яз, укладаючи всі сили в кожен порух. Усе крутилося навколо нього, і він обертався в звированому стані знесилення, але свідомість працювала чітко і підказувала, що він повинен вистояти, не піддатися.

— Так,— командував Віктор,— з нас будуть люди! Руки вперед, ліву ногу вперед, носок уперед... усе паралельно палубі: руки, ліва нога, носок лівої ноги... Ми мужчини, ми мужчини, ми мужчини... та-ак!..

Він сидів на зігнутій до самої палуби нозі, і всі еквілібристи світу не годилися йому й у підметки, він утримувався не на нозі, не мав під собою ніякої опори,— саме лише скупчення волі, сконцентрованої до такої сили, як полохливий промінчик звичайної свічки у лазері.

— А тепер ми напружуємо прямий мускул стегна і кравецький мускул,— Віктор смакував лікарсько-спортивною термінологією,— а до них підпрягається довгий мускул... Бо мускули — це запряжені коні, як сказав один мудрець... І ра-аз...

Яковенко сидів, заплющивши очі, вслухався в щось своє. Яке там «ра-аз»! Він і так повизбирував усе, що тільки міг, з рештків своїх сил. Утриматися, головне — утриматись. Але встати?

— Ну, над чим ви задумалися? Ра-аз!

І сталося чудо, в якому не брали участі ні Яковенкова воля, ні Яковенкова сила. Він почав зводитися, випростовувати ногу, м'язи його правого стегна тріщали — ось-ось вони розірвуться, вони жили тільки за рахунок енергії, що її закумулювали з Вікторового наказу, з його покрику. Ра-аз!.. Яковенко розплющив очі. Гаряча червона хвиля залила все його тіло, хвиля повернення до життя, хвиля сили і буйноти. А перед очима вигравало синє море з білими баранцями на вершках бурунів, безмежно синє, а не сіре, як перед тим, прекрасно синє.

— Може, ще раз? — дивуючись зміні, яка настала в його тілі, повернувся Яковенко до Віктора.— На лівій?

— Розпрягайте, хлопці, коней,— заспівав той.— Не тратьте, куме, сили. Тепер я вірю, ти справжній мужчина, чого тобі ще треба? Як там — пливемо?

— Пливемо, та не дуже.

— А що, не допливемо?

— Та ні, треба допливти.

— Зробимо! — Віктор випнув груди, став зводити за спиною лікті. Гімнастерка так і тріщала на ньому.

— Ти тут дивись. Якщо станеться щось... Якась велика небезпека... Тоді збираємося всі коло капітанського містка. Зрозумів?

— Не дуже.

— Ну, може бути всього. Команда тут якась дивна... Капітан скаржився лоцманові, що йому підсадили якихось типів замість команди... Щось у такому дусі... На березі вони вели себе не дуже. Ти знаєш! Добре, якщо тільки й того... Бо то все дурниці. Розрахунок на простачків... А може, в них ще якісь наміри.

— То хай там лоцман і стежить, щоб не заблукали в заборонені води... А наше діло — нічого не виловити з моря і нічого туди не вкинути... Так я розумію?

— Одним словом, ти дивись тут.

— Та я дивлюсь.

Яковенко пішов од Віктора, переконаний, що з слабістю покінчено назавжди. Коли знову війнуло жаротою від цокотливих скрутнів дроту, озирнувся на свого товариша. Той тепер витискувався на руках. Знов запрягайте, хлопці, коней? Та він, здається, й не розпрягає ніколи. Тільки й знає, що свої м'язи та бакенбарди.

«Я перевірив пости. Соромно признатись, але морська хвороба напала лише на мене. Мої товариші почували себе прекрасно. Вели спостереження. Досі нічого підозрілого не помітили. Їхнє добре самопочуття передалося й мені. Я попередив їх про можливу небезпеку. Знов повернувся на капітанський місток.

І тоді несподівано на морі залягла тиша. Вщух вітер. Зникли кудись хвилі. Просто неймовірно! «Омірос» знов плив по воді, непорушній і густій, як машинне масло. Я спитав лоцмана, що це означає. «Зараз побачиш»,— сказав він, ухилившись від пояснення. А тиша лежала така, що стискалося серце».

Лясков писав листи всім дівчатам, знімки яких подибував у журналах чи газетах. Так і писав: «Дорога Тетяно Ізосимова! Сьогодні мені випала велика радість побачити в газеті вашу фотографію, з якої я довідався, що ви успішно проходите практику на фабриці і незабаром станете повноправним членом колективу, де працюють майстри своєї справи, люди доброго серця й щедрої душі. Дозвольте передати вам свій щирий прикордонницький привіт з далеких рубежів...»

Не діставав жодної відповіді на свої газетно-журнальні залицяння. Скаржився Яковенкові:

«Не пишуть, хоч ти вбийся! А ти щодня по десять листів одержуєш. Як Юрчик посилки».

«Ти любиш посилати листи, а я люблю одержувати,— віджартовувався Яковенко.— Зате писати для мене — ніж у серце».

Одержав він листа і від молодшого сержанта Бенька. То було мовби продовження їхньої київської розмови.

«Дорогий друже Яковенко! Передаю тобі свій прикордонницький привіт і бажаю нових успіхів у службі й у особистому житті.

В моєму житті особливих змін не відбулося, служу на старому місці, на кордоні спокійно, новин немає.

Але... пам'ятаєш, як ми з тобою шукали в Києві той сквер. А я шукав дівчину Ліну, яка обіцяла ждати, але...

Так-от, у нас тут розкрилась одна історія така, що куди твоє діло, писати про неї я й не зумію як слід.

Але...

Ти мені так сподобався, що як розкрилася ця історія, то я зразу згадав тебе і вирішив написати тобі, бо такої історії ти ніколи не чув і не почуєш ніде й ні від кого.

Але...

Не знаю, як скласти тут слова докупи, щоб воно вийшло штудерно, бо діло, знаєш, розкрилося таке, що й в операх не проспіваєш. Та воно співати й легко — роззявив рота і виводь собі на здоров'я. А от спробуй мовчки все це! І щоб до серця дійшло, га! Це я тобі скажу!

Але...

Я й забув, що ти ж іще нічого не знаєш, а я вже забалакався та й забув, бо треба ж тобі розказати, як воно тут розкрилося, що й до чого. Тут би треба тобі зразу й викласти, щоб ти повірив, як ми тут пережили.

Але...

Знаєш, застава наша в селі, коло річки. Через неї — неширокий міст. Такий самий, як і в сорок першому році був. А тоді був такий, як тепер, розумієш? І от коли почалася війна, то по тому мосту хотіли пройти фашисти... Але...

Вони, знаєш, не дурні, так відразу не посунули на міст, а спершу обстріляли з артилерії село, розбили вщент будинок застави, запалили й розвалили десятків з кілька хат, фільварок панський був у селі, там клуб зробили,— так з того фільварку тільки цегляна стіна лишилася. Все розгромили, а тоді й поперли на міст.

Але...

Наші прикордонники залягли з цього боку — і з кулемета! Бій був до самого вечора. Прикордонників мало, у них тільки один кулемет та гвинтівки. Пішли в хід і гранати. Фашистів навалили на містку цілу гору. А вони однаково, як сарана. Знаєш? Ти її пали, відганяй, чавуч, а воно лізе, а воно лізе! Один лишився прикордонник. Якийсь російський хлопець. Прізвище Планкін. Різав тих з кулемета, різав.

Але...

Оточили вони його надвечір, підірвався він гранатою — отак. І лежали всі наші мертві, нікому до них ніякого діла.

Але...

Ніч минула,— ні одного нашого вбитого нема. А в селі — дві

могили. Одна братська. Вся застава там похована. Друга — Планкін. Хто поховав, як не побоявся фашиста? Секрет. І на могилі Планкіна — квіти. Жар! Горять! Ну, фашисти, гир-гир, квіти потоптали, могили зрівняли з землею, пішли далі.

Але...

Через ніч — знов могилки, і на них квіти... Тут уже «нова влада» заповзялася. Поліцаї. Гестапо. Винюхують, визирають. А на могилі Планкіна — квіти! І щодня нові, свіжі та такі, як полум'я! Значить, гестапо починає туди-сюди. Бігають поліцаї. Ге-ге та го-го! Ми вам покажемо! Ми вас відучимо! Ми вам дамо!

Але...

Як ранок, так і нові квіти на могилі прикордонника. А кажуть, хлопець був: голубоокий, та русочубий, та співучий. Га? Поставили пост. Уранці — квіти! Тут у фашистів просто паніка. Привезли якогось спеціаліста по розкриттю диверсій. До могили виставили двох поліцаїв.

Але знов квіти! Ну, тут влетіло начальникові поліції, знаєш, така шкура там! Поставили вони своїх на пост, справжніх німців. Автомати, освітлювальні ракети, електричні ліхтарики. Упіймали якусь дівку. Ну! Попалася, бідна. Тут їй відразу вночі допит. А вранці дивляться — квіти. Га? Ще ніч — знову квіти. Ту бідну дівку вже в концтабір відправили, а квіти хтось кладе! Га?

Зима накотила, почали вже фашистів бити під Москвою, партизани в лісах зароїлися. А на могилі — квіти. Хоч трішки безсмертників, знаєш, таких сухих, але тривких, а є щодня. Довелося фріцам звикати. А що?

Прийшли потім і наші, поставили обеліск на могилу. А квіти — щодня. Ми теж клали квіти, але тільки в свята. Підійдемо строєм, начальник застави — промову, салют, ну і квіти. А щоб щодня — хто ж це зможе?

Але...

Знайшлася така людина. Двадцять років, двадцять п'ять років... Якщо по триста днів, то й то скільки виходить? Сім з половиною тисяч днів, сім з половиною, а то й вісім тисяч разів квіти на могилу кулеметника, який у сорок першому захищав міст через Буг. І ніхто не знав тої людини. Наче так і треба. Звикли. Самі ті квіти ростуть, чи що.

Але приїхав до нас новий начальник застави. Із Чукотки. Зібрав усю заставу: «В тундрі якщо людина зустріне людину — свято. Найбільше свято: людину зустрів. Тінь свою іноді ладен обійняти й поцілувати. А у вас тут таке чудо, двадцять п'ять років невгасимої любові до героя, а ви нічого не знаєте!» І завдання: три дні строку молодшому сержантові Беньку і доповісти про виконання! Га?

Починаю вести спостереження. Не прямо, а так... Делікатно. Бо святе почуття. Оцінюю обстановку. Вивчаю місцевість. Але

відразу бачу: ніякий пост тут не поможе. Планкін похований просто під стіною колишнього фільварку. За двадцять п'ять років дерева виросли над могилою, підпирають стіну. З другого боку стіни — теж дерева. Стоїть вона собі, ніхто до неї нічого... А на стіну вилізти тихенько і — раз! — кинув квіти вниз, точно на могилі. Обійшов стіну, дивлюся: східці в стіні. І вичовгані так, наче сто років по них вилазили нагору. Дряпаюся туди. На стіні пощербина і теж вичовгана, вишліфувана. Рукою, га! Що можна зробити за двадцять п'ять років рукою! Значить, вилазило воно сюди і, не показуючись над стіною, просто клало руку в ту пощербину і квіти — вниз. Усе розраховано до точності! Доповідаю начальникові застави.

Але...

Наказав: не чіпати! Простежити здалеку і непомітно, хто кидає і коли — і все.

Ну, побачив я того вечора її. І жила недалеко від застави. Вдова. Двоє дітей. Чоловік був у бандерівцях, там його й убили. Силоміць її взяв, примусив стати дружиною. Бачиш, яка історія. І одружена була, і діти є, а любила все того, з сорок першого року, нашого хлопця прикордонника. Га?

На цьому дозволь кінчити свого довгенького листа.

Бажаю тобі, дорогий друже Яковенко, доблесно нести прикордонницьку службу. З гарячим комсомольським привітом сержант Бенько».

«Дзвінків тривоги я не чув. Не знаю, чи й були вони, чи встигли їх дати».

На капітанськім містку красувався Стіліанос. Оперетковий капітан. Напрасовані фланелеві штани фісташкового кольору, така сама сорочка, з безліччю кишеньок, лискучих гудзиків, з декоративними погончиками. Високий білий кашкет з золотим шитвом над козирком. У зубах — люлька. Очі примружені. Пружним кроком Стіліанос перемірював неширокий простір капітанського містка. Кидав якісь уривчасті команди стерновому, який на них зовсім не зважав і далі спокійно стояв, поклавши руки на штурвал, і «Омірос» спроквола брьохався в густій воді; лоцман тихо посвистував, а в плетеному кріслі куняв собі старий капітан, який і не думав спускатися в каюту відпочити. Мабуть, наприкінці вахти зробив запис в імеролойо катастроматіс — корабельному журналі і тепер спокійно ждав, що станеться під час вахти Стіліаноса. А може, не довіряв своєму помічникові, боявся полишити на нього судно?

— Наш молодий друг! — гукнув Стіліанос назустріч Яковенку.— А ми тут багато говорили про вас...

Яковенко запитливо глянув на лоцмана. Той поглядом відповів: бреше.

— Шукав я вас унизу,— майже інтимно шепнув Стіліанос Яковенкові, підкочуючись до нього.— Даремно ви пішли...

Він кривив фізіономію, щосили вдаючи спокусника. Шкіра в нього була пориста, і буквально з кожної пори лився піт.

— Ми з ним — друзі! — похвалився старпом перед лоцманом, присуваючись ще ближче до Яковенка, і Яковенко відчув, що зараз не витримає і штурхне цього липучого типа так, що той упіймає сторчаків на півжиття.

— Але нам сняться неоднакові сни, румбарба! — прискалив око лоцман.

Стіліанос не зрозумів а чи вдав, що не розуміє.

— О так, так, спати завжди приємно,— захитав він головою.— Нашому молодому другові можна спати, поки ми тут...

Він підморгнув Яковенкові, мовби натякав на відоме тільки їм двом. Брудно натякав. Яковенко зчервонів лицем.

— Що за тиша? — звертаючись до лоцмана, спитав він.— Що б це означало?

— Зараз побачиш.

— Кіндінос? Небезпека? — вигукнув Стіліанос, непроханий втручаючись у їхні розмову.— Нічого подібного! Ми проскочили! Благополучно проскочили! Все позаду. Ми можемо спокійно посидіти... Навіть спуститися в салон...

Він підскочив до телефону, гукнув у трубку: «Стюард!» — і знов липнув то до Яковенка, то до лоцмана. Капітанський місток був занадто тісний для переповненого енергією нахаби. Він розбуркав навіть капітана, і той розплющив очі й тихо дивився з-під свого чудернацького козирка, і Яковенко здивувався, які чорні-чорні і глибинно-сумні очі в капітана. Очі народу, що втратив колишню велич.

Вони пливли в змертвілому морі, під тяжким, закритим сірочорними хмарами небом. Якби не чотирикутний нахаба, що, спливаючи потом, метався по капітанському містку, судно здавалося б мертвим у своїй причаєності й загадковості. Ніде нікого. І Стіліанос викрикував свої команди тільки для виду. Вони нікому не адресувалися. Стюард, якого він покликав, не з'являвся. А може, він його й не кликав, а тільки подавав йому відповідний сигнал?

— Ідемо по курсу? — спитав Яковенко лоцмана.

— Точно.

— Відхилень нема?

— Румбарбарум!

— Мої хлопці почувають себе прекрасно. Обидва.

— Та й ти нівроку.

— Вже все минуло.

Стіліанос попихкував люлькою за кілька метрів од них. Не доскочив. Не встиг. А тепер не хотів заважати їхній розмові. Демонстрував європейську гречність.

— Де цей коройдо[1] стюард? — вигукнув він, коли Яковенко і лоцман замовкли.— Ми могли б трохи випити. Духота! Стюард! — рявкнув він знову в телефон.

Схилився над трапом, наставив товсте, майже слоняче вухо, так ніби ждав притьмом почути квапливе тупотіння й відсапування запопадливого стюарда.

Але звук пролунав зовсім нежданий і аж ніяк не з глибини судна, а з довколишнього простору.

В хисткій тиші моря зароджувався той звук, у далекій далечі, ще зовсім кволий і немічний, ще тільки натяк на звук, мовби шелест або тихе зітхання.

Але й того виявилося задосить, щоб з капітана вмить зігнати сонливість і викинути його з плетеного крісла. Чудні ці старі капітани. Збайдужілі до дрібних загроз і тривог, справжню ціну яким змогли встановити упродовж свого тривалого життя, вони часто не зважають і на загрози всезагальні, а то раптом виявляють кумедну метушливість зовсім безпричинно. Ось і цей. Провалювався в сон дедалі глибше тоді, коли на морі розганяло більшу й більшу хвилю і «Омірос» розколисувало до тріску і зойку,— і вихоплюється з крісла, мов катапультований льотчик-реактивник від майже нечутного, як тріпотіння листя на осичині, шереху.

Подальші події розбивалися для Яковенка на уламки. Скласти їх докупи не мав часу. Був спостерігачем, який усе помічав, неспроможний зробити поки що власні висновки. Про нього всі забули. І перед цим давалася взнаки його непотрібність і небажаність на капітанському містку, а з погляду Стіліаноса — і на самому судні. Тепер — і поготів. Кожен був заклопотаний своїм.

Капітан рвонув ручку машинного телеграфу.

Голова Стіліаноса крутнулася, наче на розворі. Огрядне його тулубище зависало ще над чорним отвором трапа, а голова вмить зреагувала на дивні капітанові дії і вліпила в старого стривожені очиці.

Стерновий ширше розставив ноги й навіщось поплював на долоні.

Лоцман роздумливо стягнув з голови м'якого кашкета, зібгав його і став запихати до кишені. Кашкет дряпався твердим козирком і «крабом», лоцман тихо мурмотів своє «румбарба», але не відступався од свого наміру і таки запхав кашкета, і кишеня в нього віддулась, і сам Гриша мав тепер вигляд ще єхидніший, ніж перше, виявилося, що голова в нього довга, гострувата — бійся, бо так і кольне!

У Яковенка руки самі по собі, без жодної спонуки, без будь-якої свідомої участі їхнього власника, повільно намацали пасок кашкета, розпустили його і зачепили за підборіддя. Далі ті самі

---

[1] Коройдо — дурний *(грецьк.)*.

руки, так само машинально, затягнули навіщось пояс на гімнастерці, перевірили, чи надійно висить за спиною автомат, а потім...

А далі Яковенкові руки вже нічого не встигли зробити, і ніхто нічого не встиг зробити, тільки Стіліанос, як стояв коло трапа, так і гуркнув униз, а четверо лишилися на страшному белебні, щоб першими прийняти на себе лютий удар невідомості.

Було таке враження, ніби той далекий шерех перемістився в глиб моря, а море западається посередині глибше й глибше, як у сонному кошмарі, і в ту западину шургонув «Омірос», а йому навстріч загримів на мільйонах чорних крил чорний ураган.

Шквал ударив з усіх боків водночас з жорстокістю вулканічного вибуху. Він вів за собою володаря— урагана, розчищав для нього путь, змітав з дороги завади й перешкоди; його руйнівництво, вчинене в лиховісній тиші, тільки згодом доповнилося несамовитими звуками: ревінням повітря, сталевим шерехом першої гігантської хвилі, тваринним риком судна, тріском, дзенькотом, стогоном, зойком, скреготом: то з капітанського містка здерлося покриття.

Ще мить тому пустельний і отупіло байдужий «Омірос» ураз виповнився людськими голосами, весь став мов суцільний біль, а може, то Яковенкові тільки здалося, може, вчулися йому зойки, може, його власний стогін намножився, а його біль наповнив усе судно? Бо, врешті, хто він був? Простий сільський хлопець, який звик до ласкавого сонця і тихих вітрів, до зеленого лісу і розлогих дніпровських плес. І він розгубився від лютого шквалу, а безжальна вода ще до цього посіяла в ньому страх і безсилля. (Згадай Тетянку, згадай! Може, всім Яковенкам на роду написано гинути від води!)

І, мабуть, він зойкнув, і застогнав, і закричав, коли вдарив на них крізь умить понищені заслони капітанського містка шквал, і ще раз закричав він, коли війнуло йому в лице круглим і чорно заліпило очі, а потім воно щезло, а натомість інше вдарило його по ногах, він аж заточився, одірвався від твердого помосту і, немов у сеансі гіпнозу, завис на межі рівноваги майже паралельно до палуби, майже вдаряючись лобом об поміст капітанського містка, порушуючи всі відомі закони фізики. Згодом, коли згадував усе, що сталося з ним протягом якоїсь секунди, і намагався відновити події у їхній первісній послідовності, не міг повірити в можливість такої сконденсованості вчинків на мізерному уламкові часу. Бо: спершу він злякавея, коли побачив, як зникли бокові засклені стінки, як здиралася покрівля, як невидимою силою пожбурило через увесь місток худого й легкого, як пір'їна, лоцмана, ясна річ, хотів крикнути, щоб попередити товариша чи просто якось зреагувати на те, що з ним вчинилося, але крик той роздвоївся, бо водночас з лоцма-

ном, а то ще й трохи раніше впав униз Стіліанос, теж, видно, згорнутий з помосту тією самою силою, яка порвала й Гришу; невидима і невідома сила, хоч як це неймовірно, діяла водночас у всіх відомих напрямках: попудивши глевтякувате старпомове тіло донизу, вона зірвала його білого розкішного картуза і заліпила ним в обличчя Яковенкові, і той, до речі, переконався, що навіть найбільший картуз може створити враження абсолютно чорного, якщо ним так зненацька заліпити тобі очі; та сама сила відірвала стернового від штурвала, збила з ніг, із швидкістю дзиги прокотила через весь поміст і вдарила Яковенка по ногах так різко, що він теж одірвався від твердої основи і полетів. І чи зойкнув, чи перелякано скрикнув, чи застогнав від безсилля, і коли саме видобувся той звук крізь зціплені зуби, згадати не міг, і ніхто б не встановив точно, та й не було в тому потреби, бо вже прогриміли інші звуки: холодний шум води, тяжке зітхання судна, тріск дерева, скрегіт заліза, дзенькіт скла — те ламалося, те гнулося, те розбивалося.

І хоч враження було таке, неначе шквал налетів звідусіль, виявилося, що він ударив у лівий борт і зчистив, мов бритвою, всі надбудови, шлюпки, перегородки, тільки штабелі дроту незрушно видавалися над палубою, залиті солоною хвилею, вмить потемнілі і нечутні зі своїм кволим дзвенінням серед ревища стихії.

Шквал помчав далі, а за той час, поки «Омірос» намагався хоч трохи стріпнутися від нищівного набігу, струснути з себе воду й зализати свої рани, навколо запанував ураган і взявся до своєї методичної роботи.

Перше, що робить ураган: відриває людей одне від одного, розкидає їх, осамотнює, наповнюючи розпачем душі, бо немає більшого розпачу, аніж опинитися на самоті перед стихією, не маючи поряд людини, яка б тобі допомогла. Яковенка врятувала недосвідченість. Якби він заздалегідь знав злочинницькі дії урагану стосовно людей, то, може, метушився б, розгубився украй, намірявся б до чогось, як стерновий (і на руки поплював, і ноги розставив, а його однаково відірвало од штурвала, бо налетіло зовсім не звідти, звідки він сподівався), а так у ньому подіяв миттєвий інстинкт самозбереження, і хоч згодом, згадуючи все, як воно було, Яковенко схильний був приписати собі деякі осмислені дії, його не покидало переконання, що все чинив він тоді стихійно. У всякому разі, в перші секунди.

Починаючи з цієї миті, в рапорті Яковенко намагався передати всі події точно і повністю: «Коли налетів ураган, я розгубився. Забув про все. Це були жахливі хвилини».

За ту невловимо коротку хвилю, поки він висів у повітрі над капітанським містком, очі Яковенкові доконали чуда: вони встигли охопити все, що діялося навколо, відкинули несуттєве,

вирізнили те, чим слід зацікавитися; Яковенко ще раз (хоч у це важко повірити), майже спокійно, немов сидячи на сеансі блискавичного кінофільму, де кадри змінювалися з швидкістю десятків тисяч за секунду, побачив, як, навіщось розчепіривши довгі худі пальці, пнеться проти вітру лоцман, як вибирається з кутка, куди його закинуло, і хоче дістатися до покинутого стерновим штурвала; він побачив стернового, скорене, зболене, безпорадне тіло десь унизу під ним; сяйнув йому в очі заспокійливий полиск міді компасного картуша (тільки компасна стрілка не піддалася загальному збожеволінню, яке запанувало на «Оміросі», її сизий остряк уперто вказував на північ, де тепер був затишок і спокій, а не сум'яття й розпанаханість, як на півдні, куди прямувало нещасне судно); найважливіше ж (і з цього Яковенко відразу скористався), що він побачив капітана. Капітан стояв коло тумби машинного телеграфу, наче вгвинчений у поміст. Якби Яковенко не бачив перед цим, як той вилетів з крісла і як рвав ручки телеграфу, а потім метався по містку, то тепер міг би подумати, що коло тумби стоїть не живий чоловік, капітан судна, а пам'ятник йому, такий важкий, так міцно примуцьований, що його навіть неспроможний зсунути з місця ураган. Але капітан спростовував саме припущення про пам'ятник. Він жив, він діяв, він боровся! Наставляв проти вітру свого чудернацького козирка, надував щоки, сам мовби роздувався більше й більше, наче великий і важкий птах, застуканий бурею.

Яковенко не мав часу роздумувати над поведінкою капітана, не встиг навіть здивуватися, яким чудом тримається так спокійно капітан на помості. Сам уже падав на поміст так само, як безпорадний стерновий, сам би опинився серед подоланих і нещасних, а він не хотів цього, не хотів, не хотів! І тому в останню мить устиг відчайдушно рвонутися кудись убік рукою і вчепився в капітана.

Жодна сила не могла тепер відірвати Яковенка від старого! Вірив у його досвідченість, у його спокій, не мав більше в що вірити, вхопився за капітана другою рукою, і той, видно, відчувши цілковиту беззахисність Яковенка, трохи посунувся, дав місце коло тумби і хлопцеві, а сам ще міцніше вгвинтився у поміст і ще методичніше й розважливіше відсапувався, так наче хотів проковтнути ту порцію розшалілого вітру, що судилася йому посеред збаламученого моря.

«Щоб не бути знесеним у море, я вхопився за капітана. Він видався мені найнадійнішим».

Він учепився за капітана, як дитина за материну спідницю. В цю хвилю знав тільки страх. І хоч витримав перший удар шквалу, чомусь вирішив, що загине, бо розскриплений «Омірос» не зможе дорівнятись у своїй міці хоч би навіть своєму

капітанові, вже не кажучи про таких, як лоцман Гриша, що вперто силкувався повернути штурвал (куди й навіщо? Хіба не однаково, хіба тут можна розібрати будь-що?).

Однак полохлива думка про загибель існувала сама по собі, а дії Яковенкові були спрямовані все ж таки на те, щоб порятуватися, вціліти, вистояти. Сам би він не загинув, але «Омірос»... Зв'язав свою долю з проіржавленою посудиною, що розпадається вже від п'ятого водяного валу, не треба й дев'ятого ждати!

Тому перший переляк не минав, і діяв Яковенко не свідомо, а скоріше інстинктивно.

Не став згадувати свого короткого ще життя, пересіювати його і перевіювати, як то водиться. Коли ти ще зовсім молодий і коли похмуро стає перед тобою загроза загибелі, несподівано жахаєшся не смерті, яку ти неспроможний осмислити, а свого цілковитого, безслідного зникнення. Як же це так: безглуздо з'явитися на світ, безглуздо зникнути і не лишити по собі жодного земного сліду, нічого, що нагадувало б про тебе? Нічого, нічого, нічого? Ні билини, ні дитини! Нічого, окрім нетривких спогадів у пам'яті людей, які тебе трохи знали. Трохи і мало.

Не треба йому пам'ятників по смерті. Навіть квітів не треба, хоч кожен би помріяв про таке, як писав йому молодший сержант Бенько. Квіти на воді. В Індії є такий звичай. Пускають за водою вінки й гірлянди. Священна ріка, повільні води. Там вірять, що Ганг впадає в рай і туди пливуть квіти, як пам'ять і нагорода для вмерлих. А море! Це велетенська розбовтана до безкраю солона калюжа! Квіти в морі? Розсипані пелюстки, порване листя, потрощені стебла... Розкидане, рознесене, потоплене... І жалко себе, ох, жалко до сліз!.. На нього завжди задивлялися дівчата. Закохувалися. Скороминуще, як усе на світі. Він так і не знав жодної дівчини, жодної дівчини. Скільки втрачених поцілунків! Лічити втрачені поцілунки, ждучи загибелі? Ні, ні, не мав ні часу, ні охоти! Варка, Зіна, Віра... ні, ні!

Капітанове збайдужіння не могло передатися йому, хоч він і тримався щосили за старого, але чим далі спостерігав на перший погляд безглузде вовтузіння лоцмана Гриші коло штурвала, чим довше дивився на його вперте боріння з маленьким коліщатком, поворотам якого слухняно підкорялося незграбне тіло судна (а чи воно так і підкорялося в ці сумні хвилини?), тим далі одходив від нього страх. Він ніколи не бачив довкола себе такого знавіснілого моря і, мабуть, тому так швидко і легко запанікував. Та ось тепер зазнав дивно прекрасного відчуття: коли ти з-посеред розбісілої стихії зачіпаєшся поглядом за свого товариша і твердо впокоюєш себе споглядання його спокою і його рішучості боротися до кінця.

А коли не бачиш довкола нічого, окрім галасу й паніки?

На капітанськім містку в перші хвилі запанувала була тиха паніка. Стерновий і Стіліанос. Занесені шквалом. Лоцман Гриша і капітан становили табір спокою. Половина на половину,

п'ятдесят на п'ятдесят. Яковенко завис між двома половинами. Так само, як картуз Стіліаноса. Картуз згинув десь безслідно, занесений вітром. І Стіліанос та стерновий теж занесені вітром. Яковенко зачепився за капітана, потім його врятувало Гришине самовладання. А думав навіть про смерть! Не думав — просто жахався. Але тепер... Ну, тепер...

Яковенко присоромлено відпустив нарешті капітанову сорочку, за яку був тримався, вхопився за якусь ручку, намагався утвердитися сам, без сторонньої допомоги, борюкався з вітром, хоч як важко було від незвички й невміння... Нікого так я не люблю, як вітра вітровіння... Його ганяло туди й сюди, мов сухий листок, та легкість тепер була не лише в тілі, а й на серці... Чортів вітер! Проклятий вітер!.. Ах, як добре було б крикнути це капітанові, щоб він зрозумів, щоб він усе зрозумів... Як чортове насіння... Хай знають усе капітани, і стіліаноси, і греки, і турки, і елени, і хто там ще... Ось я тут і вже не відступлюся, не піддамся, не випущу з рук, з оцих рук міцних і жилавих — гляньте, гляньте, гляньте!.. Регоче вітер з України! Чортів вітер!.. Лоцман щось кричав. Повернув обличчя до Яковенка, зіпав ротом, як у німому кіно. Це й означало кричати. Ураган знищував усі звуки. Яковенко спробував усміхнутися до Гриші, але ураган стер усмішку з його обличчя... як чортове насіння!.. А лоцман знов і знов хотів прокричатися крізь ураган, а що він не міг цього зробити і не міг кинути штурвал, щоб наблизитися до Яковенка, то Яковенко сам вирішив добратися до лоцмана і спробував ступити перший крок на цьому майже фантастичному шляху. Для цього треба було відірвати одну руку від того, за що тримався, і наосліп пошукати десь за капітаном, огинаючи його, мов для обіймів рукою, щось тривке і надійне. Він так і зробив, запустив руку поза капітаном (вітер був такий щільний, що руку довелося пробивати крізь нього, наче крізь вату), заточився, мало не втрачаючи такої дорогоцінної нині рівноваги, і вперше поглянув униз, на палубу.

«Наш лоцман не розгубився і встиг замінити стернового «Оміроса» майже відразу, як стернового шквалом одірвало від штурвала і пожбурило кудись униз. Мабуть, саме завдяки цьому судно не загинуло в перші, найкатастрофічніші хвилини. Але відразу ж над нами нависла загроза ще страшніша».

Незручність позиції Яковенка полягала в тім, що він мав перед очима тільки носову частину судна. Озиратися назад не міг, був заклопотаний тим, як добратися до лоцмана, чорносірий виднокіл увесь умістився в дико розгойданому вузькому сегменті, в який на невловиму мить ускакував ніс «Оміроса», щоб відразу ж провалитися в звированість моря. Але й за ті короткі проміжки часу Яковенко встиг занотувати все, все: і

понищення, завдане шквалом на палубі вздовж лівого борту, і зчорнілі від води бунти дроту, що займали всю центральну частину палуби, лишаючи тільки неширокі проходи вздовж бортів, і безпорадну в своїй самотині передню щоглу, коло якої ще недавно стояв Юрчик, а тепер Яковенко не бачив нічого, не міг побачити, хоч як вдивлявся, хоч як напружував зір, і нарешті, не поруйнований ще правий борт, де саме й зосереджувалося тепер те, що становило для судна небезпеку ще більшу й страшнішу, як шторм.

Прохід по лівому борту був пустельний, лівий борт приймав удари хвиль, там ще й досі трощилося все недоламане, донищувалося те, що вціліло, поткнутися туди людині було б найвищим безглуздям, тож і не дивно, що нічого живого Яковенко по лівому борту не помітив. Зате правий борт опинився в затишку. Його захищали важкі склáдні дроту, які приймали на себе удари хвиль, поглинали всю масу води, вода мовби закипала в них, шумувала й пінилася, а потім виливалася з другого боку, швидко перебігала до правого борту, щоб упасти в море, виприскувала з вузьких отворів дротяних звитків відразу по всій висоті складнів, невпинно творячи рухому стіну, схожу на широкий, дивно прекрасний водоспад, що міг би зачарувати своєю незвичною красою, якби навколо не панувала атмосфера жаху та очікування щохвилинної катастрофи.

Десь там, на вузенькій смужці палуби між байдужими масáми металу, що виприскувала з себе цілі тонни погамованої, але однаково небезпечної води, і бортом, за яким кипіло, клекотіло й телесувалося таке загрозливо-близьке море, металося кілька купок людей. Яковенкові не треба було довго й придивлятися, щоб відразу впізнати серед них усіх тих, що ще зовсім недавно строкатомальовничою юрбою скочувалися в порту на берег й обаранювали його самого і кожного, хто їм попадався, і намагалися обдарувати символами своєї «цивілізації», нікчемними дрібничками, за які хотіли купувати й схиляти до себе серця. Наповзали на берег, мов сарана, гамірливі, самозакохані, задавакуваті, пострижені під римських цезарів, з коротенькими гривками на лоб, навмисне одягалися в чортзна-що, щоб недбалістю підкреслити свою зверхність і «цивілізованість», намагалися викликати заздрість, демонстрували принади «вільного світу», напиваючись до свинства та цілими днями розгулюючи без роботи, забувши про свої обов'язки на судні.

Ті самі на них коротенькі шорти, ті самі розмальовані сорочки-безрукавки, ті самі чудернацькі сандалії, ті самі гривки на лоб, хіба що мокро-розтріпані, але де ж їхня самовпевненість, де бундючність, де муштровані посмішки і регіт, од якого лящало в Яковенка у вухах? Мокрі, розшарпані, жалюгідні, вошколупилися вони коло двох шлюпок, помилуваних ураганом, намагалися зідрати з них брезентові чохли, але не вміли навіть цього, навіть такої малості, наскакували один на одного, валилися ку-

пою, як тільки набігала нова хвиля й перехиляла «Омірос» так, що він мало не черпав правим бортом воду, безпорадно стріпувалися від води, що невпинно лилася на них з стіни металу, нічого не могли вдіяти з неподатливим брезентом, з міцними вірьовками, тільки й спроможні були, що сліпо триматися гурту, купи, зцементованої жахом перед неминучістю.

А ще ближче до капітанського містка в мовчазній звірячій затятості билися між собою двоє. Один — дебелий, чотирикутний, у колись фісташковому, а тепер густо-фіалковому, від води, вбранні, ще зовсім недавно наферчений і напрасований, а тепер пошматований, з відірваним одним погоном, розпореною холошею штанів, завжди прилизаний, з ретельним проділом, а тепер розпатланий і розчухраний, другий — у лакейському чорному однострої, тільки тепер мокрому як хлющ, та ще — переперезаний на животі й на грудях двома широкими рятувальними жилетами жовтогарячого кольору. Стіліанос і стюард. Недалеко ж устиг злетіти від могутнього поштовху шквалу Стіліанос, якщо він спіткав стюарда майже коло самого капітанського містка. Але як опинився там стюард? Коли встиг видобутися нагору, коли начепив на себе аж два рятувальних жилети? І коли встигла викотитися на палубу з глибин судна вся ота строката юрба, що войдувалася коло шлюпок? Була тривога на «Оміросі»? Хтось подав сигнал тривоги? Яковенко не знав і не чув. Та, власне, це не грало тепер жодної ролі. Однаково ті колотилися коло шлюпок, а тут унизу билися між собою стюард і Стіліанос. Стіліанос учепився в один із жителів, якими перепоясався стюард, а той відпихав старпома, тицяв йому в широке обличчя гранчастими кулацюрами, норовив ухилитися від чіпких спанікованих рук Стіліаноса; коли хвиля кидала судно набік, стюард і Стіліанос теж падали на палубу, зчеплені, майже в обіймах прокочувалися до краю борту, ось-ось мали впасти в море, але в останню мить якось викручувалися, схарапуджено розскакувались, відбігали від зяючої прірви за бортом, щоб знову зчепитися, рвати один на одному одяг, висмикувати пасма волосся, кусатися, битися. І зненацька між них появився третій — після чергового струсу «Оміроса» під ноги Стіліаносові й стюардові підкотило безвладне тіло стернового, вони наступали на нього, перечіпалися, топталися, не помічаючи, зайняті своїм, втуплені в оранжеві рятувальні жилети; кожен вважав, що право на порятунок належить йому і тільки йому, а решту треба відпихати, топтати, знищувати! Зловісне судно, зловісні люди! Та ні! Он виникла на палубі ще одна групка. Троє чи четверо. Рішучі й заклопотані. Жодного сліду паніки. Розпихають тих, що коло шлюпок. Їх веде штурман судна. Яковенко бачив його лише раз, ще в порту, коли оглядав судно. Тоді не звернув уваги. Невисокий, непоказний чоловік, трохи байдужий, трохи втомлений, нічого цікавого. А тепер він — єдиний, у кому збереглася рішучість. Владно розіпхнув крикунів коло шлюпок, вів за собою

двох матросів до Стіліаноса і стюарда. Теж справжні моряки. Хоч троє справжніх, та ще капітан. Та ще стерновий, хай і покалічений...

Ті троє вирвали стернового з-під ніг у двох спанікованих і понесли кудись, а Стіліанос і стюард навіть не помітили нічого, як перед тим не помічали розпластаного на палубі чоловіка, вони й далі билися між собою, вже, мабуть, і не знаючи за що й про що, і все те мовчки, без єдиного звуку, бо в цьому ревищі кричи не кричи, ніхто нічого не почує, а може, вони й кричали, може, лаялися, стогнали, погрожували, плакали,— нічого Яковенко не чув і не бачив, тільки бачив дві химерні, жалюгідні постаті, бачив, як запекло змагаються між собою. За що? За дві смужки прогумованої тканини жовтогарячого, помаранчевого кольору. От вам і помаранчі! Маєте! Їжте!

А сам Яковенко, поки вхлинав у себе все те, що відбувалося внизу на палубі, поки з відразою й страхом переконувався в нікчемності так званої команди «Оміроса», в її неспроможності боротися зі штормом, поступово добрався все-таки до лоцмана і вже був майже поряд з ним, уже йому стало якось мовби затишніше й упевненіше, тільки подумав ще стривожено: «А де ж мої хлопці? Що з ними? Як вони там?» Дивувався, що ніде не побачив Юрчика. Невже його знесло першою хвилею? Сховався з переляку? Але куди? Все живе намагається видобутися на палубу, а не забиратися в глибини судна під час такого шторму. Тим більше недосвідчений сухопутний хлопець, у якого нема жодних підстав вірити в міць і захист чужого старенького мореплава.

Треба мати небуденну відвагу, щоб, як отой невідомий для них штурман зі своїми матросами, рятувати товариша і, рятуючи, довірятися маленькому суднові. Штурман подав гарний приклад: піклуватися за товариша. Яковенкові була приємна ця роль, вона підносила його у власних очах. Ну ж, Юрчику, де ти там? Не бійся, не губися! За Віктора Яковенко турбувався менше. Вірив, що той втримається, не пропаде, вірив у нього навіть більше, ніж у самого себе.

Гриша знов щось кричав Яковенкові, і знов Яковенко не міг нічого почути, хоч і стояв уже зовсім близько від лоцмана. Тоді той зробив рух головою, запрошуючи Яковенка ще ближче, а коли й після того Яковенко нічого не розібрав за ревищем вітру й води, лоцман показав йому, щоб він наставив вухо. Рук від штурвала він одірвати не міг, все показував тільки рухами голови й шиї, і Яковенко мимоволі відзначив, що добре мати таку довгу шию, як у Гриші, взагалі добре бути, виявляється, високим і витким, як лоцман,— для чортячої погоди, бач, усе годиться. Куди лоцман намагався спрямувати «Омірос», що він міг розібрати в чортячій круговерті, в яку вскочило судно, Яковенко так і не збагнув. Майже падаючи на Гришу, наставив йому до самого рота своє вухо, і лоцман прокричав щосили:

— Машини!

Останнє «ни!» ураган відірвав од слова і вмить заніс до чорта в зуби, але Яковенко все-таки встиг зрозуміти значення лоцманового вигуку, тільки не знав, яке відношення має він сам до якихось машин. На з'ясування пішло дуже багато часу. Щоправда, ніщо не встигло змінитися, коло шлюпок так само падали й підводилися безпорадні купи, а внизу коло капітанського містка затято змагалися за помаранчеві рятувальні жилети стюард і Стіліанос, слуга й пан, лакей і хазяїн. Але Яковенкові здалося, що поминула вічність. Бо поки ж то він знайшов собі нову точку опори, поки перемістився ближче до лоцмана, поки влучив хвилю, щоб упіймати його вухо і прокричати йому малесеньке слівце: «що-о?», судно, мабуть, десять, сто, а то й тисячу разів переверталося і знов випростувалося, потопало й виринало, вмирало й воскресало так само неправдоподібно, як Лазар в євангелії.

— Машини стали! — знов намацавши вухо Яковенка, крикнув лоцман.

Яковенко міг би знову продовжити цей дивний діалог, у якому репліки розокремлені були цілою вічністю, потрібною на зміну позицій, на боріння з дикою гойданиною судна, він би міг притулитися до лоцманового вуха і поспитати: «А що я можу вдіяти?» Або ще б міг спитати, навіщо ж тоді лоцман крутить штурвал, навіщо витрачає сили на те, щоб кудись там спрямувати «Омірос», раз судно перестало рухатися, раз воно віддане на розтерзання штормові після того, як стали машини, зупинився гвинт, завмерло те найголовніше, завдяки чому кожне судно живе, існує, не гине й посеред найбільш знавіснілих і безжальних вод.

Але він не став продовжувати перегук з лоцманом, бо саме тої хвилини на капітанському містку з'явилися, наче підкинуті знизу пружною силою, його хлопці! — Юрко і Віктор. Живі й здорові, цілі-цілісінькі, рідні, дорогі, прекрасні його хлопці, його команда, команда Яковенка, яка тепер разом з лоцманом Гришею творила чи не єдиний людський осередок на судні, зрадженому долею і тими, хто вважався його справжніми господарями. Штурман зі своїми помічниками більше не показувався, а капітан не йшов у лік, бо хоч не купчився він серед отих на палубі, але й тут від нього поки що не доходило жодних ознак дійовості, він так само стояв, тримаючись якимсь чудом, і здавалося, занурювався в тупу байдужість тим глибше, чим більше й безжальніше шарпав нещасне судно шторм.

«Хоч як було трудно, ми всі зібралися на капітанському містку, щоб виробити спільний план дій...»

Ах, як розкішно звучить під час атомних вибухів шторму: «Зібралися на капітанському містку, щоб...»

А він дивився на своїх хлопців, і йому хотілося спершу сміятися й танцювати від радощів, що вони цілі й тут, а потім мало не заплакав, коли побачив, яке розгублене обличчя в Юрчика і який пошарпаний видобувається знизу Віктор. Юрчик ускочив у тісний простір містка, мовби перед начальством на огляд. Усе на ньому було цілісіньке, акуратно заправлене під пояс гімнастерки, навіть чоботи здавалися начищеними (вони виблискували від води, були залиті водою так само, як і весь Юрчик), він тупнув чобітьми, поправив картуза і відразу ж полетів сторч головою, кинутий страшним ударом, який потряс усе судно, і тільки тоді Яковенко запримітив сливе дитинну розгубленість на обличчі Юрчика, закам'янілу розгубленість, яку Юрчик марно пробував приховати в турботах про зовнішню акуратність (кому потрібна тут акуратність!). І все ж таки він якось примудрився не заорати носом у поміст, за щось там ухопився, збалансував, не впав, і як тільки судно почало випростовуватися, і Юрчик знов тупнув чобітьми, знов провів пальцем попід поясом, щоправда, тепер передбачливо притримуючись другою рукою за поручень. Такий був Юрчик.

А Віктора Яковенко не впізнав. Боксер, штангіст, суцільні м'язи? Ну, так... Але що спільного з тим звичним Віктором має оцей дивний чоловік, розкучманий, з хижими висвітами в очах, з автоматом, який висить у нього під підборіддям, загрожуючи трахнути по зубах, а під автоматом не звична гімнастерка, не її заспокійливий для солдатських очей зеленкувато-споловілий колір, а голе тіло, випуклі м'язи, нічим не прикриті, нічим не захищені.

— Де гімнастерка? — гукнув Яковенко навстріч Вікторові, так наче той міг почути і так наче саме це зараз було найголовніше.

Він одразу ж схаменувся, йому стало соромно за свій дурний вигук. Присутність хлопців на капітанському містку тут же допомогла йому вловити зв'язок між стривоженим криком лоцмана про те, що стали машини, і ним самим та його товаришами, тож Яковенко так само, як перед цим пробирався до Гриші, став помалу переміщуватися туди, де були Юрчик і Віктор. Йому знов довелося поминати капітана, що вже, здається, перетворився на неживий предмет, на одну з неодмінних належностей капітанського містка, знов його погляд ухопив марне борюкання знетямлених розбитків коло шлюпок і затяту змаганину за помаранчеві жилети. Але тепер це вже не викликало в ньому ні тривоги, ні ляку.

«На жаль, усі наші побоювання справдилися: команда судна при першому ж ударі шквалу покинула всі свої пости. Машини зупинилися».

Хіба він не знав змагань досі? Народжений відразу по страхітливій війні, виростав серед оповідей про смерті й геройства, про зради й велич духу, виростав серед стихій, як і кожен сільський хлопець, бачив, як щовесни скресає крига на Дніпрі і сунуться на річці соляно-непрозорі тороси, а потім рятувався від безмежних поводей, а потім утікав по свіжих сінокосах від громових блискавиць, які били поперед нього і позад нього, били в землю і воду, а потім сивими досвітками палив димлячі вогнища, щоб відігнати від ніжних садів приморозки, а там виходив з усіма знищувати довгоносиків, а ще — носили його не раз і не два коні, розтрощуючи передки і обриваючи барки від стельваги, а хіба не розганяв він коров'ячого ревища, не лякаючись здичавілої від запаху крові худоби, а скільки разів перемахував у найбільшу бурю човнами через Дніпро, а як блукав у степу, в білому сум'ятті хуртовини, або падав у забутий, зарослий бур'яном бездонний степовий колодязь,— хіба про це забудеш і хіба скажеш, що твої двадцять літ поминули тихо й спокійно під незатьмареним небом і ти тільки й знав, що котитися по твердій доріжці, протоптаній тобі гарними людьми?

Та ось тут все, що було досі, здавалося несправжнім, несерйозним, як репетиція для актора, котрий ще жодного разу не з'являвся на сцені перед глядачем. Досі він мовби тільки готувався. Як учень до іспиту. А тепер настав нарешті час. Іспит! Тільки тут усе справжнє, тут життя у всій його оголеності, жорстокості, чоловічій красі. Хочеш жити — змагайся, борися, не відступай!

Яковенко вже був коло хлопців. Заніс руку, щоб ляпнути Юрчика по плечу, похвалити за акуратність одягу, що тут дорівнювало майже геройству, але саме в цю мить судно кинуло на правий борт, Яковенко заточив сторчака і вже не ляпнув зверхньо Юру по плечу, а вхопився за нього, щоб не впасти, а Юра, який не ждав цього, в свою чергу не втримався за поручень, і вони вдвох полетіли зі швидкістю гарматного набою туди, де стояв Віктор, і вдарилися об нього з такою силою, що, здавалося б, ніщо живе не могло їх утримати, але Віктор навіть не схитнувся, стояв, широко розставивши ноги, вчепірився м'язистими руками за поручні, і коли ці два мало не полетіли собі далі, ловко підчепив їх одною рукою і поставив коло себе.

— Де гімнастерка? — утверджуючись, крикнув у вухо Вікторові Яковенко.

Віктор сердито махнув рукою в напрямку моря.

— А як? — знову почав був свої перемови Яковенко, та своєчасно схаменувся.

Хіба йшлося зараз про гімнастерку? Про те, як її занесло в море? Ну, видно, роздягався Віктор, розігрівшись од своїх вправ, поклав гімнастерку і майку, може, навіть хотів трохи попляжитися на сонці...

«Судно перестало рухатися. Йому загрожувала загибель».

Усі троє тепер зблизилися так, що їхні обличчя творили тісний трикутник, з якого вже не могли вилетіти голоси.

— Машини стали! — крикнув Вікторові Яковенко.

— Так я й знав! — крикнув Віктор.

— Що ж тепер буде? — крикнув Юрчик.

— Вони всі кинулися до шлюпок! — крикнув Яковенко.

— Рятують шкури! — крикнув Віктор.

— Боягузи! — крикнув Юрчик.

— Треба знайти механіків! — крикнув Яковенко.

— І потурити їх до машин! — крикнув Віктор.

— Бо ми загинемо! — крикнув Юрчик.

«Ми вимушені були застосувати силу».

Вони скотилися по трапу вниз, скинуті одним потужним поштовхом. Яковенкові здалося, що він летить з поодриваними руками й ногами. Але став на палубі міцно на обидві ноги і ще й зумів прийняти на себе удар спершу Юрчика, а потім Віктора, які гурнули по трапу слідом за ним. Потім їх знов пожбурило кудись у безвість, і вони довго перекочувалися по заливаній водою палубі, силкувалися встати, зачепитися за що-небудь, і знов усі три чудом зібралися докупи і ще більшим чудом опинилися коло стюарда і Стіліаноса, які ще й досі не вирішили своєї суперечки по розподілу рятувальних жилетів помаранчевого кольору, але до решти знесилилися в запеклій змаганині і вже навіть неспроможні були стояти на палубі, а сиділи, притискуючись спинами до штабеля дроту, пирхали від солоної води, що невпинно плюскотіла на них згори, важко відсапували, лупали очима.

— Де механіки? — закричав до Стіліаноса Яковенко.— Машини стали! Треба...

Стіліанос так само відпирхувався і лупав очима, всі його зусилля витрачалися тепер на те, щоб утриматися коло непорушного штабеля, не посунутися до краю палуби, коли накренюється судно; чи він почув Яковенка, чи, може, й не почув зовсім, однаково не зреагував ніяк.

Тоді Віктор спокійно взяв Стіліаноса за комір його такої розкішної колись сорочки і майже лагідно підняв на ноги. Стіліанос пручнувся, але Віктор тримав його досить міцно, а з другого боку підставив плече Яковенко.

— Покажіть механіків,— крикнув він старпомові.— Механіків! Треба механіків! Машини стали! Механіки! Де вони?

Він кричав у жирне, залите водою обличчя Стіліаноса, намагався втовкмачити в його задурену помаранчевим жилетом голову одне-єдине слово-поняття: механіки. Механіки, механіки, механіки! Запустити машини і надати суднові рухливості, нада-

ти лоцманові змогу спрямувати «Омірос» так, щоб він міг протистояти хвилям, а не лягати під їхніми ударами, накренюючись більше й більше, загрожуючи щомиті перевернутися.

Разом з Віктором вони потягли Стіліаноса до тих куп, що вовтузилися коло шлюпок. Юрчик заточувався позад них, щоразу підштовхуючи Стіліаноса в спину, може, навіть підштовхував він його автоматом, бо старпом, нечутливий і байдужий до криків і спонукувань Яковенка, щоразу боязко здригався, коли відчував позад себе Юрчика. Однак ні Яковенкові, ні Вікторові не було діла озиратися і перевіряти, як там поводиться Юрчик.

А ті, коло шлюпок, вже, виявляється, багато утяли. Вже зідрали брезенти, почали ослаблювати найтови, вже одна з шлюпок загойдалася, вдаряючи щоразу того, хто намагався вдертися до неї, боляче б'ючи по жадібно простягнутих руках, гуркаючи по знетямлених головах. Віктор кинувся туди, щоб одігнати знавіснілу юрбу, став розштовхувати збожеволілих від страху людей, оддирав чіпкі пальці, що вже вхопилися за борт шлюпки. Куди там! На нього ніхто не зважав, його не помічали, не діяли навіть його сталеві м'язи. Все тут було марне. Ударом урагану судно знов кинуло туди й сюди, і купи коло шлюпок теж струснуло туди й сюди. Віктор вискочив звідти, кленучи й погрожуючи комусь, і тоді Яковенко, не думаючи про наслідки, керуючись, мабуть, відчаєм, якого зазнав, спостерігаючи нерівну боротьбу Віктора з панікерами, зірвав з ременя автомат і шкварнув угору довгу чергу.

Віктор теж зірвав з шиї свого автомата, про який наче забув до того, і Юрчик теж наготував зброю, і всі греки (чи хто там вони були, бо тепер уже Яковенко й не вірив, що тут справжні греки, міг пристати на думку, що зібрано на «Омірос» пройдисвітів з усієї Європи або й ще більше!), тоді всі ці рештки людства раптом зрозуміли, що є небезпека для них більша й ближча, ніж загроза катастрофи; шторм ніби відсунувся од них, а на його місце прийшли ці три юнаки з автоматами в руках і з непохитною рішучістю застосувати зброю в разі непослуху. Ніхто не подумав про те, що навіть автомат тут безсилий, ніхто не подумав про це навіть після того, як новий напад бурі змішав усіх — і прикордонників, і спанікованих — в одну купу і зірвав шлюпку, закинувши її далеко в море, яке радо прийняло бодай незначну жертву. Яковенко махнув рукою товаришам, ті зайняли місця коло вцілілих шлюпок, відтручуючи таким чином усіх тих, хто так прагнув морської прогулянки на цих дерев'яних шкаралупах, а сам Яковенко знов попхнув Стіліаноса до його підлеглих і крикнув:

— Механіки! Механіки!

І тоді знов з'явився дивний таємничий штурман, і з мовчазною рішучістю занурився в розколочену юрбу, і потяг з неї якогось чоловіка, хоч як той пручався. Діяв штурман з таким спокоєм, що збаранілий Стіліанос, який, здавалося, ще й досі не

йняв віри в те, що відбулося, і дивився на Яковенка, перекосивши шию, мов на розгніваного бога, з не властивою для нього поспішністю теж слідом за штурманом метнувся в юрбу і виволік звідти ще одного механіка і тримав його обома руками коло штурманового — і так вони стояли, штурман і Стіліанос, тримаючи кожен по механіку.

— До машин! — скомандував Яковенко.— Скажіть їм, щоб вони йшли до машин! Запустити! Машини! Негайно! Ви теж! Уперед!

Він повів їх усіх до люка, що прикривав трап, кивнув своїм хлопцям, щоб вони так само послали всіх на їхні місця, всіх до виконання обов'язків.

— Униз! Униз! Усі вниз!

«Це допомогло. Машини запрацювали. Хоч і не маючи на те права, я використав старпома судна як свого тимчасового перекладача. Мені допоміг штурман «Оміроса». Здається, він належав до справжніх моряків. Лихо тільки, що він зникав щоразу, як тільки що-небудь зробив. Мабуть, не хотів ставати поміж капітаном і його старшим помічником, не бажав порушувати субординацію, хоч яка там субординація під час шторму».

Аж тепер Яковенко відчув холодний посмак металу на язиці і згадав, що з'явилося це, ще коли стріляв з автомата, але якось не докучало, та варто було лишитися самому в залізних нетрях судна — і вмить зринуло неприємне, незвичне, дивне. Може, не треба було стріляти? Тоді не думав над цим. Молодість не думає — вона діє. Так і він. Машинально зісмикнув тоді з ременя автомат, запустив чергу в розколошканий простір. І автомат — це знаряддя для вбивства — в його руках став знаряддям порятунку. Та чи й не вчили його на службі: вбий одного ворога і порятуєш мільйони!

Його вдарило об темні залізні сходи. Все залізне навколо: залізні сходи, залізні коридори, залізні двері. А людина?

Щоразу зриваючись униз, боляче б'ючись плечима в незручній тісняві переходів, Яковенко нарешті опинився в знайомім коридорі, де містилися каюти. Квапився нагору, до хлопців, до лоцмана Гриші, хотів переконатися, що судно вже здатне маневрувати, що воно вже твердо ріже хвилю, а не безсило підставляє під її жорстокі удари відкритий у своїй беззахисності борт, біг по коридору, і його колотило сюди й туди, і знов било так дошкульно, хоч плач, і раптом його щось штовхнуло мовби зсередини, якийсь чи то спогад, чи то здогад. Він уже й пробіг те, що викликало той внутрішній поштовх, але наказав собі зупинитися і, влучивши хвильку затишку, стрибнув назад.

Знайомі двері знайомої каюти! Тої самої каюти, ілюмінатор якої виходив на причал, просто на Яковенка, що стовбичив коло

трапа. Каюта Єлени, єдиної жінки на судні, єдиної чистої і справді беззахисної істоти, про яку всі забули, забув і він сам. А як міг? Чому? Адже не належав до того юрмища, в якому кожен думав тільки про себе, дбав лише за себе!

Але хоч тепер він мусить врятувати жінку! Допомогти їй. Зробити для неї все, все...

Він стукнув у двері каюти, але, мабуть, стуку того ніхто б не міг почути, бо судно трусонуло, Яковенка кинуло до протилежної стінки, гуркнуло ним об залізну переборку, аж усе в ньому задзвеніло. «Омірос» хилився й хилився, враження було таке, наче навалюється на тебе судно всією своєю масою; Яковенко, щоб не піддатися, вирішив піти проти сліпої сили, його пхало назад, а він уперто йшов уперед, хотів подолати вузьку відстань, що відокремлювала його від дверей Єлениної каюти, але, хоч як кидав, хоч як просував ногу вперед, вона якось зависала в просторі, ступнути уперед він не міг, його знов і знов пхало назад, гнітило й придушувало. Але він однаково не піддавався, і повторював свої спроби знов і знов, і таки подолав коридор, і, опинившись коло дверей каюти, стукнув у них, тепер набагато дужче, а потім ще й торгнув плечем, але без жодного наслідку. Каюту замкнено. І Єлена, видно, там. Інакше вона б теж була на палубі разом з усіма тими, що борюкалися за шлюпки.

Хто замкнув каюту?! І навіщо? Стіліанос, щоб помститися? Щоб Єлена загинула разом з «Оміросом»? Передчуття не обдурило Яковенка. Він вгадав, що за дверима цієї каюти відбувається трагедія. Може, відбулася вже? Може, Єлена мертва? Може, в непам'яті? Однаково він має довідатися про все. Він визволить дівчину. Це вже не хлоп'ячі марення, а справжній подвиг. Чисто людський вчинок. Лишитися людиною. Завжди і скрізь, передовсім людиною.

І тут жорстока сила відірвала його від дверей, пожбурила через коридор, а потім кинула назад і вдарила ним у двері так, що все аж зойкнуло, двері відлетіли, і Яковенко впав у каюту, впав між койкою і столиком, боляче вдарився потилицею, але не мав часу прислухатися до болю, вмить почав підводитися, хоч на нього знов навалився той дивний тягар, що гнітив його перед цим у коридорі.

У незадраєне скло ілюмінатора пхалася скаламучена сірість моря. Двері каюти нечутно теліпалися в Яковенка перед очима. Порожня койка. Порожня каюта. Нікого. Тільки він зі своїм болем і своєю гіркотою. Єлена, Єлена... Вона теж утекла. Десь разом з усіма. З тою розклекотаною, здезорієнтованою юрбою...

Яковенко зводився на ноги довго й тяжко. Чи то від нестачі повітря, чи від міцних жіночих пахощів, якими пройнято було все в каюті, чи від колотнечі, яку витримав, поки змагався тут з силами тяжіння, на нього знов наповзала морська хвороба, його тяжко занудило, і, щоб не осоромитися в каюті, хлопець чимдуж відштовхнувся руками від койки і викинувся в осоружний

коридор. Але згадав про ілюмінатор, повернувся до каюти, довго невміло загвинчував, аж тоді знову опинився в коридорі. Там сили покинули його, він сів, простягнувши ноги, намагаючись обіпертися ними об протилежну стінку, щоб хоч якось утримати рівновагу, сів просто на мокрий хідник, бо вода вже давно пробралася й сюди і хлюпалася дужче й дужче, затікала в каюти, забризкувала потроху все, що їй траплялося на путі.

Йому трохи полегшало, чіткіше запрацювала думка, але прокинулося й сумління і не давало спокою зі своїми одвічними докорами. Вона тоді назвала його дияволом за твердість і неприступність. А він був просто дурень, наївний і легковажний. Усе перемішалося в нього в голові: бажання подобатися, приваба чужинки, аргонавти, обов'язок. Одвічна принадливість аргонавтів. Зайди вміли морочити голову. І той грек Ясон, що привів свій стовесельний корабель «Арго» до берегів Колхіди, теж зачарував Медею. Відцуралася рідної землі, віддала грекам золоте руно, втекла з ними. А коли погнався за ними її батько, вона розрубала на шматки свого рідного брата і розкидала по морю, і батько, плачучи, кинувся збирати те, що лишилося від улюбленого сина, а тим часом Ясон утікав, і Медея утікала разом зі своїм Ясоном. Усе для Ясона. А той згодом відплатив: кинув її і пошлюбив корінфнянку Креусу. Жертви завжди марні. Бійтеся аргонавтів. Зроблена послуга не варта ламаного гроша. Є таке жорстоке прислів'я. Чиє воно, не пам'ятав. Ніколи не повинен був забувати про Тетянку, а от забув. І покараний.

Сидів у вузькому залізному коридорі, неспроможний ворухнутися, сидів серед холодної водотечі, знав, що треба зводитися на ноги й вибиратися на палубу, але ще не наготував достатньо сил для цього. Та чи й наготує? Ах, якби ти знав, як гарно рибці на дні! Знову вірші. Нащо вони тут? І нащо він тут? І чому? Щоб повторювати помилку сестри Тетянки? Може, й на світ появився він, як спокута за Тетянку? А може — помста? Відомстити, довести, хто ж такі Яковенки? Їхній предок був запорожець. Першим рвався в усяке діло. Чи на турка, чи на ляха, чи на розвідку, чи на січу, чи стрілятись з ворогом на пістолях, чи брати голими руками,— завжди він вискакував наперед і гукав: «Я! Я! Я!» Так і пішло: Яковенко. І відтоді для всіх Яковенків нема життя поза обов'язком. Я! Я! Я!

Вже давно долинали до Яковенка якісь відголоси, якийсь заклопотаний лемент, але, зайнятий своїм, він не зважав на ті звуки, не прислухався до них. Голову йому метляло туди й сюди, потилицею він відчував тверді закруглення заклепок у перегородці, все навколо дудніло й гуло,— може, то ніякий не лемент? Але згадалося, як зойкнуло все тут унизу, коли ззовні грякнула особливо жорстока хвиля,— не могло ж видобутися стільки розпачу з одної людини! Та й зараз повнилося все навколо болючим воланням, так ніби повторювався для Яковенка давно бачений фільм, італійський напівзабутий фільм про рим-

ських жінок, які збіглися, щоб одержати в якійсь там адвокатській конторі місце друкарки, на одне-єдине місце збіглися всі безробітні друкарки Рима; сотні жінок набилися в тісне приміщення, скупчилися на кам'яних сходах з вишуканою балюстрадою, і сходи не витримали, завалилися, і жінки стали падати, давитися, гинути — і кричали. Як вони кричали в тому фільмі! Мов зранені, вмираючі птахи, голосили вони, ячали нестерпно довго і нестерпно тужно.

А потім ще раз він чув такий самий зойк тисяч жіночих голосів у фільмі Чухрая «Чисте небо». Тільки там жінок майже й не пам'ятав, їх там, здається, й не показували, вони тільки промайнули, а по екрану мчав чорний безжальний поїзд з чоловіками й синами тих жінок, поїзд, який мав зупинитися на станції, де зібралися, щоб побачити своїх, жінки, але він не зупинився, він летів повз станцію просто на фронт, віз синів, чоловіків, братів на фронт, на смерть, і жінки кричали навздогін вагонам, навздогін поїздові, а той поїзд, здавалося, котився сталевими колесами просто по зболілих жіночих голосах.

То був жахливий поїзд з дитячих кінокошмарів Яковенка. Не знав страшніших фільмів, аніж з поїздами та кіньми. А от про море... Але ж, здається, він бачив і про море... З такою самою клекотнявою людських зойків... Темрява, круглі спалахи світла серед чорного холодного туману... Чи то вогонь порятунку, чи полум'я знищення... І кожен спалах світла був зойком, був стогоном, був воланням про поміч, і світла намножувалися, перехрещувались, а зойки спліталися в суцільний нелюдський лемент, і велетенський темний корабель повільно тонув у холодному нічному тумані серед невидимих гігантських крижаних гір-айсбергів, один з яких ударив корабель і проломив йому борт... «Загибель Титаніка» — ось як називався той давно забутий фільм... І корабель у ньому справді гинув, гинув так довго й болісно, як може це відбуватися тільки в кіно, і ще довше кричали невидимі люди, які перед тим танцювали в розкішному салоні, пили вишукані напої, викрасовувалися в коштовних хутрах і самоцвітах... То, власне, був фільм не про таке море, як хотілося б Яковенкові, не про шторм, не про змагання людини із стихією,— просто нещасний випадок, безглузде зіткнення океанського лайнера з невидимим айсбергом і повільне конання корабля і людей... Безпорадність людини перед сліпим випадком, перед нещастям... Нічого не вдієш, помочі ждати нізвідки, гинеш не тільки ти — гине все навколо тебе, тобі тільки й лишається стогнати, кричати, плакати...

Ні, не такого він хотів фільму про море! Народжений не для плачів і не для зойків. Для вчинків. Жоден вчинок не гине марно, жоден!

Яковенко став підводитися. Поправив автомат, підтягнув пояса на гімнастерці. Обережно перебираючи руками, широко розставляючи ноги, побрався туди, звідки долинав лемент.

«Внизу обійшлося без особливих пригод».

Коло трапа, що виводив на палубу, колотилися всі ті, яких він звелів Вікторові та Юрчикові відігнати від шлюпок і повернути до своїх обов'язків. Обов'язки! Чи вони хоч знали, що то таке! Чи вміли будь-що, крім безчинств на березі? А тепер ці жалюгідні боягузи рвалися на палубу і тільки на палубу, хотіли, як ті пацюки з морських легенд, першими плигнути з борту потопаючого судна, не хотіли й пальцем ворухнути для порятунку «Оміроса», який, зрештою, вважався їхнім, а не Яковенковим, не лоцмановим, не Вікторовим і не Юрчиковим.

Яковенкові вдарило у вуха таким виском і гелготінням, що він аж відхитнувся. Внизу металися ті, кому не вдалося втиснутися в гущу, яка загатила трап. Яковенко відтрутив одного й другого, пробився до східців, на кожному з яких зависло по кілька лобурів, спробував був стягти хоч одного звідти — де там! Поприсмоктувалися, мов п'явки. Згори крізь нещільно прикритий люк бурхало водою, обкупувало всіх, кожен струс судна віддавався у вузькому проміжку трапа з особливою силою, але ніхто на це не зважав. Дерлися вгору, лементували, слали прокльони, погрожували кулаками... А вгорі, під самим люком, голий до пояса, наставивши автомата на знавіснілу юрбу, стояв Віктор, тримався якимсь чудом, не заточувався, не падав від різких поштовхів, тільки пересмикував плечима, коли на них обрушувались особливо густі потоки води.

— Вікторе! — гукнув знизу Яковенко, але й сам не почув свого голосу. Він знову кинувся на штурм натовпу, знову відбіг назад і тоді побачив перед самим Віктором Єлену.

Витискувана юрбою наперед, підтримувана майже в повітрі, Єлена тяглася до Віктора довгими, тонкими і хижими, як у відьми, руками, теж щось кричала, широко розкриваючи рота, чорні очі її виблискували зловісно й погрозливо, губи здалися Яковенкові аж чорними від напруги. Справжнісінька відьма! А він сидів там коло її каюти, розпустивши нюні!

Яковенко пустив у хід приклад автомата. Пробивав собі дорогу, жорстоко розштовхуючи тих, що зависли на східцях трапа. Добрався до Єлени, одною рукою відтрутив її назад, відкинув, не дивлячись, не вслухаючись у її обурено-здивований виск, став коло Віктора, повернувся обличчям до нападників.

— Що тут? — крикнув Вікторові.

— Та от... лізуть...

— А Юра?

— Там,— Віктор кивнув на палубу.

— І тобі туди! — показав йому Яковенко.

— А цих що — задраїти?

— Нам треба нагору!

Кожне слово давалося тут з неймовірними зусиллями. Яковенко так і не знав, чи розуміє його Віктор, бо той намагався відповідати не словами, а більше жестами. Надійніше.

— Чуєш? — ще гукнув йому Яковенко.

Віктор махнув рукою, мовляв, давай до Юрчика, а я залишуся тут.

— Хочеш їх тримати? — здивувався Яковенко. Шкодував, що відпустив од себе Стіліаноса. Якраз використали б його знову як перекладача, бо ці ж нічого не розуміють. Він, здається, кричав там унизу: «Розступись!», «Дорогу!», «Назад!» — і ніхто нічого не збагнув, поки не став роздавати штовхани прикладом. Стіліанос би не завадив. Сказати цим розпанікованим дурням, щоб не боялися, щоб кожен ішов на своє місце, бо ніхто ж не збирається віддавати судно на поталу і ніяких побоювань не може бути тепер, раз «Омірос» вистояв у перші хвилини.

— А ти їх утримаєш? — знов спитав Віктора, і той теж відповів довгою фразою, половини з якої Яковенко не вчув, але догадався. Фраза була не така й довга, як розібратись, але, зважаючи на обставини, в яких вони перемовлялись, її годилося б занести до розряду справжніх промов: «Скільки треба, стільки й триматиму! А ти давай до Юрчика. Свисніть, коли що!»

Люк легко піднявся, хвиля, що якраз перебігала палубою, зі стогоном вдоволення обійняла Яковенка, огорнула його з голови до ніг і чимдуж кинулася вниз, на збаламучене юрмовище. Він мерщій вистрибнув нагору, прихилив люк, струснув з себе воду і вперше за весь час відчув, як неприємно чавкає в нього в чоботях.

З отвору в дротяній вежі вигулькнув Юрчик. Прилаштувався там, щоб уникнути загрози бути змитим хвилею. Таке собі осердя химерної магнітної котушки. Море щедро поливало перетвореного на осердя Юрчика, але він не зважав. Аби втриматися на цьому ошалілому кораблі.

Яковенко привітно махнув Юрчикові рукою. Так тримати! Але на обличчі в того вимальовувалася дивна заклопотаність. Юрчик стривожено кліпав очима, німе запитання стояло в нього на обличчі, запитання, звернене до Яковенка. От чудій! Все так прекрасно, машини запрацювали, лоцман Гриша вже, мабуть, доконав потрібного маневру, поставив «Омірос» саме так, як треба, і судно йде своїм курсом, прямуючи до другого краю моря, до вузької протоки, за якою відкриється кругла спокійна Керченська бухта.

Яковенко переступив по палубі, щоб утвердитися міцніше, і знов відчув неприємне чавкання води в чоботях. Настрій у нього був такий гарний, так приємно було побачити ніжне обличчя Юрчика, так солодко дихнулося одсвіженим морським повітрям (щоправда, відвертаючись од урагану, який буквально забивав віддих), така незатьмареність була на душі, що Яковенкові не хотілося, аби й така дрібниця, як вода в чоботях,

псувала настрій. Не роздумуючи, він тут-таки сів на палубу і став стягати правий чобіт. Ще посміхнувся й кивнув Юрчикові, який тепер дивився зі своєї котушки на Яковенка, як на зовсім збожеволілого.

«Отак, Юрку. Повернемося ми додому, старшина Кайнаров дасть звільнення на цілий суботній вечір, а потім на неділю. Ти, звичайно, побіжиш на пошту питати, чи не прийшла від мами посилка з ласощами, а я... Ну, а я піду до книгарні, і білява Вірочка усміхнеться мені й спитає, як завжди: «Ви прийшли?» У хвилі темній в цю бажає мить похмуру долю зір наш уловить... Але, скажу я, прийшов сьогодні не заради віршів, а заради вас, Вірочко... Бо треба бути найвикінченішим дурнем на світі, щоб півроку ходити до книгарні, дивитися на дівчину й не помічати. На 'дній нозі посеред кола кружляє звільна—і за мить легкий стрибок, і вже летить, летить як пух від уст Еола, то вигне стан свій, то зів'є і ніжкою обніжку б'є... Вам, Вірочко, не в книгарні — вам балериною! Вам, Віронько, дивитися не на такого черствого, як я, а мати перед собою душу чутливу і витончену, як у вас... І вона засоромиться, почервоніє, зблисне очима, крутне білками очей, прошепоче... Але я не дам їй заговорити першою, я скажу їй сам, що вона мене давно зачарувала, що я... Ні, ми нічого не казатимемо одне одному. Я тільки простягну руку ніби за книжкою, а сам доторкнуся до Віриних пальців, і книжка впаде незграбно, розтріпано, мов убитий голуб, а ми нічого не скажемо, а лиш подивимось одне на одного, і Віра так мило блисне білками очей, піднімаючи на мене погляд... І ми підемо до кіно... І подивимося фільм про море. Тепер мене цікавитимуть самі фільми про море. Нічого не може бути ліпшого за справжній фільм про море, де б ти міг ще раз зазнати відчуття жаху і перемоги... А після фільму я поцілую Вірочку... І це вже буде не так, як у віршах і в фільмах, а як саме, я не знаю, і, може, то й добре, що не знаю і ніхто не знає, допоки... Про поцілунки ліпше мріяти...»

Він стяг чобіт, перевернув його, вилив воду, вдоволено поворушив побабілими пальцями. Юрчик, видно, вирішивши, що їхній старший навсправжки з'їхав з глузду, став вилазити зі своєї башти. Лицар дротяного образу. Яковенко спокійно поставив чобіт на палубу, почав стягати другий. Трохи відхилився назад, напружив спину. Балансувати на голій палубі в таку бурю — справді божевілля! Юрчикове обличчя й зовсім сполотніло. Він квапливо видобувався зі своєї добровільної келії і якось мовби відхилявся в протилежний бік від Яковенка, відхилявся всім своїм тілом, разом з дротяною баштою, в якій сидів, разом з усіма бунтами дроту, разом з палубою, і Яковенко, хоч як намагався відкинутися назад, щоб випрямити ліву ногу і стягти нарешті розмоклий чобіт, теж чомусь подавався наперед та на-

перед, ніби підштовхуваний нездоланною силою. Враження, що тебе штовхають, було таке незборимe, аж Яковенко озирнувся, аби пересвідчитися, що йому все це не мариться.

Він сидів на палубі, нахиленій під неможливим кутом. Яким чудом тримався і чому досі не перевернувся «Омірос» — це вже належало до явищ протиприродних. Але навіть не це найбільше злякало Яковенка. Злякала його височезна стіна води, що зі злодійською мовчазністю накочувалася згори по палубі. Дев'ятий вал. Ні неба, ні моря, ні бурі, ні корабля — тільки всезмиваюча стіна води. Людині надано владу над рибами. А стати рибою? Ах, як гарно рибці на дні! Він не хотів бути рибкою. Як був у одному чоботі, підхопився й стрибнув до штабеля дроту, полетів униз по нахиленій площині, але вода виявилася ще меткішою, накрила Яковенка, як тільки він зірвався на рівні, погорнула за собою, з розгону притиснула до дротяної вежі, стала припресовувати його, розплющувати. Утікаючи від хвилі, він забув захопити в груди хоч трохи повітря, і тепер задихався, темніло йому в голові, каламутилося перед очима, відчував, що вмирає, вмирає, вмирає! А вода не кінчалася, не послаблювала натиску, з камінною тяжкістю давила на Яковенка, хотіла втиснути його між ребра дроту, знищити безслідно. Ох, проринути б, проринути! Чи буде кінець дев'ятому валові, і чи бачив хто-небудь його кінець? Надто гірка, мій синьйоре, вода морськая!.. Може, для добровільних утоплеників— солодка? Хто ж то знає! Він не втоне, він не хоче втопитися, не може загинути, не має права! Ну, які тут права? І що таке право? Хлоп'яцтво! Хвиля вихнула холодним хвостом, обдала Яковенка піною, зашкварчала коло ніг і пропала. А він, ще й не дихнувши, ще перебуваючи на грані життя і смерті, з подивом відзначив, що стоїть не розплющений на дротяних ребрах, а впирається руками і вперто випинає спину, так наче й досі намагається утримати на плечах страшну вагу дев'ятого валу, а поряд з ним, повернувши побіліле обличчя до сіро-чорного неба, розкинувши, мов розіп'ятий на хресті, руки, закляк у мертвій нерухомості Юрчик, бідний Юрчик, мамина дитина, з добрим і ніжним серцем.

Аж тоді Яковенко затягнувся повітрям, як запеклий курець тютюновим димом, відіпхнувся руками від дротяної стіни, підстрибнув на мокрій палубі, трусонув товариша.

— Юрчику!

Той кліпнув очима, глянув на Яковенка, знов побачив сторчувату палубу, лякливо заплющився. А що Яковенко не переставав його щосили торсати за плечі, нарешті прийшов-таки до тями, ніяково всміхнувся, вгледів Яковенкову босу ногу і запитально тицьнув на неї пальцем.

Тоді і Яковенко опустив очі й побачив, що в нього одна нога в чоботі, а друга боса, і згадав, як йому заважала вода, що чавкала в чоботях, і як він вирішив позбутися її. ...Коли ж це

було? А вже років з двісті... Він озирнувся, шукаючи поглядом те місце, де він сідав, не впізнав палуби, бо нічого схожого на звичайну палубу тут не було,— порушуючи всі відомі закони фізики, падала на нього тверда площина, але впасти чомусь не могла, і це було особливо страшно. А втім, подумав Яковенко, не так уже й багато ми знаємо законів фізики і математики, щоб дивуватися тому, що тут відбувається. Але чобіт, де він? Чобота на тому місці, де його поставив, не було. А другий на нозі. Нісенітниця. Юрчик ще й досі всміхався, він не кепкував з Яковенка,— просто радів, що обидва вони вціліли і що він якоюсь мірою допоміг товаришеві вчасно помітити загрозу, озирнутися. Бо коли Яковенко побачив, як Юрчик квапливо видобувається зі свого дротяного сховку, то він теж стурбувався і... Але де ж його другий чобіт? В одному чоботі хто завгодно має смішний вигляд, а солдат — і поготів. Солдат в одному чоботі — це ще кумедніше, ніж кіт у чоботях. Яковенко, не рискуючи більше розсідатися на палубі, як базарна перекупка, нахилився і, стрибаючи на одній нозі, став стягати з другої чобіт. Чобіт не піддавався, і тоді Юрчик, стрепенувшись і оживши остаточно, знявся зі свого розп'яття, підскочив до Яковенка, вміло смикнув чобіт знизу за каблук, ловко вигнувся і пожбурив його вниз, через усю палубу. Сіра вода гамкнула чобіт, як скіпку.

— Нащо кинув? — шарпнув його за руку Яковенко.

— Хай!

— Як же я? — він показав на свої босі ноги.

— Я — теж! — Юрчик хотів сісти, щоб роззутися.

Але Яковенко не дав.

— Збожеволів?

— Плавати легше буде.

— Я тебе поплаваю! Кайнаров тобі...

Їх накрило водою. Перший з-під хвилі виприснув Юрчик, покліпав своїми голубими медалями.

— Кий там Кайнаров! Тут аби...

— Без паніки! Вище носа!

На них знов набігла висока стіна води, але вона вже була не така важка, як перші, і прокотилася набагато швидше, та й вони цього разу встигли запастися повітрям і виринули з хвилі бадьорішими і мовби відсвіженими.

— Я на місток! — крикнув у вухо Юрчикові Яковенко.

— Те-ге! — відповів той. Очі в нього повнилися несамовитою блакиттю.

— А ти — до Віктора!

— Но-го!

Що за чортівня! Може, Яковенкові слова долітали тепер до Юрчика теж спотворено і той чув таку саму нерозбірливість?

— Накупалися! — ляпнув Яковенко Юрчика по плечу.

— О-го! — відповів той.

— Ти — молодець!
— А — еж!
— Що тобі? — стурбовано впіймав Юрчикове вухо Яковенко і вправно пригнувся від нового валу води, що накочувався на них по крутій похилості палуби.
— Пер-пер! — виринаючи з-під води, вигукнув Юрчик.
— Сюди! — показав йому на своє вухо Яковенко.
— Пор-рядок! — вволив його волю Юрчик.
— Ну — до Віктора! Щасливо!
— А-во!

«До капітанського містка довелося добиратися з великими труднощами» .

Він ніколи не читав «Фізики моря» Шулейкіна, не знав трохоїдальної теорії виникнення морських хвиль, не знав формули Бергена про висоту хвиль і того, що в закритих морях хвилі набагато крутіші, ніж в океані, бо гасяться дном. Здавалось би: що може заподіяти невисока азовська хвиля, яка в найбільші шторми не підіймається вище трьох метрів? Але не було в цих хвилях океанської розлогості, короткі й судорожно квапливі, вони не піднімали поступово судно, а безупинно били в його борт, і верхівки хвиль стрибали на палубу, мов несамовиті, і зривали, злизували, збривали все, що могли.

Це був шторм, про який розкричиться радіо і писатимуть усі газети. Він нагнав у ріки велетенські маси скаламученої води, і вода кинулася на поля, затопила населені пункти, виривала з коренем дерева, перевертала машини. Під водою опинилися всі розташовані на морських косах висілки, рибзаводи, шосейні шляхи, залізниці. Дрібні й середні судна, які не встигли вийти в море, були розбиті або викинуті далеко на материк, і уламки цих суден потім довго темнітимуть посеред полів, викликаючи подив і страх у людей невтаємничених.

Нічого того Яковенко не знав і не міг знати. Він знав тільки те, що має дістатися до капітанського містка, щоб зачерпнути необхідної інформації від лоцмана Гриші, а вже тоді знов щось робити, діяти, змагатися.

Пустельний, полишений на розтерзання стихіям «Омірос». Десь коло штурвала прикипів лоцман Гриша. Десь у трюмі пильнують Віктор і Юрчик зо два десятки зістеризованих верещак. Десь, мабуть, і досі куняє на містку обурливо байдужий до всього на світі капітан. І вештається по судну безсилий будь-що вдіяти спокійний штурман. Знов щось замишляє в нетрях судна підступний Стіліанос, який довбешкою своєю відповідає перед Яковенком за роботу машин.

...Він пробирався по падаючій палубі, і безжальні коні Посейдонові налітали на нього щомиті, як колись у фільмах дитинства, намагалися розтоптати його, знищити, розпорошити безслідно.

Я сміюсь на повні груди! Нахильці-перехильці, ступаючи босими ногами по шорсткому, щомиті перевіряючи, як міцно сидить автомат, проводячи пальцем уздовж паска по підборіддю, щоб не згубити картуза... Пока я дышать умею, я буду идти вперед... Вітер забивав йому віддих, вода телесувалася навколо, і його слова летіли просто в хвилю, потопали і виринали... А на тому боці, там живе Марічка... Покинута планета зависла в збуреному світі... Самотній юнак пробирається на самому дні стихії, пробирається, пробирається... Стал упрямей я, стал еще сильней...

В'ялі конвульсії судна, яке трощать в боки. Сп'янілий від гойдалки корабель, усе сп'яніле довкола, чорна сірість, методично перехлюпується в тебе в голові: бовть, бовть... Два кольори, два кольори... Він біг наосліп, падав, його котило до самого борту, він зависав уже над пучиною, але видряпувався з самих лабет загибелі... Трое суток не спать, трое суток шагать... Відчаявшись, він спробував сховатися за спокійним нагромадженням дроту, але вода знайшла його й там, стрибнула на нього згори з відьмацькою силою, вчепірилася холодними пальцями... Він рвонувся далі... Знову буйно квітне черемшина... Збираєш усі сили в кулак, все життя в кулак! І б'єш, б'єш!... Четвертый день пурга качается над Диксоном... Чим далі біг, тим гнучкішим, верткішим, дужчим почував себе... Знову цвітуть каштани, хвиля дніпровська б'є... Такою силою налився, таким зухвальством, що міг би втримати на собі цілий «Омірос», не дав би тому перевернутися. В флибустьерском дальнем синем море... Трап капітанського містка видався землею обітованою. Яковенко вхопився за поручні... Ясени, ясени... Озирнувся назад, туди, де лишив викричані пісні зневаги... Кинув свої пісні всі богам і дияволам... И молодость не зря потрачена... Молодість не вмирає, молодість вічна, молодість прекрасна!.. Тяжка сила водяного тяжіння відхитувала Яковенка назад, а він дряпався вгору вище й вище, дряпався з натиском тисячі мавпячих сил у пальцях босих ніг.

Навіть флегматичний капітан кліпнув очима, коли з трапа виткнулася голова Яковенка у приплюснутому, мов сковорідка, колись форменому картузі, з чорним поясочком, пущеним на підборіддя. Голова виткнулася й щезла, її не було досить довго, потім вона знов уперто висунулася над помостом і вже цього разу утвердилася, а за нею посунувся новий шматок Яковенкової постаті. Яковенко став над помостом по груди, але його знов жбурнуло вниз, він завис самою тільки головою, побликав-побликав очима від води, кілька разів зіпнув ротом, мовби німо кричав чи співав, і далі подерся нагору. Видобувався на поверхню тяжко й повільно, наче з каменю. По плечі, по груди, вище, вище, стрибок— і Яковенко на містку!

...Навіщо всі ці зусилля? Капітан надто добре знав, що «Омірос» має загинути. Знав це ще тоді, коли вперше побачив обшмугляні, проіржавлені борти судна у вузькій гавані Піррея. А несхитна впевненість у власній загибелі з'явилася, коли перед самим відплиттям йому замінили майже всю команду.

...Яковенко обминав капітана з такою самою обережною байдужістю, як робив це на початку шторму. Коли б нагадали йому, як хапався за капітана в хвилину розгубленості, знизав би плечима: і за тумбу хапаються, аби лиш не змело хвилею.

...Він давно перейшов ту грань, за якою кінчається досвідченість і починається старість, і тільки старість. І всі арматори, і агенти корабельних компаній, і капітани портів знали про це досить добре, і дедалі неохочіше брали його на командування, він спускався нижче й нижче, падала тоннажність його суден, його вже не посилали в далекі моря, тепер він човгав від порту до порту на старих, як і сам, трампах, а потім судна стали попадатися йому ще старіші за нього, а там його й зовсім перестали брати; з погано прихованою посмішкою йому радили відпочити, адже він так довго й багато плавав, невже його не тягне посидіти в садочку, вирощувати квіти... в очікуванні вічної ночі... Ну, так, він не заперечував, вічна ніч для нього, але ж...

...Лоцман виконував дикунський танець радості коло штурвала, якого й досі не міг покинути.

— Як тут? — крикнув Яковенко, з розгону б'ючись об кістляву лоцманову постать.

— Сигарету! — прохрипів Гриша.

— Я ж не курю!

— Сигарету!

— Де?

— Тут! — лоцман зігнув у коліні ногу, підставив Яковенкові кишеню. Той довго попадав у неї, бо його знову відхитнуло від лоцмана, відхитувало назад та назад — коли воно вже нагойдається-нахитається! Врешті запустив-таки пальці у вузький залиплий отвір, намацав приклеєну до мокрої Гришиної ноги паперову пачку, дістав її на світ божий.

— Дай! — закричав лоцман.

...Але ж над капітаном нависло гігантське дерево його родини: діти, онуки, правнуки, якісь родичі через п'яте-десяте. І для всіх він слугував і за стовбур, і за коріння. Єдиний годувальник. А ще й до того мав підтримувати якийсь там суспільний рівень своєї родини. Бо коли спричинишся до зниження рівня, до падіння, то родина буде мститись, і не шукай помсти тяжчої і злішої, аніж від рідних та близьких.

Його не хотіли брати на жодне судно, бодай найменше, наймізерніше. Його обмацували поглядами з безцеремонністю баришників, які вибирають коней, співчутливо зітхали: пора на емеритуру, на пенсію, на спочинок. І хоч як притупилися його

відчуття од старості, але саме нагадування про пенсію кидало його в шал: він не хоче! Ми ще поплаваємо! Ми ще покеруємо! І вже не так страх за власну родину, як страх за самого себе штовхав його навіть на приниження, аби тільки здобути хоч якесь там капітанське місце. Бо нема тяжчого видовища, як капітани у відставці, капітани на пенсії.

...Яковенко сяк-так видобув з промоклої пачки одну сигарету, тицьнув у губи лоцманові. Той притиснув її зубами, щоб не витрусило з рота, став жувати, сердито спльовував.

— То як? — спитав Яковенко.

— Румбарба!

— Судно як?

— Стоїмо!

Це вже виходило за межу уявного. Як то стоїмо? Адже машини працюють! Він сам припровадив механіків, ждав, поки запустять машини. Чув, як здригається корпус судна від рівного гудіння. І звідки й хто може довідатися, що вони стоять на місці, а не йдуть уперед? Чи тут розбереш що-небудь?

— Машини ж...

Яковенко хотів розтлумачити лоцманові те, як сам стежив за тим, щоб запустили машини, як... Але Гриша знизав худими плечима.

— Ну й що? А ми стоїмо! Лежимо!

...Скільки він їх бачив, завжди здавалося йому, що капітани на пенсії мовби стають меншими, зсихаються, чи що. Спершу він не міг зрозуміти, що з ними діється. Примічав, що вони змінюються, стають несхожими на самих себе, але ніяк не міг збагнути, в чому полягає ця несхожість. Та он помер його сусід, капітан Ламбріанідіс помер, хоч був навіть молодший за нього, але, видно, іржа неробства з'їла його здоров'я, бо він піддався на вмовляння і пішов у відставку, а міг би ще плавати й плавати, цей огрядний, окатий чолов'яга, з чорними товстими вусами, схожий швидше на корсара, аніж на капітана, що все життя розвозив пряжу, прянощі або фрукти. Ламбріанідіс помер перед сніданком, і вся його родина сполошилася, бо не було вдома жодного чоловіка, жінки зчинили панічний лемент, і йому, як сусідові й другові Ламбріанідіса, нічого не лишалося іншого, як піти і спробувати втихомирити жінок. Він перейшов садочок, що розокремлював їхні будиночки, якась із жінок, учепившись у нього рукою, схожою на клешню, потягла до кімнат, всюди панував жахливий безлад, він перечіпався об якісь предмети, на дорозі йому попадалися подушки, простирадла, посуд, можна було подумати, що тут тільки-но був землетрус, потім, нарешті, опинився перед дверима опочивальні господаря, хтось тихо розчинив ті двері, і капітан побачив широке ліжко з чорними дерев'яними спинками, гігантське ліжко, яке займало всю кімнату, а на ньому, накрите білим простирадлом, нерухомим і напнутим так, як бувають напнуті покривала на не відкритих ще

пам'ятниках, лежало щось маленьке і мертво-нерухоме. Він не повірив, не міг повірити своєму страшному здогадові і, відчуваючи, що творить святотатство, але неспроможний утриматися, підійшов до ліжка, нахилився і смикнув за ріжечок простирадла. Під ним, ледь ввім'явши подушки, лежав маленький, зісохлий до розмірів цикади капітан Ламбріанідіс...

Отоді йому й відкрилося нарешті: вони всі зсихаються, всі відставні капітани зсихаються і не тільки зовні, але й зсередини, зморщуються, маліють, перетворюються на ніщо. Тому й чіплявся за капітанство, бо тільки в ньому вбачав порятунок власної особистості, власного «я». Оббивав пороги контор, догідливо посміхався, аж поки знову міг принести свій каретний годинник на який-небудь старезний трамп і в сякій-такій, але однаково ж капітанській каюті, бронзовим ключем з головкою у формі бурбонської лілії накрутити тугу пружину.

...Лоцман ще трохи пожував мокру сигарету і виплюнув її.

— Не бачиш хіба?

— Думав — хвиля...

— Хвиля! Румбарба! Лежимо на борту!.

— І нічого не можна?..

— А що? Я питаю: а що?

— Я ж не знаю... Але...

— Румбарбарум! Це вже не судно, а політичний труп! Ясно? Лежимо на борту. Ждемо, коли перекинеться догори кілем. Бульки пустить. Ясно?

— Але ж машини...

— Гвинт піднятий над водою. Мель-мель. Ясно? Ти бачив такий крен? Я не бачив!

Він ще й питав... Де б це Яковенко міг бачити? Взагалі не знав, що воно за крен і які межі допустимого. Ще й досі не міг ніяк збагнути всієї загрози і хоч би злякатися як слід. Та й капітан. Адже капітан такий спокійний. Хіба може бути спокійним капітан, знаючи, що його судно от-от піде на дно?

...Його покликали до контори фірми, коли «Омірос», узявши вантаж помаранчів, мав уже зніматися з якоря. У просторій кімнаті він застав трьох. Двоє білозубих молодиків, ще майже хлопців, десь років по двадцять — двадцять п'ять — не більше, третій — трохи старший, ненормально розгодований, у дивовижному вбранні, яке, на його думку, очевидно, мало правити за капітанське, справжній блазень, одного погляду було досить, щоб пересвідчитися, що цей чоловік ніколи не ступав на борт судна не те що капітаном, а навіть простим матросом. Великий вентилятор ліниво шелестів під стелею, хлопці, повикладавши на американський манер ноги на стіл, іржали від дотепів блазня в оперетковому вбранні, іржали вони й тоді, коли капітан Маліопулос переступив поріг і розгублено зняв свого чудернацького картузика з довгим пластиковим козирком, іржали й тоді, коли капітан привітався, шукаючи очима того, хто його

викликав, бо в його становищі слід було виказувати тільки покірність та ще раз покірність.

«Капітан Маліопулос?» — спитав один з білозубих.

«Знайомтеся,— сказав другий, показуючи на чотирикутного блазня,— ваш помічник Стіліанос».

І Стіліанос підскочив, перекотився по кімнаті і тицьнув капітанові щось гаряче, мяке, мокре від поту. Капітан Маліопулос опустив погляд і побачив, що то — рука Стіліаноса.

«Але ж... я... гм...— промимрив він,— на «Оміросі» є помічник...»

Він згадав свого енергійного помічника, який ось цілий тиждень розпоряджався вантаженням помаранчів на «Омірос», так уміло й весело давав усьому лад... Помаранчі були в акуратних картонних ящиках, з намальованими жовтогарячими сонцями на них, а коли якийсь ящик розбився і помаранчі посипалися на причал, то кожна з них була загорнута в білий шелестючий папір, і на всіх обгортках, немов на банкнотах, водяними знаками написано: «Еллада». І його помічник у всій своїй постаті, у своєму обличчі, в поставі, в жвавості, в сміливій відданості справі, в усьому теж неначе ніс оте слово, той поклик: «Еллада!» Був справжній грек, і капітан Маліопулос стиха милувався ним, згадував свою молодість. Тепер, ясна річ, уже перестав бути отаким елліном у кожному жесті й кожній інтонації голосу, був просто старим чоловіком, а старі чоловіки — поняття не національне, а скоріше інтернаціональне.

«У мене вже є помічник»,— твердіше вимовив капітан.

«А скільки вам років, високоповажний? — прискалив око перший молодик.— П'ятсот? Тисяча?»

«Ми вас покликали не для того, щоб розпитувати, що і хто у вас є, а чого й кого немає,— гмикнув другий,— просто вирішили повідомити вам, що старшого помічника на «Оміросі» звуть Стіліанос. Ви вдоволені, правда?»

Капітан Маліопулос тільки поворушив губами.

«Запитань у вас немає,— підсумував їхню зустріч перший.— Не буде їх і на борту, коли ви довідаєтеся, що всю команду змінено, за винятком двох-трьох чоловік, які вкрай необхідні вам для плавання...»

«Ми сподіваємося на вашу толерантність, капітане,— підпрігся другий,— і на вашу мовчанку. Нам подобається ваша мовчазність. Радимо триматися так і далі. Чи може?..»

Над головою в капітана сухо шепотів вентилятор. «Усохнеш, усохнеш, ш-ш-ш...» Капітан уклонився, натягнув на свою давно вже посивілу голову картузика і мовчки почалапав до дверей. Стіліанос стрибнув наперед, розчинив двері. Молодики позаду стиха перемовлялися.

...Лежачого не б'ють. Однак, якщо навіть люди давно знехтували цим благородним правилом, то що ж казати про безсловесне море. Невідомо, коли впав на бік «Омірос», вже цілу віч-

ність лежав у чорній ямі поміж гімалаїв води, він стогнав і викректував по-старечому і, мабуть, просив милосердя в моря, а воно з нещадимою затятістю насилало й насилало на нього удари, знову й знову набігали чорні хребти води, і з камінною впертістю гатили в борт, і трохи мовби підводили судно, щоб потім звалити його на бік і добивати, донищувати.

— Вантаж! — прокричав просто в обличчя Яковенкові лоцман і повторив: — Вантаж.

— Що-о-о? — не зрозумів Яковенко.

— Вантаж подивися, румбар... ба...

— І що-о?

Йому тяжко давалася корабельна наука.

— Вирівняти... Може, вирівняти... судно... вантаж...

Шторм рвав слова і розкидав їх увсібіч, Яковенко ніяк не міг сплести докупи сказане лоцманом.

— Як вирівняти?

— Дріт... вага... дурню... румбар... команда... де команда?

— Внизу... верещать... рвуться до шлюпок...

— Дріт... поглянь... може...

...Все завжди від чогось залежить. Навіть вітер на морі не може вважатися доконечно вільним, бо залежить від того й сього. І він, капітан Маліопулос, теж був обплетений залежністю, обплутаний обов'язками перед самим собою і світом так, що про якісь там свої права боявся й натякнути. І коли прийшов на «Омірос» і застав там, замість команди, дивну збиранину, застав навіть молоду вродливу видру, яка нахабно вигойдувала стегнами перед ним і перед усіма, то не обурився, не сказав нічого, промовчав, не спохмурнів навіть, а тільки байдуже зітхнув і вирішив, що це його останнє плавання, що він має неодмінно загинути разом з цим старим судном, разом з дивною командою, яка скидається на новітніх піратів. Ще більше переконався в своєму похмурому припущенні, коли спостеріг, що творили привезені ним зайди на березі. Хтось аж надто добре все передбачив, добре й хитро. Зовні «Омірос» не міг ні в кого викликати бодай найменшої підозри. На такій нужденині — якісь пропагатори? Звичайно ж, дурниці! Опріч того, капітан розумів, що справа, на яку послано цих усіх, безнадійна, а безнадійні справи найліпше робити на таких безнадійних суднах, як «Омірос». Мабуть, тому він зустрів несподіваний, може, ніколи не бачений на цьому маленькому морі шторм, як послання небес. Збувається, збувається. Байдуже стежив за нерівною боротьбою, яку вели з морем відчайдухи, ця жменька недосвідчених юнаків, наївних у своєму безсиллі. Спокійно ждав. Усе бачив. Бачив, як першим ударом шквалу одірвало від штурвала стернового, як той плазував по капітанському містку і як упав слідом за Стіліаносом, котрий ганебно втік з містка, не відаючи в своєму невігластві бодай того, що під час шторму на капітанському містку найбезпечніше. Бачив, як билися ті вишкребки за

шлюпки і як прикордонники відігнали їх. Бачив свого штурмана, з серцем благородним, як у кожного справжнього моряка, але що одне серце посеред вировища? Бачив, як ожили змертвілі було машини і як радянський лоцман намагався вирівняти судно вже тоді, коли воно залягло на борт і почало своє довге і тяжке конання. Марна марнота! Нарешті «Омірос» мав загинути. Настав сподіваний час. «Омірос» здригався в тісному закутку поміж шаленіючих гір води. Гори били в «Омірос» звідусюди, не випускаючи зі свого оточення, не даючи звестись, і він хилився більше й більше, дужче й дужче, ще трохи, ще...

І тоді капітан Маліопулос упав на коліна.

...Тисячі оркестрів вигримлюють у душі, коли в тебе успіх, коли ти переможець, і цар, і бог, і герой. А в хвилі страху все стискується до розмірів макового зерняти, і весь світ має барву того зерняти: полохливу мишаву сірість. Барва тваринного ляку — сірість. Осіромашений світ.

Яковенко злякався вдруге за сьогоднішній день. Злякався не нахиленості судна, не загрози неминучої катастрофи, не спанікованого крику знесиленого лоцмана. Злякався навсправжки він тоді, коли побачив, як зненацька впав на коліна капітан Маліопулос і здійняв руки до розклекотаного неба і заворушив потемнілими губами швидко й розпачливо.

Яковенко пустив поручень, за який тримався, його кинуло на капітана, він мало не збив старого, пролетів понад ним із спритністю циркового ексцентрика (ще й устиг подивуватися неймовірній здібності капітановій утримуватися без видимих зусиль), знов опинився коло триклятої тумби машинного телеграфу, яка йому вже просто остогидла сьогодні, і, пнучись проти вітру, повернувся до капітана й прокричав, сам не вірячи, що той почує хоч слово:

— Капітане! Що ж ви? Хіба ж можна?

Звідси добре бачив, що нахилена не тільки палуба — перекидався вже й капітанський місток, і капітан Маліопулос висів зовсім неприродно над Яковенком, хоч був від нього недалеко, а сам Яковенко відчув себе геть маленьким, але безсилим відчувати не хотів і знов щось вигукнув, адресуючись до капітана, і так вони й зависли в просторі, один вище, на колінах, другий нижче, розставивши ноги і вчепившись у тумбу машинного телеграфу, один кричав, а другий тільки постогнував, та бурмотів, і знай здіймав руки до неба, і молився всім своїм богам, які давно забули про його існування і позбавили його своєї ласки. Вони кричали кожен своє і кожен по-своєму, кричали один гнівно, а другий розпачливо, як два пароплави, що йдуть поруч у смертельному тумані й не бачать один одного і сподіваються на порятунок один від одного. Вони не розуміли один одного, бо кожен кричав на своїй мові, та хоч би й знали мову, то нічого б не могли збагнути, бо вітер доносив тільки окремі слова, та й

кричали вони, власне, лише для самих себе, для власного заспокоєння, і виходило в них таке:

У ЯКОВЕНКА

— Капітане! Командуйте!... Чуєте? Ви повинні командувати! Капітане! Ви — капітан...

— Ми не можемо так подурному гинути! Треба щось робити! Діяти! Капітане! Ви чуєте!

— Де ваші люди? Що у вас за люди? Чому ніхто не займає своїх постів?.. Кожен повинен знати своє місце!.. Ви мусите їм наказати!

— Чорти б його побрали, ми не можемо так! Капітане! Ви не капітан — ви... Що твориться на вашому судні? Треба щось... Треба, щоб... Гей, капітане!

— Я примушу всіх боротися!... Капітане! Встаньте!.. Соромно!.. Яка смерть? Яка загибель?.. Я не дам... Встаньте, капітане!

У КАПІТАНА

— Усе пропало... Все, все. Я знав це... Ми у ласці божій... Тільки ласка божа... А може, гнів... Тільки...

— З нами всі сили небесні... І проти нас... Господи, помилуй... Усі гріхи наші...

— Я ніколи... Такі шторми бувають лише на тім світі... Корабель старий... І я старий... Вичерпаний... Все вичерпано... Терпіння... Господи.

— Людина нічого не може супроти стихії... Небесні сили... Вони завжди дужчі... Господи, господи...

— Тільки звірі можуть дивитися смерті в очі, а людина... вона хоче зазирнути в очі богові... Милосердний боже... Помилуй нас!..

Конвульсивні хвилі вітру й води. Судно трусила лихоманка. Яковенка одривало від тумби, жбурляло туди й сюди, він уперто повертався на своє місце, а тепер доскочив до капітана, обхопив його за плечі, рвонув догори. Капітан важко осідав униз. Спльовував солону воду, вода текла йому по бороді, текла, здавалося, навіть з очей, а він бурмотів своє: «Господи, господи». Яковенко так і не зрозумів жодного слова з його бурмотіння. Та хіба люди повинні бути ворогами тільки тому, що не розуміють один одного? І ще: хіба кожен у хвилину смертельної небезпеки має дбати лише за себе?

Яковенко тягнув капітана догори, він хотів звести його на ноги, хотів припинити нікчемне моління, в цьому тепер для нього зосередилося найголовніше: підведе капітана — порятує «Омірос», не підведе — загинуть!

А капітан був важкий, як млиновий камінь. Та ще й до того слизький, мов морський змій. Яковенко вже був підвів його, але той вислизнув, і важко впав на палубу, і знову здійняв руки до неба, і замурмотів свою молитву.

За інших обставин і в іншому місці Яковенка охопив би, мабуть, відчай, але не тепер і не тут. Попавши з землі на море, він, несподівано для самого себе, втратив свою питому наївність і набув нежданого і негаданого сприту. Відчув це вже тоді, як викрикував і жбурляв просто в пельку морю свої пісні на здибленій палубі. І тепер він блискавично просунув руки попід пахвами в капітана і нарешті підняв того, струснув, хоч який той був важкий, а потім ще й зумів поправити чудернацького козирка, що трохи скособочився, і сяйнув на капітана такою щирою й безтурботною юнацькою усмішкою, аж той відразу отямився, кліпнув на Яковенка, мов на чудо, що виринуло з морського дна, і вперше за час шторму вимовив слово, яке зрозумів і Яковенко і яке відкрило йому весь план дій і сповнило хлопця спокійною рішучістю.

Слово те було: «Трюм». Вимовив його капітан трохи незвично, якось м'яко вийшло в нього: «трюім», але Яковенко вхопив і зрозумів капітанову мову з льоту, і в його свідомості коротеньке капітанове слівце сплелося з тим, про що казав лоцман, аж тепер він зрозумів, чого домагався Гриша, і не став затримуватися коло капітана жодної хвилі, а відчайдушно кинувся до трапа.

А капітан Маліопулос уже тепер сам поправив козирка, і присунувся ближче до лоцмана, і чи не вперше поглянув на компас, і щось там сказав, а потім...

Та Яковенко вже не бачив і не чув нічого.

«Хвилі звалили «Омірос» на борт, і лоцман ніяк не міг вирівняти судна. Капітан у розпачі став молитися. Такого капітана я бачив уперше в своєму житті».

А в трюмі діялося лихо. При завантаженні «Оміроса» на судні порядкували тільки члени екіпажу, на палубі вони ще старалися, а для трюму не лишилося в них ні сили, ні хисту. Валили туди звої дроту як попало, ніхто їх там не закріплював, клалося, як клалося, кидалося, як кидалося. Та й хто мав турбуватися вантажем, окрім хіба капітана, коли вся «ватага Стіліаноса» дні й ночі проводила на березі в гультяйстві та виконанні своєї «пропагандистської» місії.

Коли почався шторм і «Омірос» стало кидати туди й сюди, перевертати то на один борт, то на другий, бунти дроту теж, видно, розколошкалися й порозсовувалися; коли ж судно й зовсім накренилося, тоді вся маса незакріпленого вантажу сповзла до правого борту і не дала більше випростатися «Оміросу».

Хто хотів би змалювати хаос, той мав зазирнути хоч на хвилину до трюму «Оміроса». Збиті на один бік стоси від диких ударів давно вже втратили свою первісну форму, тугі скрутні порозприскувалися, все переплуталося, поперекручувалося, розкудлалося, від кожного нового набігу хвилі залізні змії виги-

нисто хльостали увсібіч, звивалися в нові, ще заплутаніші звої, клубочилися в ще химерніші клубки, замотувалися в ще головоломніші мотки.

Капітан про все здогадувався, не зазираючи сюди. Одним словом «трюм» він точно визначив причину катастрофічного становища «Оміроса». Яковенко переконався в досвідченості й мудрості капітановій, тільки-но позирнув на сум'яття, що творилося в трюмі. Тоді чому ж капітан не сказав про це раніше? Чому не запобіг лихові? Не знав як? Але ж це так просто! Яковенкові досить було глянути на лихоманкове визміювання дроту, як він уже сповнився рішучості й енергії для діяння! Не роздумуючи, не вагаючись, сам кинувся в трюм, вхопився за одне з пасом дроту, що ще зберегло цілість, спробував визволити бодай один бунт. Спершу один. І відтягти його до протилежного борту, закріпивши там. А потім ще один і ще. Це ж так просто. Задача для чотирикласників. Якщо розділити вантаж на дві рівні частини і розташувати його по обох бортах, тоді судно само вирівняється, займе нормальне положення. Ще малим він якось плив пароплавом до Києва. На кінець літа Дніпро завжди мілів, а тоді стояла засуха, і води в річці стало й зовсім обмаль. Пароплав раз у раз черкав днищем об дно на перекатах, аж поки й зовсім засів на підводній піщаній гряді. Тоді капітан попросив усіх пасажирів піднятися на палубу і зібратися на правому борту, і коли всі скупчилися там, скомандував у мегафон: «На лівий борт — бігом!»,— і всі побігли на лівий борт, обминаючи палубні надбудови, корзини з малиною й помідорами, що ними заставлена була вся палуба, а з лівого борту капітан знову погнав їх на правий, і так вони бігали гуртом та купою, і пароплав розгойдувався дедалі більше й більше, машини працювали на повну потужність, велетенські гребені колеса розкручувалися швидше й швидше, виляпували широкими плицями по мілководдю, вгрібалися в мокрий пісок, пісок рипів і шурхотів під днищем, пароплав розгойдувався й розгойдувався від біганини пасажирів і потихеньку сповзав з гребеня зрадливого перекату, а потім відразу опинився на глибокій воді, і капітан зраділо скомандував щось у машинне відділення через мідну рурку з штучним вигином для рота, а про пасажирів і забув, не подякував їм, не пробачився за турботи.

Так для Яковенка й запам'яталося те бігання від борту до борту, з одного краю палуби на другий, і хоч прожив ще й не багато, часто потім помічав щось схоже в житті, отаку біганину, отаке кидання від одних крайнощів до других. А Дніпро тим часом перестав існувати в своєму звичному вигляді, вже не мілів, не створював піщаних перекатів, не висипав щоліта білих кіс, бо вже й Дніпра не було, а було море, простіше кажучи — водосховище гідростанції, яке вперто всі величали морем і дуже пишалися ним, надто ж тоді, коли воно ще тільки передбачалося, коли тільки проектувалося, коли про нього тільки мріяли.

Море збудоване, зроблене, створене. Людина не може без стихій. А он, мятежный, просит бури. Якщо стихій поблизу немає, то людина створить їх сама, не задумуючись про наслідки. Как будто в бурях есть покой. Наймарніша праця теж, мабуть, приносить ту чи ту користь. Може, й Сізіф качав свого каменя не через прокляття, а з твердою вірою в корисність цього заняття. Може, він просто тренувався, нагаяв собі м'язи. Такий собі Леонід Жаботинський старожитніх. А зледащені греки не збагнули. І якщо тобі кажуть, що ти — нащадок Сізіфа, то нічого поганого тут немає. Не всім же бути нащадками Антея. Антей тримався за землю, брав з неї силу. А на морі? Вже ліпше бути нащадком Сізіфа, потрапивши в цей мокрий світ, що готує тобі невичерпні запаси відчаю й зневіри. А Гагарін і Попович — звідки вони? Від Ікара? Але ж той упав. Антей загинув, як тільки його підняли на метр над землею, куди вже йому до космосу! Отак, панове греки! Такі воно справи з вашими героями.

Йому таки вдалося виплутати із склубочення звоїв один бунт, і, зраділий, він спробував потягти його у вільний простір трюму. Але дріт був дуже тяжкий, та ще й тягти його доводилося не по рівному, а вгору, по нахиленості, до того ж щомиті «Омірос» судомило від пекельних ударів шторму, і Яковенка відкидало назад і назад на те місце, з якого він починав свій невдалий похід.

Тоді зайшов з другого боку і спробував пхати скрутень попеpед себе. Так було трохи легше, йому навіть вдалося пропхати свою здобич на кілька метрів, але від нового струсу судна моток полетів назад і всією своєю вагою притиснув Яковенка до сталевого змійовиська, рвучи на хлопцеві одяг, ранячи його тіло гострим дротинням.

Ще й це не злякало прикордонника, він випручався, забіг з іншого кінця, знов процурпелив свою здобич до протилежного борту, і знов його безжально пожбурило на гострий метал, та він підвівся і, хитаючись, поновив свої спроби. І лише тоді, коли не мав більше сил не те що тягати важкі мотки, а бодай поворухнутися, остаточно вичерпаний, сів просто в залізну хитавицю безглуздого дроту і заплакав. Ну чому? Чому він так пізно довідався про цей заклятий трюм і дріт у ньому? Так просто: перетягти сотню бунтів до лівого борту, закріпити їх там — і «Омірос» вирівняється, і вони допливуть до спокійної протоки, увійдуть у круглу Керченську бухту, де завжди тихо й затишно, і він візьме під козирок, і зійде зі своїми хлопцями на берег, і повернеться до свого порту, до своєї застави, а в неділю майор дасть йому звільнення, і він зустрінеться з Вірою, зустрінеться не так, як досі, не сухо й офіціально, а по-новому, особливо, ще й сам не знає як, але... Пізно, пізно! Він завжди запізнювався зі своїми почуттями. Був нерішучий, якийсь дивний для самого себе. І тоді, в школі, коли Зіна так горнулася до нього. І зеле-

ноока Варка. Схаменувся вже, коли треба було їхати додому, і вона це зрозуміла і відіпхнула його. Пізно, треба раніше. І Віра теж: пізно! І всюди в нього так.

Ні, він повернеться на заставу і напише додому. Напише мамі. Вона все зрозуміє. Він попросить її побувати в лісовому хуторі і дізнатися про Варку-бригадирку. Прізвище — і більше нічого, тільки Варчине прізвище. А тоді він напише їй листа. Про що він їй напише? Про цей шторм. І про те, що думав про неї. Думав, коли шторму не було, і ще більше думав, коли настав шторм. І отут, плачучи від безсилля та безнадії, він теж думав тільки про неї, йому хотілося її захисту, не стачало її спокою, її впевненості, її зверхності. Вона здавалася йому в тисячу разів мудрішою за нього, джерелом вічної мудрості уявлялася йому, далеким і недосяжним. Чому досі не здогадався, як її розшукати, і не написав? Ну, чому?

По всьому судну ще раз пробіг могутній корч, аж усе застогнало, нова сила струснула Яковенком, він підскочив і, плачучи й розмазуючи по обличчю солоність чи то від сліз, чи то від морської води, видобувся з трюму і побіг палубою ще з більшою затятістю, ніж перед цим діставався на капітанський місток. Ховався від води за надійними бунтами дроту, відсахувався від них, коли вони нависали над ним з особливою загрозою під час нових похилень судна, ненавидів цей дріт так само, як свою здатність запізнюватися скрізь і завжди, запізнюватися навіть там, де для цього не вимагався б он який сприт.

Юрчик витанцьовував на палубі. Його медалі за наївність, вимиті й відполіровані морською водою, блищали молодо і завзято.

— Пі-іт! — загукав він назустріч Яковенкові, що мало, певно, означати: «Привіт».

— Ти чого тут? — спитав Яковенко, обіймаючи Юрчика з розгону.

— Віктор прогнав звідти.

— Чому?

— Каже, сам справлюся.

— Правильно. Я не подумав.

— Віктор молодець.

— А ти як?

— Як у рідної мами.

— Є робота.

— Яка?

— Треба випустити цих верещак...

— Та ти що? Пострибають у море!

— Не пострибають! Не дамо. Треба всіх у трюм. Там дріт збився на один борт. Тому й крен. Тримай люк!

Юрчик прихилився. Їхні обличчя були зовсім поряд. Завжди рожеве, в ніжному пушкові Юрчикове личко тепер посуворішало, потемніло, як стара ікона, але не це вразило Яковенка, не

через це аж відхитнувся він од товариша. У того були непроглядно чорні очі.

— «Я збожеволів!» — швидко подумав Яковенко і на всяк випадок гукнув товаришеві:

— В тебе очі!

— Що?

— Очі чорні.

— Не розумію.

— В тебе. Очі.

— Ну?

— Чорні.

— А-а!..— Юрчик посміхнувся, вважаючи, що Яковенко жартує.

— Кажу тобі: чорні!

— Не розігруй!

— Я тобі кажу: чорні!

— Ти ж не Лясков.

— Я серйозно.

— Та вже лізь,— Юрчик майже силоміць штовхнув Яковенка вниз на трап, дивуючись товаришевій міці духу. В таку хвилину жартувати!

Яковенко шурхнув на трап і відразу опинився перед обірваним, спітнілим, розтелесованим Стіліаносом. Старпом наступав знизу по трапу на Віктора, щось кричав, з-за його плеча, мов щупальці медузи, визміювалися до спантеличеного Віктора худі руки Єлени, Віктор одпихався від них автоматом, наставляючи його проти греків прикладом, голий торс лиснів від поту і від води, кожен м'яз вигравав на тілі з нетерплячою злістю.

— Куди? — гукнув Яковенко Стіліаносові.— Чому ви тут створюєте безпорядок? Ви повинні...

Єлена щось верещала, вивихуючись з-за широкої Стіліаносової спини.

Яковенко вже й забув про вродливу грекиню, її незрозумілий покрик теж нічого не міг змінити. Не до відчувань було йому. Йшлося про речі остаточні — про життя і смерть, про боротьбу й порятунок.

— Тихо! — гукнув Яковенко.— Я вимагаю тиші! Перекладайте, Стіліанос!

А перекладати, власне, було й нічого, бо Яковенко після свого вигуку стояв мовчки, ніби спантеличений незрозумілим Єлениним словом, а насправді повільно обводив поглядом тих, що купчилися внизу, шукав серед них знайому постать, про яку згадав лише тепер. Стюард. Чи був стюард тут, на трапі, коли Яковенко повертався з машинного відділення? Чому його не видно? Ні тоді, здається, не бачив його, ні тепер. Тільки й запам'ятався він на палубі в затятому змаганні зі Стіліаносом, де ставкою був рятувальний жилет помаранчевого кольору, а отже,— життя. Чорна дебела постать з жовтогарячим черевом. Як

у жаби-кринички. Чому ж немає знайомої постаті тут? Яковенко розгублено блудив поглядом по мальовниче обдертих панікерах, але все було наче в чорно-білому сні, тобто й не в чорно-білому, а в чорно-сірому, всі були забарвлені тільки в ці два кольори, жодного відхилення, бодай натяку на різнобарвність, може, й стюард десь серед цих зігнутих, зсудомлених, перестрашених постатей, та його не знайдеш, бо єдиний розпізнавальний знак — рятувальний жилет жовтогарячого кольору — знебарвився, все знебарвлене, все сіре й чорне, так ніби перед очима в Яковенка й досі стояла сіра запона сліз, які вилилися з його очей у проклятому трюмі. Тоді він відчув, що впаде в бездонний відчай, коли постоїть без руху та мови ще хоч мить, і врешті сказав ті слова, які приготувався перекласти Стіліанос без видимої охоти, але спонукуваний страхом і безвихіддю.

«Єдине, на що спромігся капітан,— висловив припущення про причину крену. У трюмі не закріпили вантажу, від гойдалки бунти дроту збилися під один борт, тому «Омірос» завис на боку і ось-ось міг перекинутись. Я спустився в трюм і переконався, що капітан не помилився. Порятунок був тільки в тому, щоб спробувати перетягти частину вантажу до протилежного борту, відповідно закріпивши там бунти. Хоч не мав на те права, я оголосив аврал для команди».

Вони все-таки втихомирилися й слухали, сподіваючись від нього цілої промови, їм подобався, мабуть, цей юнак, який ще зберігав спокій і віру на сп'янілому від смертельного перестраху судні, де жодна людина, здавалося, не мала уявлення, в що можна ще вірити.

«Отже, панове греки чи хто там ви є. Я не маю повноважень, щоб докоряти вам за нехлюйське ставлення до своїх обов'язків, бо навіть і не знаю, в чому полягали обов'язки переважної більшості з вас: адже назвати вас моряками не можу і залічити до складу справжньої команди судна теж не можу. Коли б ви хоч збунтувалися проти свого капітана, як то водилося в давнину серед флібустьєрів, але ви нездатні й на це. Ви існуєте самі по собі, а капітан — сам по собі. Між вами нема нічого спільного. Випадок об'єднав нас, а назви тому випадкові я теж не стану добирати, бо не час на те. Я бачив вас на березі, і ви можете відкинути всі сумніви: я знаю, хто ви такі, але й це мене тепер не цікавить. Якщо вже ми опинилися на цьому судні, то ми всі належимо йому і воно належить усім нам. Так світ належить усім, хто живе в ньому, і не може бути монопольного права на володіння щастям, так само як підвладен кожен загальним загрозам і небезпекам. «Омірос» може загинути, і ми загинемо разом з ним. Досі ви нічого не робили для порятунку судна, навпаки, ви спричинилися до переважної більшості нещасть, які

випали на його долю. Але тепер — годі! Я не закликаю вас і не прошу — від імені своїх товаришів я наказую!»

Звичайно ж, цієї промови не було. Яковенко вигадав її, вже коли знову біг до трюму на чолі безладного натовпу людей, що мали зватися командою судна і десь у портових книгах Піррея так і звалися насправді. А там, на трапі, він обмежився двома словами: «За мною!» Він повторив їх двічі, потім ще кинув Вікторові: «Простеж тут, щоб усі...» — і кинувся на палубу під удари сірої води.

З очима шаленців вилітали за ним Стіліанос, Єлена, чорносірий стюард, усі інші і відразу ж намірилися до шлюпок, котилися по крутизні палуби, схоплювалися, чіплялись один за одного, лякливо тулилися до непорушних бунтів дроту, сахалися їх, коли звідти теж спадали цілі ніагари сірої, брудної, скаламученої води, і мали перед розширеними від жаху очима тільки одну мету: тонкі шкаралупи шлюпок, розгойдані суденця порятунку й вибавлення з-під залізної влади конаючого «Оміроса». Але Яковенко не пустив їх до шлюпок, відштовхував, боляче й безжально відштовхував, гнав уперед, до чорного отвору трюму, вів туди, махав автоматом, подаючи знак Вікторові і Юрчикові, щоб помагали йому, і вся ця дивовижна маса людей хоч поволі, але котилася в напрямку, який визначив для неї високий чорнявий юнак з затятістю в погляді.

Вони остовпіло зупинялися коло люка, не чинили опору перед набігаючим валом води, падали, плазували по палубі, аби тільки відповзти подалі від загрозливого отвору, ніхто не хотів спускатися туди ні першим, ні останнім, ні будь-яким, не для того вони видобувалися на вільний світ, щоб знову опинитися в глибині конаючого судна, їм не передалися Яковенкові думки про порятунок, до їхньої затьмареної свідомості не доторкнувся бодай натяк на власну провину, вони хотіли жити, просто існувати без роздумів, без моралі, без заглядання в майбутнє, аби тільки вціліти, аби тільки вберегти на собі всі ті квадратові дециметри шкіри, відпущеної богом, чи чортом, чи тим і другим.

Вони в'юнилися по палубі, як дощові черв'яки, розсипані невдалим риболовом з бляшанки. І слизькі були, мов черв'яки. Яковенкові довелося вицілювати, щоб ухопити одного та другого за комір і підвести, і трусонути, і дати навіть під бока. Врятувати людину, нічим її не образивши, мабуть, не можна. Щоб урятувати людину, можна іноді її навіть бити! І він справді бив тих, що попадали до рук, і штовхав до трюму, до трюму, до трюму! І Стіліаноса, і стюарда, і всіх, усіх!

Але не жінку, не жінку!

— Трісмегіста! — знову закричала розпатлана, чорнорота Єлена просто в обличчя Яковенкові.

А хіба жінка — не людина? Він штовхнув до трюму і її, незрозумілий вигук полетів разом з нею, а Яковенко, тицьнувши свого автомата Юрчикові, теж стрибнув униз.

І тільки там, серед розбурханого, лементуючого, остаточно збісілого юрмиська, вигукнув нарешті те, про що думав з самого початку, отут у трюмі, плачучи від власного безсилля, кинув йому одне-єдине слово, зрозуміле для всіх, хто опиняється на морі, без жодного перекладу так само, як він перед цим зрозумів капітанове «трюім», серед галасу, гриміння шторму і сичливого шереху дротяних мас він проревів:

— Аврал!

І перший вхопився за той скрутень дроту, з яким борюкався перед цим, вхопився за дротяне коло, що мало стати для них рятівним.

«Ми працювали цілу ніч».

— Го-го! Не станете ж ви примушувати працювати тут ще й жінку!

— Працювати повинні всі.

— Але не Єлена. Вона не...

— Нічого не знаю! Годі базікати! Ви теж...

— Я помічник капітана. Тут наказую я.

— Потім будете наказувати.

— Це насильство!

— Напишете протест, а тепер — до роботи!

— Можете...

— І скажіть їй також... Усі загинемо, якщо не...

— Можете самі з нею...

— Чорти б його побрали, не час до дискусій...

— А мені якраз...

— У вас ще й досі не минуло сп'яніння.

— Попрошу не ображати!

— До роботи! І ви, і Єлена!

— Я б попросив не командувати...

— А я командуватиму! Командуватиму! Ясно?

Стіліанос відвернувся зневажливо. Якби ж то цей наївний хлопчак знав, хто тут насправді командує всім! Але куди йому! Та й чи має це зараз будь-яке значення? Однаково їм усім кінець. Клята посудина не витримає довго. Якщо не перекинеться, то проломлять хвилі проіржавлений борт. Безглузда витівка — пливти на старому, витягненому з корабельного кладовища трампі в експедицію за викривальним матеріалом для тієї лахудри Єлени! Єлена, Єлена... Як часто саме тільки ім'я творить людську долю. А він мав плебейське прізвисько — Стіліанос. Тяжке дитинство, поневіряння по чужих краях, бій за кожний шматок. Потім щось таке замаячило на обрії долі. «Команда Стілі», як називали його пройдисвітів. Усталена репутація посередників у незаконних торговельних операціях. Іноді вдавалось упорати аж он які справи. Але прибутки завжди мізерні. І ніяк

не міг він вибратися за Геркулесові стовпи. Так наче місцем народження визначається подальший твій побут на землі. Він крутився тільки по Середземномор'ю й ані руш далі! Як не рвався, як не прагнув вискочити в широкий світ,— не було йому там клієнтів. Був греком, хоч не хотів цього. Але для клієнтерії потрібен був лише як грек, як незамінимий контрагент у стосунках з Близьким Сходом, Африкою і Європою. Хай би вона запалася, та триклята Європа! А ще: нескінченні пиятики, через які мав каміння в нирках, цілу каменоломню носив у собі і все мріяв, коли, нарешті, настане той час, коли йому не треба буде запивати кожен вдалий гешефт, коли він стане хоч трохи незалежний, збере бодай незначні заощадження, щоб міг спокійно думати про завтра, поїхати на води до Віші або до Фюджі, повимивати з себе каміння, забути про дикі болі, які переслідують уже кілька років ще більше, ніж нечисте сумління.

Але зненацька впала на нього нещастям ніч в Орані, під дохленькими пальмами, на самому дні схованого в скелі нічного бару. Як він забрів туди? Пропивав черговий заробіток, якого вистачало тільки на пропиття, а чи могоричив когось на нову операцію? Паризька стриптизета танцювала на круглому дерев'яному помості з великим сріблясто-чорним тропічним удавом. Парижанка, з молочно-білим тілом, змагалася в'юнкістю з товстелезним і безмірно довгим гадом, що поблискував сизими, ніби металічними, латками і ліниво обвивав жінку то за руку, то за ногу, то за талію. Оркестр перестав грати, світло прибрали, тільки один прожектор пильнував за кожним рухом виткої парижанки і сірого удава. Ніколи не було так тяжко в Стіліаноса на душі, як тоді. Все в ньому кричало проти наруги над красою, ладен був ревіти бегемотом від образи й горя: як же так, хіба ж можна таке тіло, таке жіноче тіло — і слизька сірість холодного гада! Але навколо сиділа така пристойна в своєму багатстві, така вишукано стримана публіка, що він не насмілювався бодай писнути і знай заливав своє обурення алкоголем. Добре хоч обурювався. Обурення — це вже якийсь оптимізм, прикмета, що не все втрачено, є якісь сподівання до змін на ліпше.

Зате двоє гостей за сусіднім столиком не так дбали за пристойність, як Стіліанос, досить голосно висловлювали своє захоплення жіночими якостями парижанки, а потім один з них на весь бар гукнув: «Та цей удав — нейлоновий!» Промінь прожектора злякано підстрибнув, метнувся вбік, затанцював на крикунові, краєм своїм зачепив і Стіліаноса, так що його теж стало видно всім. Але ніхто не дивився ні на Стіліаноса, ні на того, що крикнув. Усі дивилися на інше, на удава, на сіро-чорного велетенського удава, якого стриптизета відразу ж після вигуку кинула просто на столик до крикуна. Той перелякано сахнувся, товариш його стрибнув у темряву, а удав точним витком обкільцював руку тому, що так недоречно засумнівався у справжності

гада, і повернув свою маленьку, приплюснуту голову з похмуро-байдужими очицями до своєї повелительки. Стіліанос, чи то п'яний, чи до безміру ненавидячи удава, кинувся на поміч своєму сусідові, доторкнувся рукою до холодного, слизького, бридкого, хотів відсмикнути пальці, але подолав огиду, вчепився гадові в узьке горло, став душити. Той розслабився, випустив руку крикунові, Стіліанос відкинув його на поміст, удав радо поплазував до своєї хазяйки.

І знов шастав таємничий промінь прожектора, і вигиналася на помості парижанка, і ліниво зблискував сірими латками на круглій спині удав, а Стіліанос сидів за столиком у свого випадкового знайомого, і вони пили й пили без кінця, Стіліанос уже тільки мукав, а той ще тільки набирав розгону для красномовства, ще тільки відмикалися в ньому потаємні сховки, в яких зберігається те, що показувати соромно, боязко або й просто гидко. Вони пили ще, і знайомий став вихвалятися перед Стіліаносом своїми подвигами, про які досі мовчать, і подвигів у нього виявлялось надзвичайно багато, аж диво брало Стіліаноса: де можна понавитворювати стільки подвигів у час, коли, здається, на світі не чутно про справжню війну. «А Конго? — казав той.— А В'єтнам? А...» Про В'єтнам він ще тільки мріяв. Там не те. Літаки, вертольоти, далекобійна артилерія... Він належав до прихильників близького бою. Око в око. В Конго це в них виходило просто надзвичайно. Майже обіймалися з неграми. Підпускаєш його впритул, вдаєш навіть, що збираєшся почастувати його сигаретою. А потім цілком непомітно наставляєш пістолет у живіт і стріляєш. Просто в сечовий міхур. Діє безвідмовно. Жодних спроб опору, а головне — гарантовано повільну смерть у пекельних муках. І всього-на-всього один постріл у сечовий міхур.

Прожектор ще й досі притаєно шастав по дерев'яному помосту, і танцювала невтомна парижанка, і ліниво вигинався сіро-чорний гад, і в Стіліаноса перед очима спліталося в болюче мереживо сіре, чорне, біле, і слиняві губи добровольця з Конго теж вплітались в болючий кошмар, і його слова про «один лиш постріл у сечовий міхур» теж заплітались в один клубок різучого болю, який починався десь у поясниці, підіймався вище й вище, затоплював усе Стіліаносове тіло. Біль роздирав праву підчеревину, всі постріли і всі кулі були в міхурові у Стіліаноса, його перерізало навпіл чорним болем, з яким уже не мав більше сили змагатися, знав, що покінчити з цим можна лише в один спосіб, і Стіліанос не став роздумувати й вагатися, вклав усю свою силу, всю ненависть, увесь біль в удар. Доброволець з Конго полетів спиною на сховані в темряві столики, на респектабельних чоловіків і декольтованих дам, падав головою на пляшки й бокали, кришилось і жалібно дзвеніло скло, зойкали дами, загрозливо гуділи чоловіки, спалахнуло яскраве світло...

На жаль, Стіліанос не вбив його тої ночі в Орані. Нині він десь, мабуть, готується знову податися в нові місця. Вибирає. Знову прострілювати сечові міхури. Це ж так безпечно.

А в Стіліаноса почалися неприємності. Доброволець виявився занадто впливовою особою. Знову опинився Стіліанос на батьківщині. О невдячна земле, нічого, крім нещасть, не даєш ти, і нічого, крім нещасть, не приношу до тебе! Так потрапив у найманці до Єлени. Спроба реабілітації.

— Що вам каже цей солдат? — спитала вона Стіліаноса після його сутички з Яковенком.

— Примушує працювати нарівні з усіма.

— І що?

— Я відмовився.

— Чому?

— Як то — чому? Я командир...

— Командує тут солдат.

— До речі, він сказав, щоб ви теж тягали цей дріт.

— Що ж, він має слушність.

— Але це безглуздя!

— А якщо ми загинемо?

— Це я мав би спитати вас.

— Отже, щоб не питати...

— Я відмовляюся слухати наказів цього солдата.

— А моїх?

— Це переходить усі межі...

— Тільки не межі здорового глузду. Чи ви хочете втонути?

Стіліанос мовчки посунув до гурту. Новий поштовх моря кинув його на холодний бунт дроту. Він одсмикнув руку від сизого холодного скрутня. Мов спина удава з Орана. Нащо він бив того добровольця?

Яковенко виринув збоку, потяг з-під Стіліаноса товстий скрутень дроту, весело гукнув:

— Капітане, помагайте!

Стіліанос з подивом зауважив, що Єлена теж тут, теж невміло хапається за дріт, силкується, падає, Яковенко підхоплює її, підводить, вона йому щось каже, сміється... Божевільні! Сміятися перед смертю!

В короткі проміжки між ударами шторму, крізь сапання збитих докупи знесилених людей, крізь ревіння вітру нагорі і стогони судна чутно було видзвонювання дроту, тонке видзвонювання, що нагадувало чимось Яковенку свисти й виспіви птахів — чи то синичок, ти то дроздів. Він набіг на Стіліаноса, крикнув:

— Спитайте Єлену, як по-грецьки дрозд?

«Божевільний,— подумав Стіліанос,— явно божевільний. Інакше навіщо йому дрозд? І потім: питає через мене Єлену, коли міг би просто спитати мене. Божевільний, і ми теж усі божевільні, якщо його слухаємося. Що поможе перетягання дро-

ту з одного борту на другий. І скільки ми його перетягнемо? І за який час? За тиждень? За місяць?»

Але заполонений інерцією байдужості до всього на світі, Стіліанос передав Яковенкове запитання Єлені. Вона подряпала пальця, хукала на нього, їй уже перехотілося тягати звої дроту, вона знов шукала, на кому б зігнати злість, і Стіліаносове запитання виявилося надзвичайно доречним.

— Чому ви питаєте? — визвірилася вона.— Ви ж знаєте, що я народилася не в Греції, що знаю мову через п'яте-десяте! Звідки мені знати про якусь там пташку! І навіщо вона вам?

— Це не мені. Це йому.

— А йому навіщо?

— Не знаю.

— Тоді нащо питати? А взагалі, як ця пташка?..

— Кіхлі.

— Ну, то й скажіть йому!

— Це дуже співуча пташка.

— З яких пір ви заговорили про співучих птахів?

— Перепрошую,— з'явився між ними Яковенко,— що у вас з пальцем, Єлено?

— Кіхлі,— сказав Стіліанос.

— Що? — не зрозумів Яковенко.

— Ви питали про дрозда. По-грецьки дрозд — кіхлі.

— Це сказала вона?

— Це сказав я.

— Смішна трохи назва.

— Не думаю. Смішного мало.

— Ну, в вас добре посуваються справи. Бачите, скільки перетягли!

— А скільки треба?

— Ну, половину...

— Ми з Єленою не можемо більше... Відмовляємося.

— Навряд.

— Що?

— Відмовлятися — навряд.

— Загрожуєте?

— Не я. Послухайте, що твориться зовні.

— Чую. «Омірос» досить міцне судно.

— Дехто надіявся більше на шлюпки.

— То був спалах...

Спалах чого, Яковенко не став слухати. Кинувся до роботи. Використати в цих людях єдине, що в них ще можна використати: інстинкт самозбереження. А тих двох ненавидів, надто ж Єлену, з її рвучкою красою, з її летючістю, з її тонкими, такими гарними там, на причалі, руками і такими ненависними тепер, коли він побачив їх на трапі...

«Як вона вміє простягати свої руки до всього! Мерщій простягала їх і до мене, і до Ляскова — ах, ах, єдині руки на світі,

кожен прагне їхнього доторку, їхніх солодких обіймів, ой, ах-ой, як мед солодкі мої уста, як яблука, як яблука і як сніг мої перса... А руки тягнуться-тягнуться, і до мене, і до Віктора, який стереже вихід на палубу, і до всіх нас, пожадливі, загребущі, ненависні. Тільки заграбастати, тільки вхопити, тільки вдертися в душу, в серце... А ми любимо руки, які вміють працювати, бо самі виросли з праці і не вміємо більше нічого, і пишаємося тим, байдики вміє бити кожен нестелепа, а ми любимо працювати, ось подивіться, я покажу вам і тут, як треба робити діло, для нас працювати однаково що дихати, ми вмремо від неробства, наші батьки й діди тільки й трималися працею на землі, а не мільйонами, не різнобарвним дрантям, не божевіллям... Десь плавають крейсери, перероблені на вишукані яхти, десь куплені для забав цілі острови й цілі держави, десь влаштовуються полювання на слонів і леопардів, убивають за один день сотні слонів і левів, хтось мріє снідати в Каліфорнії, обідати в Ніцці, вечеряти в Гонконгу, то й що? Щастя не наздоженеш і не впіймаєш, щастя не горобець, щастя отут, у цих руках, м'язистих, мозолястих, найчистіших у світі руках, хоч дотикаються вони речей мовби й брудних: землі, глини, перегною, вугілля, нафти, металу. Ось і під моїми руками метал, сизо-брудний метал, співучий, як лісові птахи, в ньому виспівує сила, яку передали йому люди, і я теж віддаю йому силу, бо в мене її надзвичайно багато, бо я вмію все на світі, а що вмієте ви? Чи вмієте ви носити, тягати, копати, вергати, кидати снопи в барабан, махати вилами на лобогрійці, пробивати сталевою пікою льотку в мартені, косити мокру різуху, бурити шпури в рудниках, вантажити зерно, ламати камінь, довбати клейку глину, добувати із степових колодязів воду, що ви вмієте? Трусите лише модними лахами, а того й не відаєте, що маємо найбільше в світі людей з вищою освітою і та освіта впала на кожного з неба, зосім даром, як повітря, ще й платили стипендію — тільки вчись, дурню. І я оце вчився б, якби не київський родич, а так маю клопіт з вами. А ви вважаєте нас ще й досі сарматами, скіфами... Та вже коли про скіфів, то знайте, що їхній цар теж колись глумився з Філіппа Македонського, що той не вміє ні вичистити свого коня, ні осідлати, й відмовився навіть стати на бій з таким царем, який нічого не вміє. Скіфи, як на те пішло, були ділові хлопці, повчитися б вам у них, а не штрикати нам межи очі... Ми завжди були для всіх вас незбагненними, загадкові гіперборейці, найдавніші філософи й історики ламали голови над нашим побутом і нашою силою, ламають вони й досі, вигадують побрехеньки або ж чорні наклепи... А ось ви тут можете подивитися, можете побачити, як ми вміємо працювати. Гляньте, гляньте, гляньте!.. Ми ніколи не скаржилися, доля наша завжди була нелегка, але наша, наша, ні в кого не позичена, не дарована ніким, ні в кого не просили, самі виривали власними руками і не хочемо іншої, не зміняємо на іншу, ні на пансь-

ку, ні на царську, ні на мільйонерську, ні на... Чи вам самим стрелила в голову така думка, чи вас хтось послав сюди, щоб звабити одного чи десятьох чимось там, якоюсь ганчіркою або незвичними жіночими очима! Тільки набиті дурні гадають, що можна упослідити й принизити цілу країну, затуманивши голову трьом чи десятьом роззявам блискучими брязкальцями. Ну, знайшли ви Ляскова? Ну, хотіли обкрутити мене чарами незвичайної жінки. То й що, якби навіть і обкрутили? Перестане від цього текти в море Дніпро, чи понижчають Кавказькі гори, чи перестануть літати наші космонавти, чи помілкішає Байкал, чи зникнуть у Каракумах мільйонні отари овець, чи красна риба перестане йти на ікрометання в холодні північні ріки, чи не цвістимуть сади в Молдавії, чи перестане родити щедра білоруська бульба, чи бакинська нафта не потече більше з свердловини, чи зупиняться блюмінги Уралу й Придніпров'я! Гай-гай!..»

— Що з ним? — спитала Єлена Стіліаноса, кивнувши на Яковенка.

— Хотів би примусити й нас отак... Він перерветься від зусиль.

Вона засміялася:

— Небезпека від безконтрольної влади не тільки для підвладних, але й для самого владці.

— Коли один бере на себе всю відповідальність, то в тяжкі хвилини вся провина падає тільки на нього,— в тон їй відповів Стіліанос.

— На кого ви натякаєтее?

— Ясна річ, на цього солдата.

— Він справді солдат. Тільки солдат.

— Хоче довести свою вищість. Демонструє патріотизм. Навіть тут виказує патріотизм.

— В англійському словнику Семюеля Джонсона патріотизм визначається, як «останній прихисток шахраїв». А цей хлопець — чесний.

— Сподіваюся, ви не забудете написати про його чесність?

— Не ваше діло!

Вона посунулася від Стіліаноса, не хотіла більше бути поряд з цим тупим і обмеженим типом.

«Написати про... чесність»... А що таке чесність? Спробуй визначити. І чи можна взагалі будь-що визначити в сучасному світі?.. Вона не поїхала ні до В'єтнаму, ні в Домініканську республіку, ні в Родезію... Їй захотілося побувати в Радянському Союзі, щось таке написати незвичайне... знайти матеріал... викривальний матеріал... Розкричатися на весь світ... Сама ще не знала, що і як писатиме... Але вже заздалегідь готувалася... з висот цивілізації... бо ж народилася на середземному і каліфорнійському узбережжі. Як то? Дуже просто. Мала в собі кров цивілізації найстарішої і найновішої. Інших цивілізацій не визнавала. Їх не могло існувати. Все інше для неї — темрява,

дикість, відсталість... Її коханець — газетний магнат — сміявся: «Твій антикомунізм — справа не переконань, а тільки темпераменту. Твоя пристрасть. Ти все спалюєш». Вона спалила і його... Голова в нього, мов посипана попелом... Ось як цей дріт. Сіра від сивини голова... Газетний магнат. Мільйонні тиражі... Щодня його газети цитуються по обох боках залізної завіси... енергія, безсоромність... Він володів ними ще до того, як познайомився з Єленою. Але їй завжди хотілося приписати ці заслуги собі. Не сиділа на місці. Металася по всьому світу. Брала інтерв'ю в президента Сукарно в його Богорському палаці. Розбивала йому ранкове яєчко, бо він любив, щоб це робили найвродливіші жінки, випитувала його про інтимні подробиці, про Софію Лорен, і папу римського, і про Ейзенхауера, з яким Сукарно щось там колись смажив на кухні, бо обидва були запеклими кулінарами. Їй хотілося слави такої, як тому репортерові, що перший написав про вбивство Троцького, або тому, що взяв останнє інтерв'ю у Ейхмана, або тому, що колись попав на застольну бесіду до Гітлера... Але вона знала ще й те, що справа не в простому репортажі. Газета — найліпший спосіб нападати. Нападати, нападати, завжди і всюди! І вона поїхала в цю смішну на перший погляд експедицію з єдиною метою: напасти, вдарити якнайдошкульніше, вдарити в саме підчерев'я, вдарити знизу, з самої глибини, підступно й несподівано!.. Але нічого не добула. Вічно п'яний Стіліанос зі своїми покидьками не зміг їй посприяти, виявився цілковито нездатний. Усі виявилися нездатними. Вона теж була неспроможна бодай за щось зачепитися, могла б написати тільки про якісь дрібнички, смішні й несерйозні... Сенсації не було, хоч плач, хоч уріж собі пальця, хоч рви на собі волосся... «Омірос» знов сунувся по тихій розплесканій калюжі, що звалася чомусь морем, сунувся назад, повільно, але вперто сунувся назад, і ніякі боги не рятували Єлени, ні середземноморські, ні каліфорнійські... Аж зненацька оцей чорний шквал і шторм, якого ніхто не ждав і, мабуть, ніколи тут не бачив... Яке щастя!.. Вона метнулася в радіорубку, продиктувала радистові коротку, як удар, радіограму: «Судно захоплено радянськими солдатами. Гинемо, гинемо, гинемо!» Більше нічого. Не треба розвозити. Там усе зрозуміють. Є матеріал! Є! Чудовий матеріал! Винятковий, унікальний! І не треба жодного! О! Адже ясно: в чужому морі, оточеному чужою землею, нізвідки сподіватися допомоги. Беззахисне суденце підступно захоплене новітніми піратами. Згодом наказала радистові передати ще одну, останню звістку про себе: «Солдати спускають шлюпки, заганяють до них команду, покидаємо судно». Бо гадала, так воно й станеться. Солдати похапають шлюпки, візьмуть з собою декого, а її то неодмінно, і...

І раптом цей божевільний солдат! Він таки справді дивовижно симпатичний; якщо зняти з нього уніформу й одягти в смокінг і білу сорочку, видовище було б рідкісне... Але він справж-

ній диявол! Поламав усі плани, переплутав, примусив усіх підкорятися його залізній силі. Роздерла б його на шматки! Розтоптала б! Боже! Де взявся на її нещастя! Зумів примусити людей виконувати безглузду роботу! Використав страх і бажання жити. Ох, жити! Треба вміти боротися за життя так, як оцей вродливий солдат! Прекрасний хлопець! Чудо! Ніколи не бачила такого мужчини. Але ж він зовсім дурний! Замість ухопити першому шлюпку й утікати з цієї плавучої домовини, він сам лізе в трюм і заганяє всю команду, сподіваючись сотворити чудо. Часи чудес минули. Вік чудес і вік наївності. Але от перед нею втілення легендарного простацтва, вкрай наївного лицарства. Він хоче повернути до життя старе судно, яке вже давно приречене, і зробити героями тих, кому до героїзму ще далі, ніж їй до чистоти намірів. Боже, боже! Але ж не може вона й далі підкорятися шаленцеві, не може рискувати далі! Всьому є межа, всьому надходить кінець. Скільки тут навалено дроту? Тисяча, десять тисяч тонн? А скільки їм удалося перетягти? Тонну, дві? Це нагадує того п'яницю, який повзе рачки по шпалах, вважаючи, що добирається по сходах на десятий поверх. А шпали пролягли на тисячу кілометрів... Тисяча кілометрів терпіння? Ні, це не для неї! Годі, годі!

— Стіліанос! Стілі, жалюгідний телепню!

«Крен судна не зменшився, незважаючи на всі наші відчайдушні зусилля. Але воно трималося! І ми працювали далі».

Він глянув у бік трапа вже тоді, коли вони обоє були високо. Стіліанос чапав позаду, незграбно розставляв руки, так наче хотів упіймати Єлену, а вона вихитувалася над ним на струнких своїх ногах, гойдалася, мов чорна квітка ночі, щомиті могла зірватися від пекельних струсів судна, але не зривалася, втримувалася на крутих східцях, вперто дерлася вище й вище, і товстий Стілі рачкував за нею, прибираючи постави куролова — смішної й безглуздої.

Навколо Яковенка стривожено загелготіли прихвосні Стіліаноса, робота припинилася, людей безладно шамотало по трюму, колотило й перемішувало, і ось уже з тої людської лемішки виприснув один, а за ним ще один і пригинці, не озираючись, щулячись по-заячому, побралися слідом за Єленою й старпомом, а Яковенко ще й досі не міг збагнути, що ж сталося, з чого все почалося і чому почалося, він гарячково шукав у поминулих хвилях і годинах слів, які сказав Єлені й Стіліаносові і які почув од них, він перебирав усе: жести, настроєність, блиск очей, гнівну зморшку на переніссі, гримасу недовіри, посміх, який не віщував нічого, різкий помах руки,— і все намагався скласифікувати майже машинним методом: «так — ні», «так — ні». А власне, яка різниця — так чи ні? І що йому до тих двох?! І навіть до тої молодої дивної жінки, якій так хотів подобатися,

красуватися перед нею, притягати всі її погляди, скупчувати погляди її на собі і тільки на собі.

Коли вперше побачив Єлену, ніби вибухнула в ньому дурна солодка млість. Здавалося: збіжить вона по трапу на берег, і він візьме її за руку і поведе понад берегом моря далеко-далеко, між камінням і водою, і каміння буде незвичне, і вода незвична, і запах каміння, і запах моря — будуть її пахощі, але не знатиме, як починати, адже ніколи не знаєш, як починати з дівчатами, і він теж не знав і водночас знав, знав і не знав, не вмів, і не було в тому ніякого жалю і горя також не було, а сорому й поготів не було, бо ті, що загинули на фронті ще молодшими за Яковенка, також не знали, бо були ще дітьми, хоч і з зброєю в руках, хоч і звалися солдатами. Він теж був солдат і теж мав у собі ще багато від дитини: необмежені запаси чистоти, яку радо міг подарувати й пожертвувати першій вродливій дівчині, що її стріне.

Але так здавалося лише в першу мить. А потім, потім... Ні, він поведе понад морем Віру з книгарні, біляву, чисту дівчину, з довірливими очима, вони підуть у таку далеч, що й не снилось обом, от тільки закінчиться його важке плавання, нестерпно виснажливий перехід через мілке збаламучене море, і він повернеться до їхнього тихого порту. Тоді вони пройдуть по вулицях, вимощених круглим камінням, між яким проростає шовкова зелена травичка, м'яка, мов Вірине волосся... Ні, він спершу напише Варці і підожде від неї відповіді. Варка відповість чимось колючим і насмішкуватим, гірше, коли не відповість зовсім, тоді знов доведеться писати їй, але він буде впертим, він буде наполегливим... Ну, а Єлені він хотів просто подобатися, тільки викрасовуватися перед нею — не більше й не далі. Хай знає, які в нас хлопці, хай бачить...

Тепер ненавидів її, викинув з голови, не хотів знати. Хоче втікати? Хай! Витупцює на темну страхітливу палубу? Нехай! І всі, хто хоче іти за ними, нехай собі йдуть! Не знайдуть нічого. Єдине місце, де вирішується доля «Оміроса» і їхня власна доля,— отут, в оцій пекельній праці, в мовчазному борінні з холодним сірим металом, з його зміїним посвистом, з його підступною заплутаністю.

Але вгорі на трапі щось сталося. Ті, що вже підбігали знизу, лякливо подалися назад, заточилися на непевних ногах і, пожбурені ударом шторму, впали на бунти дроту. А потім вниз по трапу загримів Стіліанос — товстий, незграбний, з розчепіреними коротенькими рученятами, схожий на пінгвіна. Чи ви бачили, як літають пінгвіни? Подивіться на Стіліаноса, скинутого вниз по трапу!

А за ним спускалася Єлена, так само балансуючи на високих струнких ногах, мовби вгвинчуючись у сходи, а руки мала простягнуті вгору, хижо, ненависно простягнуті, підняті до когось невідомого ще, нереально видовжені руки, майже нескін-

ченні, бо хоч як низько вона спускалася, руки залишалися там, угорі, зачеплені за щось, руки ніби розтягувалися двома пасмами тугої гуми, були мов мацаки морської медузи, прекрасної, але холодно-зловісної на дотик. Аж врешті руки-присоски відчепились, і Єлена заточилася вниз швидше й швидше, вона ще спромоглася втримати рівновагу на східцях, але внизу їй належало розділити долю інших, черговий струс, який болісно відбився у всіх суглобах старого судна, не пощадив і Єлени — вона безпорадно заточилась і перевертя полетіла в бунти дроту.

А згори, мов добрий веселий чарівник, полетів Віктор. Що він там робив досі? І що робив Юрчик? І де капітан і лоцман Гриша? Чи хоч вирівнювалося судно, і чи гвинт уже зачіпляється за воду бодай краєм лопаті, а чи й досі вимелює в повітрі надаремно, безглуздо, смішно?

Віктор упав до трюму, голий до пояса, він і досі був голий, бо його гімнастерку змило ще першою шквальною хвилею так само, як згодом злизало Яковенків чобіт, необачно полишений ним на похилості палуби. Аж тепер Яковенко згадав, що Віктор увесь час без гімнастерки, а він сам — босий, і відчув біль у позбиваних, поперетоптуваних пальцях. Але біль був мимойдучим, скороминущим, важливе було інше: те, що Віктор догадався прискочити на допомогу, бо допомога була доконче потрібна, хоч одні руки й то вже поміч, уже легше, вже якась надія...

— Де твій автомат? — поспитав Яковенко товариша, коли той нахилився поряд з ним над скрутнем важкого дроту.

— Вона дряпається, наче тигриця! — крикнув Віктор.

— Автомат де, питаю!

— Але не на того напала!

— Я питаю про автомат!

— А ви небагато утяли! — крикнув Віктор.

— Автомат! — Яковенко вже злякався: чи не сталося там чого на палубі!

— Юрчик там.

— А де автомат?

— У Юрчика.

— А мій?

— У Юрчика.

Яковенко впав на бунти дроту. Його збило новим поштовхом хвилі. «Омірос» здригнувся, мов перед погибеллю, шторм бив з гуком і грюком, тонни сизого дроту вже не виспівували й не висвистували, а зловісно сичали, мов тисячі гадюк. Та Яковенку полегшало, вперше від початку шторму полегшало. Страх минув, пропала пригніченість, яка володіла ним увесь час.

Можливо, вона пропала саме з появою м'язистої постаті Вікторової, що під світлом ледь жевріючих трюмних ламп, вхованих у дротяних сітках, здавалася ще рельєфнішою, ще могутнішою, ніж завжди, і саме ця постать обіцяла новий здвиг у їхньому повільному, безнадійному перетягуванні важких бунтів

дроту, бо до щастя людині бракує тільки сили та здоров'я, а коли вони є, хоч принесені кимось, то можеш радіти, веселитися!

...Над Європою шаленів ураган, телесувався вітер, гриміли збаламучені води.

...Зідрані покрівлі з будинків цілих міст.

...Перевернуті вагони й автомобілі.

...Вирвані з землі й кинуті на шосе телефонні стовпи.

...Розбиті дамби.

...Затоплені дільниці.

...Звалені заводські димарі.

...Розгублені голоси радіодикторів: «У наші дні людина ще не завжди може протистояти стихії...»

А тут поцинкований дріт під тобою, навколо тебе, і здавалось уже, що нема снаги вирватися, випручатися з нього, боротися далі, але ось поряд блиснули випуклі м'язи товариша, ти відчув його дихання, з-під тебе поїхав важкий моток дроту, ти й собі вчепився в нього, став допомагати, моток став зовсім легкий, поїхав, поїхав угору, вгору, на другий борт, і знову з'явилася надія, і знову заграла в твоєму змученому тілі молода сила.

— Ну, Вікторе, давай ще!

— А давай!

— Раз-два!

— Поїхали!

— Потягли!

— Гуп-гуп!

— Красота!

І знову тягучий час наповнився по вінця напругою, потом, надією, відчаєм, сплесками радощів, коли «Омірос» мовби відхитувало на лівий борт, і розпукою, коли судно ще дужче залягло на правий бік, мов зранена велика тварина в безнадійному конанні.

Греки збараніло втупилися в них. Єлена підсунулася з темряви, де ховала свою ганьбу, і теж зі стурбованою зненавистю поглянула на прикордонників.

Юрчик виник перед ними, мов зматеріалізований дух моря. Ніхто не бачив, як він спускався по трапу, як перебігав на середину трюму, він стояв між тими, що вискубували з бунтів нові мотки, і тими, хто примуцьовував свою нужденну здобич до непомітної купки дроту під протилежним бортом. Здається, Юрчик щось кричав, але його слабкого голосу не було чутно за ревінням і сичанням дроту, але його рот був широко розкритий, роззявлений кругло і мав форму тієї стихії, яка загрожувала їм найбільше.

— Вода! — кричав щосили Юрчик.— Вода! Вода! Вода!..

А за плечима в Юрчика темніла невідома чиясь постать, спокійна, майже байдужа до всього, що відбувалося навколо.

Ось Юрчик трохи пересунувся вбік, і постать за ним теж пересунулася, зблиск світла упав на її обличчя, і Яковенко впізнав штурмана, загадкового штурмана, який досі вірив у порятунок «Оміроса», вірив уперто і безнадійно, але тепер, мабуть, і він зневірився, може, то він і підказав Юрчикові про воду, і той аж переривався від свого крику: «Вода!»

І хоч ніхто не міг почути, що саме кричить Юрчик, усі догадалися, і всі стали, кинули звої дроту з одного боку від Юрчика та штурмана з другого, і Яковенко теж став, йому здалося, що він чує Юрчиків голос, і виразно розбирає всі звуки того слова, єдиного слова, яке без кінця повторює їхній товариш: «Вода! Вода! Вода!..»

Отже, всі зусилля марні. Отак кінчається світ для тебе. Отак...

«Але прибіг до трюму разом з штурманом Юрій і повідомив, що судно заливає водою. Це вже передвіщало швидкий кінець «Оміроса». Мені зринула думка про сигнал тривоги, але я відразу збагнув, що це не входить у мої права, радистові може наказувати тільки капітан, до радіорубки ніхто сторонній не має права заходити. Та й хіба справа полягала в тому, вчасно чи невчасно пролунає з «Оміроса» сигнал SOS?»

Де вода — в трюмах, у каютах, у машинному відділенні, і як дізнався про це Юрчик, чи був він на містку і почув про це від лоцмана, чи довідався сам, чи сказав йому капітан, чи радист вискочив із своєї рубки, знайшов на темній перекинутій палубі мокрого, обвішаного автоматами прикордонника і сповістив йому найтривожнішу звістку,— чи то все робота штурманова, його намова,— це вже не грало ролі.

Важило тільки одне: вода!

І тільки тепер Яковенко збагнув, що все можна вирішити ще одним, останнім заходом, або ж вирішити, або ж ні, або ж доконати чуда, або ж загинути.

Штурман когось шукав поглядом. Він спустився до трюму не для нагляду за Юрчиком, не для спонукування того до крику,— у нього була твердо визначена мета, він шукав когось, його спокійні очі неквапно перебирали розколошкані постаті, нарешті погляд штурманів зустрівся з Яковенковим поглядом, грек мовчазно, майже непомітно зробив знак Яковенкові, показав очима на палубу і спокійно попростував до трапа.

— На палубу! — гукнув Яковенко Вікторові.— За мною!

— Може, я тут? — показав той на бунти, що вивищувалися попід правим бортом.

— Підемо... І ви,— торснув Яковенко за плечі Стіліаноса.— Інструменти... Молоти... ломи... багри... Протипожежний інструмент... Де?

— Не маю уявлення,— спробував відступити від Яковенка Стіліанос і наскочив на Єлену, яка злякано щулилася за ним.

— Ви ж старпом!
— Нічого не знаю.
— Знайдіть! Миттю!

Стіліанос метушливо посунувся до своїх. Вів перемови, перегуки, витяг когось там, підштовхнув до Яковенка.

— Оцей.
— Гайда!
— А ми?
— Як хочете. Можете — на палубу, можете тут.

«Ми з штурманом вирішили спробувати останнього виходу».

Затято били молотами в залізо. Вибивали з-під бунтів дроту сталеві підпори, які тримали на собі весь палубний вантаж. У Вікторових руках молот гуляв, як скіпка. Яковенко летів за кожним змахом молота просто на несхитну підпору, насилу втримувався, щоб не впасти, бо знав, що після того вже не підведеться. Штурман показував, де і як ліпше бити.

А потім гарячково розрубували міцні скріпи, повзаючи по бунтах, проринаючи щоразу в численні дротяні кратери, розрубували бокові скаби, ладні були розгризати їх зубами, аби тільки вивільнити сховані в тугих звоях сили тяжіння, аби лиш пустити мерщій тонни розкованого дроту по нахиленій палубі в море, в розлючену воду, в ненажерну стихію.

«Добули інструмент і стали вибивати з-під бунтів дроту на правій половині палуби сталеві підпори, які утримували вантаж. Самі не сподівалися, що так швидко зможемо це зробити».

Вся маса вантажу стала рухатися водночас. Рух зародився десь усередині бунтів, зовсім непомітний і незначний, а потім ураз набув сили й всеосяжності вибуху, і дріт усією вагою швидко посунувся вниз по палубі, зчищуючи все на путі, булькнув у воду так, наче то була невеличка грудочка, ні тобі сплеску, ні тобі сліду. Яковенко, Віктор, Юрчик, штурман і ті два члени екіпажу, що стежили за їхніми, здавалося, марними зусиллями, злякано подалися подалі від цього дивно небезпечного місця. «Омірос» хитнувся, як ванька-встанька, виприснув з розтелесованої купелі, в якій захлинався ось скільки годин підряд, випростався, гойднувся в один, другий бік і загойдався невпопад з хвилями, безладно, незграбно, конвульсивно. Але хто там став би помічати, як він гойдається, який він незграбний і розтерзаний.

— Ура-ра-а! — закричали хлопці, кидаючись в обійми один до одного.— Ура-а-а!

Коли з трюму вирвалася ведена Стіліаносом і Єленою схарапуджена юрба, то в сірій сутіні світанку вони передовсім побачили сплетених в обіймах трьох радянських прикордонників

і грецького штурмана і почули оте несамовите в своїй радості: «Ура!» А потім вони побачили дивну палубу. Палуба «Оміроса» нагадувала наполовину поголену голову. З одного боку — темні кучмиська дроту, а з другого — чиста випуклість, без жодного сліду вантажу, без будь-чого взагалі.

— Ура-а-а! — хрипів з останніх сил Яковенко, цілуючи Віктора і Юрчика, підстрибуючи босими ногами на палубі: — Ура! Ура!.. Ура!..

«В боротьбі зі штормом ми втратили тільки дві речі: мої чоботи й Вікторову гімнастерку. Але втрати ці слід віднести не за рахунок стихії, а всього лиш за рахунок нашої легковажності. Обидва ми готові понести відповідні стягнення за це.

Загалом же наше плавання обійшлося без особливих пригод, і ми благополучно довели «Омірос» до порту призначення».

З круглої гори Мітрідат у радісному ритмі повітання збігали до моря будинки й будиночки, стародавні мазанки й складені з черепашника хатки, висвітлені скляними верандами цегляні чистуни і п'ятиповерхові новаки, збігали до самого берега, струменіли по крутих схилах тисячолітньої гори дерева, вулиці, все рухалося до моря, все квапилося зустрічати, тільки на самій вершині Мітрідату незрушно вганявся в небо високий обеліск героям та трохи нижче біліли розкидані камені античного лапідарія.

«Омірос» входив у Керченську бухту. Ще гналися за ним рештки штормових валів, гналися неохоче, мляво, кволо, немов знали, що мають безслідно щезнути в цій великій круглій бухті, не заподіявши більше шкоди потрощеному й нещасному судну.

Ще й досі сліди страшного напруження були на обличчі в лоцмана Гриші, який стояв за штурвалом, докінчуючи свою мимовільну вахту, і на всій дивній постаті капітана Маліопулоса, що її знищували час і доля, але не збороли, не поконали, і на кумедній постаті стюарда, який і досі тинявся по палубі в своєму чорному костюмі, переперезаному двома рятувальними жилетами, блукав з несамовитими очима, не вірив у вціління.

Яковенко сидів на палубі, сором'язливо ховаючи під себе босі ноги, і жадібно їв консерви. Ножем діставав м'ясо просто з бляшанки, вправно ловив шматки губами, їв без хліба, без нічого, не розжовував, а ковтав по-пташиному. В своїй заклопотаності насиченням він не помітив, як на палубі з'явилися Єлена й Стіліанос, вимиті, відсвіжені, випахчені, перевдягнені в сухе й нове вбрання. Єлена знов мала на собі розльотисте двоколірне плаття, на кшталт старогрецької туніки, Стіліанос видобув з куфера ще одну фісташкову уніформу опереткового капітана. Вони прогулювалися по сплюндрованій, поруйнованій палубі, мовби по якій-небудь розкішній біломармуровій афінській вулиці, безжурно посміювалися, голосно погукували щось одне

одному. Тільки забачивши поперед себе Яковенка, вони спинилися, стихли, їм пригадалося все, що було вночі й учора; Яковенко, оцей вродливий солдат, що з такою невимушеністю й відкритістю гамує свій голод простими консервами, вдарив їх, як живий докір за їхню нікчемність і підлість, вони аж подалися назад, сахнулися, креснули перестрашено очі об очі.

— Ух, диявол,— сказав Стіліанос, щоб відігнати од себе все, що було, і наставляючи руку, наче для захисту Єлени.

Але Єлена відгорнула товсту Стіліаносову лапу, струснула з себе миттєву розгубленість, нахабно пішла просто на Яковенка. Проте затрималася. Просто на неї йшов, невідомо звідки взявшись, штурман, дивовижний чоловік, який володів таємничою здатністю несподівано з'являтись і несподівано зникати. Він ще й досі мав на всій своїй постаті сліди нічної пригоди, одяг на ньому був пошматований, на обличчі лежала в зморшках нелюдська втома. Штурман скидався на коваля після тяжкої роботи — втомленого, але вдоволеного. Коли він заговорив, здається, заговорив уперше з того часу, як його знав тут Яковенко, то голос у штурмана був добрий, лагідний, хоч і ледь захриплий.

— Він — добрий диявол,— сказав твердо штурман, показуючи на Яковенка Єлені й Стіліаносу.— Чуєте? Добрий!

І зник так само несподівано і таємниче, як і з'явився.

— Ах, добрий? Ну, гаразд,— сказала Єлена розсміяно.— Хай буде добрий.— Вона могла дозволити собі великодушність після підлоти, яку передала по радіо про цього симпатичного юнака і його товаришів.— Добрий диявол, Стіліаносе, чуєте, що я кажу: він — добрий диявол, правда ж?

Вони йшли на Яковенка, були між ним і містом, яке бігло назустріч пошарпаному судну із стародавніх схилів гори Мітрідат, вони робили ще одну останню спробу затулити від юнака ще один його берег і ще одне його місто. Але він їх навіть не зауважив, він підвів схилену перед цим над бляшанкою консервів голову, глянув на місто, на гору Мітрідат, на портові споруди, на високий пам'ятник героям Керчі, на крони дерев, на пляжі й міські купальні, і вперше за довгі години виснажливого боріння зі штормом знову відкрилася йому барвиста краса світу, він побачив незатьмарену білість обеліска, зелений дим дерев над крутими вулицями, червоні покрівлі старих і нових будівель, недбало кинув за борт бляшанку з недокінченими консервами, легко підвівся, став проти Єлени й Стіліаноса, високий, стрункий, молодий, і хоч підійшли вони майже впритул, так і не помітив їх, а бачив тільки красу берега, красу білу, красу зелену і красу червону.

1967,
Київ

З ПОГЛЯДУ ВІЧНОСТІ

Роман

Але гордість наша, але потреба риску,
але виклик долі, виклик у безмежність!
Ф. Достоєвський

1

...Спершу приїхала Зізі. Якщо спробувати розмотати весь клубок останніх подій, то, здається, все почалося саме з приїзду Зізі. Може, це й не зовсім так. Але приїзд Зізі запам'ятався мені. Хто така Зізі? Заспокойтесь. Екзотичного тут нема нічого. Так ми називали Зіну, наймолодшу з моїх сестер. А всього сестер у мене три. Батько чомусь послідовно називав їх так, щоб імена мали закінчення *іда*. Перша була Ізіда, друга — Антоніда, третя — Зінаїда. Отакі метання: від древнього Єгипту до тургенєвської героїні. Батько мій — майстер прокатного цеху Матвій Сергійович Череда — належав до людей незбагненних, аж так, що й сам, здається, не зовсім ще збагнув самого себе. Одне тільки я тепер знаю напевне: батькові дуже хотілося продовжити рід Черед, дати світові нового носія робітничого прізвища, тому в своїх династичних домаганнях він не зупинився б, мабуть, і перед десятком дітей, аби тільки мати сина. Але я врятував нашу родину від багатодітності: після трьох сестричок, в рік перемоги над фашистами, з'явився на світ і я, одержав вельми прозаїчне ім'я — Дмитро і став розвиватися згідно з законами природи і заведеним у дружній родині Черед ладом, ясна річ, приносячи новий клопіт моїй дорогій мамі Катерині Михайлівні, яка жила з єдиною скаргою: «Все життя сиджу без повітря», бо справді все життя просиділа над дитячими колисками, надто беручи до уваги, що всі ми з'являлися на світ не завжди регулярно: не встигало одне стати на ноги, а вже вимагало чистих пелюшок нове дитинча, сестри теж одна по одній втягувалися в спільну справу доглядання новознайдених, мовби підпирали одна одну, а вже потім усі втрьох підперли й мене, хоча стосовно Ізіди, то вона вискочила заміж десь відразу по моєму народженню, так що я пам'ятаю її вже одруженою.

Чоловік в Ізіди був музикант. І не просто музикант, а віолончеліст. Спершу він мріявся мені чимось таким миршавим, худим, занудливим; приходили вони до нас у гості завжди з своєю балабайкою у великому дерев'яному футлярі, зять зада-

вакувато нацигикував якісь нудотні речі, лишаючи футляр у передпокої, аж поки я в своїх мандрах по квартирі якось не загледів, що футляр той всередині вимощений м'якенькою сірою тканиною, на яку мені чомусь вмить закортіло зробити «пі-пі». Було багато вереску тоді. Ізіда просто аж не тямилася. А зятьок напринидився і заявив, що в таку малокультурну обстановку він «з інструментом» більше не прийде. Незабаром якийсь музичний метр написав нашому віолончелісту, що він може в столиці заробляти від копійки до мільйона карбованців, а не вести первісне існування, як ото в нашому маленькому залізному місті, де тільки дзвін металу, та й більш нічого; віолончеліст, здається, будучи чоловіком від природи не вельми рішучим, не дуже-то й рвався до столиці, але тут мов чорт якийсь вселився в мою сестричку, видно, пробудилися в ній струми, викликувані отим єгипетським ім'ям, вона турчала у вухо віолончелістові, що їхнє місце тільки в столиці, і він, зітхаючи, забрав свою балабайку, повантажив у контейнер нікельоване ліжко з панцирною сіткою (виробництво нашого ширпотребного цеху), два стільці, три пуди нот і ще там якийсь надібок і зник, а вже в столиці як пішло, як пішло! Все-таки в жінках, видно, заховані якісь радарні установки. Ізіда точно передчувала, як воно і що буде. Бо цей миршавий віолончеліст ускочив у таку моду, його буквально розшарпували, на нього стали чіпляти медалі й звання, дійшло до того, що він і геть перестав пиляти свої струни у звичайних концертах, а все їздив на якісь там міжнародні конкурси і, уявіть, скрізь перемагав. Люди мов подуріли, я ж добре пам'ятав, що зятьок наш грає так собі, у нашому місті ніхто й уваги на його гру не звертав, а тут, бач, що коїлося. Ізіда страшенно пишалася з свого маестро і після кожного його турне присилала мені в подарунок якісь химерні куртки, а коли я натякнув якось, що до куртки, мабуть, потрібні ж і штани, зятьок пиховито відповів, що штани кожен чоловік повинен заробляти собі сам. Звичайно, я б міг пояснити йому, що йшлося про штани валютні, а не прості, але потім подумав і вирішив, що обійдуся і без їхніх штанів, і без їхніх курток.

Антоніда одружилася з нашим міським інженером. Цей дуже симпатичний хлопець був трохи схиблений на ідеї винайти щось грандіозне і одержати ще грандіознішу премію. Як тільки він з'являвся до нас, так і заводив свою пісню: «Моя рацпропозиція вже розглядається... Подав ще п'ять рацпропозицій...» Ми прозвали його Рацпроп. Може б, він справді зробив якийсь переворот у прокатній справі, але раптом Рацпропа послали зміцнювати сільське господарство. Він спершу й не хотів, але поїхав, подивився, щось там механізував, потім швиденько забрав Антоніду і як узявся до механізування, як прилип до своїх колгоспників, то вже ніякими силами звідти б ви його не витягли.

До міста він приїздив тепер тільки для того, щоб виканючувати на заводі для своїх колгоспів то труби, то залізо, то ще там щось — і це були приїзди офіційні. Неофіційно ж Рацпроп приїздив слідом за своєю Антонідкою, бо вона щотижня відвідувала нашу найкращу перукарню, а Рацпроп ревнував дружину до всього на світі. Йому здавалося, що вона їздить на таємні побачення, а не в перукарню, він тихенько вибирався слідом за Тонею, прилаштовувався в кафе по той бік вулиці від перукарні і сидів там, прикриваючись газетою, поки дружина виходила нарешті на вулицю.

Я знав про дикі ревнощі Рацпропа і щоразу дошкуляв йому:

— Ти б двостволку купив.

— Нащо мені двостволка? — бурчав він.— Ніколи не був мисливцем.

— А жінку стерегти?

Загалом же Рацпроп був гарний хлопець.

Зінаїда, наймолодша, не схожа була на сестер ні зовнішністю, ні характером. Ті вирізнялися якоюсь строгою красою, трохи холоднуватою, мальованою, відповідно до цього вони й велися, мов ті казкові Несміяни, а Зіна вся була вогонь і пристрасть, вона сама горіла, й навколо неї палахкотіло, сама сміялася, й довкола лунав регіт, все в ній витанцьовувало, все було якесь таке жіноче, що й не скажеш, чоловіки буквально дуріли коло неї, а вона крутилася-вертілася поміж них, але жодного не підпускала на відстань, де б могли порушуватися правила техніки дівочої безпеки. Вона мовби народжена була для гри, і та гра полягала ось у чому: щоразу новий супутник і жоден наступний супутник не повинен бути схожий на попереднього. Гра заводила нашу Зізі, здається, вже в критичний вік, але про одруження сестра і не думала, бо хіба ж належала вона до людей щоденних і хіба для того з'явилася на світ? У цьому я підтримував Зізі, але більше ніхто. Я помітив, що люди люблять гру тільки доти, поки вона не зачіпає їх самих. Як і нещастя. Ясна річ, я теж не люблю нещасть, але щодо гри, то тут цілком стою на боці нашої Зізі.

Вона працювала в трубному інституті в обласному центрі, часто приїздила до нас у відрядження, падала мов сніг на голову, і щоразу приїзди її вносили в моє життя пригоду. Вона ніколи не повідомляла про своє прибуття, ніхто ніколи не міг передбачити, чим вона приїде — поїздом, автобусом, літаком чи навіть пароплавом, найцікавіше ж для мене полягало в тім, що вона жодного разу не приїздила сама: завжди знаходився телепень, який приносив їй чемодан аж до дверей нашого будинку і потім терпляче стовбичив на тротуарі, чекаючи на Зіну і не відаючи, що чекання його — марне.

Так було й цього разу. Зіна роздзвонила нас удосвіта. Чим вона могла приїхати так рано, я не знав. «Чи ти пішки прийшла, чи що?» — спитав я. «А може, й пішки»,— відповіла сестра,

наспівуючи й на одній нозі пролітаючи по всіх трьох наших кімнатах і всюди вмить творячи милий безлад. Я трохи попозіхав, промив очі, глянув у вікно. По тротуару прогулювався дебелий брюнет у формі пілота цивільної авіації. «Ага, прилетіла персональним лайнером,— сказав я.— З якої ж авіалінії зірвала машину, який графік буде сьогодні порушено?» — «Москва — Токіо»,— засміялася Зізі. «А хоч знаєш ти, як звуть того маршала цивільної авіації?» — поцікавився я, швиденько одягаючись. «Не смій! — гукнула Зіна, здогадуючись про мій намір.— Він обіцяв писати мені листи!» — «Дякую за інформацію»,— вилітаючи з квартири, зареготав я і пустився вниз по сходах.

Як я вже сказав, льотчик відзначався тілесною дебелістю. В цьому Зіна була, на жаль, одноманітна: їй подобалися тільки дебелі чоловіки і тільки брюнети. Тобто не подобалися, а... Нема слова, доведеться пристати на цей недосконалий термін.

Я пішов назустріч новій Зініній жертві, побачив, як той дістав сигарети, мерщій запалив сірника, дав льотчикові прикурити.

— Льотна погода,— сказав я.

— Льотна,— згодився він.

— Порожній рейс,— зітхнув я.

— Не розумію,— затягнувся він глибоко.

— Кінофільм такий був,— пояснив я.

— А-а, справді, був.

— І у вас теж порожній.

— Що?

— Ну, рейс і... номер. Чи треба казати «пустий номер»?

— Не розумію вас,— зміряв він мене з ніг до голови з таким виглядом, мовби збирався зацідити в вухо.

— Зізі — моя сестра,— пояснив я недбало, закурюючи й собі.

— Ах, так? — Льотчик відразу ж виявив бажання стати моїм найліпшим другом.

— Але вона не полетить назад.

— Знаю.

— І не вийде.

— І це я знаю,— поблажливо промовив він, мовляв: молодий ти ще, а ми на цім ділі собаку з'їли.

— Взагалі сьогодні не вийде, бо в неї підскочила температура.

Льотчик засміявся такій незграбній моїй брехні. Ми ще трохи походили, покурили. Приємно отак відчувати себе рівним з справжнім чоловіком і не просто рівним, а навіть трішечки вищим за нього. Морально чи там ситуаційно.

— Отака ситуація,— зітхнув я і попрощався з льотчиком. Він відпустив мене без жалю, з ледь прихованою зневагою до мого молокососного віку. Але трагедія його полягала в тому, що він не знав таємниці нашого будинку, або, як ми його ще називали, «Ділового клубу». Бо наш будинок так називався. Його

спорудили до війни; архітектор, прагнучи випередити події, вирішив поєднати в будинкові сучасне й майбутнє. Два горішні поверхи він віддав під квартири, а перший мав слугувати мешканцям для зібрань, вечірніх чи святкових зустрічей, там був зал, було кілька мовби кімнат клубних, таке собі ні се ні те, але природа не терпить порожнечі, весь наш перший поверх окупували різні контори, а в залі металурги після роботи різалися в «козла», отак до будинку й пристала чудернацька назва «Діловий клуб». Ще була таємниця в нашому «Діловому клубі»: він мав виходи на протилежні вулиці. Так що поки льотчик стеріг Зіну на одній вулиці, сестричка спокійнісінько собі вишмигнула з другого боку й пішла на завод, немов у пригодницькому фільмі. Шкода, що кіношники не знають про наш будинок. Ну, та досить про це. Я згадав про Зінин приїзд тільки тому, щоб бути послідовним у своїй розповіді. Бо таки справді, спершу приїхала Зізі.

А вже потім приїхала урядова комісія.

Це не була та урочиста й радісна комісія, що прибуває для приймання нового прокатного стана, чи нового цеху, чи нової черги заводу, одним словом, чогось нового, а слово «новий» пов'язане в людини тільки з приємністю.

Це була комісія для перевірки, для розслідування, для вжиття негайних і якнайсуворіших заходів і повноваженнями володіла вищими за прокурорські навіть. Урочистість, щоправда, була й у цій комісії, але урочистість похмура. Комісія засіла в директорськім кабінеті, нікому не показувалася на очі, вершила свою справу таємниче, без поквапу, когось туди, казали, викликано, про щось розпитувано, очевидно, вівся протокол, чи як там,— в мене особисто немає жодного досвіду щодо роботи таких комісій, тому нічого певного сказати не можу.

Але дві речі я знав напевно: передовсім справа торкалася саме нашого цеху, бо наш цех не виконував державного завдання; по-друге, голова цієї комісії був давній знайомий мого батька. Може, воно й не по-друге, може, й взагалі не грає жодної ролі, і я згадую просто для годиться, бо що таке давній знайомий, та ще в металургії? Всі металурги так чи інакше знають один одного, кожен, хто знається на металі, стає відразу знаний і на Уралі, і в Кузбасі, і на Україні.

Але це не має відношення до державної комісії хоч би тому, що мій батько з деякого часу перестав відігравати будь-яку активну роль на виробництві, а перейшов у ту суспільну категорію, стан якої визначається делікатним словосполученням «заслужений відпочинок». Голова тієї комісії приїхав до нашого міста, звичайно, зовсім не для того, аби відновлювати давні знайомства, він не кинувся відразу розшукувати мого батька для солодких спогадів про «юність бойову» і для міцних обіймів, а, як сказано вже, засів у величезному кабінеті директора заводу і став викликати до себе людей.

Так було викликано й мене. Викликано ні вдень, ні вночі, ні вранці, ні ввечері, не запам'ятав я, чи світилися в директорськім кабінеті великі бронзові люстри, а чи сонячне світло осявало ту простору кімнату з високими вікнами. Дивно, що й членів комісії не пам'ятаю, скільки їх було та які,— а самого тільки голову, важкого чоловіка, з Зіркою Соціалістичної Праці на модному піджаці, голова мав добре виголене, досить таки пещене обличчя, прекрасний колір обличчя мав голова, видно, непогано харчувався, дотримувався режиму, може, тягав ранками гантелі й обливався холодною водою. Мені особисто все це непотрібне, бо молодість забезпечує і гарний колір обличчя, й тугі м'язи, але й то я тягаю гантелі, хоч ще недавно...

Але знов же таки не про себе й про свої власні справи треба розповідати, а про комісію, про себе ж згодом...

Голова комісії сидів у директорському кріслі, директора заводу в кабінеті не було, він десь теж, видно, перелякано никав позауманню, хоч і важко мені уявити нашого директора переляканим, очевидно, всі члени комісії теж там сиділи, тільки я стовбичив посеред кабінету, голова комісії не запросив мене сідати, з чого я відразу зробив висновок, що переді мною чоловік високий на зріст, бо якби він був маленький, то не став би зі мною балакати, поки я б не всівся, маленькі чоловіки страх не люблять, коли перед ними стовбичить щось отаке довготелесе, як Митько Череда, тобто я, з сердитою ввічливістю вони мерщій пропонують тобі сідати, щоб не дивитися на тебе знизу. Для голови ж комісії такого клопоту не існувало. Навіть сидячи, він майже зрівнювався зі мною. Це був гігантський чолов'яга, і якщо хтось спеціально б шукав собі взірець для втілення державної могутності, то ліпшого, мабуть, годі було й шукати. З такого потужного тіла мав би видобуватися й відповідний голос, і справді, басюра в голови комісії виявився знаменитим, а слова — просто вбивчими.

Без будь-яких передмов, без розпитувань, навіть не поцікавившись, хто я, він перестрів мене ще на середині кабінету, вдарив у груди першими словами, відштовхнув від себе, не дав наблизитися, примусив стати.

— Тоді як усі радянські люди... в єдиному пориві...

Я став мовчки.

— Коли всі трудові зусилля...

Мені лишалося тільки мовчки вивчати цього великого чоловіка, великого не тільки тілом і словами, в чому не могло бути сумніву, але й ділами, про що свідчила його висока нагорода.

— З кожним днем шириться...

Я вже збагнув, що хоч як там воно шириться, але мене, видно, не зачіпає, до мене чомусь не сягає і не сягне, і винен у цьому, безперечно, я сам, тому й викликано мене і поставлено перед очі цьому грізному чоловікові. Тому я винувато мовчав і дивився на голову комісії.

— І от знаходяться люди...

Ясна річ, я належав до тих, що «знаходяться». Колись мені забивали баки, буцімто я знайшовся десь мало не на заводськім дворі чи в парку на клумбі, потім прийшло до мене знання природності моєї появи на світ, тепер наявною була спроба знову відкинути мене в область стихійності, де можна знайти, а можна й не знайти, де виключено будь-які прояви свідомої активності, бо панує там тільки темна неусвідомленість. «Знаходяться...» Що можеш відповісти на таке? Я стояв і мовчав. Щоправда, дивився на голову комісії, мабуть, досить вимовно, бо він зненацька зробив паузу, глянув на мене вже й геть розгнівано і крикнув:

— Чого мовчиш?!

Нема нічого недоречнішого на світі, ніж пояснювати власну мовчанку. Ну справді, чого мовчу? Заціпило? Стало соромно? Злякався? Розгубився? Спантеличився? Чи просто відмовляюся прилучатися до такої розмови? А може, ніхто й не ждав од мене мови? Може, йшлося тут про мовлення одностороннє, коли один говорить, а другий тільки на вус мотає? Запитувати легко, відповідати завжди важче, бо запитання одне, а відповідей може бути сотні. Я визнав за ліпше знов промовчати, але це стлумачено було вже як відвертий бунт, і в кабінеті загуло. Видно, члени комісії обурювалися. Ну що ж, коли не дано право на обурення мені, то я надолужу бодай мовчанкою.

— Ти не думай, що тобі вдасться грати в мовчанку! — гримів бас голови комісії.— Не для того ми тут...

Кожна гра має свої правила. Я мав дотримуватися головного правила своєї гри, яке звалося «мовчанка».

— Лежить відповідальність...— долинало до мене. Я мовчав. Лежить, то й хай лежить.

— Підростаюче покоління...

Я не казав нічого. Підростав мовчки.

— І ми спитаємо...

Будь ласка. Питай скільки завгодно, але для відповідей пошукайте собі когось іншого. Знайдіть добровольця.

Це тривало довго. Я мовчав просто блискуче. Героїчно й відчайдушно мовчав і за це з ганьбою був вигнаний з директорського кабінету, де засідала грізна державна комісія, очолювана ще грізнішим головою, чоловіком, якого знали всі металурги, про якого ходило поміж людьми безліч історій, чоловіка до деякої міри легендарного, може, але його легендарність звелася на ніщо перед моєю впертою мовчанкою, за якою стояла впевненість у слушність тої справи, яку розпочали мої друзі і до якої запросили й мене.

Все це було прекрасно: мої друзі, наша справа, сподівання на успіх, уперта наша праця, шкода тільки, що не було отої пригоди з моєю мовчанкою.

Бо ніхто нікуди мене не викликав.

Ніхто нічого не питав.

Все це я просто уявив, вигадав, сам не відаючи навіщо, і потім шкодував навіть, що насправді на комісію мене так і не було покликано.

2

А вигадати можна все. Скажімо, десь там у десять років я несподівано для всіх вигадав собі хворобу. Якщо хтось заперечить, посилаючись на загальну звичку вигадувати чарівливі світи, царства, королівства, казкові подорожі або просто собі невеличкі приємності, то я відразу ж пристану на цю думку, але мушу зазначити, що сверблячка до казковості й чарівливості в мене якось минулася досить рано, я ріс серед робочих людей, у досить суворому світі, ще сповненому живих спогадів про довгу й жорстоку війну, змалку бачив я багато горя, нестач, страждань, бачив безногих і безруких, бачив голодних і втомлених, може, на знак співчуття до всіх тих людей, перемелених війною, якої я не зазнав, у моїй уяві й зродилася ота химерна забаганка зробитися хворим для самого себе. Бо я не тільки вигадав власні хворощі, але й повірив у них. Взагалі всіляка вигадка, вважаю, тільки тоді набирає ваги, коли ти повіриш у неї сам.

Почалося все з ревматичних болей у суглобах. Де може взятися ревматизм у десятирічного хлопця — це вже проблема для лікарів. Але що я мав ревматизм, то це напевне. Напухали мені суглоби, підвищувалася температура, трималася по кілька місяців. З нею я ходив і до школи. Там мене всім показували: «А от він має завжди підвищену температуру, тридцять сім і три». Іноді мене все ж таки вкладали до ліжка і тижнями пробували лікувати. Коли отак лежиш, маєш багато вільного часу, ніхто не заважає тобі, ти можеш читати книжки, якщо любиш цю справу, а можеш просто собі вигадувати. Важить не те, що вигадуєш, важить самий процес, тут є щось мовби наркотичне, воно затягує, засмоктує тебе, а найголовніше — дає незалежність. Раптом ти відчуваєш, що ніхто й ніщо не може тебе стримати в твоїм вигадництві, ні час, ні простір для тебе не існують, а вже про звичайні земні перешкоди, про той світ умовностей, звичок, забобонів, химер, яким оточують себе люди, тут навіть мови не може бути. Отож я став рости вельми незалежним індивідуумом. Все, що обмежувало мою незалежність, мені не подобалося. Коли по закінченні восьмого класу треба було писати директорові школи заяву з проханням, щоб мене прийняли до дев'ятого класу (тієї самої школи!), бо дев'ятий і десятий класи вважалися вже чимось вищим, я відмовився навідріз. Бо писання заяв обмежує незалежність. Оту саму, яка зародилася в мені від тривалого вигадництва. Але й це причина буде несправжня. На той час я вважав себе невиліковно хворим, я

вигадав собі смертельну хворобу з моїх суглобів і з мого легенького фіброзу, я лежав на дивані, все в мені було розгвинчене, попереду мене нічого не ждало, навіщо ж тоді заяви, учоба? Якби нас було хоч два в батьків, то навряд чи зі мною стали б панькатися, але один син завжди може дозволити собі розкіш стати тираном власних батьків, і для них то буде солодка тиранія. Ніхто не заперечував мені. Не хочу вчитися? Не треба. Хочу лежати на дивані? Будь ласка. Про свій намір померти я голосно не заявляв, але вже що хворим мене вважано, то це факт. Видовжені обличчя моїх сестер, хода навшпиньках через мою кімнату, охкання материне, батькове мовчазне сопіння. «Дитина хвора» — вичерпна формула.

Так я полежав на дивані, вивчаючи то тріщинки на підлозі, то нерівності на стелі, читав, думав, уявляв, зрідка щось вигадував, вислуховував співчуття й зітхання, приймав своїх друзів, з-поміж яких був і сусід мій Євген, або Єня, а ще Єня-парапеня. Він приходив найчастіше, і, здається, він і переконав мене, що так довго лежати непристойно й смішно, бо є безліч веселих і важливих справ поза межами мого дивана. Справді, хоч скільки я лежав, але не став ні здоровішим, ні хворішим від того лежання, тільки розлінився, розсіпався та розгвинтився остаточно в усіх своїх суглобах. Єнька «добивав десятирічку», бо в нього батько був головний інженер нашого заводу й примусив сина вчитися далі, чого не зміг зробити мій Матвій Сергійович через надмірну любов до продовжувача славетних традицій робітничого роду Черед. Поки я лежав на дивані, для мене майже не існувало поняття престижу, я спокійно слухав похваляння Єньчині, як він там учиться, але одного разу мене таки взяло за живе. Раз я не вмирав, то мав показати Єньці й усім отим рабам науки, що є на світі речі вищі! Хай вони знають, що про робітничий клас не тільки в газетах пишуть. Митько Череда теж стане робітничим класом — ось!

І я з своєю розгвинченістю в суглобах (а ще більше, може, в голові) пішов на завод.

Це не був тріумфальний прихід.

Не збігалися фотокореспонденти. Ніяких кореспондентів не було. Навіть заводська багатотиражка не занотувала факту моєї появи на заводі. Стіннівка була в цеху, куди мене послано,— то й там навіть нічого про мене ніхто не писав. Хоч би вилаяли за нехлюйство й цілковите невміння будь-що робити, чим я відзначався досить тривалий час,— де там!

Але зате я вже був на заводі і міг при зустрічі з Єнькою сказати йому на мовчазне його запитання: «Ось так, Єню. Працюємо. Наближаємо комунізм». І Єньці було соромно, він белькотів, що якби не батько, то кинув би всі оті стереометрії і теж приєднався б до мене, щоб також, значить, наближати майбутнє, бо соромно ж буде брати його, принесене на тарілочці.

Це був, так би мовити, пропагандистський бік справи. А на-

справді ніяких успіхів у мене на заводі не було. Давали мені роботу найобразливішу, тинявся я туди й сюди, тягав якесь залізяччя, десь там був учнем то в одному місці, то в іншому, потім стали ганяти мене з одних курсів на інші: начальник нашого цеху мав хворобливу пристрасть до курсів, таких недовчених товаришів, як я, миттю спроваджували туди, невдовзі випускали, вручали посвідчення, але роботи не давали, а пхали на нові курси, бо, як нам пояснювано, ми ще не досягли повноти робітничого віку, нас мовби берегли, чи що.

Так нічого путнього не навчившись робити і не покінчивши з своєю розгвинченістю й млявістю, я дожив до тої осені, коли, виконуючи священний обов'язок радянського громадянина, мав стати до лав Збройних Сил.

І став. І було визначено мене в танкові частини.

Спершу в армії мені видалося досить кисло. Дисципліна, ох, дисципліна! Не те, що колись у школі. Там ми були дітьми, і до нас ставились, як до дітей. А тут від тебе вимагали, аж тріщало в тобі все, а ти ж у душі ще й досі зоставався дитиною. Одним словом, кисло було. Але згодом, повертаючись у згадках до початку своєї служби, я здивовано відзначав, що все мені там подобалося: і солодке бажання поспати бодай секунд двадцять під час ранкового підйому, і вискакування на зарядку в надітих задом наперед штанях, і бадьорливий запах ременів, і паньканння з «матчастиною», яку треба було начищати, мов нігті в модниці, і нічні тривоги з їхньою несправжністю. А ще: ліси. Місто наше стоїть на краю степів. Верби та шелюги понад Дніпром та акації на вулицях міста — ото й усі дерева, серед яких я зростав. Тут же наші танки гуркотіли на танкодромі, закинутому в такі лісові нетрі, що мені здавалося іноді: жоден компас не виведе людину звідси.

Однак і тут я випереджаю події, бо все це знов же прийшло до мене згодом, у згадках; тодішнє життя мчало з гуркотом танкових моторів, у поквапі й лихоманковості, воно було й гірке і солодке, в ньому майже не відчувалося сталості, переважала тимчасовість, очікування чогось, сподівання на ліпше, нетерплячка за днем завтрашнім. Бо молодість.

Якби чоловік знав, що з ним станеться опісля, він, може, взагалі б відмовився жити. Нецікаво ж, як учителеві, який розповідає про древніх греків те саме вже тридцять чи сорок років. У нашій школі був такий історик. Ми звали його Сибарит. Бо дуже любив розповідати про мешканців античного міста Сибарис, найбільших нероб тих часів, які винайшли нічний горщок, застосували винопровід, щоб пити просто з краника, один з сибаритів, побачивши, як працюють селяни, вмер від жаху.

Не пам'ятаю вже, з якої нагоди розповів я своїм однополчанам про сибаритів, і вони охрестили й мене сибаритом, хоч який же з мене сибарит! Щоправда, розгвинченість моя ще давалася взнаки, але я щосили намагався дорівнятися всім у старанності

й молодецтві; якби можна було вискочити з власної шкіри, аби тільки перевершити самого себе, то я б і це зробив з умовою, що мені буде надана можливість ускочити назад. Ще неусвідомлено я став прагнути до того берега надій усіх дорослих людей, який зветься вченим словом «амбітність», але не врахував простої істини: жодного наступу не можна розпочинати, не маючи забезпечених тилів, так само як невірно чинять уряди, що пускають в обіг масу паперових грошей без відповідного золотого покриття. Чоловік повинен бути червінцем, під яким, коли його підняти, знайдеш золото. А поки того золота нема за тобою, заробляй його щоденною впертістю й терплячістю. Я не вмів терпіти. Лежав колись на дивані, сновигав по цеху, дрімав на курсах, а тепер закортіло відразу вскочити в відчайдухи й герої. На першому ж нічному далекому марші, коли наші машини з ревінням поминули танкодром, і врізалися в незглибимість причаєних лісів, і пішли напролом по бездоріжжю, через балки й горби, я поліз на місце командира, який мав стояти у башті, до пояса витикаючись з люка, я, хоч на те не було ні команди, ні дозволу, став замість командира, молодецтво так і розпирало мене всього, я хотів, щоб мене бачили всі, мені кортіло аплодисментів, як тому горлодеру, що викрикує дурнуваті джазові пісеньки в розтелесований зал, набитий молоденькими дурепами, я теж почувався співаком, якому несила тримати в грудях пісню, голова мені поморочилася, я мовби сп'янів чи й геть здурів, мені вже праглося стояти не в люкові, а на башті, я навіть ворухнувся, щоб дертися вище, але в цей час танк ускочив у глибочезну баюру, прикриту листям, сталеве громадця ніби поринуло кудись углиб, а потім сіпнулося назад, мотор заревів ще шаленіше, жахливий струс, корч, судома промчала по всьому тілу машини, аж, здавалося, зарипіли всі стики й сув'язі, мене пожбурило з башти, вистрелило мною, як льотчиком з катапульти, я летів довго й повільно, танк уже вибрався з баюри й гнав далі, а я ще й досі летів разом з деревами, які підстрибнули було догори разом зі мною, а тепер повільно опадали на землю, змикаючи наді мною свої високі верховіття. Потім я вдарився об землю, і була вона ніби й не тверда — м'яка, але було її так багато, що моє тіло не знесло того удару, і я поринув у забуття.

І вже нічого не чув і не бачив. Ні того, як зупинилися танки, як збіглися до мене товариші, як пробували мене підвести, але нічого з того не вийшло, як згодом з'явилася медицина і вмілі руки підсовували під мене плащ-палатку, як обережно несли кудись і десь клали на підлогу, бо навіть на ліжко було не можна. А потім танки погриміли далі, а я лежав у лісовій хатинці, білій знадвору, білій усередині, бідкалася наді мною добра бабуся, від бідкання її, мабуть, я й прийшов до тями, а може, від гриміння танкових моторів, бо танки ще котилися десь повз хатину, заховану в лісах, і перші мої слова були:

«І як ви тут живете в такій глушині?» — на що бабуся цитькнула на мене і показала, що маю мовчати.

Я мовчав довго, майже до вечора. Бо час од часу поринав у несвідомість, а коли виринав, то знову бачив над собою білу стелю (не глиняну, як у наших степах, а дощану, дошки ж було побілено), знову чув вештання бабусі, аж раптом під час одного такого прориву в свідомість замість білого одноманіття дощаної незвичної стелі побачив я над собою двоє дівочих очей, радісно-сірих, як ранній передсвіток теплого літа. Злякавшись, що знову впаду в непам'ять, я розтулив губи, щоб щось сказати, але очі суворо заказали мені будь-що говорити, я тільки міг дивитися в них, і ось тоді відчув, як щось росте в мені, якась чи то музика, чи просто захват сповнює мене всього, витісняє з мене все повітря, я знову втратив свідомість, а прокинувся вже в своїй санчастині і ніколи більше не бачив ні тої хатини в лісі, ні тих очей.

Щоправда, спробу зробив. Прощаючись з бабусею, довго терся і м'явся, мов той дипломат з маленької держави, якому доручено вилаяти представника держави великої, а він не наважується.

Врешті спитав навпростець:

— Тут хтось дивився?

— Дивився? — бабуся нічого не розуміла.

— Ну, ви — доглядалися і дивилися, отже! А то ще ніби хтось. Чиїсь очі.

— Та то ж онука. Гостювала. На текстильному комбінаті вона, а це приїхала була, а тут з тобою лихо...

Сірі очі й текстильний комбінат! Десять тисяч незаміжніх дівчат, і лиш одна має незабутньо сірі очі. Кинутися туди? Шукати?

Я не наважився.

Був ще занадто молодий.

Тепер, хоч ще зовсім молодий, вже маю своє минуле. Минуле в людини — або ж політика, або якісь подвиги, або просто служба довга до занудливості. А в мої роки минуле — це дівочі очі, радісно-сірі, як ранній передсвіток теплого літа.

Іноді болить мені в спині — нагадування про той лісовий танковий вимарш і про моє зелене молодецтво. Мабуть, такі нагадування теж потрібні людині. Але я все ж таки надаю перевагу очам. Отим радісно-сірим.

3

Тепер, мабуть, слід нарешті сказати про Шляхтича. Не про Василя Григоровича Шляхтича, а про його сина Льоню. На прізвище зважати не треба, воно так далеко відбігло в часі від свого першого носія, що пов'язувати його сьогодні, скажімо, з шляхтою а чи шукати в наших Шляхтичів

домішок чужинської крові було б намарно та й просто смішно. Ми вимовляли «Шляхтич», і мався тут на увазі шлях, один з отих широких степових шляхів, яких безліч відходило увсібіч од нашого міста — одні в споконвічній пилюзі, другі в суворій твердості профіліровок, треті в маревній сизості асфальту.

Фантазія розриває буденність слів. Є в нашому місті, для прикладу, вулиця Поля. Найменували її так, виявляється, на честь промисловця Поля, що задовго до революції почав розробляти криворізьку руду. Всі вулиці в нас перейменовано, а ця лишилася так. Хоч що таке Поль? Капіталіст і експлуататор. Але ніхто не пов'язує цієї тихої вулиці з якимось французьким зайдою. Вулиця Поля — це вулиця, яка в уяві людей пов'язується з отими безмежними полями, що оточують наше місто. І хоч вона вузенька й тиха, але від самої назви лине якась широчінь і воля...

Шляхтичі були нашими сусідами по «Діловому клубу». Тільки ми жили на другому, а вони на третьому поверсі. Коли я ще борсався десь на самому шкільному дні, тобто ходив до перших класів, Льоня вже вчився в інституті. В якому саме, я тоді не знав, але точно можу пригадати, що ніколи не уявляв Льоні інженером. Він був мрійник, книголюб, трохи дивак; приїжджаючи на канікули, не гуляв з дівчатами, а вовтузився з малюками, завжди розповідав нам якісь цікаві історії. Коли на мене «нападав» ревматизм, він часто навідував мене, постачав мене книжками: Робінзоном, Гуллівером, Павкою Корчагіним, Оводом, Спартаком, Ільфом і Петровим. Через своє прагнення до незалежності я б, може, не став читати його книжок, але мене зацікавило, що жодну з них у нашій школі не те що не проходили, а навіть не згадували, хоч Шляхтич і доводив, що це — найкраще з усього написаного для молоді. Я, звичайно, не який там спеціаліст у шкільних справах, але обов'язкову освіту маю, вісім класів закінчив не так вже й погано, та за ті вісім років не чув ні про Шекспіра, ні про Гомера, ні про Данте, ні про Петрарку. Не чув про них і Єнька, попри його повну середню освіту, вірніше, ми чули, але не в школі, не в отій програмі шкільній, у яку понапихано чого завгодно, а для найбільших письменників світу, виявляється, місця забракло. Ну, то Шляхтич всіляко сприяв тому, аби я з первісного напівдикого стану видобувався до якихось там знань. Може, й мрійливість моя пішла від Льоні Шляхтича, важко сказати.

Коли я після свого невдалого танкового вимаршу повернувся додому (перед тим мене довгенько тримали «на витяжці» в госпіталі, так що я став ще довгов'язіший), то приємно здивований був, що Льоня Шляхтич працює інженером у нашому цеху. Дізнався ж я про це від... Єньки, хоч зовсім не сподівався його зустріти. Єньчин батько одержав нове призначення на роботу в столиці, Єнька теж рвонув за ним слідом, і хоч ми не листува-

лися, поки я відслужував свої танкові частини, але, виходячи з теорії про те, що «дружба не іржавіє», я мав надію побувати в Єньки в столиці. А ще в мене була таємна надія рвонути звідти в окаянні танкові ліси та пошукати біленьку хатку посеред них, а в тій хатці — радісно-сірі очі. Аж ні. Єнька сидів у «Діловому клубі», в тій самій квартирі, що й давніше, бо, виявляється, своє помешкання вони передбачливо закріпили за якоюсь своєю тіткою — і от згодилося. Взагалі я помітив, що багато хто з тих, кого підвищують по роботі та ще й переводять до більшого міста, мають милу звичку лишати в містах менших сліди свого перебування у вигляді тещ, тіток, племінниць і племінників. Мабуть, цю ідею вперше подав блудний син: мовляв, хоч де тиняйся, але на всяк випадок май місце, куди міг би вернутися, як припече.

Єнька вимахав таким маслакуватим баскетболістом, що аж ну! Але в мені теж кісток було чимало, і кістки хіба ж такі, надто після того, як їх перетрусило в танку. Ми поборюкалися трохи з Єнькою, потім я спитав: «Як же це ти?» — «Полаявся з предком,— відказав Єнька.— В одну душу вирішив з мене зробити дипломата. В нас там усі звихнулися на дипломатах. А який з мене дипломат, коли не можу вивчити жодної іноземної мови! Плюнув на все і вернувся на завод. Вколюю...» Я ще точно не знав, але здогадувався, що Єнька бреше. Ну, хто б це відмовився від дипломата! Тільки подумати: Париж, Нью-Йорк... Взаємини наші з Єнькою завжди будувалися на принципах цілковитої одвертості, тому я сказав йому: «А брешеш же!» — «От і не брешу!» — гукнув Єнька, але в тому вигуку бриніла нещирість, через що я повторив: «А таки брешеш!» — «Якби брехав, то чого б мав сюди їхати? Це — раз. А друге — я зараз підручним у самого Чемериса. Можеш оцінити?»

Це я міг. Бо Чемерис вважався найкращим прокатником не тільки в нас на заводі, а в усьому Союзі. А може, й у світі не було такого спеціаліста по холодній прокатці труб. То взагалі був не чоловік, а якийсь механізм. Мовчазний, сердитий, безвідмовний. Якщо вже він узяв до себе Єньку... Поклавши мене на лопатки, Єнька вирішив додавлювати до кінця: «І ніякий тепер я не Єнька. В цеху мене звуть Євгеном, а в побуті можеш називати коротше: Ген».

І тут мені крізь далеч сяйнули сірі-пресірі очі, і я враз збагнув, через яку дипломатію опинився Єнька в нашому місті. Бо Євгеном його справді могли звати в цеху, але хто б ото міг перейменувати з Єньки на Гена? Нові друзі?.. «Признавайся,— підступився я до нього,— признавайся, хто вона. Як її звати?» — «Ти що, божевільний!» — закричав Єнька з майже містичним жахом у голосі. «Вона блондинка і дуже висока й гнучка, як лозина»,— наступав я. «Ти ошалів! — ще голосніше закричав він.— Хто міг тобі таке наплести?» — «А ніхто й не плів,— спокійно засміявся я.— Просто сам догадався. Залізна

логіка. Скажеш, помилився?» — «Ну, гаразд, ти мій друг, і я тебе познайомлю,— майже простогнав Єнька.— Але перед цим ми повинні зайти до Шляхтича, він хотів тебе бачити. Може, забере в свою зміну... Шляхтич — го-го! Та побачиш».

Ми вирушили до Шляхтичів, але Льоні вдома не застали. За столом сидів дядя Вася і, видно, нудьгував. «По чарочці? — спитав він нас.— Відсвяткуємо прибуття». Згоди не питав, мерщій затяг нас до столу і заходився коло буфета.

Я забув сказати, що дядя Вася Шляхтич мав звання Героя Радянського Союзу, але про це можна розповісти й згодом, бо поки що його геройство не мало прямого відношення до наших справ.

По чарочці ми випили по маленькій-маленькій, бо більше дядя Вася не дав, та й нам не дуже кортіло, бо якщо казати про Єньку, або про Гена, як його тепер, мабуть, доведеться величати, то його серце вже давно перебазувалося в ті не відомі ще мені місця, де була ота висока й білява, що ж до мене, то мною теж оволодів біс цікавості.

Вже коли мені не пощастило побачити Шляхтича-інженера, то я мав хоча б одним оком кинути на те біляве диво, яке поламало Гену всю його дипломатію, вирвало його з столиці й пожбурило сюди, в первісний стан, так би мовити.

Дядя Вася зміркував, що затримувати гостей не варто. Мовчки, ніби нас уже й не було тут, прибирав він зі столу, тяжко припадаючи на ліву ногу, від чого його велике тіло загрозливо погойдувалося — ось-ось упаде, а вже коли б такий велетенський чоловік упав, то хто б його спромігся поставити на ноги? Але Шляхтич-старший не падав. У нього було попрострелюване, здається, все, що може бути прострелене в людини: нога, плече, легені, проте він ніколи не скаржився на рани, нікому не розповідав про них, тільки час од часу лягав до госпіталю, і тоді я чув, що у «дяді Васі відкрилася рана». Рани відкривалися, мов якісь пекельні пляшки. Важко було уявити собі, як це в тілі такого могутнього чоловіка живе своїм злим життям рана, як вона зненацька «відкривається», загрожуючи найбільшими лихами, ще більший подив викликало в мене те, що лікарі безсилі раз і назавжди приборкати ті рани, щоб вони зникли і більше не ятрилися. «Медицина безсила»,— і чиїсь розведені руки. Або ж: «Медицина всемогутня!» — і по-півнячому груди. А тим часом у тілі дяді Васі щороку «відкривалися» то та, то інша рани.

Він мовчав і про свої рани, і про своє минуле. Літні люди, якщо вони мудрі, завжди мовчать. У них є що згадати, вони наповнені минулим, їм потрібна тиша для роздумів. Коли на старість чоловік галасує і розмахує руками, так і знай, що дурень. Такий усе життя прогаласував, путнього нічого не зробив і йде до фіналу без нічого, як без нічого приймав колись старт.

— Радий, що застав вас у доброму здоров'ї, дядю Васю,— сказав я на прощання.

— Добре, що й ти не розсипався на крутому повороті,— добродушно відбуркнув Шляхтич-старший. Він натякав, власне, на те, що я, мов найостанніший тюхтій, не втримався на крутому повороті, мене викинуло, як шмаркача, як дерев'яний цурупалок, як незграбне опудало в метр вісімдесят шість завдовжки. А от його, дядю Васю, хоч як кидало життя, хоч які були повороти, але він утримався, та й усі майже утримуються, коли це справжні люди, а не такий кисіль, як Митько Череда.

— Я багато чого зрозумів, дядю Васю,— присоромлено сказав я, щоб хоч що-небудь сказати.

— Аби кожного отак ще молодим, щоб розумів.— Шляхтич не докінчив, він міркував зовсім не так, як я, може, на його думку, оті, що вилітали на крутих поворотах і боляче билися об землю, могли стати в житті вартіснішими, аніж усі благополучники.

— Бачу, маєте свої справи, шмаляйте, хлопчики!

Ми покинули помешкання, в якому вже давно не було жінок, чисте, сумне, якесь мовби гірке помешкання, спустилися по сходах, поминули зал, де точилася різанина в «козла».

Ген, мабуть, хотів од мене відчепитися, може, й до Шляхтичів завів, сподіваючись, що мене там затримають, тепер він завагався на другому поверсі, мовляв, чи не піти собі додому, але я твердо повів його на вулицю, мені хотілося до міста, бо не для того ж я повертався додому, щоб сидіти в чотирьох стінах і снувати спогади, яких ще майже не мав, а той, єдиний спогад про сірі очі, штовхав мене кудись у колотнечу, у вировиння, до людей безтурботних, а такими могли бути тільки молоді, молоді й молоді.

Ми стояли перед «Діловим клубом», і я відчував, як Гену кортить дременути від мене, та він не знав того, як мені ще більше кортіло не випускати сьогодні його з рук.

Ген завжди умудрявся випереджати мене. У всьому йому щастило. Ніколи не забуду випадку, який стався, коли ми вчилися ще в шостому класі. Ми ходили тоді за місто в Скрипайку. Ми ходили в Скрипайку щовесни, туди водив нас учитель природознавства. Місто лежало на краю степу, рівного й голого, а Скрипайка прорізала степ, мов зморшка натруджену долоню; це був глибокий яр, давній, крутий, весь у колючих заростях терну, глоду, шипшини, на його краях росли навіть покарлючені дубки й притиснуті до землі палючими степовими вітрами берестки. Такі яри колись, здається, називали байраками, наша ж Скрипайка мала власне ім'я, бо щось у ній справді було від скрипок. Повесні над нею зависали непорушно жайворонки, висипаючи на землю свої виспіви, а влітку серед цупких, до дзвону висхлих трав вигравали на тисячах скрипочок степові коники, і тоді весь яр і вдень і вночі звучав, мов велетенська казкова скрипка. Що там творилося взимку, сказати важко, бо взимку ми туди не ходили, та й ніхто не ходив; Скрипайка лежала забита майже вщерть снігами, мовчазний холод сковував її

всю, але хіба ж ім'я дається на всі пори року? Видно, назвав Скрипайку хтось повесні або влітку, так воно й зосталося.

Того разу ми, як і завжди, побували в Скрипайці, вчитель показав нам якісь там бруньки, якусь травичку, якісь квіточки; ми повернулися до міста втомлені й щасливі, що вдалося бодай півдня не сидіти в школі, а поганяти на вільній волі. І ось тут зродилося оте й проскочило поміж нами, мов електрична іскра: «Єнька поцілував у Скрипайці Олю Доць». Одні це сприйняли байдуже, другі хихикали, треті обурювалися, мене ж просто різонуло по серцю. І не тому, що я міг бути закоханим у Олю Доць. Закоханий у шостому класі — це звучить смішно. Ми ще не знали тоді, що це таке, хоч якась симпатія, щось там таке вже існувало поміж нас: вже визначалися пари, писалися записочки, погляди ставали довшими, в мові вчувався підтекст. Але Оля Доць? Біленьке, тоненьке дівчисько, трохи хворобливе, з несміливою посмішкою, навіть не дівчина, а якийсь середній рід — раптом цілувалася з Єнькою! І саме з Єнькою. І саме з Єнькою, з моїм товаришем, якого я любив, але з яким у нас, може, саме завдяки любові існувала вічна конкуренція. І він вигравав у мене у всьому; йому щастило першому одержати найвищу оцінку, першим прибігти до фінішу на стометрівці, стрибнути вище за мене, він перший навчився плавати, всюди був перший, перший, перший. Хоч я вже тоді починав розуміти, що я вродливіший, що в мені, здається, трохи більше жвавості розуму, більше впертості. Але йому все само давалося до рук. І Оля Доць! Це було просто неймовірно! Другого дня я не пішов на уроки, пробрався в Скрипайку, довго блукав там, пообдряпувався серед кущів, падав на слизьких глинястих крутоспадах... Чого я там шукав? Мені хотілося знайти, уявити, відгадати те місце, де могло статися *оте*. Я шукав той кущ, той сховок, ту западину, де вчора могли б сховатися ті двоє для *отого*. Чи я знайшов? Не знаю. Скрипайка була ще по-весняному гола, кущі дряпалися немилосердно, не пускаючи в свої притулки, але як тільки ти долав цей колючий опір, виявлялося, що за кущами нічого немає, жодного сховку, жодного прихистку. Скрипайка лежала відкрита для всіх поглядів, просто безглуздям було припустити, що така несмілива дівчина, як Оля Доць, могла б отут дати себе поцілувати. Та чи й був насправді той поцілунок? Може, його й не було, але я розумів, що він міг бути тільки на тій підставі, що Єнька завжди мене випереджав. У всьому. То чому б не мав випередити й у поцілунку?

Згодом я спробував реваншувати. Довго вистежував Олю і якось взимку, коли ми затрималися на гуртку, мовби ненароком, пішов разом із нею, збрехавши, що маю справу на тій вулиці, де вона живе. Коло воріт свого будинку Оля махнула мені, але я сказав, що в під'їзді в них, мабуть, темно, а отже, там можуть бути хулігани, і хоч вона засміялася від мого припущення, але я не зважав на її сміх і провів тепер уже відверто

її до під'їзду, а там ухопив за комір пальта, притиснув до себе і... Цей поцілунок і досі сидить у мені, як докір сумління. Губи в Олі були сухі, як два мотузочки. Здається, мої були не кращими. Обоє ми не відчули нічого, окрім розгубленості й переляку. Оля мовчки вирвалася й побігла по сходах, а я стрімголов кинувся з під'їзду.

Чи був тоді в Скрипайці той поцілунок, чи ні, але моральна зверхність однаково належала Єньці.

Тепер Єнька став Геном і знов, здається, володів пріоритетом, бо вже встиг полаятися з батьком, покинути дипломатію й столицю, повернутися туди, звідки виїздив разом зі мною, але я повернувся просто в первісний стан без надій і сподівань, а в Гена було тут те, ради чого він збунтувався.

— Ти мені її покажеш,— сказав я, стоячи перед «Діловим клубом» і відчуваючи якусь непевність у серці. Головне в молодості, що ти точно знаєш,— сумно в тебе на душі чи весело. А тут ось виходило так, що я не знав. Було якесь смоктання під ложечкою, якесь мовби передчуття, щось схоже на те, як збираєшся кинутися в холодну воду. Чистісінькі дурниці.

— Однаково ж ти її мені покажеш,— сказав я знову вперто,— то чи варто відкладати? Льоня Шляхтич — це був твій хід конем. Ну, не вийшло. Нічого страшного.

Ген мовчав. Мовчав вороже, як мені здалося. Він нічого не знав про радісно-сірі очі в лісовій хатині, він взагалі нічого не знав, оцей щасливчик Ген, якому все в житті давалося без жодних зусиль, він нічого не знав і тому боявся за мене. Бо якщо в нього було кілограмів з вісімдесят першокласних баскетболістських кісток, то в мене їх теж було не менше, але я вважав, що мої кістки все ж таки трохи краще відшліфовані, головне ж — вони набагато міцніше вляглися й допасувалися одна до одної після того, як їх перетрусило в танку. А Гена ніде не трусило.

— Ти не бійся,— сказав я,— хіба я не твій друг?

— Так, ти мій друг,— сказав Ген,— єдиний друг.

— От і домовилися. Де вона живе?

— Не знаю.

Я свиснув. Ось переді мною стояв продукт епохи. Відмовитися від мандрів по світу, розсваритися з близькими, кинути все, рискнути всім. І заради чого? Може б, з Гена вийшов колись генеральний секретар ООН (десь би й мене там прилаштував), може б, йому пощастило знайти формулу вічного миру, а він кинувся в безглузду пригоду, закохався в дівчину, про яку не знає нічого, не відає навіть, де вона живе, хоч у нашому місті сховатися просто неможливо, тут усі знають усе про кожного.

«В неї що — немає прописки? Чи, може, вона не як усі звичайні люди і живе десь під водою?» Я хотів спитати про це, але не спитав, тільки подумав і якийсь час пильно дивився Генові в очі.

— Ти не помиляєшся,— червоніючи, вибелькотав Ген,— вона справді не така, як усі.

— Ще б пак! Хотів би я бачити дурня, у якого дівчина була б, як усі. Але ти вгадав мої думки. Це свідчить про те, який гострий ум загубила наша дипломатія.

— Не смійся,— забелькочувався ще глибше Ген,— вона справді незвичайна.

— А в неї хоч ім'я є? Чи для повноти своєї незвичайності вона визначається формулою?

— У неї все незвичайне.

— Слухай, а ти в лікаря був? — поцікавився я, вже насправжки тривожачись за свого друга.

— Ти не зрозумієш, поки не побачиш її сам.

— Як же я можу побачити її, коли ти не знаєш, де її шукати.

— Знаю,— сказав він майже гордо.

— А казав: не знаєш.

— Не знаю, де живе, але знаю...

Я подивився на нього з неприхованою стривоженістю.

— Ти зустрічаєшся з нею на роботі?

— Ні. Майже ні.

— То де ж у чорта! — не витерпів я.

Він таки боявся мене, тепер я це вже знав напевне, тому Ген і крутив, вдаючи дурника.

— Ми йдемо чи ми не йдемо?

— Та вже гаразд,— сказав він неохоче і похнюплено поплентав через вулицю.

Недалеко ми й зайшли.

В нашому місті є шматок вільного простору між поштою і готелем. Там колись стояв незграбний кіоск з пивом, потім кіоск прибрали і насипали велику клумбу, велику й високу, ще вищою вона здавалася (мов степова могила) від дуже модних на півдні канн — індійські, чи що, квіти, які цілу весну й ціле літо дмуть угору та вгору, розгортаючи свої широченні листки, а під осінь розквітають червоним і так у своїй вогняній червоності входять майже в самі сніги. Клумба розташована була в такому місці, де оком ти за неї майже не зачіпався. Багато в місті є таких кутків, навіть найкращі будинки можуть бути поставлені так, що ти все життя проходитимеш повз них і не помітиш їхньої вишуканості чи там нещоденності. Бо в місті все підкоряється законам пересувань людських. Аби щось помітити, потрібна якась відстань і потрібна також зупинка бодай коротка. А коли ти квапливо пробігаєш, притираючись до фасаду, то мільйон разів пробіжиш, а коло чого пробіг — зарізати тебе,— не скажеш, не згадаєш. До таких місць належала й клумба. Повз неї йшли. Завжди йшли, не зупиняючись, завжди квапилися, штовхалися, бо це був центр міста, тут з'єднувалися всі шляхи й інтереси.

І ось Ген привів мене до тої клумби, але привів не для того, щоб бігли ми кудись далі, як бігали колись багато разів, а щоб приєднати мене до чудернацької купи молодиків, які обрали за місце свого побачення саме оцю клумбу, оце найнезручніше з погляду інтимності місце, найклопітливіше і найбагатолюдніше, бо люди валом валили повз клумбу в усіх напрямках, влаштовувалися не так, щоб і погано. Вибрали за клумбою тихий закуток, були розставлені на асфальті майже по колу, з проміжками, крізь які легко б пройшов хтось при бажанні. Я спостеріг ці проміжки відразу, відзначивши їхню доцільність, бо в середині кола, утворюваного тими хлопцями, стояла дівчина, стояла вільно, незалежно, невимушено, і оті проходи існували, ясна річ, для неї. Вони підкреслювали її цілковиту незалежність в той час, як майже геометрично точна форма кола, де розташувалися хлопці, свідчила про залізний закон залежності, в якій перебували всі вони, але від кого — це ще належало мені відкрити.

Ген мовчки підчалив до кола — в колі відбулося непомітне розширення, місце знайшлося й для мене; я й незчувся, як уже стояв у обрамленні отого білявого створіння, що красувалося посередині; мене записано до слуг чи до поклонників, не питаючи на те моєї згоди. Я гадав, що доведеться знайомитися з усіма, насамперед, звичайно, з дівчиною, але на мене ніхто не звернув жодної уваги, як не звернули уваги й на Гена, але з ним я ще міг якось це витлумачити, він тут був чоловік відомий, але ж я для них — цілковито нова людина!

Я крадькома кинув оком на дівчину. Насамперед на неї, бо ці мовчазні бовдури мене, власне, й не обходили. Дівчини в звичайному розумінні ще й не було. Була висота. Все в ній високе, навіть шия. Не довга, а саме висока, і голова на тій шиї високо-високо і якось мовби єхидно з своєї висоти поглядає на вас очима сірими, але не радісними, як *мої* сірі очі, а сердито розіскреними чорними цятками. І ще: все в дівчині гостре. Лікті. Коліна. Взагалі кісток у ній, здається, було більше, ніж у нас двох, разом узятих з Геном. На тих кістках ще мало нарости те, що наростає в дівчат. У цієї не наростало. Вона, видно, не поспішала. Та й куди? Раз стільки бовдурів навколо!

Одягнена дівчина у все коротке й вузьке. В руках шкіряна торбинка на довжелезнім ремінці. Стюардеса? Модель ка? Але в нас нема в місті ні стюардес, ні Будинку моделей. Єдине її достоїнство, що висока. Мені подобаються високі дівчата. Але ж не такі. Люди люблять, щоб усе виконувало своє призначення, будь то дійна корова чи гримуча змія. Дівчата теж повинні виконувати своє призначення, як на те пішло. А ця? Ну, правда, ще шкіра в неї була гарна. Особливо на обличчі. Але в скількох дівчат така шкіра на обличчях!

Одним словом, я не бачив причин, які зігнали сюди аж стільки здорових молодих хлопців, розставили їх довкола дівчини й загіпнотизували в безглуздому мовчанні.

Бо всі ті хлопці, а з ними й Ген, стояли, дивилися вгору і мовчали, як камінні. І дивилися не на дівчину, і не перед собою, і не на небо, а якось просто вгору, чорт його розбере. І наче не живі люди, а телеграфні стовпи, поскидавши свої дроти, зійшлися в коло для обміну свіжими враженнями або останніми новинами, але що можуть стовпи, бідні, навіки німі стовпи, все існування яких вміщується в одному образливому зрештою слові: стовбичити! Отак стовбичили й ці хлопці, непогані з виду, кілька з них майже дорівнювалися в зрості нам із Геном, кілька були трохи нижчі й надолужували нестачу свого зросту італійськими черевиками на високих підборах, а то й просто тяглися навшпиньки, хоч відомо, що ще нікому не вдавалося довго встояти навшпиньках. Але мовчали всі вони просто блискуче. Найдивніше, що дівчині це, мабуть, подобалося. Дівчата завжди цвірінчать самі по-гороб'ячому і страшенно люблять, щоб довкола них теж цвірінчало, а ця, бач, надавала перевагу стовпам.

Я не хотів бути стовпом. Колись я вигадував собі хворобу, навіть ждав смерті, колись я тинявся по заводу, не знаходячи собі місця, але тепер мене добре труснуло в танку, я спробував, яка тверда земля, тепер я тягаю ранками гантелі, слухаю останні вісті, маю обов'язкову освіту, не беручи до уваги кількох курсів, тепер я піду на завод і буду брати підвищені зобов'язання, якщо не відразу, то незабаром (в цьому мені поможе Ген, а ще більше, мабуть, поможе Льоня Шляхтич, який став інженером на нашому заводі). Так от, зважаючи на всі ці факти, чому б я мав отак стовбичити серед нерішучих телепнів перед незнайомою дівчиною, мов телеграфний стовп?

— По-моєму, я тут ні з ким не знайомий! — сміливо і навіть нахабно порушив я їхнє святая святих.

Дівчина метнула в мене трійку антрацитових іскор зі своїх очисьок, зробила раптом такий порух, мовби їй не вистало повітря, насправді ж щоб показати свої гарні зуби, але цим справа й обмежилася. Ні духу, ні мови.

Але не на того напали!

— Це що, секта? — знову спитав я, адресуючись до дівчини, бо тим усім, не виключаючи й Гена, заціпило всерйоз і надовго.

— Секта остолопів,— несподівано сказала дівчина, і голос її мені теж не сподобався. В ньому було так багато переливів, що це ще був і не голос, а тільки матеріал для голосу, так мали звучати струни рояля, ще не настроєні, кожна сама по собі, кожна звучить прекрасно, але спільноти, яка творить цілий рояль, ще немає.

Власне, як розібратися, то й дівчини ще не було, а тільки

матеріал на дівчину. А ці сектанти, ідолопоклонники, нещасні мовчуни влаштовують тут свої радіння.

— Мені здається,— сказав я,— що предки наші жили в воді. Цідили жабрами воду й мовчали. Але потім той, хто дав початок людському роду, виявився наймудрішим серед усіх ссавців і виліз на сушу. Хапнув повітря й заговорив! Відтоді людство не може вмовкнути.

— За цією теорією доведеться визнати, що осел теж виліз на сушу як мудрець,— проспівала своїми розрізненими струнами дівчина. По-моєму, вона мала язичок роздвоєний на кінці. Як у змії. Не говорила, а жалила. На смерть. Безповоротно. Я починав розуміти причину мовчання всіх оцих хлопців. Це відбувалося, мабуть, не відразу. Кожен із них пробував щось колись сказати. Чи то дотеп, чи комплімент, чи просто глибокодумну дурницю, як оце я, і кожен одержував своє. І вмовкав.

Я глянув на хлопців новими очима: поконаний дивився на поконаних. І я помітив аж тепер, що всі вони сміються. Не відверто, а приховано, непомітно для невтаємниченого ока, але сміються. Сміялося все, повернуте до мене: у одного вухо, у другого ніс, в третього потилиця, в четвертого все обличчя, в п'ятого вся постать. Сміялися з нової жертви, з нового поконаного, але я не хотів бути новою жертвою, не хотів бути поконаним, ніхто з них не знав, що в мене є далекі радісно-сірі очі, дівчина теж не знала — ось де ховалася моя перевага, і я вирішив скористатися з неї, попросту кажучи, повернувся й пішов геть, кинувши:

— Ген, поклич мене завтра, як ітимеш на завод.

Тепер мені з особливою гостротою захотілося побачити Льоню Шляхтича, я просто закоханий був у Льоню і не міг збагнути, як це Ген міг проміняти нашого Шляхтича на оте дівчисько? Розумна? Так зараз розумними дівчатами набиті всі електрички. Але оте бездумне вистоювання навколо дівчини коло клумби (я не знав, скільки вони там стовбичать і що потім роблять), хіба ж можна зміняти це на Шляхтича, очі якого, ще коли він коло мене, вже спрямовані кудись далі, і весь він вічно націлений кудись уперед, сповнений мріяння, веселих вигадок, химерних історій?..

Я згадую зграбну постать Льоні Шляхтича (він зовсім не схожий був на свого батька, вдався в покійну свою матір) — сухорлявий, легкий якийсь, невисокий, але на землі стояв твердо, міцно тримався за землю, і несила було уявити, щоб Льоню Шляхтича могло щось звалити, збити, кинути отак, як кинуло недавно мене. Може, я й прагнув до Льоні тепер через те, що мене кинуло з танка? Шукав опори? А Генка не зазнав ще падінь, тому й стовбичив серед своїх телепнів.

Тут панує шаленство. Тут щось народжується, виформовується, тут відбувається таїнство велике — люди виправляють помилки господа бога, який, кажуть, сотворив світ за шість днів, а вже на сьомий день сів спочивати, забувши про безліч речей, необхідних для нормального функціонування цього світу, і ось тисячі років людина те тільки й робить, що надолужує недогляди й головотяпство цього первісного діяча, будь він неладний. По мені, якби справді колись існував бог, то слід було б віднести його до числа найзапекліших бракоробів, а не кадити йому ладаном та виспівувати хвалу й славу.

Наш цех — це одне з тих великих і урочистих місць, де люди намагаються вносити гармонію перетворень і доповнень у світ. Пишно сказано? Тоді — простіше.

Тут роблять труби, і хоч я додам — особливі труби, для спеціальних замовлень, однаково це не прозвучить урочисто, бо труба є труба, навіть коли про неї пишуть вірші, вона лишається трубою. В нас у місті жив поет. Вважався заводським. Йому дали фінський будиночок, а на додачу ще й корову, щоб він пив свіже молоко (я чомусь вважав, що поети не можуть пити молока, а тільки щось божественне, в найгіршому випадку — шампанське), так ось цей поет, суворий на вигляд, з колючими товстелезними бровами, теж належав до місцевих див. Був схожий на всіх смертних, розводив виноград, заставляв вікна бутлями з наливками, пив, як уже сказано, молоко від заводської корови і водночас писав вірші, що вже виходило за межі нормальності. У тих віршах було сказано про труби таке:

Як заповняю анкетну рубрику «Ваша професія»,
гордо кажу: трубопрокатник, професія трубника!
З нею на світі живу — не тужу!
Хай черчіллі всі до згуби потужать,
бо наші труби — артерії нафтові.
І нафти по вінця дають бакинці, друзі мої фронтові.
Судна по морю ширяють. Може, мене там не знають —
море не річка, не ручаї... Добре.
А труби морські чиї?
Голкою проти хвороби лікар уколи робить.
Хворому треба знати:
теж — із мого прокату. Гордий навкруг погляну:
там нафти нові фонтани,
там води пішли в поля,
там пароплави на стапелях.
Творить конструктор машину нову,
просить бригаду передову:
— Дайте трубу особливу!
— Буде,— кажу,— на диво!
І небу, і суші, й морю, й для машин, і моторів...

Правильно сказано? Отож-то й воно! Але й у вірші труби лишалися трубами, і ніхто не відчував, що це таке насправді, окрім схожих на мене захоплених хлопців, які, власне, ще й не

вміли робити труб, але вже зачаровані були самою можливістю осягнути велику таємницю творення чогось такого, що нікому й не снилося.

Наш цех — це не просто шаленство руху, не просто грюкіт, дзвеніння, шурхіт вентиляційних установок, це ще й нечутна діяльність точних механізмів, які помагають людині водночас контролювати її, це щось просвітлене, ніби найтонші мережива, це стерильна чистота поряд із найординарнішою запацьореністю; в нашому цеху, здається, більше дівчат і жінок, ніж хлопців і чоловіків, бо тут безліч тонкої й точної роботи, яка вимагає чисто жіночої чутливості й терплячості, тому цех наш якийсь мовби облагороджений, щось у ньому є таке, що його так і не вловив поет, попри його близькі стосунки з музами й силами потойбічними (може, на заваді стала заводська корова, яка все ж таки спихає людину до прози життя?).

А може, це я все вигадав про свій цех після довгої розлуки, різних невдач? Адже тоді, коли я тут перетягав з місця на місце важкі заготовки, вчився орудувати викруткою й ключем, не помічалося за мною надмірного захоплення своїм цехом.

Не знаю, не знаю...

Зате знав Токовий.

— Побігали? — спитав він майже ласкаво.— Набігались? Ну, нічого. Прилаштуєм, прилаштуєм...

І це після того, як записано: «Людина людині — друг, товариш і брат!» Адже знав же, що ніде я не бігав, що виконував священний громадянський обов'язок і недовиконання пов'язане тільки з моєю тимчасовою недосконалістю, але однаково не може втерпіти, щоб не кольнути! Набігався...

Він міг так сказати, бо, як на його гадку, то я десь справді гайнував цей час, а він не заспав грушок у попелі!

Я пам'ятав Токового зовсім молоденьким інженером, худим після інститутських харчів; була в ньому тоді якась мовби навіть просвітлена духовність, щось мислительське вгадувалося в стовпуватому черепі, який поблискував крізь темне поріділе волосся. Токовий, завжди чистий, бездоганно одягнений, був тоді для мене мовби еталоном поведінки. Він знав якусь іноземну мову, читав технічні журнали, часто робив задумливі жести, які подобалися жінкам і таким молодим хлопцям, як я тоді був.

Але ось тепер стояв переді мною чоловік зовсім не схожий на того молодого інженера, якого я пам'ятав. Лишилося саме прізвище.

Токовий потовстішав, набув дебелості, в ньому з'явилося щось пітекантропічне. Подовшали руки, нахилилася вперед голова, побіг наперед лоб і навіть череп приплющився.

Неймовірно!

Я помітив ці зміни, ще коли Токовий ішов назустріч. Він поводив головою, мов черепаха, захищена панциром. Не проб'єш! Колись Токовий був лиш молоденьким інженериком,

тепер уже заміщав начальника цеху. Начальник цеху — однолїток мого батька — часто хворів, його б уже випровадили на пенсію, як то зробили з моїм батьком, але не посміли, бо він вважався чи не найкращим спеціалістом у Союзі по холодній прокатці труб. Тому такі, як Токовий, просто терпіли начальника цеху, безжально розправлялися з усіма його товаришами. Так розправилися й з моїм батьком; це була справа рук Токового; мені писав батько про все ще в листах; я сподівався, що новий заступник начальника цеху і мене зустріне вороже, але він тільки кольнув отим «набігався», а потім вирішив дарувати милість.

Повів мене у цехову контору, шугонув до свого кабінету, закликаючи мене за собою. Там підсунув мені м'якого стільця, сам узяв такий самий стілець, підсмикнув свої напрасовані новісінькі штани, і, як то пишуть, «шановний тягар його тіла покірно прийняли пружини сидіння».

— Десь тебе прилаштуємо...— перейшов він на простецький інтим.— Постараємось тебе вже якось прилаштувати...

Я не знав, чому він так старається. Може, хоче загладити свою провину перед моїм батьком? Це ж він підрахував, скільки за останні п'ять років прохворів майстер Череда, і провернув справу десь у заводоуправлінні так, що й начальник цеху нічого не відав. Комбінатор! Мабуть, розчищав місця для своїх дружків. Такий ніколи сам не наважується йти вгору, йому потрібні супутники, сателіти, зброєносці. Такого не сколупнеш!

— Куди б ти хотів? — спитав Токовий, видно, трохи вже стривожившись моєю мовчанкою.

Я знов промовчав. Не з ненависті до Токового, а просто через те, що й сам не знав, чого хотів.

Але Токовий запобігав переді мною так, ніби мене прислано начальником над ним, а не прибрів я шукати собі притулку після того, як мене викинуло з танка і ніде я не зачепився в житті.

— Подумаємо,— сказав він зі своїм жестом черепахи, яка вихитує з-під панцира голівкою,— подумаємо.

Думай, думай, злість у мене вже минула, натомість прийшла тверда впевненість у своїй тривалості. Хоч я ще й не міг називатися робітничим класом, але вірив, що скоро доб'юся цього. І стоятиму твердо і вічно, і ще діждуся, коли Токового випхають на пенсію, як він випхав мого батька з фальшивим побажанням «заслуженого відпочинку». Я прийшов сюди не для спочинку. Ні нині, ні вовіки-віків!

— Я з Шляхтичем,— сказав я, сам ще не усвідомлюючи, навіщо я Шляхтичу коло його станів.

Але мені хотілося в такий спосіб подратувати Токового, показати свою незалежність, знехтувати його становищем.

— Шляхтич? Домовимося з Шляхтичем!

Токовий поляпав мене по плечу. Мир-дружба! Ну, що ти скажеш такому?

І вже шановний тягар його тіла більше не гнітив пружин сидіння, а я опинився в ролі екскурсанта по великому царству нашого цеху, маючи за супровідника самого заступника начальника, товариша Токового.

Аби ж то знав я тоді, що тут неодмінно слід шукати жінку!

5

Якщо мудрість вимірювати атестатами й дипломами, то незабаром я помудрішаю: закінчую вечірній університет. Вигадав же хтось це диво! Не тільки для таких недоуків, як я, але й для тих, хто вже вчився колись, та все позабував. Найцікавіше, що в університеті вчиться й Ген, а також уся ота публіка, яку я колись спостерігав коло міської клумби, всіх нас загнало сюди не щире прагнення до наук, а, мабуть, бажання вертітися там, де була загадкова, гостроязика дівчина, ота білява, висока, власне, й негарна, худа і якась незграбна, але напрочуд приваблива дівчина, що стала своєрідним центром нашого хлоп'ячого світу. Вона перша пішла до університету, супутники за нею, а я — за супутниками, бо не міг же я відпустити Гена самого. Дружба й взаємовиручка!

Дівчина ця мала досить безглузде ім'я: Аля. Повністю Алевтина. Ще безглуздіше! Таємничого в ній не було нічого. Працювала в нашому ж цеху, у відділі технічного контролю, серед мережива приладів і пристосувань, у білому халатику, сама біла й просвітлена, там вона справді викликала (могла викликати, я пристаю на таке припущення) симпатію, але, звичайно, не таку, щоб сваритися з рідними, кидати столицю, відмовлятися, можливо, від посади генсека ООН. Про це я торочив Генові щодня, але без зримих наслідків. З неменшим успіхом я міг би читати лекцію про досягнення кібернетики перед отарою баранів, хоча барани були б слухачами вдячнішими, бо мовчали б, а Ген брутально переривав мене щоразу, щойно я розпочинав свої докори:

— Не маю наміру обговорювати цю проблему.

На заняття Аля ходила не в білому халатику, але добровольців для любовного самогубства вистачало й тут. В Алю закохувалися навіть викладачі, здебільшого ще моложаві чоловіки, навчені й перевчені, з науковими ступенями, з високозарплатним становищем. Здавалося б, такі мають втіху від життя, всього вже досягли, голова їм так щільно наповнена всілякими науками, що маслакувата Аля ніяк не зможе влягтися там. Але вміщалася й Аля! Та ще як! За законами Архімеда, випихала з учених голів усю мудрість, полишаючи місце тільки для себе. І це без жодних зусиль, з нехіттю, навіть з зневагою такою самою, як вона демонструвала до зброєносців коло клумби.

Звичайно, кожен із викладачів по-своєму маскував прихильність до Алі. Молоденький філософ червонів, як тільки зустрічався з дівчиною поглядом, політеконом по сто разів упродовж своєї лекції піднімав високо пальця, мовби закликаючи всіх зосередити свої погляди на тому пальці, як вершині й вмістилищі істини, а сам тим часом крадькома скошував око і зирив на Алю. Зате солодкомовний і солодколиций доцент Крижень, який читав нам щось про літературу, надавав перевагу діям неприкритим, він, виявляється, знав Алю ще змалку, був її сусідом, був з нею на «ти». В свій час, захопившись науками, він прогавив момент Алиного переходу з царства чистого дитинства в царство дівоцтва, а коли схаменувся, було вже пізно: Алю оточували тісною хмарою залицяльники, які, звісно, доцентами не були, але володіли річчю для Крижня втраченою безповоротно — молодістю. Та він, як великий знавець і прихильник логіки, де два по два завжди буде чотири, ще не втрачав надії, він добре знав, що молодістю володіють усі без винятку чи то в теперішньому часі, чи в минулому, ролі не грає, але не всі зрештою стають доцентами і не всі зазирають аж на саме дно колодязя премудростей, на яке він, Крижень, не тільки зазирнув, а й опустився вже давно і сидить там уперто й твердо, і ніяка сила звідти його вже не витягне.

Крижень пішов на річ нечувану: він присвячував Алі цілі лекції. Робилося це хитро, приховано, доцент вибирав щось там серед своїх багатоманітних знань, якось його обкручував-обвірчував різними цитатами, молов щось цілу годину, а потім на перерві розштовхував усіх, що товпилися навколо Алі, а довкола неї завжди вирувало, мов біля демонстраційної дошки під час шахового матчу на звання чемпіона світу серед чоловіків, солодко всміхався і солодко мовив до дівчини: «Ти звернула сьогодні увагу на...?»

Аля, послідовна в своїх звичках, миттю відбривала Крижня, що не заважало йому наступного разу вибудовувати хитромудру споруду, присвячену знову ж таки нашій заводській богині, яка дозволяла будь-які жертви, але не приймала, здається, ніяких і нічиїх.

Від Крижня я почув про вічність, і це якось запало мені в серце, мабуть, відповідало настрою. Бо інакше чому б? Доцент менше всього дбав за будь-кого в своїх мудруваннях, він молов щось там про залізні книги, які ще, мовляв, не написано, але які повинні бути написані про доблесний робітничий клас (чому про нас треба писати залізні книги, це вже мало лишатися, мабуть, на совісті Крижня), потім зненацька завів мову про коня Александра Македонського — Буцефала, який мав чотири ноги, але все ж спотикався, потім закрутив щось і геть заплутане і всунув туди слова філософа Спінози про те, що дух вічний, бо він схоплює всі явища з погляду вічності. Тут доцент відразу повторив цю фразу латинською мовою, але я не запам'ятав, бо

поки що не мав наміру балотуватися в народні судді — то навіщо ж мені латинські терміни?

А в перерві Крижень пробився до Алі, відгорнув ліктями її поклонників і солодкоголосо проспівав: «Ти чула? (Тут він знову повторив оте латинське). Це спеціально для тебе. Все треба міряти з погляду вічності».— «Навіть з погляду вічності ви...» — Аля не закінчила своєї думки, але не треба було бути доцентом, щоб домислити, скажімо, таке розповсюджене слово, як «дурень».

Я не хотів шитися в дурні, тому намагався триматися осторонь від Алі, хоч, правду кажучи, психоз натовпу діяв і на мене, а кому не відомо, як трудно боротися проти того, що єднає тебе з більшістю, бо цим же ти якраз і людина!

Завжди на людей діє загадковість. Про загадковість Алі (я тоді не знав навіть її імені) я подумав у той перший вечір, коли Ген водив мене до клумби із заслуженими мовчунами нашого міста. Але вже за кілька днів я знав про дівчину буквально все, знав навіть, де вона живе і як мене обдурив Ген, бо йому теж було все відомо: і те, що Аля працює в цеху, і те, що вона дочка Чемериса, в якого Ген був підручним, і те, що будиночок Чемериса — за два квартали від «Ділового клубу». Навіщо Ген мене дурив, так і лишилося таємницею. Очевидно, просто розгубився або просто здурів від закоханості.

Але ж був підручним у самого Чемериса, в цього похмурого й неприступного чоловіка, в цього визнаного бога холодної прокатки труб, утримався в Чемериса (в того рідко хто втримувався), отже, заслужив його симпатію, а якщо так, то мав би сподіватися, може, й на симпатію його дочки, бо дочка, видно, вдалася в свого дикуватого, але по-своєму видатного батька.

— Раз ти працюєш у Чемериса,— сказав я Генові,— то повинен мати якісь переваги в Алі.

— Це не грає жодної ролі.

— Все ж таки,— наполягав я.

Євген (бо в цеху він був Євгеном, а не Геном) мовчав.

— Ти вколюєш разом із дядьком Чемерисом — це вже запорука успіху в його дочечки,— наполягав я.

— Вколює багато хто. Мільйон чоловік або й сто сорок мільйонів. Тут не те важить. Вона повинна оцінити мою жертву.

— Довго ж тобі доведеться ждати,— свиснув я.— Дівчата цінять тільки успіхи, а не жертви.

— Не маю наміру обговорювати це питання,— зібгав він губи шворочкою.

А потім Євген перейшов на самостійну роботу, а до Чемериса поставлено мене. Зробив це Токовий, який вперто демонстрував невичерпну симпатію до моєї особи, а я, дурень, ніяк не міг збагнути причин, що свідчить про цілковиту відсутність у моїй натурі дару передбачень.

Чемерис мав славу першокласного майстра своєї справи. Героя Соціалістичної Праці йому, щоправда, чомусь не дали (мабуть, через його похмурий характер), але всі найвищі ордени вже мав, усі звання, усю славу, яку тільки може завоювати робочий чоловік, Чемерис давно вже зібрав; про нього писали всі газети, йому йшли листи з усього Союзу, до нього приїздили делегації переймати досвід, приходили піонери вітати, передовики від сусідів дарували йому вимпели, бібліотечки, сувеніри. Але його, здається, ніщо не обходило. Цей високий, трохи пригорблений чоловік знав тільки одне — «гнати трубу». Гнав він її артистично. Ніхто не міг збагнути, як це в нього виходить: Чемерис міг виконати до чотирьох норм за зміну, стан у його руках видавав усе можливе. Якщо можливі чудеса на світі, то одним з них слід би вважати саме цього прокатника.

До мене він поставився з недовір'ям.

— Ти що, молодий, син Череди? — спитав для знайомства.

— Череда,— зраділо підтвердив я, сподіваючись, що зіграю бодай на батьковому авторитеті.

— Череда був добрий майстер, а ти — молодий,— буркнув Чемерис. І все.

Так він мене й прозвав: «Ти, молодий». Ні Митько, ні Дмитро, ні Череда, а тільки «Ти, молодий». І ганяв мене так, що в мені знов почали розгвинчуватися суглоби. Цей чоловік не гаяв жодної секунди за робочий день. Він нагадував у роботі годинниковий механізм з пришвидшеною до максимуму ходою. Якби людство жило за таким ущільненим часом, як жив коло стана Чемерис, воно або ж потонуло в розкошах, або задихнулося б од неймовірної напруги. Я не знаю, чи можна так експериментувати з часом.

Не знаю також, як розпоряджався своїм часом Чемерис поза цехом (може, він удома перероджувався, був зовсім не схожий на того, що в цеху, через те й заборонив дочці приводити будь-кого з хлопців, щоб його не побачили в новій якості?).

Коли прибували для обміну досвідом, Чемерис кивав головою, тицяв пальцем, мовляв, стійте отам і дивіться. Коли дарували вимпели, бібліотечки чи ще там що, він так само показував: отуди. Клади і бувай здоровий! Приходили піонери з горном, з барабаном, він слухав їхню музику і їхні голоси, заглиблений у своє, не всміхаючись навіть до дітей, тільки знов же кивав головою, мовляв, чую, мовляв, зворушений, може, мовляв, ідіть собі тепер, дорогі діточки, бо дядя працює.

Зі мною не розмовляв довго. Я теж не набивався на бесіди. Переборював свою розгвинченість у суглобах, переборював своє безсилля й невміння робити те, що вміють робити такі, як Чемерис, іноді хотілося мені кинути все й податися світ за очі, сісти на поїзд, потім на автобус, потім іти пішки, іти довго, навмання, плутатися в лісових нетрях, аж поки знайду білу лісничівку

і побачу сірі очі, мої сірі очі. Але як тільки зроджувалося в мені це непогамовне бажання, так і з'являлися нові сили, була тоді в мені мовби зловтіха, бо ніхто з тих, що мене оточували, не знав про мою таємницю, ніхто не мав таких сірих очей, а я мав.

Ще підтримував мене Шляхтич-молодший, тобто інженер Льоня Шляхтич, який поки що використовував і мене, і Гена не як помічників своїх у цеху, а тільки як співбесідників удома, а ми чомусь чекали, що він от-от має щось вигадати особливе, щось повернути не так, як було досі, вчинити, може, якийсь переворот, цілу технічну революцію в нашій справі, бо Шляхтич для нас належав до людей незвичайних, це не був діляга-інженер, обмежений робочим днем, планом і непотрібними нарадами,— він намагався осмислити нашу роботу, вивести своєрідну філософію нашого цехового буття, він міркував саме з погляду вічності, а що може бути привабливішим для молодих хлопців, які міряють своє життя не куцими відрізками вчорашнього й сьогоднішнього дня, а спрямовують погляди в безмежжя прийдешнього!

Ми знову й знову йшли з Геном до помешкання Шляхтичів, до холостяцького приміщення, в якому вже давно не бачено жінок, до чистих кімнат, у яких було б щось чернецьке, якби дядя Вася не наповнював їх своєю енергійністю і не пропонував нам щоразу «по чарочці». Ми не могли зрозуміти, чому Льоня досі не одружився, чому він уникав дівчат, хоч яка б із заводських красунь не пішла на одне тільки його скинення бровою! На знак солідарності з батьком? Але той прожив бурхливе, тяжке, щедре пригодами життя, то був один час, а тепер зовсім інший. Нам якось мовби навіть жалко ставало Льоню, цього гарного, зграбного в рухах чоловіка, з точним розумом, з точними судженнями, ми губилися перед ним, перед обширом його знань, ми навіть сідати не наважувалися, а так і стовбичили перед ним, і він теж підводився з вигідного кріселка, в якому напівлежав з книжкою, ставав серед нас, мов серед високих і дурних двох деревин, повертав то до одного, то до другого своє бліде обличчя, просвітлював то мене, то Гена своїми пронизливо-розумними очима, і ми ще більше відчували, які ми дурні, які нестелепкуваті, які молоді, висловлюючись термінологією Чемериса.

Для мене взагалі характерне оте почуття, що його хтось влучно назвав комплекс нижчості. Завжди всі мені здаються вищими за мене, благороднішими, розумнішими, і голоси в них гучніші, і очі світліші, і сили більше. Мені навіть здається, що таке відчуття притаманне переважній більшості людей, бо якби це було не так, то люди сідали б одне одному на голову і суспільство наше перетворилося б на суцільне пекло.

А так, коли на тисячу — один нахаба, це ще можна якось знести.

Шляхтич був заполонений ідеєю вдосконалення власного, вдосконалення суспільства, цілого світу.

— Треба рватися, випручуватися, виборсуватися,— палаючи поглядом, бігав він по кімнаті, мабуть маючи на увазі в таку хвилину не себе і не нас, а швидше свого батька, життя якого завжди стояло в нього перед очима,— світ немилосердний, він всіляко пригнічує людину, знаходячи для цього безліч способів, і людина повинна рватися з його пут, як альпініст у прагненні до верхогір'їв, щоб знищити владність їх величі над позірною малістю своєю, бо ніщо не може дорівнюватися людському духові. Найвище досягнення людського духу для мене — Ленін. Його революція! — це не просто революція рівняння людей, відновлення втраченої людським родом справедливості, я чомусь хочу бачити в ній насамперед вічний поступ, вічний розвиток, вічне досконалення. Ніщо не зупиняється, йому не треба давати зупинятися; марксизм теж не створював світу раз назавжди, як непорушну даність. Маркс підкреслював, що світ треба перетворювати. Ленін революціонізував світ.

І революція повинна тривати щодень, у всьому, у кожному. Революція повинна продовжуватися навіть із своїми протилежностями...

Це нам пасувало, нам це подобалося, ми відчували себе так, мовби стаємо вищими, значимішими, нас теж закликувано до перетворення світу, і ми готові були взятися до цього відразу, як тільки Ген збігає до Алі, а я помрію про сірі очі або теж перетворюся на безмовного супутника Генового в його безнадійній мандрівці до Алі Чемерис. Але ми ніяк не могли пояснити собі поведінки Льоні Шляхтича, його відчуження від деяких суттєвих проблем, ми дедалі важче могли зносити пустку й сум цього помешкання, яке вже стільки років не чуло жіночого голосу в своїх стінах, не чуло легкої жіночої ходи, де не було давно отого непередаваного духу, який задомовлюється в кожнім помешканні, в якому з'являється жінка.

Але хіба можна все пояснити?

— Якби все на світі можна було пояснити, тоді не існував би «Дон-Кіхот»,— сказав якось Льоня Шляхтич, правда, з іншого приводу, бо про жінок ми мовчали, не вміючи поєднати таких понять, як «жінки» і «революція».

«Дон-Кіхота» я не читав. Пробував якось, але не подужав: здався нудним. А може, злякався, що книжка товста. Хоч деякі товсті книжки читав. Наприклад, «Щит і меч». Можна було б зекономити час, подивившись фільм, але тоді я ще не знав, що буде фільм, тим більше, що прекрасну можливість економити час мені й моїм одноліткам дав Сергій Бондарчук, поставивши свою «Війну і мир»; потім ми економили час вже не тільки на Толстому, але й на Достоєвському; певно, я діждуся, коли порядних книжок взагалі не читатимуть, ковтаючи їхній зміст на півторагодинних кіносеансах, зате гаятимуть час за жуванням тих не-

здарних писань, які не зможуть приваблювати навіть кінопрацівників.

Ну, а щодо намагання все пояснити, то несподівано зробив таку спробу Чемерис, в якого я, видно, все ж заслужив сякетаке довір'я.

Так само, не відриваючись від роботи, він пробуркував тепер щодня до мене по кілька слів, з яких вибудовувалася ціла теорія життєвої поведінки. Якщо стулити всі ті уривки докупи, то могло б вийти таке:

— Ти, молодий, слухай, поясню. Може, колись навчишся гнати трубу — пригодиться. Чоловік повинен уміти гнати трубу. Ти ще молодий — нічого не знаєш. Може, ніколи й не навчишся (весела перспектива!). Є люди, які стоять на своєму місці і щось роблять, а є ті, що заздрять. (До яких же належу я, цікаво?) Ти йому — хліб, а воно писком крутить. Ти йому сталь, а воно під тебе риє. Само не вміє і другого міриться збити з пуття. (Я теж не вмію, але збивати з пуття Чемериса? Не для мене заняття). А робочий чоловік що? Повинен стояти на своєму місці й робити своє діло. Отак, молодий. Хоч де будеш, а все хтось зазіхатиме на твоє. Нечистоти в бочці возитимеш — теж комусь заздрісно стане. Скаже: «Гній возить і білу булку їсть». І видиратиме в тебе ту булку з рота. Ти, молодий, хочеш навчитися? Дивись — і все. Про роботу мовити? Зайве. Роботу треба робити. А обкидати її словами — сміх і гріх. Треба гнати трубу.

Нецікаво говорив Чемерис. По роботі, то я б, не вагаючись, присвоїв йому звання народного артиста трубної справи, а щодо житейської теорії, то в ній привабливого не було нічого. Міряти такою міркою життя і мати водночас таку дочку... Незбагненно! І, напевне ж, Чемерис те саме говорив також Генові, але на того це не подіяло відлякуюче, і Аля ніскільки не втратила на своїй привабливості. Та що вдієш? Раз чоловік зміняв дипломатію на біле личко, то вже відступати нема куди!

Такою була розстановка сил перед початком подій, у яких я брав участь уже як дійова особа, а не як спостерігач сторонній, бо досі все ж таки мене слід було залічити до спостерігачів, активним я не міг назватися ні щодо Чемериса, ні щодо Шляхтича-молодшого, ні тим більше щодо Гена і Алі. Активною була тільки моя неприязнь до Токового, але я всіляко її стримував, розуміючи, що тут грають вирішальну роль мої родинні почуття, в моїй великій і дружній родині я теж ще перебував у ролі чинника не дуже активного, мене й далі трактовано як учня, я ще мав навчитися чогось у тяжкій школі життя.

Для мене ж самого все нагадувало до часу якусь гру — то веселу, то сумну, то цікаву, то досить ординарну, а що кожна гра неодмінно повинна мати твердо усталені правила, справедливе суддівство і бути якщо не захоплюючою, то принаймні цікавою, то я собі й нотував уважно, де порушується цей

триєдиний принцип, хто його порушує, свідомо чи несвідомо, але все це нотувалося без видимої потреби, з погляду чистого аматорства і, звичайно ж, не з погляду вічності — не тільки спінозівського, а навіть крижнівського, обмежуваного прихильним (а чи неприхильним) поглядом Алиних очей.

6

Існує безліч речей, про які можна б розповідати. Кольорове телебачення і Олімпійські ігри, космічні польоти, уссурійські тигри, воднева бомба над Тихим океаном і жайворонки над Скрипайкою, кава з угорських автоматів і отруйні дими заводу шлакодобрив, дикі коні Паміру й Останкінська вежа, реактивні літаки і місячне сяйво на сріблястій риб'ячій лусці, заклопотана запацьореність бульдозерів і міні-спідниці, Братська ГЕС і тверді коліна дівчат двадцятого століття, авіаносці й комбінат штучного волокна (сорок тисяч дівчат!), електрогітари й журнал «Здоров'я» для пенсіонерів, тисячоліття павутина в темній піраміді Хеопса і Бріжжіт Бардо з безгубим усміхом, лабораторії, клініки, пересадка серця й гортані, ампули, автомобілі, українська горілка з перцем, уральські самоцвіти й ансамбль Вірського, романи Сіменона і червоні підтяжки з НДР, вбивства братів Кеннеді й конкурс естрадної пісні в Сопоті, війна у В'єтнамі, і війна у Конго, і війна на Близькому Сході, і війна на Далекому Сході, реваншисти, які мріють про війну в Європі, але нам по двадцять, і нам не хочеться війни ні в Європі, ні будь-де, нам хочеться жити, і якби кожного з нас спитали, що треба для того, щоб жити, кожен знайшов би свою власну відповідь, може, всі відповіді були б різні, несхожі між собою, при цьому, напевно, розповідалося б про безліч найрізноманітніших речей, бо наше століття напхане подіями й речами ще щільніше, ніж Чемерисів час роботою коло стана, але якби спитали мене, то я б надав перевагу нашій власній історії, яка сталася в нашім цеху, хоч вона й може видатися декому, може, занадто технізованою, але для мене вибору поки що не існує, бо двадцятилітні ще не мають так багато історій в запасі, щоб могли вільно вибирати й пропонувати на будь-який смак.

Отож техніка. Дійові особи майже ті самі.

Почалося все, як мені здавалося, з приїзду Зізі. Насправді ж почалося давніше на цілий рік.

Наш цех тоді одержав спеціальне завдання. Труби незвичайного профілю, незвичайної структури і для незвичайної споруди, скажімо, щось атомне, ракетне, але я не уповноважений говорити про це докладніше, та й не треба.

За кордоном закуплено два з чимось десятки станів, все це за чисте золото, про що нам повідомили недвозначно, але труби, які ми мали випускати, були набагато цінніші за все золото

світу. Одне слово, з погляду вічності вже й не спінозівського, а ще вищого. Стани ще й не змонтовано, а вже надіслано план, вже десь ждали наших труб, ждали з неабиякою нетерплячістю, про що свідчив отой план.

Там ішлося на метри (звичайно труби міряють на тонни, але тут тонни були б просто безглуздям), а якщо розшифрувати до кінця, то й на кілометри. Так ніби наш цех усуціль складався з Чемерисів.

Стани мали якусь там свою технічну англійську назву, але ми їх відразу охрестили «рок-н-роли», бо звучало майже так само, а ще доводилося чоловікові витанцьовувати коло цих машинок, мов у тому вже забуваному шаленому танці, вихилятися й вигинатися,— і однаково діло йшло туго. «Рок-н-роли» вигадав якийсь спец, щоб робити клюшки для гольфа. Може, воно для клюшок і годилося, але для нашого завдання не підходило аж ніяк. Хто вгатив у «рок-н-роли» золото, чому відразу закуплено їх таку кількість, чи їх пробували перед тим (хоч ми бачили, що ніхто не пробував), чи питали думку спеціалістів хоча б таких, як Євген або навіть я? «Ось тобі ще,— казав я Євгенові,— якби ти навіть не зміг стати дипломатом, то міг би принаймні піти по зовнішній торгівлі і не став би купувати за золото таку єрунду, як оці «рок-н-роли».— «Хіба купуєш те, що треба? — сміявся Євген.— Береш, що є».

Він міг сміятися, бо одержав нарешті стан, і хоч нічого не міг на ньому втнути, але однаково почувався на сьомому небі, тоді як я досі ще ніс тягар Чемерисового рабства, і майбутнє моє, яке почало було вже вимальовуватися, знову сховалось за хмари невідомості, бо на «рок-н-ролах» годі було й мріяти про самостійність. Євген доскочив свого тільки завдяки тому, що станами забили всі шість прольотів нашого цеху, тут важила не його прокатницька якість, а просто сліпа кількість цих зарубіжних машинок, будь вони прокляті.

Труби не йшли. Не те що кілометрами — метрами навіть не йшли. Ми не випускали нічого. Десь там були телефонні дзвінки, телеграми, сердиті домагання, до нас у цех все це доходило у вигляді щоденних зборів, нарад, літучок, накачок, нам досить прозоро натякали про золото, вкладене в «рок-н-роли» (так нібито ми його вкладали), повторювали відомі слова про те, що «народ жде» (так ніби народ — то було щось стороннє, а ми вже й не належали до нього), та нас не треба було й агітувати, всі добре розуміли, ми крутилися коло «рок-н-ролів», ми бігом вигадували сотні пристосувань і поліпшень для примхливих чужинців, ми приноровлювали їх до своєї роботи — і труби все ж таки пішли, щоправда, туго, неохоче, ще неякісні, калікуваті, але пішли! Чемерис першим освоїв «рок-н-рол», він не став ламати собі голову над вигадуванням різних удосконалень, бо сліпо вірив у те, що механізм створений уже несе в собі потрібну досконалість і найкоротший шлях до його використання —

вивчити цей механізм якомога швидше, зрозуміти його, мов живу істоту (хай би він спробував збагнути з-поміж живих істот бодай одну: свою власну дочку Алю!), а решта — справа твого вміння.

— Ти, молодий, дивись,— з похмурою гордістю казав він мені,— ось це так, а оце отак, а більше воно аж ніяк тобі не дасться до рук. Треба, щоб давалося до рук. А вже з рук ти його не випускай. Ти ще молодий, тобі важко втямити, але дивись...

Все-таки було в цьому чоловікові щось демонічне. Ніколи я не бачив, щоб людина так працювала, ніколи, мабуть, і не побачу. Якби хтось став вимірювати людський коефіцієнт корисної дії, то в Чемериса він би сягав ста процентів. Мені таке й не снилося. Чемерис тільки похмикував, спостерігаючи за моїми метаннями, за моїми наївними спробами дорівнятися йому бодай у дрібницях.

— Ти ще молодий,— сказав він майже співчутливо і навіть з виразною, здавалося мені, симпатією,— не став ще на своє місце. А чоловік повинен твердо стати на своє місце.

Він таки справді твердо стояв на своєму місці, бо першим у цеху почав «гнати трубу» і на «рок-н-ролі». Поволі-поволі дійшов до запланованої норми (нам сама ця норма здавалася божевіллям, бо хтось запланував її, навіть не бачивши ще «рок-н-ролів»), потім норму перевищив, перевищив ледь-ледь і застряв на цій цифрі на кілька днів, але й того сталося задосить для нечуваного галасу довкола досягнення Чемериса (про мене ніхто не згадував, так наче мене й на світі не було і то не моєю рабською працею послуговувався визискувач Чемерис), до цеху набігли кореспонденти, притягли мікрофони обласного радіо, кореспондентські блокноти, білі й рожеві, звішувалися довкола, мов язики спраглих тварин, від Чемериса вимагали слів, заяв, запевнень, побажань, але не на того напали, з таким самим успіхом вони могли шукати торішнього снігу коло нагрівальних печей, Чемерис знав своє діло, мене він теж не уповноважував до заяв, та мене ніхто й не питав, тоді приходив Токовий і від імені передовика виробництва, майстра комуністичної праці Чемериса, казав те, що належалося в таких випадках, і ми могли спати спокійно.

Кожен жде своєї нагоди, своєї години, свого часу. Одні так і не дочікуються, другим нагода вскакує сама до рук, треті беруть її силоміць, загнуздують час, примушують слугувати собі. Якби мені сказали, що кляті «рок-н-роли» стануть для багатьох з нас саме тим єдиним, може, шансом виказати найвищі свої людські гідності, я б просто розсміявся на таке припущення. Починати завжди найважче. Хоч як намагаєшся, однаково почнеш із чогось несуттєвого, вибереш невдало, не зловиш тої миті, з якої починається людина у своїх найвищих вартостях. Розгубленість і невміння зупинитися на чомусь одному, як у ав-

торів пісні «Щит і меч» «С чего начинается Родина». Співає дуже проникливо і задушевно, всім подобається, але з чого починається Батьківщина, так і не збагнеш. Може, з того, а може, й з сього. Людина теж має багато початків, і якщо вибираєш якийсь один, то це зовсім не свідчить про його визначальність, а тільки про необхідність зупинитися на чомусь одному.

Так виникають у нашому цеховому житті «рок-н-роли».

Євген, як я вже сказав, одержав стан. Труб не давав, але стояв коло стана, був самостійним чоловіком. Напевне, сміливіше поводитиметься з Алею, не мовчатиме більше, бо й скільки можна мовчати?

Токовий мав нагоду виявити свою енергійність, якої бракувало старому начальнику цеху, Токовий ставав героєм дня, присмоктавшись до Чемериса, бо всі газетні статті починалися й кінчалися словами: «Як сказав заступник начальника цеху товариш Токовий...», «Як заявив товариш Токовий...», «Як повідомив нам товариш Токовий...»

Чемерис славний був і до цього. Все мав. Золоті руки. Найвища продуктивність. Артист своєї справи. Унікальний талант. Але одне діло виказувати артистизм там, де ще хтось може виказати хоч не такий, але теж артистизм, і зовсім інше — «рок-н-роли», на яких поки що вмів працювати один-єдиний чоловік у цілій країні, а може, й у цілому світі — і чоловік той був Чемерис!

На самому Чемерисі я не помітив ніяких змін. Здавалось, його не обходить гамір довкола його успіхів, здавалося, що позбавлений він і того робочого нерва, від подразнення якого народжується пишання власним умінням, власними успіхами. Чемерис виказував якусь величальну незацікавленість зовнішніми наслідками свого великого вміння, якщо він і отримував насолоду, то глибоко заховану, він вкушав її потайки, мов той самотній алкоголік, що не любить розпиватися на людях, а цмулить без свідків, зачинивши двері й завісивши вікна.

І чесний був Чемерис, не можу відібрати в нього цього. Коли він перекрив перший рубіж, дав, скажімо, триста метрів труб за зміну (число цілком умовне, я беру його лише для наочності), а потім, поступово нарощуючи темп, вмикаючи якісь не відомі мені свої внутрішні механізми (мені здавалося іноді, що Чемерис сам у собі невичерпний, він би міг змагатися з двигуном внутрішнього згорання, з найпотужнішим дизелем і навіть з атомною електростанцією помірних габаритів), дійшов до дев'ятисот метрів, тобто майже до цілого кілометра труб, що вже переходило будь-які межі наших уявлень про можливості тричі проклятих «рок-н-ролів», так от, коли Чемерис дійшов уже, здавалося, грані ймовірного і тут виявилося, що всі його успіхи не варті навіть розрекламованої в свій час копійки, то треба віддати йому належне: він не зчинив непотрібного галасу, не бив себе в груди, не доводив того, чого не можна довести, він

високо ставив чесність і честь робітничу, його, щоправда, приголомшило те, що сталося, навіть якось мовби зламало його внутрішньо (я помітив це лише тому, що весь час був коло нього), уперше за всі місяці, проведені разом із Чемерисом, я побачив якийсь ніби винуватий вираз на його обличчі. «Ти, молодий, ще не все можеш розуміти»,— буркнув він тоді мені, намагаючись приховати своє збентеження, а я промовчав, хоча міг би сказати йому, що ніхто не володіє такою спостережливістю, як молоді, бо вони ще не мають дару самозаглиблення, вони вбирають в себе світ, їм усе цікаво, їхні очі спрямовані на довколишнє, на людей, на квіти, на дерева, на небо, на барви, на рух у всіх його різновидах і вираженнях. Може, молодість не завжди співчутлива, може, вона не вміє пробачати, може, насмішкувата, може, легковажна, може, нетерпляча, може, несерйозна, може, примхлива, але вже уважності в неї не відберете, не зможете відняти.

Що ж сталося?

А те, що рано чи пізно повинно було статися: Чемерис напоровся на Алю, на власну свою дочку, яка успадкувала від батька доведену до абсурду вимогливість до людей і до самої себе, а що батько теж належав до людства, то винятку не міг становити й він. Аля забракувала всі труби, які видавлював зі свого «рок-н-рола» Чемерис. Звісно, разом із ним працював і я, отож брак припадав на нас двох, але я схильний приписати все Чемерису, раз успіхи приписували тільки йому, мене ніхто не згадував, я не існував при досягненнях — не набиватимуся зі своїм існуванням і при бракові.

Аля забракувала все. Чутливі, досконалі, унікальні механізми малювали просто кошмарну картину. Тріщини, ум'ятини, внутрішні порожнини, розриви — ці труби нагадували слова, в яких тільки половина правди, хоч зовні слова круглі й досконалі, так само були круглі й досконалі труби Чемерисові, але тільки зовні, тільки для невтаємниченого ока, для звичайного буденного людського ока, не озброєного чутливими механізмами, безжально точними і невблаганними в своїх присудах.

Аля забракувала всі труби, випущені Чемерисом, і він не став бунтувати, не докоряв дочці, не сварився (бо могла ж на її місці стояти інша дівчина, інший контролер, хіба б від цього щось змінилося?), він покірливо прийняв присуд технічного контролю і сказав мені таке: «Завтра, молодий, трубу не гнатимем. Розгвинтимо цю заразу ще раз (бо ми вже розбирали стан, і Чемерис вивчав у ньому кожен гвинтик) і ще раз обнюхаємо, поки нашпинимо, де воно смердить імперіалістом».

Висловлювався Чемерис завжди досить круто, так що доводиться пропускати вставні слова, яких він вживав, окрім наведених тут, але й працював цей чоловік добряче. Такому пробачаються слова вставні.

Але ні про яке розгвинчування не хотів навіть чути товариш

Токовий. Він заявив (щоправда, цього разу не для преси і не для широких мас, а тільки в межах нашого цеху, де він міг заявляти досить вільно майже все, що хотів): не може допустити, щоб кращого виробничника — гордість заводу, прапор, маяк, ідеал,— до якого мають прагнути всі (так він називав Чемериса, і всі ми, власне, й не мали нічого проти), щоб, отже, такого чоловіка через якусь там тріщинку в трубі, тріщинку невидиму, майже неіснуючу, могли знецінити, вибити його з трудового ритму, чим може бути загальмований важливий державний процес по освоєнню нової техніки.

Токовий не дуже й говорив — він діяв.

Передовсім повернуто всі права на зроблене Чемерису. Після висновку технічного контролю виходило так, ніби ми з Чемерисом нічого взагалі не робили, раз випустили брак. Токовий розпорядився труби списати в брак, але нам із Чемерисом в табелі виставити всі ті виконання й перевиконання, яких ми досягли, ще не відаючи про брак. Він також розпорядився, щоб Чемерис «гнав трубу» далі. Пояснень нікому не давав, але якби відшукалися охочі до пояснень (а їх у нас був повен цех, і ми з Чемерисом найперші серед них), то міг би легко мотивувати свої рішучі настановлення.

Бо:

якщо, скажімо, група людей зробить автомобіль, а той автомобіль чомусь там не побіжить, то групі людей треба заплатити за роботу? Треба. Адже автомобіль зроблено. Чемерис теж випустив труби — отож треба платити.

Бо:

нове завжди невідоме й відлякуюче. Якщо станемо відлякувати робітників ще й ми, хто ж тоді братиметься за нову техніку?

Бо:

здескредитувати передовика Чемериса лише на тій підставі, що перша сотня труб виявилася неякісною, зашкодить усій нашій справі невпинного й нестримного просування вперед, яка, справа тобто, базується на досягненнях і енергії прапороносців прогресу, до найперших лав яких входить Чемерис, наша гордість і наша радість.

Бо:

якщо говорити простіше й відвертіше, то наш цех одержав важливе державне завдання, негайне, майже оборонне завдання, виконати яке можна тільки тоді, коли всі працюватимуть, як Чемерис, тому ліпше випустити тисячу метрів труб, з яких лише десять метрів будуть якісними, аніж не випускати жодного метра, бо тоді не буде ні якості, ні кількості, а мислити треба діалектично.

Все це я уявив собі, бо приблизно міг вгадати, що може сказати за тих чи інших обставин товариш Токовий, до якого я мав перманентну ненависть за те, що він учинив із моїм бать-

ком, але згодом виявилося: в своїх першопричинах ненависті до Токового я помилявся, надавши перевагу тому, що лежало на поверхні, і знехтувавши неусвідомленим, яке згодом переросло в стверджену фактами певність.

Чемерис виявився твердим чоловіком. Жодне «бо» Токового на нього не подіяло. Не подіяли вмовляння, не поміг і керівний крик.

— Ти молодий,— сказав він Токовому,— повчись трохи терплячки.

Ще він вжив кілька вставних слів, надзвичайно доречних у тій ситуації, і Токовий відступив, бо на Чемериса не було ради.

Це було просто прекрасно. Якби я належав до трохи чутливіших натур, я, мабуть, кинувся б цілувати Чемерису руки. Чесні робочі руки, як прийнято казати.

Але мій герой для наслідування однаково не Чемерис, а Шляхтич, Льоня Шляхтич.

7

Він вражав усіх ввічливістю, тихою делікатністю, через те здавався майже непомітним у цеху. Тільки після тривалого й уважливого вивчення цього чоловіка ти переконувався, що його ввічливість — це замасковані сумніви, яким він піддає все навкруг, і найперше (хоч у це важко повірити) самого себе! А що таке людина, яка сумнівається в самій собі, у власних своїх силах? Це людина, яку точить зневіра, інтелігенція в найгіршому розумінні слова, коли мається на увазі нерішуче пристосовництво, жахкання між протилежними берегами, невміння пристати на той чи інший бік, неспроможність вибору, а життя, зрештою, хоч що б там не казали, є насамперед вибором, та ще й не простим, не таким, де варто лиш простягти руку й зірвати яблучко червонобоке а чи восково-жовте, а вибором з виборюванням, а затятою змаганиною; я затямив це ще тоді, як лежав на дивані в своїй суглобній розгвинченості і ждав, що мені в рот влетить щось смачне й солодке від плодів життя, але не влітало, і ніде само не влітало, хоч ти казись, я заздрив хлопцям, які вміють самі взяти, які не бояться погнатися за тими плодами і на Куріли, і на Єнісей, і в Норільськ, і до чорта в зуби!

Шляхтич зовні належав до людей незбагненних, мрійлива його ввічливість спершу спантеличувала, а згодом могла й відштовхувати від нього людей рішучих, звиклих до величного єдиноначальства в своїх діях і до, можна б сказати, брутального хапання бика за роги в кожному окремому випадку, а життя, власне, й складається з окремих випадків, дочіплюваних один до одного, як вагони до поїзда.

Ми з Євгеном знали ще один бік Льоні Шляхтича, його до-

машню мрійливу філософічність, його необмеженість у запасах знань, іноді просто непотрібних звичайній людині, але в цеху він повернутий був до людей іншим своїм боком, саме тим, який становив головну його сутність стосовно до товаришів по професії, і тут мали цінувати Шляхтича тільки за те, що він виказував, а виказував він небагато: ввічливу тихість, майже непомітність, надто ж у зіставленні з дебелістю Токового, якого я пам'ятав майже таким худорляво-непомітним і навіть одухотвореним, як і Шляхтич, але в короткім часі Токовий позбувся невизначеності в характері, може, стало йому в пригоді випадкове потовщення тілесне, нерішуча кількість перейшла в злу якість, він прокинувся одного ранку дебелим уже не тільки тілесно, але й духовно, ідеологічно, так би мовити, дебелість свою Токовий не тільки відчув, але й вирішив належно використати, мовляв, достобіса духовність і витончену делікатність, чоловік живе серед заліза й надтвердих матеріалів, тут тонкощі — зайва розкіш, злочинне розтринькування людської енергії, тож хай живе слонячість, носороговість, бегемотовість; чим ти важчий, тим більше зможеш накірчити, підгнітити проблем, легше проб'єшся, бо життя — це ліс, крізь який треба проламуватися по-бульдозерячому, а я теж бульдозер, і це назвемо, як захочемо: чи непоступливістю, чи ідейною цілеспрямованістю, чи боротьбою ідеологій; це вигадав не я, вигадав хтось стократно мудріший, але вигадав він для мого вжитку, і треба належати до останніх дурнів, щоб не скористатися.

Токового ніхто не любив, але в ньому відчувалася сила, тому за ним ішли, він не просто підміняв часто недугого начальника цеху, він витісняв старого інженера методично, вперто, з неминучістю усталеного порядку, за яким змінюються пори року або тихо пересуваються по небу зорі й планети. Закон змінності!

Якби запропоновано вибирати між Токовим і Шляхтичем, всі вибрали б Токового, навіть Євген, а в спільники до Шляхтича записався б хіба що я, склавши в такий спосіб його одноосібну армію. Бо Євген, хоч ми і відвідували чоловіче товариство Шляхтичів для душевного спочинку або, навпаки, для покрепи, все ж таки володів прямолінійністю Токового, іноді, може, перевершуючи того в своїй упертості. Євгенові (називатиму його вже так, бо не було Єньки з дитинства, не було Гена, якого я проводжав до столиці, був тільки Євген, юнак, який твердо стоїть на ногах, стоїть там, де він хотів стояти, і ніщо його не сколихне) не йшлося про мрійливість шукань, сумніви, відверті а чи сховані за ввічливістю або байдужістю, він відкидав, він летів, як випущена з лука стріла, не як ракета, бо ракету, завдяки радіоелектроніці, можна завертати з льоту куди завгодно, а давня примітивна стріла, хоч яка недосконала й обмежена в своєму засягу, мала все ж таки ту перевагу, що неодмінно долітала, куди була пущена,— так от Євген і належав до

людей-стріл, він сам себе вистрелив. А куди? Дуже просто: туди, де Аля.

Аля жила в маленькому робітничому місті. Євген теж мав покинути столицю попри все на світі і жити в нашому місті. Там, де жила Аля. Аля працювала на трубопрокатному, і Євген мав там працювати. Якби Аля зависла над землею на повітряній кулі, Євген теж надув би собі кулю і завис над землею. Аби лиш там, де Аля.

Може, збоку воно й смішно, але я мав свої радісно-сірі очі, а чого б чоловік не зробив задля таких очей! Може, далекі, намріяні мною більше, аніж існуючі насправді сірі очі саме й були тим поштовхом до мрійливого суму за чимось вищим у противагу вульгарній приземленості Токового, не позбавленій, як мені уявлялося, користолюбства. Не завжди можеш точно висловити те, що клубочиться в голові. Тільки в магазинах до всіх товарів причеплено етикетки. В житті безліч явищ не мають етикеток. Тоді або ж хапаєш першу-ліпшу (як Євген) і вдовольняєшся на часі, або ж сидиш, ждеш, поки хтось розставить ті речі по полицях понять і візьме тебе за руку й поведе на екскурсію. Тоді гірко думаєш: а навіщо ж моя власна голова? Заметушишся, запрагнеш чогось, але спалах минає і знову живеш ялово, в заведеному ритмі нудьги, іноді навіть діяльно, але без вдоволення. А серце жде чогось... А серце жде...

Я вигадав собі Шляхтича. Я хотів з'єднати всуціль Шляхтича і мої радісно-сірі очі, я намріяв і далекі очі, і незвичайність Льоні Шляхтича. Я вірив, що надійде час, коли Шляхтич скине з себе задумливу ввічливість і стане вимагати від усіх: «Думайте!» І по обличчях бачитиме, хто хоче думати, а хто уникає цього. Шляхтич мав право вимагати від людей — для мене це не підлягало жодному сумніву, він сам видавався мені сконцентрованим, оголеним розумом, як буває оголений нерв під час зубного болю.

Але, ще здавалося мені, Шляхтич ніяк не може застосувати свій розум. Як атомну енергію в мирних цілях.

Застосує.

І застосував.

Він використав «рок-н-роли», з якими в нас у цеху нічого не виходило, на яких сам всемогутній Чемерис гнав брак.

Найголовніше ж — Шляхтич повірив у мене так само, як я весь час вірив у нього. Він забрав мене від Чемериса, який і далі гнав тільки брак, ретельно й безжально виявлюваний Алею (між ними існував мир, батько з дочкою йшли з заводу разом, приходили на роботу теж разом, Чемерис ішов завжди мовчки, Аля щось похмикувала йому по дорозі, але взаємини їхні не погіршали від того, що дочка буквально без ножа різала батька своєю прискіпливістю й педантизмом), і поставив... до Євгена. Так нарешті ми з'єдналися після багатьох років, після того, як я заліг колись на дивані, а потім тинявся по курсах,

а потім вилітав із танка, а Євген тим часом теж доходив до кінця шкільних премудростей, потинявся по столичних тротуарах нашого міста, став дійовою особою давезного спектаклю під назвою «Батьки і діти», визирив із далекої далечі Алю, відмовився від дипломатії, знову опинився в місті нашого дитинства, але вже не як син головного інженера, а як самостійна одиниця, заполонена прагненням стати повноцінним робітничим класом, що йому зрештою і вдалося, перш ніж досягнув цього я. Відповідно до наших заслуг Євген став наді мною, тобто я мав виконувати в нього ту саму роль підручного, яку виконував у Чемериса. Від Чемериса Токовий би мене нізащо не відпустив, бо його прихильність до моєї скромної особи ще зросла і вже набувала розмірів майже загрозливих, але тут втрутився начальник цеху, який відкинув усі свої хворощі, не добув строку в черговому санаторії, товкся в цеху, прибирав усе до рук, забирав у Токового владу, з якої той не зумів скористатися, бо «рок-н-роли» загрозливо й лиховісно не бажали підкорятися, власне, вони просто не могли давати того, для чого не були пристосовані.

Так от, начальник цеху (прізвище його — Кузема, звали Федір Федорович, або «дубель Фе», як жартували молодші) забрав мене від Чемериса і поставив на один стан з Євгеном. Акомпанував неймовірним галасом Токовий, ввічливо всміхався Шляхтич, бо перестановку зроблено на його прохання.

Настав його час, а ми з Євгеном ускочили в число довірених осіб висуванця-інженера Шляхтича. Куди він висунеться і чи висунеться, залежало тепер не тільки від нього самого, а й від нас якоюсь мірою, хоч, зважаючи на нашу зеленість у прокатній справі, навряд чи покладав будь-хто надмірні сподівання на такий дует, тут важили тільки приховані здібності Шляхтича, він, мабуть, вірив тільки в самого себе, а нас залучив, просто керуючись давньою симпатією до своїх сусідських хлопців.

Помилка номер один.

Бо як сказав би товариш Токовий:

«Шляхтич ішов на експеримент затяжний і, може, навіть безнадійний, а для проведення експерименту йому потрібні були помічники вірні й довірливі, надто ж слухняні. Наша недосвідченість служила запорукою нашої слухняності».

Ще одне «бо».

Експеримент часто перетворює людей на козлів офірних, а жертвувати собою без вагань легше для юнаків, ще не обтяжених обов'язками по відношенню до інших людей; тут передбачається готовність жертвувати часом, зусиллями, заробітками, до деякої міри навіть мораллю, бо можеш стати об'єктом глузувань, знущань, переслідувань.

Ми радо пішли до Шляхтича, нам уже мріялися великі відкриття, потрясіння, переворот у прокатній справі, лаври і розкоші слави.

Помилка номер два.

Шляхтич, відкинувши всю свою ввічливість, жорстоко розчарував нас. Він заявив, що нічого нового відкривати не збирається і нам теж поки що не радить. Послухати цього чоловіка, що так гарно вмів розповідати про великі книги і про великі ідеї, то людство взагалі нічого не вигадує нового принаймні за останні кільканадцять тисяч років, бо саме до таких глибин сягає історія в своїх писаннях, головне ж — у легендах, найдавніша з яких, мабуть, легенда про Атлантиду, збережена для нас Платоном; а ще, може, давнішим одноголоссям загадкової минувшини слід вважати відомі тепер усім географічні карти турецького адмірала, власне, копії з ще стародавніших копій, важко навіть уявити, в яку далеч можна віднести час виникнення оригіналів карт, а ще важче, неймовірніше припустити, щоб людина минувшини, уявлювана звично печерним мешканцем, мала змогу піднятися над планетою на космічну висоту, побачивши планету, як її бачать наші космонавти, бо ті карти турецького адмірала дають зображення земних материків з висоти, а ще там є точні обриси Антарктиди, ще не покритої кригою!

Отже, людство пережило вік космічних польотів? Це ще тільки припущення. Може, знали люди й атомну енергію? Знали чи ні, а про атомну будову речовини говорили вже грецькі філософи. Ракети? Але на чому грунтується принцип реактивності? На відштовхуванні. Стрибаючи, ти вже застосовуєш цей принцип — якби земля була легкою, вона б відлітала від тебе, а так — відскакуєш від неї ти, щоразу переконуючись у її твердості. Що там ще? Польоти в повітрі? Птахи. Плавання під водою? Риби. Нічого нового в детермінованім всесвіті. Так сказав би доцент Крижень. (Чесне слово, якби я був дівчиною, закохався б у Крижня за його слова!)

Коли йшлося про нашу роботу, Шляхтич не був мастаком до пишних слів. Ми зібралися втрьох, і Льоня виклав свою ідею, просту, як світ: перш ніж пускати в стан заготовку труби, спробувати її підігріти. Не доводити до високих температур, бо тоді відбудуться структурні зміни в металі і піде нанівець сам принцип холодної прокатки, а тільки трохи підігрівати — десь, може, до двохсот-трьохсот градусів, щоб полегшити станові його роботу. Таку просту й водночас розумну річ міг вигадати, звичайно, тільки Льоня Шляхтич.

Помилка номер три.

Токовий, хоч йому про це й не казали, прийшов до нас сам. Вважав, певно, що призначення на посаду начальника цеху вже лежить у нього в кишені, тому метався і чимдуж виказував енергійність.

Токовий сказав так:

— Нащо це все?

— Що саме? — ввічливо поцікавився Шляхтич.

— Ну, оце все, витівки ваші.

У Токового були ясні, чесні очі. Він справді не розумів. Він допитувався «нащо?», він не вірив, а я вірив Шляхтичу без розпитувань, бо хотів вірити. Хотів — і кінець. Прихильність породжує віру.

Але Токовий хотів знати, і Шляхтич коротко виклав йому суть справи: вдовольнися, чоловіче, і не заважай людям, якщо вони пробують зробити щось корисне!

— А хто це вигадав? — спитав Токовий, з ясними в своїй наївності очима.

Шляхтич мав просто сказати: «Я». Але він сказав інше:

— Майстер Череда.

— Майстер Череда? — перепитав Токовий і по-панібратськи ляпнув мене по плечу.— Митько вже майстер у вас?

— Майстер Череда,— спокійно повторив Шляхтич і додав: — Той, якого ви відправили на пенсію.

— Ах, на пенсію...— Токовий лиш тепер згадав про мого батька, а я почервонів, ладен був провалитися крізь підлогу, я, здається, збагнув причину моєї появи в «команді Шляхтича»: просто він із вдячності до мого батька взяв мене до себе. А може, мій батько поставив таку умову: я, мовляв, тобі секрет розкрию, але за це мусиш підняти мого Митька, а то закисне і не прославить робітничої династії Череди.

— На пенсію...— повторив Токовий, мовби шкодував, що Шляхтич ще занадто молодий, щоб застосовувати до нього цю прекрасну, законну формулу «на пенсію».

— Вони пробували під час війни,— так само спокійно пояснив Шляхтич.— На Уралі. Нагрівали заготовку паяльною лампою. Труби йшли легше...

— Для самоварів? — спитав Токовий.

— Прошу! — Шляхтич і в гадці не мав, щоб хтось міг кепкувати.

— Для самоварів труби, кажу? Паяльною лампою — для самоварів?

— Для бойової техніки,— сказав Шляхтич і відвернувся, щоб показати щось електрикам, які монтували нам пристрій для попереднього нагріву заготовок струмом.

— Ну, ну,— помахав руками Токовий,— як сказав поет: «Твори, выдумывай, пробуй!»

Я хотів поспитати Шляхтича про себе. Мовляв, так і так, на яких умовах я сюди потрапив? Але не наважився. Бо це ж був Євген — мій товариш. Будемо вкупі, а вже там що вийде.

Зате з батьком розмови я відкладати не став.

— Ідеї подаєш молодим інженерам? — кинувся я в атаку, ще тільки переступаючи поріг.

Батько сидів за столом, озброївшись ножицями і обклавшись газетами. З того часу, як його відправили на пенсію, він щодня вирізав щось із газет і розкладав по різнокольорових

папочках, які ховав під замок. Що він там вирізав і що ховав?

— Льонько Шляхтичів хлопець з головою,— буркнув батько,— ідейний хлопець.

— А я в тебе що, безідейний?

— Ти ще молодий.

— Молодий, молодий! Це ти в Чемериса позичив?

— Сам догадався. Чого ти сьогодні такий гарячий?

— Бо не хочу, щоб мною торгували.

Батько склав свої вирізки, підвівся.

— Вмивайся, та підемо обідати. Хто там тобою торгує?

— Ти! — закричав я.— Ти мене Шляхтичу продаєш за свою ідейку з паяльною лампою. Мов у магазині подарунків: купуйте з придачею.

— Дурний ти, Митьку,— зітхнув батько,— про тебе й не згадував ніхто. А взяв Льонька, то держись.

— Ну.— В мене геть щезла охота розкрикуватися далі; не звик я до таких перепалок з батьком, та й він не звик.

— Держись за Льонька,— повторив батько, замикаючи в шухляду свої вирізки.

8

Легко сказати: держись. Так, мабуть, гукають глядачі ковбоєві, що сідає на дикого коня, котрий уперше відчуває на собі вершника. Часто в іноземній кінохроніці показують такі кадри. Так часто, що іноді складається враження, ніби там людство розділено на дві половини: ковбої і глядачі. Одні галасують і вболівають, другі пробують вдержатися на спині в дикого скакуна. Кінчається завжди однаково: кінь після всіляких вихилясів і вигибасів примудряється завернути таке, що ковбой сторчма летить на землю. Мабуть, ще не втримався жоден. Принаймні в тих кінокадрах, які мені доводилося бачити.

А в нас діло було гарячіше, ніж найрозтелесованіший огир. Ми опинилися на схрещенні всіх поглядів, до нас ставилися з пересторогою, з вичікуванням, з нас потай глузували, лаяли, зневажали, мали за ніщо. Може, й не всі, але хто ж там би мав час розбирати, скільки за нас, а скільки проти?

Ми жили серед суцільного знизування плечима. Нічого в нас не виходило. Ми не заробляли нічого. А працювали, мов каторжники.

Шляхтич випустив нарешті пазури. Вівся з нами, мов колонізатор, мов плантатор. Тримав коло стана по дві зміни. Взагалі ми забули, що таке зміна, що таке робочий день, що таке час. Мені було однаково, мав завжди коло себе радісно-сірі очі, вони світили в години найтяжчої втоми, не тьмарилися від щонай-

гіркіших невдач. Але Євген... Як міг він втримуватися коло нашого, може, безнадійного діла в той час, коли десь довкола Алі стискувалося залізне коло залицяльників, в рядах яких були такі солодкомовці, як доцент Крижень!

Ми гріли розтрикляті заготовки ледь-ледь, мало не долонями — «рок-н-рол» пускав їх з такою самою нехіттю, як і зовсім холодні. Тоді ми, розізлені, розпікали до трьохсот-чотирьохсот градусів — горіло мастило, доводилося відмовитись від прокатки, щоб не вивести з ладу стан. Ми змінювали змащення (Шляхтич спробував графіт), наш «рок-н-рол» відразу почав викидати труби з підозрілою легкістю, швидше, ніж у Чемериса. Може, нарешті, був успіх? Аля розбила наші ілюзії з безжальною жорстокістю. Зерна графіту «вгорялися» в тіло труб, творили там невидимі для ока, але не для Алиних контрольних механізмів пошкодження — труби не годилися!

Але ж ішли, чорти його бери!

Шляхтич кинувся в область. До трубного інституту. Приїхав звідти з тонкошиїм чубатим хлопцем, смішно чубатим і смішно довгошиїм, водив його по всіх заводських інстанціях, рекомендував:

— Аспірант Фрусін.

— Гриша,— казав аспірант, смішно пошморгуючи носом.

— Здається, наш Шляхтич вибрав найвірніший спосіб угробити справу,— похмуро промовив Євген, коли почув Гришине шморгання носом.

Я мовчав, Євгенові давно вже мав увірватися терпець. Ліпшої причини, ніж Гриша Фрусін, навряд чи він би й діждався. Десь щось там діялося з Алею. Вибір був надто недвозначний: Аля або наш експеримент. Я розумів Євгена і мовчав. Бо на його місці вже б, мабуть, давно кинувся, «задрав штаны», за комсомолом, маючи на увазі дівочу його частину.

Але Євген утримався ще й на цей раз. Обмежився лиш зауваженням про смішне шморгання носом.

А потім приїхала Зізі. Це був не той приїзд, коли все закрутилося в тугу спіраль, а ще тільки ніби рекогносцировка; Зізі війнула по місту, крутнулася в цеху, розсипала сміх,— ямочки на щоках, підтанцьовування і переморгування,— зачарувала все чоловіче населення й зникла. А приїздила, щоб привезти з трубного інституту, де вона працювала асистентом, свою подругу Діану. Діана призначалася в асистентки до Гриші Фрусіна. Такий молодий, а вже мав асистентку! Ми пішли подивитися на неї. Ходили дивитися на Діану всі чоловіки, жінки й дівчата — теж. Бо Діана відзначалася занадто вишуканою вродою. Така вродлива дівчина просто не пасувала до нашої обстановки. Виходила за межу явищ природних, становила суспільну аномалію так само, як наш бровастий заводський поет. Якби поет був молодший і не мав великої родини, ми б спробували його одружити на Діані. Та шкода зусиль! Діана, мабуть, не піддалася б

ні поетові, ні богові, ні чортові. Сиділа, білотіла, пишноволоса, горда, як богиня, щедро висвічувала красою, але холодом віяло од тої краси, мов із Гренландії!

— От би таку дружину Шляхтичеві! — сказав я Євгенові.

— Чому Шляхтичеві?

— Ну, він чоловік трохи незвичний, особливий. Довго не закохується.

— Його справа,— Євген, здавалося, не мав наміру обговорювати будь-чиї сердечні діла, мабуть, боявся, що дійде черга до нього.

— Але ж така краса!

— А ти скажи йому. Відкрий очі сліпому.

— Скажу, не побоюся.

І таки сказав, і Шляхтич уважно мене вислухав, навіть не посміхнувся, а за кілька день приніс мені додому великий альбом, виданий у Берліні, «Жіноча краса».

— Ось. Як різні художники розуміли красу. Тут вісім чи десять віків. Двох схожих картин, здається, не було. І двох схожих жінок — теж. Очевидно, це чисто суб'єктивне. З сфери ідеалізму. Іноді не треба боятися ідеалізму. Я не боюся.

Якби ще до кожної з таких картин та додати бодай коротку історію зображених жінок. Я спробував вигадати, але відразу капітулював. Бо всі ті жінки були зі світу мені чужого і незбагненного. Я дивився на них крізь товщу епох, наче крізь кілометрові шари темних вод океану. Бо що таке, наприклад, Саломея з головою Івана Хрестителя? Чому я повинен вважати красивою жінку, якій піднесено на блюдці відрубану бородату голову, і вона (з безсоромно оголеними персами жінка) пальцем, обнизаним коштовними перснями, намагається підняти повіко над мертвим оком?

Щоправда, я знайшов там і Діану — богиню лісів і полювання, про яку щось можна було вигадати, бо на картині з-за кущів зирили на неї і її гарних молодих служниць хтиві бородаті сатири.

Але що я міг вигадати про Діану, асистентку Гриші Фрусіна? Сам Гриша називав Діану не інакше, як «богиня», дівчина милостиво приймала це ймення, в глибині її душі, очевидно, це справляло приємність, але зовні... З однаковим успіхом Діану можна було, здається, називати ступою або кочергою — її холодна байдужість не змінилася б.

До байдужості додавалася тупа дурість. Асистентка мала нотувати результати дослідів, які вів Гриша. Він брав шматочки труб, нагрівав їх і пробував на спеціальному пристрої прокатувати. Тисячі варіантів мав він перепробувати, щоб натрапити на той режим, який був нам потрібний. Звичайна механічна робота, яка потребує терплячості. Як і кожен експеримент. Від Діани навіть терплячості не вимагалося — сама ретельність. Але «богиня» примудрялася вносити таку плутанину в записи,

що Гриша куйовдив у відчаї свій чуб, вискакував з лабораторії, біг по цеху, кричав:

— Тримайте мене, а то я вб'ю її!

Токовий терпляче спостерігав Шляхтичів «цирк». Він проковтнув і Фрусіна, і Діану, він заліг у своєму окопі недовіри, вичікував, слушно розмірковуючи, що час діє проти старого начальника цеху і на його, Токового, користь. Він твердо засвоїв розповсюджену серед декого істину, що інженер лиш тоді справжній інженер, коли він стає керівником, коли йде вгору, робить кар'єру, для чого потрібні якісь особливі якості, якийсь талант, а не просто голова й вміння думати. Голова є в кожного, і думати теж уміє кожен, але директором заводу стає один з десятьох тисяч, а начальником цеху — один з тисячі.

Шляхтич ходив і думав. І що придумав? А нічого ж! Адже все так просто: купили тобі за золото першокласну техніку, освоюй її, давай труби, проганяй крізь стан холодну заготовку, продавлюй її, пропихай, мов лиху долю. Що більше, то краще. Користь для народу і для країни тобто для чого? Для комунізму. Так ні. Він хоче щось шукати. Дірку в цілому. Якісь експерименти. Якісь викрути. Якийсь абстракціонізм у прокатній справі.

Цех не виконував державного завдання. Якщо нас з Євгеном ще могли б звинуватити в непотрібних експериментах, то решта, хоч і діяла за програмою Токового, однаково мала успіхи не кращі.

Отоді й приїхала на завод державна комісія.

Але все ж таки першою приїхала Зізі. Бо Фрусін подзвонив до інституту і, потрясаючи телефонними дротами на всій відстані до обласного центру, прокричав, що вб'є Діану, якщо її негайно не замінять. Зізі приїхала, щоб помагати Гриші. Хоч він і шмаркач. Хоч і всі ми шмаркачі.

— І Льоня Шляхтич шмаркач, по-твоєму? — спитав я розгнівано.

— І твій Льоня шмаркач! — відрізала вона.

— Чому це він мій?

— А не мій же! — засміялася Зізі.

Вона вмить перевернула в нас усе шкереберть, повитрушувала з папок усі батькові газетні вирізки, батько був перед нею цілком безпорадний, але прибігла мама, голос у неї переривався, ніколи не бачив я мами такою схвильованою, вона закричала до Зізі:

— Не смій, ти, вертихвістко! Батько працює! Він пише мемуари!

Пише мемуари? Наш батько пише мемуари?.. Але ж він усе життя писав тільки табелі. Вони й досі стоять у мене перед очима. Приносив додому засмальцьовані аркушики. Прізвище, обсяг виконаної роботи, норми, розцінки... Все це мали робити в конторі, але батько намагався сам, володів хворобливою

чесністю щодо виконання своїх обов'язків, трохи смішним видавався мені й старомодним.

Як же він міг писати мемуари? Про що? Все життя завод, завод, завод. Не стріляв, не бігав у атаки, не брав штурмом ворожих міст, не рятував челюскінців, не сидів на крижині, не здійснював безпосадочних перельотів, не стрибав на парашуті з стратосфери, просто давав метал, «гнав трубу». Які ж тут мемуари? Не зустрічався ні з царем Миколою, ні з Черчіллем, за кордоном не був, у полон не попадав, до ворожих угруповань і партій не належав, проти Радянської влади не боровся, як Савинков або Шульгін. Про що ж писати? Як боровся за Радянську владу своєю працею, своїм сумлінням, своєю честю? Але так боролося принаймні сто мільйонів чоловік. Не стануть же всі сто мільйонів писати мемуари?

— Про що ж ти пишеш? — приступився я до батька.

Тоді батько, трохи спантеличений таким несподіваним перебігом подій і дочасним розкриттям його приховуваного наміру, в який він посвятив тільки маму, трохи потупцяв і, поглядаючи без особливого довір'я на Зіну, тихо сказав:

— Про комуністичну ідейність.

Тут підлетіла Зізі, почепилася на батькові, чмокнула його в щоку, шепнула на вухо:

— Дай почитати.

Я зняв її з батькової шиї, відставив убік.

— Це тобі не «Щит і меч».

— Сам читай про своїх шпигунів! — огризнулася Зізі.

— Не про шпигунів — про розвідників.

— А чи я там розбираю! Тату, даси?

— Він ще не закінчив,— втрутилася мама,— а ти безсовісна! Все порозкидала.

— Я зберу, зберу! — застрибала Зіна.— Мить, помагай мені!

Ми згадали дитинство і стали повзати по кімнаті, збираючи вирізки; ми зіштовхувалися, жартома борюкалися, валяли одне одного на підлогу, реготали, батько теж усміхався, дивлячись на нас, мама пішла доварювати обід, газетні вирізки знову вляглися в різнобарвні течки, ми жирували з Зіною, як десять років тому, коли ще були школярами і не мали на гадці нічого, крім пустощів, але в мені не пропадав подив, я не міг позбутися нового, щойно народженого почуття, мною заволодівала розгубленість, викликана несподіваним відкриттям: мій батько, майстер-пенсіонер Матвій Сергійович Череда, пише мемуари, які назвав «Про комуністичну ідейність». Видно, це не спогади і не мемуари, а роздуми про життя, до яких я ще не доріс навіть у припущеннях, для мене задосить було й радісно-сірих очей зі спогаду, як для Євгена — мовчазного страждання коло неприступної Алі; навіть роботу ми трактували ще мов спорт, відразу мріяли про рекорд, про стрибок вище за всіх, не дбаючи за підготовку, а підготовка починається із зародження ідеї, і

потім, якщо не просвітлено буде твій труд високою ідейністю, то видасться він марудний, утомливий, нікчемний, не стане тобі терпцю, кинеш ти, не довівши замірів до завершення,— може, через те так багато невикінчених справ у житті, що не вміють підкорити всього себе одній ідеї, бо це зрештою вдається небагатьом.

Щонайменші внутрішні зрушення мають вириватися назовні, надто ж коли тобі двадцять літ. Я штовхнув Зіну занадто сильно як для пустощів; вона боляче вдарилася плечем об ніжку столу, здивовано й ображено стрельнула на мене зеленкуватістю своїх очей:

— Чого штовхаєшся? Зрадів, що дурний виріс?

А я не хотів бути дурним, тобто наївним, дитинство моє скінчилося вже давно, хоч років проминуло й небагато. Тоді були шкільні стільці з тоненького пруття, маргарин замість масла, штапельні сорочки брудно-лякливих кольорів, погано освітлені вулиці. Але чи я те знав? Трава була тоді така сама, і морозиво хоч і водянисте, але було, і небо, може, навіть краще, бо американський У-2 ще в ньому не з'являвся.

Дитинство має в собі щось рослинно-безтурботне, сприймаєш світ лише як таку чи іншу гру, згодом пробуєш перенести в своє свідоме життя звичку до тої гри, всіляко маскуючи свої наміри свідомо чи мимоволі, але рано чи пізно стається щось таке, коли доводиться покінчити з грою назавжди, це приходить або в зболеності від невпинних ударів, або в щасливі хвилини просвітлень, відомих мислителям і мрійникам, дехто намагається силоміць проволокти дитячу гру крізь роки на зразок отого доцента Крижня, що хотів заманити в хатку, збудовану з слів, гарну дівчину Алю! Моя гра скінчилася дочасно. Може, коли вилітав я з танка, може, як схилялися наді мною радісно-сірі, незабутньо сірі очі, може, від невдач у цеху, де вже, здавалося, ти ось-ось мав ухопити в свої руки якийсь там кусень матеріального чогось і сам, уперше в житті, створити щось нове, новий маленький світ витворити і прилучити його до твореного цілим робітничим класом, але руки натрапляли на порожнечу, сили йшли в пісок, так ніби ти боровся з сизим димом або з туманом.

А може, гра кінчалася сьогодні, в отому злякано-торжествуючому вигукові нашої мами про те, що батько мій, майстер-прокатник Матвій Сергійович Череда, «пише мемуари»...

9

«Що ж ти пишеш, батьку?»

Певно, так мав я спитати батька, вибравши час, коли ми з ним лишилися тільки вдвох, спитати не заради простої цікавості, не знічев'я, а з усією належною повагою і любов'ю до батька, яку почуває кожен хлопець двадцяти літ, але далеко не кожен може висловити.

Не міг і я. І не спитав. Розізлений на батька, що той так легко піддався Токовому, не чинив опору (його випхали на пенсію саме в найвищому розквіті мудрості й досвіду), мав би боротися, мав би лишатися на заводі, щоб передати всі свої набутки молодим, передати мені, бо я належав до молодих, був їхнім уособленням і ось тепер, позбавлений очікуваної, хай навіть підсвідомо, батьківської опіки, проймався іронічністю, зневірою, легковажним наплювізмом,— це, може, й не я особисто, так мої однолітки, і їхній вплив рано чи пізно мали відчути й ми з Євгеном, бо порожнеча заповнюється (старий закон Торрічеллі ще з шостого класу!), природа не терпить порожнечі; батько не повинен був відступати, позиції без бою не здаються,— ось справжня комуністична ідейність, як на те пішло, а не писання мемуарів, збирання газетних вирізок для тамування власних образ.

Для батька я ще, мабуть, продовжував залишатися дитиною, він не сприймав мене всерйоз, та й сам я ще перебував у невизначеному стані, в неокресленості прагнень, якщо виходити з безпредметного тяжіння до радісно-сірих очей, більше вигаданих, ніж реальних. Діти завжди кричать, не вміючи висловити своїх бажань. Навчившись говорити і заявляти про свої потреби, вони з часом вмовкають, пройняті настороженістю, а часом від страху наштовхнутися на глузування. Щоб відплатити світові за його жорстокість, мерщій кидаються в глузи самі, здіймають на кпини іноді найсвятіше, найдорожче для них, караються в душі, але вуста їхні вперто кривляться в усміхові.

Батько вибрав вихідний день, вибрав такий день, коли я сидів удома, бо Євген побіг шукати Алю, а Шляхтич не запрошував до себе, бо мав повно клопотів з нашими цеховими невдачами; батько довго терся і м'явся, ходив коло мене, вибираючи властиву хвилю, відкашлювався й гмикав, я вже добре знав його натуру, щоб збагнути, що він щось хоче сказати, але вперто мовчав, жорстоко мовчав, з якоюсь зловтіхою спостерігаючи за його невмілими маневрами довкола моєї кістлявої і, якщо правду мовити, нікчемної особи.

Все ж таки батько наважився.

— Тоді, Митьку, ми ото говорили про оте,— відкашлюючись і червоніючи, почав він,— так я хотів дати тобі...

— Що ти хотів дати? — без цікавості спитав я.

— Почитати... Один зошит... Так, із середини... Одне питання...

— Ах, питання...

Я ще хотів сказати: «Ти розробляєш якісь питання? Теж мені доктор наук...» Але вчасно схаменувся, сховав свою іронічність за вдаваним позіхом, простягнув руку:

— Давай, почитаю...

Батько дістав із шухляди товстий зошит у чорній цератовій обгортці (справді, чорна і справді, цератова, чомусь така обгорт-

ка найулюбленіша для всіх, хто починає письменникувати на старості), показав мені:

— Ось звідси і до цього місця... А решта — ще не готове, я ще обдумую...

— Розберусь,— сказав я зухвало з верхогір'я свого вечірнього університету знань і з погляду вічності, засвоєному від Спінози за посередництвом доцента Крижня.— Ти про Спінозу чув?

— Про Спінозу? Ні, не чув,— розгубився батько.— А хто це?

— Філософ такий був. З погляду вічності.

— А-а,— сказав батько таким точнісінько тоном, як Аля тоді казала Крижневі. І в тому тоні теж прозвучало, як і тоді в Алиних словах на адресу Крижня: «Хоч ти й про Спінозу там щось мелеш, а ще дурень».

Батько все життя писав наряди й заповнював табелі, тепер він вирізав із газет якісь статті й шматки статей, але ніколи не гадав я, щоб він почувався так природно в сфері чистих розумувань і високих абстракцій, якими наполовину заповнені газети й політичні книжки, ніколи не міг би припустити в ньому схильності до мислення точного і навіть суто наукового. Ще там був чистий людський біль за себе і за багатьох, кому стали на заваді розкрити свої здібності, був тихий докір, негаласливе вказування на помилки, може, й власні або й цілого свого покоління.

Він писав:

«Ленін не знав дріб'язкового самолюбства, заздрощів та інших ницих почуттів. Він завжди щиро радів, коли бачив талановитого, розумного працівника, і завжди намагався його висунути. В одному з листів Володимир Ілліч, наприклад, зауважував: «Чичерін — працівник прекрасний, добросовісний, знаючий. Таких людей треба цінити. Що його слабість — брак «командирства», це не біда. Хіба мало людей із протилежною слабістю на світі!»

Батько писав:

«У свій час серед керівних працівників було недостатньо молоді. З'явилася необхідність більше уваги надавати висуванню молодих кадрів, при цьому не допускаючи будь-якого, навіть щонайменшого, протиставлення молодих кадрів старим. І навпаки.

Буває так, що деякі керівники не можуть правильно оцінити ділових, знаючих людей і своєчасно висунути їх і миряться з тим, що часом на відповідальних постах тривалий час перебувають відсталі від життя люди. Замість того, аби звільнятися від таких працівників, їх нерідко пересовують з одної посади на іншу. Все це породжує застій і гальмує прихід нових сил.

Нерушимою нормою нашого державного життя повинно бути систематичне оновлення спеціалістів, керівників апарату. До керівництва повинні приходити найздібніші, найвідданіші справі партії люди».

Це вже, видно, з газетних вирізок, відомі істини, хто ж цього не знав? Власне, й Токовий випхав колись на пенсію батька, а тепер чимдуж прагнув випхати й начальника цеху, керуючись ідеєю постійно триваючої змінності поколінь, кадрів, спеціалістів, керівництва. Все на світі змінюється.

Для нас батько — це все життя на заводі. Там він щось робив, там його поважали, там він неперевершений, а вдома — це непрактичний чоловік, здивований від того, що існує безліч справ поза його справою життя, він усе вважав дріб'язком, не вартим уваги, окрім свого цеху, у нас усе трималося завжди на маминих плечах, вдома не розділялася робота на жіночу й чоловічу, усталено було від початку: вдома — все мамине, батьків — завод.

Мабуть, варто розповісти історію з краном. Так би мовити, від поезії криниць до комфорту сяйливих кранів. Але тут не про комфорт, а про плату за комфорт і про мого батька.

Вони тоді з мамою лишилися самі на цілу зиму. Я — в армії, сестри розбіглися межи людьми. Майже як у Шевченка.

Батько приходив з роботи, вмивався, вечеряв, надягав окуляри, сідав до газет, мама поралася в кухні, прибирала й вичищала, потім вони, мабуть, сиділи разом, згадували дітей, може, читали наші листи, вірніше, мої листи, бо писав тільки я, мабуть, через те що наймолодший, а ще через неможливість якось інакше подати про себе звістку. Що ж до сестричок, то вони вибирали простіший засіб: Ізіда дзвонила по телефону, Зінаїда теж іноді дзенькала-бренькала, Антоніда просто приїздила в гості щотижня із своїм механізатором, приїздили вони казенним газиком (а в мріях механізатора стояла чорна «Волга» з блискучим поясочком). Рацпроп мав батька професора ветеринарії, гельмінтолога, по-вченому висловлюючись, а простіше — спеціаліста по глистах. У діда-професора була «Волга», а в Рацпропа тільки жадоба «Волги». Жадобу передав він і своїм двом синочкам — Вові й Борі. Він передплачував журнал «За рулем», вивчав правила вуличного руху, Вова і Боря вже знали, на яке світло можна їхати, а на яке ні, й наввипередки мріяли: «Ось умре дідусь і залишить нам «Волгу». Таке собі новітнє гробокопательство на грунті «Волги». Одне слово, у моїх рідних контакти із сестрами були безпосередні, зі мною ж — тільки листовні. Але це між іншим. До крана не має жодного відношення.

Взагалі з кранами, електролампочками, замками мала справу мама. Навіть я, коли був ще вдома і пробував іноді прийти їй на поміч, з ганьбою проганявся, навздогін одержуючи сердите мамине: «І ти в батька вдався!»

Одного вечора на кухні зіпсувався кран. Не закручувався, капало з нього, але ще не було підстав для тривоги, мама, як завжди, замотала його чистою ганчірочкою, сподіваючись, що її «перев'язка» допоможе крану протриматися до завтра, поки

прийде слюсар. Кран капав. Більше й більше. Зривався на дзюркотіння. Мама занепокоїлася.

— Матвію,— покликала вона,— а подивися на кран.

Батько прийшов із газетою в руках, зсунув на самий кінчик носа окуляри, подивився на кран і, ясна річ, не побачив нічого. Раз вода текла, виходить, кран своє призначення виконував.

— Та ти спробуй його закрутити! — сказала мама.

Батько спробував. Вода текла.

— Гм! — здивувався батько. Тепер і він зрозумів, що тут щось не так, але що саме і чому, цього не знав. Механізм крана для нього належав до загадкових. Він просто не існував у тому світі прокатних станів, у якому батько прожив ціле життя.

Мама випхала його з кухні, ще раз спробувала «забинтувати» кран. Нібито помогло. Перед сном вона зазирнула до кухні, щоб пересвідчитися, як там її «пацієнт». Кран уже не тримав води зовсім: вона лилася вільно, горловина зливу ледь встигала поглинати цей струмінь.

— Матвію! — стривожено покликала мама.— Матвію, треба щось робити! Ну що ти за чоловік? Крана не можеш полагодити, а ще майстер!

Професійна гордість майстра Матвія Череди була вражена так глибоко, що батько, попри всю несміливість свою стосовно домашніх механізмів, мовчки пішов на балкон, відшукав там серед мотлоху якогось ключа і так само мовчки, з невдоволеним сопінням став мудрувати коло крана; щось там крутив і вертів, аж поки кран прорвало зовсім і вода виповнила кухонний злив за кілька секунд. Ще мить — вона поллється на підлогу, затопить кухню, всю квартиру, залле нижні приміщення, залле весь «Діловий клуб».

— Давай відро! — знайшовся батько. Мама принесла з ванни відро, батько підставив його під дірку від крана, відро виповнювалося з глухим гудінням.

— Давай ще відро!

Але другого відра не було. Мама подала велику каструлю. Батько швидко перемінив повне відро на каструлю, відро поставив на підлогу, тепер каструля виповнилася з глухим водоспадним гудінням.

— Виливай воду в ванну і подавай мені порожню посуду! — скомандував батько, бо командувати він, виявляється, в рішучі хвилини життя все ж таки вмів. Це було майже як аварія в цеху, тут він почувався в своїй рідній стихії. Мама трохи попиряла відра й каструлі до ванни, тоді батько поставив до крана її, а сам став відносити наповнений посуд і виливати його в ванну, спершу вони й не подумали про те, що ж буде далі, думалося лише про те, щоб не затопило помешкання, але чим далі вони, змінюючи одне одного, носили воду з кухні до ванни, тим більшим розпачем проймалися обоє. Вода лилася й лилася.

Кінця їй не могло бути, а кінець їхнім силам ось-ось мав настати. Мама почала потихеньку лаяти батька. Такий і сякий. Нічого не вміє. Ні до чого не здатний. Палець об палець удома не вдарить. Такий і ще сякий. І он який. Чим менше в неї лишалося сил для води, тим щедрішою вона була на характеристики для батька — жінки вміють давати характеристики, а моя мама була справжньою жінкою. Батько, хоч і терплячий, врешті не витерпів і закричав:

— Та замовкни, хай би тебе чорти взяли! Тут і сам уже...

Але глянув на маму, на її знесилену постать, вмить пошкодував за свої слова, тихо промовив:

— Справді, винен. Ну, що я за чоловік? А ти не знаєш, у нас тут ніде не можна закрутити воду?

Мама не знала, бо чомусь у нашій квартирі не було запобіжного вентиля. Це теж належало до дивоглядів «Ділового клубу».

— Збігай у кочегарку, може, там десь воно. А я поношу воду,— сказала мама.— Тільки недовго, бо я вже не маю сил.

Батько побіг. Уявити, як мій батько бігає, важко, бо все життя він був втіленням спокійної неквапливості. Але цього разу батько побіг, покотився вниз по сходах аж до кочегарки, грюкнув у двері. Замкнені. Тоді батько кинувся до двірника, довго будив його, бо двірник звечора трохи випив; ще сонного й наполовину п'яного потяг батько двірника до кочегарки, потяг тільки для того, щоб довідатися коло замкнених дверей, що в двірника немає ключа.

— Давай лом абощо! — заревів батько, і те ревіння таке незвичне було, що двірник умить прочуняв, умить приніс лома, вони виважили двері, але до кочегарки вскочити не змогли, бо на самому порозі їх зустрів велетенський чорний пес і загарчав на обох.

— Ломом його! — порадив двірник, сам на всяк випадок ховаючись за батька. Батько, хоч як агресивно настроєний, якось не міг одважитися бити ломом таке досконале створіння, він спробував умовляти пса, але той тільки шкірив ікла та гарчав, видно обіцяючи на своїй собачій мові, що вмить перегризе горлянку кожному, хто ступить у те царство тепла, яке полишив йому стерегти його хазяїн, який пішов собі чи то спати, чи то вихилити десь чарчину за здоров'я всіх живих і покійних.

Тоді батько нарешті згадав про маму, йому стало страшно від самого спогаду, він тицьнув лома двірникові, пробурмотів: «Я зараз ковбаси йому» — і кинувся вгору по сходах.

Мама вже знемагала. Вже навіть для характеристик не мала снаги, тільки зміряла батька таким поглядом, що ліпше б йому втонути в отім зливі, аніж так переживати!

— Ковбаси! — вихоплюючи в неї відро, гукнув він.— Візьми ковбаси й понеси в кочегарку! Там пес. Не пускає.

Мама нічого не второпала. Але слухняно взяла з холодильника шматок ковбаси й пішла вниз. Батько тим часом переливав з пустого в порожнє. Вирішував задачку для четвертого класу: якщо з однієї труби виливається, то за скільки в другу трубу вливається?..

Пес ковбасу з'їв, але ні двірника, ні маму до кочегарки не впустив. Епопея наближалася до кульмінації. Тепер уже батько геть знесилився і от-от мав упасти, коли мама, догадавшись, привела двірника, щоб ще він трохи попрактикувався у вирішенні задачки для четвертого касу. Батько ж, довідавшись про віроломство кочегарового пса, викрикнув погрозу, якої від нього ніколи не чувано, він рвонув на сходи з такою несамовитістю, що мама злякалася не на жарт, спробувала погнатися за ним, але тільки й спромоглася, що крикнула:

— Матвію, він же тебе з'їсть!..

От до чого може привести знесиленість і розгубленість.

З'їсти, ясна річ, собака мого батька не міг, хоч і був досить здоровий. Але куснув за руку добряче, коли батько кинувся на нього, будь-якою ціною наважившись пробитися до кочегарки з її кранами, в яких був порятунок. Він закрутив усі крани, які там були. Вода перестала текти. Щоправда, слідом за цим мало не сталася нова аварія: від нестачі води ледь не вибухнули котли в кочегарці. Добре, що вчасно прибіг двірник і відкрутив те, що треба було відкрутити.

Пса з ганьбою вигнано з кочегарки, бо, гризнувши батька за руку, він став сумирним і несміливим.

Батькові довелося прийняти курс уколів проти відомої хвороби, яку пси охоче передають людям.

А нам лишилася історія про кран. Одна з родинних історій. Трохи смішна, трохи сумна. Залежно від загального настрою. Для мене й Зізі тут було море сміху, для Тоні й Ізіди — тільки щось трагічне. Для Рацпропа — поштовх для мріяння про нову, досконалу конструкцію крана. А Віолончеліст просто нічого не зрозумів.

— Кран?.. Дозвольте. Тобто як це — кран?

Ох, і тип же цей Віолончеліст. Так ніби ще вчора він сам не закручував кранів і не підв'язував їх мотузочками! Адже в його матері, тітки Одарки, ще й досі течуть усі крани. Всі зіпсовані.

Але хоч Віолончеліст і придурюється, ніби він не тямить у кранах, тисячі людей сміються й плачуть від його музики, а мій батько, при всій його непрактичності в побутових дрібницях, все життя давав людям метал і ось тепер, коли вже навіть його найближчі вважали, що пішов чоловік на спад, він раптом виказує майже молодечу завзятість розуму, він розмірковує в масштабах державних, судить із вершин свого трудового життя, і вже тут не спитаєш: «А судді хто?» Бо він скаже. «Робітничий клас. Гегемон».

10

Я приходжу з заводу, в мені немає жодної невтомленої клітини, Шляхтич видавив з мене все, вони з Євгеном як подуріли останнім часом, Євгена я ще розумію, він хоче довести Алі, що між ним і її Чемерисом все ж таки є різниця, він вірить у той день, коли навіть Аля капітулює і не знайде в наших трубах жодної тріщинки, але де ж той день!

І от коли я, виснажений і знесилений не так роботою, як безплідністю наших зусиль, приплентуюсь додому, я застаю дома... Токового! Дорогого товариша Токового, заступника начальника нашого цеху, красу і гордість нашої молодої інженерії, але не всієї молодої інженерії, а тої частини її, котра набуває дебелості, ваги й авторитету не завдяки інженерським здібностям, а тільки завдяки особливій конструкції голови. Так, так, голови! Такі, як товариш Токовий, мають всеосяжні голови. Всеохоплюючі і всеобіймаючі. Робити не вміють нічого, зате вміють розпоряджатися, тобто узагальнювати. Влада ж узагальнень міститься в слові, а не в руці, тобто в ремеслі. Спершу я бачу не самого Токового, а тільки його піджак. Сірий новісінький піджак, пошитий за останньою модою, з двома боковими шліцами (ні в кого немає такого піджака — помилки не може бути!). Піджак висить на стільці в їдальні. Він акуратно розвішений на стільці, щоб не пом'явся, не побгався, так може повісити тільки товариш Токовий, вельми акуратний товариш, і піджак тільки в нього такий модний і такий гарний. Але я ще не вірю. Токовий? У нас? Не може бути! З якої б речі?

Ще якби до піджака та додано штани, сірі, новісінькі, з рубчиком, напрасованим до гостроти бритви, так напрасованим, що завидки беруть,— тоді ще б можна повірити. Але ні! Навіть тоді б я не повірив. Скоріще пристав би на припущення, що Токовий якимось загадковим чином вискочив зі свого костюма й побіг голяком по місту, аніж повірити, що він може перебувати в стінах нашого помешкання, в гостях у того самого майстра Матвія Череди, якого він підступно, без попередження, ганебно й незаконно відправив на пенсію.

На кухні лунали голоси. Я попрямував туди. Застав ідилію, яка не снилася навіть отцям церкви. Єднання нез'єднуваного, здруження ворогуючих, братання антагоністів. Вовк і ягня, лев і лань, хто там ще? Всі в одній печері, тобто в кухні. Токовий — втілення домашності, затишку, супокою, перепоясаний маминим фартушком, подарованим їй Ізідою, гарним розцяцькованим фартушком, привезеним мало що не з Італії чи навіть з Парижа, Токовий у паризькім жіночім фартушку! Цирк! Мама — суцільна увага й зачарованість кожним словом Токового. Батько ні в сих ні в тих, підтримуючи якусь штуковину, видно, всучену йому Токовим. І звичайно ж, Зізі. Ця крутилася по кухні з енергійністю й швидкістю каталізатора, який, мабуть, так само

метається в хімічній реакції поміж молекулами різних речовин, щоб поєднати їх бодай у нетривку, тимчасову хімічну сполуку, пришвидшити процес.

Я мовчки дивився на чудасію.

— Міг би привітатися,— сказала Зізі,— не бачиш: у нас гість.

— Бачу,— пояснив я сестричці,— вже сьогодні віталися. В цеху. Разів із двадцять віталися.

— Мить у нас молодець,— сказав Токовий.

І диво: батько закивав якось мовби улесливо, мені видалося навіть, що по-підлабузницькому закивав, стверджуючи слушність слів Токового. Хіба ж така мудрість, що її ще і стверджувати треба! І кому: Матвієві Череді, який славився своєю цілковитою незалежністю.

— Чи не видається тобі, батьку,— сказав я, не сходячи з порога,— що ти непослідовний.

— Непослідовний?...— вигукнув розвеселено Токовий.— Ах, дотепник, ну ж і ну!

Він помахав своїми довгими руками, новітній пітекантроп у паризькому розцяцькованому фартушку, потім, вирішивши, видно, що моїй особі вже віддано належну шану, знову повернувся до мами, як до головної дійової особи.

— Ми це зробимо вмить. Кватирку виймемо зовсім, кватирка тепер вам ні до чого. Ми її просто виймемо, і можете хоч продати, хоч викинути. Ми її враз, правда ж, Матвію Сергійовичу?

Батько знов кивнув. Щоправда, без улесливості і весь час мовчки, видно, він тут все ж перебував не добровільно, а з примусу, бо хто б там устояв проти таких двох жінок, як моя мама і сестричка Зізі! Тільки тепер я роздивився, що в руках у батька — вентилятор, прозорий, пластиковий вентилятор, який, мабуть, приніс із собою Токовий, купивши його в магазині електротоварів або й просто взявши на складі в цеху, бо такі самі вентилятори були й у цехових конторах.

— Газ не дає цілковитого згорання,— розпатякував далі Токовий,— газ у плиті згорає, може, лише наполовину, а решта вилітає в повітря, тобто йде в помешкання, насамперед у кухню, і ви вдихаєте цю отруту, вкорочуєте собі життя. Вентилятор позбавить вас...

«Вентилятор позбавить вас...» Він уже не вперше в нас, він знав, що в нас на кухні немає вентилятора, він був тут, рознюхував, видивлявся, чим би придобритися, і ось приніс дарунок — вентилятор. Вентилятор як фактор... Чого? Невже він вентилятором хоче загладити свій свинський вчинок щодо батька? Вигнати людину на пенсію, а потім через два роки подарувати їй вентилятор. Техніка в побут і в людські взаємини. Двадцяте століття!

Але раптом мені стрельнуло до голови: сестричка! Це вона заманила сюди Токового! Мабуть, він давно вже накинув на неї оком, звідси й незбагненна прихильність до мене з боку товариша заступника начальника цеху. Ця хоч кого зможе закрутити. Але ж яка ціна: вентилятор! Невже не могла чогось вигадати дотепнішого? Скажімо, примусити його стрибнути з балкона. Тут невисоко: всього лише другий поверх. Не вб'ється, ніг не поламає, зате сміху скільки!

Я виманив Зіну до коридора, пошепки запропонував їй:

— Скажи, хай стрибне з балкона.

— Ти що, здурів?

— Не примусиш — я спитаю, нащо він вигнав батька з заводу.

— Божевільний! — затулила вона мені рота долонею.

Але я не мав чого втрачати, як той пролетаріат, що скидав з себе ланцюги. Я вступив до кухні саме в той час, коли Токовий, червоніючи від напруги, вигвинчував шурупи, якими прикріплювалися завіси кватирки, і передавав їх один за одним батькові.

— Зворушливе співробітництво,— промовив я з погано прихованою злістю,— чому б вам було, товаришу Токовий, не продовжити таке ж співробітництво з майстром Матвієм Чередою і на виробництві?

— Га? Що? — вдав, що не второпав одразу, Токовий.

— Чому ви мого батька достроково спровадили на пенсію? — навпрямець спитав я, хоч Зізі подавала мені перелякані знаки.

— Ну, це не я,— сказав Токовий, махнувши викруткою і мало не полетівши з табуретки. Колись оте махання руками йому вийде боком.

— Ні, це ви! — вперто сказав я.

— Я тільки підписав наказ,— винувато подивився на Зіну Токовий.

Зіна вискочила з кухні.

— А хто вас примушував?

— Ну, була вказівка.

— Чия? — в мене вселився слідчий. Несправедливість однаково залишиться несправедливістю, хоч скільки тепер не допитуйся, але все ж таки. Хай почервоніє, хай побалансує на табуретці.

— Ну, взагалі вказівка,— покрутив Токовий рукою,— тенденція...

— Але ви поспішили, бо вам...

Договорити я не встиг. Убігла Зізі, перелякана, розгублена, крикнула:

— Упала, я впустила її, о лихо! — І побігла назад до їдальні.

Токовий зістрибнув з табуретки і рвонув за Зіною, бо то був рятунок. Ми теж усі побігли. В їдальні висів на стільці піджак Токового. Людей не було. Люди скупчилися на балконі. Звісили голови вниз. Зіна показувала пальцем, кричала: «Там, там!» — «Ага, блищить,— зраділо сказав Токовий,— я зараз збігаю, вмить принесу». Внизу на тротуарі, під балконом, лежала Зінина сережка. Золота сережка з рубіном. Батьків подарунок. «Збігаєте?» — в Зіну вже вселявся її одвічний біс. «Так»,— пробурмотів Токовий, радий нагоді перервати пояснення, яких я вимагав, як продовжувач династії Череди, вважаючи, що сережка послужить йому рятунком. Та не на тих напав. «Ви ще бігатимете? — скривилася Зізі.— Ніколи не гадала, що ви такий...» — «Який же я? Який? — зрозпачено викрикнув Токовий, весь облитий потом зніяковіння й розгубленості, проклинаючи, мабуть, в душі всю нашу родину до найостаннішого коліна, проклинаючи й самого себе за те, що зв'язався з цією вертихвісткою.— Який же я?» — «А такий,— надулася Зіна,— заради мене ви могли б і стрибнути з балкона. Подумаєш, якісь півтора метра».— «Стрибнути? — Токовий метнув поглядом сюди й туди, виторгував собі час, примірявся, вираховував, такий і не чхне без розрахунку, без точної вигоди для себе.— Стрибнути? Ви хочете, щоб я стрибнув?» — «Звичайно, хочу,— промовила Зіна й одвернулася від Токового, власне, тільки хотіла відвернутися, щоб виказати цілковиту зневагу до такого боягуза, але Токовий знався на тактиці залицянь, він розумів, що втратити нагоду виказати свою відданість — означатиме для нього втратити будь-які сподівання на майбутнє, отож Зіна не встигла повернутися до Токового спиною, як Токовий перемахнув через перила й полетів униз, полетів у своїх найкраще напрасованих у нашому місті штанях, у розцяцькованому фартушку, привезеному аж із Парижа; мама ойкнула, батько механічно кивнув головою, мовляв, так і треба, я пирхнув собі в долоню, зберігаючи якісь там правила пристойності, зате Зізі зареготала відверто, радісно, потішено, мов мала дитина.

— Ха-ха-ха! Ой, умру! Ви не вбилися, Токовий? Ха-ха-ха! А штани не пом'яли? Вам буде від дружини! Ха-ха-ха!

Ми з батьком непомітно переморгнулися й пішли до кімнати. Мама співчувала Токовому до кінця. Все ж таки чоловік уважний, дбав за її здоров'я, приніс вентилятор, сам його взявся приладнати, бо хіба ж тут у домі чоловіки, ніякі то не чоловіки, гвіздка забити не вміють.

— Нащо ти його впустив до квартири? — сказав я батькові.

— З людьми треба жити. До кінця,— сказав він.— Можна б кинути йому туди вниз його піджак, і все, але від того Токовий не зникне.

Це була правда. На Токового не подіють прості засоби. Потрібне щось особливе. А що?

Зізі могла бути спільницею тільки в пустощах. З балконом і сережкою вона вигадала не так, щоб послухатися мене або врятувати Токового від допиту, як для власної втіхи.

Токовий, звичайно, причапав з вулиці знову до нас і взявся за вентилятор. Цього чоловіка нелегко було збити з заповзятого наміру. Раз він вирішив добитися прихильності нашої Зізі, то будь-що мав добитися!

Аби це був якийсь зовсім сторонній і несимпатичний мені чоловік, то я б спровокував сварку, спробував би зацідити йому в зуби (навіть рискуючи отримати здачу), але з Токовим так легко вирішити ніхто б на моєму місці не зміг. Ну, заїду я йому в зуби, ну, ще там щось, а завтра ми зустрінемося в інших ролях, він начальник, я підлеглий, він цар і бог, а я досі учень, підручний, невдалюга, наділений хіба що тою зловісною прикметою, що все, до чого доторкуюсь, псується, гине, терпить невдачі: послали до мене Чемериса — в того пішов брак, став я до Євгена — в нас і геть нічого не виходить, мабуть, і Шляхтич шкодує вже, що взяв мене до своєї команди, хоч у душі він і не забобонний.

Та й потім: я все ж таки досяг свого; Токовий осмішений нами до решти, після цього він уже не зможе знов піднятися в очах Зізі (невже він міг щось важити для неї), якщо він і причапав назад до нас із-під того балкона, то діяв, видно, просто з упертості, притаманної його породі.

Поки що я обрав невтручання. Дав змогу Токовому пригвинчувати вентилятор, завойовуючи не так, може, серце Зізі, як мамине серце, сам же думав над батьковими словами. «З людьми треба жити до кінця». Що тут було? Сумирність чи визнання необхідності? І як належало розуміти батькові слова? Треба жити чи доводиться жити? Бо якщо «доводиться», то це — підкорення обставинам, на що людина свідомо не може піти, а про батькову свідомість, про його намагання гостро судити не тільки про самого себе, а й про найвищі чинники нашого життя, я вже переконався, прочитавши ті кільканадцять сторінок його нотаток. А ще ж були цілі зошити, списані батьком за ці довгі роки вимушеного відпочинку, попросту кажучи — неробства, бо саме так він розумів своє становище.

Ну, гаразд. Доводиться. А якщо треба? Що тоді? Чому треба? Хто велить? Навіщо терпіти довкола себе людей нещирих, криводушних, нечесних, підступних, зрадливих, нездарних? Хіба не слід було б спробувати їх переробити, перевиховати, перепрограмувати, висловлюючись по-новітньому, бо тепер усе програмується, як електронні машини, програмуються й люди, але ж не раз і назавжди! Хтось сказав, що заєць, якщо його сікти, навчиться сірники запалювати. А людина? Людину, як мені здається, навчити можна всього. Бо вона ж — цар природи, вона володіє найвищими розумовими здібностями. І Токовий теж володіє, і він справді має розум, хіба що розум хитрий, однобо-

кий, то що ж — так і жити нам із Токовим? Адже зі мною не схотіли жити, коли я запрагнув лежати на дивані, ждучи смерті, чи там загострення хворощів, чи й сам не відаючи чого? Мене штовхали то сюди, то туди, мене всадовили в танк, мене викинули з танка на повнім ходу (бо я не вірю, що то діяли стихійні сили, так належалося мені за мою розгвинченість і належалося від людей). Ага, я молодий? А хіба вже Токовий такий старий? П'ять-сім років різниці. Те саме, що ділить нас із Шляхтичем.

Я не міг вирішити цих проблем попри мою обов'язкову освіту, навіть попри успішні заняття в вечірньому університеті. Зате я міг заатакувати мою сестричку після того, як товариш Токовий, пригвинтивши вентилятор, позбавив нарешті нас своєї милої присутності, простіше кажучи, надів свого сірого, модного піджака з двома боковими шліцами і потюпав униз по сходах «Ділового клубу», минаючи забійників «козла», минаючи виляски кісточок доміно по полірованій поверхні поцинкованих довгих столів, минаючи забіяцько-викличні вигуки «Дупель-пусто!», втікаючи від тих вигуків у забобонному перестраху, бо ніхто не хоче потягнути в житті дупель-пусто, кожен намагається дістати дупель-шість!

— Нащо ти його принаджуєш? — загнав я в кут Зізі.— Свої флірти можеш водити в себе в інституті чи де там, а не тут! Ти знаєш, що таке Токовий?

Вона дивилася на мене з неприхованою глузливістю в очах. Мовляв, а яке тобі діло до мене?

— Ти знаєш, що він одружений?

— То й що?

— І що в нього двоє дітей?

— То й що?

— Двоє хлопчиків!..

— То й що?

Мене трохи спантеличило її вперте «То й що?».

— Як — «То й що?» — закричав я.— Та ти розумієш?..

— А яке твоє діло? — спитала вона, мовби вгадавши, що я про неї подумав.

— Тобто...— я розгубився,— до чого діло?

— А я знаю? — вона знизала плечима.— До хлопчиків чи там до чого. А якби було дві дівчинки? Ти б теж так галасував? Чи ти тільки за хлопчиків? Вважаєш, що виростуть такі, як ти?

— Що ти хочеш сказати? Що я не туди виріс?

— Куди виріс, туди й виріс, а мене міг би й не чіпати.

— Але ж ти заманила Токового вже й додому!

— Ха, заманила... А може, він сам причепився!

— Відчепи!

— А як мені не хочеться?

— Подумай, що про нас теленькатимуть. Не кажу вже про батька і його взаємини з Токовим, але його родина... Взагалі моральний бік справи...

— Моральний бік! — Зізі закрутилася навколо мене з виглядом тигриці, яка приміряється, звідки почати вас з'їдати.— Багато ти розумієшся на моралі. А може, він нещасний!

— Токовий — нещасний!

— А може, в нього дружина — тиранічна особа?

— «А може, а може!» — перекривив я Зіну.— Яке мені діло до його нещастя.

— Ти дбаєш тільки за себе.

— А ти — за весь світ? Вірніше, за його чоловічу половину?

— То й що? Моя справа! І взагалі — не твоє діло! Малий ще!

— На рік молодший за тебе!

— Однаково молокосос! Хоч би й на місяць! Якби навіть ми були близнюки і я народилася на п'ять хвилин перед тобою, то й тоді б ти був молокосос. Що ти розумієш в людях? В мене он є сотні листів од людей. Ти б почитав — побачив...

— Не звик читати чужі листи.

— А я й не дам. Бо ти нічого не розумієш. Але якби прочитав хоч один лист, зрозумів би багато чого. Людську душу, серце.

— Тож-бо ти так колекціонуєш ті серця! Наколюєш їх на шпильки, мов метеликів!

— Не смій!

Ми шепотіли одне одному слова, які за інших обставин викрикували б на весь голос, але тут треба було зберегти таємницю, подбати, щоб не почули рідні; ми все ж щадили маму й тата, ми вже були такі дорослі, що могли вести обрахунки між собою, не втягуючи в суперечки більше нікого. Не знаю, як ця сутичка позначилася на Зізі, що ж до мене, то я сприйняв усе надзвичайно боляче; я прийшов наступного дня на роботу, відкликав Шляхтича вбік і сказав йому:

— В наш табір проникла агентура Токового.

— Агентура? — Шляхтич вдав, ніби приймає всерйоз мої правила гри.

— Агент сидить у лабораторії.

— Хто ж він? Фрусін?

— Зізі! — А що Шляхтич з усміхом дивився на мене, то я швидко додав: — Тобто Зіна, моя сестра.

— Не розумію.

— Моя сестра Зіна — агент Токового. Його довірена особа.

— Він що, кандидат у депутати?

— У депутати? — тепер нічого не розумів я.— В які депутати?

— Довірені особи — це коли когось хочуть обрати в депутати. Тоді, щоб розповідати виборцям...

— Я неточно висловився. Довірена людина Токового.

Шляхтич засміявся. Безтурботно і легко.

— Але ж у нас немає таємниць. Те, що може бути таємницею, для нас теж поки що під сімома замками. Ми тільки шукаємо. Знайдемо — знатимуть усі. Для того й шукаємо. Для всіх. І для Токового теж.

— Токовий — не всі.

— Згоден. Але він належить до всіх. До суспільства. А суспільство — складний організм. Воно включає найрізноманітніші складники.

— І з цими складниками треба жити? З усіма?

— Треба? — Шляхтич роздумливо примружує око.— Ні. Мабуть, точніше б сказати: доводиться. Іноді доводиться.

— І це що, остаточність? Треба змиритися?

— Справжність людини в тому, щоб не змиритися. Треба докласти всіх зусиль, щоб перетворити оточення на ліпше, якщо воно відстало, або ж самому дорівнятися йому, якщо відстав ти сам. Задовольняє тебе така формула, Митю?

— Ну, якщо так...— засоромлено бурмочу я і йду до Євгена, який дослухається до нашої ранкової виміни словами досить байдуже, бо Євген чоловік діла і не стане гаяти час на пусті балачки, опріч того, в нього в голові сидить Аля, а вже коли така дівчина вселиться тобі в голову, то ніяка міліція не позбавить її прописки на тій житлоплощі.

Ми беремося до своїх заготовок, знову цілий день змагатимемося з упертістю механізмів, долатимемо їхній мовчазний загадковий спротив, намагатимемося диктувати їм свої умови, а вони вперто відкидатимуть їх попри всю нашу настирливість, попри залізну Шляхтичеву волю, попри наукові викладки Гриші Фрусіна, які щодня змінюються, але змінюваність рекомендацій не засвідчує їхньої точності й неухильності; Гриша Фрусін шукає так само, як і ми, і не знаходить нічого теж так само, як і ми. От що таке Гриша Фрусін. Злі язики в цеху кажуть, ніби він прибув сюди «для ловли счастья и чинов», висловлюючись простіше: хоче примазатися до чужої роботи й захистити на цьому ділі дисертаційку.

Але ми знаємо, що таке Гриша Фрусін.

11

Кінчається зміна — та не для нас. Люди квапляться додому, люди кудись поспішають, десь їх там ждуть, щось їх вабить — ми зостаємося в цеху. Можна б, правда, плюнути на всю цю історію або просто махнути рукою і піти собі теж після зміни, використовуючи конституцію і трудове законодавство, але тоді доведеться мати справу з Шляхтичем. А це не так просто.

Він не спитає, куди ти йдеш і чому ти йдеш. Він просто зауважить твою ганебну втечу з поля бою і безбарвним, ввічли-

вим, аж до занудливості гречним голосом відзначить як факт: «Ви йдете».

З нього вже давно злетіла надземна мрійливість, безособові розумування й прекрасні розмірковування, що стосувалися невідомо кого (у всякому разі, аж ніяк не нас з Євгеном), поступилися місцем якійсь буденній аж до набридливості затятості, якщо б його тепер і називати філософом, як то ми колись робили, то філософом реальних дій, простих порухів і станів. Він отак собі, мружачи холодні сталево-сірі очі, гляне, як ти по-злодійському вшиваєшся з цеху, і спокійно промовить: «Ви йдете». І тоді можеш читати в тих двох словах що завгодно. Наприклад: «Ви зрадник». Або: «Ви хлопчисько». Або: «Шкодую, що зв'язувався з вами».

Ти можеш спробувати пояснити Шляхтичу. Послатися на те, що приїхала зі столиці сестра, якої не бачив ось уже два роки, що сьогодні день народження твоєї мами, а мама в тебе одна, що ти домовився з батьком поїхати в гості до Рацпропа, що в тебе сьогодні заняття в університеті, що в міській бібліотеці саме сьогодні для тебе на один тільки вечір тримають книжку, за якою ти стояв у черзі кілька місяців. Ти можеш казати що завгодно. Можеш виставляти найпереконливіші докази. Можеш послатися навіть на те, що тебе запрошують на комісію, яка відбирає кандидатів у космонавти. Шляхтич тихо, ввічливо, нищівно ввічливо промовить: «Я вас не розумію».

І все. І ти нікуди не підеш, знову надягнеш спецівку, і знову станеш поряд з Євгеном (або Євген поряд з тобою, якщо це він хотів дати драла), і битимешся з неподатливістю заліза до цілковитого осточортіння, проникатимешся дедалі більшою недовірою до закону діалектики, який так твердо обіцяє перехід кількості в якість. Коли ж кількість наших убитих коло стана нормованих і ненормованих тяжких годин змагання перейде в бажану, вимріяну, жадану якість? І чи перейде взагалі? І чому Шляхтич з такою тиранічною впертістю наполягає саме на кількості годин, сподівається насамперед на вперті зусилля? Тихий тиран Шляхтич! От чоловік, у якого можна закохатися спершу за його незвичайність і несхожість на всіх інших, а потім тихо зненавидіти за його тихий тиранізм.

Але він розуміє, що навіть такі маслакуваті істоти, як ми з Євгеном, все ж мають якусь межу людської міцності й витривалості, тому після одної з таких сутичок, коли «команда» спробувала вчинити бунт і виявити непослух, а потім була ганебно подавлена й послана знов до галер на той час, який потрібен був Шляхтичу для його незбагненних обрахунків, ідучи разом із нами додому, заводить розмову просвітительську в дусі тих давніх розмов, коли ми ще не підлягали його тиранічній ідеї щодо приборкання «рок-н-ролів», а вважалися молодшими сусідами, яких треба було повчати, наставляти на житейську мудрість і життєві шляхи.

— Працювати просто від такої години й до такої нецікаво,— каже Шляхтич.— В людини повинні бути вищі інтереси.

— А що це таке? — питаю я, вдаючи із себе дурника.

— Вищі інтереси,— Шляхтич вважає, що цим сказано все.

— А якщо у всіх будуть вищі інтереси? — це вже Євген, у якого справді є свій вищий інтерес, але зовсім не там, де б його хотів бачити Шляхтич, не в цеху, не в холодній неподатливості «рок-н-рола», а коло міської клумби, де регулярно відбувається вистоювання клубу мовчунів з його президентом — Алею Чемерис.

— В ідеальному суспільстві так і буде,— обіцяє Шляхтич,— тоді можемо говорити про суспільство комуністичне.

— Бач, як воно виходить,— бурчить Євген,— як тільки до діла, так відразу доводиться говорити про ідеальне. А насправді на кожному кроці ти зіштовхуєшся з речами далеко не ідеальними. Вже про звичайне життя й не кажу. Взяти мистецтво. Мов подуріли, тільки й крику: реалізм, реалізм. А де ж місце для ідеального?

— А соціалістичний реалізм? — нагадую я.

— А-а,— сердито змахує рукою Євген,— самий реалізм — і все. А може, так і треба? Я до ідеалізму не дуже. Я прагматик.

— Хто ти? — я вперше, здається, почув це слово.

— Прагматик.

— А що це таке?

— А чорт його знає! — зітхає Євген.— Он Леонід, мабуть, знає. А мені просто слово подобається.

— Схоже на пергамент,— сміюся я з Євгена.— Нащо воно тобі?

Шляхтич жде, поки ми весело гриземося між собою, він не втручається, а коли ми умовкаємо, він із тихою впертістю повторює своє:

— У людини повинні бути вищі цілі. Як у Леніна. Подумайте про те, як він мріяв про революцію і як здійснив її. Неймовірно! Цього не можна осягнути розумом. Вищі цілі... Отак, хлопчики ви мої.

Ми розходимося. Шляхтич, мабуть, думатиме про революцію і про вищі цілі, він не хоче бути самотнім у своїх думаннях, тому зробив спробу залучити в свої спільники й нас, але навряд чи йому це вдалося, принаймні на сьогодні, бо вже за півгодини Євген протупав своїм сорок четвертим розміром униз по сходах, несучи до клумби свою нещасну голову, що боліла від думок про Алю, а я сів розпитувати Рацпропа, котрий приїхав із Тонею і своїми хлопаками в гості, що новенького пишеться в журналі «За рулем» і чи не сталося кардинальних змін у правилах вуличного руху, вироблених і затверджених для збереження «Волги», нетерпляче очікуваної чоловічою половиною Рацпропової родини в спадок по заслуженому гельмінтологу.

Але вищі цілі приваблюють не самого Шляхтича. Є ще один чоловік, який цілком поділяє погляди нашого інженера. Чоловік той сидить у цеховій лабораторії, він веде паралельне існування з нами, але свою вищу ціль вбачає в тому, щоб спрямувати рівнобіжність свого лабораторного існування під кутом, який дозволив би схреститися з лінією нашого борюкання з «рок-н-ролом»,— і тоді вийде те, що треба і нам, і вам, і всім. Так каже Гриша Фрусін, аспірант, якого Шляхтич виманив із трубного інституту, чи то пообіцявши тут легку наукову роботу, чи то просто звабивши практичністю проблеми і її зовні легким вирішенням.

Ми з Євгеном уперше так близько спостерігаємо вченого. Щоправда, Гришу Фрусіна вченим назвати ще, мабуть, і не можна, він мовби кандидат у вчені, навіть якщо він колись напише дисертацію, то й тоді матиме звання кандидата наук, тобто все-таки кандидата, отож нинішнє його становище може розцінюватися як ще нижче, він навіть не ступнув на східці науки, тільки крутиться коло них десь унизу. Але це чисто формальний бік справи. Для нас з Євгеном Гриша Фрусін все ж учений, перший живий вчений, з яким ми можемо говорити, розкурювати сигарети з фільтром, сперечатися, питати один одного, де можна купити галстук або чорні англійські черевики, зрештою, щоб переконатися в матеріальності аспіранта, ми можемо навіть помацати Гришу, вщипнути його, скубнути за чуба, бо якщо й можуть бути сумніви щодо справжності цього чоловіка, то вони повинні стосуватися насамперед його чуба — цієї купи іржавого покрученого дроту, цих портативних джунглів, цього макета одного з тих зоряних світів, які ще тільки належить відкрити людству.

— Мене слід було б назвати Самсоном,— регоче Гриша,— бо в мене вся сила... в волоссі. Де ви бачили ще такого чуба, я вас питаю?

— Підговорити б нашу міліцію, щоб тебе постригла,— кажу я Фрусіну.

— Міліцію? Я не згоден навіть на Далілу! Біблейський Самсон був просто шляпа, коли розпустив слину перед Далілою і дав себе обстригти! Що це за чоловік!

— А може, Даліла була варта того? — висловив припущення Євген.

Шляхтич не бере в нашій розмові жодної участі. Він стоїть коло вікна, притулившись лобом до шибки — ось-ось видавить ту шибку; він завжди так стоїть, прийшовши до лабораторії, обличчя йому в такі хвилини блідне, знекровлюється, він мовби меншає на зріст, його худорлява постать набирає дивної непомітності, неначе наполовину розчиняється в повітрі, стає аж страшно за нього, він стоїть німим докором Гриші Фрусіну за безплідність його наукових експериментів, за його безпорадність, яка дорівнює нашій власній безпорадності, хоч Гриша, на

відміну від нас, «прагматиків», як сказав би Євген, штурмує проблему Шляхтича у всеозброєнні науковому, з висот інститутсько-аспірантсько-науково-дослідницьких.

— Ти спеціаліст по далілах, я спеціаліст по трубах! — кричить жартівливо Євгенові Фрусін.

— Не дуже ти великий спеціаліст,— посвистую досить зневажливо я.— Який же ти спеціаліст, якщо не можеш знайти температуру, при якій би ми гнали труби?

— Ах, так? — Гриша підскакує до мене, вимахує в мене перед очима забрудненими в мастилі руками.— Ти бачиш ці руки? Це руки вченого, так? І вся ваша проблема — це наука, так? А я тобі скажу, що це — авантюра! Зрозумів! Я двадцять років учуся! Двадцять років! Скільки ти живеш на світі, стільки я вчуся. І я тобі можу сказати, що це — авантюра!

— Про це говорить увесь завод,— посміхаюся гірко я.— Теж мені відкрив Америку. Ніхто не вірить — от і кажуть: авантюра. Завжди так кажуть. А якщо ми доб'ємося? Якщо справдяться вищі цілі?

— Ах, вищі цілі! Товариш Шляхтич живе тільки заради вищих інтересів! — Фрусін бігає поміж нами, він то хапається знову до роботи, то кидає все і починає жестикулювати так, ніби на нього напали оси.— А я не бажаю! Авантюра — от! І мене втягли в цю авантюру. Твоя ж сестричка й утягла.

Він показує на Зіну, яка спокійно собі сидить за столиком і малює вуста яскравою помадою. Вона не звертає на Фрусіна жодної уваги, і від цього аспірант телесується ще більше, підскакує до Зіни, тицяє в неї пальцем, кричить:

— Ось, полюбуйтеся! Вона втягла мене в цю авантюру. А я, дурень, піддався.

— Я знала, що ти божевільний, як і Шляхтич,— відривається від дзеркальця Зізі.— Всі ви божевільні. Вас треба зібрати до одної купи.

— Божевільні? — відскакує від неї Фрусін, вмить забувши про свої попередні слова, про свою проголошувану ворожість до нас і до Шляхтича, тепер він знову наш спільник, бо з'явився новий супротивник, для боротьби з яким потрібна єдність чоловічих зусиль.— Так судять про нас обмежені натури, які не розуміють вищих цілей. Не можна підходити до життя тільки з позицій здорового глузду. Здоровий глузд — це обмеженість. Здоровим глуздом володіють лише жінки, які становили завжди найконсервативнішу частину людства.

— Якби жінки не володіли здоровим глуздом,— спокійно каже Зіна,— вони б не народжували дітей. І тебе б ніхто не народив, товаришу аспірант Фрусін.

— Моя мама народила мене не на радість — на муки! — театрально заламує руки Гриша.— Як тільки я став на ноги, я повинен був щось робити. Я попадав завжди до таких людей,

які самі не спали й мені не давали спати. Вони казали: не будемо спати, поки не досягнемо свого. І чого я досяг?

— Зате ти не спав,— кидає йому від свого столика Зізі,— може, тому я трохи й симпатизую тобі. Терпіти не можу сонних чоловіків!

— Запиши, Зіно,— вмить забувши про свої балачки, раптом спокійно каже Фрусін.— Пиши: «В режимі від трьохсот восьмидесяти до...» Знову пустий номер! — розпачливо кричить Гриша й запускає пальці в свого чуба, від чого нам з Євгеном стає трохи моторошно: ану ж, поламає пальці!

Шляхтич відклеюється нарешті від шибки, повертається до нас обличчям, вся його постать мовби набирає звичайних розмірів, нормальної тілесності, зі стану понадземної докірливості він непомітно переходить до стану звичного існування.

— Будь ласка, Гришо,— каже він ввічливо, може, навіть надміру ввічливо,— продовжуй і не впадай у відчай.

— Ти — рабовласник! — підскакує до нього Гриша і вмить відскакує, наче остерігаючись одержати ляпаса.

— Так, я рабовласник,— охоче згоджується, покірливо всміхаючись, Шляхтич.— Я працюю шістнадцять годин на добу і хочу примусити так само працювати всіх, хто хоче зватися, скажімо, інженером або ще вище — вченим.

— Я не вчений,— майже трагічно промовляє Фрусін.— Хіба я вчений? Я пильщик! Я пиляю труби на шматки і нагріваю ті шматочки, а може, грію собі чуба — хіба я знаю! Сімдесят шість марок сталі і перепади температур від п'ятдесяти до тисячі градусів! Скільки може бути ймовірних варіантів у такому діапазоні? Мільйон? Мільярд?..

— Це можна вирахувати.

— Я дослідив уже тисячу, десять тисяч шматків!

— Тисячу вісімнадцять! — спокійно підказує Зіна.

— Ти! — кричить на неї Гриша.— Зрадниця інтересів учених! Солодкоголоса сирена! Третя сила, підкуплена Шляхтичем!..

Зіна регоче від цих Гришиних вигуків. Її розвеселяє саме тільки припущення, що можуть знайтися люди, які б повірили в те, що Зіну Череду можна підкупити. Чим? Кому? Не знайшовся ще той чоловік! Швидше вона покрутить ним, як циган сонцем,— ось як!

— Я збожеволію між цими трубами і цією дівчиною! — хапається за голову Фрусін.— Аби ж то я міг угадати прокляту температуру, яка потрібна для твоїх труб, Леоніде.

— Вчені не вгадують,— каже Шляхтич.

— А хіба я вчений? Я тільки аспірант. А ще точніше — пильщик! Я пиляю труби!

— Ти ставиш досліди. З цього починається наука.

— Тоді вони теж початок науки,— киває на нас з Євгеном Фрусін,— вони теж ставлять досліди. Тільки не зі шматочками, як я, а з цілими трубами.

— Може, й з них починається наука, навіть швидше з них, ніж з тебе та з мене,— згоджується Шляхтич, несподівано знімаючи свого піджака і засукуючи рукава білої сорочки. Піджак він вішає на стілець, на якому сидить Зізі.

— Мені шкода твоєї сорочки! — вигукує Фрусін. Він жартома наставляє на Шляхтича забруднені свої руки, мовби закликає, щоб той ішов напролом, щоб довести свою зневагу до чистої сорочки, але Шляхтич спокійно минає Гришу.

Тепер усе. Ми можемо ще стояти тут годину, або й дві, або й до ранку, бо ці два іноді так і не йдуть спати, їм нікуди поспішати; Фрусін живе в заводському будинку для приїжджих, його не тягне в холодну казенність тимчасового притулку, а в Шляхтича поки що план-максимум — це робота й робота. Невідомо, чи він коли-небудь змінить свій план-максимум, чи візьме бодай невеличкий перепочинок, марна справа ждати цього, а якщо й дозволить собі таку неймовірну річ, то це буде ще не скоро, в усякому разі, не нам з Євгеном набиратися терпцю для довгого очікування; в нас є ще й інші справи для злагодження, справи досить невідкладні, в двадцять років чомусь гадаєш, що повинен поспішати з деякими речами, наприклад, закохуватися в дівчат, вмирати за якимись там очима або затамовувати віддих, вистоюючи коло якоїсь там білявої чи чорнявої, згодом, може, це видаватиметься смішним і нікчемним заняттям, але коли ще буде те «згодом»!

Однак ми ніколи не можемо відразу ось так взяти й піти. Ми стоїмо посеред лабораторії, огинаємося, ніяковіємо, нам кортить дременути звідси, але ж що скаже Шляхтич, вірніше, що він подумає про нас? А нам не байдужа його думка. Ми хоч ще й не доросли до рівня його свідомості, хоч і відчуваємо, що нам бракує такої твердості, як у нього, але прагнення, бажання, надії — хіба ми їх позбавлені?

Зізі справджує слова Гриші Фрусіна про здоровий глузд у жінок. Вона трохи ще посидить за столиком, запише два-три Гришиних викрики, тріпне волоссям, блисне зубами, сяйне очима — і гайда!

— Трудіться, хлопчики! — гукне з порога, і ми з Євгеном залюбки кинулися б за нею, але ще мнемося, ще витупцьовуємо посеред лабораторії, ждемо, коли Шляхтич спокійно помітить нас і попросить іти відпочивати, «бо завтра треба якомога раніше, може, з Гришею сьогодні тут щось намацаємо, отож треба відразу б вам...».

Нічого вони не намацають, знаємо це ми, знають і вони, але сидітимуть, уперто перевірятимуть старі записи, метикуватимуть знов і знов.

— Туго просувається моя наука,— зітхає Фрусін,— але ж твоє виробництво ще тугіше. Небагато ми зробимо за життя, товаришу Шляхтич.

— Коефіцієнт корисної дії в людини процентів вісім — не більше,— Шляхтич, забувши, що він уже перейшов із стану нематеріальної мрійливості до діяльного, знову йде до вікна, втуплюється в темряву, потім обертається до нас усіх, якось розгублено всміхається: — Вісім процентів — ганебно! Щоразу, коли я думаю про це, в мене перед очима постають п'ятдесят п'ять томів у синіх обкладинках із золотими літерами: «Ленін». Вони стоять у мене в шафі, мов докір у недосконалості наших сил і здібностей. П'ятдесят п'ять томів та ще, мабуть, томів з п'ять — незібраних ленінських робіт. От вам шістдесят томів. Першу статтю Ленін написав у тисяча вісімсот дев'яносто третім році, останню — в тисяча дев'ятсот двадцять третьому. Тридцять років — шістдесят томів, по два томи в рік. А ще організував Комуністичну партію, здійснив Жовтневу революцію, захистив республіку від іноземної інтервенції, поборов розруху, голод... Неймовірно! Це переходить, здавалося б, будь-які людські можливості. Але це було. Ось що таке Ленін. А що ми? Що я і ти, Гришо, що оці гарні хлопці, симпатичні, зрештою, хлопці, але що вони, порівнюючи з Леніним? І як же це так, що минуло вже сорок із чимось років по смерті Леніна, а ми з тобою, іноді здається, ніби дрібніємо, а не піднімаємося до тих людських вершин, які він показав своїм життям? Чи, може, погано прислухаємося до його заповітів, чи нечасто згадуємо його слова, чи згадуємо вряди-годи тільки для виправдання наших слабостей, недоглядів чи помилок?..

— А я не люблю цитат,— каже Фрусін,— я не можу запам'ятати всього, що сказав Ленін, а раз не можу, то як же можна цитувати? Сидіти й шукати в томах?

— Я не про слова,— каже Шляхтич,— я про всього Леніна, про його життя, про боротьбу, роботу, діяльність. Мене проймає розпач від власної малості — от у чому трагедія...

Вони обидва вже нас не помічають. Нас нема. Ми занадто земні зі своїми «прагматичними» бажаннями, ми занадто нормальні для цих двох, яким тепер був би до пари хіба що наш бровастий заводський поет. До речі, минулої неділі він виступав по радіо, глухувато-сумним голосом читав невеселе: «А руки в саднах, мозолях, до берега неблизький шлях...» Очевидно, він справді мав рацію, принаймні я не став би йому заперечувати, надто ж беручи до уваги заплутаність наших справ із «рок-н-ролами». Тут далеко вже й не до одного берега, а до обох... від одного відпливли так, що не повернешся, а до другого ніяк не дістанешся. Але потім поет похмуро пообіцяв: «Гей, всі пощезнем»,— і вже тут я не міг згодитися жодною ціною, бо щезати не мав наміру навіть з отим бадьоро-відчайдушним «гей». Мене, сказати по щирості, навіть розгнівала поетова обіцянка всезагального зникнення, і я знову подумав про те, що поети не повинні б щодень тинятися поміж нами, видивляючись кожен наш крок і від найменшого нашого неуспіху відразу впадаючи

в похмурі провіщення каюка, тобто кінця світу, хоч і приправленого відповідними настроєві «гей-гей» чи там «гай-гай». Колись, як відомо, співці були сліпими: і отой древній грек, що оспівав звитяги й мандри своїх земляків, і, кажуть, якийсь великий англійський поет, та й наші кобзарі. Це було зручно з багатьох причин. Співці зосереджувались тільки на великому, дрібниць не помічали. Тепер цей звичай, здається, вийшов із моди, і дехто мав би пошкодувати. Може, насамперед такі жваві хлопці, як я, бо нам щезати ніяк не хочеться.

Щезнути ж із лабораторії, лишаючи для нічних розмов Шляхтича й Фрусіна,— це будь ласка, тому я потихеньку підштовхнув Євгена, і ми стали задкувати до дверей. Але якраз тоді двері розчинилися на всю широчінь, став у них напрасований товариш Токовий, сказав чітко, з притиском:

— Шляхтич, вас викликають...

Він стояв і дивився на мене так, нібито я мав бути Шляхтичем і мене кудись там викликали. Я куснув собі нижню губу і зробив носом насмішкувате «шмарк», щоб нагадати Токовому його стрибання з балкона, але на нього це не справило належного враження, очі його лишилися так само холодними й важкими, мов два камені, відповідно відшліфовані й, наприклад, вставлені в відповідні частини обличчя нашого заступника начальника цеху, враження камінності від його очей ще побільшало, коли знов зачувся його холодний голос:

— ...викликають на комісію...

На кого дивишся, той тебе й чує. Так воно вже ведеться. Я справді чув Токового, але мені його слова були, як то кажуть, до лампуцьки. Шляхтич же, здається, і не зауважив ще Токового. Тоді Токовий гукнув голосніше:

— Шляхтич, кому кажу!

— Що таке? — Шляхтич подивився на нього з цікавістю.

— Вас викликають.

— Викликають?

— На комісію... Державна комісія викликає вас... У кабінеті в директора заводу...

— Мене? — Шляхтич вдавав, що ніяк не збагне, чого від нього треба Токовому.

— Ну, так... Дзвонили щойно... Негайно...

— Викликають?

— Викликають.

— А може, запрошують?

— Запрошують? — Токовий ще й досі не збагнув, що з нього сміються.— Ну, я не знаю... може, й запрошують... Ждуть, одне слово... І негайно!

— А, ну гаразд,— спокійно сказав Шляхтич і заклопотано схилився над Гришиними записами.

— Слухайте, Шляхтич, що ж ви? — злякано спитав Токовий.

— А що?

— Адже вас ждуть.

— А мене нема,— підняв плечі Шляхтич.

— Як то нема?

— А так. Мій робочий день давно закінчився. І це вже — не я.

— Не ви? А хто ж?

— Ну, скажімо, мій двійник... Моє сумління... Докір моїй недосконалості...

— Слухайте, Шляхтич, не морочте голови. Моє діло передати: вас викликають на державну комісію. Це діло серйозне. Серйознішого зараз у нас тут нема нічого.

— Помиляєтесь, Токовий, є речі набагато серйозніші,— зітхнув Шляхтич.

— Ви п'ятдесят п'ять томів бачили? — підскочив до Токового Фрусін.— Скажіть мені, бачили ви п'ятдесят п'ять томів?

— Яких томів? — Токовий аж позадкував од такого запитання.

— Якщо ви їх навіть бачили, то не думали про них. А над ними не задумувалися, то це абсолютно точно! А ви б задумалися! Спробуйте задуматися!

— Та що ви мені томи! — Токовий вже був не радий, що потрапив сюди.— Моє діло передати, що дзвонили... Викликають Шляхтича... До кабінету директора заводу... Голова державної комісії.

Ми зовсім забули про державну комісію. А вона ж працювала на заводі тиждень чи й більше. Десь там когось викликали, про щось розпитували.

Євген, ніби злякавшись згадки про комісію, мовчки, настирливо витягає мене з лабораторії. Жвавість трохи підозріла в моєму другові. Але коли ми опиняємося в цеху, суду все стає ясно. Поперед нас, у другому прольоті, щойно змінившись коло своїх причіпливих контрольних механізмів, іде Аля, іде повз стани, розмахуючи своєю торбиною на довгому, мов у стюардес, ремінці, іде в хаотичному переплетінні металу, серед гуркоту холодного світіння люмінесцентних ламп, серед гармонійного конструктивно-розрахованого безладу, йде висока білява дівчина, гордо несучи на тонкій високій шиї свою єхидно-прекрасну голову, і все відсувається на задній план, стає несуттєвим і незначним поруч із природною зграбністю, яка пронизує кожен порух загадково-неприступної контролерки з відділу технічного контролю.

Але, на жаль, на світі існують не тільки гарні дівчата, а ще й суворі державні комісії.

12

З усього видно, що тут не намагалися дотримуватися моди, не споруджували заводської контори в новітньому стилі, не пробували модернізувати бодай внутрішню об-

становку, все в цьому будинку, поставленому в кінці перехідного мосту, перекинутого через половину заводської території, витримано в суворих, трохи аж непривітних тонах ще тридцятих років — років перших п'ятирічок: суворі барви, суворі меблі, навіть секретарка в приймальні директора заводу теж сувора, літня, невродлива жінка, схожа й не на секретарку в звичному розумінні, а на суддю. Споруджувалося заводоуправління давно, ще в тридцяті роки, по війні відбудовувалося, але відновили його з точним дотриманням первісного вигляду, і з того часу, здається, нічия рука не доторкалася тут ні до чого. Важкі темні меблі, старомодні телефонні апарати (теж важкі й незграбні), велетенські чорнильниці на столах, хоч усі тепер пишуть авторучками і в чорнильницях давно вже повисихало, важкі штори висять на вікнах, і враження таке, що в складках тих штор зберігається ще пил минулих часів.

До такої обстановки люди якось мовби й не пасують, вони тут просто недоречні. Може, саме тому приймальня директорська була в той день порожня, і коли ми ввійшли туди, то секретарка подивилася на нас трохи аж перелякано, але переляк у неї вмить змінився суворістю, як і личило хранительниці такого неприступного царства; секретарка навіть вдавати не стала привітності, навпаки — всім своїм виглядом вона показувала невдоволеність вторгненням непроханих гостей, а щоб підкреслити значимість своїх почуттів і не дати нам будь-яких надій, вона підвелася з-за свого монументального столу (він міг би слугувати за постамент для кінного пам'ятника), підійшла до дверей директорського кабінету, вдала, ніби щільно причиняє їх, хоч вони й без того були причинені досить щільно, високі, важкі, з незугарним різьбленням темні дубові двері. Після цього, так само не даруючи нам бодай погляду, секретарка кроком пожежника, який тягне шланг на учбових заняттях, повернулася до свого постаменту для кінного пам'ятника, гордо випросталася на стільці-троні, поверх наших голів гнівно глянула на вхідні двері: чи не наважаться ще якісь там нахаби порушити спокій цього поважного святилища? Поведінка секретарки відверто старомодна. Це — репертуар не нашої ери. Як повторюють і в радіопередачах для молоді. Сучасник повинен бути таким, якого вимагає сучасність. Ну, ми можемо бути поблажливими, не станемо вимагати від літньої секретарки, аби вона вдягала міні-спідницю, бо не кожні коліна надаються до показу широким народним масам. Але ж даруйте! Вже давно вийшли з ужитку всі ті досить психологічні прийоми, що їх так щедро демонструвала нам секретарка, це розуміємо не тільки ми з Євгеном, це добре знає навіть мій батько Матвій Сергійович Череда; на нас не справила жодного враження неприступність секретарки, все ж таки хоч там що, а господарями мали почуватися тут передовсім ми, а секретарка ж — це щось мовби з

набридлої обстановки, змінити яку нам просто бракувало то часу, то енергії.

Але ми з Євгеном розуміли, що право зватися господарем тут належало передовсім заслуженому майстру прокатної справи, тому ми випихаємо батька наперед, а самі тримаємося позаду чи то як асистенти, чи як тілохранителі такого поважного чоловіка. Так ми й просувалися нерівним строєм, схожим на той, що панує в пташиних перельотах, йшли через усю величезну кімнату по товстому килиму, простували ніби до столу, за яким возсідала секретарка, але потім я смикнув батька за полу піджака, батько від несподіванки став — ми мало не наштовхнулися на нього; зупинка вийшла вельми доречною, бо якраз навпроти нас були високі двері директорського кабінету. Я швидко нахилився над батьковим вухом і пальнув туди гарячим шепотом:

— Кажи!

— Що казати? — вголос поспитав батько.

Тоді Євген, виручаючи нас обох, ступнув у напрямку до секретарки і зробив таку заяву, або меморандум, чи як там це називається в дипломатів:

— Нам треба до директора! — Підтримав і я свого товариша і знову шепнув батькові: «Кажи й ти!» Але батько ніколи не виявляв надмірної охоти до публічних заяв, мабуть, тому й цього разу вирішив за краще утриматися.

— Директор зайнятий! — негайно відгукнулася секретарка і підвелася, видно, щоб надати більшої ваги своїм словам.

— Як нам здається, ми теж належимо до людей зайнятих,— почав був я, але тут раптом десь набрався рішучості мій батько.

— Стривай,— сказав він,— у нас діло, а не балачки. Олімпіадо Хрисанфівно, тут таке діло... Ви ж мене пам'ятаєте? Я — Череда. Нам до директора.

— Він зайнятий,— секретарка дивилася на нас прозорими, як у риби, очима.— У нього важлива нарада.

— Нарада,— повторив батько.— Ну, коли нарада...

— Підождемо, поки директор піде на пенсію,— хмикнув я,— тоді вже з ним набалакаємось.

Згадка про пенсію дошкулила батькові. Нерішучість, яка ним заволодівала, знову відступила, батько пішов у новий наступ.

— У директора нарада. А ми хіба як? Ми теж прийшли порадитись. Чи, може, йому не потрібні поради, скажімо, такого чоловіка, який півстоліття пропрацював у металургії?

Якщо казати по щирості, то тут трохи пахне демагогією. Уявити собі тільки, щоб директор став із ранку до вечора вислухувати поради й спогади ветеранів праці — коли ж тоді працювати? Але водночас хоч воно й демагогія, але грає нам на користь, хто б же тут став відмовлятися! Секретарка теж зрозуміла, що період мирних переговорів закінчився і щомиті можуть

розпочатися рішучі воєнні дії. Щоб не дратувати гусей, як то кажуть, бо таки ми з Євгеном нагадуємо зараз задерикуватих гусаків із розпущеним пір'ям, секретарка швидко, майже бігцем кинулася до директорських дверей, стала коло них, притиснувшись спиною. На обличчі в неї виразно читалося: «Тільки через мій труп!» Наша грамотність була цілком достатньою, щоб прочитувати такі написи.

— У директора державна комісія,— погрозливим шепотом повідомила нам секретарка, і ми зрозуміли, що вона вважає нас не нахабами й не диваками, а просто божевільними. Всі тікають від самих слів «державна комісія», а ці лізуть сюди самі!

— Може, вийдемо на повітря, там підождемо? — несміливо запропонував батько.

— Ти ж обіцяв нам! — докірливо глянув я на нього.

— Ну, обіцяв. Хіба я відмовляюся? Вийдемо, покуримо... А як вони той, то ми... то я...

— А я б їм виклав усе отам! — в Євгенових словах була незвична для нього затятість.

— Спокійніше треба, спокійніше,— сказав батько і пішов до виходу, не дбаючи за нас, не цікавлячись, чи йдемо за ним, чи далі стовбичимо навпроти секретарки.

— Підемо покуримо? — спитав я товариша.

Євген мовчки хитнув головою.

Ми довго ходили по заводському двору. Химерне поєднання припорошеної пилом зелені дерев, металічних конструкцій перехідного мосту і заводських цехів, сірого асфальту, чорного лаку машин, які ланцюжком стояли уздовж тротуару, вносячи незвичну стривоженість в усе здавна знане тут, діяло на нас, з одного боку, заспокійливо, а з другого — бентежливо, бо машини нагадували про державну комісію, про справи в цеху, про начальника цеху й Токового, про «рок-н-роли» й Шляхтича — ого! — матеріалу для нагадувань нам вистачило, ми могли б роздаровувати його навсібіч, та ми, власне, це й робили, бо повз нас ішли на зміну, потім ішли із зміни, йшло багато знайомих, особливо багато було знайомих батькових, і хоча батько й не дуже розбалакував, обмежуючись невиразними «гм» та «буде видно», зате ми з Євгеном наганяли собі сміливості, похваляючись, як вже були перед комісією, і ще, мовляв, будемо, і скажемо, і доведемо, і переконаємо, мало що й не примусимо.

Потім людські припливні хвилі відкотилися, ми лишилися утрьох, уперті в своєму, може, безнадійному чеканні.

І саме тоді до чорних лімузинів почали йти чоловіки. Кожен ішов до своєї машини. Біліли комірці сорочок. У всіх чоловіків були білі комірці, галстуки, очевидно, добре напрасовані штани, все як годиться. Машини, мовби живі істоти, водночас здригнулися від запущених двигунів.

До передньої машини йшов високий могутній чоловік із Золотою Зіркою Героя Соціалістичної Праці на піджаці. Ми теж

усі втрьох опинилися коло передньої машини, хвилина була занадто вирішальна, щоб батько став чекати на мої підштовхування, з дивною для нього сміливістю він ступив наперeріз комісії, сказав без передмов і зайвих церемоній:

— Так, а ми вас ждемо оце всі...

Голова комісії озирнувся, може, щоб передоручити розмову комусь із своїх колег, але вмить зміркував, що від своїх він далеко і що всі шляхи для відступу відрізано. Троє взяли голову комісії в такий собі поки що делікатний трикутник і сторожко чатували кожен його рух. Голова комісії, видно, належав до людей навчених делікатності, він зобразив на обличчі привітну знудьгованість і сказав хоч і без радощів, але терпляче:

— Слухаю вас.

— Тут таке діло... Про цех холодної прокатки... Ось ми б хотіли знати,— почав, трохи затинаючись, батько, але тут у голови комісії нерви не витримали, він посунувся на невисоку батькову постать усіма своїми кілограмами, загримів із висот свого зросту і свого державного становища:

— Хотіли знати що? Як зірвали важливе державне завдання? Хотіли знати, чи погладять вас за це по голівці? Може, ви про це хотіли знати?..

— Та чого ти кричиш, Олександре,— зовсім буденно якось, мирно сказав батько.— Хіба не впізнав? Я — Матвій Череда.

— Череда? — Голова комісії сторопів.— Який Череда?

— Ну, Матвій.

— Справді ти?

— Мабуть, що я. А це — мій син, Митько. А це — Євген. Вони з цеху холодної...

— Не нагадуй хоч ти про той цех, хай йому грець!

— Кому грець, а кому...— це хотів скористатися з батькового знайомства я, але голова комісії обриває мене досить брутально:

— Та замовкніть же нарешті.

— А ви не кричіть,— озлився я,— тепер це не модно.

— Ах, не модно! А підводити державу модно? Так?

— Хлопці не про те,— пробує виручити нас батько.

— Говорити тут взагалі нічого,— втомлено зітхнув голова комісії.— Ну, як живеш, Матвію?

— На заслуженому відпочинку.

— На пенсії? Не знав. Що ж так рано?

— Так вийшло. А ось що буде з начальником цеху, ти мені скажи?

— То вже наша справа.

— Помиляєтесь — наша! — вискочив я наперед голови комісії.— Ви ж тільки й знаєте: знімати та ставити. Більше нічого!

Батько закахикав, але справа вже була зроблена. Я видобув з голови комісії те, що нам треба.

— Вашого начальника цеху,— сказав той повільно,— ми знімаємо з роботи, виключаємо з партії і віддаємо до суду.

Ось коли мав пустити в дію своє давнє знайомство з головою комісії майстер Матвій Череда, як співається в пісні «Так вспомним же юность свою боевую». Ми з Євгеном відступили, полишивши поле бою для друзів молодості, сподіваючись, що спогади про давні роки зроблять те, чого неспроможні зробити ніякі доводи, ніякі запевнення, обіцянки, просьби милосердя, посилання на гуманність.

Але тут на виручку голові комісії вискочив звідкись високий, дебелуватий чоловік у світло-сірому костюмі. Товариш Токовий! Пригладжуючи рідке волосся, він мінився різноманіттям посмішок — від улесливої до пиховитої, гейкнув на нас, мов на малолітніх:

— Щоб я вас тут не бачив!

Потім рвонувся був, щоб відтрутити батька, але голова комісії буркнув йому:

— Не заважайте нам.

Найсумніше ж у всій цій історії, що вона вигадана мною від початку до кінця. Нічого не було: ні ходіння нашого до директорської приймальні, ні мобілізації мого батька, ні перемов його з другом юності — головою державної комісії. Просто я уявив, як ми перешкодили комісії сідати в машини. Насправді ж сідали вони в машини після зборів у цеху.

13

Збори організовуються завжди кимось невідомим і невидимим. Визначається по змозі мета, тривалість, кількість ораторів, навіть резолюція, що її приймуть збори. Але є ще матеріальний бік справи. Наприклад, стіл для президії, стільці для президії, переноска трибуни, мікрофони... Це вже наша справа — справа цехової молоді. Ми залюбки носимо столи. Скільки? Два, три? Зіставляємо їх докупи, застилаємо червоним сатином. Чим більше зіставляємо столів, тим численнішою буде президія, тим важливіші, відповідальніші, отже, збори. Вода? Приносимо кілька сифонів. Багато води — довгі балачки, «проробляння» когось, затяті суперечки.

Я люблю збори безводні... Коли проходять на самому ентузіазмі. Палкі виступи. Піднесеність. Тоді самому хочеться чимось відзначитися, щось зробити велике, щоб теж вийти перед товаришами, гукнути: «І я теж!»

Але ці збори — не для піднесеності. Прикрі збори, неприємні, тяжкі. Просто в цеху, щоб усі були присутні, всі чули, знали, перейнялися всезагальною ганьбою: цех зриває відповідальне державне завдання!

Щось треба робити. А що?

Начальника цеху немає. Він від горя занедужав остаточно.

— Здається, інфаркт...— каже хтось із молодих.

— Інфаркт — це просто неприємна подія на шляху до безсмертя! — безжурно зауважує другий.

Третій дістає газету, показує передову статтю «Молодий робітник».

— Що там пишуть?

— Про тебе пишуть! Ось послухай: «Його ми бачимо усюди, де потрібні світла голова і вмілі руки, кипуча енергія, сміливий пошук, ініціатива...»

— Та це ж про Фігаро: Фігаро тут, Фігаро там.

— Слухай, Фігаро: «В його юних очах ми бачили глибінь роздумів, ентузіазм, комсомольський запал поєднується з тверезим розрахунком...»

— Це не про мої очі. Юні очі тільки в Митька Череди.

— Але в нього нема «глибіні роздумів».

— А ти туди зазирав?

— Слухай далі. Тут про наш завод: «На цьому підприємстві по-справжньому поважають молодь, відкривають перед нею широкі горизонти, а водночас питають без будь-якого попуску...»

— Почекай, ось тобі відкриють широкі горизонти! Державна комісія сьогодні дасть прикурити! Голова комісії, кажуть, сорок директорів уже зняв за той час, як головою...

— Питає без отого... Як там у газеті?

— Без попуску.

— А що це таке?

— Чорти його розберуть! Може, без пропуску?

— Ні, без допуску!

— Без випуску!

Ми з Євгеном мовчимо. Стоїмо мало не в перших рядах, між нами — Шляхтич. Мов стальна арматура між двома бетонними стовпами. Зовні може здатися, що Шляхтич ховається між нами, шукає захистку, але ми знаємо, що це не так. То ми готові сховатися за нього, ми тримаємося за нього, бо для нас тільки в ньому порятунок. Звичайно, державна комісія говоритиме про весь цех, винних тут особливо не шукатимуть, тим більше не пробуватимуть зробити винними двох хлопців Євгена й Дмитра, але однаково нам якось лячно, мовби то наша провина, що скликано ці тисячні збори.

Президія — просто неймовірна. Чотири ряди стільців! Уся державна комісія. Директор заводу. Його заступники. Секретар парткому і, здається, мало не весь партком. Начальники цехів. Нашого немає — зате є Токовий.

Ще в час мого учнівства на заводі начальства було менше. В директора — два заступники, головний інженер зовсім без заступників. Тепер у директора сім, у головного інженера три, в начальників цехів теж по два, а то й по три. Самі заступники.

Але що мені до них? Вони люди скромні, не набридають, правами занадто не обтяжені, обов'язків, здається, теж не ма-

ють, здебільшого слугують за тло для своїх начальників, а посади їхні вигадано лиш для підняття зарплатні. Так у нас у цеху техніків називають інженерами, інженерів — старшими інженерами, майстрів — старшими і головними майстрами. Дуже все хитромудро!

Хитрощі ці можна б простежити й зараз, спостерігаючи, як розсідається президія. У першому ряду в центрі — голова державної комісії, директор заводу, секретар парткому, головний інженер, представник з області й міськкому, а також — несподіванка — Токовий, видно, замість козла офірного, бо начальник цеху на збори не з'явився, десь зліг. Далі президія формується з членів державної комісії і наших заводських керівників усіх рангів. Але мене цікавлять насамперед троє, що в центрі. Я з ними знайомий так само, як з Аркадієм Райкіним, а Райкіна бачив, коли той виступав по телевізору, а він мене — ні. Я можу знати безліч історій про Райкіна, він про мене — нічого. В цьому полягає незручність слави. Отож у мене мовби перевага над тими трьома чоловіками, попри всю їхню значимість і мою власну незначність. Але не тільки це. Моє життя так тісно переплетене з їхнім, що втрачається різниця років, початки пересуваються в часі мало не до дня нинішнього, а недавні події вглиблюються в товщі років, яких я знати й не міг би, здається, з тої простої причини, що тоді ще не народжувався, але я знаю, бо існував уже тоді, жив у своєму батькові, який згодом щедро передав мені в спадок усі здібності свої, історії, традиції, а також людей, серед яких жив, а ще до того відбувся такий самий урочисто-непомітний процес передачі — успадкування від мого діда Сергія до батька Матвія, тому коли я стою отут, перед столом президії, перед тими трьома поважними й заслуженими чоловіками, то не відчуваю відчуження й приниженості, не гнітять вони мене своїми високими посадами, немає недоланого бар'єра поміж нами, я переплітаюся з ними життям моїм і мого батька Матвія Череди, мої початки — це також їхні первісні, а всі пізніші стадії їхніх зростань теж не можуть вважатися неприступними для мене, хоча й не слід виводити з цього висновку, ніби президії взагалі не існує і не розбереш, хто є хто, і ніхто нікого не повинен слухати, і немає ні для кого авторитетів. Йдеться про тимчасовість, деяку умовність станів, у яких перебувають одні й другі, про взаємовиміну на основі договірній; цей час слугує тобі, а час завтрашній, можливо, належатиме вже мені, якщо я заслужу; сьогодні перші — ви, а завтра першими стануть останні, рухома рівновага суспільства, що дає всю енергію для щоденної праці і для найбільших революцій.

Позад мене точиться притишена розмова, в якій головна дійова особа не час, який займає мою увагу, а прості механізми для його вимірів. Вона не заважає мені, навпаки, мабуть, ця розмова й спрямовує мої роздуми в напрямку змін часу і його наповненості.

— Ти знаєш,— каже один,— він знову поміняв годинника.

— Він це вміє! — заздрісно мовить другий. Вони не називають того, про кого йдеться, для них він просто в і н, але це не грає ролі.

— Тоді в нього був швейцарський, з короною, пам'ятаєш?

— Ще б пак: золота корона!

— І механізм — як дзвіночок!

— Машина — блиск!

— А він почав міняти стрілки!

— Я казав йому: що ти робиш? А він — своєї.

— Він не розуміє, що не можна міняти рідного. Повинно бути все рідне. Тоді це машина! А якщо рідне знімеш, а поставиш чуже — діла не буде.

— Зверху, може, й красивіше стане, і механізм же всередині незачеплений, а вже не те. Це точно.

— Я тобі кажу: рідного зачіпати не можна! То вже як зачепив — половина сили пропадає! Ні сили тоді, ні точності. Все порушується, коли без рідного.

— Так він же не розуміє. Ті з короною загнав, тепер дістав «Омегу». Машина — співає. І що? Поніс до майстра, зняв циферблат, зняв стрілки. Поставив позолочені. Фігурні. Бо ті — світилися. І циферблат, і стрілки світилися. Він радіації боїться. А Європа вся не боїться. У нас лектор он читав лекцію: «Наш друг радіація».

— Світяться не світяться — однаково. Головне, щоб було все рідне. Без рідного — неможливо. Механізм порушується. Точності не жди. Красиве може бути, фігурність там, виблиск, золото, а точності немає, бо воно нерідне. Це я тобі кажу.

— Та згоден. Ти йому спробуй втовкмачити.

— Я йому казав. Не займай, кажу, рідного, не чіпай. Повинно бути все рідне. Тоді й цінність, і точність, а зачепиш... Красиве, а пропало.

І поки ці двоє обговорювали поведінку третього, який з нез'ясованою впертістю порушує гармонійну доцільність існуючих витворів, поки всідається з повільною значимістю президія, поки влягається в цеху гомін, я здійснюю миттєву (що, звісно, аж ніяк не свідчить про її нетривалість) мандрівку в часі, а супутників у ту мандрівку вибирати не доводиться: вони переді мною, я поставлений перед ними, час завмер поміж нами лише на мить, щоб знову зірватися з припону і помчати вперед, але все, що просувається вперед, неодмінно полишає щось позаду, якщо хочеш зазирнути в майбутнє, то повинен на таку саму відстань поглянути й у минуле, відрізки часу, серед яких ти стоїш, дорівнюють один одному, це закон геометрії, щоправда, найпростішої, Евклідової, але я іншої не вчив, а раз цю проходять у школі, то, мабуть, її ще не відмінено, отже, керуватися нею не гріх. Ще я знаю, що для того, щоб стрибнути наперед, треба розбігтися, відійшовши для того назад. І тому я пробую

відбігти назад перед стрибком уперед, хоч ще й не знаю, кому доведеться стрибати, і не маю певності, що настала моя черга.

Починати треба з голови комісії. І не тільки тому, що він тут сьогодні— найважливіша особа, а тому, що з ним я зв'язаний у часі найдавніше. Через мого батька Матвія Череду. Бо це з нинішнім головою комісії, якого тепер шанобливо звуть Олександром Миколайовичем (а мого батька з неменшою шанобою величають Матвієм Сергійовичем — такі вже переваги старощів), вони колись бігали по заводському висілку, з ним уперше ходили до дівчат на телефонну станцію, це їх тоді звали дівчачими іменами — Шура і Мотя за їхню сором'язливу готовність червоніти з приводу і без приводу, і це вони одружувалися на двох комсомолках — Олі і Каті, заводських «артистках», які грали в самодіяльній виставі чеховських сестер і за один вечір полонили серця двом металургам. Може б, вони пройшли разом усе життя, принаймні тоді жоден із них не уявляв себе відірваним, відокремленим від товариша. Про це не мовилося, не було гучних слів і биття в груди; театр друзі сприймали тільки як такий, що існує зовні, збоку, до себе театру не пускали, навчені суворості в тяжкі часи громадянської війни і відбудови. Але сувора любов ще не є любов'ю нетривкою. Вони вірили, що між ними ніколи не проляже холодна відчуженість, уявити навіть не могли себе розокремленими, а їхні дружини — й поготів.

Однак сталося. Треба було послати молодого беручкого металурга до Швеції. Щоб перейняв там все краще. Шведська сталь. Славетні марки. Відоме всім металургам містечко Ескільстуна. За морями, за далями. Майже легенда. Поїхати, навчитися, перевершити. І саме з їхнього заводу. І з їхнього покоління. І не два, не три, а один. І вибрано Шуру, тобто Олександра, він мав узяти свою молоду дружину Олю і їхати до Швеції на рік чи й на два. Міг би відмовитися, але не міг. Бо його вибрано, йому довірено, йому виявлена честь. Хто б то зважився знехтувати довірою! Сам Череда вмовляв свого товариша: «Їдь, навчися — і превзойди!»

Відновити події в усіх подробицях тепер навряд чи й можливо. Події розмиваються відстанню часу, як глина — дощем. Якби спитати тепер Олександра Миколайовича, чому тоді вибрано саме його, він би, може, пригадав бодай одну з вирішальних причин. Але я не міг спитати, та й навряд чи Олександр Миколайович би щось пригадав. Адже скільки в нього потім було поїздок ще важливіших і знаменніших: і за кордон, і в себе по країні з державними завданнями!

Олександр поїхав і приїхав. Повернувся через два роки до рідного міста. Але який повернувся? І чи то взагалі був Олександр, Шура, Матвіїв друг і товариш? Людям властиво змінюватися. Їх навчають, перевиховують, без віри в змінність жити було б, мабуть, нецікаво, нудно. Але за два роки можна хіба що навчатися нового, внутрішню ж свою сутність хіба перебудуєш?

Олександр перебудував докорінно. Нікого не впізнавав із старих друзів, Матвія називав на «ви», відштовхуючи цим від себе, якась зневага цідилася в його словах, коли заходила мова про фахові наші справи, виглядом своїм Олександр показував, що тут йому вже тісно, що він переріс це провінційне середовище, що його пригнічує відсталість і обмеженість своїх людей, починаючи від способу їхнього думання і до їхнього вміння одягатися. Змінилась і Оля, вона теж називала свою подругу Катю на «ви», це вже не були більше чеховські сестри, які мріяли про людяність і змогу вільно й радісно працювати, з одного боку, була простувата заводська дівчина, з другого — колишня заводська Єва, спокушена солодким змієм європейських достатків і безтурботного життя.

Олександр носив рипливий ремінний картуз, пошитий із клинців, спортивні френчі, целулоїдні комірці, галстуки з крапинками, лискучі жовті краги, а Оля хизувалася капелюшками, хутряними горжетками, лакованими черевиками. Вони недовго й побули в нашому місті, бо Олександра як фахівця з зарубіжним досвідом призначено було головою якоїсь комісії, і він виїхав у відрядження тепер уже по своїй країні, але за звичкою взяв із собою й дружину, так ніби передчував, що більше не повернеться до цього міста.

Справді, не повернувся. Між ним і батьком не зайшло ніяких суперечностей, ніхто нікому не сказав лихого слова, просто вийшло так, що один лишився майстром на все життя, а другого те саме життя зробило головою всіляких комісій. От і все.

Вони раз зустрілися, але знову ж я не був свідком із причин суто природних: ще не з'явився на той час на світ. Це було в час війни, на Уралі, евакуйований наш завод мали пустити на новому місці, але вчасно не пустили, приїхала урядова комісія, щоб встановити причини загайки, бо війна не ждала. Головою комісії був Олександр Миколайович. Він спеціально не розшукував батька, бо чи й знав, що той там; батько теж не рвався зустрічатися, але хтось там згадав, хтось сказав, Олександр Миколайович звелів, щоб його звели з майстром Чередою; він був у наших удома, пив чай, згадував з моїми рідними минуле, трохи розчулилися, але тільки трохи, бо війна не надавалася до розчулень, окрім того, Олександр Миколайович дав зрозуміти, що він тепер живе в сфері високих інтересів і високих почуттів, що має честь зустрічатися з самим товаришем Сталіним, виконує його особисті доручення, користується довір'ям, перебуває в милості. Говорилося це обережно, натяками, з досить виразним здриганням у голосі, з чого Матвій Сергійович зробив висновок, що Олександр Миколайович хоч і перебуває в милостях, але побоюється, щоб їх не втратити, тому хотілося йому якось натякнути своєму колишньому товаришеві, що на випадок чого завжди матиме він підтримку, бо його теж не забули, металурги

пам'ятають усіх своїх. Олександр Миколайович навіть розчулився від таких натяків і запевнень, обіцяв, що листуватиметься, не забуде, але поїхав — і забув, бо мав повну голову державних клопотів.

Тепер ось тут, але не цікавиться батьком, хоч уже настають ті роки, коли треба й питати про кожного свого товариша давніх літ і питати так: чи живий ще? Звісно, міг би втрутитися в задавнену гру між двома впертими чоловіками і я, підійти ось хоч і зараз, поки ще не починалися збори, сказати Олександру Миколайовичу:

— Тут живе друг вашої молодості Матвій Череда, але не хоче з вами зустрічатись.

І все. Крапка. Хай подумає. Хай розшифрує.

А власне, чому не хоче зустрічатися? Хто сказав? Звідки я знаю? Може, то я хотів би перенести свій спосіб думання й оцінки явищ на їхні взаємини, які будувалися колись геть не так, як будуються нині? Може, в мені сидить провінційний комплекс нижчості? Може, я живу в світі малих вимірів, а Олександр Миколайович керувався законами великих чисел, значних дій, важливих завдань, мені ще не доступних? Он — Зірка Героя Соціалістичної Праці. Найвище державне золото, яке даром не дається нікому. А до Зірки — орден Леніна. В батька теж є орден Леніна. Не за вислугу років, як чомусь іноді дають цей найвищий орден, а за війну, за виконання оборонних завдань особливої ваги. Видно, й Олександр Миколайович виконував завдання ще важливіші. Принаймні я хотів би втішити себе хоч цим, я намагався бути об'єктивним до голови комісії, щосили намагався, але поруч з головою сидів директор заводу, «державний підхід», як ми його звали, бо він при кожній нагоді посилається на «державний підхід», і моя пам'ять, яку тепер годі було відірвати від пам'яті батькової, так вони міцно переплелися між собою,— спільна пам'ять Черед настійно підсовувала мені спогад, який стосувався знову ж таки голови комісії і директора.

Знову війна. Урал. Люта зима сорок першого. Вони ставили завод просто під ялинами, в снігу, ще не виведено стін цехів, а техніка вже монтувалася, вже закінчували встановлення блюмінга... Але не вкладалися в строки. І тоді — урядова комісія. І очолює її нинішній голова. Набагато молодший, а суворий так само, як і сьогодні. І теж дві групи людей: комісія з Москви і заводські. Тільки нинішній директор там був головним інженером, другою особою на заводі, а фактично першою, бо саме він привіз з України устаткування евакуйованого заводу.

Головний інженер у нагольному пальтечку і в товстому сукняному картузі з великим козирком — «картуз перших п'ятирічок», тепер у таких ходять чомусь лише грузини.

— Нема ротора,— показує на головний електродвигун блюмінга директор ще не пущеного заводу,— не можемо пустити

блюмінг, поки не прибуде ротор. Залізниця ріже нас без ножа. Не можуть знайти ротор. Кажуть: нема.

— Ти евакуював завод з України? — повертається голова комісії до головного інженера.

— Так, я.

— Відправив ротор?

— Відправив.

— А не брешеш?

Головний інженер ображено мовчить.

— Де ж ротор! — кричить голова комісії.— Куди ти його запроторив?

— Не знаю. Десь їде... Я ж не відповідаю за роботу залізниці...

— Який же ти головний інженер, коли не знаєш, де ротор! — зі злістю говорить голова комісії і одним ривком, вхопивши за козирок картуза, натягує його головному інженерові на обличчя.— З закритими очима повинен знати! За платформою мав бігти з України аж сюди!

Члени комісії сміються, заводські похмуро мовчать. І тоді з-під картуза головний інженер вибурмочує шестизначне число:

— Сто вісімнадцять чотириста шістдесят сім.

— Що за цифір? — грізно питає голова комісії.

— Номер платформи, на яку я вантажив ротор,— так само з-під картуза відповідає головний інженер.

— І що, пам'ятаєш номер?

— Випадково запам'ятав. Ще подумав: такий вантаж, а раптом щось...

— Ач який вундеркінд! Перевіримо! Всі залізниці перетрусимо. І якщо збрехав...

А потім, коли вже комісія пішла,— схвильовані обличчя заводських працівників, обурені голоси:

— Ти не повинен цього так облишити!

— Скаржитись!

— Примусити його вибачитись!

— До самого Сталіна дійди!

— До всього треба мати державний підхід,— зітхає головний інженер.

Мабуть, і тепер директор повторює ці слова, нахиляючись до секретаря парткому Василенка, дуже молодого в порівнянні з головою комісії чи директором заводу й дуже вродливого чоловіка. Василенко мовби й не пасував до цих двох — старих, заслужених, вдоволених досягнутим становищем, позбавлених здорових заздрощів і гарячих прагнень, як безсмертні боги. Василенко, скільки ми його всі знали, ще інженером весь час виборював справедливість, домагався порядності й чесності на противагу бездушним політекономічним виробничим стосункам; він належав до тих, хто хотів би олюднити в найкращому розумінні

цього слова все довкола; ми знали це, любили Василенка, хоч не кожному навіть доводилося мати з ним безпосередньо справу, існував кожен часто незалежно. Та хіба для любові, для поваги неодмінно потрібна залежність? Василенко був молодий. Голова комісії й директор могли б виставити проти молодості Василенкової свій трудовий стаж, який у них вже, мабуть, досягав до століття. Що ж, наш молодий секретар парткому не міг похвалитися таким стажем. Але в нього сорок років тому куркулі вбили батька. Куди залічити цей стаж? А двадцять п'ять років тому загинув на фронті його старший брат. А потім, уже по війні, загинув ще один брат, льотчик-випробувач. Мала мати трох синів — зостався один. А батько й брати полишили йому в спадок свої загибелі. То чи треба мірятися, мовляв, у мене сорок років, а в тебе чотири? Може, ліпше думати про те, що робиш сьогодні, чим виправдуєш своє перебування на землі, як доводиш свою цінність, як підтверджуєш це щодень, щогодини?

Мені в секретареві парткому відкрита була ще одна сторона. Між нами існувала близькість, про яку Василенко знов-таки нічого не відав. Справа в тому, що нашою вчителькою літератури у восьмому класі була Василенкова дружина Аріадна Григорівна. Тоді для нас Василенко не існував зовсім, ми навіть не могли уявити, щоб у такої жінки, як Аріадна Григорівна, взагалі міг бути чоловік,— такою недосяжною здавалася вона всім нам у своїй красі, у своїй дивній тактовності, стриманості, культурності. Вона подобалася однаково і хлопцям, і дівчатам, ми полюбили її з першого уроку, але Євген випередив нас усіх: він просто взяв і закохався в Аріадну Григорівну. Він те й робив, що закохувався і завжди встигав випередити всіх у цьому. Закохувався ж досить відверто, я б сказав, навіть нахабно, бо щоразу умудрявся освідчитися в коханні. З учителькою він зробив це просто артистично. Ми писали твір на уроці літератури, тему запропонувала Аріадна Григорівна, тема була проста, житейська, всі рипіли перами, здавали підписані аркушики з каракулями; в класі тоді якраз були всі — тридцять два чоловіки. Аріадна Григорівна зібрала твори, пообіцяла принести наступного разу; справді, принесла, але сказала, що чомусь виявилося творів не тридцять два, а тридцять три, один не підписаний, тобто анонімний і зайвий, кричущо зайвий.

— Може, автор назве себе? — спитала вчителька.

Добровольця не знайшлося.

— Прочитати твір! Прочитати! — закричали ми.

Аріадна Григорівна трохи наче знітилася. Навіть почервоніла ніби. Ми зрозуміли, що їй ніяково за анонімника.

— Прочитати! — заревли ми в одну горлянку.— Розкрити!

Так ніби ми з самого змісту могли вгадати, хто написав. Простіше було б подивитися на почерк.

— Я не переконана, що треба читати,— сказала вчителька.— Автор, якщо він не хоче казати при всіх, може підійти до мене на перерві.

Але й на перерві не підійшов ніхто.

Не знаю, як із погляду педагогіки, чи не порушено було принципів тої загадкової для нас, учнів, науки, однак нам сподобалося, що Аріадна Григорівна не пустила випадок у забуття, вирішила довести справу до кінця.

— Діти,— звернулася вона до нас,— зрозумійте мене правильно. В цьому непідписаному творі нема нічого поганого. Навпаки, тут написано гарні слова про людину, яка досить добре відома вам і,— тут вона всміхнулася,— мені також. Автор міг би признатися без страху і без риску бути покараним. Але він діє за принципом: «Нема дурних». Принцип поганий, якщо не сказати — ганебний. Бо якщо людина змалку не наважуватиметься навіть приємні речі говорити відверто, приховуватиме свої добрі почуття, то тим легше й охочіше приховуватиме вона зло, неправду, така людина може стати наклепником, анонімником, псуватиме людям настрій, заважатиме працювати, отруюватиме життя. Я не хочу, щоб з вас виростали анонімники, будьте відвертими у всьому, бо нема нічого вищого, ніж чисте сумління!

Тоді підвівся з-за парти Євген і сказав червоніючи:

— Це написав я.

— От і добре,— спокійно промовила Аріадна Григорівна.— А вже якщо ти визнав своє авторство, не став приховувати від своїх товаришів, то ось тобі твій твір, прочитай його, хай усі знають і зміст.

Це називалося «не став приховувати!». Просто совість у ньому заговорила, в Єньці. От же тип! Але виявилося, що він ще й не такий тип, як ми подумали після його зізнання. Бо ніхто ж і в гадці не мав, що він там зміг написати. А він сотворив таке:

«Сьогодні на уроці літератури ми отримали незвичайне завдання: описати близьку людину, описати так, щоб, наслідуючи метод Л. Толстого, розкрити «діалектику душі» свого героя.

Зробити це важко, але я спробую.

Ось уже рік, як я зустрічаюся з цією людиною щотижня.

Як зараз бачу її струнку, трохи повнувату постать, її неквапливі рухи, горду ходу, чую її м'який голос. Я люблю вслухатися в його інтонації, такі багатоманітні й несподівані. То голос її звучить упевнено й владно веде за собою, то бере за душу теплими ліричними нотками, але ніколи цей голос не звучить різко, крикливо.

Мені здається, що для людини її професії просто необхідний гарний голос.

І необхідна красива зовнішність.

Я люблю дивитися на неї.

Як це звучить у Чехова: «У людини все повинно бути прекрасним: і лице, і одяг, і душа, і мислі».

Це так пасує до неї.

В ній все гармонійне. Строгі костюми, гарні черевики і навіть прикраси завжди дібрані з незвичайним смаком.

Якось я бачив її в театрі.

Вона була дуже нарядна: чорне оксамитове плаття, відкриті білі руки, на плечі накинуто красивий шарф.

І знову ж нічого зайвого — і все прекрасне!

Я люблю дивитись на її руки з тонким кілечком на безіменному пальці. Коли вона проводить рукою по очах, в малесенькім діамантику дрижить у розблиску слізка. У неї недавно з'явилась така звичка: проводити долонею по очах. Мабуть, вони в неї втомлюються. Мабуть, так, бо зрідка вона стала надягати окуляри. Але й від цього вона не погіршала.

А ще я люблю її очі й усмішку. В очах іноді промайне сум. І я навіть здогадуюся про джерело того суму. І усмішка іноді буває сумна. І мені тоді здається: як можна завдавати їй прикрощів, як можна?

Дивні почуття викликає в мені ця людина. Тут і безмежна повага, і бажання зробити для неї щось особливе, і ще щось тривожне, незбагненне.

Я хотів би, щоб у мене була така мати (а в мене немає ніякої) і щоб у мене була колись дівчина, чимось схожа на неї.

Що це? Юнацька закоханість чи щось інше?

Не знаю».

Ось який був тип цей наш Єнька! І хоч він набрехав про те, що в нього немає матері, і, випереджаючи всіх, освідчувався в любові до Аріадни Григорівни, але ми пробачили йому це, бо всі любили Аріадну Григорівну.

Це не означає, звісно, що секретар парткому Василенко був би в захопленні, якби я оце підштовхнув до столу президії Євгена і сказав:

— А оце той Єнька, що колись освідчувався в коханні вашій дружині.

Однак час спогадів кінчився. В президії почалися перемови про головування. Видно, ці збори, попри всю їхню важливість і незвичність, не були підготовлені, починалися трохи стихійно, чи що. Тріумвірат головуючих ніяк не міг усталити між собою обов'язки. Буркав щось до директора голова комісії, знизував плечима директор, посилаючись на «державний підхід», спокійно відмовлявся від ведення зборів секретар парткому. Мікрофон, поставлений перед ними, хапав кожне слово й розносив по цеху, посилюючи звучання.

Врешті голова комісії буркнув директорові:

— Ти директор, тобі й починати, а там видно буде...

Директор без видимої охоти підвівся, смикнув себе за галстук, сказав, мовби пробачаючись:

— Так от, товариші...
І збори почалися.

14

Ми знали: директор скаже про державний підхід до справи. І він сказав про державний підхід. Але що далі? Загадкова привабливість зборів полягає в тім, що президія завжди знає, як розвиватимуться події, а решта учасників мають лише снувати здогади з більшою або меншою долею ймовірності. Це нагадує театр навпаки. Бо в театрі, як правило, весь зал прекрасно знає, хто на сцені лиходій, а хто герой, не відають до часу про це лиш самі актори, збори ж нагадують зворотне віддзеркалення цього перевіреного століттями прийому: тут глядачами стають актори, глядачі — акторами.

Але сьогодні, здається, все перемішалося, переплуталося. Бо й після вступного слова директора між тріумвіратом головуючих знов зайшла суперечка, як вести збори далі. Плану не було.

— Ви не підготували зборів! — не притишуючи голосу, загудів у мікрофон голова комісії, звертаючись до секретаря парткому. Той нахилився до голови комісії неначе для інтимності, а насправді вийшло так, що наблизився до мікрофона, бо мікрофон стояв якраз навпроти Олександра Миколайовича, і на весь цех відповів:

— Такі збори гріх готувати: люди повинні висловитися самі.

— Начальник цеху де? — тепер уже справді адресуючись до всіх, спитав голова комісії.

— Захворів,— відповів Василенко.

— Заварив кашу — і на бюлетень? — Голова комісії сподівався викликати в нас бодай зневажливі усмішки своїми словами, якщо й не сміх з приводу поведінки начальника цеху, але нам було не до сміху, та й знали ми всі, що начальник цеху старий і справді хворий чоловік, що він переживає тяжко й болісно. Тут не до сміху.

— Заступник начальника є,— сказав директор.

— Що нам заступник? — видно було, що голова комісії готувався до іншого, заступник його не влаштовував.

Василенко не став гаяти часу. Він обернувся до Токового, який ховався за спинами, спитав:

— Токовий, ви можете сказати?

— Я готовий,— підсмикуючи штани, схопився Токовий, обличчя йому взялося червоними випіками, руки метлялися, він пробирався до трибуни довго й незграбно, потім викладав на лисіючій голові пасемця темного чуба, немов хотів приховати нікчемність власного думання, але говорив зате як по писаному:

«Генеральна лінія нашого життя ясна. Вона визначена програмними документами партії й держави».

Він говорив:

«Суспільство не стоїть на місці. Воно змінюється революційними переходами й невідворотно йде до комунізму».

Він сказав:

«Перебуваючи на посаді заступника начальника цеху, я намагався в дусі пред'явлюваних високих вимог, діючи присущими партійними методами організаторської і ідейно-виховної роботи, добиваючись можливо більшої ефективності в діяльності, підкоривши повністю своє життя інтересам...»

Він прочитав навіть чийсь вірш:

Одна судьба нам, смертным, суждена...
Все мы, как есть,— со славой и без славы,—
Исчезнем так, как исчезают травы
По осени, оставив семена.

— По-моєму, ви залишите після себе невиконане державне завдання,— сказав у мікрофон голова комісії і сам засміявся від власного дотепу.— Ви нам тут віршів не читайте, а скажіть, як збираєтеся давати труби!

— Ми не зможемо виконати державного завдання,— переходячи з поезії на прозу, заявив Токовий, і цех відразу загудів, заклекотів, заворушився.

— Не ображайте людей,— миттю вловивши настрій робітників, тихо застеріг Токового секретар парткому.

— Я нікого не ображаю. Але... Подивіться, товариші, яка обстановка склалася в нашому цеху, на що розтрачуються наші зусилля... В той час, як...

— На кого ж ви скаржитеся! — загримів голова комісії.— Ви ж керівник цеху, один із керівників!

— У цьому й трагедія, що один із керівників,— підхопив Токовий.— Але ж начальник цеху...

— Ваш начальник цеху боягуз,— жорстоко промовив голова комісії,— він злякався й не прийшов сюди.

— Він справді хворий,— втрутився Василенко.— Чоловік іноді може захворіти від несправедливості.

— Керівництво і справедливість мають мало спільного,— так само шорстко мовив голова комісії.— Ленін у вісімнадцятім томі прямо каже: можна замінити апарат на дев'ять десятих, якщо люди не справляються зі своїм ділом.

— Ленін приходить до нас не тоді, коли отак згадуємо його в томах,— спокійно відповів Василенко,— а коли працюємо чесно не покладаючи рук.

— Небагато ж ви напрацювали,— гмикнув Олександр Миколайович,— продовжуйте, товаришу Токовий. Що вам заважає виконувати план? Говоріть по суті.

— А якщо по суті... Якщо по суті,— Токовий махнув рукою,— треба нормалізувати обстановку в цеху. Що це значить? Скажу. Ми забули про рядового інженера, про командира виробництва, ми позбавили його прав, ми відсунули його на задній план, ми забули про те, хто нам потрібен в першу чергу.

Нам потрібні ділові інженери-трудівники, хай вони не хапають зірок з неба, хай вони будуть звичайні середні інженери без фантазій і вибриків, без модернізму й абстракціонізму, але зате вони дадуть вже сьогодні те, що потрібно народові сьогодні, а не на завтра. А як у вас стоять справи! Забули про день нинішній, переорієнтировка тільки на завтрашні неіснуючі успіхи, кажучи грубо: замість труб сьогоднішніх, які ми можемо дати, нас заспокоюють тим, що, мовляв, завтра ми зможемо дати завдяки якимсь там удосконаленням і змінам технології в десять чи й у сто разів більше труб, але де гарантії? І чи можемо ми ждати до завтра? Мені, як і всьому народові, потрібна одна труба сьогодні, щоб ракета злетіла сьогодні. Завтрашніх труб я ждати не можу. Ракета повинна злетіти сьогодні. Правильно я кажу?

— Правильно,— ствердив голова комісії.

— Тільки так виграються всі війни з ворогами і з часом! Для мене час — найбільший ворог. Я не можу ждати вічно, як і жити!

— Правильно! — ще раз прогримів голова комісії.

Я штовхнув Євгена: адже Токовий натякав на Шляхтича. Не кажу вже, що й трохи на нас, ми не йшли в розрахунки, але ж на Шляхтича! Такий собі напівлегальний доносик. З філософським обгрунтуванням. Токовий не може жити вічно. Ніхто й не примушує. Але ж вічність однаково існує, її виміри теж існують — ось яка штука, товаришу Токовий.

Директор стояв за столом президії, трохи розгублено обводив поглядом цех. Токового вже не було на трибуні, він витирав спітнілу лисину, всідаючись коло Чемериса, який теж, виявляється, був у президії як передовик виробництва. Виступати ніхто не зголошувався. Шляхтич був ворухнув плечем, видно, хотів рвонутися в бій, але ми його стримали. Не треба. Це ж однаково, що бігти під кулеметним вогнем. Підожди, поки вистріляють усі кулеметні набої, тоді й біжи, а так — скосять. Нічого сумнішого не може бути, ніж військо, що не дійшло до поля бою.

Директор щось сказав головному інженерові заводу. Мабуть, попросив: «Виручай». Мовляв, державний підхід полягає в тому, щоб не допускати мовчанки, заповнюй мовчанку.

Головний інженер послухався. Це був дуже поважний і дуже серйозний чоловік. Поважність і серйозність надавали йому окуляри, а також зморшкуватий лоб. Головний інженер до всього ставився відповідально, він з однаково серйозним виглядом грав у шахи і чистив варене яйце, підбирав слова під час розмови; цілі покоління обережних, здавалося, стояли за спиною в головного інженера, такий це був стримано-розсудливий чоловік, так боязко точно намагався він завжди формулювати свої думки.

— Я говоритиму свідомо й підкреслено,— так він почав, та всі й без того знали, що говоритиме головний інженер свідомо

й підкреслено. З одного боку це надавало йому ваги в наших очах, але водночас це робило його нуднуватим, а для інженерів, яким доводилося щодень мати з ним справи по роботі, в отій свідомій підкресленості ховалося невміння чи й небажання головного вислухати будь-яку думку, проникнутись чиєюсь ідеєю, потребою. Головний інженер нагадував камеру коштовностей, куди вхід стороннім суворо заборонений. Він жив у замкненому світі відшліфованих суджень, вишуканих формулювань, це був храм, у який нікого не пускають, магазин, де нікому нічого не продають, струмок, у якому ніхто не купається, простіше кажучи: замок, від якого загубили ключ. Спробуйте-но підібрати ключ до чоловіка, який говорить, щоразу заплющуючись, не звертаючи уваги ні на нетерплячість голови комісії, якому вперше доводиться мати справу з подібним оратором, ні на шум усіх заводчан, які надто добре знають свого головного, щоб уважно дослухатися до кожного його слова, ще раз марно спробувати щось там збагнути.

— Я скажу про час, про який я повинен сказати. Ми говоримо про ритм життя. Він пришвидшується, цей ритм, і це прекрасно. Але це й трагічно, бо ще вчора що? Ще вчора час був менш діяльний, і в його перебігу не так різко змінювалися речі й світ. Сьогодні ми не можемо спокійно стежити за знищимістю часу. Час знищується в наших організаційних неладах і неурядицях. Токовий показує нам зразкову стурбованість. Але зверніть увагу на впорядковану двозначність його становища. Він не може знаходити приємність у неправильностях, однак створено обстановку педагогічної безвідповідальності, де товаришу Токовому відведено пасивну роль спостерігача. Група людей в цеху, я не кажу, що це велика група, але ми знаємо, яким небезпечним може бути оновлююче зіпсуття, як часто люди схильні знаходити приємність у неправильностях, який заспокійливо бездіяльний характер можуть набирати в часи труднощів і невдач оманливі глашатаї духовного неспокою. Починається розмагнічення й демобілізація зусиль працівників, які реально підходять до справи. Чи це допустимо? Я стою на стороні товариша Токового. Нам потрібні ділові, може, навіть середні інженери, від яких можна вимагати і які можуть дати. Що таке обіцянки? Полишимо їх для релігій. Наш бог — реальна робота з реалістичним підходом до реальних справ.

— Хоч би раз прийшов та подивився, що ми робимо,— зітхнув Євген,— в цех навіть не поткнувся.

Голова комісії наче почув Євгенові слова.

— А де ж ви були, головний інженер! — сердито ворухнувся він за столом.— Що у вас там, у цеху? Дитячий садок? Кубики складають? Як хто хоче, так і складає! Не можете навести порядку?

Головний інженер, що вже збирався відкланятися (він завжди вклонявся, коли кінчав промову, такий був чоловік

ввічливий і вихований), затримався коло трибуни, але тільки для того, щоб повторити, з чого починав:

— На жаль, існує впорядкована двозначність становища, узаконена двозначність, яка розповсюджується на багатьох реально мислячих працівників. Товариш Токовий тільки один з них. Якщо ви спитаєте про мене, то я теж. На жаль, але так.

— Вакханалія у вас якась твориться! — повернувся голова комісії тепер уже до директора.

Директор мав би послатися, очевидно, на державний свій підхід, але він не встиг відповісти суворому голові державної комісії, бо на трибуні, розштовхавши передні ряди і одним скоком подолавши пусту відстань між президією і масою, опинився несподівано для всіх зборів, особливо ж для нас, Гриша Фрусін.

— Яка вакханалія? — вигукнув він.— Чому ви ображаєте всіх цих людей? За яким правом?

Він звертався до голови комісії, той відразу це збагнув, не розгубився і відповів Гриші таким самим:

— А ви хто, власне, такий, щоб тут кричати?

— Я? Ви питаєте, хто такий я?

— Питаю. Уявіть собі: питаю.

Адміністративна досвідченість зіткнулася з беззахисністю новака. Голова комісії провів у своєму житті, мабуть, тисячі таких зборів, він почувався в своїй стихії, за його плечима стояв авторитет цілої держави, яку він тут представляв, а Гриша не мав нічого: ні досвіду, ні авторитету, ні вміння вести отаку перепалку. Його майже ніхто тут не знав, отож годі було сподіватися на прихильність і співчуття, солідності голови комісії він не мав чого протиставити, окрім своєї кумедної чуприни, яка відразу викликала сміх, а коли Фрусін кілька разів перепитав, хто ж він такий, і коли в нього від розгубленості, а може, від обурення власним приниженням відібрало мову, то сміх перейшов у регіт, але регіт якраз і врятував Фрусіна, бо Василенко тим часом подав аспірантові води, потім, підвівшись за столом, запросив усіх до порядку, Гриша трохи оговтався і сказав зі схвильованою гнівливістю:

— Хто я такий, хочете знати? Аспірант.

Знову почулися смішки, голова комісії весело скинув бровами, мовляв, якщо ти такий птах, то що ж з тебе візьмеш, але Гриші дуже, видно, залежало на утвердженні не так себе, як свого соціального прошарку, всіх аспірантів Радянського Союзу захищав тепер оцей кумеднуватий хлопець з рудим джунгльовидним чубом на голові, тому він не обмежився простим називанням своєї професії, а ще раз повторив, вигукнувши щосили:

— Аспірант! То й що? Я двадцять років учуся, двадцять років мій робочий день дорівнює чотирнадцяти годинам на добу, я кілька разів був покалічений, вибухав разом зі своїми уста-

новками для прокату, горів і сам гасив, хоч інші вискакували з вікон, лишаючи мене в лабораторії напризволяще. Я люблю свою маму, а вона навчила мене любити всіх людей. А на заводі я опинився, бо тут є інженер Шляхтич. Якби мені вдалося йому помогти, то... Коли мене з трубного інституту посилали сюди, то сказали: «Шляхтич — це майбутнє. Постарайся, Гришо...» А що я побачив тут? Я побачив, що Шляхтич нікому не потрібний. До нього ставляться з пересторогою. Чому? Тут виступають ось Токовий, головний інженер, ви їх підтримуєте, товаришу голова комісії. Але чому?

— Ну, ну,— прогудів, зручніше вмощуючись, голова комісії,— цікаво послухати, чому ж?

Він, мабуть, вважав, що Гриша ще дасть привід для сміху, а осміяного чоловіка остерігатися не варто, до того ж для настрою зборів завжди корисні якісь хвилини розслабленості. Однак Фрусін був настроєний набагато серйозніше, ніж будь-хто гадав. Навіть ми ніколи б не подумали, що галасливий і милий у своїй несерйозній непослідовності Гриша раптом зможе спромогтися на таке довге, гнівливе, заплутано-болісне, як почули від нього сьогодні. Це не була промова, це був суцільний крик душі, це кричали душі всіх тих, що горіли, вибухали, страждали,— і все для людей, для майбутнього, для поліпшення життя і цілого світу.

— Як тільки з'являється здібний, талановитий чоловік, відразу зроджуються його запеклі антагоністи у вигляді нездар, посередностей, пігмеїв якихось. Може, так воно й треба? Для долання труднощів? Але чи треба офіційно підтримувати цих пігмеїв проти таланту лише на тій підставі, що талант завжди один, а їх кільканадцять, отже,— більшість за ними? Ось у газетах пишуть про відомого тренера з фігурного ковзання. Сякий, і такий, і ще он який. Підписи: багато. Але тренера знають усі, бо він виховав кількох чемпіонів Європи й світу, а тих підписувачів не знає ніхто, попри їхні незаконно заслужені звання, бо вони тільки й досягли, що для себе звань. Та ще стаж. Многая лета. Те саме з футболістами. Як тільки навчиться забивати м'ячі, але не в ті ворота, що хочеться федерації футбола, починають цього футболіста ганити, де тільки можуть. Підвищують йому кваліфікацію, так би мовити... Або відомий кінорежисер. Лауреат усіх можливих премій, родоначальник. Творець. Усе мав, усі, здавалося, заслуги. Раптом на зйомках когось там вилаяв, чи що. Фейлетон у центральній газеті. Режисера знімають з посад, не дають йому постановки. Нарешті він добивається, хворий, працюючи день і ніч, робить великий твір, але не встигає докінчити, вмирає. В тій самій газеті пишуть: геній, і, мовляв, усе життя він творив, виходячи з свого незвичайного темпераменту, тільки це й допомогло йому розкрити Достоєвського на екрані. Але ж перед цим за той самий палкий темперамент режисера лаяли! Як це зрозуміти? Тривожний

стан суспільства, в якому не вміють цінувати таланти, в якому бракує місця для здібностей, для незвичайних винаходів, для високих зльотів людського духу. Тут говорив Токовий. Я скажу, на кого він натякав. Він мав на увазі інженера Шляхтича! Бо він відчуває, що той здібніший за нього, що за Шляхтичем — справді завтрашній день, якого так боїться Токовий. А чому боїться? Бо завтра Шляхтич повинен буде керувати цехом, за Шляхтичем — майбутнє. Шляхтич справді дасть оті тисячі труб, замість однієї, вимученої сьогодні. А хіба ми живемо тільки сьогодні, хіба перед нами не вічність?

Але Токовий вважає, що суспільство — це тільки він, і більше ніхто. Токовий — це загроза, коли хочете. В суспільстві наростає баласт. Немає вакансій не тільки посадових, але й для талантів, всі місця зайняті, нікого не ждуть, ніхто не потрібен. Тоді як же з новими талантами, завдяки яким тільки й розвивається суспільство? Чи їм ждати, поки підуть на пенсію ті, хто займає місце? Суспільство повинне очищатися. Санітарна рубка дерев. Санітари в тваринному світі. А яка санітарія може позбавити нас від усіх отих посередностей, ледарів, нехлюїв, кар'єристів, вискаковичів? Конкуренції в нас немає? Ні, на жаль, вона є, але конкуренція не ділова, а якась мовби взята ще з часів Київської або, вірніше, Московської Русі. Місництво. Хто захопив місце, той і пан становища. Нездарний письменник стає редактором журналу і друкує власну свою писанину, якої ніхто б і в руки не взяв. Посередній архітектор стає керівником майстерні й проштовхує невдалі проекти, захаращує місто кам'яними виродками. Випадковий в інженерії чоловік стає директором заводу і забиває ринок нікчемними виробами, так само нікчемними, як він сам, бо від сірої курки — сірі й курчата. А що треба? Безпощадно виганяти! І не повинно бути жалів. Сьогодні я зробив щось особливе — честь мені й шана. Завтра хтось зробив краще, я повинен привітати його, поступитися йому місцем. На землі досить місця для всіх і нема ганебних посад.

Впродовж Гришиної безладної промови голова комісії тільки недбало мружився, видно, на нього не діяла ні запальність, ні категоричність молодого аспіранта. Хтось із членів комісії щось шепнув Олександру Миколайовичу, мабуть, підказував, що чи не час примусити цього незапланованого оратора замовкнути. Але голова комісії тільки важко ворухнувся. Мовляв, хай молодий викричиться.

— Не треба було йому вискакувати,— сказав тихо Шляхтич.— Навіщо? Хто його тут знає?

— Токовий проти новаторства! — вигукував тим часом Фрусін.— Він тут натякав, що йому не дають розгорнути його посередніх здібностей. Він ортодокс, він бореться проти єресі. Єресь чи новаторство? У всі віки боялися єресі. І ми боїмося? Тоді чим же ми відрізняємося від епох і людей минулих? Нічого не

забули і нічого не навчилися? Не вірю, не вірю й не можу повірити!

— Спасибі й на тому,— підвівся голова комісії.— Все сказали?

— Все.

— А хто ви такий?

— Аспірант,— під загальний сміх відповів Гриша.

— Видно,— голова зробив паузу, щоб дати висміятися всім,— видно, що аспірант. Ну, а ми грішні практики. За теорії дякуємо, спробуємо їх пережувати, але нас сьогодні цікавить практична сторона питання. Ми вислухаємо всіх. Терпляче й уважно. Але давайте ближче до діла. Хто?

Знову ніхто не хотів. Тепер ми з Євгеном уже й самі підштовхували Шляхтича, але він сказав:

— Гриша зіпсував усю справу. Брати мені слово — це однаково, що плювати самому собі в обличчя. Вийде так, що ми зводимо обрахунки з Токовим.

— А може, й слід звести,— пробував я переконати Льоню.

— Немає підстав. Та й не на трибуні це робиться.

— Тоді я!

Він навіть не став мене стримувати, тільки спитав:

— Що ж ти скажеш?

— Все!

— Він скаже, що він Митько Череда, син майстра Череди,— кинув Євген, який відзначався стриманістю в таких перепалках, як майже у всіх життєвих питаннях. Мені б його спокій!

Поки ми перегарикувалися між собою, Токовий щось гаряче шепотів на вухо Чемерису, той піднімав плече, мовби хотів затулити плечем собі вухо або відтрутити набридливого Токового, але, видно, все ж таки піддався на умовляння, бо підвівся й, не питаючи права на виступ, пішов до трибуни.

Голова комісії мовчки, самими очима спитав директора про Чемериса, той нахилився, мабуть, сказав, хто такий Чемерис, так мовчки й прийнято було його виступ.

Та його всі знали досить добре, Чемерис не потребував ніяких рекомендацій.

— Ви мене знаєте,— почав він,— я слів не люблю. Як на мене, так ото останнє ледащо, коли воно язиком плеще...

Він, видно, натякав на Гришу Фрусіна, бо той виказав балакучість просто рекордну, як на звичні для нас норми, я нічого не ждав од Чемериса, зате Євген завмер і зіщулився, аж весь подався наперед,— от що може зробити з хлопцем така дівчина, як Аля.

— Наше діло яке? — казав тим часом Чемерис, кидаючи слова розрізнено й неохоче.— Наше діло — гнати трубу. Чоловік живе, щоб гнати трубу. Поки ти женеш трубу, ти й чоловік. А як ти не женеш труби, то який же ти чоловік? Так: тьфу! Ніщо!

Це знов був натяк на Фрусіна з його палким і заплутаним виступом, натяк і на всіх нас, бо ми «не гнали труби», голова комісії похитував співчутливо головою, йому подобався, мабуть, стиль мовлення Чемерисового, це був діловий стиль ділового чоловіка, який виборов право говорити своєю працею, своїми успіхами, а не просиджуванням штанів в інститутах і в аспірантурах.

— Але,— сказав Чемерис і довго мовчав, і те «але» висіло над ним, мов знак сумнівів і зневіри, ніхто не знав, що буде після того «але», навіть голова комісії ворухнувся трохи стривожено, обличчя Токового знову заплямилося червоними випіками, тільки Василенко дивився на Чемериса з цікавістю майже дитячою, з веселою цікавістю людини, яка звикла дивуватися й знаходить у цьому дивуванні неабияку приємність.— Але,— знову повторив наш славетний прокатник,— хто ж у нас у цеху тепер жене трубу? Може, ви думаєте, що я жену трубу? Чемерис, ви думаєте, жене трубу? В газетах пишуть... По радіо, значить... Чемерис, Чемерис, Чемерис... Йдучи назустріч і беручи підвищені зобов'язання... Так я вам скажу... Чемерис жене брак, а не трубу... Триста метрів, тисячу метрів браку... Самий брак... Якщо там якийсь метр без браку, то хіба ж то труба?.. То сльози... Сльози, значить, капають. Ну, так... А далі? Капатимемо й далі? Щоб сльози? Не знаю... Не обіцяю. Я звик гнати трубу, а не сльози щоб капати... А «рок-н-роли» труби вам не дадуть... То що золото в них вгатили, то ще нічого не значить... Золото само труби не пожене... Рук треба... А руки — вони ось... Далі нікуди...

— Пропозиції? — прогримів голова комісії знетерпеливлено.— У вас є пропозиції?

Чемерис не звернув на нього жодної уваги. Він і слова такого не визнавав, мабуть, «пропозиція». У нього були просто думки. Розокремлені, складалися туго, зате власні — не позичені.

— Значить, єсть артисти,— зовсім уже в чужий город заліз Чемерис,— співають там, танці-шванці... В нашому ділі теж кажуть: артист. У всякому ділі артист може бути... Чоловік такий. Трубу гнати, як на сцені танцюють... Зверху воно, може, й так... А що артист? Чуже виспівує. Хтось йому пісню зробив, хтось там музику склав... Артист чуже повторив... Я жену трубу. Як? На стані... Хтось його зробив? Зробив. А я, значить, як артист на скрипці чи на баяні. А як баян негодящий? Так? Так. Дай мені новий баян! Далі. Купили на золото. Купили, та не те. Золото було те, а «рок-н-рол» — не той, що треба... І ось я жену брак... І всі ми женемо... Токовому треба, щоб ішов брак? Йому аби погонні метри!.. Сьогодні метри, а завтра? А Шляхтич? Шляхтич сидить і ламає голову, щоб дати мені новий баян. Взяв у мене хлопців Женька і Митька, взяв оцього чубатого крикуна... Метикують... Вийде чи не вийде? Догнав чи ні, а погнатися можна... Буде новий баян — всім буде добре. Не ви-

йде — Шляхтич і його хлопці горять, більш ніхто... Я чоловік простий. Мені аби гнати трубу. Мені мого поту не жалко... А вище нас і нашого поту? Що може бути вище нашого поту? Розум. Шляхтич підходить з розумом. За кого я — за свій піт чи за Шляхтича? За Шляхтича. Сказав — і все.

Він пішов від трибуни, всідався коло Токового, який обурено відсовувався від Чемериса, позад нас, здається, ті самі, що говорили про годинники, перекидалися захопленими вигуками:

— От дав!

— Ну ж і врізав!

— А цей Шляхтич — що?

— Та чи я знаю.

— Ну, а Чемерис усім дав!

— А чого б і не дати!

— Каже: мені аби трубу гнати, а ви всі...

— А всі йому до лампуцьки!

— Ви б, хлопці, рвонули на трибуну,— порадив я їм.

— Сам і рви, якщо такий меткий!

— Продери горлянку, якщо зашерхла.

— Та цить, то ж від Шляхтича!

— Де?

— Та он Шляхтич стоїть між тими двома стовпами!

— А Чемерис же ж дав!

Збори пішли наперекіс. Аж два члени урядової комісії водночас схилилися з двох боків до Олександра Миколайовича, мабуть, радячи йому, як виправляти той небажаний перекіс, але голова комісії був надто досвідченим чоловіком, щоб піддаватися прямолінійним почуттям, він уже бачив, як складне все в нас не тільки, може, в цеху, а й на заводі, і ось тут йому належало показати себе. І він показав, і з того дня вже я не в усьому згоджуюся з думками мого батька щодо Олександра Миколайовича, бо вловив я щось у тому чоловікові злагоджуюче і об'єднуюче, а полягало воно в тому, що він, при всій його суворості і, може, іноді жорстокій вимогливості, був схильний до того, щоб кожен лишався сам собою, щоб вільно висловлював своє, щоб виказував свою душу, бо тільки з такими людьми можна жити і щось робити, не остерігаючись зрадливості, боягузтва, нерішучості.

Щоправда, була якась неприємна зневажливість у тому розсіданні його за столом, небажання підвестися бодай раз, поглянути на всіх, хто стояв десь позаду, показати й себе, він сидів упродовж усіх зборів, вівся вільно й незалежно, трохи зверхньо по відношенню до всіх, але зате розум його працював напружено й чітко, не було в ньому сліпої впертості, не було жирної сонливості, він відмічав найменшу зміну настрою в слухачів, точно вимірював, куди переважають терези симпатій чи антипатій, прийшовши на збори з прихильним ставленням до Токового і, мабуть, сподіваючись, що тільки такі люди можуть дати

державний план, він чутливо вловив кілька разів повторене прізвище Шляхтича, насторожився спершу, але після виступу Чемериса вже настроївся зовсім інакше, якось мовби збадьорився, вогонь загорівся в його темних великих очах під кущуватими, густими бровами, він ворухнув важкими плечима раз і вдруге, стримав директора, щоб той не викликав наступного промовця (якого, до речі, й не було, здається), спитав усіх нас:

— Шляхтич, який це Шляхтич? Чи не той, що Герой?

— Несправжній,— підказав хтось із численних заступників, але підказав так невдало, що мікрофон ухопив те слово й кинув його по всьому цеху.

— Чому несправжній? — не згодився Олександр Миколайович.— Герой — це герой, держава удостоїла, значить, заслужив. А Шляхтича Василя я знав добре.

— Це його син,— сказав Василенко,— гарний інженер.

— А де він? — голова звертався до всіх і водночас до директора й Василенка.— Інженер Шляхтич тут?

— Та он він стоїть,— Василенко давно вже помітив Шляхтича, бо й спробуй його не помітити поміж такими двома геодезичними знаками, складеними з маслаччя.

— Що ви скажете, товаришу Шляхтич? — спитав голова комісії.

— Нічого,— відповів Льоня, не рушаючи з місця.

— Та ви на трибуну вийдіть і до зборів,— запропонував голова.

— Лаятися з Токовим з трибуни не хочеться.

— Коли треба, то й полайтеся.

Ми підштовхували Льоню: «Іди, дай йому!» Він стояв напружений, зблідлий, ганяв жовнами.

— Просимо вас, Шляхтич,— сказав Василенко, і оте «просимо» зробило своє, Льоня майже стрибнув до трибуни, як перед тим Гриша Фрусін, але на трибуну не заліз, став збоку, невисокий, худорлявий, знервований, взявся рукою за край трибуни, повернувся до Токового, спитав того так, неначе вони тут були самі, а не слухала їх тисяча людей:

— Даруй мені, Токовий, за цю розмову... Не я починав її, але раз так вийшло... Скажи мені одне... От скажи: чи було в тебе коли-небудь бажання зробити щось не для себе особисто, а просто для користі справи, тобто зрештою для народу?

Токовий схопився, весь подався наперед, гукнув обурено:

— А що? Хіба я?

— Зачекай, будь ласка, я ще хочу тебе спитати, чи було в тебе відчуття, що хай навіть розірветься серце в грудях, аби тільки зробити?

Збори слухали цих двох, слухала президія, навіть голова комісії наставив долоню до вуха, перетворився на звичайного слухача, цікавого й безпосереднього. Токовий ще не збагнув, куди воно все хилиться, він не розумів, що це, може, головна

розмова його життя, розмова-сповідь перед безліччю людей, перед мікрофоном,— рідко й випадає кому таке.

— Не розумію, до чого це...

— Можемо говорити відверто... Ти не належиш до моїх друзів і однодумців...

— А в тебе вони є?

— Їх мало, так... Бо ти ж розганяєш моїх друзів і однодумців. Ти б хотів створити навколо мене порожнечу... Для задоволення якогось свого почуття. От я й хотів би довідатися. Ти тут прославляв здібності середніх, посередніх інженерів, посередність, кажучи просто.

— Не посередніх інженерів, а середніх інженерів, які роблять те, що повинні робити, без викрутасів і модерних штучок.

— Середні — це й є посередні. Ніхто від цього не застрахований, але не кожен із цим мириться, якщо він справжня людина. Здіймають же галас про узаконеність і навіть — о диво! — користь посередності лиш ті, хто відірвався від народу, забув про народ. Бо в народі завжди існуватиме прагнення до високої досконалості. З посередніми здібностями не зліпиш навіть горшка, гвіздка в підошву не заб'єш — це знає кожен майстер. Як же можна сьогодні вихваляти те, чого люди соромилися у всі часи? Я вважаю, що той, хто вихваляє посередність, має на увазі передовсім власний спокій. Жити, як живеться, але урвати від життя якомога ласіший шмат. За середні здібності виторгувати найвищу ціну. Ти цього хочеш?

Токовий нарешті збагнув усю небезпечність цієї, здавалося б, невинної словесної перепалки. Він вмить змінив тактику, скинув із себе розгубленість і недбалість. Не гарячкував. Не підводився з стільця з наміром знову всістися. Підійшов до Шляхтича, став майже впритул. Вищий на голову, в бездоганному костюмі, сповнений гідності й громадянського обурення. Сказав чітко, виділяючи кожен звук:

— Я впевнений лише в загрозі й небезпеці.

— Від кого ж?

— Хоча б від таких, як ти, якщо ти вже хочеш відвертості. Чому? Поясню. У вас — весь час вищі цілі. Того, що робиться, недостатньо. Ви невдоволені зробленим. Весь час протиставляєте себе колективові, більшості. Це підозріло. Цього не можна дозволити. Весь час вищі цілі. Це нас просто ображає. І ми не допустимо. Такі, як ти,— завжди підозрілі. Вискочні. Вискочити вище за всіх, спираючись на всіх нас, використовуючи колектив.

— А може, працюючи разом із колективом?

— Не прикриєшся. Згуртованості нашої не дамо розбити. Ліпше розбити чиюсь амбіцію і прагнення до слави. Хто йде проти маси, той її ворог. Тобі потрібна слава.

— Мені? Слава?

— А що ж? Заради чого стримиш ти в цеху по дванадцять годин, покинув скаліченого батька без догляду, козиряєш

зайнятістю, не можеш створити сім'ї, щоб для ветерана війни, для Героя...

— Не чіпай мого батька!

— Часи подвижництва минули. Відійшла епоха воєнного комунізму. Наше суспільство...

— Ти вимовляєш «наше суспільство» так, ніби воно тільки твоє. Звідки це право власності? Чим ти його заробив?

— Я чесно працюю...

— Додай ще: і не хапаю зірок із неба... Не кожен може хапати, але ж навіщо заважати іншим, тим, хто хоче, прагне до цього? Ми так багато говоримо про труд, що розучилися вже, здається, працювати як слід. І нас дратує, якщо хтось по-справжньому береться за діло. Нероби бояться такого чоловіка, ненавидять його. Для них він справді підозрілий.

— Ми чесно даємо метал для Батьківщини. Знаєш, що сказав Ленін: метал — основа цивілізації.

— Любите цитувати Леніна. Щоразу, при кожній нагоді. А чи думаєте про більше? Про ленінський приклад. Чи є у вас відчуття, що Ленін — з вами або ж його немає коло вас — і тоді вам повинно ставати страшно. А треба б як учасникам тої арктичної експедиції, яким серед безмовних просторів Півночі весь час вважався ще один член товариства. Мовби йшов до них на поміч. Отак би й нам. Щоб завжди серед нас — одним більше. І той один — Ленін. І щоб завжди підставляв він плече, як підставляв колись під кінець колоди на першому комуністичному суботнику. І якщо не повториться його геній, то прагнути бодай до його працьовитості. Чи можемо забути про його приклад? Ось про що я думаю, Токовий. І про це думають ті, хто мені помагає. І ми доб'ємося свого. Ти згадував мого батька. Так от: я навчився у нього твердості.

Вони розійшлися по своїх місцях, і аж тепер голова комісії нарешті важко підвівся зі свого місця, трохи постояв мовчки, мовби давав змогу помилуватися на себе, потім посміхнувся новою для себе усмішкою:

— Моральний бік справи ясний. В технічному розберемося. Висновків комісія робити не буде. Доповідатимемо урядові. А тут — на відповідальність дирекції. Дивіться. Якщо у вас такі інженери, то... Як думаєш, директоре?

— Державний підхід,— пробурмотів директор.

— Державний... Тісно в одному цеху таким двом інженерам, як Токовий і Шляхтич. Тісно, а доведеться й далі співіснувати. Кожен іде своєю дорогою. Хто перший прийде, відзначимо. Хто відстане, поб'ємо. А поки що — треба разом, паралельно. Куди ж вас дівати? Що ж, вас до в'язниці саджати, в різні камери, чи що? Треба жити разом. До кінця. Життя довге. Боротися? Правильно. Треба боротися. Але й жити...

Мабуть, я помилився. Майстер Матвій Череда, напевне, таки знайшов десь у готелі свого давнього друга молодості, і вони

говорили. Про що? Хіба я знаю. Може, з погляду вічності. І, може, й не самі були, а сидів з ними і Василь Шляхтич? Не відразу й не до кінця збагнеш людину, проведеш різку межу між її справжністю й несправжністю, надто ж якщо розділяють вас роки й покоління. Втішатися можна хіба що тим, що колись і ми станемо старшим поколінням і так само назбираємо за життя мудрої загадковості, щоб було над чим поламати голову новому поколінню, бо інакше воно зледащіє і розбеститься.

Важко мені втриматися від спокуси розповісти при нагоді одну нашу історію, бо — виразно це відчуваю — поки що я викладаю події, які відбулися, власне, тільки в нашому цеху, а події завжди охоплюють надто вузьке коло людей, події — це ще не історія, тут ще до часу приховано всі причини й зв'язки, тут ніхто не знає тої міри, за якою лежить цікавість,— мені ж не хотілося бути схожим на доцента Крижня з його занудливими лекціями, спрямованими лише на доцентське вихваляння перед Алею, яка зрештою теж не слухала тих розпатякувань і сміялася Крижню просто в ніс.

Навіщо розповідати цю історію? Адже її всі знають. Вона існує для всіх так само, як наш завод, як «Діловий клуб», як клумба коло пошти, як Глиняна гірка посеред міста. Але бажання в мені виникло з особливою гостротою тоді, коли Шляхтич став перед тисячею людей до суперечки з Токовим. Бо коли стаєш перед тисячами робітників, то вони не питають тебе, що ти вмієш робити. Питають: хто ти? І Шляхтич для них був передовсім не інженер з цеху холодної прокатки, а син Шляхтича-Героя. Героя, що про нього дехто казав: «Несправжній».

А раз так, то ось вам історія про несправжність...

ІСТОРІЯ ПРО НЕСПРАВЖНІСТЬ

Початок цієї історії визначити важко. Можна б розпочати з того, як колись край битого шляху один чоловік поставив кузню, підковував коней, обшиновував вози, в пекельній тій роботі серед вогню й заліза набув надлюдської сили в руках, яку й передав своїм нащадкам разом із прізвиськом Шляхтич, тобто чоловік край шляху. А може, саме тому, що мав неабияку силу, став ковалем, отож тоді початки історії відсуваються ще далі, до якихось попередніх поколінь і народжень, і там знайдемо ще якісь історії, бо хоч, з одного боку, тільки людина наділена здатністю до вигадування, з другого боку, виходить так, що людина нічого не вигадує, все має свої первені, свої першоджерела, але в історії з Василем Шляхтичем важить не заглиблення в минуле, все починається з нього самого, він виступає перед нами особою самодостатньою, він ні від кого не успадковує і нікому не передає свого тяжкого досвіду,

своїх мандрів від несправжності до справжності, хоч не виключено, що подібні історії бодай у деяких частковостях відбуваються ще й довго відбуватимуться, набуваючи тим самим мовби універсальності, чи що.

Батько Василя Шляхтича теж був коваль, але не край битого шляху, а коваль заводський, робітник; він пройшов революцію і громадянську війну, належав до тих людей, які співали: «Мы свой, мы новый мир построим» і не чимось і не з кимось, а «своею собственной рукой», йому здавалося, що ця визволена гордість робочої людини тепер запалюватиме всіх довкола, увесь світ, він, власне, й не помилявся, а якщо й помилився, то тільки в одному випадку, і випадком тим, якщо можна так висловитися, був власний син — Василь. Перед його дитячими очима проходила найбільша світова революція, прокочувалися білі й червоні фронти, банди на тачанках і на диких схарапуджених конях; він змалку мав би навчатися законів класової боротьби й законів високого героїзму та відваги: батько не мав часу на виховання сина, батько зайнятий був соціальними перетвореннями, його масштаби вимірювалися масштабами цілого робітничого класу — гегемона світового значення; син мав засвоювати уроки поведінки з самого життя та ще хіба від матері — цієї ідеальної і дивної істоти в жорстокому світі переворотів, потрясінь, крові й мук. Але він засвоїв науку, якої ніхто його не вчив. Робота?.. Хай хтось. Завод?.. Хай комусь. Послух?.. Для когось.

Незбагненне прагнення зіпхнути на інших всі обов'язки. А що ж самому? Йому залишалися Назарько й Калмик. Назарько на три роки старіший, Калмик — Василів одноліток. Три роки, коли тобі ще дванадцять або чотирнадцять,— це ціла епоха, це недоступність і зверхність у всьому. А ще Назарько — високе, жилаве, замашне у всій постаті, щось від тропічного удава, з його досконалістю і безпомилковим спритом. Його звали Назар, але що таке Назар? Нудьга. Назарком ні в кого б не повернувся язик його кликати, бо що таке Назарко? Щось маленьке, несерйозне, несправжнє. Але Назарько звучало саме так, як треба. М'який знак надавав імені чогось тигрячого, до цього м'якого знака відразу клеїлася улюблена Назаркова фраза, яку він кидав кожному, хто мав нещастя йому не сподобатися: «А ось я тобі видряпаю очі!»

Василя Назарько взяв до себе через його силу. Бо хлопець, хоч був менший, не поступався йому дужістю, а з Назарьком жарти були короткі: кидав через себе найздоровішого дядька. Калмик не мав з ними нічого спільного. Батько його ще до революції служив на заводі конторником, мав звичку мружити зневажливо очі на кожного робітника, за ту вузькоокість його й прозвано Калмиком; успадкував прізвисько й син, а ще успадкував меткість розуму, добре вчився в школі, читав книжки, любив інтелігентні слова «катастрофа» і «політично»; На-

зарько допустив його до своєї особи, мабуть, щоб доточити свою освіченість, яка, кажучи правду, дорівнювала нулю.

Назарькові вже давно б час було працювати на заводі, але він не поспішав. Своїх менших друзів теж привчав до неробства, до веселого безтурботного байдикування, вони блукали по місту, тинялися між крамничками непманів, дратували їх приспівкою:

Шички — прички,
мукомор — бомага,
липки — припки,
голки для примуса...

Вони викрикували свої «шички-прички», аж поки їм давано гривеника — «відчіпного». Гривеник ділився на трьох, зайва копійка йшла Назарькові за верховодство, все було гранично ясне.

Приспівку склав Калмик, а може, десь підслухав і видав за свою; його авторство ніхто не ставив під сумнів, він уже визначався на роль ідеолога цієї співдружності, хоч жоден із них тоді ще не уявляв собі майбутніх вчинків, а тим більше — їх бодай позірного обгрунтування, бо справжні причини лишилися для них нез'ясованими й набагато пізніше. Взагалі ще не розкрито механізмів душі, які приводять людину до відхилень у поведінці, до відхилень не героїчних, що є вищою нормою поведінки, а злочинних. Причини, які висуваються моралістами й педагогами, здебільшого поверхові, несуттєві, глибин не сягають. Погане виховання? Але ж сидів той учень у класі й писав разом з іншими твір на тему «Чим приваблює мене образ», і приваблювали його, якщо вірити учнівським творам на задану тему, тільки образи світлі, прекрасні, героїчні. Він любив матір, поважав батька, пишався батьковими заслугами, батьковим умінням кувати метал, батьковою силою.

Спадковість? Але йому в спадок попередні покоління передали тільки вміння трудитися і шанобу до людей праці.

Найчастіше мовиться про прагнення до наслідування. Людині притаманне неусвідомлене прагнення до стереотипів, до стандартизації, до зоднаковіння. Це полегшує життя. Не доводиться кожному починати все заново, кожному винаходити свій власний велосипед, свою ложку, відкривати таємниці розведення злаків і плодів, добування вогню, спорудження житла... Тому якщо з'являється герой, то всім хочеться бути героями; якщо з'являється Бріжжіт Бардо, то всім дівчатам хочеться бути Бріжжітами, а чоловікам — мати свою Бріжжіт; якщо Гагарін летить у космос, то всім хлопцям хочеться літати в космос. Прагнення цілком зрозумілі.

Але хто й чому може прагнути наслідувати злочинців? І де той перший злий приклад в історії людства, який потягнув за собою страшний ланцюг убивств, зрад, грабунків, підлот, чвар, який дійшов до фашизму з його найбільшою в історії війною,

а вже згодом розцвів апокаліптичними квітами вибухів атомних і водневих бомб? Що це? Каїн, який убив свого брата? Чи оті сини, які оскопили (та ще чим — серпом!) власного батька Ноя? Чи оті народжувані в муках діти, які вбивають матерів своїм народженням, несвідомі сироти-злочинці?..

У випадку з трьома друзями, здається, не діяла ніяка закономірність, ніякі взірці, хоч взірців було досить і гарних і поганих. Починалося все стихійно. Починалося, так би мовити, ситуаційно. Топографічно навіть. Бо всі троє жили на Глиняній гірці — так звалося єдине підвищення в нашому рівнинному місті, лисий глиняний горб, завжди жовтий і витоптаний, обставлений з трьох боків невеличкими приватними будиночками, а з четвертого підпертий цегляною триповерховою казенною спорудою, візерунчастою, обвішаною балконами, в міру обшарпаною, але попри цю обшарпаність все ж привабливою, бо ті, хто там жив, мали «квартири», в той час як мешканці будиночків вважалися власниками «хат», тобто категорією суспільно нижчою з огляду на революційні перетворення в країні, які насамперед зачепили всі види приватної власності.

Назарько жив у будиночку, Шляхтичі теж мали свій будиночок, Калмик же мешкав у цегляному домі на другому поверсі, його балкон виходив просто на Глиняну гірку, звідти можна було спостерігати життя довкола, можна було виголошувати промови, збираючи внизу натовпи однодумців, можна було й просто собі стояти, колупаючись у носі, не маючи ще жодного уявлення, що з тебе вийде у майбутньому. Так всі троє зближені були життям на Глиняній гірці. Потім Назарько, як старший, взяв їх собі в зброєносці, зцементував перевагою у віці, ще далі відбувся непомітний процес переходу від звичайного байдикування до дрібних крадіжок, до ласування чимось там смачним, затим був перший ковток горілки: сил більшало, хотілося позбутися їх надміру, бо сила нерозтрачена пропадає, розхлюпується марно, а вони вже збагнули, що з власної сили можна видобути сякі-такі приємності, дістатися до принад життя. Так вони пустилися берега.

Іноді пробували працювати, йшли на завод, влаштовувалися, але ненадовго, знову виривалися на «волю», знову щось витворяли; Калмик щодалі набирався більше сприту й хитрощів, він обдумував усе так, що вони ніколи не ловилися, безкарність вчинків штовхала на нові злочини, їх відкидало все далі й далі на узбіччя життя, але вони намагалися утриматися бодай зовні серед звичайних людей, знову поверталися на завод і на свою Глиняну гірку (в них було куди повертатися, і в цьому був їхній порятунок), потім Назарько, а за ним і Шляхтич одружилися, вибравши собі найвродливіших дівчат на Глиняній гірці, і тим самим забезпечили собі ще більше шляхів для повернень; Калмик, щоправда, надавав перевагу самотності, він прагнув навіть до самотності досконалої, про яку не можна нічого розповісти,

скласти бодай куценьку історійку, сам по собі він би не становив жодної цікавості, якби не його з'єднаність із Назарьком і Шляхтичем.

Тут не буде опису всіх вчинків нашої трійці. Коли пізніше ця історія складалася в свідомості багатьох сучасників Василя Шляхтича, то в ній опускалося все, що може бути віднесено до статистики, до простого переліку. Нотувалися тільки вузлові пункти. Перший: ота приспівка, що нею хлопці дратували непманів:

Шички — прички,
мукомор — бомага,
липки — припки,
голки для примуса...

До приспівки додавався «гривеник на трьох». Без гривеника не могло бути ні приспівки, ні взагалі цієї історії.

Потім виникав аж сороковий рік. Все інше пропускалося як несуттєве, а може, від неспроможності дошукатися причин, від невміння пояснити, бо легко віднотувати послідовно події, але важко скласти історію. Так от від приспівки з «гривеником на трьох» перекидався місток відразу в сороковий рік, коли троє, тепер уже дорослих дядьків, а не хлопців з Глиняної гірки (треба зауважити, що вони завжди й уперто поверталися на свою Глиняну гірку, і зовні в них тепер нічого не змінилося в їхній дислокації: Шляхтич і Назарько в батьківських будиночках, Калмик — у цегляному домі на другому поверсі з балконом), здійснили нарешті чи то в Одесі, чи то в Ростові свою найбільшу акцію; Назарько й Шляхтич були звичайними виконавцями операції, ідея ж і всі деталі проведення належали Калмикові, який виходив з передумови, що все геніальне — просте. Десь там грабують банки, нападають на поштові вагони, ріжуть вночі сейфи — все це риск, небезпека, нервування, все вимагає тривалої підготовки, спеціального інструменту, великих фахових знань, коли хочете. Калмик запропонував найпростіший метод виймання грошей з сейфів — забирати гроші разом із сейфами.

В обідню перерву вони заходили до якої-небудь установи, простували до бухгалтерії, Назарько й Шляхтич з кількома спільниками тягли звідти сейф, Калмик збирав кілька стільців для видимості, спокійно собі виходив на вулицю, де стояла звичайнісінька тачка, якою возять комоди й дивани зі спинками (машин вони не діставали, бо це клопітно, окрім того, на машині завжди номери, хтось там запам'ятає, стануть шукати, ниточка приведе до клубочка, тому — ніяких ниточок!). Сейф вантажили, зверху клали кілька стільців і зникали в невідомому напрямку!

Іноді хтось із співробітників міг поцікавитися:

— Куди це ви?

— Перевозимось,— відповідав Калмик.

— Чому ж ніхто нічого не каже?

— А от ми й кажемо.

Так вони обчистили кілька установ, не всі сейфи виявилися наповненими грішми, але й здобутого виявилося досить, щоб трійця повернулася на свою Глиняну гірку і на цілий тиждень заварила пиятику. Десь на п'ятий чи на шостий день Назарько вдарив Калмика, бо той відмовився далі пити. «Ах, ти не п'єш, коли я наливаю? Ах, ти ж ота відома особа жіночого роду, яка має тісні стосунки з собачим царством!» І клацнув Калмика по парсуні. Удар був ніби легкий, короткий, майже непомітний, але Калмик виплюнув зуб. Зуби в нього були не куплені, він вирішив не рискувати,— пив. Бо тут діяв закон єдності вчинків: якщо всі п'ють, і ти пий, якщо купатимуться в ополонці, і ти купайся, подряпаються на стіну — дряпайся й ти, хоч це й може видаватися безглуздим. Є старший, вожак, він знає, що робить, а твоє діло: сопіти в дві дірочки і робити, що велять.

А все ж лишаються кожному ті години самотності, коли він чи спить, чи думає, чи просто забуває про все, цього не врахував Назарько, коли вони пізно вночі порозбрідалися по своїх оселях; він якось не подумав про те, що Калмик може образитися, він не зауважив хижого звуження очей у Калмика, коли той з плачливим здивуванням розглядав на долоні в себе вибитого Назарьком зуба; вони розійшлися мирно, з п'яними обіймами й поцілунками, з клятьбою у вічній дружбі й любові до тої відомої дубової дошки, яка рано чи пізно відкриється перед кожним, а тому пий, гуляй і ще раз пий та гуляй. Все було, як завжди, все було так само чудесно, як і тоді, коли вони ще ділили гривеника на трьох і зайву копійку віддавали за старшинство Назарькові, але ранок зовсім відрізнявся від усіх їхніх попередніх ранків, бо їх розбудили не промені сонця, а міліція.

Назарько, ясна річ, не давався. Ще сонним вчув небезпеку, вискочив із постелі, як пружина, але його тут же накірчили, зв'язали і так вивели на Глиняну гірку, на саму її середину, куди вже виводили й Шляхтича. Той не чинив опору, був слухняний, його не зв'язували, два міліціонери з розстебнутими кобурами ішли позад нього на кілька метрів, а ще кілька ждали їх коло будинку, де жив Калмик. Але Калмика ніхто не брав. Найдивніше, що він спокійно собі стояв на балконі й розглядав своїх конвойованих товаришів з таким самим хижим примруженням очей, як видивлявся вчора на свій зуб на долоні.

Назарько лютився і від злості нічого не помічав, але Шляхтич був спокійний, він сумирно простував поперед своїх охоронців, йому раптом захотілося запам'ятати всі подробиці трагічного цього поранку: і сонну тишу садків, і проводнену сірість неба, і обнизаний балконами цегляний будинок Калмика, а ще він ніяк не міг одірватися думкою від своєї Тетяни, тихої й відданої Тетянки, яка любила його невідомо й за що; тільки тепер він збагнув, яке то щастя, щоб жінка любила такого, як він, чомусь ніколи не думав про це, вважав, мабуть, себе аж он

яким і лише сьогодні, коли до його плеча доторкнулася чужа рука і він побачив над собою два казенні картузи і дві пари очей, що світилися невблаганністю, він раптом здивувався і злякався, що Тетяна могла полюбити його такого, досі не покинула і ще й ждала дитини — дитини від нього! Тому й не став чинити опору, боявся потривожити Тетяну, поцілував їй руки, пішов не озираючись. Назарько звивався, як вуж, його вимушені були «стриножити», Шляхтич же ішов спокійно, винувато поглядав на Глиняну гірку, гнітив йому серце спогад про Тетяну, яка залишалася тепер сама, може, й назавжди, бо якщо він і повернеться коли-небудь, то невідомо, чи вона його прийме, чи залишиться колишньою Тетяною,— ніщо не повторюється: ні молодість, ні перші поцілунки, ні довірливо-докірливі погляди сірих, як оце передранішнє небо, очей. Ніщо й ніколи!

І тоді він побачив Калмика. Калмик стояв на своєму балконі, стояв, як і десять чи двадцять літ тому, для Калмика ніщо не змінювалося, він дивився на Глиняну гірку з такою самою злою цікавістю, як то було ще до їхньої приспівки «за гривеник на трьох»; Глиняна гірка слугувала за сцену вічного театру життя, а Калмик був тут глядачем і режисером водночас, він вдоволено спостерігав, як пересуваються на сцені актори, приведені в дію його злою волею, він насолоджувався своєю підлістю; це Шляхтич збагнув умить, сумнівів не могло бути; Калмик продав їх обох за свого вибитого зуба; його не брали, та й не могли брати, він лишиться на Глиняній гірці для нагадування про їхню ганьбу й приниження,— цього Василь не міг витерпіти. Він забув про Тетяну, про свою тимчасову покірливість, про свій нетривалий сум, про тихі садки й сиве небо над заводом, все в ньому мовби загарчало, він одним пострибом опинився коло стіни цегляного будинку, під самим балконом у Калмика, так ніби мав намір зірвати балкон разом із його хазяїном і розтоптати свого вчорашнього друга, змішати з уламками цементу й заліза. Закричали міліціонери, але Шляхтич нічого не чув. Поки вони видобудуть із своїх розстебнутих кобур нагани, поки будуть цілитися — го-го! За цей час багато можна встигнути. Він підстрибнув, намагаючись вхопитися за балкон, але не дострибнув. А міліціонери не стали діставати наганів, вони надбігли з двох боків і спробували схопити Шляхтича. Він відкинув їх легко, мов кошенят. Тоді тим двом на підмогу кинулося ще кілька. Шляхтич зрозумів, що йому не дадуть так легко дістатися до Калмика, притулився спиною до стіни, виставив наперед руки, легко відкинув ще двох міліціонерів, потім трьох, вони налітали на нього купою і так само купою відлітали, в цьому чоловікові було стільки сили, що її вистачило б на цілий гурт людей, а ще сила та була помножена на злість, міліціонери летіли з-під стіни, як пір'я з подушок, їм будь-що хотілося подолати Шляхтича і то якнайшвидше, тут уже не йшлося про здоровий глузд, семеро нападало на одного і квапи-

лося не через те, що той один міг утекти чи зникнути, вони б могли викликати собі на поміч ще семеро, але в них теж прокинулася бійцівська впертість, їм хотілося довести цьому заюшеному велетню свою силу — і нічого їм не вдавалося зробити.

Назарько вдоволено стежив за Шляхтичем.

— Дай їм, Васю, дай!

Навіть Калмик підійшов до краю балкона й з цікавістю приглядався до того, що діється внизу, він ніколи не належав до поборників сліпої сили, не любив отак перти напролом, як міліціонери, завжди вмів знайти обхідні шляхи, досить легко знайшов таку стежку й у цій ситуації, несподівано для всіх крикнув: «Шляхтич, держи!» — і, коли Шляхтич на мить задер голову, стрибнув просто на нього, збив Василя з ніг тягарем свого тіла; міліціонери накинулися на поваленого — і за хвилину він «стриножений» так само, як і Назарько.

Їх судили в тому самому місті, де проведено було операцію по вивезенню сейфів, Назарькові й Шляхтичу дали справжні, а Калмикові — умовні роки; Калмик повернувся на Глиняну гірку, а два його товариші поїхали на казенний кошт далеко-далеко щось там пиляти і, може, щось там будувати.

Про те місце розповідалося без подробиць. Бо похмуре місце вимагає похмурих подробиць, а в цій історії вже сама людська несправжність становить занадто непривабливу частку, щоб її побільшувати сторонніми несуттєвостями.

Відзначалося лише таке. Передовсім Назарько й Шляхтич стали некоронованими володарями того місця серед таких, як і вони самі, скориставшись зі своєї нелюдської сили й сміливості, щоб учинити «державний переворот», бо якась група там володарювала до них: трони, як відомо, ніколи не гуляють. Влада над собі подібними давала Назарькові й Шляхтичу довір'я з боку начальства офіційно визначеного. Довір'я й привілеї. Бо привілеї існують завжди, як матерія і енергія. Тому коли хтось їх втрачає, то інші набувають. Незнищувальність і незникомість привілеїв породжує боротьбу за них, Назарько й Шляхтич якщо й не знали цього, то принаймні відчували і діяли безпомилково. Але, опинившись у привілейованому становищі, вони відчули, що їм все ж таки бракує третього, бракує підказувача, навчителя, бо ця постать так само вічна, як і привілеї в будь-якому людському середовищі. Віроучительного вербування тут не вимагалося. Бо кожен побіг би до їхнього товариства на один лише посвист, на кивання пальцем, на скинення бровою. Вони вибирали собі третього самі. Довго й непомітно. Обидва зупинилися на Гризодубові. Це був колись значний працівник лісового господарства, прізвище його, ясна річ, було якесь інше, але тут прозвали його так, почувши про рекордний перельот льотчиці Гризодубової; ці люди були дуже чутливі до героїзму, вони відразу збагнули висоту подвигу молодої жінки і її подруг, і ось, щоб виказати свою зневагу до цього чоловіка, який

мав колись усе: вищу освіту, керівне становище, родину, щастя — і став на шлях злочинництва невідомо чому, безпричинно, не вимушений життям, як усі вони, «благородні жулики»,— для повноти свого глумління над цим невдалим інтелігентом вони й прозвали його Гризодубом. Ще був у цьому прізвиську натяк на злочин Гризодуба, про який той охоче, з якоюсь наївною радістю розповідав усім.

— За що одержав? — питали його.

— Та за сущу дрібницю, за ліс, за отакі самі дерева, як оце тут.

— І багато?

— Не те що багато — несправедливо! Можна було вдвічі менше. Подумайте: за дванадцять тисяч гектарів — дванадцять років. Кричуща несправедливість.

— Куди ж дівав стільки лісу?

— Не собі, не собі. Колгоспам продав. Для колективного господарства, на діло пішло.

— А грошики від колективного господарства куди? В індивідуальну кишеню?

— Е, хіба ж у такому крупному ділі сам управишся? Багатьом треба було давати. Починаючи від лісників. Мені самі сльози перепадали.

Але попри свою відвертість і гнилу душу, Гризодуб мав переваги в освіченості, в знанні всіляких наук, він читав Єсеніна, видавлюючи сльози в слухачів, напам'ять шпарив «Анну Каренину» Толстого, щоправда, може, й брехав, може, вигадував за Толстого, але як ти його перевіриш?

Назарько й Шляхтич взяли його до себе, їх знову стало троє; Гризодуб набагато перевищував своєю інтелігентністю Калмика, не вистачало тільки йому почуття гідності, щось ніби собаче було в натурі в чоловіка, але друзі сподівалися виховати в ньому з часом чоловічі якості, поспішати не мали куди, попереду була якщо й не вічність, то принаймні кілька досить довгих років. Але виявилося, що часу їм відведено обмаль, тобто й зовсім не відведено.

Почалася війна з фашистами.

Щоб довести свій патріотизм, Назарько і Шляхтич вжили відповідних заходів щодо своїх колег для підняття денного виробітку на висоти, досі в тих краях не чувані. Але вдоволення від того було короткочасне й неповне. Війна тривала, минав уже перший її місяць, і справи там, на заході, здається, посувалися зле.

Ось тоді й виступив на перший план Шляхтич, який досі всі роки ходив у Назарька правобіч, ніколи не забігаючи наперед, терпляче ждучи повелінь свого старшого товариша.

— Треба втікати,— сказав уночі Шляхтич.

— Куди? — спитав Назарько.

— Туди, на фронт.

— Ти думаєш — доберемось?

— Треба добратись.

— Калмика б дістати мені хоч пальцем,— зітхнув Назарько.

— До фронту! — вперто повторив Шляхтич.

— Візьмемо Гризодуба,— вирішив Назарько,— хай, погань, виводить нас із своїх лісів.

— Він свої розпродав і повирубував,— засміявся полегшено Шляхтич, радий, що Назарько легко пристав на його пропозицію, не образився, не став нагадувати про своє першородство й старшинство.

Коли сказали Гризодубу, той заплакав.

— Рачки поповзу,— схлипуючи, примовляв він,— крізь індійські джунглі вас проведу, з лісів Амазонки поможу видобутися...

— Ач, інтелігенція...— сказав Назарько,— потягло її на якусь Амазонку! Що воно за чортівня?

— Річка,— відповів Шляхтич.

— А ти звідки знаєш?

— Чув. Запам'ятав.

— Ну-ну, Васю,— поблажливо поляпав Назарько Шляхтича по плечу,— не забивай голови амазонками, бо ще інтелігентом станеш.

Вони досить грунтовно підготувалися і втекли порівняно легко, бо ніхто якось всерйоз не сприймав спроб вибратися з тайги, подолати непрохідь, збороти голод і власне безсилля.

Вони йшли довго, пливли по якихось річках на саморобних плотиках, стояла по берегах темна тайга з білими проблисками беріз, вода була важка і страшна: ану ж хтось тебе побачить. Лісовий інженер знався на своїй справі: він зумів вивести їх по прямій лінії просто до залізниці, яка перетинала країну вздовж, по якій уже котилися поїзди на захід, поїзди з солдатами й технікою, поїзди на фронт — єдине місце для цих втрачених людей, щоб віднайти свою справжність. Але як тільки вони добралися до першого полустанка, де на запасній колії стояв військовий ешелон, сталося непоправне.

Вони підкралися краєм узлісся якомога ближче до колії, вже видно було білі номери й літери на вагонах, видно було, як ходить уздовж ешелону молоденький вартовий; Шляхтичеві навіть здалося, що він бачить звідси зелену траву між шпалами попід вагонами, тепер би спокійно обдумати, як вчепитися на цей чи інший поїзд, аби тільки на захід, аби туди, де бій; найважче залишалося в них позаду, наставала велика мить справжньої свободи, і ось тоді Гризодуб мовби здурів чи, може, давно вже кублилася в його душі чорна думка про зраду, він зненацька рвонувся з-за кущів на видноту, побіг просто на вартового, вигукуючи плаксиво:

— Товаришу солдат! Товаришу солдат!

Але в Назарька реакція була миттєва, цього інженер не взяв до уваги.

— Куди, сявко! — засичав Назарько і кинувся слідом за Гризодубом, наздогнав того десь метрів через двадцять, вхопив за горло і став душити. Він міг би потягти Гризодуба назад, для цього вистачало йому й часу, й сили, міг би просто збити того з ніг і, вхопивши на руки, віднести назад у сховок, щоб потім утікати всім трьом, а розправитися над зрадником десь віддалік, але то все було не для Назарька. Він просто душив інженера, душив навстойки, той хрипів, борсався, але нічого не міг вдіяти, задихався, вмирав на ногах; ні Шляхтич, ні тим більше знетямлений вартовий не встигли оговтатися, як один уже лежав на землі мертвий, а другий біг назад до лісу.

Але тут нарешті схаменувся вартовий, солдатське його серце не могло витримати несподіваного порушення порядку, він зірвав гвинтівку з плеча, клацнув затвором, прицілився.

— Стій! Стій, стрілятиму!

Назарько гнав до лісу, як молодий лошак.

— Стій! — пролунало ще раз, і затим вдарив постріл; вдарив з ляскотом і коротким відлунням і кинув Назарька просто в кущі, просто на Шляхтича, пожбурив Назарька в обійми до товариша, але вже мертвого.

Тепер треба було втікати, і Шляхтич ждати не став. Переслідувати його ніхто, мабуть, не міг, бо для драми, що відбувалася позаду, цілком вистачало двох: Гризодуба й Назарька. Один утікав до ешелону — другий його задушив і був убитий вартовим. Все. Позаду в Шляхтича не лишалося нічого. Для нього тепер все було попереду. А ще була самотність. Мав здолати самотність, відстані, пройти непоміченим тисячі кілометрів, прифронтову смугу, де кожного запідозрювали в шпигунстві, але то вже належить знову ж таки до подробиць, які можуть бути й такі й не такі, а тут ідеться про виборювання людської справжності, втраченої безпричинно, безглуздо і мало не безповоротно.

Шляхтич добрався до рідного міста, він знову був на Глиняній гірці, прийшов туди пізно вночі, прийшов на другий день після того, як останній радянський солдат покинув місто, але фашисти ще не знали про це, вони не потикалися сюди, може, Шляхтич теж не відав, що наші відступили, а може, навпаки, хотів сам-один захистити Глиняну гірку від ворога; він квапився сюди, повертався сюди, бо не мав куди більше повертатися, він не застав на Глиняній гірці матері, бо вона вмерла місяць тому, не застав батька, бо той евакуювався з заводом, але застав свою Тетяну і народженого без нього сина Льоню; Тетяна ждала його тут, бо не мала більше де ждати, не мала кого більше ждати,— так зійшлися ці двоє людей в чорну літню ніч сорок першого року, останню ніч свободи, але вже незахищеної, нестереженої свободи, яка назавтра на ранок мала стати рабством.

Чи він біг через усю країну для того, щоб ускочити в рабство?

Тетяна шепотіла щось про те, що вона його тепер нікому не віддасть, нікому не покаже, сховає, бо в нього син, бо тепер він належить тільки їй, немає нарешті того клятого Назарька, від якого все лихо, тепер все буде гаразд, тепер...

— А фашисти? — спитав Василь.— Що ти таке кажеш, Тетяно, а фашисти?

Вони з'явилися в місті, прикотили й на Глиняну гірку. Два мотоциклісти на сірих мотоциклах, у сірих мундирах, у сірих касках, з сірими обличчями прошмигнули по Глиняній гірці в лякливому чи, може, заклопотаному поквапі й покотили далі, так наче не мали наміру залишатися в цьому місті, але залишилися, отаборилися, зайняли завод, зайняли будинки міськради, пошти, технікуму, шкіл, Палацу культури; мотоциклісти поїхали по всіх вулицях, а на парканах, на телеграфних стовпах, на афішних тумбах зачорніли великі заголовки наказів і оголошень, що всі кінчалися погрозами: «Розстріл. Розстріл. Розстріл». Розстріл за зберігання зброї, за невиконання розпоряджень, за простий непослух окупантові, за недотримання правил маскування, за поранених червоноармійців, за розповсюдження листівок і більшовицької літератури, за ходіння по вулицях після комендантської години. Розстріл, розстріл, розстріл...

Сховатися в такому маленькому місті від ворога ще було можна, але не від своїх. За тиждень до будиночка Шляхтичів прийшов чоловік у напівнімецькій уніформі, з пов'язкою на рукаві, з німецькою гвинтівкою за спиною. Це був Калмик.

— Не ховай і не кажи нічого,— наставив він долоні на Тетяну, яка вже хотіла запустити в нього своїм «не чула й не знаю».— Все знаю, від мене ніщо не сховається, а моєму другові Васі й ховатися не треба. Де він? Показуй.

Шляхтич вийшов до нього, глянув йому на пов'язку, там стояло: «Поліція».

— Ти,— сказав Шляхтич, невідомо що маючи на увазі: чи той світанок, коли їх забирали звідси, чи оту пов'язку на рукаві в Калмика.

— Не думай, Васю,— квапливо заговорив Калмик,— я тоді про тебе нічого... Назарькові хотів помститися. Він же й тебе топтав... А тебе взяли, бо знали, що ви — заодно... Тільки проти Назарька зуб мав... А вийшло...

— А це? — спитав Шляхтич, показуючи на пов'язку.

— Це — раз плюнути,— не зрозумів його Калмик,— політично... Хочеш — тебе теж порекомендую... Тебе візьмуть... Ти ж — борець проти большевизму... політично...

— Назарько був борець. Нема його. А я що!

— Ти теж.

— А ти ж не борець, а гвинтаря тобі, бач, дали...

— Заслуги деякі маю.

— Але ж у мене заслуги більші?

— В тебе більші,— легко згодився Калмик. Він, видно, боявся Шляхтича, боявся, що той піде до німців і розповість про те світання, про стрибок із балкона.

— А раз у мене заслуги більші, то як же я можу нарівні з тобою служити? — хмикнув Шляхтич.— Мені давай вище!

Він ще зло жартував, ще не знав, як має повестися, але Калмик все сприймав на віру, надто багато років провів він із цим чоловіком, щоб сумніватися в щирості його слів, він вчепився в оте Шляхтичеве «вище», йому кортіло якось загладити свою провину перед колишнім товаришем.

— Треба наших людей в гестапо,— сказав Калмик таємниче.— Питають і шукають. Можу порекомендувати. Гестапо — це все. Катастрофа!

— А що ти думаєш! — Шляхтич потер долоні.— Може, то мені якраз і підійшло б!

— Я поговорю.

— Поговори, поговори...

Тетяна дивилася на чоловіка вже й не з жахом — з проклятьбою.

— Ти що це задумав? — напосілася вона на нього, коли Калмика випровадили.

— Моє діло.

Він знову почувався самотнім, самотнім перед цілим світом; повернутися додому — до Тетяни, на Глиняну гірку — ще не означало, виявляється, повернутися до тих людей, поза середовищем яких він поставив себе своїми колишніми безглуздими вчинками; він і далі залишався несправжнім чоловіком, шлях до справжності лежав через невідомість, ніхто не міг ні підказати, ні допомогти, по той бік фронту на нього чекав невблаганний Закон, тут був ще невблаганніший Ворог, але слово вже було сказане: Калмик наштовхнув Шляхтича на якусь думку, тепер мав здійснювати ту думку самотою, в безнадійній таємничості.

Він пішов служити в гестапо.

Спершу рядовим охоронником. Ждав нагоди. Ждав уперто й терпляче.

Нагода вийшла в постаті досить дебелого чоловіка, інтелігентного, судячи з зовнішності й з манер; він, очевидячки, знав Шляхтича ще до війни (бо й хто б не знав Васі Шляхтича в місті?), а Шляхтич його зустрічав уперше. Чоловік той вибрав такий день і таку годину, коли Шляхтич стояв на варті коло гестапо; він підійшов збоку, став трохи оддаля і пошепки промовив:

— Пане охоронцю! Пане Шляхтич!

— Ну, чого тобі?

Тоді чоловік підбіг ближче й зашепотів про те, що він розкрив групу «большевиків», які виготовляють листівки. Хотіли затягти і його, але він не дався. Так тільки, для видимості. Щоб увійти в довір'я. І оце негайно прийшов сповістити. Може, пан Шляхтич пропустить його до німецького начальника.

— Адресу знаєш? — спитав суворо Шляхтич.

— Все знаю. Листівку навіть приніс показати.

— Гаразд. Коли вони там збираються?

— Щосереди о шостій.

— Жди нас коло будинку за чверть години перед шостою. Будемо.

— Не забудьте ж, пане Шляхтич!

— Ти не пробазікайся! — промовив Шляхтич і показав чоловікові не гвинтівку, а свого кулака.

Він сам пробився до унтерштурмбанфюрера Грюнбека (невисокий сорокалітній чоловічок з черепом на кашкеті й ромбом з літерами СД на лівому рукаві, колись незначний податковий чиновник в Касселі, тепер — повелитель і кат цього міста), сказав, що йому вдалося вистежити одного розповсюдника листівок, попросив дозволу схопити зрадника. Грюнбек запрагнув бути учасником цієї акції, йому хотілося побачити живого більшовика в той час, коли той займається злочинною своєю діяльністю проти великої армії фюрера, він обставив операцію з великою пишнотою — заблоковано було цілий квартал, зроблено таємні засідки, поставлено в стан тривоги весь гарнізон; сам Грюнбек разом з кількома своїми співробітниками й Шляхтичем вже за півгодини до призначеного часу прогулювалися переодягнені по тротуару в домовленім місці; як тільки з'явився зрадник, який справді був зрадником свого народу, Шляхтич коротко кинув: «Оце він». Грюнбек моргнув йому, дозволяючи брати того птаха, Шляхтич швидко пішов назустріч чоловікові, трохи спантеличеному передчасною появою гестапівців, вправним рухом дістав у нього листівку з тої самої кишені, з якої діставав йому чоловік у час свого доносу, спитав: «Ця?» — одержав відповідь: «Так»; тоді махнув листівкою в напрямку Грюнбека, вихопив пістолет і вистрелив зрадникові межи очі.

Коли Грюнбек з своїми функціонерами підбіг, зрадник вже лежав мертвий.

— Не треба так поквапливо,— осудливо похитав головою Грюнбек.— В таких випадках можна одержати інформацію.

— Я не знав,— сказав винувато Шляхтич,— але ненавидів.

— О так, так, це прекрасно. Ненависть — це прекрасно. Пан Шляхтич діяв просто чудово! — Грюнбек поплескав Шляхтича по плечу. Цей найманець своєю жорстокістю відразу полонив серце маленького чиновника з Касселя.

З того дня почалося поступове підвищення Шляхтича по службі. Молодший слідчий. Слідчий. Старший слідчий. Права рука Грюнбека. Сам Калмик, зустрічаючись іноді, виструнчував-

ся й клацав підборами: «Вітаю пана Шляхтича!» Йому присилали листи: «Якщо вислужуватимешся й далі перед фашистами, повісимо, як собаку». Він показував листи Грюнбеку, начальник гестапо виділив охоронців, які супроводжували Шляхтича додому і на роботу.

Всі мали його не за того, ким був насправді. Гра в несправжність тривала, але тепер це вже була вдавана гра для оточення і свідома з боку Шляхтича. Він виступив проти цілого світу, залишаючись без допомоги, без співчуття, без зрозуміння, навіть без сподівання на подяку. Єдине, чого міг сподіватися,— це негайного розстрілу, якби Грюнбек навіть не довідався точно, а тільки став здогадуватися про справжню діяльність свого вірного поплічника.

А Шляхтич діставав списки закладників і попереджав їх, щоб дати змогу уникнути арешту. Він стежив за анонімними листами, яких приходило чимало, і по змозі знаходив способи повідомити всіх, хто ставав жертвою доносів. Зі спокійною жорстокістю розправлявся він з усіма зрадниками, які довірялися йому, щоб провалити підпільників або просто викрити чесну радянську людину, і про ті розправи до часу знав тільки він та його жертви, які вмовкали навіки і вже нікому не могли нічого розповісти. А якби... Це була страшна й жорстока гра з смертю, гра відчаєного чоловіка, спустошеного, мов сухий колодязь, власне, й неіснуючого, безіменного, бо хіба ж не однаково, як назвати ніщо, а він був нічим, не існував ні для своєї землі, ні для людського закону, ні навіть для тих, що малися б бути йому найближчими: жінки, названої колись його дружиною, і сина, який не міг відректися від батька, бо не вмів ще цього, не знав причин людської ворожнечі.

Він досяг самотності досконалої і відчайдушної, ще більшої, ніж в час своєї втечі,— така нагорода судилася йому за все попереднє, в майбутньому ж, як здавалося всім, Шляхтича ждало ще гірше, і ніщо б не врятувало його від неминучості.

А що відбувалося між Шляхтичем і Тетяною? Історія сором'язливо зупиняється коло порога, не наважуючись ступити між двох близьких людей і простежити їхні болісні взаємини. Ворожнеча — ось те слово, яким вичерпувалися всі їхні взаємини. Ворожнеча ховалася за стриманістю, за вдаваним непомічанням одне одного, ворожнеча стояла між ними густа, мов вода в солоному морі, а вони були мов люди-амфібії, наділені жабрами, які пропускають воду непомітно й без перешкод, вода не зауважується, її не існує, ніхто не може бачити її, ніхто не наважується вимовити слова про ворожнечу, хоч гаразд відають, що вона зштовхує їх, жене вперед або ж відкидає назад, що вона поглинає мало не всю їхню енергію, таку необхідну в ці тяжкі часи.

Але настав день, вірніше, вечір, коли з ворожнечею, безглуздою і сліпою, було покінчено. Між тими двома мовчазно-насто-

роженими з'явився третій. Він прийшов, попри всі заборони, не зважаючи на комендантську годину, не лякаючись погроз про розстріл, а може, й не приходив такої пізньої пори, може, Тетяна сховала його в будинку ще вдень, цього тепер ніхто не може встановити,— з'явився ж негаданий гість перед Шляхтичем пізнього сльотавого осіннього вечора, невисокий, з обличчям, змарнілим від недоїдань і поневірянь, блиснув на гестапівського слідчого розумними очима, спокійно промовив:

— Ми стежимо за вами, товаришу Шляхтич, і знаємо все.

— Товаришу? — в Шляхтича защеміло в грудях.— Я вас не просив сюди. Хто ви такий?

Щеміння виникло лише на мить і поступилося місцем підозрі, що гестапо вже простежило за ним і Грюнбек насилає на нього провокатора.

— Повторюю,— сказав чоловік,— ми знаємо все. Рекомендації тут ні до чого. Я можу назватися будь-ким — ви мені не повірите, так і я вам не повірив би на слово. Тепер важать діла.

Він спокійно й неквапливо став перелічувати все зроблене Шляхтичем потаємно від гестапо, всупереч гестапо, на шкоду фашистам: знав усе, починаючи від убивства першого провокатора, від попереджень закладників; якби гестапо знало бодай десяту частину того, про що знав цей чоловік, Шляхтича вже давно б не було на світі, вони б ніколи не дозволили так довго йому діяти, в Грюнбека не стачило б терплячості так само, як не стачало йому терпцю ждати, коли ж фюрер завоює цю велику країну, і він щодня похвалявся перед Шляхтичем: «Гер Базіль, за тиждень наш прапор майорітиме над Кремлем!» Минали тижні, місяці, Шляхтич слухав нахваляння Грюнбека і робив своє.

Можна було б не сумніватися в цьому чоловікові, але Шляхтич ще побоювався.

— Припустимо, я такий, як ви намалювали, і повірив вам аж так, що не стану арештовувати або й просто вбивати, як це я вмію, судячи з ваших розповідей, припустимо. То й що?

— Я прийшов за дорученням,— відповів чоловік.— Ви повинні принести мені присягу і віднині діяти не стихійно, а за нашими вказівками.

— І це все?

— Все.

— І так просто.

— На перший погляд.

Шляхтич озирнувся. Позад нього стояла Тетяна.

— Це ти за мною стежила? — спитав він.

— Ні,— зітхнула вона.— Я повірила...

Він не питав, у що повірила. Повірила в його несправжність. А що мала робити? Це тривало не день і не місяць — роки. Починаючи від Назарька і Калмика і кінчаючи маленьким

Грюнбеком, який приїхав з далекого Касселя, полишивши свої справи з податками для пролиття чужої крові.

— Ну, гаразд,— незграбно обернувся до дружини Шляхтич,— ну, вже гаразд... Може, з мене й справді вийдуть люди...

Він одержав підпільну кличку Чужий і працював у гестапо до дня визволення міста від фашистів. Потім йому звелено було, щоб він відступав із Грюнбеком, вірніше кажучи, не відступав, а втікав, і він, зціпивши зуби, підкорився, сів у одну машину з Грюнбеком і ще одним гестапівцем, але надовго йому покори не вистачило і при першому ж бомбовому нальоті радянських літаків на німецьку колону Шляхтич досить холоднокровно пристрелив обох гестапівців, виждав до ночі і на машині з гестапівським добром і теками таємних документів спробував вернутися назад до свого міста.

Не доїхав — його затримали по дорозі два автоматники. Спровадили до надто ввічливого, єхидно-інтелігентного старшого лейтенанта в окулярах, і той став заготовляти папери для протоколів, обмежуючись до часу «наводящими» запитаннями: «Хто? Коли зрадив? Де? Що робив? З ким співробітничав?..» Шляхтич на своє виправдання міг назвати тільки двох підпільників, з якими мав зв'язок, та й то не їхні справжні імена, а самі лише клички. До того ж він не любив інтелігентів, за кожним з яких ввижався йому як не Калмик, то Гризодуб, що вкрав дванадцять тисяч гектарів державного лісу, він зневажав інтелігентів, а цей старший лейтенант навіть не приховував своєї інтелігентності, зневажливо шпигав Шляхтича якимись віршиками, натякаючи то на се, то на те: «Гарун бежал быстрее лани...», «И жить торопятся и чувствовать спешат...», «В годину жизни трудную...»

— Пустіть мене до мого міста! — вперто повторював Шляхтич.

— А може, тебе відправити на курорт? — хмикав старший лейтенант.

— Я Чужий, можете перевірити! Моя кличка Чужий. Пустіть мене до мого міста!

— Перевіримо, все перевіримо, кожну твою кісточку переберемо, нам же нічого більше робити,— знущався над ним старший лейтенант,— поки ти розгулював з фашистами та розпивав з ними шнапс, ми ж тут тільки й думали та готувалися, щоб тебе перевіряти. Так ти собі гадаєш?

Шляхтич зрозумів, що він нічого не доведе впертому інтелігентові, тому замовк зовсім і тільки наливався холодною люттю, зиркаючи на окуляри старшого лейтенанта.

Однак той, хоч не обіцяв Шляхтичеві ніякої зацікавленості в його персоні, все ж таки спробував перевірити правдивість слів затриманого, і та перевірка здивувала, мабуть, старшого лейтенанта вельми, бо ще вночі, не ждучи й ранку, приїхав до затриманого високий генерал із тилів, замкнувся з Шляхтичем

на добру годину, а потім досить суворо поговорив із старшим лейтенантом, і затриманого після деяких операцій було відпущено навіть з почестями.

Генерал же так само вилаяв і Шляхтича за те, що той порушив наказ, убив Грюнбека і спробував вертатися до рідного міста.

— Ви нам потрібні там, розумієте? — з притиском казав він.

— Розумію.

— Наздоганяйте німців і будь-якою ціною відновлюйте довір'я, що ним користалися. Вигадайте легенду про смерть Грюнбека і його помічника.

— Вони могли загинути від бомби. Ми вискочили з машини, щоб сховатися, їх убило, а я вскочив у машину й поїхав.

— Беріть машину.

— Там важливі документи.

— З документів легко зробити фотокопії, а вам потрібні оригінали, щоб не виникло підозри. Без Грюнбека вас ще можуть прийняти, а з порожніми руками — навряд...

— Я втратив цілий день через цього інтелігента.

— Через самого себе втратили,— сказав генерал,— треба надолужити. Бажаю успіху!

— Дякую.

Він наздогнав фашистів, справив належне враження, знов увійшов у довір'я, котився з ними все далі й далі на захід, поки вже й не лишилося окупованих територій; був у Польщі, але недовго, опинився аж у Берліні, де таких, як він (таких, та не таких), зібрано під командою бородатого дядька Бориса, колишнього полковника царської армії, який тепер корився наказам німецького гауптмана, тихоголосого інтелігента, який закінчив аж два університети — один у Німеччині, другий в Англії; хтось там ще сподівався на продовження війни, їх готували для того продовження, але війна кінчалася, Берлін облягали радянські війська, з Берліна втікали, хто міг, хоч мало хто міг тоді втекти, есесівці розстрілювали кожного, хто пробував лишити столицю без дозволу, але для цієї дивної групи дозвіл прийшов, їх перекинули в Баварські Альпи; там дядько Борис кудись зник, гауптман теж не дуже набридав, тільки стежив, щоб ніхто з них не спокусився прикладом бородатого царського полковника; здається, то були найтяжчі дні для Шляхтича — дні бездіяльності, наповнені взаємними сповідями й визнаннями різномастих негідників, яких він мав терпляче слухати, не зраджуючи своєї ненависті й огиди до цих людських покидьків, які вважали його теж за свого, серед яких він навіть вирізнявся своїми неабиякими заслугами, майже хлоп'ячий його спалах легковажної ностальгії за рідним містом давно вже минувся, тепер Шляхтичеві смішно було згадувати свою спробу чимшвидше повернутися до Тетяни й сина, вважаючи свої заслуги аж такими великими, що вже для нього не тривала більше й війна, тепер, навпа-

ки, він боявся, що війна ось-ось закінчиться, а він ще не встиг спокутувати своїх гріхів, перебороти своєї несправжності, через те серед гауптманової команди недобитків Шляхтич вирізнявся найбільшою слухняністю і навіть, якщо можна так висловитися, запопадливістю, в своїй несправжності він мався бути за взірець для покидьків і був ним.

Війна кінчалася, та не для нього. Озираючись назад, Шляхтич з жахом переконувався, що він, власне, нічого путящого ще не зробив для своєї справжності, в рідній землі був несправжнім, власне, від самого початку, і вмер для неї, зник, щез безслідно в цілковитій несправжності й навіть позірній зганьбленості, тепер мав відродитися, воскреснути, повернутися до життя, а насправді — народитися новим чоловіком. Але як?

Був у царстві смерті, серед недобитків у недобитій країні, все довкола конало, все здригалося в передсмертних конвульсіях, дрижали в глухих закутках зрадники й убивці, в найглибші нори заривалися есесівські катюги, у кожного з яких стояли за спиною спалені села, повішені чоловіки, розстріляні жінки, вбиті безневинні діти. Хто б повірив чоловікові, який вирвався з такого оточення, прийшов до людей і сказав: «Я невинний» або ще й більше: «Я зробив там те й те»?

Хтось його послав сюди, але чи не забули про нього? І чи він щось зробить, зробить особливе, аж до неймовірності особливе? Поки що ж був у царстві смерті, назад шляхів не бачив і не міг ні думати, ні уявити, що там, удома, на рідній землі.

Як далеко лишився позаду той ранок, коли він покінчив із гестапівцями, і той день і та ніч, протягом яких він повертався до Тетяни й до сина! Повертався і... не повернувся. Зник, щез, може, й назавжди!

Він не знав і не вмів здогадатися навіть, що з його Тетяною і сином Льонею. Не відав, що Глиняну гору накривало кількаразово артилерійськими залпами і бомбовими ударами, і все, що могло там розруйнуватися, було розруйновано, а все, що могло горіти, згоріло дощенту, і люди, хто вцілів, ясна річ, розбрелися по місту в пошуках притулку; їм давали притулок, всім давали, тільки не Тетяні з сином — дружині зрадника і синові зрадника, і вона десь знайшла підвал у розбомбленому будинку, глибокий і вологий підвал, і ось у тому підвалі маленький Льоня вперше довідався (бо він про все довідувався ще тільки вперше), що його батько — зрадник, а він сам — син зрадника, і маленький хлопчик, який ще й не тямив як слід, що таке зрадник, проймався настороженістю до світу, його мучили кошмари ночами, він кричав, прокидаючись від жахів, ріс нервовим, блідим, як той відросток, що ніяк не може вибитися з-під землі. Принаймні доля маленького хлопчика залежала від чоловіка, якого Льоня й не пам'ятав до пуття, від чоловіка, може, й неіснуючого, може, давно вбитого, знищеного, але тавро, накладене ним на матір і на Льоню, було незнищимо глибоке й пекуче.

Генерал тоді сказав Шляхтичу: «Вирішуй сам». Це стосувалося виходу з царства невідомості до життя. Чим могутніша натура, тим вона дужче рветься до життя, що Шляхтич виказав уже в той перший день відступу з гестапівцями, коли в нього стачило терпцю проїхати з ними не більше сотні кілометрів (хоча по совісті треба б ще додати до тої сотні кілометрів два роки неймовірної терплячості й щоденної гри зі смертю під носом у Грюнбека), але уроки не минають марно, тепер Шляхтич всю свою нещадну силу кинув на погамування звичайних людських порухів, він мовби здерев'янів, він навчився вже й не терплячості, а чогось вищого, для чого ще не знайдено навіть назви; він ждав свого рішення, важливого, єдиного рішення, часто хотілося йому покінчити зі своєю двозначністю, але він гамував себе, стримував, чомусь здавалося йому, що попереду жде його важливіше, і ось так він вагався до самого кінця війни і вже зазирнув за її край, але ще й тепер не побачив хвилини, про яку йому казав тоді генерал,— так Шляхтич опинився разом із компанією, в якій перебував, разом із фашистським гауптманом, який змінив військовий мундир на цивільне вбрання, разом з бородатим дядьком Борисом, що після недовгого зникнення знов появився в їхньому гірському притулку, з усім цим збіговиськом опинився Шляхтич у нових хазяїв, які охоче прийняли від погромлених фашистів цей чи не найганебніший спадок.

Для нашої історії бракує фактів. Не було свідків, не було очевидців, що ж до Шляхтича, то він у тих трьох роках самотності серед ворогів не вбачав жодного подвигу, для нього це було всуціль терпіння й очікування властивої миті, коли повинен був прийняти рішення з особливою користю для великого світу, до якого прагнув повернутися заново народженим і з належним забезпеченням свого майбутнього. Бо що таке майбутнє для людини? Є майбутнє наповнене, цікаве, плідне, а є просто тупе тривання, суцільна несправжність, фальшиве забезпечення власної вічності. Шляхтич досить уже мав несправжності, щоб хоч тепер зрозуміти сувору істину: тобі дається лише один випадок у житті, єдиний шанс для віднайдення істинного шляху, і він таки використав надану можливість, він влучив хвилю, готувався до неї довго й уперто, впаковував у свою дивовижну пам'ять усе, що міг винести з царства злочинної двозначності: прізвища, явки, паролі, прикмети резидентів, адреси,— але йому все видавалося замало, ним заволоділа жадібність, терпляча й навіть тупа жадібність, яка мало не звела нанівець всі його зусилля і всі ті роки двозначного тривання серед ворогів, що за цей час встигли вже докорінно змінитися якщо не суттю своєю, то належністю, бо фашисти вже були розгромлені, відійшли в непам'ять, фашистів судили на міжнародних трибуналах, а команда тихого гауптмана і бородатого дядька Бориса, надійно захована в баронському замку на околиці невеличкого баварського міста, отримала нового шефа, так

само бородатого, як дядько Борис, заокеанського італійця, вірного католика містера Томазо, що припроваджував до замку нових та нових інструкторів своєї справи, які мали навчати Шляхтича і його колег того, що самі вміли, хоч, може, ніколи й не стосували на ділі; сам містер Томазо, здається, теж ніколи не був прагматиком, він належав до теоретиків шпигунства, до навчителів, його служба полягала в спорядженні й випровадженні вірних слуг у таємничі й загрозливі безвісті, він сам завжди перевіряв готовність чергового посланця, вів із ними попередні бесіди, давав інструкції, перемацував кожен рубчик їхнього одягу, на прощання хрестив довіреного, обіймав, цілував у щоки й плакав щирими католицькими слізьми, майже ридав, так жалко йому було тих, кого мусив відправляти для боротьби з більшовиками, відправляти, може, й на смерть, але на смерть, як вважав містер Томазо, високу й почесну.

Шляхтич вважався чи не найретельнішим учнем, успіхи він виказував хіба ж такі, містер Томазо завжди ставив Шляхтича за приклад іншим, але, як відомо, ніякі захоплення не тривають вічно, слід берегтися від того, щоб не переступити межі; Шляхтич забув про обережність, жадібність засліпила його, він переступив межу довір'я, він уникав раз за разом прощальних обіймів і ридань містера Томазо, вправно, як йому здавалося, виштовхуючи наперед себе то одного, то другого кандидата, він хотів бути посланим серед останніх, слушно розмірковуючи, що чим більше полетить обплаканих і обцілованих поперед нього, тим більше, отже, він зможе розкрити на своїй землі негідників; він рискував тут навіть отримати тавро нерішучого, боягуза, аби лиш якомога пізніше покинути тиху обитель містера Томазо, останнім, може, відчути на своїх устах солоний присмак сліз заповзятого католика, якому його бог не заважав споряджати шпигунів і диверсантів у країну велику й святу своєю звитягою над фашизмом. Але містер Томазо не належав до людей обмежених, він не пристав на версію боягузтва, яку Шляхтич підсовував йому своєю поведінкою, знаючи бездоганне минуле цього велетня, наставник шпигунів не мав також підстав запідозрювати того в нечистих намірах, але інстинкт досвідченого ловця душ підказував містерові Томазо, що на цього руського слід звернути увагу, бо якщо його життя й не давало підстав для недовір'я, то все ж непокоїло постійне намагання усунутися від першочерговості й взагалі від черговості, незбагненні спроби, висловлюючись фігурально, йти, стоячи на місці. Містер Томазо належав до людей обачливих, як усі ревні католики, ширше беручи,— всі поклонники бога, який примушує людину завжди пам'ятати про обачливість і про загрозу провини, яка падає завжди і вічно на людину і ніколи на бога. Містер Томазо знав, що в його справі не можна допускатися жодного хибного кроку. Може, він і плакав щоразу, випроводжаючи чергового шпигуна, не над долею посланця, а над своєю власною

долею, яка цілком залежала від успіху чи провалу того чи іншого виученика. Отже, він не хотів рискувати. Сльози не затуманювали йому очей, навпаки, вони омивали їх, очищали, від чого очі містера Томазо ставали ще зіркіші. Бо що таке обачливість? Можна б сказати так: оба-очливість, тобто зіркість на «оба ока», що повинно бути поставлене вище за пильність, яка, власне, дорівнюється буденній підозрілості, тоді як обачливість можна поставити в одному ряду з передбачливістю.

Отже, містер Томазо став виявляти непомітну обачливість щодо Шляхтича, непомітну тим більше, що проявлювано було ту саму обачливість і щодо всіх інших «вихованців» школи сльозливого містера-бороданя, і Шляхтич мав би знати про це, та він і знав, не відав тільки, що його поставлено під нагляд особливо пильний, і це мало не спричинилося до кінця фатального.

Не слід вважати, ніби «вихованці» містера Томазо були намертво відрізані від світу камінною стіною давнього баронського замку і втримувалися на правах і становищі звірів у клітці. Далеко ні. В межах дозволеного, трактованих містером Томазо досить широко, їм давалося право на всі ті втіхи, яких прагнуть чоловіки середнього віку, готовані для вчинків таємничо-загрозливих. Входила сюди пиятика в стінах замку й поза ним, в закладах вишуканих і досить низького гатунку, знайомства й зустрічі з представницями протилежної статі, зазнайомлення й милування творами мистецтва в обсягу, сприйнятливім для натур такого різновиду: бодай короткочасне злиття з природою, де не останню роль відігравали іноді й досить далекі прогулянки пішки, мандрівки машинами, а то для різноманітності й на велосипедах, коли на спині в тебе величезний рюкзак, на голові капелюх з пір'їною, коли на тобі шкіряні шорти, які відкривають кожному зустрічному твої міцні заволохатілі ноги, і ніхто не відрізнить тебе від місцевого мешканця, від аборигена, від справжнього хазяїна цих гір, долин, річок і погідного неба. Існувало, однак, маленьке, майже непомітне, у всякому випадку для сторонніх, справді неухватне «але»: ходити, прогулюватись, мандрувати, напиватися й навіть заглиблюватися в інтимно-приховане вони мали право тільки групово, в масі; менше двох вийти за межі замку не дозволялося, і вже коли й опинялися на волі тільки двоє, то кожен із них знав, що його товаришеві доручено стежити за ним так само, як він мусив згодом доповісти про кожен крок свого колеги. Шляхтичеві, може, найчастіше виявлялася довіра в тій мірі, що він міг виходити до міста не в складі юрмиська, а тільки вдвох, зі своїм, здається, найближчим товаришем, рудим Юхимом,— чоловіком з іржавою шиєю і нібито беззлобним поглядом на світ, що становило приємний контраст до Шляхтичевої похмурості. Ще відзначався іржавошиїй Юхим надмірною легковажністю. Легковажність Юхимова пояснювалася його мирним фахом (до війни Юхим

працював бухгалтером райспоживспілки), а відомо ж, що коли затурканий провінційний бухгалтер виривається на волю, то він просто шаліє. Ось тут і пригодилася стримана серйозність Шляхтичева, його статечна солідність, якою урівноважувалися вибрики іржавошийого. Це з перших днів помітив містер Томазо й недвозначно доручив Шляхтичевій опіці рудого Юхима якщо й не для перевиховання, то бодай для нагляду й стримування; Шляхтич не мав сумніву, що іржавошийому теж доручено наглядати за ним самим, але якось не спало йому на гадку, що доручення це може відрізнятися від одержаного ним самим, що Юхим здатен заслужити в містера Томазо вищої довіри, отже, Шляхтич не відчував неправомірності й нетотожності їхнього з іржавошиїм Юхимом становища. І це його погубило.

Бо він нарешті вирішив зникнути. Деякі прикмети вказали йому, що він перестарався з відтягуванням свого оплакування містером Томазо, Шляхтича офіційно було підвищено до рангу інструктора, його вже не готували до відльоту на Батьківщину, якщо його гру не розгадано було, то однаково його знешкоджено ще до розкриття, таким чином, він не міг ждати, поки буде розкритий, не міг тішитися й неможливістю відкриття, бо ж перед ним поставала загроза безплідності всього його дотеперішнього життя, його зусиль і тривання. Як велися закинуті в тил зрадники, він не знав, але знав, що вони там, знав їхні завдання. То чи ж міг далі терпіти й ждати тепер уже невідомо якої нагоди?

В той день, коли він прийняв таке рішення, світило сонце. Мабуть, це єдина прикмета того дня. Сонце світить завжди, воно світить і тоді, коли треба, найчастіше ж тоді, коли й не треба; Шляхтич вже не міг ждати далі, він не міг навіть вибрати ночі, бо ніч для втечі так само підозріла, як озирання на вулиці в його мимоволі набутій професії, тільки сонце виключає більш-менш підозру, тому він вирішив утікати посеред білого дня, в самому центрі міста, куди заблукав разом з іржавошиїм Юхимом і де в ресторації «Під ялинами» напоїв Юхима до здичавіння, довів до стану матерії неживої, як то робив уже не раз, дотранспортовуючи свого колегу до замку всіма можливими засобами.

Вмостивши іржаву Юхимову шию між двома бокалами з коньяком, Шляхтич пішов до дверей ресторації, пішов недбало, мовби тільки щоб визирнути на хвильку на вулицю, вхопити ковток свіжого повітря, йшов спокійно, не озирався назад, як чоловік, що остерігається переслідування (за випите й з'їдене було заплачено наперед, отож з боку хазяїна «Під ялинами» небезпеки не було), деяке недотримання рівноваги теж свідчило на користь намірів Шляхтича, бо трохи підпилий чоловік — це трохи підпилий чоловік, і нічого більше, так Шляхтич вийшов з ресторації, опинився на тротуарі посеред пішоходів, не вирізнявся нічим з-поміж цього баварського люду, повільним пере-

хильцем наблизився до першої машини, яка стояла коло тротуару, ще встиг запримітити, що в машині не тільки водій, але ще й жінка на передньому сидінні, але це його не збентежило, він спокійно відчинив задні дверцята; ті двоє, що спереду, спершу здивувалися, потім усміхнулися його сп'янінню, яке він виказав, дихнувши на них алкоголем; Шляхтич скористався з цього, щоб умоститися досить зручно й зачинити за собою дверцята, але вже коли зачиняв дверцята, то знав напевне: за ним стежить пара холодних, безжально-жорстоких очей. Чиї очі, він не знав. Чи то блукав коло ресторації виставлений містером Томазо для нагляду найманець, чи то іржавошиїй Юхим тільки вдавав свинячість сп'яніння, а насправді придурювався, а тепер вискочив на вулицю, щоб гнатися за втікачем,— це вже не грало ролі. Шляхтич без жодних ознак сп'яніння дістав із кишені пістолет, приставив його до потилиці водієві, з тихою погрозливістю мовив:

— Давай! Уб'ю!

Жінка хотіла зойкнути, але їй перехопило горло. Водій гаркнув мотором, і тоді та пара очей позаду побігла; Шляхтич не озирався, він не бачив, але знав, що очі біжать, потім почувся й голос, можна було б зазирнути в водійєве дзеркальце, але й без того Шляхтич знав той голос, бо він належав іржавошийому Юхимові.

— Стій! — гукнув позаду Юхим і біг до машини так твердо, немов пив саму воду перед цим.— Стій!

Але водій не знав суперечливості вагань. Пістолет коло потилиці підказував йому, що має робити, тому машина не стала ждати Юхима, вона ривком відскочила від тротуару й покотилася вулицею.

— За місто! Виривайся! — сказав Шляхтич спокійно.

Юхим десь біг тепер уже за крутим поворотом вулиці, бо вулиці були тут покручені, як то завжди буває в містах, що розташовані в передгір'ях. Вищість Юхимових повноважень виявилася не тільки в його умінні вдавати сп'яніння, а й тепер у мистецтві переслідування. Бо по-перше, хоч втративши з ока машину з Шляхтичем, він точно знав, куди вона поверне і куди вириватиметься. По-друге, він відразу вирахував усі невигоди великої, важкої й неповороткої для таких вузьких і позмієних вулиць машини, тому біг по тротуару рівно стільки, щоб добігти до першого мотоцикла, який стояв, так би мовити, тимчасово, бо його власник, молодий хлопець, вирішив позалицятися до білявої дівчини, навіть і не білявої, а майже так само рудої, як і Юхим, навіть покритої ластовинням, однак привабливої для хлопця тим, чим може бути приваблива дівчина, але Юхимові про те не йшлося, він стрибнув на задню сидушку, майже пошляхтичівському тицьнув під бік мотоциклістові пістолетом і гаркнув:

— Давай! За машиною!

Про пістолети сказати щось певне важко. Навряд чи містер Томазо став би озброювати обох гуляльників, давати тільки одному (тобто Юхимові) будь-яку зброю, якої позбавлений був Шляхтич, він теж не став би з багатьох міркувань, відомих тільки містеру Томазо, хоч і не таких глибоко таємничих, щоб не можна було здогадатися при певних зусиллях. Та хоч як там було, але в рішучу хвилину в обох виявилася зброя. Одному вона потрібна була для втечі, отже, він міг її й дістати якимось прихованим способом; другому знадобилася для погоні, до якої мав бути завжди готовий, отже, й забезпечений хоч і самотужки в потрібне знаряддя, в даному випадку — дев'ятизарядний автоматний пістоль не дуже великого калібру, але цілком достатнього, щоб зробити в чоловікові дірку, крізь яку б вилетіло з нього життя.

В підгір'ях враження завжди таке, ніби міські вулиці набагато глибші, ніж деінде, це вже й не вулиці, а ущелини, від стиску яких задихаєшся, з яких годі вирватися, не дано визволитися. «Мерседес» зітхав у тих вулицях важко, натужливо довго, місто розтягувалося в безнадійну нескінченність.

Світило сонце. Ось усе, що можна сказати про той день. Сонце присвічувало іржавошийому Юхимові, попелястий «мерседес», у якому втікав Шляхтич, досить швидко опинився в полі видимості червоного мотоцикла з рудим Юхимом, покрученість міських вулиць і позаміського шосе сприяла не попелястій машині, а червоному мотоциклові, і сонце присвічувало теж не Шляхтичеві, а Юхимові, який уже майже наздоганяв утікача, його рот був розкритий у нечутному крикові; Шляхтич бачив той рот у водієвому дзеркальці, він би мав догадатися й, не озираючись навіть, а тільки скориставшись з того дзеркальця через плече, як учив їх сльозливий містер Томазо, пальнути по іржавошийому, але чомусь не догадався, в його плани не входило обтяжувати свою втечу ще й перестрілкою або вбитими, хай навіть і такими покидьками, як той Юхим, але чого не зумів зробити Шляхтич, те зробив Юхим, якому широкий «мерседес» затикав усе шосе, не давав обігнати себе, випередити, зупинити (та чи й зупинився б і тоді), Юхим, чи то цілячись, чи й не цілячись, став палити в машину, машина була така широка, що годі було промахнутися, всі кулі мали б поцілити в кілька сотень гуркотливих механічних коней, які мчали поперед мотоцикла; мабуть, так воно й було насправді, мабуть, жодна куля Юхимова не пропала марно, але й шкоди ті кулі не завдали, жоден із механічних коней не отримав навіть подряпини, коні хропли, гарчали, вигикували залізними селезінками й знавісніло вглиблювалися в гори далі й далі. Але дві кулі, мовби вибираючи, мовби націлені злими очима, вдарили Шляхтичеві в ногу, вдарили одна за одною, вдарили мовби й нечутно, злегка, навіть жартуючи, та Шляхтич раптом відчув, що втрачає притомність. Тільки тоді він вистрелив через плече раз і вдруге,

може, й у третє стрелив, але вже не чув, бо провалився у чорну пекучість і не бачив, як мотоцикліст чи то поцілений, чи то злякавшись пострілів із машини, вихнув рулем і вдарився разом зі своїм пасажиром об перший виріжок скелі, навколо якої саме закручувалося шосе. За секунду Шляхтич повернувся до свідомості, погоні вже не було, але тепер з'явився новий ворог — тепер були дві рани в його нозі, і про ці рани не повинні були знати чоловік і жінка, він мав приховати від них і свій біль, і напливи безсилля, і дедалі частіші й довші занурення в непам'ять, у несвідомість.

Світило сонце — ось усе, що можна сказати про той день.

...Він повернувся до рідного міста нескоро, вже після госпіталю, з важкою сучкуватою палицею в руці, невміло накульгуючи. Спершу побачили його на Глиняній гірці. Нічого не впізнавав там він, ніхто не впізнавав і його, хоч і присвічувало гаразд сонце, рідне, знайоме сонце, під яким він ріс, але ріс несправжнім. Оте сонце висвітило на його грудях Золоту Зірку Героя Радянського Союзу — свідчення справжності. З минулим було покінчено.

Шляхтич знайшов Тетяну й сина. В тому самому темному й вологому підвалі, бо ще не наспів час для прояснення всіх справ війни, через що й був той підвал і було двозначне становище маленького Льонька в школі, де хоч і не називано його, але завжди малося на увазі, що він — син зрадника, тому й неабиякі успіхи в навчанні ставилися хлопчикові скорше не в заслугу, а мовби за зле. Але сонце тепер світило яскраво й радісно. Шляхтич повернувся Героєм. Ще перешіптувалися подекуди: «Несправжній герой»,— ще не вірили, але сонце світило й світило.

Шляхтичів переселили в «Діловий клуб», де мешкали такі відомі люди, як головний інженер заводу, начальник четвертого, тобто найбільшого на заводі цеху, заслужений майстер Череда, нагороджений за війну аж двома орденами Леніна. Виявилося, що й Тетяна має заслуги з війни, їй теж вручено було тепер орден за війну, який не міг бути вручений досі з міркувань важливості місії Шляхтича в далеких ворожих лігвах. На маленького Льоню така несподівана зміна в житті теж мала б якось вплинути, але вплинула вона лиш у тій мірі, що він з більшою жадібністю віддався навчанню, доходячи іноді мало не до несамовитості в цій справі.

Сам Шляхтич не став насолоджуватися своїм геройством, йому хотілося повернути собі справжність із самого початку, так, як її розуміли тут, у місті, всі його однолітки, йому кортіло піти до людей, щось із ними робити; в ньому збереглося так багато сили, ще більше було бажань, він довго вибирав, де б докласти своїх зусиль, щоб не бути безнадійно почесним, нарешті, йому запропонували, може, трохи й смішне, як для Героя, але він одразу згодився, просто вчепився в нагоду, його

поставлено в збиту з сяких-таких дощок халабуду, де він мав продавати всілякий дріб'язок: сірники, мило, крупу, макарони. Його будочка стояла під Глиняною гіркою якраз із другого боку; зовсім близько був завод, на зміну люди проходили повз Шляхтича, додому йшли також повз нього, з ним віталися всі, в нього купували се й те; вгорі була рідна Глиняна гірка, тут були рідні люди, все минуле забулося, про минуле свідчила тільки його Золота Зірка. Але хіба того було не досить?

Він любив продавати в борг. Перед зарплатнею в людей завжди кінчаються гроші. Не вистачає кількох день. Шляхтич знав це досить добре. Так само кожен знав, що може взяти в дяді Васі в борг кілограм макаронів, взяти без запису, бо Шляхтич пам'ятатиме й так, а міг би й не пам'ятати, бо всі акуратно віддавали йому борг, і він недбало кидав п'ятірки, десятки й червоні довгі тридцятки в порожній ящик від макаронів, примовляючи жартівливо: «Що дав бог, усе в торбу». Будь-яке вивищення люди супроводжують завжди двозначними усмішками й опущеними поглядами — заздрощі, недовір'я, кпини. Шляхтичеві усміхалися щиро, відкрито, його приймали дружньо, він ставав своїм відразу, він ставав справжнім, минулого не було, з минулого взято лише ту частину, що значилася Золотою Зіркою Героя.

Та ось, коли Шляхтич вже був заспокоївся цілковито, минуле раптом нагадало про себе, воно ввійшло не питаючи, без попереджень, без стуку, воно ввірвалося, жорстоке й безглузде, вмить зогидивши чоловікові все вдоволення від добутої нарешті справжності.

Сонце того разу не світило. Була ніч. Холодна зимова ніч тієї найтяжчої, найголоднішої повоєнної зими. Шляхтич, збираючись замикати свою «точку», втомлено присів на ящик, дістав куриво; не курив цигарок, звик до самокруток, шарудів папером, через те, мабуть, і не почув рипіння снігу, а може, й не було рипіння, може, до нього підкралися непомітно й нечувано, певно, ждали десь давно, влучили хвилю, коли він уже збирався додому, коли вже відімкнув двері, а тепер сів тільки покурити й дати трохи спочити своїй пораненій нозі, він ще шарудів папірцем для самокрутки, коли двері враз відлетіли в темряві і з неї вскочило до ларка відразу двоє — один глевтякуватий, з обличчям, мов із сирого тіста, другий дрібноголовий, високий, жорстокий у своїй майже зміїній дрібноголовості з наставленим просто в груди Шляхтичеві пістолетом.

— Башні,— хрипло видихнуло Сире Тісто.

— Викладай грошву,— підтримав його Дрібноголовий, прискаленим оком вицілюючи Шляхтичеві то ніби в серце, то ніби межи очі. Такий стрілятиме без попереджень, без роздумувань, без вагань, Шляхтич досить добре знав публіку цього гатунку. Сире Тісто причинило за собою двері, але Шляхтич встиг помітити, що надворі залишився ще й третій. Діяли вони вміло, не

належали до новаків. Він сидів, розправивши поранену ногу, сидів розслаблено, його палиця лежала на підлозі досить далеко, щоб узяти її, треба було нахилятися, за цей час Дрібноголовий встиг би вистрелити принаймні тричі; Шляхтич зрозумів, що програв. Але однаково мав щось робити, сподіватися на якесь чудо, на щасливий випадок, може, хтось іще йтиме з заводу, може...

— Гроші? — безтурботно перепитав він.— А нащо вам, хлопці, гроші?

Сире Тісто належало до практиків, воно тільки сопіло й мовчки ждало, зате Дрібноголовий зрадів нагоді виказати свої здібності в балачках, бо належав до різновиду інтелігентних грабіжників, на це, власне, й розраховував Шляхтич, кидаючи тому першу-ліпшу фразу, мов кістку псові.

— Та ти що, керя? — захихикав Дрібноголовий.— Темниш чи недопоніманієм занедужав? Ти ж сам потрошив колись сейфики, аж гуло, а тепер питаєш, нащо башні! Без них же і барон Ротшільд не король! А я лічно за башні тигра в клітці роздеру!

— Ну, коли ти такий, то бери, он вони,— спокійно запалюючи цигарку, промовив Шляхтич і показав на ящик від макаронів, у якому накидано було різнокольорових папірців.

Сире Тісто засопіло невдоволено й підозріливо, а Дрібноголовий захихикав із неприхованим єхидством.

— Шички-прички,— кинув він ненароком, і на Шляхтича війнуло холодом минулого, війнуло Калмиком, про якого він геть забув.— Ти, керя, не викаблучуйся: балерини з тебе вже не вийде — ножка на закльопках. Я ж закльопок не визнаю. Я роблю дірки в каструльці! Ясно? Гони башні! Та живо!

— Ех ви...— Шляхтич розізлено хитнувся до ящика, вихопив звідти пригорщу папірців, кинув їх просто в обличчя бандюгам. Сире Тісто відразу вхопило в обидві жмені. Дрібноголовий тільки кліпнув очима: тоді Шляхтич знову вихопив з ящика жмут грошей і знову підкинув їх угору. «Ах ви ж падлюки! Ах ви ж...» — бурмотів він, кидаючи й кидаючи межи очі п'ятірки, десятки і навіть тридцятки, і Сире Тісто пожадливо хапало гроші, нахилялося за ними аж до землі, ловило в повітрі; Дрібноголовий, дивлячись на таку несправедливість, спробував і собі зачерпнути бодай вільною рукою, але йому перепадало надто мало, просто жалюгідно мало, він боявся, що Сире Тісто нахапає тут не по заслугах, але змінювати вже нічого не міг — гроші все летіли й летіли з ящика, Сире Тісто хапало їх обома руками; тоді Дрібноголовий став помагати своїй вільній руці ще й тою рукою, котра тримала пістолет, спершу він тільки поводив нею ледь-ледь, тримаючи зброю наведеною на Шляхтича, згодом став орудувати сміливіше, ввійшов у азарт і навіть спробував використовувати пістолет як допоміжне знаряддя, перехоплюючи гроші в повітрі ще до того, як до них дотягнуться руки Сирого Тіста. Шляхтич, здавалося, не звертав на гра-

біжників ніякої уваги, у своїй розізленості він прагнув тільки одного: покінчити з ящиком, вичистити його, вичерпати до дна, викидати в обличчя нападникам усі гроші, плюнути, може, навздогін чи вилаятися ще крутіше, ніж лаявся. Але то тільки здавалося. Бо Шляхтич пильно стежив за обома, і як тільки пістолет було відведено вбік, як тільки руки Дрібноголового теж заплуталися в летючих п'ятірках та десятках, важка палиця враз опинилася в руці господаря, він з льоту завдав страшного удару палицею Дрібноголовому, потім палиця обрушилася на Сире Тісто, потім з гуком відкинуто двері й розсатанілий Шляхтич на одній нозі стрибнув у темряву, щоб нищити все й там, але в темряві стояв досвідчений спільник тих двох дурнів; він не став ждати. Шляхтич лиш устиг забачити його спину, але й по спині навіть у темряві, навіть у стані несамовитості впізнав Калмика і встиг пошкодувати, що не може кинутися навздогін зі своєю нікчемною ногою.

Дрібноголовий був убитий на місці, Сире Тісто трохи покалічене: тріснув череп, але мозок втримався в ньому. Бандита поклали в лікарню, в коридорі під дверима сів міліціонер. Через два тижні Сире Тісто оклигало. Вночі вартовий міліціонер заснув під дверима, Сире Тісто виповзло з палати, задушило міліціонера, вистрибнуло з вікна й у самій білизні по снігу чмихнуло в безвість.

Шляхтич забував про цю подію. Він довідався, що Калмик в сорок третьому одержав кільканадцять років за поліцайство у фашистів (поліцаював він хитро: нікого не бив, не арештовував, ні в кого не стріляв, тільки носив пов'язку та гвинтівку, тому й кару одержав порівняно м'яку), відбув своє і, виходить, взявся за старе. Але то вже була справа правосуддя. В несправжність Шляхтич не хотів занурюватися більше, не хотів повертатися.

Вона знов прийшла, незвана й непрошена. Знову в темряві, одразу ж слідом за тою зимою, повесні, коли ще дерева стояли сумовито голі, але вже дихала в повітрі непередавана бадьорість, коли жити хочеться, хочеться, хочеться...

До їхнього міста приїхала Клавдія Шульженко. Ламала на сцені пальці своїх диво як гарних рук, співала «Давай закурим, товарищ мой», і всі валом валили в заводський Палац культури на її концерти, бо в піснях було відгоміння недавнього минулого, бо палац щойно відбудували з руйновищ, бо весна йшла така прекрасна й солодко-болісна з-за Дніпра, як оте болісне заламування білих пальців у співачки... Шляхтич теж пішов на концерт з Тетяною, сидів у першому ряду, співано й для нього — чи ж думав коли-небудь про таке?

А потім вийшли з палацу, в скверику стояли голі дерева, над ними шумів теплий, весняний вітер із-за Дніпра, Шляхтич і Тетяна мовчали, бо хотілося помовчати після пісень і ніжного заламування білих пальців, вони не знали, що це їхня остання

мовчанка (а скільки вже було, викликаних непорозумінням, а ще частіше — несправжністю одного з них!), ліпше б їм сказати одне одному бодай слово в той останній вечір, але вони не знали нічого.

Калмик виник перед ними, мовби зітканий із темряви минулого. Безтілесно-нечутний, примарливо-сірий, лиховісно ступнув навпроти, і Шляхтич, що, навіть не збагнувши, що діється, мабуть, через свою покалічену ногу теж хитнувся назустріч Калмику, хитнувся не як здоровий чоловік, а покалічено, його тіло виписало якусь химерну дугу, заточилося від Тетяни вбік і від Калмика теж ніби вбік, але з метою досягти Калмика на мить, накрити й не випустити більше. Калмик виявився проворніший. Він вистрелив, мабуть, ще до своєї появи, Шляхтич і забачив його, здається, тільки завдяки спалаху пострілу, і тіло вихнулося вже внаслідок пострілу, бо перша куля поцілила Шляхтичу просто в груди, тільки не в саме серце, зате друга, яка вже б мала його вбити напевне, вбила Тетяну.

Так Шляхтич лишився сам із сином, вірніше, Льоня лишився не тільки без матері, але й на якийсь час і без батька. Бо Шляхтич, вилікувавшись, зник у невідомість, знову занурився в несправжність. Звик не покладатися на когось, все робити своїми руками, не міг спокійно ждати, поки правосуддя колись добереться до Калмика,— Калмик був і його власною провиною, все було гранично просто, як у шкільному задачнику Фалєєва й Пьоришкіна; їх лишилося двоє, тільки один затаївся в злочинній прикритості, а другий набув мовби непристойної помітності, за яку розплачувався щодалі дорожчою ціною.

Шляхтич зник у пеклах своєї первісності. Він пиячив серед базарних пройдисвітів, вишкрібав із найзатаємніших закапелків картярів і дрібних шахраїв, відновлював свої давні, ще довоєнні зв'язки й знайомства і весь час непомітно, але вперто, тонко простував до того пункту, намацував ту незриму ниточку, яка привела б його до Калмика, хоч де б той був, хоч куди б сховався. Очевидно, він діяв всупереч законам. Але хіба все його життя підлягало безпомилковим визначенням і логічній послідовності? Він боровся за свою справжність, якої — так йому здавалося — ніхто за нього виборювати не стане, ніхто йому не подарує, бо ж не просив нічиєї помочі, коли йшов проти світу й проти людей.

Калмика він знайшов у тому самому місті, де колись вони здійснили операцію з вивезенням сейфів. Ждав його там кілька тижнів. Потім відбулося майже те саме, що тоді, повесні, в сквері перед заводським Палацом культури. Тільки тепер змінилися ролі: Шляхтич з'явився перед Калмиком на тротуарі, виник просто з натовпу перехожих груди в груди, так що в того навіть не встигли бодай трохи розширитися його вузькі очі, і вистрелив просто в ті ненависні, прокляті злочинні очі.

Після того в Шляхтича були неприємності, але минулося. Тепер його вже не обтяжувала безнадійна почесність, йому подобалась інтелігентність сина і взагалі всі розумні розмови, але він уникав брати в них участь, був завжди слухачем, любив пропонувати «по чарочці», хоч сам не пив.

Кінця в цій історії немає. Бо Шляхтич Василь продовжується в Шляхтичеві Леоніді. Продовжується з несподіваною несхожістю, але тут уже нічого не вдієш...

15

Справді, нічого не вдієш там, де йдеться про те, хто чий син. Бо всі ми чиїсь сини, але в кожного батько по-своєму якийсь незвичайний, навіть якщо взяти тільки нас трьох, для прикладу,— Льоню Шляхтича, Євгена і мене. І оцінюють нас спершу заслугами наших батьків, поки ми, так би мовити, не виходимо з норми і не пробуємо стати з ніг на голову, коли ж десь у нас зламається, або просто не дамо комусь спокійно спати, або з'явиться в наших головах якась дикувата на перший погляд думка, то вже тут перепадає на горіхи не тільки нам, а й нашим батькам; ось тоді відразу чуються розмови, що Шляхтич Василь — Герой «несправжній», а майстер Череда хоч і майстер, але виварки для білизни не вміє запаяти; батько ж Євгенів — це той, що не довів до пуття єдиного сина, а пробує заправляти цілим міністерством.

Тут не буде кивання Івана на Петра. Бо не хтось і не про когось говорив з непослідовністю, змальованою мною вище, а насамперед автор цієї заплутаної і непослідовної розповіді і його найближчий друг Євген, а говорили ми теж не про когось, а про нашого Льоню Шляхтича, бо інакше не могли, зопалу й дядю Васю називали «несправжнім» Героєм, хоч знали про справжність так само, як і всі в нашому місті.

Але коли ще те буде!

Поки що державна комісія сіла в машини й поїхала.

Цілком ймовірно, що з головою комісії зустрічалися й говорили майстер Матвій Череда і Василь Шляхтич, може, цим і пояснювалася трохи дивна нерішучість Олександра Миколайовича на зборах у нашому цеху, а може, тут був вплив секретаря парткому Василенка, який для нас з Євгеном залишався назавжди привабливо-загадковим вже хоч би тому, що був чоловіком такої жінки, як наша колишня вчителька літератури, а може, подіяла на голову комісії не зовсім звична своєю гостротою розмова перед трибуною Льоні Шляхтича й Токового,— хоч як там воно було, але комісія сіла й поїхала, десь там Олександр Миколайович, видно, доповідав урядові: на заводі ждали, що скаже уряд, яке вирішення прийме, на заводі все залишалося по-старому, начальник цеху хворів і, казали, оформлявся на пенсію, Токовий з погано приховуваним лукавим вдоволенням

командував у цеху, Шляхтича і нас поки що не чіпав, але мене спробував відчахнути від мого маленького товариства.

Після зборів ми йшли з Євгеном додому в пречудовому настрої. Я поштурхував Євгена кулаком під ребра, вигукував: «Ви землю просили — я землю вам дав». Мені вже здавалося, що Токового нема, що він знятий, що й сліду від токових не лишилося ніде, я вигукував, поштурхуючи Євгена: «Будемо палити требуху з ладаном і медом на честь зникнення товариша Токового».

— Не радій завчасу,— похмуро мовив Євген.

— А чом би й не радіти?

— Не кажи «гоп».

— А я вже перескочив!

Євген промовчав. І до «Ділового клубу» разом зі мною не дійшов, а завернув відомо куди.

— Хіба Алі на зборах не було? — спитав я.

— Не бачив.

— Брешеш, ти ж її спиною побачив би!

— А як скажу, що не було? — спитав він.— Тобі поможе? Якщо поможе, то бувай. До завтра.

І пішов не озираючись.

— Ви землю просили — я землю вам дав! — гукнув я навздогін, аби щось гукнути.

А вдома по кімнатах металася Зізі, видивляючись на себе в усі дзеркала — старі й нові. Невже свіжий залицяльник?

— Гуска тратить половину життя на чищення пір'я,— сказав я сестричці ущипливо.

— Тим ліпше для гуски і гірше для гусака,— відрубала вона.

— А все це лиш для того, щоб знести яйце.

— Тебе теж знесли.

— Ви землю просили — я землю вам дав,— сказав я ні з сього ні з того. Зіна подивилася на мене трохи стривожено.

— П'яний, чи того?..

— От і не вгадала. На зборах був. А ти чому не була?

— А хто мені доточить до життя те, що я витрачу на збори? Досить із мене й інститутських, а ви свої самі проводьте.

— Провели. На вищому рівні! І Токовому твоєму так всипали, що не вичухається й до нових віників. Якщо ти для нього начищаєшся — даремно. Не прийде. Переживатиме.

— А ми вдвох переживатимемо,— не здавалася сестричка,— тебе задовольняє така перспектива?

— Зінко, ти здуріла! З цим типом? А крім того, він тепер і носа не...

— Він буде тут за півгодини. Тебе це влаштовує?

— Токовий?

— Токовий.

— Не може бути! Йому ж так дали...

— Що ви йому дали? Він дзвонив мені хвилин десять тому. Ти ще малокосос. Нічого в людях не...

— Та з нього всі... навіть Чемерис... Зінко! Подумай! Ти — і Токовий! Після всього...

— Нікому нема діла, якщо двоє людей домовляються між собою про те, що стосується тільки їх самих...

— Але, чорти його бери, ти забуваєш, що між людьми існує взаємне зчеплення! Береш одного, тягнеш за собою цілий ланцюг, порушуєш зв'язки, робиш когось нещасливим, осмішнюєшся сама перед іншими.

Це були мої хитрощі. Я мав на увазі осмішненість і нікчемність Токового. Бо й що він вартий після сьогоднішнього? Може, й до Зіни хоче прибігти, щоб бодай у чомусь реабілітуватися, принаймні у власних очах?

Зіна вирішила за ліпше не продовжувати зі мною суперечки. Вона вміла бути впертою, як ота загальновідома тварина, що з упертості навіть заговорила колись, якщо не брешуть перекази. Однак сестричка не змогла зіпсувати мені настрою, я пішов умиватися і спробував навіть підібрати власну музику для мстивої пісеньки на адресу Токового: «Ви землю просили — я замлю вам дав». Але із співами в мене ніколи до ладу не виходило, всупереч розповсюдженій думці про музикальність української нації, я належав до натур досить далеких, якщо не сказати, ворожих музиці, тому мої композиторські вправи закінчилися тим, що в двері ванни загрюкала Зізі й досить неласкаво запропонувала мені вмовкнути. Така нелюб'язна пропозиція обумовлювалася не образою моєї сестрички за порушення гармонії звуків, далеко ні! Просто на той час у нашій квартирі вже сидів товариш Токовий, який міг без особливих труднощів розшифрувати прозорий натяк моєї пісеньки, а Зіна, видно, не хотіла завдавати йому зайвих прикрощів.

Зате я, побачивши товариша Токового так близько і на території, так би мовити, суверенній, не втерпів, щоб не закінчити сьогоднішнього дня своєю пісенькою, і прокричав йому просто в обличчя:

— Ви землю просили — я землю вам дав.

Але не такий був товариш Токовий, щоб зважати на дурні виспіви якогось там молодого кадра, на котрого, щоправда, покладаються надії, але він ще тих надій не виправдав і невідомо, чи виправдає.

— А-а, Митько? — сказав Токовий так, ніби вперше мене сьогодні бачив, і відразу забув про мене, гукнув до Зіни: — Ти вже? А то електричка відійде.

Коло ніг у Токового стояв кошик. Мабуть, пляшечка винця і все належне. Електричка... Бач, мабуть, поїдуть до Скрипайки, бо тепер до Скрипайки вже не ходять пішки, як ми колись, а використовують електричку, одна зупинка — і там. Товариш Токовий хоче забути про гіркоту сьогоднішніх зборів на лоні

природи. І не сам! Меткий до незвичайності. До себе додому навіть не зазирнув, з гастронома — просто сюди. Мабуть, вважає, що стрибання з балкона вже дало йому право неподільного володіння Зіною. Психологія дрібного власника. Але ж дівчина — не курка!

Мене сьогодні чомусь тягло до птахівництва: то гуска, то курка. На додачу до всього Токовий раптом вирішив зацікавитися моєю долею. Поки одягається й чепуриться Зіна.

— Ти, Митю, ще молодий,— зробив він неймовірне відкриття,— не завжди можеш правильно вибрати людей, які б тобі... От пристав до Шляхтича, покинув Чемериса... Заробітки в тебе які тепер? Нуль! А якби спитав був мене...

Невже голова комісії перед тим, як сісти в машину, змінив своє рішення і сказав щось втішне для Токового? Не може такого бути! Це однаково, що повернулася б Земля в протилежний бік, крутилася, а потім стала б відкручуватися назад.

— Повинен триматися людей розважливих і далекоглядних,— повчав мене Токовий, не зауважуючи моєї насмішкуватості, а може, й не бажаючи зауважувати.

— Від сірої курки — сірі курчата,— пробурмотів я Фрусінів афоризм, щоб уже остаточно докінчити цей день під знаком птахівництва, але тут влетіла до кімнати Зізі, затулила мені рота рукою, щоб я не ляпнув ще чогось, війнула перед нами обома циганськo-яскравим платтям, потягнула Токового до дверей.

— Стережіться високих платформ! — встиг ще я гукнути їм навздогін, дивуючись тепер не так з легковажності сестрички, як самовладанню товариша Токового, з якого, мов із гуся,— тьфу!..

Завод лежить за пшеницями, весь у різнобарвних димах і розмитих гойдливим маревом лініях конструкцій. Простір поглинув усі звуки, і німе зображення заводу на голубих полотнах неба сприймається, мов химерний кадр із кольорової картини епохи німого кіно.

А тут — цілий світ своїх власних барв, звуків, форм. Зеленість дерев Скрипайки, виспіви невидимого птаства, сюрчання коників у траві, різьблені тіні від листя, і різьблена краса Зізі, і світлий бездоганний костюм Токового, вдоволеного й самовпевненого Токового, який зумів приборкати таку не приборкану досі дівчину, як Зіна.

Зіна з розгону налітає на Токового, сміючись, повисає в нього на шиї, підгинає ноги, вимахує ними, намагаючись бодай трохи нахилити Токового, але він випростаний, мов дуб, він пишається своєю силою, а потім, коли Зізі того не жде, раптом нахиляється, розставляє руки, Зіна від несподіванки розчіплює пальці — і ось вона вже сидить на траві, вже вона випередила Токового, тепер знетямленість припадає на його долю, тепер він

залишається в незручній позі, нахилений, з розставленими руками, з розчепіреними пальцями, з трохи дурнуватим усміхом.

— Що ж ви, Зіно?

Вона мовчить, визміюється на її повних устах усміх, Токовий важко сідає в траві навпроти Зіни, починає порядкувати з пакунками й пляшками.

— Сніданок на траві,— бурмоче він,— як у отого французького художника. Знаєте... Скільки дивився на репродукцію з тої картини, але щоб отак...

Зізі регоче.

— Сніданок на траві...— бурмоче Токовий, відкорковуючи пляшку.— Ех, Токовий, Токовий, скільки прожив на світі, а й досі не знав, що воно таке — сніданок на траві.

— Вечеря,— підказує Зіна.

— Воно так, вечеря, але хай зветься сніданком, як на картині. Це звучить. Правда ж звучить?

— Можливо...

— І жарко, як у сніданок... Скину піджак. Дозволите?

— Можна.

— Тут ось,— бурмоче він, клопочучись, але Зіна раптом зривається з місця, відбігає вбік, гукає:

— Киньте, Токовий, не хочу я нічого!

— Ну, як же?.. Такий сніданок... Така вечеря... На лоні...

— Не хочу й не хочу!

Вона біжить ще далі, падає на траву, качається, хапає губами квітку, перекусує зубами стебло, перевертається горілиць, пересуває квітку з одного кутика уст в інший, насмішкувато каже:

— Занудливий ви чоловік, Токовий!

— Ну, що ви так, Зіно? — мляво обороняється він.

— Страшенно занудливий!

В прозорому передвечір'ї йде електричка. По високому насипу, серед пшениць і зелених посадок, вив'юнюється квапливо електричка, і у вікнах вагонів — обличчя, обличчя, обличчя. А під насипом, на краю Скрипайки, серед зеленої трави лежить Зізі, лежить горілиць, і між розхиленими устами в неї польова квітка і обличчя в дівчини прекрасне, як та квітка, і зовсім не пасує до розкиданих неподалік неторканих наїдків і напоїв, принесених Токовим, та й сам Токовий, у своїй білій сорочці, з сірим піджаком, якого він тримає перед собою навіщось, теж не пасує ні до цієї прекрасної дівчини в яскравому платті, ні до зеленого різьбленого листя, ні до пшениць довколишніх, ні до електрички в її навальному бігові.

— Ну, що ви вмієте, Токовий? — знущається далі Зізі.— Ви інженер чи ви хто?

— Я? — Токовий підходить ближче, розмахує піджаком.— Я, коли хочете... Я всього Єсеніна, половину Блока... напам'ять...

І урочисто, з підвиванням він заводить:

Под насыпью, во рву некошенном,
Лежит и смотрит, как живая,
В цветном платке, на косы брошенном,
Красивая и молодая...

Гримить над їхніми головами електричка по високому насипу. Профілі, профілі у вікнах вагонів. І ось летить просто на них профіль дружини Токового, і виникають коло неї дитячі голівки. Ще далеко той профіль, і ще далеко ті дві хлоп'ячі голівки, але ось вони вже й тут, ось...

Так мчалась юность бесполезная,
В пустых мечтах изнемогая...
Тоска дорожная, железная
Свистела, сердце разрывая...

І пролітає в дзвенінні металу над Токовим профіль його дружини, але Токовий не бачить, він засліплений Зіною, а вона, мовби відчуваючи налітаючу загрозу, підводиться на лікоть і довгим поглядом проводжає електричку...

Цього разу моє вигадування було зовсім невдалим. І не через мою недосвідченість з сніданками в траві й дівчатами, які перекусують зубами стебла квіток, а через дзвінок, який пролунав коло вхідних дверей за чверть години по тому, як Зізі вирядилася з товаришем Токовим до Скрипайки. Я вирішив, що то Євген, вхопивши облизня од не дуже схильної до спілкування з такими телепнями, як він, Алі, згадав про свого друга, тому, щоб насолити йому, не квапився відчиняти, слушно розмірковуючи, що той, хто подзвонив раз, подзвонить і вдруге. Але вдруге воно вже не дзвонило, а тарабанило в двері ногами й руками. Це не міг бути Євген. Поштового переказу мені теж ніхто не міг прислати, та ще з поміткою «негайно», міліція, поважаючи закон про недоторканність житла, теж не стане грюкати з таким нахабством; якби не розбирала мене цікавість, я б ще почекав, хай би воно там потелесувалося за дверима, але ж проти людської природи нічого не вдієш. Єва навіть зміняла рай за одне тільки невеличке вдоволення своєї цікавості, я ж то й геть нічим не рискував.

— Зараз відчиню! — гукнув я.— Не треба так гатити: тепер таких дверей ніхто не зробить.

Я відчинив. Відіпхнувши мене з дороги, мов неживий предмет, влетіла до помешкання Зізі! Ось тобі й Скрипайка, і сніданок на траві, і «тоска железная»!

— З прибуттям! З благополучним! — навздогін їй сказав я.— Як вам їздилося? Як ви поживаєте?

— Ось,— помахала вона мені перед носом, зупиняючись на порозі до кімнати, конвертом,— зайшла на пошту, одержала листа.

— Пишуть, значить?

— А ти ж думав!

— А товариш Токовий?

— Відправила його додому. Набрид! Зітхає і бадьориться. Не зрозумієш, чи він зітхає, чи бадьориться. Я такого не люблю.

— А лист?

— Присланий мені до запитання.

— Я питаю: бадьорий лист?

— Ще не читала. Ось ляжу на диван і прочитаю. Я люблю читати листи, лежачи на дивані.

— Не помічав у тебе такої звички.

— Ти ще багато дечого не помічав.

— Зате помітив, як сьогодні твоєму Токовому Шляхтич всипав публічно і відверто.

— Можеш забрати його собі.

— Кого? Токового чи Шляхтича?

— Обох.

— Я б радив тобі звернути увагу на Льоню. Ото чоловік!

— Такими чоловіками всі електрички забиті.

— Помиляєшся. Таких знайдеш хіба що в космічних кораблях. А там, як відомо, люди добірні.

— І твій Шляхтич добірний? — Зізі зареготала.— Він же за вітром полетіти може! Висох од своїх книжок та теорій.

— А ти чоловіків на пуди міряєш?

Зіна виштовхала мене з кімнати й зачинила двері.

— Не заважай мені читати! — гукнула вона з-за дверей.

Я не став нагадувати Зізі, що диван, на якому вона хоче читати дурний (в цьому можна не сумніватися) лист, колись належав тільки мені, взагалі досить було вже дратувати сестричку, раз вона так гарно розправилася з товаришем Токовим! Тільки уявити собі, як плентає він по місту з кошиком, повним закусок і випивки! Сніданок на траві. Сміхота!

16

Але товариш Токовий настроєний був, далебі, не на жарти. Він похитався, як човен на хвилі, однак не перевернувся, не втонув, зате незабаром виявив досить недвозначні наміри втопити когось іншого.

Почалося з мене. Принаймні я відчув наміри Токового, здається, перший. Десь за тиждень після тих зборів і після Зininого вибрику з Токовим мене вранці зустрів у цеху наш старший майстер, якого всі прозвали Доживемо-до-Понеділка. Він належав до гвардії Токового, завдяки Токовому піднявся й до старшого майстра, хоча якихось талантів у нашій справі ніколи й не виявляв, принаймні нам не вдалося помітити за ним суто металургійних талантів. Але іноді в житті так виходить, що знання справи ще нічого не вирішує, вміння — теж. Не встиг ти озирнутися, а вже головним інженером заводу призначено чоловіка,

який зовні мовби й справді головний, але інженер ніякий. Так само у цеху. Начальник цеху, скажімо, дуже схожий на поважного начальника, але інженерського в ньому — ні краплі. Наш старший майстер, вчасно збагнувши таке відхилення від норми, ще коли був рядовим робітником, не став рватися до висот і глибин фахових, а рвонув по іншій лінії: то дружинником, то контролером, то просто веселим і гарним хлопцем в сподіванні, що крива — вивезе. І Токовий вивіз його аж на старшого майстра. Користі від нього не було жодної, щоправда, зла — теж. Загалом же старший майстер належав до хлопців веселих, віком він майже дорівнювався нам з Євгеном, дуже любив кіно і в своїй мові здебільшого досить влучно використовував назви нових кінофільмів, таким чином і геть уникаючи обтяжливості думання і добирання до власних думок ще й власних слів. Користався з готового. Виходило легко, просто і весело. Тому й останнє його прізвисько було — Доживемо-до-Понеділка. Коли Шляхтич заповзявся приборкати «рок-н-роли», попередньо нагріваючи заготовки, майстер кинув крилату фразу: «У вогні броду нема». Наші змагання з Токовим він охрестив «Два роки над прірвою». Заводських пенсіонерів (мого батька в тому числі) називав не інакше, як «Тіні забутих предків». Настрій його визначався словами «Доживемо-до-Понеділка», бо в понеділок в кінотеатрах ітиме новий фільм, а раз так — з'явиться прекрасна нагода для нового дотепу, і для всіх ти лишатимешся, отже, своїм хлопцем, і все буде прекрасно й благополучно. Ось який був старший майстер — приємний чоловік, веселий, дотепний, і хоч ніякий не майстер, але це нікому, здається, не заважало, бо якщо він не помагав нікому, то й не шкодив принаймні теж.

Він зустрів мене коло входу в цех, ще здалеку замахав мені руками, так ніби пробував перейняти цю звичку в товариша Токового, хитро примружився і півголосом, тільки для мене тобто, мовив:

— Зигзаг удачі.

Я не належав до наївних, яких можна було впіймати на вудочку, я не роззявив рота, не поліз до майстра з своїми оцінками комедії «Зигзаг удачі», не став скаржитися, скажімо, що не встиг подивитися це чудо нашої кінематографії і не порвав кількох там метрів рідних своїх кишок від реготу; ні, я сприйняв кодову систему нашого Доживемо-до-Понеділка саме так, як належалося.

— Зигзаг? — сказав я.— Кому ж, до кого завернув зигзаг?

— До тебе, нащадку Чінгісхана.

— У вигляді?

— Чорта з портфелем.

Чортом-з-Портфелем ласкаво називав майстер товариша Токового, хоч той портфеля й не носив насправді, але володів ним символічно, належав до портфеленосців по службі, бо ж ходив не в рядових інженерах, а в керівних. Яке відношення мав То-

ковий до мене саме сьогодні з самого ранку, ще до початку зміни,— це вже належало до загадковостей останнього часу, заповненого для нас суцільним очікуванням. Особливо тяжким очікування видавалося для нас з Євгеном, бо ми ще вірили в справедливість, ми ждали, що десь там вирішаться справи нашого цеху на рівні не просто найвищому, а й на рівні найсправедливішому, ми ще не звикли покладаться тільки на власне вміння, бо не дуже-то багато його мали, ми не могли похвастатися такою несамовитістю, як у Шляхтича й Гриші Фрусіна, для яких не існувало ні державних комісій, ні високих інстанцій, ні важливих рішень доти, поки вони не зроблять того, що намірилися зробити, що могли зробити. А ми з Євгеном вірили у поміч звідкись згори, збоку, звідкіль завгодно, але в поміч, але в справедливість. Щось повинно було відбутися, статися, ось-ось щось мало статися після від'їзду державної комісії, невирішеність пригнічувала нас, вона лишала місце для надій, урочисте відчуття протесту, яким ми жили давніше, тепер поступилося місцем довірливому очікуванню, бо раз перед нашими очима відбулася сутичка між Шляхтичем і Токовим і на бік Токового не став ніхто з керівництва, то це мало означати, що так чи інакше і рано чи пізно всі симпатії і симпатії загальні мають повернутися на Шляхтича, це давало нам певність, віру в належне й установлене.

Але минав час, і нічого не змінювалося. Не було ні належного, ні встановленого. Сталість нашої непевності набувала загрозливого характеру, становище наше, можна б сказати, загрозливо стабілізувалося.

Майстер вже мав нагоду висловлюватися про комісію стосовно Шляхтича і нас. Його досить вичерпна формула вмістилася в назву чергового фільму: «Стережись автомобіля». Але хіба ж ми не розуміли жартів?

Сьогодні, видно, щось мало статися. День починався з небажаних подробиць. Ще подивимося, якими вони виявляться. Не було навіть потреби доживати до понеділка. Мене вплітало в зигзаг удачі разом із Чортом-з-Портфелем, а може, всупереч Чортові-з-Портфелем? Може, майстер просто вирішив передати мені останню плітку, натяк, здогад свій про настрій Токового, причини якого (настрою тобто) знали найкраще ми з Зіною, решта ж могла витлумачити їх, тобто причини поганого настрою, справами в цеху, де й досі панувала непевність і невизначеність. Але йшлося не про плітки й не про здогади. Майстер досить недвозначно показав собі через плече вигнутим великим пальцем (досить характерний жест: рука стиснута в кулак, великий палець відставляється вбік і вигнуто, підкористо, рішучим і енергійним жестом, мовби закидається через плече, так що показує водночас і назад, і ніби вниз, мовляв, кличуть тебе туди для того, щоб опустити нижче, ніж ти стояв досі). Отже, товариш Токовий викликав мене до контори вже зранку, ще до

початку роботи, сидів тут цілу ніч і ждав приходу на роботу Митька Череди. За що така честь?

— Зранку — балачки? — не повірив я майстрові.— А хто ж коло стана буде?

— Мертвий сезон,— відповів майстер.

Я поглянув туди, де був наш стан. Сподівався побачити Євгена. Його не було. Не побачив і Шляхтича, але то не біда: Шляхтич міг бути в лабораторії, він іноді приходив трохи пізніше, якщо вони перед цим з Фрусіним занадто довго пиляли свої трубочки, іноді він взагалі не ходив додому, і ми знаходили їх зранку обох, замурзаних, мляво-байдужих, з відчайними від неуспіху очима. Де той зигзаг удачі? Чи він судився тільки дурням і ледарям?

Але де Євген? Невже й він покликаний на бесіду з товаришем Токовим?

— І що, треба йти? — спитав я майстра, ще вагаючись.

— Вони були першими,— сказав майстер і підштовхнув мене в напрямку до цехової контори, де вже, виходить, возсідав товариш Токовий, хай тимчасово, але возсідав. Майстрів дотеп міг витлумачуватися подвійно: або ж у Токового вже Євген і Шляхтич, отже, вони — перші, або ж там ще нема нікого, і першим судилося бути мені, і першим сподобитися довірчої близькості, і або ж навіки розсваритися з дорогим товаришем Токовим, або ж задемонструвати прекрасне почуття згоди.

Токовий сидів коло столу, саме коло столу, а не за столом, що підкреслювало неофіційність його намірів, хоч, із другого боку, відірвати людину від роботи, не допустити її фактично до роботи, а викликати через свого помічника сюди для бесіди само по собі було вчинком і подією офіціальною і насторожувало викликаного, тобто мене, особливо ж коли я побачив, що Токовий сам, що тут немає ні Шляхтича, ні Євгена.

— Слухаю,— сказав я, кивнувши на знак привітання.

Токовий грався олівчиком, тримав олівчик двома пальцями, тримав трохи збоку, щоб не впала якась там порошинка на його ретельно випрасувані, бездоганно сірі штани, він грався олівчиком, так ніби хотів показати, що може гратися й мною, як захоче, і взагалі всіма нами, бо ми — ніщо й ніхто, а він — Токовий, йому доручено виконувати обов'язки, і, поки доручено, він їх виконуватиме, а нам нічого не доручено. І взагалі хто ми? Діти своїх батьків. А хто наші батьки? «Тіні забутих предків», як влучно висловився старший майстер, так само влучно прозваний Доживемо-до-Понеділка.

— Так ось,— сказав Токовий,— повернешся до Чемериса. З ним уже домовлено.

— Куди-куди? — перепитав я.— І хто?

— До Чемериса. Ти.

— А Євген? — спитав я з погано прихованим глузуванням.

— Йдеться про тебе.

— А Шляхтич? — глузував я далі, неспроможний стриматися, бо неможливо ставитися з повагою до чоловіка, який перед твоїми очима стрибав із балкона за жіночою сережкою, а потім плентався по місту з кошиком, у якому був нез'їдений сніданок на траві.

Однак Токовий, здавалося, пустив у непам'ять і стрибання з балкона, і випадок із переповненим кошиком. Він не виявляв охоти до спогадів, він перебував у сфері все ж таки офіціальній, попри грання олівчиком і сидіння коло столу, а щоб остаточно показати мені моє місце, підвівся, пересів на своє властиве місце за столом і подальші перемови вже вів через цю барикаду, якої, здається, ще жодна революція не змогла усунути чи бодай подолати.

— Мовиться про тебе. Ми вирішили, що сьогодні ти переходиш до Чемериса,— знову затяг він своєї.

Можна було б спитати: «Хто вирішив?» — і отримати відповідь: «Керівництво цеху»,— але я не став цього робити, знаючи відповідь наперед.

— А Шляхтич? — спитав я знов.

— Ти повинен стати прокатником, а тому...

Це трохи нагадувало нашого Рацпропа. Той, коли приїздив з колгоспу й заводив мову про свої справи, то чомусь завжди говорив про «тваринників», про «бугаятників», «телятниць», «свинарок», «птахарок», «доярок». Люди взагалі для нього не існували, а тільки прив'язані до своїх професій. Так само й Токовий, бач, опікувався мною як прокатником, а не як просто собі Митьком Чередою, хлопцем, якому ще треба було стати чоловіком, людиною, може, й з погляду вічності. Я хотів і далі поглузувати, спробувавши поєднати товариша Токового з нашим Рацпропом у їхній зневазі до глибинно-людського, але вчасно й досить доречно, здається, утримався, бо якщо подумати, то нічого ж ганебного не було в тому, щоб стати прокатником, взагалі мати в руках якусь професію, якесь уміння, якесь ремесло, бо тоді і, може, тільки тоді ти справді людина конкретна, а не взагалі щось і навіщось.

— А Шляхтич? — знову повторив я, бо з Шляхтича ж Токовий, здається, не збирався робити прокатника; той був прокатником високої спеціалізації й кваліфікації; мною легко розпорядитися, але Шляхтичем?

— Це смішно,— сказав Токовий,— це переходить усі межі. Шляхтич, Шляхтич... Аби той Шляхтич дбав так за тебе і за вас, як ви за нього. Ти ще нічого не знаєш. Ти молодий. Підеш до Чемериса.

— Я вже чув од нього, що я молодий... Не маю охоти знову слухати. І взагалі...

— Що взагалі? — мляво поцікавився Токовий.— Що взагалі, хотів би я знати?

Він говорив із виглядом людини, яка володіє таємницею. Дуже важливою таємницею. Мав перевагу наді мною, довідавшись про таємницю за годину перш, ніж я. Козиряв цим. Це був нечесний прийом, але Токовому дозволялося, бо виконував обов'язки начальника цеху він, а не я. Очевидно, десь щось нарешті сталося. Відбудуться зміни в цеху. Зміни небажані. Не такі, яких ми сподівалися. Переміг Токовий. Але чому? За яким правом? Невже зрештою виявилося, що ми з Шляхтичем складаємо тільки окрему купку невдоволених, а Токовий представляє добре організовану більшість, у якій рано чи пізно мають потонути невдоволені?

— Все ж таки що з Шляхтичем? — вперто повторив я.

— І Шляхтича кинемо до Чемериса,— покрутив олівчиком Токовий.— Хай розбереться, чому брак іде. Хай поможе. Інженерні здібності треба використовувати доцільно.

Ага! Якщо віз не котиться вперед, попхаємо його назад. Запряжемо й Шляхтича, бо хіба ж не дали ми йому вищої освіти? Але мені вищої освіти не давали. Середньої теж. Дали тільки обов'язкову. Решту добував сам. Вечірню, понаднормову тощо. Шляхтич міг би навіть згодитися, хоч навряд. Але я?

— З Шляхтичем домовилися нарешті,— сказав я, впираючись в одвірок,— але от зі мною справа ускладнюється.

— Ускладнюється?

— Ускладнюється. Заповіти.

— Заповіти?..— Токовий глянув на мене чи то насмішкувато, чи то стривожено. В насмішкуватій частині його погляду вичитувалося майстрове «Тіні забутих предків», бо всі інші майстри й підмайстри Череди і Нечереди, списані товаришем Токовим на пенсію, були для нього тінями, які не повернуться, стривоженість же в Токовому могла виникнути від незнання. Він миттю міг зміркувати, що мені відомо щось таке, про що він не чув і не здогадується, в самому моєму існуванні для Токового була повсякчасна загроза, бо хоч там що, а я все ж таки продовжував рід майстра Череди, я був спадкоємцем, в мені спліталося багато сув'язей, заплутаний тут був і Токовий, заплутаний і через мене самого, і через Зіну, і через батька, якого він списав колись на пенсію, посилаючись на панівні тенденції часу. Він і зараз, мабуть, керувався панівними тенденціями, які намагався вловлювати понадчутливим своїм організмом, пристосованим, здається, тільки до вловлювання тенденцій і ні до чого путящого. Але водночас він міг і злякатися, що прогавив якусь тенденцію, тому в погляді, який Токовий метнув у мій бік з-під свого олівчика, вичитувалася також і стривоженість, хоч і вміло прихована.

— Які заповіти? — Йому кортіло знати. Становище зобов'язувало.— Які? — Токовий був тепер у мене в руках. Але я не став зловживати його терпінням. Недостойно і дріб'язково, коли йдеться про велике, тішитися своєю перевагою навіть над су-

противником, а Токовий вже намагався стати мені другом, тільки вибирав не ті засоби й шляхи, про які мріялося мені в мої двадцять років.

Я сказав:

— Ленінські заповіти.

— Ленінські? Та ти що? Жартувати вирішив?..— Токовий аж підвівся від несподіванки і навіть мовби від обурення, а може, щоб продовжувати розмову на одному рівні.— Тобі що тут, трибуна?

— А хіба тільки з трибуни? На великі свята? — спитав я трохи наївно.— А от я, Дмитро Череда, з погляду вічності...

— З погляду вічності? Та ти смієшся?

— Ну, може, трохи не так сказав... Але з погляду заповітів можу? Маю право? Ніхто, здається, не відбирав його в мене. Навпаки, нагадували! Були заповіти? Були. Зміцнювати, берегти, покращувати... Дружбу народів, Радянський Союз, армію, партію, вірність принципам... Вчитися й учитися... Всі заповіти виконано. Без мене зміцнили, зберегли, покращили... Все без мене. На мою долю нічого не лишилося. І ось я стою мовби обділений, чи що. І протестую. Обурююсь. Вимагаю права участі. Я теж хочу виконувати заповіти Леніна. В міру й по можливості.

— Та ти що? — Токовий вийшов з-за столу, наблизився до мене. Він співчував мені щиро й непідробно.

— І ось Шляхтич дає таким, як я, нагоду й змогу,— вперто вів я далі.— Шляхтич каже: «Якщо зможеш вигадати бодай гайку для людства, вигадай її! Щось зробиш для виконання великих заповітів...» Наш зять,— не Рацпроп, а інший, той, що в столиці, віолончеліст,— любить повторювати, що кожна нова нота збагачує світ. А що лишається на мою долю? Кожна нова труба? А з ким я можу дати її? З Чемерисом чи з Шляхтичем?

— Але ж нічого ви не дали зі своїм Шляхтичем, а Чемерис жене по п'ять норм за день,— нагадав зі спокійною зловтіхою Токовий. Це була дріб'язковість, гідна Токового. П'ять норм браку? Що вони варті з погляду якщо й не вічності, то бодай з погляду міркувань принципових і, нарешті, відверто висловлених мною?

— Може, я дурний і наївний хлопчисько, але для мене Шляхтич...

І тоді відчинилися двері, мене хтось легенько підштовхнув ззаду і голосом Шляхтича промовив:

— Бач, де ти, а я шукаю по всьому цеху.

Шляхтич відзначався незвичною замурзаністю і розшарпаністю, він і на Шляхтича у властивому розумінні цього слова не був схожий — якийсь нечупара, якась знетямлена і мовби сп'яніла від втоми істота, але з виразними прослідами радощів у обличчі, у голосі, в кожному порухові.

— Де Євген? — спитав я, забуваючи вмить про Токового.

— Його нема,— трохи знічено (хоч я тоді не зауважив зніченості) відповів Шляхтич,— будемо сьогодні вдвох. Треба спробувати ще в одному режимі. Щось у нас з Гришею наклюнулося.

Він був сьогодні незвично балакучий, навіть слова вживав невластиві.

— Навряд чи ви спробуєте,— подав голос Токовий.

— Навряд? — Шляхтич поглянув на нього без подиву, просто поглянув, як на неживий предмет.— Тобто як це «навряд»?

— Я забираю Череду до Чемериса. Вам теж...

— Що мені «теж»?

— Забороняю будь-які експерименти. Пора братися за справжнє діло.

— Як це розуміти?

— Так і розуміти.

Видно, все-таки щось сталося. За спиною в Токового стояла вневненість, за нашими спинами — тільки впертість і віра у власні наміри. Але як мало іноді самої віри!

— Я вам забороняю! — з притиском повторив Токовий.

— Що забороняєте?

— Все забороняю!

— Ходімо, Мить,— спокійно сказав Шляхтич і пішов з кабінету.

— Завтра ми з вами поговоримо в іншому місці,— пообіцяв навздогін Токовий, зіпсувавши такою досить банальною обіцянкою всю поважність і авторитетність вдало розпочатого ним ранку. Бо коли розмови переносяться «в інше місце», то що тоді? Передовсім досить важко вгадати наслідок таких розмов, але роль особи, яка вдається до прийому «перенесення», тим самим знецінюється, і особа осмішнюється, може, так само, як під час стрибання з балкона абощо.

17

Шляхтич не сказав мені в той день нічого. Тобто він відзначався незвичною, просто неймовірною балакучістю, він був мовби п'яний, він міг би позмагатися з самим Гришею Фрусіним, але я відніс те за рахунок його збудження, бо вночі їм нарешті вдалося натрапити на щось реальне; вони вхопили невловимого птаха за хвоста, висмикнули, може, ще тільки одну пір'їну, може, їм тільки здалося, що висмикнули, але в Шляхтича настрій був такий, ніби тримає він у руках уже цілого птаха. За довгі місяці чого ми вже тільки не перепробували, наш «рок-н-рол» обріс цілою купою пристроїв, ми знайшли всі можливі, всі ймовірні й неймовірні способи змащення, ми металися в усіх пропонованих Гришею Фрусіним діапазонах температур, гріли свої заготовки і так і сяк, за нашою спиною

стояли не тільки винахідлива впертість Шляхтича, але й сама наука в особі чубатого аспіранта Фрусіна. То й що? Чи ми стали вище Чемериса, як то йому мріялося в хвилини відчаю, викликаного безжальними висновками. Але про брак, брак, брак?..

— Нарешті ми з Гришею щось таке мовби намацали,— сказав мені Шляхтич.— Виявилося, що всі ці місяці ми йшли, як це часто буває, хибним шляхом. Здавалося, проста логіка: чим більше нагріти заготовку, тим вона легше повинна прокатуватися. А наслідок — деформації. Небажані й неминучі.

Він прочитав мені цілу лекцію, вперше виявляючи таку технічну, я б сказав, балакучість. Любив завжди працювати мовчки, а сьогодні неначе прорвалися в ньому греблі для слів, і слова так і котилися на мене.

— Ось ми спробували нарешті з Гришею нижчі температури нагрівання — і що ж? Вийшло! У нас вийшло так, як ще ніколи не виходило! І ти гадаєш, які то були температури?

Я не хотів ні гадати, ні вгадувати, мені тільки цікаво було, чого це Льоня такий несхожий на себе? Чи йому зробив якесь щеплення Гриша Фрусін? Напустив на нього трохи свого словоливства?

— Сто шістдесят і навіть сто двадцать градусів — ось! — вигукнув Шляхтич зраділо.— Сто вісімдесят і навіть сто двадцять, а не триста, й не чотириста, і не шістсот, як нам чомусь думалось. А чому? Бо ми керувалися елементарною логікою учня шостого класу: від нагрівання тіла розширюються, метал стає податливіший, молекулярні зв'язки порушуються тощо. А деформації? Ми не враховували деформацій.

Все враховували. Над усім ламали голову. І набридло все, й осточортіло. Сказати по щирості, я був певний, що ми таки чогось тут доб'ємося, але чи вирішимо коли-небудь проблему Токового й токових взагалі? Ось би про що хотів я довідатися! Але ж не від Шляхтича, який сьогодні так зглибився в свої технічні проблеми, що не хотів слухати вже не те що про Токового, а навіть про Євгена. Бо коли я вголос почав розмірковувати, чому це Євгена немає на роботі, то Шляхтич пустив повз вуха мої розмірковування, а коли я навпростець спитав його, яка б то халепа спричинилася до невиходу Євгена, та ще й у такий, як виявилося, вирішальний день, то Шляхтич, завжди уважний і надміру ввічливий Шляхтич, вдав, ніби не чув мого запитання, а чи вирішив, що адресоване воно так собі — в білий світ, до господа бога, до Організації Об'єднаних Націй, будь-куди й будь до кого, але тільки не до нього.

— Ми спробуємо все ж таки спершу сто шістдесят градусів,— перебільшено бадьорим голосом вигукував Шляхтич, стаючи на місце Євгена і навіть — о диво! — фамільярно підморгуючи мені, мовби запрошуючи мою величність до спільності

й союзу.— Сьогодні в нас щось повинно вийти. Неодмінно має щось вийти!

— Це так,— похмуро бовкнув я,— справді вийде, бо якщо з одного боку закласти шматок заліза, то з другого боку стана цей шматок повинен вилізти, тобто вийти в якомусь там вигляді. Але от чому сьогодні не вийшов на роботу Євген?

Так ми й гралися один з одним: Шляхтич мені про градуси та про труби, а я йому — про Євгена. Я діяв несвідомо, керувався тільки законами дружби та ще, мабуть, передчуттям. Шляхтич же навмисне відводив розмову на інше, він нервував і через мої намагання з'ясувати причину відсутності Євгенової, і, видно, через мою недостатню уважливість у роботі; я був того дня поганим помічником і спільником, і це спричинилося до марності зусиль Шляхтичевих, не кажу моїх зусиль, бо вони пішли зовсім не в потрібному напрямку, тобто в пісок.

Токовий не заважав нам, але, здається, вистежував нас обох, його трохи збентежила ранкова Шляхтичева рішучість, він, видно, готувався до нових, завтрашніх боїв на вищому рівні, але Шляхтич не збентежився неуспіхом цього дня, він теж готувався до нового штурму, про що й заявив мені, до кінця витримуючи свою незбагненно відверту балакучість:

— Не вийшло в нас з цією температурою, завтра спробуємо сто двадцять. Я навмисне приберігав сто двадцять на самий кінець. Риск найбільший — у найменшому. Ще один день — і ми з тобою матимемо те, чого прагнули. Це вже вирішено й доведено. Я навмисне спробував сьогодні ще сто шістдесят, щоб не було спокуси. Але завтра ми з тобою...

— Ми? — не зовсім чемно перебив я Шляхтича.— А Євген? Та я завтра притягну його на роботу, якщо навіть доведеться доставляти його на завод в розібраному вигляді! Змонтуємо тут! Згвинтимо й примусимо стояти коло стана!

— Він може не прийти,— тихо сказав Шляхтич, зрозумівши, що далі вже не може відкручуватися від мене, й приймаючи нарешті запропоновану йому тему про Євгена.

— Не прийти? Таж він сьогодні вже не прийшов? Досить з нього! Що в нього — тиф?

— Ну, я не знаю, але...

Шляхтич занурювався в стихію своєї нерішучості, ще мить — і все поглине його ввічливість, крізь яку вже не пробиться ніякими силами!

— З ним щось сталося? — закричав я.— І ніхто не може сказати? Цілий день ніхто нічого не каже про Євгена! Що з ним?

— Це важко пояснити... Принаймні я не можу цього пояснити. Це виходить за межі...

— За які межі? — не зрозумів я нічого з його натяків і нерішучостей.— За які межі і хто й що виходить? Я нічого не розумію! Що сталося?

— Ну, я про це не можу,— Шляхтичеві просто боляче, як мені здалося, було говорити далі на цю тему,— ти довідаєшся сам...

— Та що його, посадовили до в'язниці? Затримали дружинники? Обстригли в міліції?

— Це надто примітивно... Справа складніша... Заплутаніша... Сказати б, набагато болючіша й серйозніша... Ти довідаєшся про це... Ти ще молодий, Митю, але..

І цей за рибу гроші: молодий! Змовилися вони всі, чи що? Єдиний фронт проти Митька Череди: Чемерис, Токовий, тепер навіть Шляхтич! Для всіх я молодий! Для Зіни — молокосос, вища ступінь, для тих же молодий, що звучить ще образливіше, бо сестричка величає мене молокососом все ж таки з любові до мене й співчуття, а ці всі словом «молодий» відштовхують, недвозначно дають зрозуміти мою недорослість, а отже, неспроможність збагнути те, що для них читається, мов розгорнута книга.

— Де ж хоч він? Євген! Він хоч дома чи де? — став я допитуватися в Шляхтича, розгублено й справді по-молодечому ще непослідовно, бо Шляхтич, який, здається, взагалі сьогодні не ходив додому спати і тепер пробув цілий день у цеху разом зі мною, знав про Євгена ще менше, ніж я, або й зовсім нічого не знав. Але тоді чому ж він натякав на якісь там межі, уподібнюючись до вельмишановного доцента Крижня, що, закликаючи до суджень із погляду вічності, сам лишався обмеженим дурнем із будь-якого погляду, свідченням чого було його залицяння до Алі, наприклад.

— Очевидно, вдома,— спокійно і, я б сказав, з нехіттю продовжувати розмову відповів мені Шляхтич.

— Ми повинні зайти до нього! — вхопився я за думку, єдину в такому випадку, принаймні єдину для хлопців мого гатунку. Бо й що б там я ще міг вигадати?

— Зайди сам,— сказав Шляхтич,— я ще побуду в лабораторії. Ми домовилися з Фрусіним...

Можна було подумати, що Шляхтич перебрався жити на завод, і дядя Вася марно жде свого сина в «Діловому клубі». Але тут кінчалися мої повноваження й зацікавлення теж, надто ж сьогодні, коли з моїм другом Євгеном щось там сталося, та ще й сталося таке, що виходить за уявлювані й можливі межі нормальних припущень. Що, що?

З таким запитанням я й влетів до квартири, яку Євген займав з своєю тіткою, і хоч запитання це не було висловлене мною вголос, але воно легко вичитувалося в моїй нетерплячці, на моєму обличчі, в усій моїй постаті, яка нависла над Євгеновою тіткою суцільним знаком запитання, нетерплячої занепокоєності й нестямності.

Євгенова тітка належала до того різновиду народонаселення, про який нічого певного не можна сказати. Вона мала

невиразну зовнішність, безбарвний голос, навіть стать її можна б визнати не як жіночу чи яку там, а просто слід було казати — «тітка». Відповідно до зовнішності, видимо, формувався колись і внутрішній світ тітчин, світ, який відзначався такою обурливою байдужістю до будь-яких проявів життя, що від зіткнення з ним кортіло або ж повіситися, або ж принаймні стрибнути з третього поверху (якби ця тітка жила на тридцять третьому — тоді з тридцять третього і так далі), але це не стосувалося мене, бо, вилітаючи свого часу з танка, я одержав заряд на багато мегатонн і міг би, певно, розбуркати не одну, а цілий мільйон тіток. Тітка відчинила двері на мій настирливий дзвінок, спокійно стала мені на дорозі — ні з носа вітру, ні з губи мови. Хоч ти підстрибуй до самої стелі!

— Де Євген! — закричав я.— Що з ним?

Тітка мовчки міряла мене поглядом. Тільки тепер я помітив, що очі в неї досить колючі і нагадували свердельчики. Такі очі як почнуть всвердлюватися в тебе, запахне смалятиною.

— Євген! — закричав я.— Де він?

Тітка показала собі через плече. Точнісінько як показував сьогодні вранці наш старший майстер Доживемо-до-Понеділка, ледь загнутим донизу великим пальцем, з натяком, може, зловісним: мовляв, чоловік там, десь позаду, й водночас не просто позаду, а й внизу, спущений у пекла страждань, хворощів, переживань чи нещасть. Вдруге за один день зустрічався я з загнутим донизу великим пальцем, день починався подробицями, закінчувався він так само, це мені не подобалося, хоч забобонності я й не визнавав.

— Він що, хворий? — спитав я ще, бо тітка, показавши на місцезнаходження Євгенове, не квапилася поступитися мені з путі, стояла переді мною так само байдуже і так само провірчувала в мені дірки своїми очима-свердельчиками, я не наважувався просто відгорнути її рукою, сподівався усунути тітку з допомогою слів-вигуків, викриків, нетерпіння свого, але переконався в марноті своїх зусиль, тому все ж вдався до заходу небажаного, але швидкого й рішучого: відтрутив, відштовхнув тітку й стрибнув до Євгенової кімнати.

Євген лежав на імпортному дивані, зовсім не схожому на мій диван, безпружинному дивані, який тільки вгинався під Євгеном, але не міг ні рипіти, ні постогнувати, ні покректувати. Та хоч би диван і володів такою властивістю, він би однаково не подавав свого диванячого голосу, бо Євген лежав на ньому тихо, нерухомо, обличчям до стіни, в мертвому розкиді рук, в незім'ятих, напрасованих, мов у Токового, штанях і в білій, теж незім'ятій нейлоновій сорочці, може, навіть при галстуку, але цього мені не вдалося відразу зауважити.

Коли чоловік лежить цілий день на дивані і в того чоловіка незім'яті, напрасовані штани — це завжди підозріло. Тут є щось неприродне, я б сказав так: піжонське. Це вже не хворий і

взагалі ніякий чоловік, він просто демонструє лежання, він виказує страждання, як актор на сцені. Диван для нього — сцена. Відвідувачі, як оце я, мають виконувати роль глядачів. Про все це я подумав, як тільки забачив незім'яті Євгенові штани, і страшенно розізлився на свого друга за цирк на дому, втішило мене трохи тільки те, що не я один упіймався на вудочку. Бо коло дивана, підставивши стілець впритул, загнавши п'ятірню в свого дротяного чуба, сидів Гриша Фрусін, сидів і мовчав! Той самий Гриша Фрусін, до якого пішов сьогодні ось півгодини тому Льоня Шляхтич, щоб там, у лабораторії, ще щось підганяти й доперевіряти, щоб завтра, нарешті, вдарити по сто двадцяти градусах, по «рок-н-ролах», по трубах, по Токовому, по всьому білому світу й довести нашу правоту й наше право на вічність!

— А ти що? — сторопіло спитав я Гришу, забувши на мить навіть про Євгена, про його мертвий розкид рук і про непорушну безмовність імпортного дивана під маслакуватістю мого страждаючого друга.

Гриша вирвав п'ятірню з дротяних джунглів і відчасно стріпнув нею, показуючи, що все марно і ніщо не порятує нашого друга.

— Та що з ним? — тепер уже про Євгена спитав я Фрусіна, але відповідь була така сама, знов п'ятірня заглибилася в джунглі, знов вирвалася звідти з ще відчаєнішим стріпуванням.

— Так,— трохи оговтався я від несподіванки,— наука пасує перед загадковістю людської натури. Теорія відступає. Спробуємо застосувати практику.

Я підскочив до Євгена, вхопив його відразу в двох точках, рвонув до себе, спробував перевернути обличчям до нас. Євген пручався щосили, з чого я зробив висновок, що життя з нього не витекло, як бензин з пробитого бака, а коли ж він, відбиваючись, заїхав мені навідліг по зубах, я остаточно переконався в безпомилковості свого першого діагнозу щодо мого друга: Євген просто придурювався. Але яка причина? Що сталося? Тим більше, що й сам Шляхтич, чоловік серйозний, теж стверджував, що сталося щось серйозне.

— Єнько! — сказав я, повертаючи нас обох в дитинство.— Що з тобою, Єнько?

Він знову відвернувся до стіни.

— Хтось мені нарешті скаже, що тут діється? Ген, може, ти нарешті скажеш?

Я знову поторсав його за маслакувате плече, але знову дістав по зубах, зате цього разу вже не безмовно, а з мурчанням:

— Відчепись!

— Відчеплюся, але ж повинен я знати, що з тобою! — вигукнув я.

— Я хочу спати,— сказав Євген і навіть мовби зіщулився, мовби зробив намір підігнути під себе ноги, вмощуючись зручніше,

але й далі зберігаючи неторкану незім'ятість напрасованих штанів. Заявляти про бажання спати в таку невідповідну хвилину могли тільки дійові особи дуже поганих п'єс. Та, здається мені, порядних п'єс я ніколи на сцені й не бачив, так що Євген не дуже-то мене й здивував. Але раз він діяв усупереч логіці, то я теж знався на таких речах і, навпаки, мав дотримуватися логіки залізної, тобто знов ухопити його за плече й спробувати повернути обличчям до мас.

— Ну! — загрозливо проревів Євген, відтручуючи мене всім своїм тілом.— Сказав: відчепись! Котись звідси!

— Це я — котись? — поцікавився я лагідно, вдаючи овечку, гамуючи в собі табун тигрів, носорогів і диких буйволів.

— Ти ж, ти!

— А куди?

— Куди хочеш! До всіх чортів! До свого...

Він мав би додати: «...Шляхтича»,— бо коли ми з ним гиркалися, то кожен із нас привласнював іншому Шляхтича, в такий спосіб ревнуючи до Льоні, чи що, якщо взагалі можна казати про чоловічі ревнощі по відношенню до чоловіка, а не до дівчини. Але цього разу Євген стримався або ж не хотів виявляти надмірної балакучості, витративши й без того на мене словесні запаси, які, може, збирав цілий день у своєму мовчазному лежанні на імпортнім дивані. Він щільніше притулився обличчям до стіни і закляк у зневажливому своєму відчуженні. Зате йому на зміну прийшов Гриша Фрусін, на зміну й на поміч. Він облишив у спокої свого чуба, від мови жестів нарешті наважився перейти до слів, схопився з стільця, навшпиньках прокрався у куток кімнати, подалі від дивана, підкликав мене пальцем до себе і, коли я наблизився, шепнув мені на вухо:

— У нього нещастя.

— Догадуюсь,— так само пошепки відповів я.— Але ж яке?

— Аля...— прошепотів Фрусін.

— Аля.

Я відступив на крок від аспіранта. Чи не він причарував загадкову біляву дівчину, заради якої Євген покинув усе: батька, столицю, дипломатію і ООН? Бо все ж таки аспірант! Майбутнє! Академія наук у перспективі, а в Євгена що? Майстер дільниці в ліпшому випадку й довічна слухняність по відношенню до білявої, вередливої, незбагненної?

— Ти? — спитав я погрозливо. Фрусін не зробив спроби відступати, зливатися з стіною, запечатуватися в куток, з чого мені стало ясно, що то не він. Та й як могла б Аля зміняти такого хлопця, як Євген, на непоказного, хай і чубатого, Гришу, хоч і аспіранта і Академію наук у перспективі?

— А хто ж? — спитав я знову не менш погрозливо, замикаючи Фрусіна в кутку без найменшого шансу виприснути звідти, поки не дасть мені відповіді.

— Аля,— прошепотів він, неспроможний, видно, більш нічого сказати мені, а може, й не знав більше нічого. Може, Аля просто втекла з міста, поїхала світ за очі, на якусь будову, або стюардесою на міжнародну авіалінію, або я знаю ще куди!

Але я ще не втрачав надії. Чомусь здавалося мені, що Фрусін мав знати все. На те ж і наука! Єдиний представник науки серед нас, якщо не лічити доцента Крижня, на якого ми мали всі підстави махнути рукою, раз його теж зачарувала Аля попри всі його дипломи. Тому я вже тільки для годиться, для заспокоєння совісті, без цікавості машинально спитав Гришу:

— Де ж вона?

І несподівано отримав відповідь:

— У Шляхтича.

— Де-е?

— У Шляхтича.

Ми забули про обережність, і останні наші слова пролунали голосно, на всю кімнату, аж Євген болісно ворухнувся на своєму імпортному дивані, а я злякався й від розгубленості відступив од Гриші, з чого Фрусін негайно скористався і мовчки, швидко й рішуче побіг до дверей. Він усе зробив і все сказано, його функції вичерпалися, він полишав поле бою для мене, він зник тихо й примарливо, а я сів на той самий стілець, на якому невідомо скільки сидів аспірант, сів у цілковитому розпачі від власного безсилля й безнадії. Бо й що мав робити? Йшлося не про виказування лицемірної пристойності, не про ахкання й охкання, не про слиняві втішання і переживання. Треба було винайти спосіб, потрібна була справжня допомога товаришеві, який терпів катастрофу, може, найбільшу катастрофу в житті. Але що я міг?..

18

Тітка принесла чай. Мовчки тицьнула мені до рук чашку на блюдечку, я вхопився за чашку, вхопився за ложечку, став колотити брунатний паруючий напій, так ніби міг вибовтати звідти вирішення заданого несподіванкою завдання.

Аля і Шляхтич... Неймовірно! Приголомшливо! Безглуздо! Що між ними спільного? Та чи й знали вони одне одного? Чи помічали? Звідки могло зродитися між ними те нездоланне, що кинуло їх докупи, з'єднало нерозлучно, всупереч будь-чиїм припущенням і сподіванням.

Вода тече завжди нізвідки, невідомо з яких країв, часто не знаєш, і куди вона тече, іноді знаєш, але від цього справа не змінюється. Вода тече нізвідки і впадає, куди захоче. Воду можна спрямувати, щоправда, але однаково намагатиметься вона пробитися туди, куди веде її конечність і необхідність. Ось так.

Я колотив вихололий чай і думав про воду, забувши про Алю, забувши про Шляхтича, може, випустивши з виду й самого

Євгена, хоч як ти його випустиш, коли сидиш коло нього, а воно лежить у незім'ятих штанах і страждає? Ну, чим я міг йому помогти? Що сказати? Хіба що про «Запорожця»?

Відкрию таємницю: ми мріяли про «Запорожця». Не з таким розмахом, як Рацпроп, без сподівань винайти щось геніальне й рвонути колосальну премію або хоч діждатися смерті професора, після якого лишиться в спадок «Волга». Куди нам! Далеко куцому до зайця. Ми мріяли тихо, скромно, мріяли бодай про того маленького «Запорожчика», який хоч не дуже й пасує до широких наших просторів, а більше, може, підходить до задавленої каменем Європи з її тіснявою й метушнею, але все ж таки має чотири колеса, і ті колеса крутяться і можуть завезти тебе в твоїх широких просторах досить далеко, туди, де в'ються чайки над хвилею крутою, де гори, де море. Ми мріяли з Євгеном скластися на наші заробітки й придбати на двох собі «Запорожчика» і поїхати до Києва подивитися там собори і гарних дівчат, про яких у Євгена, звичайно, не лишилося ніякого враження після короткочасного перебування в столиці, бо голова в нього забита була Алею. Ми б покупалися в морі, а потім послухали б дзвонів у Суздалі, а там спробували б знайти місто з неляканими пенсіонерами, а потім пошукали б місто з наляканими пенсіонерами — чого тільки не станеш шукати, маючи «Запорожця» на двох, а також не розтрачені ще запаси дурощів і розуму. Бо якщо ми й вважали себе помірно дурними, то розумними ми теж мали всі підстави себе вважати. Бо що таке розумний чоловік? Хіба ним не може вважатися також той, хто ще не показував нікому свого розуму? Адже він у нього ще весь цілий.

Але от у мене весь розум мовби й був ще цілий, але на поміч він мені не приходив, і я ну рішуче нічого не міг вигадати в цю трагічну хвилину, щоб бодай трохи потішити свого друга, якому завдано такого нежданого і такого жорстокого удару, і від кого ж!

— Ганьба,— нарешті здобувся я на голосну заяву вперше після відходу Гриші Фрусіна. «Ганьбу» я адресував Алі, ще більше Шляхтичу, але виходило так, що стосувалося це слово також і Євгена. Бо, власне, що ж він зробив, щоб запобігти події, яка відбулася без його участі, навіть всупереч його волі? Він мовчав як пеньок, а від мовчанки що може зробитися?

Але він не тільки мовчав. Можна мовчати, але бодай не губити пильності, залишитися уважним. А Євген ще й не помічав нічого, не бачив нічого. Бо навіть я відразу завважив, що Аля, скажімо, завжди носила черевики на низьких підборах. Чому? Тепер це стало ясно: підстосовувалася під невисокого Шляхтича. Щоправда, я згадав про низькі підбори лише тепер, колотячи вихололий чай у чашці, але ж згадав — отже, помічав давніше! А Євген? Бачив він? Робив висновки? Закохані повинні все бачити, з усього робити висновки. Наприклад, я. Поба-

чив колись над собою радісно-сірі очі. Тепер не забуваю тих очей, окрім того, не ділюся ними ні з ким. Ніхто не знає! Хіба що відкритися оце зараз Євгенові? Потішити його безнадійністю моєї закоханості, яка й зовсім безпредметна і безнадійна? Але чи це поможе? Чи не погіршить справу?

Ех, якби мали ми вже тепер «Запорожця»! Ми б поїхали з Євгеном у ліси. З асфальту звертаєш там у зелений світ і довго, хоч і цілий день, можеш їхати, а довкола тебе буде все зелене й на землі, й на небі, і в тобі теж зродиться первісна зеленість, сміх зеленого листя, перехлюпи зелених сонць між деревами, і трави бігтимуть звідусіль тобі назустріч, а там вдарять своєю білістю піски, ввірвуться в причаєність гущавин, порозпихають у боки сосни, і ти вскочиш у сипучість, попадеш у глибочезні колії, вибиті велетенськими колесами дизелів, буксуватимеш, проситимешся на буксир, тебе дотягнуть до лісничівки, і ти, одурілий од втоми і від щастя, забачиш колодязь і високі мальви під вікном, до тебе вийде пригорблена худа бабуся, ти попросиш у неї кухля, щоб напитися води, і тоді... тоді вдарять крізь шибку очі, сірі очі, єдино сірі очі на світі. Ех, аби ж то мали ми «Запорожця»! Я врятував би Євгена, я завіз би його звідси, я показав би йому...

А тим часом ми вели безнадійне співіснування з Євгеном, він на імпортному дивані, а я на стільці, нас єднало горе, яке водночас і роз'єднувало нас, бо Євген був ніби власником горя, а я тільки співчувальником, безсилим і безпорадним, хоч і заполоненим всеохоплюючою запопадливістю чимось допомогти товаришеві.

— Ганьба! — повторив я з притиском, нездатен більше ні на які слова і ні до будь-яких учинків.

Уявити Алю й Шляхтича я не міг. Не володів таким досвідом, щоб вигадати навіть те, що вже відбулося. Як і коли? І чому? І хто перший? Шляхтич помітив Алю чи Аля закохалася в Шляхтича?..

Отак я сидів неспроможний ні до слів, ні до вчинків, ні навіть до свого улюбленого вигадування. Євген лежав на своєму імпортному дивані, я колотив і колотив принесений тіткою чай, може, це був той самий чай, що його колотив переді мною Гриша Фрусін, принаймні вода була з того самого крана, вода текла нізвідки, підкоряючись законові руху; минали хвилини, минав час, скільки його вже минуло і скільки ще мало бути? Час байдужий до нещастя. Може, й до щастя теж? Борешся з ним чи піддаєшся йому — час не пришвидшує і не уповільнює свого плину, він просто минає незалежно від твоїх зусиль. Так обертається Земля, попри всю нашу метушню, комарині укуси свердловин, шахт і шрами каналів, розтиски підземних ядерних вибухів у штаті Невада, ревіння реактивних моторів, грім ракет на космодромах,— Земля не обертається ні швидше, ні повільніше, вона просто обертається.

Я теж, між іншим, міг обертатися навколо своєї осі скільки завгодно, але вигадати щось розумне однаково б не зумів. Але так само, як перед цим мене трохи порятувала Євгенова тітка, принісши чашку чаю, порятунок знову прийшов з сторони і порятунок не для Євгена передусім, а для мене, бо Євген мав хоч своє страждання, а я карався безглуздою непотрібністю й нездатністю. Міг би, стосуючи частково засвоєні колись Євгеном дипломатичні тонкощі, запевняти його в щирості намірів, повазі й пошані, від ступеня найвищого починаючи:

маю честь бути, з найбільшою повагою, вашого превосходительства покірний слуга...

Маю честь бути, з найбільшою повагою, ваш покірний слуга...

Лишаюся, з щирою повагою, ваш покірний слуга...

Щиро ваш, покірний слуга...

Маю честь бути, ваш покірний слуга...

Ваш покірний слуга...

Але довго б ще сидів ваш покірний слуга у всіх дипломатичних градаціях його найменувань, не відаючи, як запобігти лихові, якою силою підвести з дивана Євгена і розворушити його. Знову врятувала мене тітка. Але вже не чаєм, не тихою появою з негайним зникненням безшелесним, а голосом, діями, новим гостем!

Гість з'явився не всупереч тітці, як, наприклад, я, а саме завдяки. Він увійшов, попереджуваний голосом тітчиним, бо вона мала голос, вона заговорила, вона вміла запрошувати, вона відчиняла двері до кімнати, всміхалася, це я бачив на власні очі, припрошувала:

— Сюди, будь ласка. Ось він!

Євген почув тітчин голос ще в передпокої, він нашорошив вуха, мов заєць, він відкинув своє придурювання, рвучко сів на дивані, мерщій поправив сорочку, штани. Він, видно, ждав цілий день приходу цього гостя, якого я ще не бачив і не знав, хто він, але по незім'ятих Євгенових штанях вже міг догадатися. Євген ждав Алю. Ждав! О ідіотизм! Невже він сподівався, що вона прийде і скаже йому, що то був один з її жартів, може, найжорстокіший, але жарт. А може, хотів, щоб вона бодай прийшла й пояснила. Що пояснила? Хіба тут поможуть якісь пояснення?

Але Євген помилився. Двері відчинилися, просунулася тітчина рука, потім з'явилася й уся тітка на порозі усміхнена й добра тітка, вже не та безбарвна істота, що перепиняла мені путь до Євгена, а позаду стояв... Стояв дядя Вася, Шляхтич-старший, стояв зніяковілий, великий і незграбний, несміливий, попри своє геройство, тримав у одній руці пляшку, а в другій між пальцями дві скляні прозорі чарочки, скромно перевернуті догори денцями, ще порожні, але з надією бути незабаром наповненими, він особливо знітився, коли помітив, що в Євгена гість, від розгубленості дядя Вася навіть глянув на свою руку з двома ча-

рочками, певно прикидаючи, як же він тепер примудриться налити в дві чарки для трьох. Євген же, як тільки переконався, що гість виявився не тим, знову хотів упасти на диван обличчям до стіни, але я не дав.

— Куди? — гукнув я.— Стривай! Дядю Васю, поможіть мені!

Шляхтич віддав тітці пляшку й чарочки, докульгав швиденько до дивана, легко взяв Євгена в оберемок, високо підняв, потім посадив уже не на диван, а на стілець, ще й притримав за плечі, а вже коли чоловік відчуває в себе на плечах важкі долоні Шляхтича-старшого, то ворушитися він не захоче, сидітиме тихо.

— Дайте нам ще одну чарочку,— сказав дядя Вася до тітки, забираючи в неї свій припас. Він подав одну чарку мені, другу вклав у руку Євгенові, налив обом горілки, потім налив і собі в принесену тіткою чарку, поглядом спитав і тітку, чи й вона б не випила, але тітка так само поглядом відповіла, що не вживає, і тихо зникла, лишаючи нас для чоловічої розмови.

— Давай, синку,— сказав дядя Вася до Євгена,— вип'ємо по чарочці, бо ми з тобою обидва якось так ніби однакові... Холостяки... Примусово холостяки... В мене забрали... В тебе теж...

Євген мовчав, це була мовчанка ненависті. Щоб врятувати становище, я сказав:

— У вас же... бандити... трохи воно не так... бандити ж...

— Тут теж якийсь бандитизм вийшов. Давай, Євгене, синку,— зітхнув дядя Вася і штовхнув по-панібратському й з співчуттям Євгена під лікоть тої руки, в якій Євген тримав чарку.— Випий... для розмови... Бо чом би нам і не поговорити?..

Ми випили. Спершу ми з дядею Васею, потім і Євген, якось збараніло втупившись у протилежну стіну.

— Ти погорюй, це помагає,— сказав Шляхтич,— але довго не побивайся. Кому тяжко, тому рано чи пізно має пощастити. Як не в одному, то в іншому... А то й у цьому не пощастить! Ти ж он який хлопець! Воно б оце не мені тут сидіти, а моєму Льонькові, але ж утік ще вчора з дому і не припарює... Такого ще ніхто й не бачив... Утік і від мене і від...

— То вона у вас? — не витерпів я.

— Сидить... Чи жде, чи й не жде... Знає, що нікуди він від неї не подінеться...

Шляхтич знову налив нам.

— По чарочці, хлопці.

Він сподівався розворушити нашу балакучість «чарочкою», але не на тих напав! Я в даному випадку становив сторону незацікавлену, нейтральну. Євген? Той онімів капітально. Сидів і дивився в рот дяді Васі, мовби ждав, що вистрибне звідти до нього Аля. Не жди рятунку ні від кого: ні від царів, ні від богів! Але що подієш, коли чоловікові страшно відмовлятися від своєї віри, хоч і безглуздо-фальшивої! Євген очікував якщо вже й не

живої Алі, то бодай подробиць. Хотів катуватися подробицями, і дядя Вася, маючи досвід у життєвих справах, збагнув, чого від нього сподівається невдалюга у напрасованих штанях, він побачив, що ніхто його тут не замінить, ніхто не прийде на виручку, тому ще раз запропонував нам «по чарочці», маючи на увазі вже, мабуть, не так нас, як самого себе, і, порушуючи свою звичну маломовність, заговорив без перепрошувань і підганянь:

— Позавчора прийшла, ще Леоніда й не було з цеху. А знала, що ось-ось прийде. Може, домовилися, може, й так догадалася. Прийшла, сидить, мовчить. Я мовчу. Ось-ось прийде Льонько, хай собі гомонять. Їхня справа. Може, се, може, те, хіба я знаю! Але нема Льонька. Спробував я «по чарочці!» — відмовляється. Книжки підсунув — погортала, погортала, відклала. Читати не може... Біда! Зіграти б у щось — так у що? Колись я всі картярські гри знав, тепер плюнув давно. Не можу дивитися на карти. А більше нічого не знаю. Ось тобі штука — сидить у твоїй хаті дівчина, жде твого сина, а ти не знаєш, як її забавити, а сина чортма!.. Шкандибав я, шкандибав по кімнатах, потім підсів до неї, кажу: «Знаєте що? Давайте я вам розкажу про «штрички-прички». Мовчить. Раз мовчить — я й почав. Про «штрички-прички», тобто про себе. Вона слухала-слухала, мовчки так, уважно, поштиво, таке сидить, як ангел, чисте й добре, а потім вловила момент і каже так ніби й ласкаво, але й не без єхидства: «Я все це знаю. Це всі знають. Усе місто. Тільки історія цікавіша набагато, ніж ви її розповідаєте».— «Як то цікавіша? — обурився я.— Як вона може бути цікавіша, коли це історія про мене?» — «Вона вже не ваша, вона живе окремо від вас і належить усьому нашому місту. Право відчуження»,— так вона каже. Всі слова Льонькові! Все від нього десь поперехоплювала. Ну, я ж їй хотів виказати! Льонько той підсміюється над батьком, а цій я хотів виказати!.. Але тут прийшов нарешті синочок. «Здрастуйте!» — «Здрастуйте». Мов чужі. На «ви» обоє. Офіціальщина. Нічого не збагну. А потім ця ласкаво-єхидна каже йому: «Вам тяжко, і я хочу бути з вами в цю тяжку хвилину, бо я...» І так далі. Я вже не слухав — пошкандибав собі, щоб не заважати, хоч вони обоє й не звертали на мене уваги. Так наче мене й не було там, ніби я не існував, не жив. Така штука. Історія моя відчужена. Син теж, виходить, відчужений. А я збоку.

Мені блиснуло нарешті в голову, що в цій історії мені теж відведено місце збоку. Вже й так заліз мало не в душу своєму товаришеві. Втікати, втікати! Я схопився, забув навіть про чарку, яку ще тримав у руці, побіг до дверей, мене ніхто не спиняв; тітка завбачливо відчинила двері, аж ніби вона підглядала в шпарку за нашою поведінкою, так з чаркою поміж пальцями я й збіг на поверх нижче і задзвонив до себе додому.

Відчинила мені мама, була мовби налякана чи збентежена, притримала мене коло дверей, шепнула поквапом:

— Батько тебе жде. Зізі втекла.

— Куди втекла? З ким?

— Про що ти питаєш? — обурилася мама.— Сама, звичайно. А ти з чаркою?

І вона штовхнула мене до їдальні, де сидів за столом батько, сидів без газети в руках, не вдаючи зайнятості, ждав мене.

— Сідай, Митю,— сказав він.

Я озирнувся: мати стояла на порозі. Не питала мене, чи я обідав, чи вечеряв, чи вмивався, чи витирався. Ох, і день! Ох, і подробиці!

— Якщо ви сподіваєтесь, що почуєте від мене про...— почав був я, але батько не дав докінчити.

— Зіна поїхала,— сказав він із спокійним болем у голосі, якщо біль може бути спокійним.

— Мені сказали: втекла! — знизав я плечима.

— Поїхала,— повторив батько,— не сказала нікому нічого, покинула роботу, зірвалася, як це вона вміє...

— Хто ж її повіз: льотчик, шофер чи машиніст електровоза?

— Ми з мамою сподівалися, що ти їй якось поможеш,— не слухаючи мене, вів батько далі.

— Я? Поможу?

— Ми все бачили... Треба було їй сказати... Вона не могла викинути з серця Шляхтича...

— Шляхтича?!

Це вже переходило будь-які межі. Наша Зізі повинна була викинути з серця Шляхтича! Але для того, щоб викидати, треба колись було його туди вкинути? Що ж це діється? Виходить, вся ота легковажність нашої Зізі, всі її залицяльники, яких вона стягувала з усієї європейської частини Радянського Союзу, а при можливості — й азіатської, навіть її показний роман із Токовим — все це робилося задля Шляхтича, задля Льоні, все це була гра, відчаєно-безнадійна, як тепер виявилося, гра, і всі це знали, окрім мене, бо мої занадто блискучі розумові здібності не давали мені змоги проникнути в суть справи, мені став на заваді мій молокососний вік!

— Ну, коли так...— я не знаходив слів од гніву невідомо й на кого.— Коли так... коли ви все знали... і такі мудрі всі... То чому ж... Чому вчасно не сказали... не попередили?.. Самі мали подбати, а не на мене... Я — молокосос! От!.. І не хочу забивати собі голову вашими історіями, і взагалі!

19

Насправді ж день продовжувався. Спершу він зливався з вечором, що цілком природно. Далі перейшов у ніч, що теж не викликає заперечень. Але він виразно виявив охоту до тривання, сказати б, безконечного. Такі дні легко не відступають. Хочеш чи не хочеш. Їх треба доточувати. І не ви-

гадками, не уявою, а вчинками, діями. Доточений день вимагав дій. Мене тягло за тісні стіни помешкання, туди, де відбувалося сьогодні щось трагедійне для Євгена, переломне, взагалі відбувалися, як на мою гадку, дурниці! Бо як це так? Ні сіло ні впало, без жодної розвідки, без ніяких прикмет зацікавлення, а тим більше — закоханості, несподівано для всіх, а може, навіть для самих себе двоє сходяться, зливаються в нерозривність, заключають довічний союз, не дбаючи за інших, ранячи багатьох, може, завдаючи ран мало не смертельних!

Поет сказав: рости і діяти! Я ще ріс, отже, мав діяти! Сподіванки на те, що вдома знайду заспокоєння, не справдилися, навпаки, все ускладнювалося ще більше. Лягати спати, коли таке відбувається в нашому «Діловому клубі»?

Я прокрався до дверей. Ще без певного плану, а тільки з наміром вискочити на оперативний простір. Але спробуй вискочити непомітно, коли в нас на дверях — цілий рубель із нержавіючої сталі, хитромудрий замок-засув, який гарчить, коли його відсовують, стукотить, грюкотить, мов кобиляча голова з дитячої страшної казки. До речі, в Євгена такий самий замок, і ми з ним мали якось добрячу халепу. Євгенова тітка, сподіваючись, що племінник взяв свій ключ (у Євгена завжди був свій ключ, взагалі ж з цим замком морока: завжди треба мати поза квартирою запасний ключ на той випадок, що один з ключів хтось загубить, бо тоді в помешкання не дістанешся ні за які гроші), замкнула двері й поїхала собі гостювати ще до однієї Євгенової тітки (у нього було тіток із дванадцять, по-моєму). Повернувшись із заводу, Євген застав квартиру замкненою. Біда невелика, тим більше, що я відразу запропонував своєму товаришеві переночувати в мене, поки приїде тітка, але для Євгена справа була не в ночівлі, а в костюмі.

— У мене там новий костюм,— сказав він розгнівано.— Не піду ж я в твоєму костюмі...

Куди він мав іти, я не питав, бо знав і так, сам би я теж, зважаючи на матеріальний стан нашого суспільства, не став би йти на побачення з дівчиною в позиченому костюмі, хоч батько мій, наприклад, не забував щоразу нагадати, як він одружувався в позиченій бекеші, в якій до того ж відірвався під пахвою рукав під час урочистої церемонії, і врятувало батька від ганьби лише те, що рукав був лівий, а молодий притримував молоду рукою правою, отож він ліву притиснув до грудей і так напівспаралізовано й відбув шлюбну церемонію.

Любов до товариша виявляється в бажанні допомогти йому. Чи ж треба ще казати, як хотілося мені допомогти Євгенові дістатися до нового костюма, бо рівно о такій-то годині він мав стати перед Алею! Я приклав пальця до лоба, бо всі прикладають пальця до лоба, коли сподіваються видобути зі свого мозку ідею, якщо й не геніальну, то хоча б корисну, отож я приклав пальця до того місця, де прокреслюється зморшка, якщо зсуну-

ти брови до перенісся, і в місці дотику пальця до поверхні лоба, в точці перехрещення вертикальної зморшки з дотичним пальцем, почала зароджуватися думка, яку для урочистості слід називати ідеєю, ідея ж полягала ось у чому.

— Знаєш,— сказав я товаришеві, скупчено виказуючи всім своїм виглядом високі муки творчого народження ідеї,— знаєш, є вихід...

— Вихід? — стрепенувся Євген.— Який вихід? І не вихід мені потрібен, а вхід! Увійти до квартири треба — от!

— А для того, щоб увійти до замкненої квартири, треба найти хід у безвиході,— поважно мовив я.

Євген вирішив, що я глузую.

— Не мороч мені голови,— гукнув він,— можеш помогти, то кажи прямо, а не можеш...

— Ага,— придрався я до слова,— не можу,— то що? Тоді пошлеш мене звідси та ще далі? Такий ти друг?

— Зрозумій,— мало не застогнав Євген,— зрозумій ось це...

— Скільки лишилося?

— Година лишилася.

— Так,— мій палець більше не стирчав коло лоба,— за півгодини ти надягатимеш свій новий костюм.

— Хотів би я знати як? — скривився Євген.— Може, скажеш, ваші ключі підійдуть до мого засува? Але ж вони всі різні! Фірма! Гарантія, хай їй чорт!

— Ми проберемося через балкон,— сказав я без претензій на високі ідеї.

Такий голий практицизм не вразив Євгена в саме серце, він йому просто сподобався.

— Але як? — не повірив він.— Може, ти мене спустиш на вірьовочці з даху?

— Ми знайдемо комфортабельніший шлях на балкон,— заспокоїв я його.— Ходімо до нас. Телефон відчиняє будь-які двері. Не забувай, що ми живемо у вік техніки.

Євген поплентався за мною, ще не вірячи, але водночас і сподіваючись.

Я набрав по телефону дві цифри і повідомив, що в «Діловому клубі» на третьому поверсі пожежа.

«Діловий клуб» знало все місто, пожежники теж знали наш будинок прекрасно, бо часто приїздили сюди на тренування: їм дуже подобалося, що будинок має виходи відразу на дві вулиці. Обставляй його пожежними машинами з обох боків і гаси!

— Тепер вниз і не прогавити пожежників! — гукнув я товаришеві. Ми помчали вниз, бо в нашому місті пожежники по швидкості займають якщо й не перше місце в Радянському Союзі, то друге — напевне. Вони прискочили відразу чотирма машинами — на дві вулиці. Я врахував і цю обстановку, тому Євген чергував з одного боку, я — з другого боку будинку. Машина з механічною драбиною припала на мою долю. Я помахав

шоферові, щоб він під'їхав якраз так, щоб драбина, вискочивши зі свого сховку, вперлася в балкон на третьому поверсі, машина загальмувала, пожежники буквально випали на землю, але вони зорієнтувалися, бо ще не встиг я розтулити уст, як вони збагнули, що ніде нічого не горить, бо не було ні диму, ні полум'я, найголовніше ж — не було глядачів. Адже роззяви збираються до пожежі, здається, перш ніж почне валити дим. А коли немає людей, немає й пожежі.

— Ти що! — закричав на мене чоловік у сріблястій касці, видно, їхній брандмейстер, чи як там він називається.— Хуліганить задумав? Постригтися закортіло? Хто викликав?

— Прекрасно,— сказав я,— прекрасно, що пролунало з ваших уст, товаришу, запитання: «Хто викликав?» Хоч поставили ви його трохи не на тому місці, спершу пообіцявши мені безплатну стрижку, й, порушуючи конституцію, вдалися до погроз. Бо викликав справді я, і горить справді.

— Де горить?

— Он там.

Я показав на балкон третього поверху.

— Балкон,— сказав пожежник.

— Точно. А за ним квартира. А в квартирі горить.

— Що горить?

— Газ горить. А двері замкнені. Англійський замок. Клац — і готово. Ключі зосталися там.

— То це ви такий роззява?

— Аби ж то я, а то...

Я назвав Євгенове прізвище, яке, ясна річ, збігалося з прізвищем його батька, а це прізвище в нас у місті всі службові особи шанували надзвичайно. Окрім того, газ належав до новинок нашого міста. Всього кілька місяців тому проведено газ до помешкань, ще не всі засвоїли як слід правила поводження з цим горючим матеріалом, отже, нічого дивного не було, що товариш такий-то, забувши загасити газову горілку, вийшов, клацнув дверима і...

Брандмейстер ще трохи почитав мені мораль, хоч я пояснив йому, хто я і яке моє місце в цій пригоді, потім все ж таки віддав потрібну команду, на той час прибіг уже й Євген, ми з ним спробували першими подертися по драбині, але нас відтрутили, пожежники не мали жодного наміру поступатися своїм пріоритетом; вони вмить дісталися до балкона, видавили безжально шибку, відчинили двері, вскочили до квартири, раз-раз — і знову на балконі, й обурене, розчароване, майже болісне:

— Не горить! Газ закритий!

На щастя, ми з Євгеном вже добралися до балкона. В часи віддалені, десь у середньовіччі, нас би, мабуть, скинули разом із драбиною, як то робили тоді з усіма, хто пробував забратися на мури чужого міста, але, по-перше, ми добиралися до фортеці

власної; по-друге, часи давно змінилися, людство цивілізувалося, і цивілізація нас врятувала. Нас не скинуто з верхніх щаблів драбини, нам навіть не дали попідбіччю і не вилаяли, бо лаяти молодь, яка, всім це відомо, є майбутнім людства, не годиться.

Все обійшлося пречудово. Євген не запізнився на побачення з Алею, новий, синій, в курячу лапку витканий костюм сидів на ньому бездоганно; настрій у мене був від усього такий піднесений, що його не зіпсував навіть невеличкий штраф, який довелося заплатити пожежникам. Але що таке штраф! І який би я штраф згодився заплатити сьогодні, аби лиш зарадити своєму другові!

Тим часом доводилося думати, як вискочити з дому. Бо замок-засув загиркотів, мама вибігла до передпокою, злякано глянула на мене.

— Куди, Митю? Пізно вже.

— Зайду ще до Євгена. Я скоро й назад. Тільки віднесу чарку.

Брехав чи казав правду? Не знав і сам. Бо справді — куди? Тільки до Євгена. Такий був перший порух. Та коли спинився на сходах, коли перестрибував через два-три східці, незбагненна сила порвала мене зовсім не туди, потягло мене до інших дверей, закортіло мені побачити ту, під знаком якої сьогодні минув день, знову, як колись у дитинстві після справжньо-вигаданого поцілунку Євгенового в Скрипайці, відкрилися мені очі на те, чого не помічав досі, захотілося поглянути ближче, подивуватися, чи що.

Я майже підбіг до дверей помешкання Шляхтичів і дзенькнув точнісінько так, як дзвонив завжди Льоня: два довгих і один короткий дзвінки, своєрідний код, який усталився між сином і батьком і який могла вже знати й Аля, хоч жила за цими дверима лиш день чи два. Я дзенькнув тричі, підроблюючись під Леоніда, не знаючи навіть, удома він чи ще й ні, я вривався в цю квартиру самозвано й нахабно, ще нахабнішим мало вважатися моє самозванство в тому випадку, якщо Аля сама, якщо вона чекає Леоніда з заводу, і так воно насправді й було. Я ввірвався в очікування, в стривожену причаєність, мені відчинили вмить, ще не віддзвенів мій (вірніше, привласнений мною) сигнал, здавалося, що Аля стояла за дверима, стояла й ждала дзвінка, ждала Леоніда, а прийшов...

— А, це ти, Митю...— сказала вона без здивування, без обурення, сказала не осудливо, як мені чомусь спершу чекалося, була навіть радість у її голосі, радість світилася крізь усміх, в очах у Алі, в голосі в неї, у всьому. Та чи й Аля стояла переді мною? Я не знав цієї дівчини, зовсім не знав. Коли вона відчиняла і коли я зрозумів, що Шляхтича ще немає вдома і що я таким чином бодай трохи своїм вторгненням зіпсую настрій молодій господині і тим самим незначною, але дошкульною і

відчутно дошкульною мірою помщуся за свого зневаженого друга, так от у ту мить мені в голову прийшов давній вірш, вичитаний з старих книжок, вірш, щоправда, поважний і сумний, але я хотів вихопити з нього два рядки і насмішкувато кинути їх у обличчя Алі. Вийшло б так: «Чекає жінка чоловіка, малих діток до серця тулить...» А вірш завмер у мене на устах, а точніше, то й до уст він не дійшов, завмер десь у мозкових звивинах, якщо вони в мене справді є, куди там було до вірша, коли переді мною стояло таке негадане диво! Стояла зовсім інша Аля! Ніяких захмарних стюардес, ніяких льодовиків Гренландії, ніяких насмішкуватих гримас, ніяких спроб заткнути своєму ближньому рота знущальним поглядом. Навіть волосся в неї, виявляється, мало інший колір, ніж колись. Зникла з нього мертва білість, тьмава барва поступилася місцем барві живій, золотистій, волосся легкою хвилею йшло навкіс, спадаючи крилом на чоло, зачіпаючи ліву брову довгим пасмом, і через ліве плече вихоплювалося на груди вільно й гарно.

Та що волосся! Хіба тепер волоссям когось здивуєш?

Очі — ось! Неначе розсунуті в боки, але не занадто, як малюються тепер дівчата, фальшиво видовжуючи кутики очей аж на скроні, щоб було схоже на староєгипетське, хоч насправді в намаганні дивитися не вперед, а в боки є щось собаче, а може, пташине. Ні, в Алі очі розсунуті помірно, вони ледь примружені, в них вичитується затаєна вабливість і водночас зневажлива чарівність, вони мовби промовляють німо: «Ми прекрасні, але не для всіх, не для всіх!»

Але самі очі неспроможні створити приголомшливу неповторність цього обличчя. Їм на поміч приходить розбіг нешироких брів, уперто-жадібний ніс з лагідно розширеними ніздрями і, нарешті, уста в усміху, сповненому несамовитого достоїнства, з вологим поблиском разка білих-пребілих зубів. А ще довга ніжна шия, тонкі руки, одна з яких доторкується до волосся на грудях, а другу недбало відкинуто ледь назад в жесті припрошення, чи що. Я помічаю все: і білу блузку, зав'язану спереду бантом так, як у спеку зав'язують собі сорочки наші піжони на пляжах, і картату спідничку — червону з чорним, і чорні панчохи, і лаковані черевики на підборах не сказати б, що надто низьких, так що Аля, здається, дорівнюється зростом мені. Невже Шляхтич аж такий високий?

— Заходь, чого ж став? — засміялась Аля.— Льоня недавно дзвонив, скоро прийде.

Для неї не існувало проблем, весь світ мав слугувати їй і Льоні, вона була втіленням самодостатнього щастя, щастя в собі, о, як хотів би я, внутрішньо загарчавши, кинути їй у обличчя: «А Євген! Як же з ним буде?» Сказав зовсім інше, несподівано для самого себе бовкнув: «Мы будем петь и смеяться, как дети...» Я втішав себе думкою, що Аля вичитає в безглуздій моїй приспівці осуд вчинків нечесних і нечистих. Але вона

не вловила аж так глибоко захованого натяку, знову повторила:

— Та заходь, нарешті, чого ж став на порозі?

І сміялася всією своєю постаттю, промінилася радістю й красою, аж мене взяли заздрощі, по-хлоп'ячому закортіло похвастатися й мені перед Алею, я вже розтулив рота, щоб розповісти їй про радісно-сірі очі, але вчасно схаменувся, перехопив готові вилетіти слова й послав на їхнє місце інші, ті, що звуться «тик-мик»:

— Пробач, я думав, Льоня вдома... Хотів йому...

— Та він зараз буде, заходь...

Я ще хотів вигукнути, що ноги моєї тут не буде, раз моєму другові Євгену завдано такого удару, але натомість знову бовкнув, піддаючись незбагненним чарам цієї дівчини з несамовитим достоїнством в усміхові:

— На жаль... Я не знав... Льоні не міг... Передай йому теж... Вітаю вас обох...

Вона сприйняла як належне, а може, й не сприйняла, може, насмішкуватість так і вдарила з її славної постаті,— нічого я вже не бачив і не чув, бо крутнувся чимшвидше на одній нозі, для дотримання взятої на себе грайливості духу ще махнув рукою до Алі собі поза спиною і втік негайно й ганебно.

Куди? До Євгена.

Знову витримав мовчазну позиційну війну з Євгеновою тіткою, але переміг у протистоянні, просочився до квартири, добився до дверей Євгенової кімнати, зазирнув туди і... позадкував. Бо в Євгена вже сиділо двоє гостей. До дяді Васі прилучився мій батько — Матвій Череда. Тепер батько мій сидів на тому стільчику, що сьогодні вже сиділи на ньому ми: Гриша Фрусін, я, Шляхтич-старший, Євген. А дядя Вася, обіймаючи Євгена, сидів коло нього на дивані й плакав. Здається, Євген його втішав, а мій батько втішав обох, а може, він теж плакав, я не встиг розгледіти, я мерщій дав драла, бо не відчував у собі здатності переносити надмірну чужу радість, як це щойно виявилося в Алі, а також і людське горе, для якого моя душа не набула ще потрібної великодушності. Бо великодушними бувають тільки батьки та вчителі. Багато людей вартих називатися вчителями, але ще більше — безвартісних.

20

Вранці від Зіни прийшла телеграма: «Забула рожеву блузку. Передайте Фрусіним. Вітаю. Зізі». Документ значення майже історичного. В людини — крах усіх надій: чоловік, якого вона багато років кохала, виявилося, так само таємно кохав іншу, і тепер кохання відкрилося і відкрилося, так би мовити, сміливо й плідно в радощах для одних і трагічно для інших. Питається, що повинна робити дівчина, тобто Зізі?

Страшно подумати! А вона згадала про забуту блузку, про блузку, яку я називав: «Шию закриваємо, руки відкриваємо», блузку модну, з коміром гольф. Але хіба ж у такому стані до моди? Та мало того: Зізі ще на додачу вважала, що в нас тут через Алю все розладнається і Гриша Фрусін змушений буде негайно повертатися до інституту, утікати без перемог, якщо й не з ганьбою.

Однак мила наша Зіна помилилася. Блузку мама відправила, за моєю порадою, бандероллю, а Гриша Фрусін нікуди тим часом їхати не збирався, утікати також. Хоча й робота його вже скінчилася, завершилася достойно і корисно. З тисяч можливих варіантів, з мільйонних невідомостей, з майже недвозначної безнадійності Гриша все ж таки зумів висмикнути єдиний шанс, єдине число.

Ми знову змагалися з металом. Бо немає вищої втіхи, ніж змагатися з металом, долати його, приборкувати, а ще: м'яти, чавучити, формувати, як тобі забагнеться, ліпити з нього нові світи, безконечність і вічність! Метал буває холодно-неприступний, з тупою байдужістю відкидає усі твої спроби оволодіти ним, іноді він знавісніє, стає нестримним, часто виривається за межі розумного й тоді нищить усе довкола.

Я не вважав, що маю переваги в знанні примх металу тільки на тій підставі, що колись не зумів вчасно підкорити собі могутньої металевої машини і був викинутий з неї на повнім скаку; може, в мені ховалося більше злості до металу та небажання відступати, бо й куди б я мав відступати після того, як мене пожбурило на лісову землю,— і тепер завжди позад мене чулося гримкотіння залізних моторів, а наді мною світилися радісно-сірі очі.

Буря, що пролетіла над нашим товариством, не злякала мене, не вкинула в розпач, хоч з усіх дійових осіб я, здається, мав підстави бути враженим більше за інших: з одного боку, горе мого друга Євгена, з другого — невідомі й невидимі страждання моєї улюбленої сестрички Зізі.

Ранок застав мене в цеху.

Я сказав: «Ми». «Ми змагалися з металом». Це — не помилка. Ми! Всі — Шляхтич, Євген, навіть Аля, яка стояла серед своїх мереживних механізмів, серед чудес електротехніки як найвище чудо сущого і не вносила сьогодні розладу в наше маленьке товариство, а, навпаки, мовби заохочувала до змагання, до дерзань, до впертої наполегливості, і ми працювали, як чорти. Шляхтич теж стояв поруч із нами (тепер тут був також і Євген), ми взяли на випробування Гришині сто сорок градусів — труби відразу пішли як з води, такого наш цех ще ніколи не бачив; майстер Доживемо-до-Понеділка, видно, вчасно повідомив про все товариша Токового, і той, попри вчорашні погрози, визнав за ліпше утриматися подалі від нас, він терпляче ждав, чим усе це закінчиться, тільки його холодний дух ширяв

над нами незримо, але ми не помічали його, не до того нам було. Труби пішли; змінений, перебудований, несхожий на самого себе «рок-н-рольчик» нарешті затанцював під нашими руками, він не витримав нашого останнього зусилля — здався. Ніколи не буває останніх зусиль там, де людина має справу з металом. Бо Аля зарізала всю нашу денну продукцію, все до найостаннього метра! Все виявилося браком. Не відповідало особливим вимогам. Ми гнали звичайні труби, а потрібні були труби особливі.

Аля діяла безжально. Не шкодувала Шляхтича. Добивала до кінця Євгена. Мстилася мені за вчорашнє: «Мы будем петь и смеяться, как дети».

Дух Токового з'явився для початку в особі старшого майстра Доживемо-до-Понеділка і запропонував нам на вибір кілька варіантів для означення нашої роботи:

«Міцний горішок...»

«Замки на пуску...»

«Операція «И»...»

«Кінець «Сатурна»...»

Потім прибіг Фрусін, загнав долоні в джунглі свого чуба і закричав:

— Що ви наробили? Ви ж усе зіпсували! Хіба ж так робиться!

Так ніби він від народження був прокатником, а ми всі — простісінькими собі партачами.

— Завтра почнемо знову,— сказав Шляхтич.— Ми справді сьогодні надто захопилися. Треба спокійніше, тепер є над чим працювати.

Отак: сухо, розважливо, буденно. А в мені все вистрибувало від радощів. Я вхопив Гришу, протанцював із ним довкола «рок-н-рола», примовляючи: «Мы будем петь и смеяться, как дети!» Євгена зачіпати боявся: ану ж, розсиплеться після вчорашнього!

Фрусін одбивався й одпручувався від мене. Був серйозний не в міру, навіть злий. Невже всі вчені такі? Та й ніхто з наших не виявляв радощів, так ніби нічого й не сталося, так ніби не забачили ми, нарешті, берега далекої і урочисто повільної ріки часу, до якого проривалися своєю працею, своєю наполегливістю, своїм умінням, чорти його бери! Але ж перемога! Хай ще неповна, хай часткова, хай схожа чимось на Чемерисову за кількістю зробленого, а завтра буде якість, і Шляхтич та Фрусін знали про це ліпше за мене. Перемога! І невже всі перемоги приходять отак мало не тайком, буденно, кисло якось?

Колись ми після роботи розходилися врозсип. Сьогодні відзначилися перші зміни: четверо створили дві пари — Шляхтич і Аля, Євген і я. Гриша Фрусін був п'ятим колесом до воза, хоч йому теж кортіло з нами; він рвався обговорити сьогоднішній

частковий неуспіх, він хотів усе вияснити ще до настання завтрашнього дня, але Шляхтич м'яко погамував його і, коли Аля, переодягнувшись, підійшла до нашої групи, сказав:

— Не будемо затримуватися, давайте підемо до нас. Ми з Алею запрошуємо вас усіх.

Я поглянув на Євгена: що він?

— Щось у мене голова болить,— не знайшов той нічого ліпшого.

— Вчадів од роботи,— засміялася Аля,— піди прогуляйся, тоді приходь, коли так.

— Це ідея,— зрадів і я,— ми з Євгеном трохи пройдемось, а пізніше забіжимо. Поки Гриша витарабанить вам усі свої теорії. Вірніше, залишки теорій.

— Ти глибоко помиляєшся, Череда, сподіваючись, що в мені тільки залишки від теорій,— аж підстрибнув Фрусін.— Все лиш починається! Все...

Аля затулила йому долонею рота, Гриша замукав крізь долоню.

— Ходімо,— смикнув я Євгена,— ходім, а то нас позбавлять свободи пересувань так само брутально, як Гришу позбавили свободи слова.

Ми пішли, і я став навертати до центру міста, спрямовуючи Євгена до тої клумби, де було так багато мовчазних і солодких, мабуть, для нього вистоювань, але Євген не піддався, він рішуче завернув од центру, він рвав кудись на околиці, він квапився так, що я насилу поспішав за ним.

— Куди ти мчиш? — загукав я йому.— Чи тебе в шию женуть? Чи...— Мало не ляпнув: «Чи на побачення біжиш?» Та вчасно стримався.

Ми поблукали над річкою, подивилися на холодну брунатну по-осінньому воду. Десь палили вже листя в садах і зів'ялі від перших приморозків трави. Дими збиралися в повільні валки, з'єднувалися з димами заводу, тягнулися понад річкою вдалину, і повітря після них набувало прогірклості й пронизливої легкості.

Потім ми пішли на Глиняну гірку, од якої лишилася сама назва, та й то неофіційна, бо тепер через гірку проходив широкий проспект Гагаріна, а сама Гірка називалася площею Космонавтів і обставлена була хіба ж такими будинками. Євген водив мене довго по Глиняній гірці, мовби шукав там учорашнього дня, мабуть, Шляхтич-старший учора переповів йому свою історію, може, додав щось нове, чого ще ніхто не знав, і ось тепер Євген ходить по слідах минулого, бо він і сам у недавньому, вчорашньому чи позавчорашньому минулому; йому ще з думки не йде Аля, тут лишалося тільки співчувати, як то водиться серед тих, куди Євген попав через власну примхливість і знову ж таки... через Алю. «Користуюсь нагодою, щоб висловити нашому дорогому другу глибоке...» Я спробував

скласти урочисто-жартівливе послання на знак співчуття — Євген лишився незворушний.

Я звернув увагу на безліч приватних автомашин «Волг» і «Москвичів», які мчали по проспекту Гагаріна, виривалися за місто, на простір, нагадав йому про наш «Запорожець», хоч «Запорожці» й не користувалися популярністю в нашому металургійному місті, але й тут Євген лишився камінно-замкнутий і похмурий через свою-несвою Алю. Згадуй, зітхай, горюй. Тьфу!

— Ну, раз так,— сказав розізлено я,— тоді я прочитаю наш з тобою гороскоп, бо ми обидва народилися в грудні місяці під знаком Козерога, і все наше життя має пройти однаково, хоч ти кисни, хоч гопки бий.

Він поглянув на мене з якимось проблиском цікавості в очах. Видно, ще сподівався, що в гороскопі можуть бути якісь сподіванки на Алю. Ну ж, дзуськи!

— Слухай,— сказав я і затарабанив: — Характер несталий. Нахили більше до зла, аніж до добра. Часто буде в полоні заздрощів і в таку мить не пощадить нікого. Буде мстивий і користолюбний. Згодом намагатиметься виправитись, але буде вже пізно. Його боятимуться. Всіх він запідозрюватиме, його судитимуть. Потрапить до в'язниці. Втікатиме — упіймають. Улюблені його заняття: холодний душ і танці. В любові— несталий, багато дівчат покине, деяких зганьбить. Одна його все ж притягне до суду. В тридцять два роки провалиться на льоду. Матиме болі в крижах. Буде пограбований. З мстивості одружиться з удовицею. Народжений під цим знаком хай остерігається снігу, льоду, забрудненого повітря, спиртних напоїв, домів із лихою славою. Його сторони світу: захід, схід, південь. Туди хай ставить головою свою постіль. Але однаково приходитимуть йому звідти нещастя, тільки й того, що менше, ніж з півночі...

— Все? — спитав Євген, скориставшись із мого передиху.

— Ще не все.

— Мабуть, досить і цього. І так зібрав усю гидоту, яка тільки можлива.

— Гороскоп, брате, мобілізує. Він не розслаблює, це тобі не циганське ворожіння...

— Давно ти вдарився в це?

— З учорашнього дня. Як побачив деяких піжонів у незім'ятих штанях на імпортному дивані,— засміявся я.— Чи, може, ти згадував дипломатію? Мабуть, дипломати навіть перед тим, як втратити свідомість, перевіряють, чи напрасовано рубчик на штанях?

— Мені справді гірко,— тихо промовив Євген.— Невже не розумієш, Митю?

— Я?.. Не розумію?..— І тоді я розповів йому про радісно-сірі очі. Першому розповів і одкрився.

Ми вже давно спустилися з Глиняної гірки, пройшли центром міста, поминули пошту й історично-трагічну клумбу, на яку Євген, здається, не звернув сьогодні жодної уваги, наближалися вже до «Ділового клубу», а я все розповідав про зелені ліси, про танковий вимарш, про свій політ із сталевої башти на м'яку землю, про тиху лісничівку і про небо, всіяне, заповнене радісно-сірими очима. Євген не перебивав. Слухав уважно, довго мовчав по закінченні моєї розповіді, тоді сказав:

— Може, ми обидва з тобою дурні? А може, так і треба?

«Діловий клуб» був перед нами. Настав час вибирати.

— Підемо? — спитав я Євгена, киваючи на балкон Шляхтичів.

— Колись батько переконував мене, що послух вищий за почуття,— сказав Євген,— що справжня велич — тільки в послухові. Я не повірив. Та й не міг повірити. Утік сюди.

— І не помилився. Вірив у твої почуття спершу я, тепер повірив ти в мої. Ми таки купимо «Запорожця» і поїдемо шукати радісно-сірі очі. А тепер ходімо до Шляхтичів!

І ми пішли до Шляхтичів.

21

А щоб прийти належно-урочистим чином, ми повернулися до гастронома й закупили відповідну кількість «Шампанського», ясна річ, в межах нашого з Євгеном бюджету.

Марні зусилля! Бо якщо нас і зауважено, то «Шампанського» принаймні не помічено. Але суть не в ньому.

Відчинила нам... Євгенова тітка. Ясна річ, я очолював нашу процесію, тому мені першому припала честь наштовхнутися на тітку, і я для певності зазирнув за двері, щоб переконатися, чи не помилилися ми адресою. Ні, не помилилися. Тоді я озирнувся на Євгена: чи не доведеться ще раз, як то було колись, викликати пожежників? Євгенові було однаково. Викликай кого завгодно, вичитав я з його сумних очей, однаково ніхто не порятує: ні бог, ні цар, ані герой. З такими настроями боротися важко, йти вперед ще важче, але що мені лишалося? Вперед і тільки вперед! Я відтрутив тітку з мовчазною затятістю, очистив шлях для Євгена і майже попхав його до кімнат, звідки долинав гомін багатьох, саме багатьох голосів.

Там було так багато і таких несподіваних сьогодні тут людей, що ми могли б і не приходити. А втім, як то не приходити? Молодість — наше майбутнє, а тут молодістю не дуже пахло. Аля та Шляхтич — ось і вся молодість. А то поважність, почесність, урочистість, навіть старість. Колись найталановитіший поет гаркнув: «Стар?.. Убивать! На пепельницы черепа».

Але цих його слів тепер не цитують, не цитуватимемо й ми з Євгеном. Навпаки, ми принесли сюди дари у вигляді «Шам-

панського». Цього ніхто не помітив. Не звернули уваги на нас. Тільки Чемерис пробурчав:

— А, молоді? Прийшли?..

За довгим столом відбувалася вечеря. Не таємна й не остання, можемо назвати її першою вечерею; відбувалася вона не так на честь з'єднання двох молодих сердець, мабуть, як на честь нашої першої перемоги сьогодні в цеху, бо зібралися тут люди службові і переважно чоловічої статі, якщо не брати до уваги Алі як головної дійової особи та Євгенової тітки — цього надійного охоронця входів і виходів, а також моєї мами, яку ми побачили згодом. Так само згодом ми побачили й Гришу Фрусіна, який, начепивши фартушок, як колись у нас товариш Токовий, варив на кухні каву, сам її приносив до столу і безсоромно розхвалював.

Аля і Шляхтич сиділи у центрі, це не вимагає ні пояснень, ні коментарів, тут усе зрозуміло. Чемерис у своїх батьківських гордощах мав би доторкуватися ліктем якщо не доччиного ліктя, то бодай зятевого. Але його відтіснили, скориставшись з постійно виявлюваної зневаги до зовнішніх форм і умовностей. І хто ж відтіснив? Не старий Шляхтич, який перебільшено, урочисто й почесно, сказати б, кульгаючи, розносив напої й наїдки разом із моєю мамою, і не почесний майстер Череда, сусід і давній знайомий Шляхтичів, і не директор заводу, який теж сидів аж на самім краю столу, зіпхнутий, так би мовити, на периферію чи то через свою скромність, а чи вже й через старість, і не секретар парткому Василенко, якому не личило занадто близько сидіти коло молодожонів через свою партійну посаду, йому належалася середина, нейтралізм, доброзичливий, але нейтралізм,— сидів там ще наш заводський поет, подія небуденна і дивна трохи, але й не поет відсунув Чемериса від молодих, бо поетам судилася скромність за покликанням, окрім того, вони завжди повинні триматися трохи осторонь, щоб бачити більше і випадком не отримати того, чого б не хотів отримати, аж до стусанів включно (щоправда, одне місце коло Шляхтича Льоні було зарезервоване для моєї мами, бо навряд, щоб Євгенова тітка захотіла висиджуватися тут на материнськім місці в той час, як її улюблений племінник страждає болісно й невтишимо). Але місце коло Алі... Хто ж займав його? Кого не названо в цьому переліку? Гриша Фрусін, вже сказано, варив каву на кухні, ми й не знали ще, тут він чи ні, ми з Євгеном щойно прийшли й стовбичили в дверях, тримаючи по оберемку великих темних пляшок із сріблястими шийками; директор заводу, сказано теж, зіпхнутий був на периферію столу, ким же,— нахабство виникає і процвітає там, де влада старіє; коло Алі викрасувався в усій самовдоволеності своєї нікчемності товариш Токовий! І ніхто його не проганяв звідси, ніхто не наважився хоч турнути подалі від молодої!

Я поставив свої пляшки просто на підлогу, кивнувши Євгенові, щоб він робив те саме, метнувся на кухню, бо ж знав у цій квартирі все, як у себе вдома, взяв там табуретку, приніс її до столу, легко відтрутив плечем Токового разом із його стільцем і поставив свою табуретку між Токовим і Алею.

— Записано,— намагаючись перевести все в жарт, вигукнув Токовий.— Митько підбиває клинці...

Я всідався на табуретці довго й грунтовно.

— Зараз принесе табуретку Євген, вам доведеться сунутися ще далі, товаришу Токовий,— нарешті вмостившись, пообіцяв я своєму сусідові.

Василенко, який сидів навпроти, розкотисто сміявся з наших переміщень, ще більше сміявся він, коли я втулив між собою й Токовим також і Євгена, потім налив нам по чарці, чокнувся з нами й з Алею, продекламував, підморгуючи до нас обох:

— «А юноша торопится меж тем мир изумить и спину гнет прилежно...»

Поет пив горілку на другому кінці столу і шарудів перед носом у директора заводу якимись довгими смужками газетного паперу, задрукованого чомусь лише з одного боку.

— Спробуйте підійти до Шляхтича,— наставляв він здалеку свої кущуваті брови на Льоню,— адже він абсолютно некомунікабельний чоловік.

— Що? — загукала Аля.— Який?

— Некомунікабельний,— повторив поет, насолоджуючись словом, яке йому принесло на язик, звичайно ж, не молоко заводської корови і яке, коли б розкласти його на складові частини, не стало б менше безглуздим, ніж ціляком. Бо справді: «не»... «комуна»... «кабель»...— спробуй поєднати!

— Я підійшов до нього якось,— вів далі поет, не зважаючи на гамір і на те, що його не слухали,— підійшов, кажу: «Дозвольте прикурити». А він мені: «Я некурящий». Я кажу: «Я теж некурящий. Пробачте». Так і побалакали. Однак довго збирав матеріал. Не смикаючи за язик, намагався проникнути не тільки в суть справи, а навіть у душі цих хлопців. І написав. Нарис зветься трохи традиційно: «Розвідники майбутнього». Але такі вже вимоги. Це — велика газета, вона має свій стиль.

— А я не вірю газетам,— зненацька ляпнув Євген.— Сьогодні пишуть одне, завтра — зовсім протилежне...

— Газети часто помагають,— нагадав мій батько.

— Помагають? — в Євгеновім голосі виразно вчулася плаксивість, йому-то вже напевне ніхто й ніщо не могло допомогти. Я штовхнув товариша під бік.

— Не заважай людям!

— Велика газета,— повторив поет,— але довго дуже проходив нарис. Сьогодні прислали гранки. Ну, що мені ці гранки?

Нащо вони тепер, коли вже все позаду? Я телеграфував у редакцію, що знімаю нарис. Життя випередило мене. Це сумно і радісно водночас.

— Державний підхід,— сказав директор,— у всьому потрібен державний підхід.

Я схилився до Євгена.

— Хто про Токового перший — я чи ти?

Євген непомітно для мене вихилив кілька чарок горілки, і йому всі моря тепер були вже й не по коліна, а по кісточки.

— Що! — закричав він через увесь стіл до директора.— Державний підхід? А Токовий?

Василенко з того боку столу сміявся очима до нас, молодих, Токовий ворухнувся спершу лякливо, потім у межах показності.

— Я завжди був речником держави,— поважно відкашлявся він.— А що виявляв стриманість, то, до вашого відома, адміністратор повинен бути обережний. Ощадливо обережний. Про вчинки ж судять по наслідках. Важливий остаточний наслідок. Це і є — державний підхід.

Директор, не заглиблюючись у суть слів Токового, ствердно хитав головою. Євген бродив по кісточки в своєму морі й відмахнувся від Токового, як від явища, Василенко сміявся самими очима; не бажаючи псувати собі настрій зайвими суперечками за цим столом, поет здивовано роззявив рот, видно, дивуючись нахабству Токового, але цим, власне, й обмежився. Тільки мій батько, я помітив це, весь поблід і напружився, насилу стримуючись, щоб не кинутися в атаку на Токового, та ще мені свербів язик одбрити цього спеціаліста по стрибанню з балкона, хоч водночас я розумів, що саме сьогодні мені надається прекрасна нагода помовчати, маючи в кишені ключі коли й не вічності, то принаймні до дня завтрашнього. Що мені Токовий? Але Шляхтич... Невже він так захоплений своїм щастям, що все простить Токовому?

— Льоню,— сказав я болісно тихо,— Льоню, ні, хіба ти йому не даси сьогодні?

Льоня сміявся очима, як і Василенко.

— А ти, Алю? — спитав я.— Невже й на тебе напало?

— Ну, все ж гаразд скінчилося,— сказала вона.— Може, завдяки...

Завдяки чому? Я глянув на неї зневажливо.

— Ти дівчина не для сидіння. Тобі треба стояти й красуватися. Тоді ти й на язик гостріша,— сказав я і перекривив її: — «Завдяки...»

Отже, виходить, що все повертається на добро лише завдяки тупості й ганебній посередності Токового? Не Шляхтич, а Токовий спричинився до нашої першої перемоги над металом сьогодні в цеху? Залізна логіка. Вічність, перевернута догори ногами. Мільйон токових проти мільйона Шляхтичів, а двадцять мільйонів робітників мають тільки спостерігати, як глядачі на футболі,

і ревти бездумно на честь того, хто переможе? А коли переможе випадком Токовий? І хіба перемога — все? Перемогти ще не означає — перевищити.

— А що, товаришу Токовий,— звернувся я до заступника начальника нашого цеху,— що, як ми всі попросимо дядю Васю, щоб він узяв вас обережненько, виніс на балкон і пустив униз прямовисно і безпощадно? Як ви на це прореагуєте?

Запахло скандалом, але Гриша Фрусін приніс каву, тому запахло все ж таки кавою.

— Ніде більше не вип'єте такої,— гордовито заявив Гриша,— хай Токовий переконається, що я вмію хоч каву варити, якщо він не вірив у мої металургійні здібності.

— Перевіримо, перевіримо й запишемо,— прокричав бадьоро Токовий, вдячний Фрусіну за порятунок, але й про мене він не забув, бо, відсьорбнувши з чашечки, підморгнув мені: — На помилках вчимося, Митю, на помилках. Ти думаєш, я хотів вам зла? Лякав потрошку для перевірки. Бо якщо людина не вміє лякатися, то її не зіб'єш зі свого. Я перевіряв, чи твердо ви стоїте...

— Я теж пробував тебе полякати,— відплатив я тим самим.

— Хто пускає силу проти розуму,— сказав, ні до кого не звертаючись, Василенко,— рано чи пізно виявиться осмішнений.

— З погляду вічності,— докинув я.

— Може, й з погляду вічності.

— Та пийте каву,— загукав Гриша, приносячи ще одну порцію,— поки гаряча!

Євген тикав то сюди, то туди, йому вже давно нетерпеливилося вистрелити запаси своєї зібраної за довгий час, тамованої живосилом балакучості, Гриша навіть у гадці не мав, яку прекрасну нагоду подав він Євгенові своєю кавою і своїми припросинами.

— Ти,— сказав грізно Євген, наставляючи через стіл пальця на Фрусіна,— ти хто: учений чи кавохльоб? Тепер усі стали кавохльобами! Модно!

Але Гришу не так легко було збити.

— Кожен п'є, що може,— скалячи зуби, гукнув Фрусін,— а п'ють, як відомо, не тільки вчені, а навіть гуси.

Євген зіпхнув мене з табуретки, всівся коло Алі, забув миттю про Гришу, зовсім тверезо, з палкістю в голосі спитав дівчину:

— Ти думаєш, я заради тебе покинув дипломатію, так думаєш?

— Нічого я не думаю,— засміялась Аля.— Ну що ти, справді, Євгене!

— А я покинув дипломатію тому, що ми з Митьком — філософи. Правда, Митю, філософи? Митько марксист-діалектик, а я — прагматик. Сам не знаю, що воно таке, але прагматик.

Я звик все робити власними руками, а не язиком. Я — робітничий клас. Основа основ. І що мені дипломатія? І Токовий мені що? Де Токовий?

Токовий скористався з Євгенових розбалакувань і вміло пересунувся на кінець столу до директора, тепер турчав тому у вухо невідривно й набридливо (так дме настирливий вітер, од якого нема порятунку), директор вертів головою, але Токовий ловив його вухо й туркотів туди, туркотів. У директорових очах було безмовне благання, він жестами показував поетові, щоб той прийшов на поміч, але в цей час до поета добрався мій друг Євген, який шукав за столом Токового і натрапив поглядом на поета.

— Ось,— сказав він зловтішно,— поет! Пише вірші про труби! Нащо писати про труби? Труби треба робити. А вірші писати треба про Алю і про радісно-сірі очі. Ніхто з вас не знає про ті очі, а ми з Митьком...

— Помовч, дурню,— спокійно порадив я другові,— випий Гришиної кави і помовч...

— А чому маю мовчати? Хай он поет мені скаже, нащо він пише вірші про труби?

Поет зчервонів на виду, насупив брови і, як відчайдушний диспутант, посунув свого стільця по той бік столу, так що вмить опинився поруч із Василенком навпроти Євгена.

— Ви даремно так зневажливо...— промовив він.— Це нечесно і незріло... Молодь повинна...

— Ну так, молодь, по-вашому, повинна думати тільки про те, хто їй збудує кооперативну квартиру, і коли почнуть випускати «фіати», і скільки вони коштуватимуть? А ми з Митьком — не така молодь. Ми — філософи.

— Гаразд, не заперечую, філософи.

— Я прагматик, а Митько... Молодий, а вже...— Євген не був п'яний, а просто хотів подратувати, все ж таки героїзм хоч якийсь там. Та ще коло Алі.

— А знаєте, як Ленін писав у анкетах про свою професію? — спитав поет.— Він писав: літератор. Література — це професія найвідповідальніша. Ніхто в суспільстві свідомо не може, наприклад, бажати заздалегідь точно визначеного художнього твору. Скажімо, «Тихий Дон». Хто міг передбачити потребу саме в такому творі? Хто міг його планувати? Кому був потрібен цей роман? Тільки його автор Михайло Шолохов, єдиний чоловік у світі, міг відчути потребу суспільства в епопеї саме такій, і тільки він зміг її написати. Може, заміните кимось Шолохова, як заміняємо директорів заводів, міністрів?..

— А труби? — не відставав Євген.— До чого ж тут труби?

— Гаразд, труби. Вони потрібні сотням механізмів, десяткам заводів, всьому народному господарству, главкам, міністерствам. Тисячі людей, перш ніж застосувати якусь нову трубу, вже вимріяли її, вони знають, яка вона повинна бути, їм відомі

всі її якості. Знають навіть, як її зробити. Знають, але не вміють. Вміє завжди один. Чи група товаришів. Вони замикають ланцюг. Становлять його кінцеву ланку. Вони нагадують чимось літератора. Частково. Бо літератор — це початок і кінець в одній особі. А ці вмільці, творці нового виробу, замикають початок кимось іншим. Але замикають творчо, натхненно. Чому ж мені, якщо я стою коло творчості людської, не спробувати якщо й не оспівати, то бодай описати її?

— Корова,— сказав несподівано Чемерис, який досі мовчав і, здавалося, не дослухався до розмов.— Корову чоловікові дали — відробити треба...

Всі засміялися, засміявся й поет.

— У мене малі діти,— сказав він розчулено,— в поетів теж бувають малі діти...

— А пісня про наш завод? — спитав Чемерис. Ніхто не зрозумів.— Пісня! — повторив прокатник уперто.— Скільки вже років по радіо саму музику передають? Не можете скласти тексту? Довго збираєтесь...

— Це не від мене залежить,— знизав плечима поет.

— Залежить,— подав з другого кінця столу голос мій батько,— залежить од усіх. І народ помічає. Нема на світі речі, до якої народ був би байдужий.

Тут з'явилася моя мама, а з нею Євгенова тітка, внесли торти й інші солодощі, так немов відчули, що розмови за столом стають занадто гострими, гіркими і вимагають осолодження, принаймні з допомогою печив. Фрусін не забарився з кавою, яку він варив у невеличких каструльках, бідкаючись, що в господарстві немає мідних таганків.

— Та ти мені дай креслення, я тобі чорта мідного зроблю,— пообіцяв йому Чемерис.

— В неробочий час! — вискочив Токовий.— В неробочий час!

Тільки Льоня Шляхтич та Василенко сиділи мовчки, перезиралися між собою, пересміювалися очима, іноді встрявала в їхню безмовну бесіду Аля, потім прикульгав від жіночого царства старший Шляхтич, сів між сином і Матвієм Чередою, обняв обох за плечі, засміявся:

— Ну, балачки! І все наша молодь тут начубучила. А нас відтирають. Як були ми молоді, Матвію, зневажали молодих, постаріли — не цінують старших. Наше покоління — найнещасливіше.

— Не кажи, Василю, не кажи,— заперечив йому батько,— у нас був один. Питають його: «Як живеш?» А він у відповідь: «Не живу — працюю». Тобто працюючи жив. Як і кожен із нас. А тепер можна обдумати все. Виявляється, й для цього час потрібен. А от твій Льоня сьогодні мовчить. Ми мовчимо, і він мовчить. А чого б?.. Мій Митько тут розпащековується на всю губу, а Льоня мовчить та слухає, хоч воно й слухати ще нічого

від наших філософів. Міг би ти розповісти нам, Льоню, в цей вечір, важливий дуже для тебе вечір?

— Не знаю нічого,— сказав Леонід,— сьогодні не знаю нічого. Людина буває втомлена від щастя. Від горя буває і від щастя.

Він обняв однією рукою Алю, другою свого батька.

— Ось двоє людей... ну... не вмію я про себе... це складно... Євген називає себе прагматиком, а я — сухий практик... Згадую тільки часто, як малим ще був і — без батька... Не було тебе, батьку, тільки злий поговір людський. І порожнеча. Безнадійна і безконечна. І ось тоді я писав листи. До батька, якого нема. Писав так: «Я знаю, тату, що вас немає і ніколи не буде, але що робити? Більше ж не маю куди писати, а писати треба, бо я чув, що всі діти повинні писати листи своїм батькам...» Ну, та це історія давня і непотрібна...

— Дозвольте,— схопився поет,— дозвольте...

Але тут з поваги до секретів поетової професії я вмовкаю, бо вечір той затягнувся досить довго.

22

Якби спитали мене про історію, то я сказав би так: є історія писана, схоплена на живець, багато в чому поверхова, а є історія справжня, яка до часу приховує свої події і причини, лише згодом вони посідають своє місце, витіснюючи все породжене галасом, неуцтвом і марнослів'ям людей тимчасових. Як кожна жінка, історія відзначається сором'язливістю, але тим безсоромніше користуються з цього люди типу нашого Токового.

Ми подолали метал, ми приборкали неслухняні механізми, надавши їм нових якостей, але поки тривало наше змагання в остаточній, так би мовити, стадії, товариш Токовий з непомітним і в'їдливим нахабством присмоктувався до нас, зчиняв навколо нас галас, тепер уже позитивний, і для невтаємничених виходило так, що без Токового тут би й не засипалося і не змололося. Та що невтаємничені! Він кружляв довкола нас, командував нами, він заощаджував тепер наші зусилля, щоразу погукуючи:

— Вам не треба зайвої роботи!

— А що зайве? — питав я насмішкувато.

— Те, що не стосується головного.

— А що не стосується?

— Хлопче! — піднімав він пальця.— Хлопче! Облиш це вже нам. Записано — і все!

Весь цех переходив тепер на запропонований Шляхтичем спосіб прокатки труб; Шляхтич виконував роль інструктивну, ми ж були простими його помічниками. А хто організатор?.. Товариш Токовий. Приїздили з інших заводів. Учитися й

запозичувати. Зустрічав і проводжав гостей хто?.. Товариш Токовий. Вчених із трубного інституту водив по цеху хто?.. Не Гриша Фрусін, а товариш Токовий. Так історія випускала на поверхню своє шумовиння. Але що нам було до того?

Тепер ми могли б тріумфувати, якби вміли і якби знали, що то таке. Але нам цілком вистачало простого вдоволення зробленим, і в цьому почутті підтримував нас Шляхтич, вічно скромний, ввічливий надміру Льоня, якого не змінила навіть велика пригода з Алею.

Однак ми забули про Токового. Ми просто випустили його з виду, не надали значення — ніхто не потрактував Токового всерйоз після остаточного осмішнення. Та й сам Токовий давно забув про свої «принципові позиції», він не корчив тепер із себе всемогутності пречистої, не грав навіть ролі демона-руйнівника, обмежувався роллю дрібненького чортика, але не забував про великі зиски. Знову ж таки про це можна й змовчати, але правдивість цієї історії, на жаль, стверджується її повторюваністю, невтомною і невпинною, хіба що з несуттєвими змінами, тому доведеться викласти до кінця, не обминаючи й Токового, хоч як це прикро.

Ми з Євгеном не були присутні на тій розмові. Не претендували та й не знали. Токовий влучив хвилю, впіймав Шляхтича під руку, повів його поміж станами, мовби хотів показати йому, що вже зроблено в цеху, потім недбало, з якоюсь благочестивою сонністю в голосі промовив:

— Так от, Леоніде, треба оформлятися!

— Оформлятися? — нічого не второпав Шляхтич.— Що це — оформлятися?

Він терпіти не міг формальностей і паперів, цілком слушно вбачаючи в них обмеження людської самостійності, тут всі ми сходилися характерами і, треба сказати щиро, не почувалися самотніми.

— Хіба не розумієш? — не повірив Токовий.— Таке діло провернули! Переворот же цілий! Тут має бути велике озолочення і омедалення! Неодмінно! Оформлятися! На Ленінську премію!

— Не бачу потреби,— просто відповів Шляхтич, і це на нього було так схоже, що Токовий спершу не міг знайти слів, щоб переконати цього впертого у своїй незбагненності чоловіка, він тільки впіймав кілька разів ротом повітря, поблимав очима з натугою, поки, нарешті, спромігся здивуватися:

— Та чому ж?

— Це надто висока відзнака. А що ми зробили?

— Не боги премії одержують — люди. А за те, що в нас зроблено, то й не одну премію можна давати, а хоч десять. Треба оформлятися!

Токовий уперто уникав точності в своїх словах. Він не казав: «Ти зробив», «Ви зробили», «Вас треба оформляти». Ні, він

вживав неозначено: «У нас зроблено», «Треба оформлятися». Шляхтич на ці тонкощі мовлення не зважав, але його обурювала сама постановка проблеми. Він сказав Токовому:

— Ти говориш так, ніби йдеться про запис у чергу за холодильником. Мені здається, що коли люди щось зробили, коли вони варті чогось, то про це повинен говорити хтось... Вищий, чи що. Народ... Партія... Ну, я не знаю, як це відбувається, але переконаний, що не може кожен сам давати оцінку власній роботі. Для цього існує суспільство. А так: я приходжу і прошу для себе премію. Це однаково, що прийти і запропонувати свої послуги на посаду міністра або президента Академії наук. Смішно ж!

— Та ти й не пропонуй сам,— полегшено засміявся Токовий.— Завод оформляє, завод і висуває.

— Трубний інститут також працював.

— І трубників візьмемо. Чом би й не взяти? Науку поважаємо, усіх візьмемо, кого треба. Діло колективне, наука тепер колективна. Техніка — сама собою... Одинички — це для капіталізму, а в нас...

— Вважай, що я не чув цієї розмови...

— Чудак-чоловік! Записано — не турбуйся! Все оформимо. Ти й не знатимеш нічого. Анкети, характеристики — все зробимо.

Слава тому, хто вигадав анкету й характеристику! Хвала і слава!

Якби Льоня вчасно передав нам зміст цієї розмови, хоч ми з Євгеном теж не зуміли б запобігти останньому вивищенню товариша Токового, але цілком імовірно, що десь у темному закутку спробували б полічити йому зуби, ребра та решту кісток, які надаються до ліку. Однак Шляхтич, видно, прагнув уберегти нас від недостойних учинків, через те й промовчав.

А тим часом десь вицокували друкарські машинки і косоголові канцеляристи носили на підпис характеристики, носили з кабінету в кабінет анкети, чимдуж шаруділи паперами і за тим шарудінням зовсім не чули грому заліза в прокатних станах так само, як ми за громом заліза не чули шарудіння паперів у далеко-близьких канцеляріях; нам здавалося, що тріумфує тільки діяння, дехто ж — і не без підстав! — покладав сподівання на тихий папірець, блідий і білий; хто на що здатен!..

Так неждано й негадано для нас газети видрукували списки висунутих на здобуття Ленінських премій в галузі науки і техніки. У списках переважали групи (там панував колективізм!), і серед тих груп і колективів стояло: «За розробку й впровадження принципово нового методу прокатки труб...» Досить буденно й просто для стороннього ока і вуха. Далі йшли прізвища: спершу гучні — голова державної комісії (для вагомості!), директор заводу (для партійності), директор наукового інституту,

де працював Фрусін (для науковості), головний інженер заводу (за штатом), товариш Токовий (чудеса в решеті!). П'ять перших прізвищ урівноважувалися досить слабкувато наступними чотирма, які замикали список: Шляхтич, Фрусін і два рядові прокатники — тобто Євген і я, Дмитро Череда, що могло викликати в людей хіба що сміх! Бо й справді: поруч із такими поважаними і заслуженими людьми — якісь там чорнороби, недовчені й недовиховані, раз вони попхалися в поштиво-порядне товариство. Понаписують же ці косоголові писарі!

На заводі знову стали дивитися на нас трохи насмішкувато і, мабуть, не так за те, що самі вскочили в почесний список, як за безсоромне загравання з начальством. Надописували ж туди — ого! Ніхто ж не питав, як воно дописувалося, нікому й не доведеш нічого — велика сила друкованого слова!

І ось, може, вперше в житті ми з Євгеном відчули, що таке безпорадність і цілковите безсилля. Бо навіть коли мене викидало з танка, я знав, що рано чи пізно все ж таки ляпнуся об землю і тверда вона чи м'яка виявиться, але прийме в свої обійми розгвинчено-згвинченого свого сина, щоб пустити в життя так чи інакше оновленим, якщо й не цілком, то у всякому випадку частково. І Євген у той трагічний день, коли довідався про Алю і лежав на імпортному дивані в напрасованих штанях, не втрачав надії, що відчиняться двері і прийде вона бодай щоб утішити його, і двері справді відчинялися цілий день, хоч і не для Алі, але відчинялися. А тепер що?

Як сказав один учитель: «Щоб їсти смачні речі, треба боротися. І щоб митися під душем, і щоб думати, теж треба боротися!» От же вчитель! З ним ми не змогли б упоратися так само, як і з товаришем Токовим. Не борці. Ми належали до показово-скромних громадян.

Здіймати бучу задля зганьблення Токового і, скажімо, головного інженера, який теж заслуговує того, ми не могли, бо тоді б виходило так: хлопці стараються заради самих себе, не хочуть ні з ким ділитися премією.

Шляхтич мав на все погляд розважливо-спокійний:

— Що таке премія? — казав він.— Премія, особливо ж Ленінська,— це найвище, про що може мріяти людина. Вершина! Але водночас премія — це минуле. Після сходження на вершину починається спуск вниз. А треба щодня давати докази своєї потрібності людям. Може, тому молодим премії просто шкідливі. Не знаю.

І ми з Євгеном не знаємо. Але нас вражає в саме серце несправедливість! Як же так? Ленін колись після першого суботника писав, що при соціалізмі люди працюватимуть добровільно. Добровільність праці, отже, повинна стати однією з прикмет нового суспільства. І ось ми намагалися працювати із свідомою добровільністю, нас ніхто не підганяв, навпаки, нас від-

ганяли від роботи, нам заважали, нас відтручували. Хто? Наш Токовий. Тепер він виказує добровільне бажання одержати премію. І не в премії справа, а в тому, що Токовий чіпляється тобі до ніг, висить на тобі стопудовою гирею і знову не даватиме йти вперед. Така роль токових у нашому житті. А всі дивляться і мовчки знизують плечима. А потім розводять руками або пишуть, як мій батько, мемуари з викриттями запізнілими і через те трохи злостиво-жалюгідними.

А власне, я несправедливий щодо батька. Бо як подумати, то що припадає на долю всіх батьків і матерів? Клопоти, переживання, горе. Синів убивають на війнах, сини йдуть і не повертаються, дочки або ж не досить вродливі, або не досить щасливі. А легковажність? Доцент Крижень, наприклад, переконаний, що молодь всуціль прикро легковажна, і пояснює це невиробленістю світогляду в молоді. Бо світогляд може бути тільки серйозним: сміятися в неробочий час і вихідні дні, решту — для серйозних світоглядних розміркувань! Очевидно, захопленість занадто серйозними розмірковуваннями не дала змоги доценту Крижню до сорока років одружитися, а цілковита відсутність почуття гумору перешкодила йому відчути всю смішність його залицяння до Алі, та ще й залицянь, так би мовити, публічно-лекційних.

Але до чого тут доцент Крижень? Адже час іде, в газетах почалося обговорення кандидатів, висунутих на здобуття Ленінських премій; товариш Токовий ходить по цеху з виглядом чоловіка, який завтра попаде в рубрику «Нагорода знайшла достойного», в нашому цеху метушаться оператори кінохроніки, тут лаштуються знімати цілий документальний фільм, і вже майстер Доживемо-до-Понеділка розкошує з кіношниками, бомбардує їх назвами всіх кінофільмів, які йому вдалося будь-коли бачити або ж тільки чути про них. Токовий теж кружляє довкола заклопотаних хлопців у імпортних куртках і товстих вовняних светрах, Токовий гаразд відає, що на екрані слід показати «командира виробництва», без якого не могло взагалі нічого бути і не може й надалі нічого відбуватися.

Настає день зйомок, режисер метушиться коло своєї апаратури, перекидається з операторами і байдужо-вайлуватими помічниками своїми малозрозумілими словами й вигуками; нарешті камеру спрямовано на наш стан, нас з Євгеном трохи відсунуто вбік, щоб не заважали, а творили виробниче тло, масу, колектив, чи що, на перший же план вискакує майстер Доживемо-до-Понеділка і підкликає до себе Шляхтича досить по-панібратськи, якщо не сказати — зневажливо.

— Товаришу Шляхтич, ставайте ось тут... «Ми с тобой два берега у одной реки...»

Шляхтич не йде, його майже випихають у центр, тут підскакує до нього режисер, смикає то за одну руку, то за другу,

повертає сяк-так, відбігає назад, милується розстановкою своїх героїв, потім гукає здаля:

— Товаришу інженер, ви що-небудь кажіть до майстра!

— А що казати? — посміхається, мов на дитячі витівки, Шляхтич.

— Ну, що-небудь виробниче...

Шляхтич, погравши жовнами, зблідши більше, ніж звичайно, повертається і йде.

— Куди? — кричить оператор.— Ви вийшли з кадра!

Але Шляхтич не зупиняється. Він киває нам, і ми з Євгеном теж відходимо вбік, щоб не творити навіть тла для цієї комедії. Ось так ми ввігнали режисера в розпач. І тільки щоб врятувати режисера від розпачу, товариш Токовий, який саме нагодився, запропонував свої добровільні послуги! Завжди — тільки добровільні послуги! Треба стати ось тут і щось казати? Будь ласка. Він став навпроти свого майстра Доживемо-до-Понеділка і почав прекрасною фразою: «Наш цех...» Це звучало, як «мій цех» — «моя вотчина». Далі сказано було таке: «Впроваджуємо і запроваджуємо... навіть без періоду освоєння. Відкрили і відразу впроваджуємо... Завдяки...» Завдяки кому? Ясно ж: товаришу Токовому завдяки. Готовословець, або скорий на відповідь. «Командир виробництва», і «нагорода знайшла достойного...».

А поряд з нами стояв справжній командир виробництва і справді (єдиний!) достойний тут найвищих винагород, стояв і насмішкувато спостерігав за творенням кінофальшивки. Ну, а ми з Євгеном, як не досить ще зрілі кадри і без виробленого серйозного світогляду, реготали, рвали кишки, вмирали від сміху!

Через день на зйомки прийшли директор заводу і секретар парткому Василенко.

Василенко належав до людей рішучіших, ніж директор, він, сказати б, володів усією необхідною повнотою рішучості, потрібної для справжньої людини, а тут секретар парткому діяв просто безцеремонно. Став перед камерою, затуливши операторові весь білий світ, підкликав режисера, спитав його спокійно:

— Що це ви тут робите?

— Знімаю,— відповів той.

— А що?

— Ну... передові методи...

— Може, балачки?

— Ні, це висловлювання. В фільмі потрібні висловлювання.

— Так от, послухайте мене: висловлювання не потрібні! Прокатники стануть до роботи і видаватимуть труби — ото й кіно.

— Це я знаю. Але ж висловлювання...

— Працею,— сказав Василенко,— ділами... Запам'ятайте: металурги висловлюються ділами... А хто язиком, то не металург. І не робітничий клас... Те, що назнімали, можете викинути... Даруйте за втручання... Директор заводу в даному випадку думає так само...

Директор видав свою фразу про «державний підхід», на тому кінокар'єра товариша Токового й закінчилась. А ми з Євгеном стали до виконання своїх обов'язків перед державою, і ревність наша була легка, невдавана і, може, горда, хоч цього ми й не усвідомлювали. А потім ми зазнаємо пригоди, яка не має жодного відношення до всіх попередніх подій і яка відбувається незалежно від нашої волі, відбувається сама по собі, випадково, але водночас, скажемо просто й без претензій, і закономірно. Бо ми ще зовсім молоді, нам далеко до серйозності доцента Крижня, ми ще не знаємо загрози старіння і намагаємося при змозі уникати страждання, хоч воно іноді й звалюється на тебе, як ото на Євгена, в тупій настирливості.

Простіше кажучи, по дорозі з заводу ми натрапляємо на двох дівчат. Якщо бути до кінця точними, ми йдемо з одного боку вулиці, а дві дівчини — з другого. Та ще й трохи поперед нас, та ще й досить швидко. Дівчат цих ми бачимо вперше, бо не належимо з Євгеном до мисливців за дівчатами, але на всяк випадок ведемо їм облік, тобто знаємо (вважаємо принаймні, що знаємо) всіх дівчат у нашому місті, а гарних — то вже напевне! Але цих не знаємо. Ніколи не бачили, не зустрічали. Не чули про таких.

І це — ще тільки здаля, ще й не бачивши їхніх облич. Самі їхні постаті вже викликали зацікавлення. А може, одяг? Не по-осінньому яскравий, трохи аж незвичайний у нашому місті одяг, який не дуже пасував до пізньої осені (хоч вона в нас і тепла), але, мабуть, відповідав нашому з Євгеном настроєві, бо обидва ми пришвидшили ходу, щоб наздогнати двох незнайомих дівчат, стати з ними на паралельний курс, але й того нам було замало, ми відразу взяли через вулицю навскоси, порушуючи правила руху, за якими в нас ще ніхто й не стежить ніде, окрім хіба що на проспекті Гагаріна.

Дівчата були такі: одна рожева, друга — голуба. Це означало, що в однієї було все рожеве — гарно допасований до постаті костюм, черевики, торбинка в руці, а в другої — все голубе. Не одяг, а суцільний виклик! Та й самими постатями своїми дівчата досить недвозначно заявляли про свою дівчачість, бо всі пропорції було там витримано в межах, близьких до того, що зветься досконалістю. Один раз забачиш таких дівчат — ноги самі несуть тебе за ними, бо ноги в чоловіка — органи найнесерйозніші.

Ми наздогнали дівчат зі швидкістю шуліки, який падає на курча. Але вже коло самої мети довелося свою шулікуватість

сховати до кишені. Бо дівчата мали занадто вродливі личка, а ще вони мали гострі очі і не допитливо-гострі, а проникаючо-відштовхуючі. Мов червоний сигнал світофора. Стій і не ворушись!

Рожева мені сподобалась більше. Вона мала ледь довшу шию, ніж у голубої, а також мала на собі трохи більше всього дівочого, досить щедро надарованого їй природою. Я відразу втупив погляд у рожеву, але вона, здавалося, й не помітивши мене, наставила очі на Євгена. Якщо в розумінні «Не підходь!» — це добре, а якщо в розумінні трохи іншому... Це мені не сподобалося відразу. Ми ще йшли мовчки, йшли поряд по тротуару, дві рівнобіжні пари, ми з Євгеном не встигли ще навіть вирішити, чи дівчата приїжджі, чи просто виросли з місцевого матеріалу, ішли ми так, що в середині опинився я з голубою, а рожева і Євген — по краях, але це не завадило рожевій кресати поглядом по Євгенові, обминаючи вперто мою особу, роздивлятися ж пильніше голубу мені не хотілося, тому я вирішив виказати більше сміливості, аби випередити свого товариша і стати лідером змагання, що мало розпочатися, а може, й розпочалося вже.

Я спитав дівчат недбало, але водночас і не без поштивості:

— Дозвольте?

— Що? — спитала голуба, бо рожева не мала часу на балачки через Євгена. І що вона в ньому побачила? Чи, може, знала, що в нього батько заступник міністра? Але, чесно кажучи, я б ніколи цього не сказав. Поряд зі мною Євген програвав буквально у всьому! Програвав і... вигравав. Чудеса!

— Ми питаємо дозволу йти поряд,— розтлумачив я обом, бо не мав наміру звертатися тільки до голубої. З якої б речі!

— Можете,— сказала вона,— ми тротуару не наймали.

Очевидно, ми з Євгеном мали образитися. Принаймні відбрити як слід! Я вже розтулив рота, але втримався. Що мені — найбільше треба? А чому б не втрутитися Євгенові? Я поглянув на нього, але товариш мій, здавалося, весь зосередився на прийомі й розшифровці радіосигналів, подаваних чорними очима рожевої.

— Ми йдемо з заводу,— пояснив я, але мої пояснення полишено без уваги. Тоді я доповнив, надаючи голосові грайливості, так ніби вся ця розмова — суцільна виміна дотепами аж он якої високої вартісності!

— Тобто ми йдемо додому. А ви?

— Теж додому,— сказала голуба.

— А звідки?

— З роботи.

— А де ж працюєте?

— В установі.

— В якій?

— У радянській.

Я виказував вершини дотепності своїми запитаннями, а відповіді отримував ще дотепніші. Відповідала голуба, а рожева, гарніша, мовчала і тільки поблискувала очима на Євгена. Завжди на його долю припадає більша пайка — от тип!

Я вирішив змінити дислокацію. Покинув Євгена коло голубої і перескочив до рожевої. Прилаштувався коло неї, але чи й був зауважений! Вона кресала собі очима по Євгену, а я, стримуючи віддих, сунувся коло неї, не наважуючись бодай зиркнути. Щоб не порушити правил техніки безпеки. Бо ця дівчина володіла тим, що можна б назвати критичною масою: глянеш на неї — вибухнеш, розлетишся на атоми від захвату (це у всіх випадках, а в даному випадку — від злості за її нез'ясовану увагу до Євгена).

І ось тут несподівано заговорила рожева. Може, злякалася, що не побачить більше Євгена через непоступливість і впертість голубої своєї подруги?

— Приходьте завтра в цей час до педінституту,— сказала вона.

А тим часом далеко від нас і незалежно від нас відбувається подія, нами не передбачувана, в чому немає нічого дивного, якщо взяти до уваги рівень нашого з Євгеном незнання людей. Бо поки ми клопоталися кінохроніками, а потім бігали по вулицях міста за незнайомими рожево-голубими дівчатами, два літні чоловіки, не зв'язані пильними справами, бо перебували обидва на заслуженому відпочинку, як сказано в газетах, сіли собі на літак і вилетіли, нікому нічого не мовлячи, до Москви. Не за піснями — за справедливістю.

І ось той кабінет, у якому я ніколи не був і не буду, але який тепер знаю і завжди знатиму, бо він увійшов у нашу родинну пам'ять, хоч, здавалося б, нащо в родинних спогадах аж цілі кабінети? Я можу не тільки уявити й вигадати — я точно знаю все в тому кабінеті і всі слова, які пролунали там у той самий день, коли ми з Євгеном гаяли час на розбалакування з незнайомими дівчатами. Стіл для засідань. Трохи старомодний, ще з сукном посередині, тепер таких, здається, й не виробляють. Стіни — в дерев'яних панелях. Дуб. Важкі стільці з шкіряною оббивкою. Шкіряний диван. Все — мовби з минулих епох: дуб, шкіра, статечність. Все в противагу модернові, який панує десь за стінами цього будинку, за його сходами, ліфтами, великими приймальнями. Стіл не розділяє тут людей. Троє літніх чоловіків сидять по один бік столу, сидять, зсунувши стільці, майже доторкуючись плечима, і п'ють чай. Міцно заварений, московський чай, який люблять подавати в статечних московських установах на знак пошани до гостей. Двоє з чоловіків мають Золоті Зірки на грудях, трохи неоднакові: Зірка Героя Радянського Союзу і Зірка Героя Соціалістичної Праці. У третього Зірки

немає, але з орденської колодочки видно, що має він два ордени Леніна і аж три ордени Трудового Червоного Прапора. Не треба зайвих здогадів: за столом — Шляхтич-старший, колишній майстер Матвій Череда і господар кабінету Олександр Миколайович, який приїздив на наш завод головою державної комісії.

Нечутно входить і виходить, носячи туди й сюди тоненькі папочки з паперами на підпис, помічник господаря кабінету. Схиливши голову набік, мовби прислухається до чогось. Косоголовий, як усі пароносці. Час від часу тоненько попискує зумер селектора, але хазяїн вимикає телефон. Він підводиться лише тоді, коли на іншому столі дзвонить білий апарат з Гербом Радянського Союзу на диску. Потім знову повертається до своїх співбесідників.

— Ми з вами виграли війну... таку війну виграли,— каже він.— Ну, в кожного було своє місце... Ми з Матвієм не були на фронті... Але хіба нам легше дісталася перемога? І хіба легко дісталася мені Зірка, а йому ордени Леніна?

Зрозуміло,— це Шляхтич.

— Війна триває для мене й досі, якщо говорити щиро,— важко мовить Олександр Миколайович.

— Не заперечую,— знову Шляхтич, а Матвій Череда стверджує:

— Треба воювати!

— Суспільство не може бути однорідним,— каже Олександр Миколайович,— в ньому, на жаль, трапляються всілякі шкідливі домішки. Як і в металі. Вчені мріють про першородний метал, ми мріємо про ідеально чисте суспільство...

— Треба воювати проти пристосуванців, проти рвачів, проти нездарностей,— супить Череда, спрямовуючи поволі розмову в бажаному керунку.

Господар кабінету, видно, вичуває наміри своїх гостей, але йому вигідніше утримуватися в межах, так би мовити, загальних розмірковувань, тому він не приймає підказаної теми, обмежується скаргою-зітханням:

— Нам важко так само, як і в часи війни.

— Але це не означає, що можна допускати несправедливість, посилаючись на складність і тягар обов'язків! — мовби бажаючи нагадати про щось минуле, про давнє і про зовсім ще свіже, з притиском говорить Матвій Череда.

— Намагаємося не допускати.

— Не наше діло втручатися в державні справи,— каже Шляхтич,— ми з Матвієм приїхали в справі, яка стосується... Власне, йдеться про наших синів, про Матвієвого Митька й про мого Льоню.

— Знаю... Чув... На жаль, не зустрівся тоді на заводі з ва-

шими хлопцями, не поговорив, чув Леоніда на зборах, але то не те... Треба було уважніше... Тепер докоряю собі, а вас хвалю... За таких синів держава може вам тільки подякувати...

— Не про це ми, Олександре,— більше супиться Матвій Череда,— в газетах надруковано списки висунутих на здобуття Ленінської премії...

— І там — ваші хлопці...

— От ми й приїхали,— совається на стільці Шляхтич.— Приїхали, щоб зняти їхні прізвища з того списку.

— Зняти? Як то?

— Ми привезли їхні письмові заяви...

— Не розумію вас... Матвію, як же це?

— Бачиш, Олександре,— каже Череда,— я виховував свого сина, як міг... Як зумів... Але по-робітничому. Щоб беріг нашу честь... Ну, нагороди... Візьмемо таке: під час війни теж бувало, що хтось там випадково одержав ордена. Тоді цьому не надавали ваги. Але по війні деякі з випадкових орденоносців використали свої так звані заслуги, щоб десятки років нічого не робити й жити за рахунок своїх минулих заслуг...

— Та навіщо брати виняткові випадки? — перебиває Шляхтич.— А якщо справді заслужений чоловік живе тільки минулим? Ось я, наприклад. Десятки років народ повинен сплачувати мені мовби податок за мої колишні подвиги, які не такі вже й значні, як розібратися...

— Ти ж інвалід, окрім усього,— нагадує Череда.

— Інвалід теж може щось робити... А я — нічого... Упиваюся славою...

— Це ж не зовсім вірно,— втручається в їхню розмову Олександр Миколайович.— Держава надто складний організм, їй потрібні герої сьогоднішні, потрібні й носії традицій минулого. Одновимірності тут не може бути, одновимірність збіднює державу, знесилює її.

Шляхтич схоплюється з стільця, покульгує по кабінету, щоб трохи розім'яти свою покалічену ногу.

— Може, я перебільшую... Може, мені не все видно з вікна «Ділового клубу»... Але ж хіба так важко помітити, як одні щодень творять щось у житті корисне й потрібне, а інші тільки користуються з цього, та ще й здіймають лемент, якщо їм видається, ніби дісталася мала пайка!

— В принципі ви маєте, очевидно, слушність... І я розумію, що тут зачеплено... Ображено справжніх трудівників... Давайте разом поглянемо цю справу з висуненням...

Олександр Миколайович натискує кнопку дзвінка — з'являється помічник.

— Принесіть, будь ласка, матеріали про Ленінські премії.

На стіл лягає груба тека.

— Ось... Ну, можна почати з того, що тут поставлене моє прізвище. Я знімаю його. Подав заяву. Без моєї згоди хтось дописав. Не знаю навіщо. Для солідності, чи що.

— Для підлабузництва,— твердо каже Череда.

— Може. Однаково. Своє прізвище я зняв. На це маю право. Але решту треба розглядати...

— Наші сини теж мають право. Вони просять. Вимагають. І ми...

— Зняти прізвища ваших синів — означає зняти всіх. Бо хто ж робив?

— Ага! — гримить з-за їхніх спин Шляхтич.— Виходить, один щось зробив, а десять примазуються? Що ж це таке? Понаписували навіть тих, хто заважав, ставав на перешкоді. Матвію, скажи, ти ж знаєш ліпше! Скажи про Токового, про головного інженера!

— Все розглядатиметься,— обіцяє їм Олександр Миколайович,— вивчатиметься уважно і з усією відповідальністю. Обіцяю вам... Вважайте, що... Між людьми нашого покоління повинна існувати солідарність...

А десь згодом, за кілька місяців,— газети, газети, газети... По телевізору виступає президент Академії наук... Лунає прізвище Шляхтича, а за ним — наші з Євгеном скромні, як належалося б сказати, прізвища. Тоді ми відразу подорослішаємо. В один день!

Але то буде згодом, а тим часом ми з Євгеном демонструємо і всіляко зміцнюємо солідарність, яка панує між представниками покоління нашого, тобто молодого, до меж легковажності.

Назавтра після знайомства з рожево-голубими дівчатами ми біжимо після зміни на колишню Глиняну гірку, бо саме там площа Космонавтів, а саме на площі Космонавтів стоїть будівля педагогічного інституту, нова будівля, новий інститут, недавно відкритий у нашому місті, а в тому інституті — два чуда, рожеве й голубе, чи то студентки, чи то викладачки відразу двох (або й чотирьох — на кожну по дві) іноземних мов, а може, й доценти, як наш старий знайомий Крижень, і з цими загадковими студентко-викладачко-доцентами квапимося на побачення, забувши про все на світі, піддавшись миттєвому одурінню, не зважаючи на втому після зміни, попри дощ, який чеше сьогодні зранку, справжній осінній, холодний, обложний, сірий дощ. Ми прибігаємо на площу Космонавтів засапані, змокрілі від дощу і від поспіху, площа величезна, будівлі тут стоять далеко одна від одної, сховатися ніде, нема навіть стовпа, щоб підперти його й постояти, чекаючи, а дощ періщить, сірий, занудливий, холодний.

— Може,— несміливо пропонує Євген,— може, зайдемо в інститут?

— В інститут? — перекривляю товариша.— А тобі як сказано — в інститут чи до інституту? І потім: куди ти зайдеш? На всі п'ять поверхів відразу? Як ти думаєш, скільки там аудиторій? Сто, двісті? У всі двісті відразу вскочиш? А може, вони взагалі не в педінституті, а десь тут в іншому будинку?

Євген мовчки зітхає. Ми стоїмо й чекаємо. Не уявляємо, якими будуть під дощем ті дві, чи мають вони відповідно рожевий і голубий плащ, чи бігтимуть через площу під парасольками теж відповідно — рожевою і голубою; ми мокнемо під дощем вперто, самовіддано й запекло, готові заплатити за красу все належне, і, нарешті, з дверей педінституту починають вибігати по одному, по двоє й табунцем дівчата й хлопчики, статечніше трохи виходять викладачі, зовсім статечно — літні доценти. Ми присуваємося ближче до виходу, щоб не прогавити, ми намагаємося зазирати під плащі і парасольки, пропускаємо повз себе з сотню представників усіх поколінь і всіх можливих цензів освіченості — від середньої до вищої і найвищої. Все це біжить повз нас, сміється, вимахує руками, вищить від холодних патьоків води поза шию, все це вистрибує і вигецує, але наших знайомих нема та й нема. Ні рожевої, ні голубої, ні в костюмах, ні в плащах, ні під парасольками, ні без парасольок.

Знову ми самотні на площі. Періщить нас і далі ще немилостивіше холодний дощ, вже темніє, запалюються ліхтарі, засвітилися вогні в інституті, не витримує Євген і ще раз обережно пропонує:

— Може, підемо туди, глянемо там?

— Де ж це там? І на якому поверсі спершу? — знущаюсь я.— Поки ми зазиратимемо до аудиторій, наші знайомі-незнайомі любісінько собі вийдуть з оцих ось дверей — і...

Євген ще раз мовчки зітхає, і ми заступаємо ще на одну зміну чекання, в кінці якого нас, ми вже тепер розуміємо, не жде нічого, але ми стоятимемо тут, аж поки погаснуть усі вікна в інституті й поки за останнім чоловіком зачиняться востаннє за сьогодні важкі двері.

Найдивніше ж, що я за час того безглуздого і смішного очікування геть забув, чого ми тут стовбичимо, я не злостився ні на дівчат, ні на Євгена, ні на самого себе, дивне заспокоєння найшло на мене отут, на великій площі, під холодним осіннім дощем, навіть незбагненне тепло якесь огорнуло мене, бо я поволі став думати про свої радісно-сірі очі, яких не мав ніхто; навіть оті капосні дівчата ні сном ні духом не відали про мій глибоко захований скарб; вони неспроможні були уявити, з володарем яких багатств зштовхнув їх випадок. А я? Чом пустився на легковажну пригоду, наслідок якої — наше цілковите, як у Токового колись із сестричкою моєю Зізі, осмішнення — неважко було передбачити? Мабуть, дбав не за себе, а за свого друга, за Євгена, хотів зробити йому радість, внести і в його

душу святковість таку саму, яка жила в мені відтоді, як схилилися наді мною сірі-пресірі... Бо святковість повинен носити в собі завжди, свята вертаються і тільки тяжкі дні пропадають без вороття, повинні пропадати без вороття.

І ось там, стоячи на темній, задощеній площі Космонавтів, я подумав, що завжди б хотів жити в святковості, в радощах пташиного співу, в зеленому шереху листя, в спокійному світанні радісно-сірих очей.

А в залізі? В нашому рідному, яке стало суттю і формою нашого з Євгеном існування. Ну, так. І в залізі. З погляду вічності.

1969,
Київ

ПЕРЕХОДИМО ДО ЛЮБОВІ

Роман

Відтоді, як стала відома моя розповідь «З погляду вічності», що її можна було б назвати «Жити в залізі!», мені довелося почути багато цікавого. Мене, тобто Дмитра Череду, називали «образом нового робітника», інші вважали, ніби я ще й не народжувався взагалі, а виступаю ненароджений, від імені молодих робітників прийдешнього, мене називали «вчорашнім восьмикласником і принциповим недоуком», а один доктор наук, ухопившися за мої самокритичні слова про «недовихованість і недовченість», заявив, що в цьому більше глузду, ніж у тім, що ми одержали Ленінську премію.

Але поки тривали ці глибокодумні балачки, життя не стояло на місці, я вже відійшов од своїх восьми класів на цілих десять років, відомо ж, що найостанніший дурень може чогось навчитися за такий час, а мене оточували люди далеко не останні, в чому кожен має змогу переконатися, коли я в своїй розповіді перейду до любові.

Тут виступають так чи інакше всі ті, хто виступав у розповіді «З погляду вічності», а ще:

Англійський капіталіст
Товариш Книш
Клементина
Марія — Мрія
Кривцун
Держикрай

Валерія та інші, яких завжди повно в нашому житті, надто ж там, де щось роздають таке, чого їм не перепадає.

Тягар популярності, навіть розділений на трьох, однаково важкий для таких молодих плечей, як у мене. Насправді ж вийшло так, що й на трьох воно якось не поділилося, бо мій дорогий друг Євген, не витримавши удару, завданого йому Алею, все-таки повернувся до своєї дипломатії, а інженер Льоня Шляхтич належав до людей, які не надаються до популяр-

ності вже в силу свого характеру або ж законів природи, як сказав би доцент Крижень. Отож виходить, що вся популярність припадала на мене,— відомо ж усім, який малий, коли не сказати мізерний, внесок зробив я в ту справу з хитрими трубами. Ідея належала Шляхтичу, наукове обгрунтування — Гриші Фрусіну, технічне виконання — Євгенові, а мені що? Співчування, помагання, плутання під ногами і роззявляння рота? Тепер лауреатське звання всіх нас зрівняло, сказати б, знівелювало, або, як сказав би доцент Крижень,— зінтегрувало, і внаслідок цієї інтеграції-нівеляції, коли всі мої товариші розскочилися хто куди — той у свій інститут, той у дипломатію, а той у скромність, я лишався самотою і мав підставляти свої молоді плечі під оту загадкову і відлякуючу популярність.

Ще коли б це діялося якихось п'ятнадцять-двадцять років тому, то, може б, воно й легше було. Бо тоді, як уявляється мені, громадська слава й популярність обмежувалися сидінням у президіях і надиманням щік. Але ж було це, вважайте, ще до моєї ери, а тепер не те. Тепер зі сфер чисто офіційних все переносилося в щоденне життя, щохвилини тебе міг зустріти хтось знайомий чи незнайомий і почати розмову про таке, що тобі ще вчора й не снилося. І стій, відповідай, надимай, брате, не щоки, а всі свої розумові здібності, бо ти ж популярний, бо ти ж лауреат, бо ти ж представляєш своїх достойніших товаришів. Ось так.

Колись, бувало, доцент Крижень, зустрічаючи мене, поблажливо змахнувши рукою, по-панібратськи міг спитати на ходу: «Ну як, Череда, гризеш граніт науки?» — «А кінчаю тринадцяті курси!» — сміявся я. На тому й кінець особистим контактам.

А тепер довелося мені мати з доцентом Крижнем розмову в межах моєї популярності, бо товариш доцент, як натура витончено-наукова, виявив у цьому плані чутливість, яка могла перевершити навіть чутливість Токового.

Доцент Крижень ніколи не ходив самотою. Завжди довкола нього крутилося кілька супутників. Нічого дивного: з тих пір, як людство розділилося на тих, хто складає екзамени, і власне екзаменаторів, завжди знайдеться достатня кількість охочих одержати оцінку бодай трохи вищу за незадовільну. А в нашому місті саме доцент Крижень належав до тих, у чиїй владі й волі було роздавання оцінок таких і сяких, тобто він був у цьому незалежний, мов бог у своїх милостях і карах, а всі інші, таким чином, залежали від нього — тому й крутилися.

Ну, та цього разу виходило мовби так, що несподівано сам доцент став залежний від когось, бо, недбалим рухом руки відпустивши всіх своїх сателітів на волю, він попрямував мені назустріч, щоправда, не кинувся до мене з обіймами, навіть не всміхнувся за звичаєм, а досить заклопотано, я б навіть сказав, стурбовано промурмотів до мене:

— Слухайте, Череда, нам треба поговорити.

— Раз треба, то треба,— згодився без зволікань я.

— Запрошую вас у «Вербичку»,— сказав Крижень.

«Вербичка» — це в нас кафе в центрі, коло пошти. У нас тепер у місті все має легкі й веселі назви: кафе «Вербичка», ресторан «Марічка», магазин «Черевички». Очевидно, всім отим дядькам, які вигадували назви, не хотілося відстати від веселих вигадників, що назвали поїзд від Донецька до Києва «Вугольок», а від Курська до Москви навіть «Соловей»!

«Вербичка» — то й «Вербичка». В мене був вільний час, а коли маєш вільний час, то якось не хочеться протестувати проти дружніх пропозицій, до того ж висловлюваних таким ученим чоловіком, як Крижень.

А ще мені було цікаво: що ж доценти п'ють — каву, чай а чи щось таке, що в ніс шпигає? За таку несерйозну цікавість я був покараний відразу, щойно ми всілися за пластмасовий столик. Бо доцент Крижень, поставивши бокаса свою розкішно-вчену голову, обдарував усміхом тоненьку кельнерку, отримав од неї усміх порозуміння, і за якусь хвилину перед нами поставлено... по цілій горі морозива.

— Що це? — спитав я трохи спантеличено.

— Морозиво,— сказав Крижень.

— Але ж тут його цілий кілограм!

— Помиляєтесь, Череда, всього лиш чотириста грамів. Я завжди з'їдаю саме стільки для загартування горла і тих — як їх? — гланд... Окрім того, морозиво — досить поживна річ. Будучи ж, як вам відомо, старим парубком, я повинен, так би мовити, сам дбати про своє прохарчування і не можу споживати продукти малокалорійні. Морозиво — річ унікальна. Навіть парадоксальна, бо в тілі вашому з крижаного холоду морозива витворюється тепло. Це всупереч усім законам природи, що діють повсюди, як вам відомо, неухильно й неминуче. Та ви їжте, не слухайте моїх теревенів, їжте й насичуйтесь. Я ж хотів з вами поговорити про інше.

Я трохи поколупався в морозивній горі, їсти цю підсолоджену кригу мені не хотілося.

— Щодо гланд,— сказав я для підтримання розмови на вченому рівні,— то вони потрібні не людям, а хірургам. Так само, як сліпа кишка. Хірурги повинні мати щось для відрізування, інакше навіщо ж вони? Так само як для доцентів потрібні завжди будуть дурні набиті і дурні ще не набиті наукою, тобто не напхані всілякими назвами, датами, цитатами...

Доцент Крижень враз засумував, аж зчорнів на виду.

— Слухайте, Череда,— трагічно розпочав він,— саме про це я хотів з вами... Ви тепер на такому рівні, коли... Вам треба... Водночас ви... Бачте...

— Та кажіть прямо, бо так я нічого не второпаю.

— Ви гарний хлопець, Череда,— мурмотів далі доцент,— у вас попереду блискуче майбутнє... Але...

— Але?

— Але мені не подобається ваша... ну, як би це сказати?.. Не подобається ваша манера висловлюватися!.. Ваша дотепність, вона... У французів є вислів... Французькі фейлетоністи ще в минулому столітті... Ну, та забув. Не грає ролі... Але вам не личить тепер бути... Дотепність — це що? Від неї до легковажності раз ступнути... А ви...

Він і далі снував свою думку, то заплутуючись у ній, то виплутуючись, а я дивився на його перевчену голову, і так мені кортіло розповісти йому... Ну, про що? Ну, хоча б про погоду на завтра.

Але розповідати доцентові про такі очевидні речі, як погода на завтра, все-таки було якось незручно. Тому я спитав його:

— А що ви знаєте про кроликів?

— Про кроликів? — спантеличився доцент так, що аж перестав доїдати свій запланований чотирьохсотий грам морозива.

— Їх розводили вже стародавні римляни. Годівля кролів вважалася найвищим привілеєм. Таку розкіш могли дозволити собі лише володарі держав. Від слова «кроль» походить слово «король», бо тільки королі мали змогу розводити в себе цих коштовних тварин. На Україні є місто Кролевець, назване так через те, що там вигодовували кролів для українських гетьманів. Можливо, для Мазепи.

— Який Мазепа, які кролі? Що ви таке кажете, Череда? — нарешті схаменувся доцент Крижень, який був упіймався на гачок моєї вдаваної серйозності.— Ось вам яскрава ілюстрація того, про що... Ну, подумайте, Череда, ви... ваше становище... Тут треба відчувати щохвилинну, щосекундну, щомиттєву, я б сказав, відповідальність за вчинки й слова... А ви... Така несерйозність...

— Ну, а коли я веселий хлопець, тоді як?

— Ви повинні думати тепер не про веселощі, а про... досконалість! От! Ви повинні думати про досконалість, Череда.

— З погляду вічності,— сказав я.

— Що ви сказали?

— Повторив колись почуті від вас слова, які ви адресували тоді Алі Чемерис, але вона їх в одне вухо впустила, а з другого випустила, я ж затямив собі, та й не просто затямив, а навіть дошукався, кому вони належать, і спробував дещо довідатися про того філософа.

— Про Спінозу?

— Про Сніпозу. Він справді мріяв про досконалість людську. Намагався створити досконалу філософію, а тим часом, щоб мати собі на харчі, шліфував лінзи на продаж. Лінзи він відшліфовував досить досконалі, але, постійно вдихаючи скляний пил, заробив собі не менш досконалий туберкульоз, від якого помер на сорок четвертому році життя.

— Спіноза був великий філософ-матеріаліст, і такі жарти...

— Це не жарти, а факти. Я зацікавився без видимої потреби, навіть не для екзамену...

— Ви знову,— наставив на мене пальця Крижень.— Але мені хотілося покінчити на тему про Спінозу.

— До речі, в нього я знайшов слова, які мені дуже сподобалися: «Веселий настрій до деякої міри необхідний для того, щоб людина могла назватися досконалою, бо смуток і туга суть ознаки слабкості й безсилля».

— Цитатами ніколи нічого не можна довести,— зітхнув доцент,— на жаль, на жаль. Нічого не маючи в даному випадку проти Спінози, я можу навести вам слова Достоєвського: «Істинно великі люди, мені здається, повинні відчувати на світі великий сум». Але я закликаю вас не до сумувань, а до серйозності або ще точніше: хочу од вас високої гідності. Тепер на вас звернені погляди всіх... І тому ви... Ваше становище зобов'язує... Ви повинні узгодити становище з освітою, тобто підвищувати рівень своїх знань, водночас...

— Ми всі вчимося залюбки, гартуємось, міцніємо, читаєм з захватом книжки і про майбутнє мріємо,— випалив я.

— Пробачте, не зрозумів,— ображено промовив Крижень.

— З підручника для шостого класу,— невинно пояснив я.

— От про цю несерйозність вашу мені й хотілося...

— Якщо ти не знаєш броду, то не лізь у воду.

— Бачу, ви не хочете мене слухати, Череда,— вже й геть образився доцент.

— Але ж, чесне слово, це теж з підручника для шостого класу. Там є ще таке: «Перевіряйте здачу, не відходячи від каси». Я не вигадую, там справді все це понаписувано.

Доцент Крижень не став слухати далі. Він був вище за всі підручники для шостого, сьомого та інших класів.

— Йдеться про речі світоглядні, Череда. Ніхто ніколи не заперечуватиме проти веселого настрою, але світогляд... Світогляд у людини не може бути веселий, він повинен бути серйозний... Ви мене розумієте?.. Давайте говорити не як учитель з учнем, а просто як друзі... Надто ж зважаючи на те, що я теж... Хоч не такий молодий, як ви... Так би мовити, старий парубок, але все-таки парубок... Ну, то от... Досконалість — це відповідність... Ще вчора ви могли бути несерйозний і таке інше, але сьогодні... Ви мене розумієте?

— Але яка ж різниця? Вчора. Сьогодні.

— Бачте, Череда... Вчора... гм... ви ще мали право не проявляти самостійності, тобто відповідних пропорцій у своїй поведінці, в своїх словах, у мовленні, кажучи трохи по-науковому.

— Не розумію.

— Ви не хочете розуміти. Штовхаєте мене на відвертість небажану... Але я повинен... Бо інакше вам ніхто цього не скаже... Люди, Череда, не завжди щирі. На жаль, звичайно... Про вас, наприклад, усі говорять, що в своїй поведінці, точніше —

в манері висловлюватися, ви занадто часто виявляєте невідповідність своєму освітньому цензу... Ви, Череда, всім нам відомо, простий хлопець, у вас нехитра біографія...

— А також невелика освіта,— підказав я швиденько,— немає диплома за інститут, не вивчав філософії, кібернетики і...

— Ось,— підніс палець Крижень,— ось у цьому весь ви, Череда... Сентенції ваші... Вчора це ще могло проходити непомітно, але сьогодні, коли вас піднесено на таку височінь...

— То що ж мені — затулити рота і мовчки дивитися на світ?

— Відповідність,— сумно зітхнув Крижень,— вам не вистачає відповідності. Треба все привести у відповідність...

— Та з чим? — мало не закричав я.— З чим у відповідність? З моєю обов'язковою освітою? Але ж після того вже минуло он скільки років! Не сидів же я весь цей час зав'язаний у мішку! Я жив, працював, читав газети, слухав радіо, дивився телевізор, слухав розмови розумних людей, не кажучи вже про тринадцять курсів і про вечірній університет, де ви читали нам лекції. Яка моя освіта? А хоч би газетна! Щодня читаю газети — і вже маю якусь там освіченість. Диплом? А чи мали дипломи такі товариші, як Санчо Панса або Тарас Бульба? Окрім того...— Я колотив ложечкою те, що утворилося з мого нез'їденого морозива, і починав відчувати, що ось-ось не витримаю цієї химерної розмови.— Не знаю, як воно було за інших часів, а нині, мені здається, всіх дурнів можна б розділити на дві категорії: дурні з дипломами і дурні без дипломів. Особисто я ніколи якось не прагнув належати ні до тих, ні до інших. Це можна вважати відповіддю всім тим, хто не вірить у розумові здібності Дмитра Череди. Пробачте за відвертість.

— Повірте, Череда,— вже й геть по-дружньому приклав руку до грудей доцент,— я керуюсь найліпшими намірами... Я вірю... Я знаю ваш природний розум, вашу... гм... Тут ішлося лише... Досконалість. Відповідність... Серйозність... Солідність, коли хочете... Ось ви поїдете одержувати медаль лауреата... Ви і ваші друзі... Це високий акт... І тут потрібна належна урочистість... Для цього я... Ви розумієте?.. Щоб змобілізувати вас... Цілком по-дружньому... Ну, як два старі парубки, бо ж ви, Череда, теж уже — хе-хе! — трохи мовби старий парубок... Та їжте своє морозиво, розтануло ж!

— За морозиво дякую... За турботи теж... Особливо вдячний вам за відвертість, бо справді ніхто...

— Тільки цим я керувався, тільки цим,— сказав на прощання доцент Крижень.

Я подякував ще раз.

І розбрелися знову звірі, хто до лісу, хто у діри, як написано в тому самому підручнику для шостого класу. Бо вже що там не кажіть про освітній рівень такого громадянина, як Дмитро

Череда, але завчене колись у школі він пам'ятає міцно! Та й хіба тільки він!

А доцент Крижень, про якого я тепер думав навіть з деякою симпатією і з співчуттям теж, згадуючи його сумну спробу закохатися в Алю Чемерис, все-таки в одному мав слушність. Нас незабаром справді мали запросити до Києва для урочистого вручення премій, і довелося згадати мудрі слова доцента про «приведення у відповідність», коли я в гарячковому темпі намагався пошити собі новий костюм, який би бодай частково відповідав моїй внутрішній суті, тобто належно оформив би витвір природи, званий у побуті Дмитром Чередою.

Шиття костюма, або, як висловлюються в нашому ательє імені Суворова, «пошиття костюма»,— це, власне, ціла окрема історія, але вона занадто незначна з-поміж інших подій, і, щоб довести свою бодай деяку серйозність, я спробую поминути її мовчанкою і забуттям. Щоправда, не приховую — це досить важко. Бо шиття костюма, коли хочете, мало не рівнозначне спорудженню будинку на шістдесят або дев'яносто квартир. В усякому разі, потребує не менше часу; енергії ж від замовника вимагає, може, ще й більшої. Безліч разів ходиш на примірки, ведеш дипломатичні переговори з майстром Іром Леоновичем, вступаєш з ним у суперечки щодо форм людського буття, потім раптом виявляєш, що штани, які спорудив тобі Ір Леонович за цей невизначено розтягнутий час, якісь дивовижно мілкі, мов блюдце, ти в них не те що сховаєшся тим-сим, а й залізти можеш з превеликим трудом, але заперечень твоїх не приймають, бо Ір Леонович, наставивши на тебе мудру свою голову, прорікає:

— Ну, то що я можу зробити! Тепер мода на все типове. Всі живуть у типових будинках, всі повинні носити типові штани. А що?..

— Але я живу не в типовому будинку! Наш «Діловий клуб» не схожий на жоден будинок.

— То вважайте, що вам пощастило хоч з квартирою,— каже Ір Леонович.— А вже коли в чоловіка квартира не малометражна, то малометражні штани він якось проносить. А що?

Я згодився без сперечань, зрадівши, що хоч тут мене ще не знали.

Зате популярність принесла нам на квартиру телефон.

«Діловий клуб» мав телефони лише внизу, в отих численних конторах і організаціях. Там сиділи вельми ділові люди і з ранку до вечора кудись дзвонили. Поки Євгенів батько працював головним інженером, то в них на квартирі телефон стояв, але це було теж ще до моєї ери, тепер той телефон давно вже перетягла собі якась з нижніх контор, і всі ми, мешканці «Ділового клубу», належали до громадян не телефонізованих. Та воно й спокійніше.

Для крайніх потреб був пригвинчений до надвірної стіни «Ділового клубу» прозорий ящик автомата. А може, пригвинчено його на спокусу отим хлопцям, що бігають по місту й відривають у автоматів трубки — є така міжнародна хвороба в хлопців, міліція час від часу пробує з'ясувати її причини, але без видимого успіху.

Ну, а тепер поставили телефон у нас на квартирі. Шляхтичам теж поставили, навіть Євгеновій тітці — теж. Може, тут і не популярність наша заважила, а просто настав час суцільної телефонізації населення, що можна б лиш вітати.

Велике діло — звичка. Незвичка теж. Я ще ніколи не дзвонив по телефону з власної квартири, не кортіло мені й тепер. Але телефон задзвонив сам. Чийсь голос, поквапливо-діловий, вліз мені просто в саме вухо й повідомив:

— Приїхав англієць.

— Саме для цього, видно, поставили в нас телефон, щоб повідомити про англійця? — несміливо поцікавився я.

— Я говорю цілком серйозно,— сказав мій незнайомий доброзичливець,— до нас на завод приїхав англійський капіталіст.

— Прийміть мої співчуття, коли так. Водночас зголошуюся відразу ж до числа добровольців, які виступлять на боротьбу проти капіталіста. Бо з капіталістами треба боротися, як мені відомо.

— Ви повинні прийняти його вдома,— дуже серйозно сказало в мене у вусі.

— Прийняти? Я?

— Та хто це говорить? — нарешті не витримав невидимий чоловік.— Це майстер Череда?

— Череда, але не майстер. Ви маєте щастя чути його сина.

— А, то це ви, товаришу Череда? — зрадів чоловік.— Ще краще! Вас якраз ми й проситимемо. Передайте майстрові Череді, що його ми просимо прийняти капіталіста, вас же... щоб ви з ним... про наше молоде покоління, про... ну, одне слово, ви самі знаєте... Англієць рветься побувати в якій-небудь робітничій родині. Він відмовився від офіційних прийомів, хоче домашнього затишку...

Я подивився на телефон майже з ненавистю. Поставили нам цю механіку тільки для того, щоб повідомити, що якийсь капіталіст захотів домашнього затишку? От і будь тут серйозним, як вимагає доцент Крижень!

— Слухайте,— закричав я в трубку,— а хто це вигадав?

— Що? — поспитала мене трубка.

— Ну, капіталіста... домашній затишок...

— Це серйозно, товаришу Череда... Є така думка, щоб саме ви... Ну, одне слово, прохання... Англієць буде у вас завтра на обіді.

Клацнуло — і все! Техніка! Недарма ж стільки розмов про науково-технічну революцію. У нашому місті завівся свій власний

фантаст, який щомісяця виступає по телебаченню і вмовляє всіх нас, покинувши все, братися за створення сигома, тобто синтетичного чоловіка. Тоді, мовляв, можете спати на посту, займатися культурним відпочинком, а сигом все за вас зробить, навіть житиме за вас, а ваше діло — спати на посту і культурно відпочивати. А поки фантаст розбалакує про своїх сигомів, з'являється в нас не синтетичний, а найповнометражніший капіталіст, і ось маєте, Дмитре Череда, завтра ви повинні його приймати й вести з ним бесіду в дусі класової боротьби! То питається, які принципи тут повинні восторжествувати? Науково-технічні а чи породжені Жовтнем? Не знаю, хто як, але я стою за принципи Жовтня, а більше революцій тим часом визнавати не збираюся ніяких.

Англієць прийшов пішкодером. На обід не запізнився, бо ж був усе-таки англієць, хоч і капіталіст, але, як сказала нам перекладачка, що супроводжувала гостя, дуже біг, щоб не запізнитися, так що й перекладачку мало не замучив (вона була дама літня і вельми поважна). Машини ж не захотів, бо мав переконання, що в незнайомому місті, та ще й у такій країні, треба ходити пішки, щоб усе побачити й відчути. Так що ракети ракетами, а власні п'яти — то таки п'яти!

Перекладачка мала на собі костюм з чогось сірого й товстого, мов шинельне сукно, вона куталася в цю шинелю, здається, іноземного походження, була хворобливо-бліда, якесь страждання малювалося на її довгастому обличчі, здається мені, вона страждала від своєї ролі посередника у великому діалозі між Сходом і Заходом, як пишуть у газетах, і від неможливості цілковитого порозуміння між цими двома сторонами.

Та мене вразила не перекладачка — вбив капіталіст! Я сподівався побачити щось таке яскраво капіталістичне, експлуататорське, сподівався, що впливе в наші тихі кімнатки хижа акула імперіалізму, і наготувався й сам показати зуби, а тут ускочив досить жвавий хлопець, в міру рудий, в міру витрішкуватий, ще й у досить потертих штанях і в якійсь старій кофті. А я, мов несусвітний дурень, нацупив на себе новісінький костюм, що його спорудив Ір Леонович за типовим проектом ательє імені Суворова. По-англійськи я знав од Євгена тільки «гуд бай», бо в школі вчив німецьку (теж небагато навчив, та не біда), тому вирішив не приголомшувати гостя своїми знаннями, а сказав йому просто по-нашому:

— Привітаннячко!

Батько й мати запросили капіталіста до кімнат, він почав продавати свої витрішки, ляпнув мене по плечу, сказав, що, мабуть, я граю в баскетбол, повідомив, що сам він грає захисником у футбольній команді «Пайп», тобто «Труба», бо в команді грають лише робітники з його підприємства, тобто трубники.

— А якого захисника,— спитав я,— правого чи лівого?

— Хо-хо! — зареготав англієць.— Ні лівого, ні правого, навіть не центрального. Я граю вільного, ліберо, як кажуть італійці. Мене звуть Енгус. Це може означати «ангел». Ангели ж завжди любили свободу пересувань і не належали ні до правих, ні до лівих.

— Люди теж завжди любили свободу, та не всім вона судилася, на жаль,— сказав мій батько і, щоб не заглиблюватися в політику, почав називати членів нашої родини. Щоб остаточно покінчити з процедурою знайомства, я спитав англійця, чи він сам капіталіст, а чи тільки син капіталістів і, отже, стажирується на цю роль. Коли ж, мовляв, так, то повинен його попередити, що в нас торік на заводі були стажери і одного вкусив за литку бездомний пес.

— Що ви? — злякалася перекладачка.— Хіба можна таке говорити гостеві?

— Нічого, перекладайте. Коли чоловік приходить в гості у такій кофті, маючи власний трубопрокатний завод, то він не образиться.

Енгус справді не образився — навпаки, розвеселився ще більше.

— Я сам капіталіст,— зареготав він,— не син капіталіста, а капіталіст! Але це не має ніякого значення! Бездомний пес може вкусити за литку й мене, хоч я не певен, що йому смакуватиме капіталістична литка.

Одне слово, хлопець виявився веселий.

Він захотів подивитися на наше житло, мама йому показала. Побував навіть на кухні, де шкварчало й булькало, опік пальця, спробувавши щось там покуштувати, поцікавився, скільки в нас членів родини, дуже зрадів, довідавшись, що на трьох — три кімнати, але я трохи остудив його запал, повідомивши, що квартира належить батькові, я тут особа мало не стороння, і коли цій особі захочеться, наприклад, одружитися, підпавши під неминучу дію законів природи, то не відомо ще, яку квартиру дасть мені щедра дирекція і чи дасть взагалі.

— Але ж тоді ваші батьки матимуть ще кращі умови! — вигукнув подивовано Енгус.

— Бо мій батько — пенсіонер, а пенсіонери — краща частина людства.

Англієць роззявив рота, не знаючи, сміятися йому чи сприймати мої слова всерйоз, але тут до його класової свідомості нарешті дійшов зміст сказаного, і він зітхнув:

— На жаль, ми не такі багаті, щоб поставити своїх пенсіонерів у такі умови.

Тут мама помітила, що наша розмова знов набуває небезпечної політичної загостреності, і запросила всіх до столу.

На столі, ясна річ, було все, як годиться, але, окрім усього, була там ще фірмова закуска, яку ви можете спробувати лише в моєї мами, річ неповторна і неймовірна, шокуюче-незбагненна

для невтаємничених, хоч насправді нічого складного — просто ікра з баклажанів, але зготована за власним маминим рецептом. Одне слово, витвір, може, й геніальний, як для кулінарії.

Англієць спробував ікри й засичав від захвату.

— Що це? — спитав він маму.

— Ікра,— просто пояснила йому мама.

— Ікра? Неймовірно!

— Тобто це не та ікра,— втрутився вже я,— тобто не з осетрових риб, а з синіх баклажанів.

— А яка фірма її продукує?

— Фірма? Ось,— я показав на маму.

— Ви! — ляснув у долоні Енгус.— І ви знаєте секрет цього продукту?

Секрет фірми полягав у тому, що мама цю ікру якось готувала мовби сирцем, чи що. Без будь-якої термічної обробки подавала на стіл, і ти споживав продукт у його природному вигляді. Якби англієць знав, що лигає сиру ікру, може б, його захват і поменшав, але в тому ж і полягає таємниця всіх страв на світі, що ти їси, сам не відаючи що.

— Воно має неймовірний смак,— захоплювався далі Енгус.— А можна ложкою?

— Можна, можна,— усміхнулася мама,— я вам це підкладу, в нас баклажанів вистачить.

— Дивовижна країна,— промурмотів Енгус, запихаючись ікрою,— тут все просто приголомшує. Велич. Простори. Могутні ріки. Велетенські заводи. Дивна мова. Ікра така й ще ось яка! Самої ікри тут, видно, безліч різновидів! Мимоволі стаєш перед цим усім, мов той баран з прислів'я.

— До речі,— щоб підтримати розмову на відповідному рівні, спитав я англійця,— що ви знаєте про баранів?

Перекладачка трохи постраждала, але все-таки переказала мої слов.

— Про баранів? — звеселено гукнув Енгус.— А що? Ви знаєте щось цікаве?

— Я чув, що коли барана вивезти за кордон, то він втрачає апетит. Нервує від звуків незрозумілої мови.

— Го-го! Але я апетиту не втрачаю, отже — не баран!

— Це ще треба довести,— засміявся я.

— Го-го! — реготав англієць, тим часом як перекладачка страждала більше й більше від моєї кричущої несерйозності. Мама пробувала подавати мені знаки очима, але батько вчасно показав їй, щоб не заважала, бо він, видно, поділяв у даному випадку мої погляди щодо вибору форм поведінки.

Одне слово, фактором стримування була тут тільки перекладачка, точніше, її невтишиме страждання, що так виразно малювалося в неї на обличчі, але було ще щось, я ніяк не міг збагнути, що мені заважає, щось ніби муляє, сповиває, сковує

мене, так ніби не англійський капіталіст у нас в гостях, а я сиджу десь у капіталіста на прийомі і вимушений соромитися, мов засватана дівка. Я ворухнувся туди й сюди, пересмикнув плечима і нарешті збагнув: піджак! Витвір кравецького мистецтва нашого незрівнянного Іра Леоновича заважав мені повести розмову між двома класовими таборами на тому рівні, на якому треба було її вести в нашому залізному місті.

— Дозволите? — спитав я перекладачку і гостя водночас.— Зніму піджак, бо не можу махати руками, а без цього не звик говорити. Не виходить всмак. До того ж нерівноправність: я в новому костюмі, а гість у поношеному. В новому ж, по-моєму, тільки в труну лягають.

Перекладачка застраждала ще більше, не передчуваючи, які неприємності ждуть її ще попереду, а наш англієць аж нестямився од сміху. Він мало не впав із стільця.

— Найвище в світі почуття гумору! — вигукнув він.— Нічого подібного я ніде не зустрічав, як у вас на Україні. Головне: скрізь. Тут усі гумористи! Я мав розмови з міністрами, директорами заводів, інженерами, простими робітниками — всі мають просто легендарне почуття гумору.

— А в нас республіка гумористів,— сказав я.— Хіба ви не знаєте? Ми дали світові Гоголя. А новий час осяяний гумором Остапа Вишні. У Києві стоїть пам'ятник Остапові Вишні. Це символ нашого сміху, гарного настрою, вічних веселощів нашого народу.

— Що ви? — перелякано прошепотіла перекладачка.— Який пам'ятник Вишні? Де ви його бачили?

— Перекладайте, коли не хочете міжнародного скандалу,— сказав я.— Нема пам'ятника, то колись буде. Поки цей англієць постаріє та приїде туристом до Києва — стоятиме там пам'ятник нашому гумору, отоді й подивиться. А тепер хай послухає. Перекладайте.

Стражданню перекладачки не було меж, зате наш гість, попри всю його капіталістичну сутність, отримав справжню втіху від перебування в робітничій родині Черед.

— Отже,— потирав він руки,— що ви знаєте про баранів? Пречудово! Я запам'ятав це назавжди! Мої друзі будуть просто ошелешені таким запитанням. Ось так підкинути запитаннячко моїм друзям, а самому стояти збоку, чистити нігті й посміюватися. Го-го!

— Збоку — це що! — сказав я.— А от ви спробуйте сміятися зсередини.

— Зсередини?

— Так.

У перекладачки трохи поменшало страждання на обличчі. Все-таки вона теж мала трохи почуття гумору і збагнула, що я зумів уколоти англійця саме так, як повинен був уколоти експлуататора простий радянський робітник.

— Отже, зсередини, ви кажете? — перепитав спантеличено Енгус.

— Зсередини.

— А що, коли спробувати?

— То спробуйте.— Я тепер був суцільна серйозність.

— Ви мені подобаєтесь дедалі більше! — вигукнув Енгус.

— Коли навчитеся сміятися зсередини, ви мені теж подобатиметеся,— пообіцяв я.

— Такий у вас кодекс моралі?

— Такі вимоги в республіці гумористів,— засміявся я,— і тут уже нічого не вдієш!

Все-таки я досягнув свого: страждання на обличчі перекладачки геть зникло, вона якось мовби аж зарожевіла, перестала щулитися й кутатись у свою шинелю іноземного походження, з чого я зробив висновок, що й перекладачка з часом може стати повноправною громадянкою республіки гумористів.

Багато було балачок про те, як я приймав англійського капіталіста. Про це стало звідкись відомо майже всім, окрім хіба що доцента Крижня, бо він належав до тих людей, які вже тільки випускають з себе інформацію, натомість не вбираючи нічого — така в них переповнена голова. Я навіть маю таку підозру, що коли б доцент Крижень сидів тоді в нас за столом і чув усю оту несерйозну розмову мою з англійцем Енгусом, то й тоді б він лишився непохитним у своїх переконаннях щодо суцільної серйозності для всіх громадян від їхнього народження і до самої смерті.

Ну, та не біда. Світ населений не самими доцентами крижнями. А в нас на заводі був ще товариш Книш, і товариш Книш прочув про мої дипломатично-гумористичні здібності й, не гаючись, прибіг до нашого цеху. Бігати товариш Книш міг куди завгодно й коли завгодно, бо мав ненормований робочий день. Чому ненормований? Та тому, що товариш Книш — директор Палацу культури імені Ілліча, нашого заводського вогнища культури. Відомо ж, що вогнище може горіти лише тоді, коли в нього безперервно підкладають дрова. Отож товариш Книш, вважай, займався тим підкладанням з раннього ранку до пізньої ночі, він так і жив у Палаці культури, тільки вряди-годи вискакував звідти для... і вже тут ніхто йому не міг заборонити, ніхто б не наважився обмежувати його необмеженість, нормувати його ненормованість.

Товариш Книш, як усі занадто віддані своїй справі люди, мав своє хобі: самодіяльність. Складалося враження, що він ладен був би зупинити заводи і заборонити сіяти хліб, аби лиш вивільнити всіх людей для участі в гуртках самодіяльності. У нашому Палаці культури товариш Книш організував стільки гуртків, що вони вже охоплювали, здається, всі відомі людству науки й мистецтва, і тепер час був замахнутися на ще не відомі. Тож коли я побачив товариша Книша коло себе в цеху, не мав

ніяких сумнівів, що зараз почую пропозицію організувати гурток охочих пробратися до центра Землі або видобувати золото з повітря.

— Вітання, вітання, Череда,— закричав товариш Книш досить бадьоро й життєрадісно, як це він завжди вмів,— чули, чули про твої успіхи, просто неподобство, що ти заривав свої таланти в землю, але тепер не дозволимо, годі, талант треба поставити на службу народові.

— Самодіяльність? — спитав я.

— Вгадав,— підтвердив товариш Книш.— Самодіяльність.

— Гурток охочих розшукувати яйця динозаврів у пустині Гобі або Шамо?

— До динозаврів ще не добралися. Хоча... Що таке капіталіст? Для нас це майже як динозаври... Ми повинні зробити надбанням народу твій діалог з капіталістом... Уявляєш? Сценка!.. Це, брат, буде гостріше, ніж у Райкіна! Кишки рвати! Ти виходиш з одного боку, він — з другого. А посередині — стіл...

— Значить, я?

— Так.

— А капіталіст?

— І капіталіст.

— Але хто капіталіст?

— Ну, знайдемо. Тут головна дійова особа ти. А на капіталіста знайдемо якогось хлопця. Можна когось з молодих пожежників.

— Ні,— сказав я,— вже коли вибирати на капіталіста, то бери Токового.

— Токового? — злякався товариш Книш.— Це ти, Череда, не туди загнув. Токовий — керівний склад, а керівництво ми не залучаємо. Вже коли й згоджується хто добровільно, то тільки на позитивних героїв.

— Тоді доцента Крижня.

— Та ти що — здурів? Доцент Крижень — світило, сказати б, а ти його... Такий номер не піде!

— Тоді й зі мною не піде номер,— сказав я товаришеві Книшу,— не полізу я на вашу сцену, не буду розводити балачок з капіталістами, бо вже набалакався у себе вдома, а ти, товаришу Книш, одійди і не заважай мені займатися творчою діяльністю на благо нашого суспільства.

— А в мене, по-твоєму, не творча діяльність на благо? — скипів товариш Книш.

— І в тебе теж, не заперечую, але в мене, мабуть, більш творча.

— Ну, ти ще подумай все-таки, Череда. Я до тебе ще навідаюсь.

Може, товариш Книш і навідувався, але мене вже не застав, бо ми з Шляхтичем поїхали до Києва.

Нас зустрічали. Хто?

На жаль, не моя сестричка Ізольда, бо вона з своїм Віолончелістом перебувала в черговому зарубіжному турне, високо несучи прапор соціалістичного мистецтва, як висловлюються вчені люди.

Нас зустрічали Євген і... Фрусін.

Євген — це ясно, він тепер став киянином і десь там угризався в дипломатичні науки, але як опинився поперед нас Фрусін?

— Не був би я бодай маленьким ученим,— закричав він нам назустріч,— коли б не прискочив хоч на день перед вами! Треба мати дар передбачення!

— Може, хитрощів? — поспитав я беззлобно.

— Передбачення! — замахав руками Гриша.— Бо вчора тут на пероні була ціла академія, були квіти, були промови, а що сьогодні?

Тільки тепер я згадав, що ми прибули на день пізніше, ніж нас запрошувано. Шляхтич сказав, що було б нетактовно приїздити до Києва передчасно, втрачати цілий день, за який все-таки щось можна зробити в себе в цеху, одне слово, Льоня був вірний своєму характерові, а для нього характер — це щось мовби власний бог, чи що, для мене ж богом залишався сам Льоня, збунтуватися через якийсь там зайвий день роботи я не міг, і тільки тепер скумекав, що Шляхтич не квапився до Києва, маючи в себе під боком розквітлу Алю, а от що мав там я, окрім заліза і пісної особи товариша Токового, про це сказати важко.

— Окрім переваг престижево-представницьких, я своїм вчасним приїздом набув ще й переваг чисто побутових,— розбазікував тим часом Фрусін.— У готелі мені надано окремий номер, тоді як для вас спільний. Ну!

Шляхтич сором'язливо усміхався на таке несерйозне Гришине базікання, а я підійшов до Євгена, штовхнув його плечем, одержав здачі, штовхнув ще раз і вже лиш тоді спитав:

— Отже, дали драла і стаємо дипломатами?

— Хто це тобі сказав? — мляво заперечив Євген.— Ти ж знаєш, який з мене дипломат.

— Та хто ж ти? Головний спеціаліст Держплану?

— Готуюсь у політехнічний,— просто сказав Євген.

— Куди?

— В політехнічний. На металознавство.

— Металознавство? А що це таке?

— Ну, металознавство. Буду металознавцем. Ти металороб, а я металознавець. А решта людей — металоїди, тобто металоспоживачі. Розподіл праці.

— Ага, розподіл. Одні булочки роблять, інші їх з'їдають. Дуже красиво.

— Май на увазі,— сказав Євген з серйозністю, яка личила

майбутньому металознавцеві.— Коли б ніхто булочок не їв, то перестали б вирощувати хліб.

— Отож треба дякувати всім з'їдачам хліба і вклонятися до землі тим, хто з'їдає рекордну кількість? Поважаймо з'їдачів? Так?

— Уяви собі,— посміхнувся Євген,— очевидно, в цьому прогрес або ще точніше — життя. Все взаємозв'язане.

— Чорти його бери,— зітхнув я,— ми теж з тобою були взаємозв'язані, а тепер от розскочилися на добрих півтисячі кілометрів, і через що?

Євген злякано замахав руками і навіть спробував затулити мені рота, щоб я не ляпнув імені Алі, бо ж Шляхтич стояв поруч з нами, і хоч Гриша Фрусін щосили турчав йому щось у обидва вуха, але міг би почути й нашу розмову, надто ж про Алю. Ох, ці дівчата, ох, ця любов, про яку я ще не мав повного уявлення, а лиш світилися мені здалеку незабутні сірі очі, загадкові й недосяжні.

— Ну! — вигукнув Фрусін.— Але ми вас зустріли! Як нікого іншого! Зараз побачите!

На привокзальній площі ми побачили тисячну чергу на таксі, нас ошелешило дзвеніння трамваїв, ми мало не потрапили відразу під два тролейбуси, на нас по черзі налітали пасажири майбутні, які ще тільки бігли на поїзди, й пасажири колишні, що вже злізли з поїздів, але ще не могли втишити своїх швидкостей, підлягаючи отому закону Ньютона, який я вже забув. Нарешті Євген і Гриша вивели нас з цього розбурханого моря метушняви й штовханини, ми опинилися на вільному, широкому тротуарі, тепер кипіло, вирувало, шуміло й дзвеніло в нас за спинами, а попереду, причаливши до краю тротуару, мов океанський лайнер, стояв великий чорний лімузин, весь у різнобарвних стрічках і квітах, і шофер усміхався нам здаля, відчиняючи дверцята, так ніби ми були індійські махараджі або хоч члени отої індійської партії, що приїздять до нас у гості, надягаючи для такої оказії з біса симпатичні підштаники.

— Прошу! — закричав Фрусін, показуючи нам на заквітчаний лімузин.

— Це для нас? — не повірив Шляхтич і навіть зупинився від несподіванки.

— Моя ідея, Євгенове виконання! — радісно заверещав Фрусін.— Лімузин з київського Палацу одружень. Ми найняли його на весілля. А що? Хіба весілля важливіше за те, ради чого приїхали сюди ми?! І хіба ми не женихи?

— Взагалі кажучи, я жених,— сказав я Фрусіну,— та й ще дехто тут. Але ж нема наречених. Машина з самими женихами? Хіба це серйозно?

— Митю! — сплеснув долонями Фрусін.— Ти хочеш стати серйозним? Що я чую! Але ж глянь на цю машину. Ти бачив коли-небудь серйознішу машину?

— Ніколи і вовіки-віків не побачу.

— То сідай у неї і будь серйозний.

Власне, хіба я вагався хоч мить? От тільки Шляхтич. Він мовби не наважувався.

— Ну, гаразд, Льоню,— сказав я йому вже з машини,— а коли б тебе обрали президентом? Однаково б довелося їздити в такому лімузині, ще й інколи заквітчаному. Адже могло бути таке?

— Взагалі кажучи, кожен може бути обраний,— посміхнувся Шляхтич і теж поліз у машину.

І ось ми, використовуючи своє право обирати і бути обраними, а також право рано чи пізно одружитися (бо ним скористався тим часом лише Шляхтич), поїхали по Києву в величезному чорному лімузині, в стрічках і квітах, привертаючи до себе всі погляди, приголомшуючи своєю загадковістю всіх, хто нас бачив того дня.

Машина, повна женихів, а нареченої жодної. Власне, наречена в нас була. Нареченою своєю ми назвали Київ. Зроблено було це одностайно.

Ми їхали по вулицях Києва, Київ дивився на нас, ми дивилися на Київ, і видавався він нам у нашій хлоп'ячій захопленості свіжою, здоровою, молодою дівчиною. Якби ми мали ще сякий-такий житейський досвід, то ми б порівняли Київ навіть з молодою жінкою, що розквітла в коханні і, прокинувшись вранці, найперше чує себе щасливою, сильною, доброю і щедрою, як богиня, і роздаровує цю щедрість усім, хто до неї наближається, але ми не могли похвалитися досвідом, тому в голови нам не могло прийти таке. Зате могли ми вигукнути: «Яка там богиня! Які там у дідька боги! Київ — це Київ, і цим сказано все, і до нас, і без нас, і навіки». Не ми вигадали ці слова — їх породило неконтрольоване захоплення.

Ми їздили і їздили своїм лімузином, закупленим Євгеном на цілий день, Київ вливався в нас, мов золота вода, ми були повні київської лагідності, київської музики, ми стали мовби отим суцільним київським співом: «Як тебе не любити, Києве мій». Слова Луценка, музика Шамо.

Сидячи в лімузині, ми, ясна річ, ще не стали читачами газети «Вечірній Київ», але вже солідаризувалися з її наполегливим твердженням про те, що «Київ люди прикрашають», ми пересвідчувалися в цьому знову й знову, бо коли сам Київ уявлявся нам нареченою, так би мовити, символічною, то наречених справжніх, живих і прекрасних, тут налічувалося, мабуть, не менше як півмільйона, мабуть, таких дівчат ніде в світі не побачиш, як у Києві, коло кожної нам хотілося зупинитися, і стримували нас тільки вуличні знаки, порозвішувані на київських вулицях так само рясно, як квіти на нашій машині. Стоянка заборонена. Зупинка заборонена. Проїзд заборонено. В'їзд заборонено. Ну, і, ясна річ, звукові сигнали теж заборонені якнайсуво-

ріше — не свиснеш, не гукнеш, не подаси голосу машинного, щоб привернути до себе увагу.

А дівчата ж прекрасні, мов Київ, і Київ прекрасний, мов усі його дівчата, взяті разом. Якби я був серйозний, як доцент Крижень, я б, може, тільки тоді розповів про це місто, а так доведеться обмежитися отими словами досвідченого чоловіка, які я навів не тому, що вважаю їх єдино можливими, а просто за браком інших.

Потім ми їли київські котлети, пили київську мінеральну воду, мріяли про коньяк «Київ», мали намір повезти додому київський торт у дарунок, я придбав собі фотоапарат «Київ», щоб...

Але про що це я? Розбалакую про якісь торти та про мінеральну воду.

Дрібно й негідно.

Бо...

«Нині Київ є важливим політичним, адміністративним та культурним центром країни. Він переживає свою другу молодість — впорядковуються та розширюються його межі. І все це потрібно відобразити в новому гербі. Наприкінці минулого року новий герб Києва було затверджено. Як і в колишніх, кожен елемент нового герба сповнений символіки. На червоно-лазурному полі, яке відтворює кольори Державного прапора УРСР, зображені срібний лук — символ героїчного минулого, і золота, виконана в традиціях народно-декоративного мистецтва гілка каштана, вона уособлює вічну молодість і могутній розквіт України. Срібний щит зверху увінчують Серп і Молот — символ влади трудящих, а знизу — нагорода місту-герою — Золота Зірка».

Так написано в одній київській газеті, але й не про газету та про герб треба. А про віщо ж?

Треба про гори. І не про київські, бо в Києві не гори, а тільки пагорби, і такі вони чарівливо-зелені й ласкаві, що називатися б мали якось інакше: узвишшя, вознесення, зеленогір'я.

А мені треба про безжально суворі гори, з неприступністю, з крижаними вітрами, з несподіванками, з неможливістю відступу. Тільки вище й вище, і не маєш часу на здивування, не маєш права на знесилення й вичерпаність, і перепочинку не маєш, бо треба вище й вище, і тільки на вершинах досягнеш того, що прагнув, тільки там оглянеш свій світ, почуєш музику вічності, яку повинен почути кожен з нас бодай раз у житті.

Я ніколи не думав про гори. Наше місто в степу, на рівнині, життя моє теж, як видавалося мені, досі пролягало по рівному, все було просто, звичайно, життя усміхалося мені навіть у найгіркіші хвилини, навіть коли вдарився боляче тоді в лісі, життя засяяло для мене незабутньо-сірими очима, виснажливі дні й ночі змагань з металом якось забулися, вони відходили від нас одразу, може, тому, що мали поступатися місцем новим дням і ночам, ще виснажливішим, але й радіснішим водночас, в тій

тривалій нашій боротьбі з металом було безліч несподіванок, тоді і вони були суворі й безжальні, тоді й зневіра могла пробратися в душу, але ми не відступили, Шляхтич не дав нам відступити, самі не відаючи, ми йшли тоді до вершини, але недосвідченість наша завадила нам розглянутися довкіл, а може, просто молодеча легковажність, іронічність, занадто розвинене почуття гумору (національна риса, ще від запорозьких козаків!) стали на заваді по-справжньому оцінити ті зусилля, які поцінували інші.

І ось тільки тут, у Києві, йдучи з готелю до святкового залу, де президент Академії наук мав вручати нам медалі лауреатів, я зненацька мовби заново повторював дивно важкий і водночас запаморочливо солодкий шлях до вершини, і, може, вперше в житті я став серйозний, такий серйозний, що сам доцент Крижень позаздрив би мені в силі цього почуття.

Від готелю до залу треба було лише перейти вулицю, але якось воно, як усе в Києві, складалося несподівано і незвичайно, та вулиця була чомусь глибока-глибока, мов кам'яниста ущелина, ми довго спускалися в неї з готелю, потім дерлися по нескінченних східцях поміж сірого каміння, кам'яні брили затискували нас дужче й дужче, а ми все одно пробиралися крізь них вище й вище, десь мовби мали перепочинок, а може, й не мали, бо не любили перепочинків, потім був зал, який теж видавався нам шляхом угору, там теж доводилося долати височінь, ми підіймалися й там, вище й вище, ми були всі разом, як і тоді в цеху впродовж довгих місяців, коли долали невіру, підозріливість, перешкоди, невідомість, сцена палацу була для нас такою самою вершиною, як той день, коли ми досягли успіху і стали над металом, над його податливістю й слухняністю. Президент, сяючи розумним, лобатим обличчям, вручав нам дипломи і приколював кожному на груди золоті медалі з вічно-мудрим профілем Леніна, а ми ще й досі не спам'яталися після нашого нескінченного сходження нагору, ми ще, здавалося мені, йшли вище й вище, нам забивало віддих, нам хотілося кричати, співати, і... плакати, і сказати всьому світові таке:

«Ось ми тут стоїмо від імені шістдесяти мільйонів радянського робітництва, а також від імені п'ятсот сорока мільйонів робітників цілого світу, ми йшли сюди довго, кожен з нас іде цим шляхом, дехто, може, витрачає ціле життя, та й повинен витратити ціле життя, щоб дійти до Леніна і стояти поруч з Леніним! Ми вміємо працювати, ми любимо працювати, ми живемо працею, ми усвідомили державність нашої роботи, наших зусиль, в наших руках відродження людства, ми не тимчасові на землі, не ситуаційне утворення, не мимойдучість,— ми вічні, як вічне прагнення людства до волі, справедливості, щастя й краси!»

Мабуть, я щось таке й сказав у ту найурочистішу хвилину мого життя, бо навіть стриманий Льоня Шляхтич обіймав мене

і хвалив за ораторський хист, сам же я нічого не чув: ні свого голосу, ні чужих голосів,— я стояв на величезній сцені величезного палацу, довкола були тисячі людей, сяяли мені тисячі очей крізь радісні сльози чи то мої, чи то з тих очей, я нічого не міг зрозуміти, я стояв і плакав, мов дитина.

Спам'ятався я лише згодом, далеко від того високого залу. Тут були столи літерою П, святковий гамір, жіноцтво, урочисті гості, нас водили уздовж столів, розсміяні жінки хотіли неодмінно поцілуватися з кожним із нас, їх не відлякував навіть настовбурчений чуб Гриші Фрусіна (йому хтось зробив комплімент, що його чуб нагадує чуб співака Кобзона, і Гриша дуже пишався своєю схожістю з такою знаменитістю!), а на закінчення вечора, а може, то було ще й не закінчення, але, мабуть, найвища точка того лауреатського балу, сам президент академії вийшов у супроводі двох чи не найвродливіших дівчат Києва, і ті дівчата несли величезний вінок, сплетений із свіжих лаврів. Шляхтич і Фрусін вчасно відступилися од вінка, і вийшло, що брати його доводилося нам з Євгеном. Ми стояли геть розгублені й зніяковілі, ми не могли простягти руки, хоч як заохотливо всміхався до нас президент, тоді збоку підійшов Шляхтич і тихо сказав:

— Беріть, беріть, це треба брати...

Ми взяли вінок і... поставили його, прихиливши до столу. Тоді президент зморгнув дівчатам, і ті вхопили вінок і наділи його обом нам з Євгеном, збратавши нас зеленою цією пишнотою, а потім кожна з ходу поцілувала кожного з нас у щоку, але невдячнішого матеріалу для поцілунків годі було й шукати,— в своїй отетерілості й здерев'янілості ми з Євгеном тої миті перевершували все відоме на світі,— от що означає, коли з дитинства звик до лаврів тільки в супі й ніколи в гадці не мав бути увінчаний ними!

Все-таки ми пережили й ці хвилини, і як тільки вдалося влучити відповідну мить, я шепнув Євгенові на вухо:

— Давай дамо дьору!

— Незручно ж...

— А ми непомітно...

І тут ми довели свою цілковиту недосвідченість. Бо коли хочеш бути непомітним, то не намагайся відводити погляд, помилково вважаючи, що коли ти не бачиш нікого, то й тебе ніхто не побачить. Навпаки! Треба їсти очима всіх, треба примушувати інших відводити очі,— тоді сам станеш невидимим! Але ж ми з Євгеном, як справедливо казав Чемерис, були молоді. Ми навшпиньках, ховаючи очі, пробиралися крізь розвеселених, розтанцьованих людей, ми гадали, що нас ніхто не помічає, ми тихцем утікали з цієї урочистості, а коло самих дверей нас наздогнали ті самі вродливі дівчата з тим самим вінком і так само вправно побратали нас ним, і вже аж тоді жартівливо виштовхали нас геть.

Мабуть, у нас був вельми смішний вигляд, коли ми опівночі опинилися на Хрещатику з величезним лавровим вінком у руках, щастя, що на ту пору майже не було на вулиці перехожих, а ще йшов дощ. Ми побігли по Хрещатику, розбризкуючи калюжі, не помічаючи дощу, вінок ми чесно несли вдвох, аби не дощ, то, може б, ми стали й трохи посперечалися, кому його забирати до себе додому, але було не до суперечок, ми дружно бігли до мого готелю і, лише коли почали підніматися по нескінченних східцях і вимушені були сповільнити свій біг, здогадалися наставити над собою вінок, захищаючись від холодних патьоків, точніше, намагаючись захиститися, бо з вінка нам дзюркотіло просто за комір, я відчував, як втрачає свої вишукані форми мій святковий костюм, але що міг удіяти!

— Капає! — хапливо промовив Євген.— Ну й капотить!

— Просто хлющить! — додав я.— Непросто носити лаври, Гене!

— Але ти повинен повезти цей вінок для наших.

— Ну, ясно. Вони там припинили роботу, сидять на вокзалі, виглядають, чи я привезу їм вінок.

— Тут буде по листочку для всіх трьох тисяч робітників нашого цеху,— провадив своє Ген.

— Я до ранку перелічуватиму всі листочки, щоб усім вистачило,— пообіцяв я.

Нарешті Євгенові хлюпнуло з вінка так щедро, що до нього теж повернулося почуття гумору, він штовхнув мене в плече вільною рукою, сказав з жалем:

— А все-таки я заздрю тобі, Митю! Ти знов повернешся в наше залізне місто.

— Намагаюся тебе зрозуміти, хоч ще й не можу. Ти скрізь був перший, у всьому намагався мене випередити, і до заліза ти прийшов перший, і перейшов до любові теж перший, хоч і не зовсім удало. Але зате маєш досвід, якого мені ще бракує. Отож пробую тебе зрозуміти і, може, хочу зрозуміти, Гене.

— Ти ж маєш свої Сірі очі,— нагадав Євген.— Чи вже забув? Я не забув, пам'ятаю.

— Ну, ні,— сказав я, намагаючись бути бадьорим,— скажемо просто й без претензій: людство пам'ятає!

Ми розійшлися тільки до завтра.

Можна сказати, що я не спав тої ночі, і не тому, що перелічував листя на вінку, щоб уранці повідомити, чи вистачить усім у цеху, включно з Токовим,— не спав я через незвичні свої сльози на високій сцені мого життя, я хвилювався далі, зрозумійте це до кінця: Дмитро Череда хвилювався!

Це звучить, може, трохи смішно, але це правда. А ще, правда: я думав про свої Сірі очі, про ті радісно-сірі, як ранній передсвіток теплого літа, дівочі очі, які схилялися наді мною в далекій лісовій хатині після мого негеройського польоту з

танка. І ось тут я відчував, що наблизився до Сірих очей, що вони десь поруч, треба лиш спромогтися на невелике зусилля і... Тоді добра моя бабуся-доглядальниця сказала, що онука її на текстильному комбінаті. Сірі очі й текстильний комбінат! Десять тисяч незаміжніх дівчат, і лиш одна з них з незабутньо сірими очима. Замало прикмет вже й тоді, коли ти дійсний член телевізійного клубу кіномандрівників, що його очолює режисер Шнейдеров. Я навіть не знав, де той комбінат: у Києві, в Чернігові чи аж у Херсоні!

Але ж молодість!

Читайте газети, і ви довідаєтеся, що в Києві, у Дарниці, аж два комбінати. Шовковий і штучного волокна. Не будемо прискіпливими і не станемо завчасно одних дівчат з одного комбінату розхвалювати за шовковість, а іншим докоряти за штучність. Сірі очі можуть бути і там, і там!

Я не чекав, поки висохне мій грандіозно сконструйований Іром Леоновичем костюм, начепив собі на шию фотоапарат «Київ», хоч ще й не знав, де в ньому й що натискувати, щоб знімало, вийшов з готелю, пірнув у київське метро з таким виглядом, ніби з дитинства те й робив, що їздив у метро, і випірнув аж на станції з радісною назвою: «Комсомольська».

Проблеми — куди йти? — не було. Вперед і прямо! Не турбувало мене також, до якого з комбінатів потраплю. Проте не знав, де шукати і чи взагалі тут треба шукати. Але: шукаєш — знайдеш. Побачив по той бік шосе пряму алею, яка вела, видимо, до якогось із комбінатів. Алея мені припала до смаку, бо нагадала чимось нашу заводську,— отож і попростував туди без сумнівів і вагань, не маючи «зерна неправди за собою». Вирядився на свої пошуки я досить-таки рано, людей у алеї ще не зустрічалося, але, як розповідав по телевізору один чоловік, повернувшись з дружньої країни, «радісне враження викликала наявність лозунгів і транспарантів». Розміри моєї розгубленості можна уявити вже хоча б з того, що не запам'ятав я там жодного лозунга і не дібрав, що понаписувано на транспарантах. Зате відразу помітив химерну споруду, яка вивищувалася трохи осторонь від головного входу. Це була штуковина з модних тепер струганих паличок, якими оббивають навіщось стіни в магазинах, кафе, конторах, взагалі скрізь, де буває безліч людей і де існують найсприятливіші умови для накопичення порохняви. Видимо, палички мають слугувати таким собі сучасним пилозбірником. Пилу на них справді невдовзі збирається стільки, що собаки чхають, тому й прозвали ми з хлопцями такий стиль «собачим модерном». Але тут я відразу належно поцінував доцільність паличкової структури! Бо з отих, здавалося б, смішних і недоречних паличок споруджена була заводська Дошка пошани, і споруда вдалася на славу! На прозорій, ребристій, вигинистій якійсь мовби стіні в мальовничому безладі розмістилися великі фотографічні портрети кращих людей комбінату,

і то таки були кращі люди з усіх поглядів, чорти його бери! Гарні, вродливі, гожі, славні, ловкі, красиві дівочі лиця мовби злітали на тебе звідусюди, і ти летів разом з ними в найвищі підхмар'я захоплень і, забуваючи про свій православний атеїзм, як казав драматург Корнійчук, починав вірити в існування ангелів, архангелів і небесних вертоградів та райських кущів. Може, там налічувалося сто, може, двісті кращих, і всі — дівчата! Чудо? Згоден: чудо. Але ще більше чудо ждало мене в нижньому куті споруди, воно тулилося там ніби й непомітне, але насправді найпоказніше і найпримітніше. Звідти, сяючи яскравіше за всі зорі світу, дивилися на мене мої Сірі очі! Товаришу Череда, ви народилися в сорочці, хоч це й буржуазний забобон посилатися на цю породільську сорочку. Вам щастило все життя, загалом кажучи, а нині щастило просто катастрофічно. З мільйонів можливих шансів ви зуміли спобігти саме той, що його ждало людство для здійснення вашого щастя, і тепер, як зазначається завжди в газетах, завдання полягало в тому, щоб не випустити з рук нагоди.

Я кинувся до її портрета, завдяки належному рівню своєї грамотності вмить довідався, що зветься вона Марією, довідався також про її прізвище,— не знати лише, дівоче чи вже прибране, тоді пометався безладно туди й сюди, пробуючи зметикувати, як вестися далі, але нічого путнього не вигадав, мабуть, через абсолютну недосвідченість. Та хотів би я бачити на своєму місці досвідченого чоловіка!

Що робити? Ждати, коли почнуть іти на зміну, зазирати в тисячі облич, щоб знайти Марію з сірими очима? Занадто безглуздо, знайшовши, шукати знову. Довідатися в відділі кадрів, де Марія працює, і піти в цех? Легко уявити, як подивляться в цеху на типа, що заважає людям працювати, носячись із своєю любов'ю, мов дурень з писаною торбою.

Отже, товаришу Череда, гнати трубу, виходить, набагато простіше, ніж переходити до любові, ще тільки приміряючись ступити перший крок. У трубах все залізно точно, все прямолінійно, там і труднощі, здається, прямолінійні, бо знаєш, що має бути вкінці, а тут суцільна заплутаність, невизначеність, невідомість, від яких одразу ладен упасти в розпач. «Мы странно встретились и странно разойдемся». Так, так. А коли ще й не стрілися? І не знаємо, як це зробити? І одна з договірних сторін, звана Марією, для прикладу, й гадки не має про існування другої сторони, званої в побуті Митьком Чередою. Що тоді? І як? Тут не зарадив би, мабуть, сам Гриша Фрусін, хоч скільки б заганяв пальці в свій дротяний чуб. Шляхтич у таких справах зовсім не порадник, Євген, коли йдеться про дівчат,— суцільна нерішучість, або ж вайло, як це він блискуче довів на прикладі з Алею. Хто б мені допоміг, так це Зізі, але ж вона за півтисячі кілометрів звідси! Хіба що викликати? Ну, вона б попознущалася з мене!

Ну, коли так, тоді скористаймося з досягнень цивілізації і суцільної пронумерованості сучасних громадян! Раз Марія працює на комбінаті, раз вона тут відома людина, то чому б так само не бути їй відомою в міському довідковому бюро? Рік народження? Це найпростіше. Скинемо з моїх років три-чотири і одержимо Маріїн вік. Як пояснити свої метання Шляхтичу? Напишу записку, що поїхав до родичів. Учора моєї сестрички ще не було, а сьогодні ж вона могла повернутися з турне по закордонах і принести додому прапор соціалістичного мистецтва.

Так я знову прокатався в метро, опинився в центрі Києва, забіг до готелю, щоб залишити записку Шляхтичу, переснідав у кафе і пішов шукати міськдовідку, маючи намір пробайдикувати потім до кінця робочого дня і відвідати Марію в неї вдома. До готелю більше не повертався, бо що мав там робити? Доглядати за вінком? Але ж лаври не в'януть.

Адресу Маріїну добув легко й швидко, не можу сказати, що так само швидко минули для мене ті години, які Марія працювала на комбінаті. Я тинявся по Києву вже без учорашньої зачарованості, тепер мене осявав не Київ, осявали мене Сірі очі, а ще — лякали!

Нетерплячка била мене стоударно й тисячоударно, коли я опинився в районі нових дев'ятиповерхових будинків, облицьованих гарною світлою плиткою, з яскравими різнобарвними балконами: червоними, зеленими, жовтими. Будинки стояли на піску, були ще зовсім нові, на піску не встигли вирости навіть кущики трави, зате вже пообростали балкони й стіни самих будинків, де кожен з мешканців намагався застосувати свої творчі зусилля, використовуючи конституційну недоторканність власного житла. Найбільше на балконах було квітів, бо в Києві, здається, люди без квітів взагалі не уявляють життя. Дехто встиг завести на балконах виноград, у декого були вже справжні зелені джунглі, ще інші спорудили на базі балконів барвисті хатки, а хто не спромігся ні на джунглі, ні на добудову, але однаково вважав, що, наприклад, розвішування на балконах випраної білизни слід розглядати лише як явище тимчасове, а дбати слід про постійно діючі прикраси, той теж робив свій внесок у загальну справу: в'ялив на балконі низки риби, чіпляв проти сонця гірлянди червоного перцю, вішав на стінах сині й чорні розкладушки, а один винахідливий чоловік примудрився почепити на стіні коло балконних дверей величезний цинковий таз, який так сяяв, немов небачених розмірів родинний герб.

Я стояв і дивився на той круглий цинковий герб, втупився в нього, мов відома свійська тварина в нові ворота, не міг одірвати погляду, може, через те, що таз обурливо порушував архітектурну цілісність нової забудови, а в мені підсвідомо пробуджувався, скажімо, майбутній комунальний діяч, можливо, депутат міськради або й сам голова, бо ж «молодым у нас

везде дорога», як бачите, до чого може довести споглядання простого цинкового таза, тільки відповідно почепленого. Аж згодом я збагнув, чого стовбичу перед будинком, прикрашеним цинковим символом родинності; це був саме той будинок, де жила Марія і куди я мав тепер зайти, щоб бачити свої Сірі очі!

Тут уже не буде мови про вершини і про труднощі сходжень. Мене вимчав на сьомий поверх автоматичний ліфт, число «сім» обіцяло щастя, бо сім по сім буде сорок дев'ять, а коли сорок дев'ять розділити на два, то вийде двадцять чотири з половиною, а двадцять чотири з половиною — це майже мій вік, все збігається, все прекрасно! «Мы странно встретились». Але не розійдемось.

Я дренькнув дзвінком, вхопився за фотоапарат, бо за серце хапатися в моєму віці якось не випадає, двері відчинилися, і в дверях... Ні, не Сірі очі побачив я, і не Марію, і не дівчину з мрії, а стояв там невисокий чорнявий чоловік, молодий ще, може, навіть молодший за мене, але вже чоловік, глава сімейства, хазяїн, самостійна одиниця, громадянин і трудівник, про що свідчила його розстебнута картата сорочка з запахами мастила, міцна засмагла шия, міцні, мабуть, так само мозолясті, як і в мене, руки. За чоловіковими плечима була квартира, дві чи три кімнати, звідти чулося хлюпання води і басовите ревіння в два голоси, може, це й не квартира, а чоловічий гуртожиток.

— Пробачте,— сказав я,— але...

Це називається: знайшов свої Сірі очі. Міг би й не знаходити. В моєму мозку промайнуло принаймні мільйонів сто найрізноманітніших припущень. Лічильна машина могла б в цю мить позаздрити моїй голові, бо машині й не снилося те, що уявив я за час, поки ми з власником картатої розхристаної сорочки вивчали один одного.

— Пробачаю,— відповів він нарешті,— хіба що?

— Та нічого.

— А все-таки?

У кімнатах хлюпотіло водою ще дужче, і басове ревіння переходило іноді на звиск. Діти! Та ще й не одне! Чоловік і двоє чи троє дітей у квартирі. Плюс наше цілковите незнайомство. Ну, ситуація. Але й відступати я не міг.

— Ти що? — спитав він.— До мене?

— Та ні.

Він озирнувся трохи розгублено. Не до немовлят же прийшов цей дядя з фотоапаратом. Я не був схожий на вихователя дитсадка. Там поки що вихователькі.

— То до кого ж?

— Я...— фотоапарат і далі слугував мені замість серця,— у мене... я з редакції... Це у вас на балконі висить великий цинковий таз?

— Тазок?

— Так.

— У нас. А що? Не можна?

— Ні, ні. Просто я хотів подивитися. Може, сфотографувати... У нас...

— Маню! — покликав чоловік.— Маню, тут ось якийсь чудик хоче наш тазок фотографувати.

Хлюпотіння урвалося, припинилося також басовите ревіння, з кімнат вийшла жіноча постать, тут було раз ступнути — і вже коло порога, але мені видалося, ніби коридор вмить розсунувся до безмежності, постать і наближалася, і водночас мовби стояла на місці, окрім того, я не міг роздивитися її, бо мені заважав чоловік у картатій сорочці, який і далі стояв переді мною, не здогадуючись запросити мене до помешкання, а ще: він, виявляється, нестерпно вимахував руками, супроводжував маханням кожне своє слово і навіть невисловлені думки. Це був і не чоловік, а просто вітряк, я не помічав його паскудної звички до часу, але тепер готовий був прив'язати йому руки до тулуба, я зненавидів його за оте дурнувате махання, мені в очах двоїлося й троїлося від цього, я ніяк не міг розгледіти молоду жінку, що наближалася до нас, я так і не розгледів її остаточно, але побачив очі, впізнав їх, це були вони, на мене дивилися мої Сірі очі!

— Ви... справді хочете фотографувати?

Вона була невисока, зграбна, білява, саме така завжди уявлялася мені, а очі здалися ще прекраснішими, ще виразнішими, ще розіскренішими, ніж у моїй мрії, я геть спантеличився, мову мені відібрало, я тільки хитнув головою та дужче стиснув свій фотоапарат, за який тепер тримався, мов потопаючий за соломину.

— Та ви ж заходьте,— запросила вона,— Грицю, зійди з дороги і не махай руками. Проведи чоловіка на балкон. Бо я повинна докупати хлопців. У нас два хлопці,— пояснила вона мені.— Близнюки. А вередливі, як їхній батько.

— Дають жизні нам обом,— замахав руками Гриць,— удень ревуть басами, а вночі дискантами. А тобі справді тазок наш сподобався? В нас ще й виварка цинкова є.

Тут я, видно, від злості на його розмахування руками здобувся на слово і сказав услід Марії, яка йшла докупувати своїх хлопців:

— Не так і тазок, як... В мене завдання познайомитися з вами, Маріє... Та я трохи вже знайомий...

Вона, мабуть, не почула, бо знову заходилася з хлопцями, а для її чоловіка моє повідомлення особливої цікавості не становило.

— В цеху в неї, мабуть, вже був? — сказав він.— Цех у кожного є. А от тазок — ні. Це я купив, сам його на балконі присобачив. Ніхто б не докумекав, правда ж, ніхто?

— Та ніхто,— мляво згодився я,— це й привернуло мою увагу. Я навіть не знав, що саме у вас цей тазок...

Тут Марія покликала чоловіка, щоб допоміг їй, і вони вдвох винесли з ванної закутаних і втихомирених своїх хлопчаків, одного несла Марія, другого Гриць, який примудрився розмахувати руками, навіть тримаючи дитину, це вже було цілковите безглуздя, дитина мала б запротестувати у свій спосіб проти такого батькового поводження, але, мабуть, їй подобалося балансування на грані небезпеки, може, це вже ріс майбутній космонавт, а тільки воно мовчало і ще й прилаштовувалося дивитися на мене крізь усі оті розмахування, і очі в хлопчика були так само сірі, як у матері. У другого хлопчика теж були сірі очі, від батька ці діти, здається, не перейняли нічого.

— Чула? — сказав Гриць до дружини.— Кореспондент каже, що був у тебе вже.

— В нашому цеху були? — спокійно спитала вона.

Я почав молоти щось про редакцію, про те, що «Київ люди прикрашають», про київський процент, потім навертав на ліси, на хатинку посеред лісів, на бабусю і її онуку, а потім змальовував епізод з танкістом, майже бойовий епізод... Марія нічого не могла збагнути... Може, вона й пам'ятала того невдалого танкіста, що вилетів з танка й врізався в землю, але коли ж те було? Та й не могла вона якось зв'язати того безпомічного хлопця з довготелесим кореспондентом-самозванцем, що заявився в її квартиру і меле про що завгодно, а потім ще й починає — при чоловікові! — мало не домовлятися про побачення на завтра, тільки й того, що зв'язує побачення з комбінатом чи то для маскування, чи й справді маючи намір зустрітися з нею на роботі.

Зате Грицеві я сподобався.

— Та ти заходь просто до нас додому ще й завтра, коли треба,— замахав він руками.— Сьогодні ми не готовилися, не знали ж нічого. А завтра хлопці зберуться, щось сообразимо. Апарата теж не забудь. Марію там на робочому місці можеш зняти, а може, й тут щось клацнеш. Знімки в тебе здорово виходять. Я тепер тебе згадав. Ти ж у «Комсомолці» друкуєшся. Лауреат? Точно? Прізвища я твого, ясно, не запам'ятав, бо прізвищ багато на світі, нащо ними голову забивати, але знімки — здорово! І правильно тобі лауреата дали. Воно, може, за знімки лауреата давати й жирнувато, але тобі — правильно! Ото тільки те, що ти підписуєш під своїми знімками,— зайве. Ніхто не читає. Чудики читають, а нормальні — ніколи! Зате знімки в тебе клас! Одне слово, давай завтра заходь!

Гриць торохтів і розмахував руками, а я дивився на Марію, і вона дивилася на мене своїми єдино сірими очима, і видно було по її очах, що здогадується вона, хто я і чого прибрів до їхньої оселі, здогадується і докоряє безмовно й гірко. Де був? Чому так довго барився? Адже час летить нестримно. Дні, місяці, роки. Хіба можна втрачати бодай мить?

Що я міг їй відповісти? Безмовно, але відповісти. Що зма-

гався з вічністю? Але це треба пояснювати докладніше. А для пояснень потрібен час. Всі ж ми сподіваємося знайти час, якого не стачає сьогодні, бодай завтра.

— До завтрього,— сказав я,— до завтрього!

Людство намагається здолати свою недосвідченість ось уже протягом кількох тисяч років, але, як мені відомо, ще не здолало. То чи слід дивуватися з моєї наївності, коли я через цілковитий брак досвіду в справах кохання сподівався все вирішити за один день?

Не поміг мені день, не поміг і цілий тиждень, Шляхтич повернувся додому сам, Гриша Фрусін теж поїхав догризати граніти науки, а я закружляв у мертвому колі захопленості Сірими очима, хоч ішлося вже тут не про мою захопленість, а про рятування ближнього свого. Знову ж таки відомо, що людину легко врятувати від бурі та грому і навіть од лихої долі, а від людини — не завжди легко.

Я розумів, що не можу гаяти часу, тому відразу, як тільки зустрівся з Марією віч-на-віч, виклав їй усе: і про танковий вимарш у далеких лісах, і про свій невдалий політ з башти танка, і про бабусину хатину, і про Сірі очі, тобто Маріїні очі, мрією про які жив ось скільки років.

Марія нічого не відповіла мені, тільки зітхнула.

— Ти щаслива?— спитав я.

Вона знову мовчки зітхнула.

— Я розумію: в тебе чоловік, діти... А в мене сама тільки мрія... Мрія-Марія... Звучить заманливо, але... Я вівся, мов останній бевзь... Вважав, що повинен ствердитися на землі... А ствердитися для такого хлопця, як я, чим можна? Ось.— І я показав їй свої руки. Навряд чи відрізнялися вони чимось од рук її Гриця. Вона мовби вгадала мою думку й задумливо промовила:

— У тебе руки спокійні, а він — розмахує... Без кінця махає руками... Збожеволіти можна.

— Маріє! — вигукнув я, ловлячи в її словах якусь надію для себе.— Маріє, що я можу для тебе зробити?

Вона знову мовчки зітхнула, і я теж зітхнув, хоч, здається, ще ніколи не займався таким видом спорту.

— Вже час забирати дітей з ясел,— сказала вона.

— Я допоможу тобі.

— Не треба.

— Він тобі помагає?

— Ні, він ніколи...

Так, суду ясно. Її чоловік вміє тільки розмахувати руками, але пальцем не кивне, щоб допомогти в чомусь дружині.

— Я обіцяв йому, що прийду до вас сьогодні. Може, не треба?

— Мабуть, краще не треба.

— А ти скажеш, що мене відкликала редакція?

— Що-небудь скажу.

Це вже була маленька змова, сепаратний пакт, він уже був скріплений спільною таємницею, лишалося тільки ратифікувати його, для чого потрібна була принаймні ще одна зустріч на вищому рівні.

— Я зможу тебе побачити ще й завтра, Маріє?

— Ну, коли наполягаєш...

Так ми зустрічалися ще день, і два, і три... І тут я нарешті довідався, про що можуть говорити закохані. Тобто говорив здебільшого я, Марія мовчала або ж відбувалася коротким: «Ти нічого ще не розумієш, Митю». Могла б зайвий раз і не нагадувати про мою недосвідченість.

— Ну, так,— згоджувався без заперечень я,— багатьох речей справді я ще не знаю і не розумію, але... Мені здається, навіть малі діти виразно бачать, коли людина щаслива, а коли ні.

Змова наша щодень набирала сили, вже й Марія, відпросившись з роботи, прилучилася до мене в моєму байдикуванні, ми вдвох тинялися по Києву, вибираючи наймальовничіші закутки цього міста, створеного самою природою для закоханих і замріяних, між нами не було нічого, навіть поцілунку не було, але чим далі, тим ясніше обом ставало, що з'єднані ми давньою мрією, початок якої в далекій лісовій хатині, мрія жила в нас, і хоч ми й відступилися від неї, тепер готові пожертвувати всім, аби тільки повернути її знову. Бо що людина без мрії?

Марія-мрія, мрія-Марія, я ставав безнадійно захопленим, в голові мені витанцьовувало щось геть ошаліле, в такому стані людина ладна наробити будь-яких дурниць, а може, й речей, неймовірних по сміливості та благородству.

— Ми повинні поїхати звідси! — наполягав я.— Рвонемо якнайдалі!

— Куди ж? — питала Марія трохи насмішкувато, бо вона й далі вважала мене зовсім недосвідченим.

— Ну, хіба я знаю... На сибірські ріки, на Хантайку, на Індигірку, в Талнах... Будувати гідростанції у вічній мерзлоті, добувати золото, алмази, мідь...

— В мене діти...

— Заберемо дітей! Вони твої! Обидва — вилита мати. Від батька нічого. Я усиновлю. Всі так роблять... Ми житимемо в тундрі, хлопці виростуть там міцними, витривалими... Це будуть справжні хлопці!.. І ми будемо справжні люди з справжнім коханням, бо тільки в тундрі... Та що слова? Є пісня про тундру, її співає щотижня по телевізору Юрій Гуляєв, щоправда, він у тундру не квапиться, надає перевагу Києву, але про тундру в нього виходить просто здорово. Тундра біла, тундра безкрая, тундра сувора, міцно заснула вона. В тундрі морози, в тундрі завії, в тундрі метілі, спить і не чує вона. В тундрі ночі, в тундрі тіні, в тундрі зорі — спить і не бачить вона. Іскри із серця,

промінь з усмішки, краплю кохання, тундро, дарую тобі. Тундра проснулась, тундра озвалась: «Навіки твоя! Навіки твоя! Навіки твоя!» Слова Коломійця. Музика Шамо.

— Це ж пісня. Аби ж усе було, як у піснях!

— Ага, пісня. А тобі треба насправді? Будь ласка, все маємо. Ось тобі лист до редакції, надрукований у молодіжній газеті. В мене все є. Не думай, що я ляпаю язиком, аби ляпати! Ось, можеш прочитати. Так і називається «Один день у тундрі». Свідчення очевидця. Але ж якого очевидця! Не такого, як ми з тобою. Не молодого, в якого все попереду. Та ліпше прочитати. Ось, будь ласка. «Багато бачив я за 65 років свого життя. Був на Півдні, був на Сході, а ось під старість захотілося мені побувати в далекій тундрі. До речі, професія є — тесля.

Заходжу я в контору Сайдинської ГРП на станції Сайда і питаю, чи є в них робота. Ви, кажу, скажіть мені відразу — приймете теслею чи ні? А то можу відстати від поїзда, адже їду до іншої станції, в мене пропаде квиток! Подивився інженер мою трудову, взяв папірець, черкнув кілька слів і послав до амбулаторії. Лікар,— хоч я сказав йому, що здоровий,— однаково примусив мене роздягтися і тільки після огляду дав папірця.

Як я зрадів, навіть помолодшав! Заходжу на склад, одержую нову ватяну куртку, новий брезентовий костюм, гумові чоботи, а від іншого спецодягу відмовився: у мене був свій. Одержав інструмент. А транспорт уже готовий. Їду на всюдиході, та ще на новенькім. Душа ніби в рай летить. Хоч куди погляну, сніг усякими фігурами лежить. Горе, думаю, що не художник, а то намалював би картину, якій ціни не було б. Якось мало в промивину не попали. Скільки мені доводилося зазирати смерті в очі: хлопцем — у громадянську, дорослим — у Вітчизняну. Але смерть боялася мене,— і тут вона, видно, злякалася зі мною зчепитися. А все ж... Пропав би Омеляненко ні за понюшку табаку.

Словом, їдемо далі по горах і перевалах. Олені пасуться тучами. Потім з'явилися білі дикі куріпки. Такі великі табуни, що навіть під всюдихід попадали: не встигали з-під снігу випурхувати. Я думав, що тундра пусте місце, а побачив інше:

Нарешті приїхали. Стоїть кілька вагончиків. Інженер цікавиться, чи я не замерз. А я виріс і жив 60 років рівно в холоднім краю, на Південь попав, коли перейшов на пенсію. Так що морозу поки що не боюся. Уже 12-та година ночі, але ще світло. Сонце тут — з квітня по грудень не заходить. Мені відразу визначили місце.

Прекрасна тундра: світло, й спати не хочеться. Лежу і мрію. Входить тут інженер і потихеньку питає: «Дідусю, ви не спите? Люди в нас приготувалися їхати за вугіллям, а сани несправні». Я йому відповідаю: «Раз треба, яка може бути мова. Найдемо час, коли можна буде відпочити».

Дали мені гвіздки, дошки, і став я трудиться. Чом же й не попрацювати? Світло, тихо, мороз невеликий. «Навіть краще,— подумав я,— працювати теслею в таких умовах, аніж у спеку».

Полагодив сани. Люди поїхали по вугілля, а я пішов у вагончик. Підкинув вугілля в грубку. Всі сплять, і я заснув. Прокидаюсь, заходить завбазою, питає, чи не зможу я швиденько відремонтувати троє саней — трактор стоїть. Відремонтував, а мене вже на обід кличуть. Одержав продуктів мало не півмішка: масло, консерви, тушонка, готові супи й борщі, оселедець, сир голландський, цукор, чай, хліб. Почав готувати відразу вечерю, сніданок і обід. Інженер дякує за нічну роботу, а я знову дивуюсь: «Яка ж це ніч!»

Так ось і працював я в тундрі.

Я хотів сказати, що деякі молоді бояться їхати освоювати Сибір і тундру. А шкода. Прекрасні там люди працюють. Подумав я про себе: чому це люди в тундрі такі завжди працелюбні, веселі, готові щохвилини помогти одне одному. Видно, сама природа краю надихає людину. Ось і я — не те щоб відчув слабість за час роботи, навпаки, помолодшав.

І вирішив описати один прожитий у тундрі день. Хоча коли б мав талант і знання всі дні описати, вийшла б ціла книга. І коли б таку книгу прочитав у молодості, вже тоді б не відмовився від тундри».

Отож що ви знаєте про тундру? Можна б сказати, що все, бо коли автор листа, заглиблений у своє цілковите одинацтво, забув повідомити, чи є там, наприклад, дитячі ясла або дитсадочок, то ми й самі легко можемо уявити, що один з тих оспіваних ним вагончиків відведено якраз для такого благородного закладу. А що там немає ніякого кафе «Сніжинка» і ресторану «Білий ведмідь», а кожному видають по півмішка продуктів, з якими можеш робити, що хочеш, то це нас злякати не могло теж: однаково ми не звикли харчуватися в кафе й ресторанах. Взагалі виявилося, що ми з Марією люди в багатьох питаннях ще дуже непрактичні, отож ніяких деталей обговорювати не могли, нам навіть однаково було, куди податися: на Єнісей, на Індигірку чи на Хантайку, все це малювалося досить приблизно, мало для нас лише єдину привабливість, бо все було неймовірно далеко, так далеко, що навіть уява туди не могла сягнути. Не сягала наша уява і в часі, ми думали тільки про завтрашній день, далі якось воно не виходило, і це легко пояснити. Справа тут не в лінощах думки і не в млявості уяви: просто ми надто зраділи нашій зустрічі, ми боялися розлучитися знову, нам треба було втриматися вкупі будь-якою ціною, і ось життя само пропонувало таку ціну, і ми, не вагаючись, готові були пристати на пропоновані нам умови.

Вида́ти, все воно так би й сталося, ми забрали б Маріїних хлопців, лишили розмаханого Гриця в його двох кімнатах з лискучим тазком на балконній стіні (герб родинних невдач, чи

що?) і поїхали б до північних оленів, щоб розпочати життя нове й справжнє, життя, яке судилося тільки нам укупі, все було б безперечно саме так, нас ніщо б не зупинило, бо як сказав поет у тій самій моїй книжці з шостого класу: незвідані далі, дорогу безкраю здолала смілива радянська людина.

Та лихо в тім, що все це я вигадав, сидячи в вагоні разом з Шляхтичем і Фрусіним, вигадав не тільки Марію, двох її хлопчиків, розмаханого чоловіка, тазок на балконі, а навіть лавровий вінок. Хантайки я не вигадував, там справді збудована гідростанція, Хантайка справжня, Сірі очі теж справжні, але я не шукав їх, бо не знав, де шукати, та й загубив відповідний для того час, бо ж минуло вже он скільки років, а в часі я все-таки орієнтуюся непогано. А може, не почав я шукати своєї мрії через те, що й досі соромно було мені за те, що не втримався в танку й полетів смішно й ганебно з башти і лежав перед незнайомою дівчиною безпорадний, розбитий, нікчемний? І може, саме тоді виник у моїй голові вислів, яким я дратував увесь час Євгена ще тоді, як він помирав за Алею: «Ліпше знайомитися з незнайомою дівчиною, бо знайома вас уже знає і знайомитися не захоче».

Що ж до лаврового вінка, то я не зовсім і вигадав його, а просто попередив трохи події. Бо вдома, на заводі, справді був влаштований вечір на честь лауреатів, нас посадовили на чільному місці, сам директор заводу відсунувся вбік, поступаючись нам місцем, за що відразу ж одержав добрячу порцію гнівливого шепоту від своєї дружини, яка нагадувала йому, що він тут директор, а він у свою чергу відповідав так, як умів відповідати тільки наш директор: «Треба ж мати державний підхід». Згодом у самий розпал вечора з'явився наш суворий і милий, наш дорогий Чемерис, а за ним дві гарненькі працівниці відділу технічного контролю несли великий, справді лавровий вінок.

— Ну, молоді,— сказав нам Чемерис, і мені страшенно сподобалося, що він називає молодим тепер не тільки мене, а й Шляхтича, свого несподіваного зятя,— ну, молоді, підставляйте шиї...

Тут директорова дружина знову не стрималася і голосно зашепотіла до чоловіка, що він же тут директор, все це він організував, то чому ж не дають вінка йому, коли так, на що директор відповів їй узвичаєним: «Треба ж мати державний підхід».

Потім у заводському Палаці культури, вже й не скажу, що на нашу честь, але саме того вечора, товариш Книш продемонстрував досягнення художньої самодіяльності. Він не пішов протоптаною стежкою, не став показувати виставу, не хвалився заводським симфонічним оркестром, не випустив на сцену співаків і співачок, бо хіба цим тепер кого-небудь здивуєш? Ні, товариш Книш показав ні більше, ні менше як справжній балет, та ще й балет такий, про який, здається, ніхто в нас і не чув:

«Отелло»! Ну, «Лебедине озеро», «Бахчисарайський фонтан», ще про оту сліпу дівчину з французьким ім'ям — це відомо кожному, але «Отелло» і Шекспір у балеті? Навіть такий дуже приблизний «знавець» Шекспіра, як я, тільки плечима знизав, а що ж казати про людей, які вивчили англійського драматурга до ниточки?

Але товариш Книш знав своє діло, він дерзав, він бив на заслпрацкульта (тобто заслуженого працівника культури), і в цьому благородному устремлінні не зупинявся ні перед чим.

Чорного, мужнього, чесного й довірливого Отелло танцював диспетчер нашого транспортного цеху, здоровенний парубій, під яким, здавалося, вгинається сцена, Яго витанцьовував наш майстер Доживемо-до-Понеділка, і це було так несподівано, що хтось із задніх рядів навіть крикнув йому: «Проміняв кіно на Дездемону!» — і зал вибухнув реготом, бо багато хто знав про кінопристрасть нашого майстра; Дездемони ж, здається, не знав ніхто, тут від товариша Книша можна було сподіватися всього, він міг потихеньку вмовити яку-небудь столичну балерину виступити під виглядом учасниці самодіяльності, це вже траплялося не раз і не двічі, товариш Книш не попав у фейлетон лише завдяки тому, що в газетах на таку тему фейлетонів не пишуть, обмежуючись виловлюванням незаконних футболістів і легкоатлетів-професіоналів у заводських любительських командах. Хоч як там воно було, не будемо заглиблюватися в закулісні справи, а відзначимо лиш те, що Дездемона танцювала, здається, пречудово, а ще: сама теж, здається, була дівчина з біса гарна, струнка, витка, оката, де воно й народилося таке? Взагалі обличчя в неї було мовби створене для того, щоб його розглядали зі сцени: виразні очі, губи, ніс — усе прокреслено тонко і точно, мовби показова модель дівчачого личка, яка одержала державний знак якості. Коли ж додати до цього гармонійність, якою сповнена була вся постать нашої заводської Дездемони, ніжність і летючість її танцю і всього поводження на сцені, то нічого дивного, що до кінця спектаклю весь зал закохався в неї безтямно, і коли намазаний сажею диспетчер кинувся карати свою запідозрену в зрадливості дружину, то йому закричали: «Легше, дурню, а то й справді задушиш!»

Диспетчер виявився чоловіком обережним і делікатним, він потримав Дездемону за довгу і ніжну шию лиш про людське око і вчасно відпустив, за що одержав відповідну дозу аплодисментів. Аплодисменти, як водиться, перейшли в овацію, в кінці спектаклю кілька разів виконавців викликали на сцену, Дездемона, коли не дерлася навшпиньки, виявилася маленькою, тендітною дівчинкою, і в мене навіть з'явилася підозра, що я міг бачити її в нашому місті; вийшов один раз на сцену й товариш Книш, але тримався скромно збоку, бо гаразд відав, що за нескромність на заслпрацкульта не рекомендують ніколи, а скромність прикрашає навіть без звань і нагород.

Він таки був порядний хлопець, наш товариш Книш, бо не кинувся потім ні до директора, ні до секретаря парткому Василенка, щоб вислухати відповідні компліменти, ні, він серед усіх виокремив такого самого скромного хлопця, як і сам, Дмитра Череду, підійшов до нього, тобто до мене, і тихо сказав:

— Давай зайдемо до мене в кабінет.

— Коли можна зайти, то чому б і не зайти,— згодився я, тим більше, що на той вечір уже вичерпалися всі мої обов'язки і я вступив у сферу вільного часу, яким міг розпоряджатися як завгодно.

Кабінет товариша Книша нічим не виказував зв'язків його господаря з мистецтвом. Величезна кімната з голими стінами, невеличкий письмовий стіл, досить пошарпаний, кілька стільців, теж не вельми молодих, а під стіною новісінька німецька шафа «хельга», та сама «хельга», за якою ганяються всі наші господині дому.

Ні афіші на стіні, ні портрета, ні пейзажу, сама тільки «хельга»! І це в кабінеті директора Палацу культури, майбутнього заслпрацкульта!

— Нащо ти її тут поставив? — здивувався я, показуючи на «хельгу».

— Трудно діставати, а мені дістали, то я вже не відмовлявся,— сказав товариш Книш, підходячи до «хельги» і добуваючи звідти пляшку і дві чарочки.— Коньяк п'єш?

— Коли вгощають, то можу.

— Ну от, вгощаю.

— Сьогодні б тебе мали вгощати за успіхи.

— Ну, ми працюємо не за винагороди. Любов до мистецтва — це, Митю, вище за все. Коли хочеш, наша заводська самодіяльність по танцях уже вийшла на рівень світових стандартів.

— Недавно на цей рівень вийшло пальто нашої швейної фабрики імені Володарського, хоча через тиждень виявилося, що воно водночас вийшло з моди.

— Не смійся, Митю,— серйозно сказав товариш Книш,— наша самодіяльність — це... Ну, давай вип'ємо.

— За твої успіхи,— підняв я чарку.

— За твої,— відповів товариш Книш.

— У мене можуть бути тільки виробничі, а в тебе вище, в тебе творчі.

— В тебе теж можуть бути творчі,— багатозначно промовив товариш Книш.

— Чи не хочеш ти знову тягти мене в самодіяльність?

— А чом би й ні? Що таке самодіяльність? Самодіяльність — це, коли хочеш, усе. У нас на Україні зараз охоплено самодіяльністю три мільйони двісті тисяч чоловік. Ціла держава!

— І ти хочеш, щоб стало три мільйони двісті тисяч і один чоловік?

— Та ні, ти послухай. Що таке самодіяльність? Це походить від слів «сам» і «діяти». Подумати, то що виходить? Всі ми займаємося самодіяльністю. Навіть Шолохов, він що? Сам діє, тобто пише свої романи? Сам. Отже — самодіяльність.

— Залізна логіка! — засміявся я.— Та тільки до наших залізних труб ти її не дотулиш. Бо з трубою сам нічого не вдієш. Для труби потрібні зусилля багатьох людей. Колектив потрібен, товаришу Книш. Трудовий колектив. Ось так. Ваше здоров'я!

Книша не засмутили мої слова, навпаки, він... мовби зрадів їм.

— Колектив? — перепитав.— Це точно. Дуже точно, Митю. Саме це я теж хотів тобі сказати. А колектив, він як складається? З окремих людей. Людина до людини — от і колектив.

— Та що ти мені, мов першокласникові, вичитуєш такі лекції? Людина до людини, курочка по зернятку, дід за ріпку, баба за діда, онучка за бабу... Коли гадаєш, що демонструєш мені свою дотепність, то скажу тобі прямо, що дотепність твоя нижче середнього рівня.

— Хвилиночку,— підніс руку товариш Книш і побіг до дверей,— одну хвилиночку, Митю!

Він мав музикальний слух, бо почув за дверима кроки, яких я не міг би почути ні за які гроші, такі то були тихі й легкі кроки, товариш Книш розчинив двері свого кабінету, і до нас влетіла... Дездемона!

Вона вже встигла переодягтися, балетні свої причандали замінила звичайним платтям і модними лакованими черевиками, стала від того ще гарніша і, сказати б, зблизька ставала ще небезпечніша для таких хлопців, молодих та нежонатих, як Дмитро Череда, але я вирішив триматися, бо мені не подобалося, коли влаштовуються отакі розглядини-побачення сторонніми людьми, покровителями й доброчинцями. Кожен народжується самотою, вмирає самотою, тож і закохуватися повинен сам, без будь-чиєї допомоги й втручань, бо інакше знайдуться такі меткі товаришочки, що й на любов постанов понаписують!

— Знайомтеся,— радісно загукав, зачиняючи двері, товариш Книш,— це Клементина, а це Дмитро Череда.

Дівчина побігла до мене, я теж ступнув назустріч, щоб не бути хамлом і свинею викінченою, ми потиснули одне одному руки, так звана Клементина (от же ідіотське ім'я!) подарувала мені усмішку, якої не дарувала на сцені навіть для свого коханого мавра, тоді я, щоб не лишатися в боргу, сказав:

— Уперше в житті знайомлюся з живою балериною.

— А я вперше в житті знайомлюся з живим лауреатом! — відбрила вона.

Мені сподобалася така негайна відсіч, на таку дівчину можна було й далі йти в атаку, але якось не хотілося, мабуть, заважала присутність товариша Книша, тому я зробив спробу відступу:

— Очевидно, я мав сказати: з справжньою балериною.

— А я не помилилася: саме з живим лауреатом.

Щоки в неї зарожевілися, вона хвилювалася, видно, їй нелегко давалася зухвалість, але така вже дівчача натура: бути зухвалою навіть без потреби, коли перед тобою незнайомий хлопець. А тут ще підігрівало її моє лауреатство.

— Давайте про щось інше,— запропонував я,— ви гарно танцювали, але вам за це подаровано аплодисменти, які переходили в овацію. Так? Я щось там таке зробив на заводі, і мене, менш чи більш заслужено, зробили лауреатом. Але ось ми поза нашими справами — і що?

— Вам легко так говорити — поза справами! — кинула вона майже гнівно.

— Не зрозумів,— сказав я до неї й до товариша Книша разом, бо він уже стояв коло дівчини, знову наливав нам по чарці, а Клементині давав цукерку «Театральна», яку дістав просто з кишені. Товариш Книш підніс застережливо руку.

— Не треба більше слів. Клементина, ти думаєш, хто? Вона проста учасниця нашої художньої самодіяльності. Окрім того, моя сестра.

— Сестра? — я не повірив.— Тоді чому ж... Чому Клементина? Це що — ім'я для самодіяльності, для афіші?

— У нас батько електрик,— пояснив товариш Книш.

— А мама замолоду активна учасниця самодіяльних гуртків,— додала Клементина.

— Нічого не розумію.

— Тому, коли народилася дочка, батько хотів назвати так, щоб в імені було щось від електротехніки, а мамі хотілося чогось театрально-незвичайного.

— А Клементина — це хіба що?

— Від слова «клема» — пояснив товариш Книш.— А вже на мамину долю лишалася тільки «тина».

— Чортівня якась, пробачте, Клементино,— не стерпів я,— але вибрати в усій електрифікації і електротехніці тільки «клему»? Так ми дійдемо, що дочок називатимуть Штепселиною або Розеткою!

— У греків була Електра, є навіть така трагедія,— сказав товариш Книш,— прекрасне ім'я! Та коли народилася Клементина, я ще не знав про Електру і, природно, не міг підказати батькові. Та й не впевнений, що він би послухав мене. У нас батько впертий чоловік. Мене, наприклад, назвав Гаврилом. Ну що це за ім'я? Гав-рило! Я вже пробував Гавриїлом іменуватися, але однаково гав-гав залишається. Тому звуся товаришем Книшем. Трохи казенно, зате неповторно. Бо слово «книш» звучить сьогодні як іноземне: ніхто вже не знає такого хлібобулочного виробу, як стародавній книш.

Клементина тим часом смоктала цукерку й досить неуважно позирала на мене.

Врешті вона не витерпіла:

— Досить тобі про книша, ти кажи діло.

— А діло ось яке. Просимо тебе, Митю, щоб ти поміг Клементині влаштуватися до вас у цех.

— До нас? А що ж вона там робитиме?

— Тут вийшла така історія,— зітхнув товариш Книш.— Клементина закінчила десятирічку, хотіла їхати в театральний інститут, в школі йшла на золоту медаль, і все ніби складалося, а потім...

— Годі вже про цю медаль! — перебила його Клементина.

— Та це я так, до слова. Бо як воно виходить? Скажімо, наш батько ці медалі виковує, але роздає медалі вже батько інших дітей. Ну, от у Клементини в класі була там ще дівчина, теж добре вчилася, тільки в неї батько сидів саме там, де медалі роздають...

— Не смій про це! — тупнула ногою дівчина.

— Гаразд, вмовкаю. Але ти, Митю, повинен усе знати. Клементина вже рік працює на заводі, закінчила курси технічного контролю, вчиться на вечірньому в доцента Крижня, але...

— Але робота її не задовольняє, вона не одержує естетичної насолоди від своєї професії...

— Я хочу працювати у вашому цеху! — вигукнула Клементина.

— Нема нічого простішого. Піти до товариша Токового, написати заяву, сказати кілька теплих слів, і ви ввіллєтеся в наші дружні лави,— я вже відверто кепкував, такою несерйозною видавалася мені вся ця розмова. Бо коли товариш Книш справді мав намір познайомити свою з біса вродливу сестричку з свіжоспеченим молодим лауреатом, а вона легко згодилася на таку роль, то як же можна було сприймати все це всерйоз, тим більше чоловікові типу Митька Череди, який заприсягся вимірювати всі свої вчинки з погляду вічності?

— Я хочу працювати в зміні Шляхтича,— вередливо сказало дівчисько, пропустивши повз вуха моє кепкування.

— Тоді треба звертатися до Шляхтича. Моє ж прізвище — Череда.

— Ось ми й просимо, щоб ви звернулися до нього,— сказала Клементина.

— Так, саме це ми й просили б тебе зробити, Митю,— приєднався до неї товариш Книш.

— Ви просите мого посередництва? Моєї рекомендації?

— А хоч би й так? — Клементина ставала зухвалою, і в мене зародилася підозра, що тут приховується ще щось, але приховується на таких глибинах, сягнути яких мені ще не дано.

— Роздавати рекомендації — моя давня мрія. Ніхто, правда, ще не пробував їх у мене просити, тож честь і хвала тим, хто був перший! Я можу поговорити з Шляхтичем, це для мене

просто, але... Але боюся, що тут говорити треба, мабуть, з Алею, бо вона в нас старша по відділу техконтролю.

— А хто така Аля? — спитав товариш Книш.

— Вона старша по відділу техконтролю.

— Вона Шляхтичева дружина,— сказала Клементина,— дочка Чемериса, ти ж знаєш.

— Забув, з голови зовсім вилетіло,— почухав потилицю товариш Книш,— ну, та ти, Митю, знаєш ліпше за нас обох, кому й що там треба сказати. Я тебе дуже просив би... Знаєш, Клементина в мене єдина сестра, вона менша, хто ж за неї й подбає, коли не старший брат...

Добре, що в мене самого не було менших сестричок і не доводилося отак шукати для них доброчинців і рекомендателів! Сказано вже, що в родині Черед я був наймолодший, отож усе добре й лихе, що не використала решта членів цієї дружної родини, рано чи пізно мало припасти на мою долю, і коли придивитися пильно, то все-таки більше доброго, ніж лихого, бо, видно, в природі, а ще точніше, в людському суспільстві, мабуть, існує своєрідний закон відшкодування, за яким кожному, хто зазнав лиха, утисків, нещасть, а чи просто неприємностей, неодмінно належиться щось приємне, гарне, радісне й щасливе. Не хочу доводити, що закон, відкритий мною, має універсальне застосування, але щодо мене, то він діє, здається, безвідмовно.

Світили мені Сірі очі, у найтяжчі дні наших змагань з металом і людською зневірою сяяли вони мені, а ось тепер, коли, здавалося, зникає їхнє сяйво під дією невблаганних законів часу, мені, як своєрідне відшкодування, доля посилає тендітне створіння і просить ця доля устами товариша Книша опікуватися ніжною істотою на ймення Клементина, і хотів би я бачити на своєму місці бодай одного молодого заводського хлопця, що відмовився б від такого дарунка долі!

Отож я просив, мене послухали, і Клементина поповнила зграйку білохалатних створінь, що чаклували серед найскладніших механізмів контролю, виявляючи вади у нашій продукції або ж достойно цінуючи наші трудові зусилля.

«Зграйка», «табунець», «черідка» — щодо наших заводських дівчат терміни не зовсім вдалі, сказати б, небезпечні навіть, у таких словах вчувається спроба звалити всіх в одну нерозбірливу купу, позбавити кожного його індивідуальності, зоднаковити людей, а на це ніхто ніколи не пристане, свідченням цього може бути наша родина, всі члени якої, дарма що носили прізвище Череда, відзначалися такою неповторністю характерів, що іноді й не вірилося в їхній спільний корінь і спільне походження. Тоді що ж казати про дівчат молодих, вродливих, самостійних, завдяки роботі на заводі, сповнених робітничих гордощів, а ще більше гордощів, які дає молодість, краса плюс загальне виборче право! Так що не стану я вживати більше слова «зграйка», а що безсилий розповісти про кожну з наших

дівчат,— з Клементиною ж так чи інакше вже довелося познайомитися ближче,— то й поведемо свою розповідь далі, не забуваючи про цю дівчину з виразистим обличчям і, як виявиться, доволі виразистим характером теж.

Ну, та характеру її я відразу не збагнув, бо на заваді стали пережитки.

Їх у нас називають «пережитки капіталізму». Називають уперто, мабуть, не так від переконання в слушності таких слів, як від невміння добрати інших, від невміння або просто від лінощів. Не знаю, хто має добирати такі слова, моя професія до цього не надається, та коли вже воно вживається, то повинен хтось відповідати. Що ж до суті, то тут я маю свою точно окреслену думку. Бо чому це, скажіть ласкаво, Дмитро Череда повинен носити в собі пережитки капіталізму, коли він того капіталізму в очі не бачив, народився вже он коли, мало не на тридцятому році Радянської влади, походить з робітничої родини, належить до найреволюційнішого класу, сам усвідомлює невпинність революційних перетворень і все віддає для тої невпинності? Чому ж «капіталістичні пережитки»?

Але як глянути з другого боку, то побачимо, що в душі в товариша Череди-молодшого з якогось часу з'являється почуття не дуже високої проби, товариш Дмитро Череда стають потихеньку таким собі дрібненьким власником з загрозою перерости в справжнього рабовласника, та й не такого, на жаль, як свого часу Льоня Шляхтич, коли не випускав нас з Євгеном із цеху впродовж дванадцяти й шістнадцяти годин, дбаючи про загальне добро, а рабовласника з дрібною душею і темними, коли хочете, намірами. Як це назвати? Не знаю, не знаю.

А все почалося з Клементини, почалося з того, що я переговорив із Шляхтичем, переговорив з Алею, переконав навіть самого Токового, що без такої дівчини наш цех завалиться, оганьбиться і взагалі пропаде, мені, як то мовиться, пішли назустріч, а я, з свого боку, раптом потихеньку став привчати себе до думки, ніби Клементина не просто має бути вдячною мені, але й стати мовби моєю власністю, хай буде соромно тому, хто подумає при цьому щось погане.

Власне, я, може б, так і не думав, може, й не прокинулися б у мені пережитки, коли б не Кривцун.

Кривцун заслуговує на осібну мову, бо це особистість не проста.

Де взявся Кривцун? Найлегше було б сказати: його підсунув нам Токовий. Бо Токовий, хоч і намагався чимдуж виказати свої наміри мирного співіснування з Шляхтичем, все ж,— ми знали це,— вистежував кожен порух Льонин, щоб використати в цілях далеко не мирних. Так, мабуть, пильнують один одного два бойові кораблі двох різних держав, ідучи паралельним курсом в нейтральних водах з цілком нейтральними намірами, які щомиті можуть переродитися в спробу врізатися в борт супро-

тивникові. Та ми вже переконалися, що ніякі токові не страшні, коли берешся за діло по-справжньому, тому далекі тепер були від думки перебільшувати силу й вплив нашого здезорієнтованого й осмішненого Токового. Кривцуна теж вигадав не Токовий, Кривцун виник так само нез'ясовно, як виникають у нас пережитки капіталізму, Кривцун деякий час навіть вважався гордістю цеху, вихованцем, на нього покладали надії, він ходив серед молодих, його просили висловитися, до нього прислухалися, аж поки виявилося, що цей хлопець не може сказати нічого путнього, а ще виявилося, що Кривцун страшенне ледащо.

Коли б він був просто ледащо, то на нього б махнули рукою — і кінець. Але, по-перше, Кривцун був дуже гарний зовні хлопець, отож це ледащо було привабливе. Окрім того, це було ледащо ідейне, тобто за переконанням. Він досконало знав усі свої права і чути не хотів про будь-які обов'язки. Його, ясна річ, виховували, його вмовляли, йому пояснювали, його просили приєднати свої трудові зусилля до зусиль цілого цеху в опануванні чи в освоєнні. А Кривцун вередливо відповідав:

— А я не баж-жаю!

Він класично користався з нашої системи соціального страхування й медичної допомоги, брав, коли хотів, собі тайм-аути, як хокейний воротар, ішов до заводської поліклініки, з боєм добував там собі бюлетень, а коли там відмовляли, тоді йшов до якої-небудь міської поліклініки і, тицяючи пальцем догори, казав лікарям:

— Коли не дасте бюлетеня, матимете дзвіночок звідти!

Йому давали бюлетень, бо нікому не хочеться дзвінків згори, а Кривцун, навідпочивавшись досхочу, з'являвся в цеху рум'яний, мов яблучко, і на всі докори відповідав:

— А мені полож-жено!

Отак: «не баж-жаю» і «полож-жено!»

І це ледащо опинилося в нашій зміні, на місці Євгена, стовбичило в мене перед очима, завдавало мороки Шляхтичеві, та й хіба тільки йому. Коли я сказав Льоні, що не брав би Кривцуна, Шляхтич трохи пом'явся, потім пояснив мені тихо, але з твердою переконаністю:

— Бачиш, Митю, з залізом іноді легше, ніж з людьми. Треба вміти вчити людей, помагати їм позбуватися іржі... Ну, ти мене розумієш...

Я розумів Льоню, бо хіба ж не він колись обчищав на мені цілі пуди іржі, питання про Кривцуна само собою вичерпалося, тепер нам «полож-жено» було слухати його «не баж-жаю» і стати на час посміховиськом коли не цілого заводу, то принаймні цеху. Токовий міг нарешті вколоти Шляхтича, я тільки ждав, коли він це зробить, та я помилився, і не так щодо Токового, який чим далі, тим більше втрачав для нас цікавість, як щодо Кривцуна.

Бо Кривцун перестав бюлетенити!

Щоправда, він не виказував взірців працьовитості й виробничих досягнень, вміло усувався від роботи невигідної, складної, але працював! Щодня приходив на зміну, справно відстоював коло свого стана, гнав трубу, ще й гнав більш-менш пристойно, майже без браку, так що в мене з'явилися сподівання навернути його в лоно справжньої трубопрокатної віри, і я спробував повести з ним просвітницькі бесіди. Аби за це взявся Чемерис, то в нього б вийшло набагато краще. Чемерис би сказав Кривцунові приблизно таке: «Слухай, молодий! Ти своїм хвостом не крути, бо попадеш ним у капкан. А тут треба гнати трубу. І не таку трубу, як тобі хочеться, щоб з одного боку борщ, а з другого ковбаси випадали, а трубу справжню і справну. А що таке справна труба? Це така труба, молодий, якої ніхто в світі сьогодні гнати не може. Фігурна труба для того, для чого вона потрібна. Отак, молодий!»

Після цього Чемерис трохи потерпів би, а там узяв би Кривцуна за вухо і вивів з цеху, а там допровадив до заводської прохідної, забрав би в нього перепустку і дав коліном під одне відоме навіть без шкільних підручників місце.

Але то ж Чемерис! А я вдався до пропаганди й агітації, сподіваючись на перемогу сил добра над силами зла.

У нас знову одержали якесь завдання по трубах геть небаченого малюнка, і знову Шляхтич (бо й хто б же міг то бути?) взявся за ті труби, а що справа не йшла далі експериментування, то Кривцун хоч і не переходив на бюлетень, але навідліг відмовився ризикувати заробітком і гнав собі звичайну продукцію, яку гнав цілий цех.

Я спробував натиснути на його свідомість.

— Слухай,— сказав я Кривцунові,— як не соромно? Державне замовлення, ніхто в Союзі не вміє зробити такої труби, а ти про карбованця? Ти ж молодий хлопець!

— А в молодих усі зуби цілі,— показав мені Кривцун свої міцні, білі, ідеальної краси зуби,— а коли зуби цілі, то ними треба жувати, а щоб жувати...

— Ага, жувати? Прекрасно! А що ти знаєш про корів?

— Про корів? — Кривцун спантеличився лише на мить.— Можеш заспокоїтися: я про все знаю. Корова повинна давати молочко. А молочко вона дає тільки тоді, коли її добре годують. Ясно? Я теж корівка, робітнича корівка,— і мене треба добре годувати!

— Ти бегемот, носорог і шакал,— прошипів я Кривцунові в його вродливе обличчя,— і я охоче наб'ю тобі пику, коли хочеш!

— А не маєш права!

— Права ти вивчив — нічого не скажеш.

— Я все вивчив, що мені треба. Ясно? У тебе медаль лауреата, а в мене — права! І затям собі: рівні з тобою права. Ясно?

— Та ти послухай, Кривцун, ти ж молодий хлопець. Ну, зрозумій, що коли ми не братимемося за нове, то хто ж візьметься?

— Лауреат — то й берися!

— Але ж іще вчора я не був ніякий лауреат. А завтра ти можеш ним стати.

— Станеш за такими, як ви! Все, що нам полож-жено, ви вже хапонули. Тепер вколювати нічого, нема дурних! Роблю там, де зароблю. Ясно?

— А ти чув про таку штуку: ентузіазм?

— Чув, чув. Півстоліття на голому ентузіазмі...

— А він не голий!

— В що ж одягнутий?

— В ідеї.

— З ідей штанів не пошиєш.

Ну, тип! І воно теж називається «робітничий клас»! Де ж правда на світі?

— Слухай, Кривцун,— не відступав я,— ти ж металург, ти цінний громадянин, ти державна людина, зрозумій, що ми стоїмо не просто коло прокатного стана, а це мовби ворота, крізь які проривається нове життя, формується тут усе для щастя й благополуччя людського, і нам не байдуже, як воно формується, з якими затратами людської енергії і цінностей, здобутих працею людською. Візьми хоч нашу суто прокатну справу. В Союзі виробляється близько тисячі різновидів прокату, а промисловості потрібно не менше трьох тисяч. Ми втрачаємо майже вісім мільйонів тонн сталі щороку через недосконалість профілів прокату! Вісім мільйонів тонн! Сотні країн на землі ще й мріяти не можуть про річний видобуток такої кількості металу, а в нас він витрачається без користі. І коли ми беремося за освоєння нового профілю труби, то що за цим ховається?

— А нічого не ховається,— знудьговано промовив Кривцун,— кожному дурневі видно, що ви місяців два або й три сидітимете на бобах так, як колись ота дівка, що про неї писали всі газети. Кинула роботу з доброю платнею і пішла витягати відсталу дільницю без зарплати. Прізвище в неї було таке смішне: га-га-га... Де вона тепер? Може, скажеш?

Я підійшов і дав Кривцунові по зубах. Він хотів дати здачі, але був трохи нижчий за мене і, мабуть, від перманентних ліноощів виявився слабкіший. Я міцно затис йому руки, потримав так його трохи, мовчав, бо якось розхотілося мені займатися агітацією й пропагандою, потім відпустив Кривцуна, відштовхнувши від себе, і повернувся на своє робоче місце.

— Я в комітет комсомолу поскаржуся! — верескнув Кривцун, але далі не кричав, бо з підтанцьовуванням з'явилася Клементина, мабуть, щоб повідомити про чийсь брак, але Кривцун не дав їй дійти до мови, він закрутився довкола дівчини, і аж тут мене осінило, чого він рвався до нас, і чого перестав бюлетенити, і чого приходив до стана мало не в білій сорочці з галстуком: Клементина!

Ну, тип!

Відверто кажучи, не могло бути й мови про мою закоханість у Клементину, бо ще світили мені з далекої далечі Сірі очі, хоч і потьмарюючись часом, окрім того, здавалося мені, що Клементина, дарма що виразиста і обличчям, і поставою,— задрібна якась для мене, чи що. А може, трохи стримувала мене її хоч і не одержана, але однаково ж зароблена чесно золота медаль за десятирічку і вперте долання науки. Одне слово, не про кохання тут ішлося, а саме про оте недостойне, пережиткове почуття дрібного власника, очевидячки, бо я раптом вирішив, що маю неподільні права на Клементину, а більше ніхто!

Я допоміг їй влаштуватися в нашому цеху, я допомагав їй, я... Заслуг було небагато, тобто не було їх зовсім, та хіба можеш спокійно розмірковувати, коли перед твоїми очима зазіхає на таку дівчину Кривцун!

Ледарям завжди щастить. Це теж один з неписаних законів суспільства. Один переривається від зусиль, гори перевертає і майже нічого не досягає для самого себе, а ледащо сидить, поляпує в долоні й роззявля рота лиш для того, щоб падали туди калачі й ковбаси! Але я заприсягнувся, що з Клементиною в Кривцуна так легко не вийде. Поки я тут і поки свободою горю, не бувати зближенню!

Коли людина хвилюється, вона може трохи дуріти, а коли дуріє, втрачає почуття гумору. Тоді справи кепські! Я мав би дочекатися, поки Клементина підійде до мене, вона щодня підходила до мене по кілька разів, я навіть не помічав цього, не звертав уваги, а ось тепер, коли хотів, щоб підійшла, дівчина, мов дратуючи, витанцьовувала то коло одного, то коло другого, а до мене ніяк не могла наблизитися. Врешті я не витерпів і погукав її.

— Щось сталося, товаришу лауреат? — підтанцювала вона до мене.

— Сталося,— відбуркнув я.— Ти мені скажи таке: чи можна вважати наявність почуття гумору в людині за ознаку розуму?

— А чого ж? Можна, коли немає інших ознак,— вона сміялася, як завжди коло мене, а мені все те здавалося тепер глумлінням.

— Тоді скажи ще таке,— похмуро мовив я,— скажи мені, дитинко, де ти живеш?

— На проспекті Космонавтів,— відповіла «дитинка».

— Себто на Глиняній гірці?

— Хай буде Глиняна гірка.

— І тобі не страшно увечері ходити додому з роботи?

— Не страшно, бо я не додому йду, а забігаю на репетиції в балетний гурток, а тоді в інститут...

— А що б ти сказала, аби товариш Череда-молодший взяли вас за ручку і довели до балетів і до інститутів?

— Нічого б не сказала, бо товаришу Череді-молодшому зовсім не по дорозі зі мною.

— А ти звідки знаєш, що не по дорозі?

— Бо «Діловий клуб» зовсім у іншому кінці міста.

— А звідки тобі відомо, що я живу в «Діловому клубі»?

— Це всім відомо,— крутнулася вона на одній нозі,— бо товариш Череда дуже знаменита особа.

— Я не хочу бути знаменитим, я хочу бути добрим.

— Будь!

— І тому хочу супроводжувати тебе скрізь аж до Глиняної гірки!

— Але ж це не по дорозі. Кривцунові по дорозі, ми іноді можемо...

— З Кривцуном?

— Так. А що? Цілком випадково наші будинки виявилися поряд.

— Випадково-планомірно, чи як?

Клементина подивилася на мене трохи стривожено.

— А хіба Кривцун щось казав тобі?

— Ні, він нічого не казав. Просто я поперебиваю йому ноги. Коли б він мав навіть не дві, а цілих двадцять дві ноги, то й тоді б я поперебивав йому всі!

— Навіщо ж перебивати йому ноги? Давай краще умовимося так. Тобі все одно не по дорозі дертися на Глиняну гірку, щоб потім спускатися з неї. А от мені по дорозі буде, коли я разом з тобою дійду до «Ділового клубу», а тоді подамся на репетицію. Згода?

— Але чому ти маєш мене проводити?

— Ну, хоча б для збереження Кривцунових ніг. Вони знадобляться йому, щоб міцно стояти в житті. Бо не всі ж стоять так міцно, як ти.

Я прикусив язика, згадавши, як неміцно колись стояв і я сам, щастя, що це було ще до Клементининої ери і дівчина нічого не знала. Але навіть од маленьких перемог паморочиться в голові, запаморочилося й у мене, тепер, коли я мав те, чого прагнув, я міг бути зневажливо-великодушним, тому сказав недбало:

— Коли хочеш, можеш ходити паралельним курсом з своїм Кривцуном і берегти його високоцінні кінцівки.

— Можу й ходити! — розгнівалася дівчина.

— Не заважай мені працювати!

— Ах, ах!

— Але ж ти пообіцяла мені...

— Зануда ти, Митьку, от ти хто! — Клементина крутнулася й побігла від мене.

Але ввечері дотримала слова, і ми справді йшли разом до «Ділового клубу», вперто мовчали, супилися, коли ж я захотів провести її далі, вона заборонила мені й сказала, що стоятиме

коло «Ділового клубу», поки пересвідчиться, що я вже в своїй квартирі.

Я зійшов на свій поверх, відчинив балконні двері, гукнув Клементині, що вже отаборився на житлоплощі, на якій прописаний од народження, і тільки тоді капосне дівча пішло на свою репетицію.

Здавалося б, інцидент вичерпаний до дна, почуття дрібного власника вдоволене, сили миру й демократії перемогли, між нами з Клементиною запанували жартівливі товариські взаємини, Кривцун кружляв довкола дівчини без надій і перспектив, аж раптом стався новий удар!

Тут я переконуюсь, який могутній фактор — дівчата! Навіть за умови, що я не закохався ще в жодну, дівчата в моїй свідомості здійснили цілий переворот, сказати б, науково-технічну революцію, вони відсунули кудись удалину і заводські всі наші справи, і всіх моїх родичів та друзів, всіх дорогих мені людей, усіх недругів, ще недавно я вважав, що маю повноту життя, тепер виявилася цілковита помилковість мого переконання, все зміщувалося в напрямку загрозливо небажанім, я зависав у непевності, в світі некерованім і неконтрольованім, в мене в голові товклися безглузді думки, якісь тупі бажання поймали мене, починалася така психологія, що тільки тьху!

А тим часом у нашому заводському житті сталася велика зміна, ми з Шляхтичем переходили в нову, сказати б, якість, переходили болісно й тяжко, але я не помітив би того переходу, не надав би йому ніякого значення, аби разом з нами не опинилися також і ледащо Кривцун, і... Клементина.

Справа вимагає пояснень, може, й занадто детальних, але тут нічого не вдієш.

Шляхтич у незбагненності свого характеру зробив новий якісний ривок з царства свободи, в якому ми опинилися після свого лауреатства, в царство ще жорстокішої необхідності, ніж у ті дні, коли починали своє змагання з металом.

На заводі споруджувався новий трубопрокатний цех. У нашій професії автоматикою нікого не здивуєш, але тут ішлося про річ цілком небачену: новий цех мав бути включений в АСУ. Що таке АСУ? Автоматична система управління. Система «Львів» на Львівському телевізорному заводі розв'язує сорок завдань, підвищує ефективність капіталовкладень утричі. Система управління «Донецьк» здійснює вже сто шістдесят операцій. Коли на проектування перших систем ішло багато років і ще більше грошей, то далі, як обіцяли вчені, системи мали проектувати самі подібних собі, вартість їхня мала неухильно зменшуватися, а ефективність, відповідно, збільшуватися. Одне слово, як сказав наш майстер Доживемо-до-Понеділка, подивившись нову італійську комедію: «Не промахнись, АСУ-нто!»

Новий наш цех мав бути чудом техніки, електроніки, останнім словом людського знання. Він ще й не народжувався, а вже

прозвали його: «Дітище останньої п'ятирічки». На кожному кроці електронно-обчислювальні машини. Все автоматизоване. Все приховане від людського ока. Могутні процеси обробки металу відбуваються в надрах механізмів, оператори й змінні інженери стоять на своїх робочих місцях у білих халатах. Завтоматизовано контроль усіх процесів і готової продукції. Знищено ганебну систему нарядів, коли майстер пише кому що захоче залежно від настрою, від симпатії, від могоричу або навіть від погоди,— тут електронна машина точно визначить, хто, що, як і скільки зробив і яка належиться йому винагорода. Відомо ж, що машина хоч і бездушна, але справедлива, звідки не слід робити висновку, ніби справедливість завжди бездушна. Тільки машинна справедливість така, а людська повинна відзначатися теплотою, інакше нащо вона мені!

Отже, про новий цех було багато балачок. Лунали слова: «корисність», «оптимальність», «добре функціонування», «брак звичних конфліктів», «внутрішні зв'язки підприємства», багато дуже цікавих і солідних, сказати б, слів. Все б воно гаразд, та лихо тільки в тім, що новий цех існував тим часом у сфері балачок. Тобто він давно був спроектований, давно будувався, вже визначили були досить точну дату його пуску, навіть довели план випуску продукції, все було, як у того цигана, в якого й вогонь горів, і вода кипіла, тільки не було «сирумукимасла», щоб зварити вареники.

Спорудження нового цеху затягувалося. Причин існувало безліч. Мабуть, жодна електронна машина не змогла б їх вилічити, бо причин стільки, скільки людей, так чи інакше дотичних до будівництва, а поза тим кожна людина в собі теж має безліч таких причин — тут заплутаються всі машини світу. Хоч, до речі, електронна машина все-таки щось там знайшла. Коли в неї заклали інформацію, зв'язану з деталями проекту, то виявилося, що фундаменти під цех розраховано неправильно. Довелося переробляти. Далі сталася затримка з поставкою матеріалів. Тут уже не могла помогти ніяка машина, бо їй просто нічого було вилічувати, відомо ж, що нікому ще не вдалося полічити те, чого не існує.

На спорудженні цеху товклася сила-силенна людей. Справжнім ділом займалася незначна частина, решта належала до тих, хто влаштовує безконечні перекури, розмахує руками і намагається розв'язувати світові проблеми. У всі часи кожному насамперед кортіло розв'язувати світові проблеми і завжди чомусь не стачало людей, які добре вміють робити своє діло. Як так ітиме далі, то ми скоро не знайдемо чоловіка, який уміє до ладу забити гвіздок. Бо всі оті нероби й базіки, забачивши такого чоловіка, ганятимуться за ним, аж поки зведуть зі світу.

Ну, та це так, до слова, взагалі ж до нового цеху я ставився, як і всі: з цікавістю й очікуванням. І вже ніколи б не гадав, що опинюся серед отих, що перекурюють і розмахують руками,

покину свій цех, свій стан, свої труби, покину все, щоб почати дивне й бентежне життя в так званій «монтажній зоні», тобто в зоні, де мають бути оті завтоматизовані, зелектронізовані механізми, а тим часом панує там дика плутанина, хаотичні нагромадження деталей, безлад такий, що, здається, ціле людство не зможе тут розібратися й за сто років. Землетрус, космічна катастрофа, циклон і цунамі — все що завгодно, тільки не чудоцех побачили ми, прийшовши вперше на нове місце роботи.

Добровільно вибране місце, зауважте. Ніхто нас не примушував, ніхто не посилав, не було комсомольських путівок, не було кидання в прорив, не було обіцянок тринадцятої зарплати й безплатних путівок для закордонних подорожей.

Ми були комсомольці-добровольці.

Хто це «ми»?

Почнемо з призвідці. Помилки тут не може бути ніякої: Шляхтич. Він так і залишиться для мене незбагненним назавжди. Щось горіло в ньому вічно, щось штовхало його, не давало спати спокійно на лаврах, тоді, коли ми билися над холодною прокаткою, дехто вважав, що Шляхтич просто хоче рвонути ласий шматок, коли пощастить, та ось він став аж лауреатом, фактично вивищився над усіма інженерами нашого заводу, він міг би вільно посісти посаду й головного технолога, і головного інженера, і очолив би цех, а тим часом Шляхтич нікуди не хотів іти, лишався на звичному своєму місці, ще й морочився з такими типами, як Кривцун!

Тепер несподівано для всіх він заявив, що хоче йти в новий цех! В цех, якого ще не існувало! Існувала «монтажна зона», в якій бракувало половини обладнання, де треба було з висококваліфікованого прокатника перетворюватися на звичайного монтажника або й на чорнороба!

Комсомольці-добровольці. Так можна сказати про всіх інших, окрім мене. Бо мені Шляхтич запропонував іти разом з ним обов'язково.

— Ми повинні, Митю,— сказав він коротко, як завжди говорив.

— Та чому повинні? Це ж безглуздя!

— Здоровий глузд не завжди лежить на поверхні. Треба вміти бачити глибше. Наслідки.

— Наслідки ті, що ми з тобою на цілий рік, може, покинемо свою професію і загвинчуватимемо гайки. От тобі й наслідки.

— Зате матимемо цех, пущений і налагоджений власними руками.

— Та чи нас туди хто просить?

— Самі попросимося.

Я не звик відмовляти Шляхтичеві, не мав такого права, бо хто я і що я? Всім, чого досягнув, мав завдячувати Льоні. Вірив йому завжди. Не мав підстав не вірити й далі. Та й справа, до

якої він закликав, коли подумати, була справді благородна й почесна.

Щоправда, в мене все-таки промайнула підозра, що в Льоні або ж не гаразд з Алею, не має він справжнього щастя й спокою вдома, або ще щось. Та відразу я відкинув такі припущення, бо негідно для людей, що вимірюють свої вчинки з погляду вічності, мати підозри і не вірити в благородство поривань.

Аля теж пішла разом з нами, інакше не могло й бути, тут важила не так любов її до Шляхтича, як характер, успадкований од батька.

Старий Чемерис, щоправда, лишився в своєму старому цеху.

— Я вже старий,— сказав він,— мені вертухатися не годиться. А ви молоді, йдіть, женіть трубу на новому місці. Може, вона виявиться кращою за нашу, хоч залізо — скрізь залізо, і скрізь треба вміти гнати трубу...

Зате хто мене здивував, так це Кривцун! Він теж заявив, що переходить разом із Шляхтичем.

— Май на увазі,— попередив його я,— деякі прикмети свідчать, що наші заробітки можуть упасти до нуля.

— А мені що?

— Сміявся з Гаганової колись. Забув?

— А я маю право! Свобода думки! Ясно?

Цей вивчив права й свободи ліпше за всі юридичні консультації разом взяті, а що вже користатися з них умів, то тут не знайдете йому рівних від Москви до самих до окраїн!

Ну, та вже хай іде, свобода пересувань, нічого не вдієш! Але Клементина! Клементина теж пішла з нами, і тут, хоч скільки я сушив голову, ніяк не міг визначити, хто за ким пішов: чи Клементина за Кривцуном, чи Кривцун за Клементиною. Спитати? Кого ж? Та й, зрештою, яке мені діло?

Життя починалося заново. Курси по новій техніці, морокування над кресленнями, пекельна, нескінченна, виснажлива робота в монтажній зоні. «Мы короли, мы короли, нам все берлоги корчевать и нам в берлоге ночевать...» Отак собі...

Життя людини нагадує космічний корабель «Союз»: має відсік командирський і має орбітальний, а ще блок енергетичний. Енергія ж дається нам не для зберігання, а тільки для того, щоб її витрачати. Прожитий день не вернеш, зроби, що можеш, сьогодні, а завтра буде щось нове. І чим більше витратиш енергії, тим більше її прибуде. Тут мій закон компенсації діє безвідмовно.

Чи треба казати, що в мене вистачало часу й енергії також на те, щоб піти з Клементиною в кіно або завернути після роботи аж на Глиняну гірку, навіть на спокійні балачки з Кривцуном вистачало терпіння, бо той тип не відставав від Клементини і вже остогид мені гірше од гіркої редьки, а відомо ж, що навіть мед, будучи з'їденим і перетравленим, перестає бути медом.

Клементина ж на новому місці мовби народилася заново, їй пасував отой безлад, вона йшла серед нагромаджень металу, серед дикого хаосу, мов суцільна гармонійність, вона злагіднювала всі руйновища, викликала усмішки на стомлених чоловічих обличчях, її супроводжували захоплені погляди, хтось прозвав її «Как мимолетное виденье», бо робітничий клас теж читає вірші і знає класиків!

Хоч цех наш фактично ще не існував, але майбутня слава вже притягувала до нього безліч метких хлопців, які розносили поміж нас різні анкети й приставали з досить примітивними запитаннями, сподіваючись здивувати людство висновками, виведеними з наших відповідей. Запитання приблизно були такі. З ким би ви хотіли працювати разом? З ким би ви хотіли піти в кіно, в театр, обмінятися думками? Кого б ви хотіли мати сусідом по квартирі? З ким би ви хотіли провести святковий вечір, відзначити день народження? Чи задоволені ви роботою? Яка ваша думка про керівництво цеху, заводу?

Збереження таємниці гарантувалося, як таємниця вкладів у ощадкасах, всі ми відповідали, анкети з'являлися нові й нові, врешті, це стало мовби грою, в яку потихеньку втяглися всі, і вже тепер, йдучи додому, коли випадало нам збиратися разом і ми з Шляхтичами проводжали Клементину або Клементина проводжала нас, ми бавилися в запитання-відповіді і виразно відчували, як зростає наш інтелектуальний рівень, бо саме це обіцяли нам меткі соціологи, що невідомо звідки бралися й куди зникали.

— Льоню,— спитав я одного разу Шляхтича,— скажи, що б ти зробив, коли б став богом?

— В принципі я не можу серйозно говорити про бога,— як завжди всерйоз сприйняв мої слова Льоня,— але вірю в необхідність сил скеровування й упорядкування. Так от, коли б я став одною з таких вищих сил, то перше, що зробив,— це знищив би важку фізичну працю для жінок. Особливо в заводських цехах.

— На кого б же ми тоді дивилися в цеху? — вигукнув я.— Один на одного? А «мимолетное виденье»?

Клементина, мабуть, почервоніла від моїх слів, але її врятувала темрява.

— А що таке «мимолетное виденье»? — спитала Аля, невтаємничена в чоловічі секрети.

— Кому полож-жено, той знає,— самовдоволено обізвався Кривцун, що теліпався завжди коло нас, як те запасне колесо до воза.

— «Мимолетное виденье» — це я,— зненацька сказала Клементина, сказала з викликом і, здалося мені, зухвало! З якої б то речі?

Відкладемо вияснення цього випадку, а тим часом доведеться поговорити про питання родинно-династичні.

Батько вирізує з «Известий» невеличку нотатку, надруковану на останній сторінці. Помічено, що на останній сторінці завжди друкують щось несподівано цікаве.

— Хочеш глянути, Митю? — спитав батько.— Подивись. Дуже цікаво.

Я прочитав: «Родинній реліквії — 250 років. Той, хто входить у дім коваля сільгоспартілі «Дружба» Вороновського району Гродненської області Л. Ненартовича, звертає увагу на незвичайну річ — молот з написом: «1727 рік».

Господар дому пояснює:

— Два з половиною віки зберігається в нашій родині молот, переходячи з рук у руки — від діда до внука, від батька до сина.

Цікаво, що за всі 250 років ніхто з династії Ненартовичів не зрадив ковальської справи. Теперішньому власнику дорога родинна реліквія дісталася від його батька Болеслава Михайловича Ненартовича, який трудився біля ковальського горна рівно піввіку».

Я віддав батькові його вирізку для папки, на якій ми з Зізі вивели жартома напис «Зберігати вічно», і між іншим зауважив:

— Наша робітнича династія набагато молодша, налічує ще тільки піввіку, але сподіватимемося й ми на довготривалість. Тільки от що ти мені скажи, батьку. Чи не занадто прямолінійно говоримо ми іноді про династичні питання? Чи не застарілі наші захоплення династичними питаннями стосовно тих чи інших професій і чи не виходять вони часом з тих давніх, засуджених і відкинутих нашою революцією теорій, що люди народжуються з наперед визначеною долею: з золотом у тілі — володарями, з сріблом — воїнами, а з залізом і міддю — ремісниками й хліборобами?

Батько трохи подумав, він завжди любив подумати, перш ніж відповідати на несподівані запитання, він не звик ляпати язиком абищо, мав розум точний і слова теж добирав завжди ощадливо й точно.

— Бачиш, Митю, воно справді наче так і виходить. Бо коли пристати на думку, що всі повинні триматися своїх так званих династій і ніхто не має права вийти за межі родинних професій, тоді що ж? Тоді наше суспільство закостеніє в існуючих межах, вмруть у ньому всі здібності, вмре прагнення, зникнуть дерзання, а що ж тоді? Кінець, омертвіння, загибель? Може, журналісти справді перебирають міру. Ось хоч би з цим молотом. Адже справа не в молоті, а в тім, що ним викувано. Молот можна зберігати й тисячу років, йдеться не про зберігання. І не про те, щоб усі члени родини неодмінно трималися за той молот. Візьми нашу родину. Не всі ж стали трубопрокатниками. Практично тільки ти. Сестри пішли іншими шляхами, хоча Зізі теж близька до нашої професії. Та й знов же не в професії суть.

Суть у тім, щоб не пропадало, не зникало вміння. Бо нічого на світі немає вищого, ніж людське вміння щось робити і робити добре, майстерно, досконало. Треба б вихваляти не просто династії, а династії талантів. Ось у московського слюсаря Антонова справжній талант, він уславився на весь Союз. Приходить у цех син Антонова, теж стає слюсарем. І теж слюсар талановитий. Оце династія! Такі й потрібні. Їх треба продовжувати, підтримувати, не давати вмирати. Ось і для прикладу, коли вмру я...

— Ти не вмреш, батьку...

— Не перебивай, я ще не збираюся вмирати, до слова прийшлося... Коли вмре гарний прокатник, чи сталевар, чи горновий, а на його місце ніхто не прийде: ні син, ні зять, ні сват, ні брат,— то що тоді? Не можна допустити до такого. Мабуть, важить ще й ощадливість у зусиллях в династичних питаннях. Бо легше людину навчити того, що вміє вже батько його, аніж брати чоловіка стороннього, який уперше стикається з тим чи іншим ділом. Коли б я керував державою чи там хоч міністерством якимсь, то я, може, ввів би якісь навіть пільги для продовжувачів династичних професій, щоб заохотити молодь. А ще звелів би переписати всі професії й пильнував би, щоб вони не зникали, бо людям усе потрібне. Сьогодні наче й немає потреби, а завтра, дивись, доведеться щось зробити, а робити нікому. Вмер останній лудильник, скажімо, в місті, немає чоловіка, який збудує човна. Колись у нашому місті, може, найпоширенішою професією були бондарі та човнороби, а знайди сьогодні хоч одного! Купують дюральки в спорттоварах, торохтять моторчиками по Дніпру, а колись тут і довбаночки плавали, і шестивесельні човни, і дуби. Ну, відійшло це, хай. Але ж не можна все звести до дюральки, привезеної аж із Казані. І дорога, і не завжди її купиш...

Так з питань династичних ми з батьком непомітно перейшли до справ човнобудування.

Пенсіонери — люди небезпечні своїми захопленнями. Тут вони можуть зрівнятися тільки з закоханими. В цій галузі я ще не можу похвалитися досвідом, але добре пам'ятаю Євгена, і мені досить для порівняння.

Ну, то будь ласка. Батько знайшов у журналі, в розділі «Зроби сам» проект моторного човна для невеликої родини. Ах, який то був човен! Міцний, легкий, прекрасний у кожній своїй лінії, зручний, затишний, справжній плавучий дім, у якому можна прожити ціле літо на річці чи на озері. В журналі було понаписувано про човен стільки, що вистачило б на цілий океанський лайнер, там було написано все, редакція забула тільки повідомити одну дрібничку: де взяти матеріали для будування. Ну, а такий непрактичний чоловік, як майстер Череда, мав відомості щодо джерел доставання матеріалів ще скупіші, ніж всезнаюча редакція.

Коли батько спробував був зацікавити мене своєю човновою мрією, я заявив, що з проблемою доставання ніколи не стикався, бо виховувався в дусі поваги до запровадженої нашою рідною державою системи розподілу матеріальних цінностей. Тоді я вирішив, що батько відкине свою ідею щодо човна, забуде про неї, але жорстоко помилився. Бо щоразу при нагоді батько навертав розмову на човен, сьогодні звів усі династичні проблеми до човнобудування, а потім зненацька повідомив, що завтра приїздить Зізі.

Сестри не було в нас з того часу, як Аля прийшла до Шляхтича. Зізі, мабуть, не хотіла з'являтися в місті, де її любові, хоч і приховуваній од усіх, було завдано такого несподіваного удару, ми розуміли її стан, терпляче ждали, поки загоїться її сердечна рана, хоч навряд чи гояться такі рани.

І ось вона приїздить, та ще й заздалегідь повідомляє про це, чого не робила ніколи, падаючи нам як сніг на голову.

— Наймати духовий оркестр? — поспитав я жартома.— Але ж куди його виводити: на вокзал, чи до пристані, чи в аеропорт? Сама їде?

— Я запросив її,— сказав батько.

— Ти? Навіщо?

— Ну, дочка ж вона, чи хто? Хочемо з мамою побачити її, та й про човен...

— Про човен? Ти знов із своїм човном? І до чого тут Зізі?

— Вона в нас усе може, згадай, що й вам помогла, коли у вас нічого не виходило...

— Ти вважаєш, що це Зізі помогла? По-моєму, вона тільки заважала! Але хай приїздить!

Зізі приїхала не сама. Не була б вона Зізі, коли б вирушила в таку дальню путь самотою. Привіз її в новенькій, хоч і добряче запацьореній «Волзі» якийсь чваньковитий технократ, у білій сорочці, з яскравим закордонним галстуком і пострижений наголо так, наче йому давали п'ятнадцять діб за дрібне хуліганство.

— В міліції обголили? — кивнув я на технократа, поцілувавши Зізі в обидві щічки.

— Не смій! — тупнула вона своєю гарною ніжкою.— Ти хоч і лауреат, а паршивий хлопчисько! Негайно познайомся з Держикраєм! Держикраю, познайомся з моїм братом!

Технократ виліз із машини, виявився він невисокий, чомусь схожий на Шляхтича, тільки був міцніше збудований, ще міцніше, здавалося, тримався за землю, наставляв на тебе лоба побичачому, йшов напролом, зате голос мав співучий і м'який, точнісінько Шляхтичів.

— Держикрай,— відрекомендувався він по черзі всім членам нашої родини. І все. Ні звуть, ні по батькові. Держикрай — та й годі. Мені закортіло спитати, чи він часом не доводиться родичем нашій бабі Держикраїсі, яка живе коло пристані і в

якої найсмачніші в місті вишні, але технократ знову заліз у машину, гаркнув мотором і, нікому нічого не кажучи, поїхав собі, може, й справді до баби Держикраїхи.

— Де ти його відкопала? — поцікавився я.

— Не твоє діло! — відрізала Зізі.— Розкажи ліпше, що тут у вас.

— У нас човен.

— Знаю. Не човен, а безплідні мрії. Батько в нас вічно непрактичний, коли хоч ти станеш практичним, Митю!

— Як оженюся.

— А коли оженишся?

— Після тебе.

— Довго ждатимеш.

— Нічого, я терплячий.

— Ну, так от,— оголосила Зізі, пролітаючи по наших кімнатах і скрізь вчиняючи милий безлад,— ми повинні... Ах, у вас телефон? Прекрасно! Могли б повідомити... Я дзвонитиму тепер вам щодня!.. А тим часом дзвоніть до Антоніди, хай негайно приїздять...

— У вихідний день,— підказав я.

— Хай приїздять хоч у вихідний, хоч завтра. Я можу почекати. В мене відпустка.

— І ти вирішила провести відпустку з нами?

— Можливо. Побачимо.

— І Держикрай? — не відставав я.

— І Держикрай, коли хочеш. Ти ще з ним познайомишся,— пообіцяла Зізі.

— Він що — бог холодної прокатки? Наукове світило? Так знай, що ми з Шляхтичем перейшли в новий цех. В цех майбутнього, дорога сестричко. Дитина останньої п'ятирічки. АСУ — чула? ЕОМ — знаєш, що таке? Електронно-обчислювальна машина.

— Ти перейшов? — Зізі не повірила.

— Не я, а ми з Шляхтичем і з цілою бригадою.

— Збожеволів! Ти ж пропадеш! А що тут у тебе ще?

— Ще? Човен!

— Знаю вже про човен. Знаю навіть більше, ніж ти.

У неділю приїхав Рацпроп з моєю сестричкою Тонею і синочком. Подія незвичайна. Збунтувалися всі собаки нашого міста, міліціонери вибігали на вулицю, зготовляючись чимдуж свистіти, але опускали сюрчки, запримічаючи на машині Рацпропа державні номерні знаки, встановлені по всій формі. Коли б на телебаченні працювали оперативніші хлопці, приїзд Рацпропа неодмінно показали б увечері в останніх міських вістях.

Бо то була подія. Рацпроп приїхав на власній машині. Не на «Волзі», яку сподівався дістати в спадок від професора ветеринарії, а на газику, але й не на казеннім газику, а на власнім, купленім на чесні радянські трудові гроші ще й обладнанім

відповідно до смаків і можливостей нашого сільського заслуженого й перезаслуженого механізатора.

У своїй заклопотаності то Клементиною, то справами нової роботи я трохи випустив з уваги наші родинні справи і прогавив той відповідальний момент, коли Рацпроп поповнив дружні ряди радянських автолюбителів. А йому просто поталанило. В той колгосп, де Рацпроп механізував усе направо й наліво, приїхав у гості до старенької матері дуже високий ракетний генерал. Важило, щоправда, не те, що він ракетний, і, може, не те, що генерал, а насамперед те, що генерал був чоловік добрий і уважний до всіх. Поки був у рідному селі, він познайомився з Рацпропом, похвалив його за механізацію, коли ж довідався про мрію Рацпропову, то пообіцяв допомогти придбати якунебудь стареньку списану машину. Ніхто всерйоз його обіцянки не сприйняв, але генерал був чоловік слова, незабаром Рацпроп одержав телеграму, в якій його просили прибути туди й туди і викупити машину. Він приїхав, заплатив якісь там невеличкі гроші і... приїхав назад своїм ходом. Те, що привіз, важко було назвати машиною, лишилася сама рама та двигун, але воно їхало, рухалося, мало на собі необхідні номери й усе потрібне, не вистачало тільки комфорту, але тут для Рацпропа труднощів не існувало. Він змобілізував своїх сільських умільців, ті трохи пометикували, взялися за діло й склепали для Рацпропової машини розкішний кузов з новенького оцинкованого заліза. Тут було застосовано принцип перевернутих цинкових ночов, відповідно побільшених і закріплених на автомобільній рамі. Тепер ці ночви, розпромінюючи довкола цинковий блиск і вганяючи люд у подив і захват, прикотили до нашого «Ділового клубу», і я мимоволі подумав про закони підсвідомості, які, очевидно, подіяли на мене в ті дні, коли вигадував я історію про свою Марію-мрію і про великий цинковий таз на балконі. Бо саме тоді сільські вмільці клепали Рацпропів кузов.

Рацпроп був добрий хлопець. Ще тільки став на землю коло «Ділового клубу» й забачив мене здалеку, загукав до мене:

— Ну, Мить, маємо свій транспорт! Давай разом брати відпустку й рвонемо до моря в нашому сімейному ковчезі!

— А що! — Мені це сподобалося.— Я не проти. Тут можна влаштуватися на покрівлі й загорати на ходу.

— А міліція не дозволить, а міліція не дозволить! — застрибав Рацпропів синочок, який знав усе, що міліція дозволяє автомобілістам, а що їм зась.

Мама наварила вареників з вишнями, було випито по чарці настояної на калганному корені горілочки на повітання нашої дружної родини, тоді сіли ми радитися щодо батькового човна.

Батько взяв слово для позачергової заяви й повідомив, що Ізіді він теж писав про свій клопіт і не так просив допомогти, як хотів порадитися з старшою дочкою. Далі батько міг би й урвати свою позачергову заяву. Бо далі ми знали, як воно мало

бути. Ізіда, безтямно закохана й віддана своєму Віолончелістові, ясна річ, показала йому листа і, мабуть, попросила допомогти батькові, а Віолончеліст, як чоловік, ознайомлений з найвищими етикетами, не міг не відгукнутися на таке прохання свого тестя, однак, втуплений у свою музику й у свої концерти, як практик він дорівнював нулю, через що нічого путнього зробити не міг, а мовчати теж не міг. І от він прислав листа. Батько мав би промовчати про лист, але щось, видно, зачепило старого Череду, і він закінчив свою позачергову заяву читанням відповіді старшого зятя. Той писав таке. Що він вітає намір і захоплення, бо сам уміє захоплюватися. Прекрасно. Що він теж двічі катався коло Києва на моторнім човні, і це було непередавано. Що йому доводилося бачити моторні яхти, скажімо, в Греції, чи Швеції, чи в Італії. Яхти своїми лініями справили на нього просто незабутнє враження. Але він не може зрозуміти, навіщо батькові якісь будівельні матеріали, та ще мало не куплені за валюту і мало не за океаном. (Звідки Віолончеліст вилускав таку думку, цікаво). Він також не може зрозуміти, чому б просто не купити готового човна з моторчиком, не затіваючи, отже, будівництва. Він навіть міг би, як подарунок, купити тестеві човна угорського чи німецького, хоч знову ж таки йому не ясно, чому не можна купити наш радянський човен, адже радянське — значить відмінне!

— По-моєму, наш Віолончеліст міг би бути міністром культури,— сказав я,— а то й міністром закордонних справ!

Рацпроп дивився на речі практичніше.

— Йому там ніколи, та він і не розібрався,— пробачливо мовив він,— а ви, батьку, їдьте до мене та з моїми дядьками такого човна склепаєте з підручних матеріалів, що аж ну!

— У вас же води немає,— нагадав батько.

— А кораблі хіба на воді будують? Коли готові, тоді їх на воду спускають. Ми теж свого човна привеземо на воду, ще й пляшку шампанського об борт розхекаєм!

— Човновий приз завойовує інтелігенція сільська! — загукав я.— Культурна інтелігенція виявилася неспроможною збагнути саму ідею човнобудування, інтелігенція технічна в особі нашої Зізі спромоглася лише на деякі організаційні заходи, зате сільська перевершила всіх практицизмом і рішучою готовністю взятися за діло. Хай живе сільська інтелігенція, уособлювана Рацпропом! Виголошую це від імені робітничого класу!

— Візьмуся ще я за тебе, робітничий клас,— посварилася на мене Зізі.

Взялася вона за мене не відразу. Кілька днів відбувалися консультації на вищому рівні, Зізі вела загадково-таємничі розмови з батьком і з мамою, мені не говорив ніхто нічого, та я не дуже й турбувався тим, бо перебував і досі в тому невизначеному стані моїх взаємин з Клементиною, що не знав, чи закохуватися в неї, чи ні,— власне, як розібратися, що то таке кохання,

і, може, коли б не дратував мене Кривцун, в'язнучи нахабно й відверто до дівчини, то все кінчилося б ще там, у кабінеті товариша Книша. «Как мимолетное виденье».

Але ж Кривцун виявився лише маскуванням, камуфляжем, окозамилюванням! Коли б я знав! А ще коли б знав, що човнова проблема теж до деякої міри слугувала тільки димовою завісою для глибоко родинних справ і що Зізі була прикликана, порушуючи всі наші правила не турбувати людину в її горі, аж ніяк не для допомоги в добуванні будматеріалів, а заради мене, тобто Дмитра Череди, і заради його майбуття!

Зізі сиділа тиждень у нас у квартирі, нікуди не потикалася, технократ її теж не показував носа, вона мовби затаїлася, щось відбувалося важливе, однак легковажність моя не давала змоги зосередитися на домашніх справах, я спав, снідав, біг на завод, потім на курси, потім проводив Клементину. І хоч би тобі поцілував чи обійняв дівчину! Тільки розмови на міжнародні теми, про будову землі й всесвіту, про погоду й тваринний та рослинний світ.

Що ви знаєте про пташині перельоти? З нами залишається на зиму небагато птахів. Було б невимовно сумно, коли б не лишився жоден.

А що дає освітлення курників? Марнотратство тримати несушок восени й узимку в темних курниках. Годувати птахів треба, а спожитку від них немає. А тим часом раціональне годування, тепло й світло — то три найважливіші умови зимового яйценесіння. Світло через зорові нерви й мозковий додаток викликає появу гормонів і дозрівання яйцеклітин у яєчнику, що веде за собою зріст несучості.

Все-таки, видно, технократ натякнув Зізі, що пора їхати назад, бо якось уночі сестричка впіймала мене, коли я хотів прошмигнути в постіль, і заявила:

— Маю до тебе розмову.

— З свого боку не маю до тебе ніяких розмов.

— Не будь дурнем, я — серйозно.

— Зізі, коли це ти стала серйозна?

— Коли стала, тоді й стала. Можеш дякувати, що хоч я одна в цьому ненормальному домі можу подумати про речі важливі.

— Про що ж саме? Про мою могутню незрілість у цілому ряді питань?

— Хоча б. Годі вдавати дурника.

— Хто ж тобі сказав, що я вдаю?

— Ніхто. Не сліпа, сама бачу.

— Та що ти бачиш, Зізі!

Вона взяла мене за вухо, повела до кімнати, в якій завжди жила, коли приїздила до нас погостювати, посадовила мене на стілець, сама сіла навпроти, вперлася ліктями в стіл, стала пильно дивитися мені в обличчя. Дивилася, а очі їй сміялися.

— Перейшов до любові, Митю? — спитала тихо, із співчуттям і навіть, як здалося мені, із затаєним болем.

— Куди, куди? Нікуди я не переходив! Живу в залізі!

— Не бреши, Митю.

— Ти вважаєш, що слова «не бреши» й «Митю» пасують одне до одного?

— Іноді пасують.

— Але тільки не в цьому випадку, дорога сестричко. Бо я сьогодні не можу сказати навіть, що люблю свою роботу. Роботи, власне, ніякої нема. Саме вовтузіння й монтажна зона, де ніякі академії не розберуться.

Робота сестру, видно, цікавила сьогодні мало.

— Я повинна спитати тебе про одну річ,— вже й геть серйозно повідомила вона.

— Ну, питай. Вечір запитань і відповідей.

— Ти симпатизуєш комусь із дівчат?

— Я живу в залізі. Тобі мало?

— Ну, живи. А в тому залізі є дівчата? І якась із них має до тебе симпатії?

— Спитай у дівчат. Можеш вмістити мій портрет на обкладинку журналу «Огонек» з закликом до всіх дівчат Радянського Союзу освідчуватися в симпатіях до Дмитра Череди.

— Гаразд, у тебе язичок наш, чередівський. А це що?

На стіл лягла відома мені добре папка з написом: «Зберігати вічно».

— Це? Газетні вирізки. Можу сказати, яка лежить зверху. Називається: «Родинній реліквії 250 років». Про ковальський молот з написом: «1727 рік». Як бачиш — поінформованість виняткова!

— Поінформований ти, та не дуже,— Зізі розв'язала поворозочки, розгорнула папку. Там не було жодної газетної вирізки. Папка набита була листами! Акуратно покладені один на один, купчилися в два ряди гарні конверти з дбайливо виписаною адресою, адресою нашого «Ділового клубу» і нашої квартири. Конверти досить хлялі, може, й порожні, може, чийсь жарт?

— Там і листи чи самі конверти? — поцікавився я, ще не знаючи, до чого це все.

— Листи,— сказала Зізі,— й не вдавай, ніби нічого не знаєш.

— Справді, не знаю.

— А це що? Дивись!

Вона повернула папку так, що я побачив напис на одному з конвертів. Там, як уже сказано, стояла назва нашого «Ділового клубу», число нашої квартири, а нижче єдине слово: «Синові». Ні прізвища, ні імені, лише єдине, геть несподіване й незбагненне «синові». Ясно ж, що хтось пожартував! Але стільки жартів? Ціла папка конвертів? Чи не забагато?

— І що, на всіх конвертах однаково написано?
— Однаково.
— А листи?
— Листи неоднакові.
— А ти що — читала?
— Читала.
— Здається, вони адресовані не тобі.
— Ага, отже, тобі? Ти знав? Знав?
— Та нічого не знав. І не мені. Не ждав і не жду я листів ні від кого. Просто міркую собі так, що коли написано «синові», то, мабуть, треба шукати сина. Ти ж не син, сподіваюсь.
— Але сестра цього сина. І до того — старша.
— Не перевищуй своїх повноважень, Зізі.
Зізі напринидила губи.
— Могли б, до речі, без мене тут розв'язувати твої любовні проблеми. Ніколи ні в чому не можете обійтися без Зізі.
Ось тобі й човен! Світломаскування і димова завіса. Насправді ж батько покликав Зізі, щоб порадитися про ці листи. А мені за весь час ні слова! Оце характер! Оце старі кадри!
— Батько читав листи? — пішов я в наступ на сестричку.
— Ти ж знаєш його принципи. Він не розпечатав жодного. Раз не йому — не міг і доторкнутися.
— А раз тут написано «синові», то міг би, здається, передати цьому членові родини. Чи як ти гадаєш?
— Батько боявся, що це анонімки. Не хотів зробити тобі боляче.
— Жіноча рука,— які ж тут анонімки?
— Це ще не факт. Використовують навіть дітей. Винахідливість анонімників не знає меж.
— Застосувати б її до атомної енергії в мирних цілях. А мама?
— Вона й досі не знає.
— Ага, маскування на два боки: і від мене, і від мами. Затулялися човном. Ризикували одержати чергову порцію високоідейної моралі від вашого улюбленого Віолончеліста, аби лиш приховати справжню мету твого приїзду. І що ж ти відкрила в цих листах, застосовуючи останні досягнення вашого трубопрокатного інституту?
— Прочитаєш — відкриєш сам. Вона закохана в тебе.
— Хто?
— Тобі ліпше знати. І не придурюйся. Закрутив дівчині голову — треба одружуватися. Досить тобі байдикувати.
— Жду, поки ти покажеш приклад.
— А може, я вже й показала? Звідки тобі знати? Візьму й привезу вам чоловіка.
— Нам чи собі?
— Собі, а привезу вам. Тут будемо жити.

— Та ти справді? Хто ж він? І чому ти покинеш інститут? Зізі!

Я навіть про листи забув, хоч лежали вони переді мною, акуратно розкладені батьківською рукою в папочці, на якій виведено було: «Зберігати вічно».

— Здохнеш від надміру інформації,— засміялася Зізі.— Бери свої листи, читай, а тоді скажеш мені, які твої наміри. Не поїду, поки не доведу цього діла до кінця, так і знай! Ну, забирай і йди!

Вона виштовхала мене з кімнати.

Листи. Я читав і перечитував їх цілу ніч, до самого ранку. Вперше в житті мені прислано таку кількість листів, і таких листів.

Лист за листом — і ніде жодного натяку, хто пише, ніяких імен, окрім Кривцуна, якого можна було б і не згадувати, суцільна загадковість і анонімність, але все одно це рівняння розв'язувалося легко, бо невідоме тут було тільки одне, а відомих принаймні два. Дія відбувалася в нашому цеху — не грає ролі, в якому саме, бо листи йшли вже й після того, як ми перебазувалися на будівництво нового цеху. Адресувалися листи мені — тут не було ніякого сумніву, бо в нашій квартирі сином звався тільки я, тобто Митько Череда.

Підставивши ці два відомі в наші рівняння та ще взявши до уваги досить високу грамотність авторки, легко дійдемо висновку, що писала листи колишня десятикласниця, майже медалістка, дівчина з художніми почуттями, розвиненими завдяки зусиллям товариша Книша. Клементина! Вона і тільки вона!

Я не спав ніч, я перечитував листи, я сміявся на повні груди з самого себе і з усіх Клементин на світі, а потім нападала зненацька на мене якась теляча захопленість, молодість била в мені потужним потоком, весь світ ішов у круговерть, летіли й падали на мене зелені дерева в далекому лісі, дзвеніло залізо в нашому цеху, сяяли Сірі очі, сріблився сміх Клементини, десь зринали на видноколі Аля з Шляхтичем, взявшись за руки, мов малі діти, а там сумував Євген, а там Зізі чомусь термосила Фрусіна, аж розгойдувалися джунглі його чуба, товариш Книш залучав мене до художньої самодіяльності й я грав у якомусь спектаклі, виходив на сцену і виголошував щось урочисто-безглузде.

Уранці я не пішов на завод. Тобто я вдав, що пішов, ніхто не повинен був знати, де я і що зі мною. А тим часом я прогуляв. Свідомо й безпричинно. Вперше і, може, востаннє, але прогуляв. Інакше не міг. Забрав листи, позапихав їх до кишень і пішов у Скрипайку. Пішов пішки, як ходив у дитинстві на уроках природознавства, заліг під тим кущем, де, як мені здавалося, колись Євген, випередивши мене, вперше поцілувався з дів-

чиною, ліг на траву, дивився на небо, на зелені берестки по схилах Скрипайки, засунувши руки в кишені, перебирав листи, шарудів папером, але вже не пробував більше читати, бо й навіщо? Все знав мало не напам'ять! У всіх берестків на схилах Скрипайки були всохлі верхів'я, сумне видовище: знизу зелені гарні дерева, а вгорі чорні, страшні, мертві. Кажуть, у всьому світі всихають чомусь берестки і всихання починається з верхівок. А яке мені діло до того всихання! Моє дерево зеленіє й розростається буйно і нестримно! Хай живе дерево радісного існування, дерево молодості й захоплень! Спасибі тобі, моє кохання, як сказав один драматург. Але це сказав не я. Треба вчасно зупинитися в телячих своїх захопленнях. Погляньмо неупередженим оком на ці писання ще раз. Перебування на лоні природи сприяє роздумам. Всі філософи втікали на лоно природи. Тільки вона визволяє мозок для думання. Головне при цьому: лежати. Бо коли людина стоїть вертикально, вона думає лише про поліпшення умов і продуктивності праці. Стояння — найактивніший стан. Тоді хочеться перетворювати й перебудовувати світ. Коли сидиш, хочеться встати, випростатися, розім'ятися, струснутися. Сидячі професії неминуче схиляють людину до анархізму. Всі шевці, наприклад, найбільші анархісти. Щоправда, слово «анархіст» в народі замінюють словом «п'яниця», але це однаково.

Я не хотів сьогодні стояти, не хотів сидіти, тільки лежати, щоб спокійно обміркувати несподіванку, яка звалилася на мою голову. Знов став перечитувати листи, знову зіштовхувалися в мені почуття іронічності й захопленості світом, але чим довше я лежав, і перечитував листи, і дивився на всохлі верхів'я зелених знизу берестків на схилах Скрипайки, тим глибше розумів безглуздя й безпорадність свого становища.

Хто писав листи? Клементина? Точно, вона. Але звідки відомо? Піти й спитати? Навіщо питати? Не Аля ж писала б мені. Вона має собі Шляхтича, їй не треба нічого. Вдалася в батька. Тому — гнати трубу і більше нічого не треба, їй — Шляхтич, і весь світ у ньому. Так. А як же мені тепер? Мовчати далі? Припустимо. Але доки мовчати? Ковтати компліменти і мовчки роззявляти рота за новими? Як бегемот у зоопарку за ласощами. Приємно, чорти його бери, коли тебе хвалять. Та ще коли це робить гарна дівчина. І хвалить не по-дурному, а розумно, підносить тебе над тобою самим, викопує в тобі такі корисні копалини, що й сам про них не мав уявлення. Але доки ж справді мовчати? Це безглуздо, коли вже все знаєш. Ага, знаєш — не знаєш! Як у гаданні з ромашкою: любить — не любить... Але стоп! Чому це я починаю ракетно-стартовий відлік лише від сьогодні? Десять, дев'ять, вісім, сім... один, пуск! Адже листи йдуть вже он стільки часу. І природно, що я мав читати їх у тій черговості, як вони надходили. Чиста випадковість та ще нерішучість і порядність мого батька спричинилися до того, що я

отримав усе одною пайкою і так пізно! Але ж Клементина (чи хто там?) не знає про цю затримку. Вона впевнена була, що листи читаються в тій черговості, що й пишуться. Знала про це, писала далі, щодня зустрічалася зі мною, ходила додому разом, бувала в кіно й на концертах і ніколи навіть натяком... «Как мимолетное виденье...» Братські взаємини, мир-дружба, мирне співіснування... Кривцун — той має свій кодекс: «Треба брати дівчат, поки вони теплі!» Я пообіцяв його скалічити, коли він матиме нахабство просторікувати при мені на цю тему. В Клементини він, судячи з листів, мав такий самий успіх, як і в мене. Але ж я не Кривцун, чорти його бери! Коли виписуєш стільки похвал, то можеш сказати бодай слово живе, справжнє, не писане анонімно! У неї сором'язливість? Згода! А в мене робітнича гордість, коли так. Примітивно обійматися і перти напролом — не можу.

Признатися відверто? Я не вигадав нічого. Філософа з мене ждати не доводиться. Хоч стій, хоч лежи. Навіть примітивного тактика не вийде. Бо я не вилежав у Скрипайці й половини заводської зміни, з'явився додому. Зізі відразу розкрила мій прийом.

— Ти не був на заводі?

— Ну, не був.

— Прогуляв?

— Ну, прогуляв.

— Читав свої листи?

— Ну, читав.

Я думав, вона почне мені докоряти, читатиме мораль, як старша сестра, нагадає мені про обов'язок високо нести звання тощо, а вона підлетіла до мене, обійняла м'якими своїми гарними руками, поцілувала в щоку, зашепотіла захоплено:

— Молодець, Митю! В тебе чутливе серце, ти повинен... Це ж така дівчина... Щастям не слід нехтувати, воно...

— А я не знаю, як його звати, це щастя...

Зізі відхитнулася від мене.

— От же брешеш!

— Слово честі. Можу здогадуватися, але впевненості немає. Я морально ще не готовий до закоханості.

— Ти дурний, Митю.

— Не заперечую. Цілком можливо. Це діло темне.

— Але ти повинен поговорити з нею.

— З ким і про що?

— Виходить, я так і поїду, нічого не взнавши і нічим не зарадивши?

— Ти була вирішальним фактором, хіба не досить? А потім, ти ж обіцяла повернутися незабаром...

— Я повернуся, будь певний, повернуся! Але до того ти повинен усе з'ясувати, Митю. Обіцяй мені. Я заспокою батька.

— Заспокой. Нічого від нічого дає ніщо.

Зізі поїхала, здається, знову з тим технократом у білій сорочці, хоч я не бачив його більше, нічого не змінилося в нашому побуті, життя йшло далі, другого дня я з'явився на роботу, в мені кипіли цілі вулкани насмішкуватої злості, але всю злість я витратив на «монтажну зону», добираючись до місця роботи нашої бригади, тому, коли зустрівся мені погляд великих Клементининих очей, здавалося, стривожених і трохи розгублених, то не знайшов у собі ні злості, ні насмішкуватості.

— Що з вами, Митю? — спитала Клементина, мов нанавмисне називаючи мене на «ви» так само, як і в листах, хоч ми з нею давно, та, власне, з першого знайомства, «тикали» одне одному.

— Грип,— сказав я,— одноденний гонконг. Не підходь, бо вмреш од вірусів.

— Ой, страшно! — засміялася Клементина і удавано сховалася за Шляхтича, який саме нагодився на мої останні слова і порадив мені берегтися, коли справді нездужаю. Найтяжче лишилося позаду, я відчув упевненість аж таку, що зміг перекривити Шляхтича, коли він пішов, проголосивши йому в спину його голосом з його серйозністю: «Той день, коли соціалістичне виробництво почне переганяти капіталістичне, стане днем великих змін в уявленні людей про те, в що слід вірити». А в що вірите ви, Клементино Книш?

За всіма законами, виведеними вчора з листів, надісланих мені невідомою дівчиною, Клементина мала б негайно вмирати від захвату моєю дотепністю, в жертву якій я приніс самого Льоню Шляхтича, чого не дозволяв собі майже ніколи. Однак механізм винайдених мною законів ще не був, видно, як слід відрегульований, бо Клементина замість захоплень якось збайдужіло глянула на мене, відійшла вбік, взагалі мовби втратила до себе будь-який інтерес.

«Маскується!» — вирішив я і поклав собі простежувати кожен її порух, щоб вивести на чисту воду, вхопити за руку, примусити до зізнань.

Найпростіше було зіставити почерки. Але хоч як намагався пригадати, який у Клементини почерк, не міг пригадати. Бо почерк не дівоче личко. Почерк — це така штука: побачив, прочитав і забув. Просити дівчину написати щось спеціально для мене? Може видатися підозрілим. До збирачів автографів я не належу, а Клементина не належить до світу мистецтв, дарма що танцює Дездемону, підставляючи свою довгу ніжну шию для душіння диспетчерові транспортного цеху. Тоді що? Здавайте дописи до стігназети? Чи розповсюдити в цеху моднячу якусь анкету з короткими запитаннями, які передбачають довгі відповіді?

— Як ти ставишся до анкет? — спитав я Клементину.

— Позитивно.

— Любиш відповідати на них?

— Люблю.

— А коли б були анкети інтимні? Про переживання, почуття? Звичайно, з гарантованим збереженням таємниці особи запитуваного? Наприклад, анкетка романтично-романічна. Як у іноземному романі. Скажи «оуі», дитинко, по-французьки, скажи «так, так» хоч по-китайськи, хоч по-руськи, скажи, як хочеш, хай це геть банально, адже любов інтернаціональна. Хоч наздогад скажи, в туманній фразі, скажи ховаючись або скажи в екстазі, скажи «оуі», скажи хоч «yes», чи «так» скажи мені ти, далебі, і все, що хочеш, дам тоді тобі!

— Митьку, ти таки серйозно несерйозний!

— Чули. Від доцента Крижня. А в мене справді анкетка є.

— Звідки?

— З інституту молодознавства.

— Хіба є такий?

— Молокососний факультет.

— Не сміши!

— За тиждень одержиш,— пообіцяв я.

На що тільки розтрачуються сили! Тиждень я бігав у адміністративно-господарчу частину, вгощав друкарок цукерками, призначив навіть одній побачення і все для того, щоб видрукувати кілька десятків примірників вигаданої мною анкети. В анкеті пропонувалося визначити шкалу авторитетності заводського керівництва, починаючи від директора заводу й секретаря парткому аж до змінних інженерів і майстрів, були там запитання про ставлення до міні-спідниць і максі-пальт, дівчатам пропонувалося назвати обсяг своєї талії, а хлопців просили вказати, скільки разів піднімають вони одною рукою двопудову гирю. В такому плані. Серед тої анкетоманії, яка заполонила сучасний світ, моя спроба виявити деякі аспекти громадської думки мала б минути геть непомітно без наслідків, та я й не ждав од неї наслідків, мені потрібен був почерк Клементини, справжній, не змінений, природний, спокійний.

І я отримав взірець її почерку. І відбулася велика експертиза, яка встановила, що авторкою всіх листів, одержаних сином Череди в «Діловий клуб», помешкання номер три, була дівчина на ймення Клементина Книш!

Але ж не скажеш їй про це прямо, не станеш проробляти на комсомольських зборах, не запропонуєш розкрити свою анонімність, раз вона не може й не хоче розкриватися! Отже, вихід єдиний: упіймати Клементину за руку! Я мислив послідовно, а послідовність, відомо ж, не дає змоги випередити події, навпаки: ти завжди відстаєш від них, запізнюєшся саме на відтинок часу, який потрібен тобі, щоб вибігти наперед і побачити те, що шукаєш. Досі думки мої зайняті були тільки встановленням однаковості почерків — автора листів і Клементини, тепер, коли це вдалося зробити, я з відповідним запізненням схаменувся і подумав, що в ту мою анкету можна було б ввернути ще

й запитання щодо улюбленої поштової скриньки або ж попросити запитуваних розповісти про схему своїх денних, а то й тижневих мандрів по місту, мовляв, для встановлення оптимальних відстаней при розташуванні в житлових районах магазинів, ательє, поштових відділень, кінотеатрів тощо. Я міг би з часом вирости в неабиякого міськрадівського діяча, випадок штовхав мій розум до вперто-планомірних розмірковувань, але, на жаль, доводилося облишити подальші вигадування, бо коли одна анкета мені ще якось минулася непомічена, то на другій мене впіймають неодмінно, і тоді з'ясується, що я не маю нічиїх повноважень, тобто дію за методом шевця-анархіста, відомо, що анархістів, тобто п'яниць, ждуть, як мінімум, п'ятнадцять діб і стрижка точнісінько така, як у технократа Держикрая.

Я змушений був удатися до методу примітивного, виснажливого й невдячного, але незамінимого: простежити за Клементиною і впіймати її за руку, коли вона вкидатиме листа до поштової скриньки.

Для цього довелося пильно розглянути всі одержані конверти. Наївність Клементинина просто вражала. Дівчина не намагалася заплутувати слідів, вона вкидала всі листи до тої самої скриньки, а коли й не до тої самої, то принаймні в тому самому поштовому відділенні, яке значилося цифрою сім. Однак сьоме поштове відділення, виявилося, було далеко і від Глиняної гірки, і від нашого «Ділового клубу». Отже, Клементина все-таки пробувала бодай трохи приховати свої сліди. Але в цьому була своя незручність для неї, бо щоразу треба було добиратися до іншого району міста, і добиратися тільки для того, щоб укинути листа. В робочі дні вона цього, мабуть, зробити не могла, бо зранку бігла на завод, а ввечері коли не я з Шляхтичем, то принаймні цей тип Кривцун проводжали її до самого дому, тож лишалися вихідні дні й свята.

Я взявся дослідити схему пересування Клементини у вихідні. Тут довелося підглядати й шпигувати, але вже нічого не вдієш. Смішнішого заняття для Митька Череди ще не вигадав досі ніхто, і ніхто, мабуть, ніколи й не вигадає смішнішого й ганебнішого. Але милостей від природи ждати було нічого, і доводилось примушувати бігти свої неслухняні ноги! Хоч наздогад скажи, в туманній фразі, скажи ховаючись або скажи в екстазі...

Я вхопив Клементину за руку, коли вона вкидала до синьої скриньки чергове своє послання. Скринька мала на собі державний герб, можливо, я припускався насильницьких дій, перешкоджаючи одній з радянських громадянок скористатися з права на листування, але я впевнений був, що лист адресовано мені, тож міг скоротити шлях його проходження до адресата. Мене можна виправдати: я горів нетерпінням прочитати чергову порцію компліментів на свою адресу, бо й хто б це не схотів отримати пайку хвали від такої гожої дівчини, як Клементина!

Але Клементина не розділяла моїх намірів щодо скорочення шляху чергового листа. І не священний трепет закоханості викликала в неї моя рука, коли перешкодила її руці вкинути листа до поштової скриньки. Де там! Вона крутнулася по-зміїному всім тілом, вона аж засичала від злості й — в це важко повірити! — вкусила, та що там укусила — гризнула мене за руку!

— Ти чого кусаєшся! — закричав я.

— А ти як смієш? — просичала вона і націлилася на мене такими слізьми, що я аж одступив: бризнуть — уб'ють наповал!

— Клементино,— спробував я повести мирні переговори і бодай трохи виправдатися в своєму шпигуванні,— Клементино, навіщо нам гратися в піжмурки? Ти розумна дівчина!..

— А ти дурень! — раптом випалила вона з нез'ясованою злістю.— Як ти смієш? І взагалі, чого тобі треба?

— Скажи, «оуі», дитинко, по-французьки,— спробував я перевести все на звичні жарти, але які там жарти.

— Не клей з себе дурня! Віддай листа! — приступила вона до мене.

— Але ж він однаково прийде до мене.

— До тебе? Хто тобі сказав? Що ти верзеш?

— Ну, як же, мила Клементино? Невже ти забула, кому посилаєш ось уже скільки часу листи? Дивись, що тут написано: «Діловий дім, квартира номер три, синові». Може, тобі показати паспорт, щоб ти переконалася, що син майстра Череди Дмитро Череда прописаний постійно в «Діловому клубі», квартира номер три? Згода, що я вчинив недостойно й, може, ганебно, хапаючи тебе за руку. Але мені набридло одержувати листи від анонімної дівчини, а ще більше набридло, що мене називають «син». Це мене просто обурювало! Хіба я тільки син, та й годі? Молодий, як уперто називає мене Чемерис? Чорти його бери, я самостійний чоловік, і звуть мене Дмитро Череда, і я повноправний робітничий клас, мила моя Клементино! Вам тепер, сподіваюся, ясно?

Довгі промови перед дівчатами — чистісіньке безглуздя. Дівчата ніколи не слухають довгих промов. Вони використовують цей час для вигадування достойних відповідей, для вмілого викручування, для звинувачень.

— Це не мій лист,— заявила мені Клементина спокійно й навіть з погордою.

— Не твій? А чий же?

— Мене попросили вкинути.

— Але ж це твій почерк на конверті!

— Попросили надписати адресу.

Та не на того напала.

Я достеменно знав, як притиснути до стінки це паскудне дівчисько!

— Може, тебе попросили писати також листи? — єхидно

спитав я, помахуючи пачкою послань, які добув з кишені.— Все перевірено! Чула про графологічну експертизу? Встановлено й доведено, що писала всі ці листи та сама особа. Зовуть її — Клементина Книш.

Але слова мої були зайві. Клементина їх не чула. Ніякої експертизи вже не треба було. Величезними, повними жаху очима дивилася вона на злощасну пачку. Кволо змахнула рукою, мовби пробуючи відняти або випросити листи, але хто б же то відняв у мене моє?

Наставало торжество переможця або приборкання непокірливої.

Але я помилився, як то кажуть розумні люди, жорстоко. Клементина підскочила до мене і з ще більшою люттю, ніж перед тим, коли кусала мене за руку, гукнула:

— Віддай!

І ще крикнула:

— Нахаба!

А потім ще:

— Це не твоє!

Моєму подиву не було ні кінця ні краю.

— Тобто, як не моє? Все, що прислано мені,— моє!

— Не тобі! — крикнула знов Клементина.— Віддай! Усе віддай! Усе не тобі!

І заплакала.

А я спробував трохи поворушити мозком, але, хоч ти вбийся, не міг поворушити, бо ж поруч плакало таке створіння, люди могли побачити й почути, взагалі ситуація ставала щомиті безглуздіша.

— Кому ж посилала? — спробував я відступити на позиції, які не планувалися і лише тепер у гарячковому поспіху десь вишукувалися.

— Не тобі! Не тобі! — крізь сльози, але з упертою злістю повторила дівчина.

І тут я дочалапкався нарешті до жалюгідних запасних позицій, доповз туди розбитий, розтрощений, розгромлений, я нагадував мого друга Євгена, який лежав колись мертво на імпортному дивані, лежав долічерева, ховаючи обличчя, страждаючи безнадійно й тяжко. І ось там, страждаючи і перев'язуючи свої рани, я зрозумів, хто мене переміг. Знов те саме, що й тоді з Євгеном! Знов Шляхтич! Клементина переплутала квартири. Треба було написати «чотири», вона вперто писала «три», а й у тій, і в другій є сини. Тільки там син удачливий, а в нашій невдаха. Ну, історія! Це вже справді історія з географією! Але ж і дівчатка пішли! Цілий рік писати одруженому чоловікові отаке! І це тоді, коли поверхом нижче живе молодий і неодружений!..

Ох, і дурень же я! Ох, і остолоп!

Я дивився на Клементину майже з ненавистю.

— Можеш не хлипати,— сказав їй похмуро,— вже догадався, що переплутала квартири. Класичний зразок роззявкуватості. Але можеш витерти свої сльози: пишеш ти здорово! Цим тільки мене й купила. Виспівуєш, як та птичка, назви якої я запам'ятати ніколи не міг, але ти, як кругла відмінниця, мала б знати...

— Сирена,— схлипуючи, промовила вона.— І не птичка, а жінка з крилами. Віддай листи!

— Візьми,— подав я всі листи разом з останнім, непрочитаним,— візьми, жінко з крилами, і не залітай мені більше в душу. Ясно?

Вона вихопила в мене пачку, зіжмакавши листи, мерщій стала пхати їх до торбинки, кілька листів упало на землю, я спокійно підняв їх, подав Клементині.

— Забуто, травою поросло,— махнув рукою.— Крапка, абзац, жирний шрифт. «Если к другому уходит невеста, то неизвестно, кому повезло»,— як співають в одній морально-побутовій пісні. А тепер скажи мені. Ну, я розумію. Льоня Шляхтич — чоловік справді... Я сам перед ним... Але ти... Що ти в ньому знайшла?

— Він розумний.

— А я, наприклад, що — дурний?

— Він глибокий.

— А я мілкий?

Вона вперше глянула на мене заспокоєно, спробувала усміхнутися.

— До чого тут ти, Митю?

— Як то до чого? Ну, хоча б як жертва історії з географією!

— Ти не зрозумієш. Я сама теж не розумію. Це не піддається поясненню. Але добре, що воно все так вийшло. Спасибі тобі.

— Та ні за що.

— Однаково спасибі. Ти врятував мене.

— Чистісінька випадковість.

— Але врятував. Як товариш. Вдруге рятуєш мене. Тоді, коли я просилася в цех...

— То це ти вже тоді хотіла до Шляхтича?

Вона мовчала. Хіба таке пояснюють?

— Давай руку,— запропонував я.— Мир — дружба. Кажи товаришу Книшу, хай записує мене в художню самодіяльність. Гратиму в п'єсах ролі невдах. Вийде в мене?

Клементина всміхалася. Може, й без полегшення, але й без сліз.

Довелося дзвонити Рацпропові.

— Запрошення лишається в силі?

— Лишається.

— Їдемо?

— Їдемо!

Шляхтич супився, що я кидаю «монтажну зону» в найвирішальнішу хвилину, але мені вже набридло: він завжди похмурий, у нього завжди найвирішальніша хвилина. Типовий рабовласник! Ось коли я уклав би пакт з Кривцуном, але Кривцун несподівано виступив на боці Шляхтича.

— Змотуєш вудочки? — прискалив він око.— А хто називав мене обивателем, цікаво б знати? А тепер обиватель зостається вколювати, а передова частина дає драла! Хтось тут розбалакував про благородну роль праці, ти не чув?

— Знаєш що,— порадив я Кривцунові,— відчепись, і в доброму темпі, бо інакше...

Їхати мені, коли зізнатися по щирості, нікуди не хотілося. Але й лишатися не міг. Розповідати, як їздили, теж не дуже хочеться. Ну, сіли. Ну, поїхали. Як сказав один дуже мудрий чоловік, дорога була далека, через усю Україну — в цілковите забуття. Асфальтове шосе, по боках пейзажі. Рацпропові було весело, моїй сестричці Тоні було весело, їхньому синочкові було весело, а мені сумно. І така це штука сум, що, відчував я, залізеш у неї один раз — то вже навряд чи й вилізеш. Все життя буде сумно. І від шосе, і від колгоспних ланів, і від жайворонків у небі, і від зустрічних машин, і від попутних, від усього сумно. Але ні! Не від усього! Рацпропова машина сумувати не дала. Вона розвеселила б і мертвого! То був суцільний регіт на колесах. Пересувний регіт, коли дозволено буде так висловитися.

Мені-то, власне, було все байдуже, але якесь передчуття, видно, гнітило мене, бо коли Рацпроп з сімейством підкотив до «Ділового клубу», щоб забрати мене в турне, я пошкодував, що він не догадався пофарбувати свою цинкову буду. Блищало, як сто цинкових тазків!

— Ти не знаєш законів автомобілізму,— поважно відмовив Рацпроп.— Чим машина відмітніша на шосе, тим менше шансів аварії.

— Червоний і жовтий кольори найвідмітніші, дядю Митю,— пояснив мені малий Юр.

— А цинк? — спитав я.— На якому місці стоїть цинк?

— А наш цинк ще відмітніший! — гордо заявив Юр.

Не знаю, як воно з законами автомобілізму, але щодо законів тикання пальцями, тюкання, свистіння, хихотіння при появі наших оцинкованих ночов на колесах ми били всі рекорди. Ще поки їхали містом, то нічого, але як вибралися на шосе,— біда! Все сигналило нам назустріч і навперегін, в нашу будку кидали помідорами й огірками, цинк гримів і дзвенів, у ньому з'являлися загрозливі вм'ятини, Рацпроп спокійно пояснював, що помідор навряд чи проб'є дірку, а от огірок може, бо він твердіший, а тут складаються дві швидкості: швидкість машини й швидкість польоту огірка. Закон фізики. Не знаю, дією якого закону

можна було пояснити, що нас переганяли буквально всі машини, навіть допотопні «Москвичі» з розкладушками і матрацами на верхніх багажниках. І кожен, хто обганяв нашу цинкову карету, неодмінно дарував нам дружній жест: потріпував пальцями одної руки коло носа або пальцями обох рук коло вух, підстрибував на сидінні, показуючи, як йому регочеться, висолоплював язика, хапався за голову — людська винахідливість безмежна!

Зате в моєї сестрички Тоні терпіння виявилося не безмежне. Ми проїхали, може, десяток-другий кілометрів, і вона рішуче заявила чоловікові:

— Повертай назад!

— Ти щось забула? — стривожився Рацпроп.

— Нічого я не забула — повертай!

— Поясни,— спокійно запропонував Рацпроп, щулячись від гучного «бам», яке зробив над його головою кинутий з вантажної машини великий помідор.

— Досить,— сказала Тоня,— накаталася! Не поїду я далі! Завертай або зупини, я піду додому пішки!

— Так гарно почали їхати, а ти...— докірливо промовив Рацпроп.— Юр, скажи мамі...

— Ма, ну чого ти? — заскиглив Юр.— Ми ж іще й не розігналися! Вона ж у нас як розженеться!

— Завертай! — звеліла Тоня.— Можеш їхати сам. А я не хочу. І дитини не дам! Сам же казав, що в тебе машина місцевого значення. Нащо було глумитися на шосе?

— Але ж закони автомобілізму,— спробував був Рацпроп. Та я вже знав, що ніякі закони його не врятують.

Ми повернулися до міста, бо Тоня не захотіла ганьбитися, повертаючись так скоро додому, хоч як плакав Юр, його залишили в діда й баби Черед теж, а ми з Рацпропом знову вирушили в подорож. Дорога була далека, мала вона пролягати для мене в суцільний сум, але, хвала Рацпропові й законам автомобілізму, обернулася суцільним реготом.

Ми повзли з швидкістю, для вимірювання якої ще не винайдено механічних пристосувань. Мається на увазі швидкість не максимальна, а мінімальна. Умови пересування приблизно лишилися такі самі, як і перше, хоч відсутність у машині жінки трохи гамувала запопадливість водіїв. Хизуватися не було перед ким, наставляти носа не було сенсу. Ще пробували здіймати нас на глузи ті, в чиїх машинах сиділи жінки власні, але це вже було не те.

— От чорт,— зітхнув Рацпроп,— треба було Тоні сховатися, щоб її ніхто не бачив у машині, тоді б ми їхали спокійно. Нащо я садовив її спереду?

— Та вона сиділа позаду,— нагадав я.— Але й там її помічали. В машині не сховаєшся. Хіба від цієї публіки можна сховати жінку, та ще таку гарну, як Антоніда!

— Антоніда гарна! — зітхнув Рацпроп тяжко.— Але ж незбагненні закони автомобілізму!

Ми повзли зі швидкістю, неприпустимою для двадцятого століття, довкола дзвеніли механізацією колгоспні лани, Рацпроп крадькома кидав погляди то правобіч, то лівобіч, він би, мабуть, охоче зіпхнув свої цинкові ночви в перший-ліпший яр по дорозі й рвонув би домеханізовувати колгоспні лани,— там почувався справжньою людиною, там мав шанобу і вдоволення від роботи. А тут тільки закони автомобілізму!

На першій же заправочній станції ми відчули дію цих законів в усій їхній жорстокій безжальності. Рацпроп хвацько підрулив до хвоста довгої черги, гальмонув з рипом і скрипом, а що черга була довгенька, то він вимкнув двигун і став спокійно ждати, хоч нам спокій тільки снився: відразу машину обаранила шоферня, по цинковій буді затарабанили кулаками, хтось вибивав джазовий ритм, ще інший пропонував закупити буду й демонтувати, поки дійде наша черга заправлятися, бо йому, мовляв, до зарізу потрібен цинк укрити свининець.

— Пиши заяву,— спокійно сказав я любителеві вкривати свининці цинковою бляхою,— розглянемо, як належиться, і відпустимо тобі цинку, раз так закортіло.

— А ви хто такі? — вмить зацікавилася шоферня.

— Фондові матеріали можете дістати?

— Шифер?

— Цеглу?

— Шлакоблоки?

— Все можемо,— похвалився я,— пишіть заяви!

Тим часом черга сунулася вперед, але ми стояли на місці, бо, поки Рацпроп заводив двигуна, той, хто стояв позаду, вискакував наперед нас, гаркотіти двигуном Рацпропові не хотілося, бо наш двигун видавав звуки не вельми гармонійні, тому він знову вимикав двигун, потім пробував завести, не встигав вчасно, нас переганяли без кінця, ми вже стояли тут годину або й дві, і виникала підозра, що стоятимемо коли й не вічність, то у всякому разі цілу свою відпустку або й цілий курортний сезон. Врешті я зорієнтувався в обстановці, виліз з машини, перехопив заправочний шланг і, відмахуючись ним од шоферні, яка вмить кинулася на штурм, закричав до Рацпропа:

— Давай під'їзди з того боку!

А шоферні, поки наші ночви совалися туди й сюди, вибираючись на оперативний простір, спокійно пояснив:

— Менше здорового нахабства! Це машина Міністерства побутового обслуговування. Чули про таке? Побут — у кожну зразкову родину. Показовий автопробіг Київ — Сімферополь!

До Сімферополя було далеко, далі, ніж до Місяця. До Місяця що? Три дні — й уже «Луноход» розгулює собі по небесному тілу! А нам до Сімферополя, зважаючи на закони автомобілізму,

а також на швидкість нашого пересування, не вистачило б і тижня.

Щоправда, машина не стала випробовувати нашу терплячість. Вона витримала рівно один календарний день і стала мертво. Тобто котитися вона могла. Але...

Хоча я трохи забігаю наперед, а цього робити не слід, бо справи наші, загалом кажучи, йшли просто здорово! Взяти хоча б нескінченні підйоми на шосе. Велетенські рефрижератори трейлери, які перевозили кудись бульдозери, могутні дизелі й обшарпані колгоспні тритонки — все це витягалося довгою вервечкою на пологому схилі, який упирався, здавалося, в саме небо, вервечка повзла ще повільніше, ніж наше чудо техніки, бо десь попереду, видно, силкувалася машина з неймовірно важким вантажем і стримувала всю колону, водії «Волг», «Москвичів» і «Запорожців», потрапляючи в тихохідне царство, нервувалися, сигналили, намагалися проскочити поміж ревучими й смердючими дизелями, ризикуючи або ж бути розбитими, або ж у момент порушення бути запримiченими недремним оком автоінспектора, який, згідно з нещадними законами автомобілізму, з'являється саме там і саме тоді, де й коли його ніхто не жде, не їзда — мука! Зате ми з Рацпропом раювали! Ми спокійно й солідно ставали в чергу між велетенськими машинами, ми йшли своїм крейсерським ходом, ні збавляючи, ні збільшуючи швидкість, дизелі закутували нас у чорні тучі випускних газів, так що навіть будка наша, здавалося, закіптюжується й миттю втрачає свій цинковий блиск, ми відчували тут себе повнометражними автомобілістами, поважними громадянами могутньої Автомобільної Держави, тут нам ніщо не загрожувало, навпаки, все сприяло, на повні груди вдихали ми випускні гази з дизелів, а ввижалося нам, що ми вже в Криму і довкола троянди й олеандри, як писав поет.

Головне в автомобілізмі, як виявилося, не швидкість руху, а його регулярність. Хто спішить — батька насмішить. А от тихо їдеш... Ще й день не кінчився, а вже докотилися ми до величезного симпатичного щита, на якому прочитали: «До станції обслуговування — 15 кілометрів».

Та прочитали ми, прочитала, видно, наша машина також. Бо як тільки поминула щит, в ній щось змінилося. Попервах ми з Рацпропом і не збагнули, що саме сталося. Потім нас вразила тиша. Потім ми зауважили, що машина зупиняється.

— В тебе двигун не працює,— гукнув я Рацпропові.

— Точно.

— Ти щось йому зробив?

— Нічого не робив.

— А чого ж він замовк?

— Зараз подивимось,— бадьоро промовив Рацпроп,— це ми вияснимо в один момент! Ти тільки підіпхни, щоб я з'їхав на узбіччя.

Я підіпхнув. Рацпроп зіскочив з машини, відкинув капот, почав дивитися в мотор. Я теж спробував туди подивитися, але нічого не побачив. Ти машина, ти железна. Все було залізне, все на місці.

Тоді на світ божий з'явилася ручка. Саме про цей важіль мріяв колись Архімед, щоб перевернути земну кулю.

— Ану, крутни! — сказав Рацпроп.

Я крутнув.

— Ану, дай я крутну!

Крутнув Рацпроп.

— Ану, крутни тепер ти.

За день у машині чоловік все-таки засиджується, тут і зарядка космонавтів не поможе. Тому коли просять крутнути ручкою, це сприймаєш як найвище задоволення. Я крутнув.

— Ану, дай ще я!

Тут я трохи занепокоївся.

— Ану, крутни тепер ще ти!

Я крутнув.

— Крути!

Я виконував команду.

— Крути ще!

Це вже починало нагадувати крутіння з погляду вічності. Воно вже, здається, і не я крутив ручкою, а мене крутило на всі боки. Клята ручка не розрахована була на нормальні трудові зусилля рядових громадян. Не помогло й моє робітниче походження, й мої мозолясті руки не помогли. Ручка вмить понаганяла мені на долонях водянки, очі мені заливало потом, таким густим і липучим, про існування якого в своєму організмі я ні сном ні духом не відав, а Рацпроп покрикував:

— Крути, крути!

Мотор мовчав. Тоді я облишив ручку. Сів на травичці, простягнув ноги і взяв слово для позачергової заяви.

— Сказано, що людина — це тварина, яка оволоділа інженерним мистецтвом. Очевидно, як Рацпроп, ти підходиш під це визначення. Але тобі ще не вистачає знання автомобільного мистецтва. Тобі доведеться це визнати щиро й відверто.

— Закони автомобілізму,— почав був Рацпроп, але я не дав йому докінчити.

— Закони автомобілізму підказують нам заночувати он у тій купі соломи, а завтра вранці добиратися до станції обслуговування. Повечеряти, завдяки турботам моєї мами, а твоєї тещі, ми ще маємо дещо, завтра ж переходимо на харчі державні.

— Я ще трохи поголосую,— сказав Рацпроп,— взаємовиручка ж...

Ніхто його виручати не збирався, жодна машина не зупинялася, хоч як Рацпроп розмахував руками: всі шофери чомусь упевнені були, що їх розігрують. Та, може, воно й ліпше, бо інакше не довелося б мені поспати в соломі. А солома ж була

свіжа, запашна, шурхотлива, спалося в ній солодко, і снилися мені керівники великих держав, які влаштували зустріч на високому рівні для вирішення проблеми автомобілізму в глобальних масштабах.

Я прокинувся рано, ще не сходило сонце, але Рацпроп, видно, випередив мене. В соломі його не було. Не було й коло машини. На сидінні біліла записка: «Пішов на станцію обслуговування». Він забув узяти з собою машину. Забув, що станція обслуговує не людей, а машини. Ну, та не біда. Пішов, то й повернеться!

Я ще трохи полежав у соломі, думаючи, яка все-таки геніальна штука закони автомобілізму, і тут змушений був переконатися також у наявності закону взаємовиручки. До наших ночовок підкотив замурзаний самоскид, хвацько розвернувся, задом підібрався до самого радіатора, з кабінки вискочив веселий Рацпроп, в руках у нього опинився трос.

— Поїхали, Митю! — закричав Рацпроп.— Зараз одремонтуємось — і далі!

Виявилося, по дорозі до станції обслуговування Рацпроп натрапив на самоскид, який виїздив на шосе з грунтівки. Колгоспна машина. Ну, а з колгоспними шоферами Рацпроп умів знайти спільну мову!

Самоскид дотранспортував нас до самих воріт станції обслуговування. Рацпроп одчепив трос, подякував шоферові, той помахав рукою й покотив собі далі, а ми розігналися до воріт.

Там висів замок, а перед замком на стільчику сиділа сонна особа. Мляво порадила нам:

— Он туди. Сперва оформляються, потім платять гроші, а тоді я впускаю.

Там, «де оформляються», стояла черга. Нічого страшного. Постояти можна. Ми з Рацпропом достоялися до віконечка, за яким сиділа ще одна сонно-байдужа особа. Особа повідомила нам, що оформитися можна тільки тоді, коли на це буде дозвіл головного механіка.

— Де ж він? — підстрибнув од обурення Рацпроп.

— Шукайте,— сказала особа, позіхаючи.— На території.

Як багато важить слушна порада!

Ми знайшли головного механіка вмить. Він ходив по двору станції обслуговування з лінивою незалежністю, а за ним качалася строката купа ошалілих автомобілістів, кожен наввипередки вигукував щось, просив, благав, канючив, а всемогутній господар цього притулку для немічних машин діставав з кишені пачку американських сигарет, царським жестом видобував довжелезну, з особливим фільтром сигарету, смачно плямкнувши губами, заганяв її в рот мало не наполовину, і вмить коло другого кінця сигарети спалахувало кільканадцять вогників від сірників і запальничок, кожен з автолюбителів намагався дотягтися до сигарети першим, прислужитися великому механікові, по-

велителеві, можновладцю. Механік одним помахом руки відтручував усі вогники, блискав власною запальничкою, газовою, імпортною (чудо техніки й комфорту), припалював сигарету, пахкав димом, ішов до боксів, де на оглядових ямах стояли ті, кому всміхнулося щастя.

Механік підходив до «Москвича», з-під машини вилазив запацьорений старшина понадстрокової служби, механік кивав йому головою:

— Як, капітане, розбираєш?

— Розбираю.

— Розбирай, розбирай!

Тоді йшов далі, де коло «Волги» з московським номером товклося два чоловіки й жінка, вони ладнали електродрель, щоб висвердлити в головці блока циліндрів зламану шпильку. Питав цих:

— Ну, міністри, висвердлюєте?

— Висвердлюємо.

— Висвердлюйте, висвердлюйте.

Огрядний чолов'яга, важко сапаючи, розгвинчував маленького, ще старого випуску «Запорожця».

— Що, китобій,— питав механік,— розгвинчуєш?

— Розгвинчую.

— Розгвинчуй, розгвинчуй.

Хтось сміливіший спробував вплинути на механікове сумління. А може, й не сміливіший, а просто відчаєний.

— Ви б не забували, що не ми для вас, а ви — для нас. Ви повинні обслуговувати.

— Обслуговуйся, обслуговуйся,— пустив солодкий димок всемогутній повелитель станції.— Подивимось на вас, коли почнуть випускати мільйони машин у рік. Отоді обслужитеся!

Це було ледащо ідейне — куди там нашому Кривцунові. Той просто примітивний ледар без впливу і без влади, ледар-одноосібник і самоук. А ось тут виразно видно, яке то лихо, коли ледащо стає всемогутнім.

Все-таки механік страшенно був схожий на Кривцуна. Мов рідний брат. Одягнений навіть так само гарно й у все імпортне. Мені закортіло спитати, чи не родич він нашому Кривцунові. Запитання недоречне, але все-таки хоч якась розвага для цього вкрай знудьгованого чоловіка.

Я почав протовплюватися до механіка.

— Що скажемо, полковнику? — спитав він. Хотів одразу спантеличити несподіваним звертанням.

— А я майор, директоре,— відрубав я.

— Майор? Будеш полковником.

— А ти, директоре, не Кривцун часом?

Все-таки він трохи спантеличився. Бо відразу: і директор, і якийсь у біса Кривцун. Але звичка до диктаторства помогла йому приховати миттєве збентеження.

— Я Правцун, полковнику. А ти сюди завернув даром? Що везеш? Кавуни? Дині? Не торгуємо.

— Показовий автопробіг. Жмеринка — Бахчисарай. До фонтана їдемо.

— Показуй, показуй.

— А ти глянь нашу машину, ніколи такої не побачиш.

— Я вже все бачив. Не хочу.

— То пошли електрика. В нас іскра пропала.

— І послати не можу. Я сам електрик.

— Тоді глянь ти сам.

— Сказав, не хочу.

— Виконаєш план.

— А я вже виконав.

— Перевиконаєш.

— А я вже перевиконав.

Тут хтось примудрився відтягти механіка від мене і від усіх, почалися сепаратні переговори, залопотіло трояками й п'ятірками. Я відвів Рацпропа вбік.

— У тебе дари ланів є?

— Дві пляшки абрикосового.

— Приготуй одну!

Рацпроп ще стояв.

— А може, давай скажемо, що ти лауреат? Щоб без черги й зволікань...

— Що ти? Він тоді нас обдере і голими в Крим пустить! Готуй пляшку!

Я знову протовпився до повелителя.

— Що, полковнику? — ліниво поцікавився він.

— Є пропозиція.

— Пропонуй, пропонуй.

— Треба розглянути.

— Ну, давай.

Він махнув, відганяючи автомобілістів царським жестом. Диктатор!

— Тільки коротко й швидко, а то я втомлений.

— Ми з глибин.

— З яких же?

— З тих, де пляшки затикають кукурудзяними качанами.

— Пропозиція приймається. Де твоя лайба?

Я показав, хоч він уже запримітив, як тільки ми підкотили до воріт. Мав око натреноване, як у снайпера.

Рацпроп метався перед механіком з не знаною для мене запобігливістю.

— Спокійно,— зупинив його механік,— не маячи перед глазами. В мене очі втомлюються, коли отак бігають. Показуй, куди іскру подів. Кажеш, утекла! Так. Ручка заводна є?

Він засунув ручку зовсім не туди, куди вшиляли ми. Просто

в мотор. І не крутив, а щось там ніби виважив. Скористався ручкою, як Архімед важелем.

— Ану, куме, натисни на стартер.

Рацпроп натиснув на стартер, стартер диркнув, мотор гаркнув. Диво!

Без зайвих балачок я подав механікові пляшку, заткнуту кукурудзяним качаном і, як чоловік гречний, висловив подяку від імені нашого екіпажу.

— Показовий автопробіг продовжується! — гукнув весело.

— Стоп, полковнику, ще не все,— пригасив мою радість механік,— тепер вибирай. Або оформляй на два вісімдесят і плати в касу, або жени п'ятьорку без бюрократії!

— А качан? — поцікавився я трохи наївно.

— Це моя тринадцята зарплата. А державна такса — таксою. Державі потрібен план.

Проти плану я не міг заперечити. Але згадав, як довго доведеться стояти до віконечка на оформлення, і віддав п'ятірку.

— Заїжджай, полковнику. Кума теж бери, він у тебе смирний.

— Обминемо десятою дорогою тебе, директоре.

— Обминайте, обминайте.

Мабуть, довго вибирали кліматичну зону для цієї станції. Або ж створено було автомобільний антиклімат уже після спорудження станції. Бо наша машина від'їхала від станції рівно п'ятнадцять кілометрів, тільки що в інший бік, і знову стала коло такого самого щита з рекламою автообслуговування, як і вчора. Чи то їй подобалися ці щити, чи сподобалося обслуговування?

Ми спробували потикати ручкою приблизно в те місце, куди тикав механік, але нічого не виходило. Крутити, звісно, ми вже не стали. Якось пропало бажання. Рацпроп, схудлий і розізлений, кинувся навпростець до найближчого колгоспу. З Рацпропом не пропадеш. Ще до обіду ми знов опинилися перед ворітьми станції. Сонний страж скинув сорочку й пляжився на сонці, байдуже відмахуючись від автомобілістів. Нас він упізнав, бо як не впізнаєш цинкові ночви на колесах! — але розвів руками. Механіка вже не було. Закінчивши свій трудовий день, той зник до наступного ранку.

Довелося ночувати в машині навсидьки!

З досвітку ми гасали довкола машини, мов розлючені тигри. Щиро кажучи, мені було жаль механіка! Та він не злякався нас, а навпаки — зрадів.

— Кого я бачу? — закричав ще здалеку.— Полковник? І кум твій тут? Ну, й молодчаги! Знов іскру загубили?

— Знов,— похмуро глянув на нього Рацпроп.

— А тринадцяту зарплату привезли?

Я дістав заводну ручку, замашисто виважуючи її, подав механікові, сказав йому ласкаво-ласкаво:

— Держи, директоре, оцю техніку. І показуй з допомогою наочної агітації, куди ти її вставляєш і нащо. Популярно поясни. Тоді одержиш свою тринадцяту зарплату і п'ятьорку без оформлення в бухгалтерії. Бо...

Він вмить зрозумів значення мого «бо» без популярних пояснень.

— Чудиш, полковнику. Я ж до вас з усією душею. Вібрація. Чув таке? В стартері болт один загубився, тепер од вібрації стартер відходить від реле, втрачається контакт, мотор не заводиться. А ми підважуєм ручкою стартер, ставимо його на місце, а кум натискує на стартер. Ось так. Готово.

Ми розпрощалися тепер уже друзями навіки.

— Куди поїдемо? — спитав я Рацпропа.— Далі чи вжаримо додому, поки недалеко?

— Давай, мабуть, додому,— зітхнув Рацпроп.— Я вже накатався.

Може, воно було так, а може, й інакше. Ніщо не перешкоджало нам з Рацпропом здійснити таку трохи незвичайну, кумедну, сказати б, подорож, але, з другого боку, великої потреби в ній і не відчувалося, бо Рацпроп, як чоловік, близький до техніки, гаразд розумів, що його оцинкована машина не дуже надається до виходу за межі сільського району. Така подорож потрібна була тільки мені після безглуздої історії з Клементиною, у мене був той добре відомий кожному стан, що окреслюється словами «хочеться провалитися крізь землю», а що, мабуть, нікому ще не вдавалося провалюватися крізь землю, а я і в найближчому майбутньому взагалі не мав подібних намірів, то й довелося мені бодай в уяві помандрувати з рідного міста, змінити на якийсь час оточення, відверто кажучи, рятуватися втечею, коли й не справжньою, то вигаданою.

Закон відшкодувань, який я відкрив, діє постійно, але вимагає терпіння, бо в часових проміжках його дію розподілено неоднаково. Час сподівань не тотожний часові звершень, і треба вміти належно достосуватися до часу сподівань, зробити його тривання непомітним і необтяжливим. Найпростіший вихід багато хто визначає досить грубими, вульгарними, я б сказав, словами: «вбити час». Вбити час байдикуванням, необов'язковими справами, запеклою роботою. Не знаю, може, в байдикуванні чи в справах другорядних час справді вбивається подібно до того, як знищується він у таємницях минулих легенд і пророцтв. Але в роботі, в справжній роботі час надолужується. Він ущільнюється, помножується, з невизначених сподівань він неухильно підходить до звершень, тому я завжди тепер кажу собі, хоч як тяжко іноді буває: не розкисай, не падай духом, засукуй рукава, берись за діло!

Я не поїхав ні в які подорожі, я не захворів од горя й

образи на Клементину, ніхто ні про що не довідався, навіть Зізі не знала нічого й ніколи не взнає, хіба що тільки Кривцун міг дещо помітити, бо я більше не розглядав його як ймовірного суперника, я взявся за нього по-справжньому, щоб зробити з нього людину, справжнього нашого хлопця, вмілого майстра нашої залізної справи, бо й чому б це він мав і далі гибіти в лінивому світі напівбажань, напівдумок і напівсподівань!

Ось коли нарешті я знову став найпершим спільником і союзником Льоні Шляхтича, і аж тепер ми стали запроваджувати в нашій монтажній зоні принцип ДОРО, тобто Добра Робота.

Ми виробили основні правила нашого принципу ДОРО.

Перше: не шукай винних — шукай причини неполадок.

Друге: краще працює той, хто вчиться.

Третє: нема анонімних виконавців, кожен відповідає за зроблене, а тому кожному дається робочий номер.

Четверте: праця заслуговує відзнак. Золота відзнака дає право на п'ятдесятипроцентне підвищення тринадцятої зарплати або безкоштовну путівку для закордонної подорожі. До срібної відзнаки додається десять процентів тринадцятої зарплати. Бронзова дає право вибирати час відпустки.

П'яте: нам не потрібні зайві — потрібні працьовиті.

Шосте: не жди закликів до свята — щодня вигадуй їх сам.

Інакше кажучи: примушуйте бігти свої неслухняні ноги!

Ми стосували щокінський експеримент чи вчилися в саратовців, ми щодня вигадували щось своє для збагачення принципу ДОРО, так ішли ми до завершення, наближалися до того дня, коли наш чудо-цех, взятий в електронні обійми вичислювальних систем, вперше здригнеться й запрацює своїм автоматичним серцем і розпочне таємничо-прекрасний процес перетворення заліза з неорганізованої, безформної маси в точні вироби високих призначень.

Отож я не вбивав час, а народжував його щодня й щогодини в сподіванні звершень і відшкодувань не державнозначливих, а й просто особистих, призначених тільки для самого Митька Череди, особистості молодої, а тому не позбавленої вміння й бажання ждати.

Мені здавалося: кожної миті можуть відчинитися двері, і ввійде... Що і хто ввійде, я не знав. Богиня щастя? Я не вірив у богинь. Ангел в натуральну величину? Я сприймав ангелів тільки на картинах старих майстрів, коли вони заклопотані були добором фарб і ще не мали часу розібратися в будові всесвіту. То хто ж і що мало ввійти? А хіба я знав? Досить того, що я ждав і ждав терпляче, доблесно й героїчно, народжуючи для цього ждання безліч часу, заповненого вщерть роботою, і не просто роботою, а ДОРО в нашому майбутньому цеху, який можна б назвати вже сьогодні цехом майбутнього. Бо й чому б це тільки фантастам писати про якісь зорельоти і синтетичних

людей майбутнього, а не спуститися на нашу грішну землю, де ще й досі копають лопатами землю, возять тачками металеву стружку з цехів (п'ять мільйонів тонн металу йде в стружку за рік у нашій країні!), підмітають вулиці такими самими мітлами, як у стародавньому Єгипті. Щоправда, є речі, яких не зміниш ніякою фантастикою і ніякими електронними машинами. Бо яблука ростуть так само, як росли тисячі років, і діти народжуються тільки через дев'ять місяців після зачаття, і камінь, кинутий угору, падає на землю під дією сили тяжіння.

Хоча фантасти висувають одним з панічних принципів майбутньої техніки антигравітацію. Знищуються сили тяжіння, використовуються сили відштовхування, їм надається перевага у всьому. Власне, людство вже давно, здається мені, навчилося долати силу тяжіння, людство нагадує пісковий годинник, у якому пісок переходить поступово вгору, а не сиплеться вниз, хоч як це, на перший погляд, протиприродно. Все падає вниз, вгорі завжди лишається вільний простір, а тут навпаки: порушуючи всі відомі закони природи, людство переходить у верхні шари життя, внизу не полишаючи майже нічого. Чи це новий закон, витворений цивілізацією, чи початок усіх майбутніх змін, які ще внесе в світ людина з її невтомною працьовитістю й прагненням до творчості?

Я ще матиму нагоду докладніше розповісти про одну з таких спроб переходу в занадто високі шари життя, тим часом мушу повідомити про здійснення закону відшкодувань і про те, що двері нарешті відчинилися і...

Що ви знаєте про відчинені двері? Пам'ятаєте, в незабутнього нашого Миколи Васильовича Гоголя є про двері розспівані? Як співають вони стоголосо. А щоб двері не співали й не рипіли, їх треба змащувати гусячим смальцем. А гусячий смалець... Ну, та хто ж не знає, звідки береться гусячий смалець!

Але в мене дивним чином усе пов'язане з індиком. Це трохи смішно, та вже тут нічого не вдієш.

Купівля індика належала до наших родинних узвичаєнь. Вона припадала на осінь, бо восени наше місто, коли так можна висловитися, найщедріше наповнюється дарами ланів. З степу везуть, мовби спечені десь під палючим сонцем, пишні паляниці, на безмежних кам'яних лавах міського базару поряд з медвяно-жовтими грушами викрасовуються неповторні українські яблука: ранети, кальвілі, данешти, йонатани. А в м'ясних і молочних рядах ви можете знайти єдину в світі ряжанку, неймовірну своїм делікатним смаком бринзу, засмажені щойно вночі кров'яні ковбаси, копчені свинячі ніжки й окороки, а там лежать жовті од жиру гуси, стегнасті півні, з яких виходить пречудовий холодець, і нарешті вершина всіх вершин — аристократи степового свійського птаства, відгодовані білосніжною пшеницею, білошкірі й білом'ясі індики!

Вони лежали на сірих кам'яних лавах гордо й велично, їх рятувала від гамірливої базарної дріб'язковості майже неприступна для щоденного вжитку ціна, однак неприступність така ще не означала цілковитої заборони для будь-кого влаштувати собі вряди-годи свято з'їдання цієї священної степової птиці, і тоді змобілізовувалися всі заощадження, родинний бюджет відповідно перекроювався, господиня дому в супроводі одного з відповідальних членів родини простувала на базар, вибирався найбільший, найбіліший, найкращий індик, урочисто приносився додому і...

Не знаю, в кого як, а в нас щоосені відбувалося купування, засмажування й з'їдання індика, бо саме восени якусь там кількість років тому мав честь з'явитися на світ громадянин, названий Дмитром Чередою.

Мама засмажувала індика начервоно, це був індик, як у покійного президента Ейзенхауера, коли хочете, або ще й кращий, головне ж, що купували ми його з мамою завжди вдвох, удвох вибирали, удвох несли додому, навіть засмажувати я теж помагав мамі, призвичаюючись до нелегкої справи — готування смачних речей.

Батько мій ніколи на базар не ходив. У нього був принцип: не підтримувати приватної власності. Що ж до мене, то я пристосовував закони політекономії до своїх потреб. Що таке індик? Приватна власність чи особиста? Не будемо дріб'язковоприскіпливі. Поки він чужий, то приватна, а коли мій, то це вже власність особиста. Відомо ж, що особиста власність у нас не заборонена.

Отже, настала осінь, і ми з мамою пішли на базар купувати свого традиційного індика.

Не будемо перебільшувати. Купівля індика — ніяке не священнодійство. Це звичайний робочий процес. Я використовувався в цьому процесі як сила допоміжна — для транспортування, простіше кажучи, ніс індика додому.

Так би воно сталося й цього разу, та, власне, так і сталося, але перед тим доля відчинила мені двері.

Ми проходили з мамою повз квіткові ряди, повз оте вировиння червоного, білого, синього, лілового; квітів на нашому базарі завжди була сила-силенна, а людей коло квітів товпилося, здається, ще більше, ніж самих квітів, але ніколи якось вони не привертали моєї уваги, не привернув ніхто уваги й цього разу, ми вже минали з мамою квіткові ряди, коли нам назустріч трапилося двоє жінок, власне, літня жінка й дівчина, може, дочка й мати, або дві сестри — старша й молодша, або племінниця й тітка, мені було однаково, хто вони, я не помітив майже старшої, бо мене приголомшила, ошелешила, майже вбила молодша! Щось біло-ніжне, губи, створені для поцілунків, хоча я не знався ще на цьому як слід, очі в незглибимості своїй схожі на мої колишні Сірі, обличчя заспокійливо-бентежне, рухи

уривчасті. З'явилося й зникло, і нема, і сліду не позоставило, купували вони квіти, здається, вже мали квіти в руках, аби я не був з мамою, то, може б, набрався сміливості й підійшов, але вона теж була з матір'ю чи там з ким. Пролетіло, мов вітер, і зникло. Зникло навіки. Оце «мимолетное виденье»! А Клементина — то скорше «нас возвышающий обман».

Я закляк на місці і стояв так, поки мама повернулася й покликала мене. Пролетіло, мов вітер. Відчинилися двері й зачинилися. Відшкодувало мені втрату і відразу лишило мене з порожніми руками.

Та після лежання в Скрипайці й перечитування листів, після розчарування Клементиною я став обачним філософом.

Спокійно ніс за мамою індика з базару й намагався викинути з голови оту, що визирнула в відчинені двері долі.

Я не закохувався.

І не захоплювався.

Бо мав досвід і з Сірими очима, і з Клементиною.

Поза тим, трохи знався на звичайній арифметиці. У нашому місті кілька сот тисяч населення. У Радянському Союзі двісті сорок сім мільйонів. На землі — три з половиною мільярди. Де шукати дівчину, про яку не знаєш нічого, окрім того, що сьогодні зустрів її на базарі, коли вона купувала квіти? Не знаєш імені, не знаєш, де живе, не знаєш навіть громадянства, бо вона може виявитися іноземною туристкою, яка випадково забрела на базар у степовому місті, щоб купити українських квітів задля їхнього аромату.

Де шукати?

Шукати не будемо!

А коли б і захотів, то не дали. Перешкодили.

«Верньомся к мирному засідательному труду»,— сказав один заслужений чоловік, маючи на увазі труд «созидательный». Але мені справді час вертатися.

Діти нагадують горобців. Вони розлітаються, щоб злетітися знову. Неминучість злітання докупи, горобиний комплекс.

Зізі прилетіла. Цього разу вже не сама. Батько й мама ходили з урочисто-наляканими обличчями. Зізі жениться! Тобто вона вже оженилася! Мені скажуть, що треба говорити: одружилася, але я не вірив, щоб знайшовся на світі чоловік, який міг би оженитися на Зізі. Тільки вона могла оженитися!

Чоловіком Зізі виявився той самий технократ Держикрай, який привозив її для розв'язання таємниці загадкових листів. Тепер виявилося, що він справді син баби Держикраїхи, в якої були найсмачніші вишні в нашому місті. Але все це речі були вторинні: і те, що Держикрай був сином баби Держикраїхи, і навіть те, що на ньому оженилася Зізі. Виявилося, що Держикрай приїхав до міста не з міркувань родинного плану і не

для відновлення спогадів свого дитинства, яке він провів, здається, з Льонею Шляхтичем, хоч друзями вони ніколи й не були. Ні, товариш Держикрай, дипломований і навіть обтяжений науковими ступенями, вернувся «к засідательному труду», простіше кажучи, він одержав призначення начальником нового прокатного цеху, того самого цеху, в якому ось уже скільки часу ми стосували свій принцип ДОРО, цеху, який ми готували не для когось, а для себе.

Ми дивувалися, чому начальником цеху не призначено Шляхтича. Адже він, як ніхто інший, довів свої інженерні здібності, він хоч сьогодні міг би ставати навіть головним інженером заводу — вистачило б і знань, і авторитету. Ну, гаразд, Шляхтич ніколи б не згодився когось випихати, він не любив перестановок, коли в гру мала входити його шахова фігура з найвищою гідністю, але ж у новому цеху ніяких перестановок не вимагалося, ми прийшли сюди, коли була тут ще тільки «монтажна зона», ми на цілий рік забули про свій фах, про свою високу прокатницьку кваліфікацію, сам Шляхтич іноді з інженера перетворювався мало не на чорнороба і все це для того, щоб діждатися тепер присланого начальника цеху? Навіть великий правознавець Кривцун був обурений несправедливістю і скрізь кричав, що тільки Шляхтич має всі права на заміщення посади начальника цеху, а чужим тут робити нічого.

Держикрай не був такий дурний, щоб не вловити нашого загального настрою. Але приїхав він не для того, щоб розділяти чиїсь настрої.

Він зібрав цеховий актив на п'ятихвилинку, став перед нами в своїй білосніжній сорочці, коротко пострижений, міцний, похватний, наставив на нас крутого лоба, глянув крізь окуляри в чорній професорській оправі.

— Всі ці розмови в цеху з мене, як з гуся сьома вода на киселі. Не будемо ділити шкуру невбитого ведмедя в мішку. Раз мене призначено сюди начальником, то я не допущу, щоб мене підвели з вогню прямо в полум'я під монастир. Дякую за увагу.

З цієї промови ми збагнули, що Держикрай чоловік чемний (дякує за увагу) і вельми добре знає народний характер (з ходу пече нові прислів'я).

Та незабаром виявилося, що перше враження буває глибоко помилкове. Бо, дякуючи за увагу, Держикрай насправді й не думав нікому дякувати, то для нього була пуста формула, однаково що чхнути, прислів'я ж йому видала електронна машина, у якої він попросив поради перед тим, як уперше виступати перед цехом.

Незабаром слідом за Держикраєм приїхало ще кілька таких самих, як він, хлопчиків-технократів, і аж тоді ми збагнули, що побачимо, як смалений вовк сміється на кутніх, висловлюючись стилем Держикраєвого компютера.

Хлопчики були точнісінько як Держикрай. Усі в білих сорочках, усі стрижені. Мовляв, людина — це тварина, яка стрижеться.

З їхніх білих сорочок попервах були сміх і сльози, але вони вперто приходили щодня знову в свіжовипраних і напрасованих, і вперто наводили лад у цеху, і незабаром таки досягли свого, і цех наш став нагадувати щось чи то японське, чи то іншопланетне.

Держикрай облишив електронно-приказкові загравання з масами і явив народові своє справжнє обличчя:

— У нас тут прекрасний цех, і нам потрібні прекрасні люди, щоб робота в цеху йшла справді прекрасно, і тільки тоді ми зможемо давати прекрасні труби.

Ми негайно охрестили Держикрая «прекрасна труба».

Він невтомно демонстрував нам свою неймовірну вченість:

— На стадії реалізації плану при оперативному плануванні виробництва завдання в кінцевому підсумку полягає в забезпеченні передбаченого в поточному плані рівня планових та оціночних показників.

По-людськи кажучи, виконувати план — означає виконувати план. Але ж Держикрай не бажав висловлюватися по-людськи, його вабило тільки, сказати б, електронне поводження.

Я мав бути перший, хто відчув це поводження, бо ж зіткнувся з Держикраєм ще й не в цеху, а в себе вдома.

Зізі прилетіла й привезла з собою Держикрая. Тобто привіз він її, привіз на власній «Волзі», і це надавало йому пиховитості й зверхності щодо решти людства, яка власних «Волг» не мала. З машини довелося вивантажувати безліч валіз і пакунків. Усе майно Зізі й Держикрая.

— Ми приїхали назовсім. Тепер я житиму з вами,— щебетала Зізі,— кінчилися зустрічі й розлуки, нарешті, нарешті все скінчилося...

Держикрай у своїй білій сорочці пиряв невтомно чемодани, командував усіма нами так, ніби жив у нашій квартирі принаймні років з двісті: «Це туди, а це сюди, а це так!» Відразу давалися взнаки прикмети точного розуму, а також невичерпні запаси нахабства, бо годилося б питати бодай для пристойності, перш ніж отак командувати. Батько мій з його всякчасною делікатністю, ясна річ, був буквально приголомшений Держикраєм, що ж до мами, то вона не дуже зважала на зятеві замашки, і коли вже все було порозкладувано й порозтикувано, навпростець спитала Зізі, коли ж влаштовувати весілля і взагалі як це влаштувати, кого запрошувати, окрім сестер, яких неодмінно треба викликати обох.

Зізі, може, й згодна була б на весілля, але тут голос забрав товариш Держикрай, хоч його, власне, й не питали, і заявив, що ніякого весілля не треба, бо що таке весілля? Це пережиток давно минулих епох, елементи феодалізму, дикості й поганства,

тоді як ми люди нові, сучасні, передові, люди прекрасні, які будують прекрасне суспільство з прекрасним життям.

— Але ж як можна без весілля? — сплеснула руками моя мама.— Та нас засміють усі!

— Хто це всі? — поцікавився Держикрай.— І що означає «усі»? Чи ви вважаєте нормальним, коли набивається повна квартира малознайомих або й зовсім незнайомих людей, п'ють, їдять, говорять дурниці, кричать розтелесовано «гірко!», і молоде подружжя має демонструвати перед ними поцілунки, забувши будь-яку сором'язливість, так ніби це вже й не люди, а звірі в зоопарку! Я проти таких весіль! Я за прекрасні взаємини між людьми, за прекрасний побут, за прекрасне життя! Чому б нам не обмежитися тільки родинним колом? Ми прекрасно сядемо за стіл, прекрасно посидимо...

— І це буде прекрасно,— підказав я.

— Так, це буде справді прекрасно,— не збентежився Держикрай.— Що ж до виклику сестер Зінаїдиних, то не бачу в цьому потреби. Гадаю, що й матір мою не слід турбувати. Іншим разом ми завітаємо до неї окремо. А тепер обмежимося тільки нашим наявним родинним колом...

Він диктував свої умови, ще тільки переступивши поріг, але найдивніше, що його слухали! І як могла Зізі, наша незалежна, вільнолюбна, задерикувата Зізі підкоритися такому електронному типові?

Ясна річ, я вибрав мить і спитав сестричку про це, але вона відповіла точнісінько так, як колись Клементина про Шляхтича:

— Він же розумний, хіба ти не бачиш?

— А душа в нього є, ти пробувала поцікавитися?

— У нього прекрасне серце!

— Прекрасне! Ти вже й слова перейняла в Держикрая!

— Він добрий.

— Щось я не помітив.

— Ось глянь!

Зізі вибігла з кімнати й повернулася за кілька хвилин з чимось чорним і волохатим у руках.

— Що це? Ти можеш мені пояснити?

— Невже не бачиш? Каракулева шуба. Держикрай подарував мені в день народження.

— Зізі! — заревів я.— Ти міняєш честь роду Черед на барана! Ще добре, хоч цей баран догадався вчасно вмерти, щоб стати шубою. Але чому саме для тебе ця шуба від Держикрая?

— А чому б і не для мене? — набундючилася Зізі.— Чи ти хочеш, щоб я тобі будувала майбутнє у самих трусиках? Жінка я чи ні? Без коштовних речей жінка є собою лише наполовину...

— Не придурюйся! Прекрасно розумієш, що я хочу сказати! Цей технократ...

— Він прекрасний спеціаліст!

«Прекрасний спеціаліст», мовби відчувши, що йдеться про нього, поклав край нашій розмові, визирнувши з ванни, де він мився, і гукнувши:

— Зіно, де моя біла сорочка?

Тепер у нас удома розпочиналася епоха Білих Сорочок. З ранку до вечора мама прала й прасувала технократові сорочки, іноді їй допомагала Зізі, але вона не вміла гаразд випрасовувати комірці, і, коли Держикраєві попадалася її «продукція», він вдавався до голосних повчань:

— Справжня біла сорочка — це сорочка, в якої прекрасно випрасуваний комір, Зінаїдо. Ви повинні це прекрасно пам'ятати!

Виявилося, він називає на «ви» не тільки батька й маму, а навіть Зізі, мене також величав в такому високошановному стилі, відповідно вимагаючи, щоб я до нього теж звертався вдома й у цеху тільки на «ви». Дзуськи! Не той тепер Миргород, Хорол-річка не та!

— Коли ви збираєтеся докупи з моєю улюбленою сестричкою Зізі,— сказав я популярно Держикраєві,— тоді я вас можу величати на «ви», бо це, згідно з законами граматики,— множина. Коли ж ти стоїш переді мною сам, тоді ти є ти і ніхто інший, бо «ти» — однина, як засвідчено в усіх граматичних правилах, завчених мною ще в п'ятому класі. «Мы все учились понемногу...»

— Я начальник цеху і вимагаю елементарної чемності,— нагадав Держикрай.

— Начальник — не заперечую. Але ж я тобі не нагадую, що я лауреат, який теж міг би вимагати належної чемності. Раз ми родичі, живемо в спільній квартирі, то навіщо нам офіціальщина? Вчись у Шляхтича! Менше забивай голову проблемами честі і ліпше поцікався нашим принципом ДОРО. Ти знаєш, що таке ДОРО? Це добре робити своє діло, і хай люди кажуть, що хочуть.

— Між іншим, для цього я сюди приїхав,— зауважив Держикрай,— і я матиму прекрасну нагоду довести це всім, також і вам, простіше кажучи, тобі...

Він не став відкладати здійснення своїх намірів у довгий ящик. У нього час сподівань і час звершень не розокремлювався, Держикрай не вмів і не хотів ждати, проблема вічності для нього не існувала, він був людиною залізного сьогодні, походив з тих хлопців, які не ждуть милостей від природи, а мерщій беруть їх від неї, видирають з горлянки.

А що до природи все ж треба добиратися з затратою сил, а своїх близьких, скажімо, обідрати набагато легше, то Держикрай почав з нас.

Разом з Зізі вони здійснили завойовницький похід по квартирі, рішуче зім'яли й відкинули наші жалюгідні заслони на своїй путі, примусили нас відступити до батьківської спальні,

Держикрай з видимим жалем оглянув і цю кімнату, але навіть його нахабство мало межі, тому він сказав, не сходячи з порога, а Зізі підтакувала кожному слову свого технократа покивуванням голови:

— Це прекрасна кімната, і вам на трьох цілком її вистачить. Звичайно, Дмитро з вами тут житиме тимчасово, йому, як лауреату, повинні дати квартиру, дивуюся, чому він досі не скористався з свого прекрасного права. Це негідно — зловживати гостинністю своїх рідних батьків, коли ти вже лауреат, тобто досяг найвищих відзнак у нашій країні. Ті дві кімнатки займемо ми з Зізі. В нас ще немає дитини, але вона може бути, тому нам принаймні потрібні на перший випадок дві кімнатки. Звичайно, вони нас не зможуть задовольнити, і згодом ми порушимо питання, щоб і вам, тату й мамо, теж дали відповідну житлоплощу, а ми з Зізі спробуємо вміститися тут, хоч це буде й нелегко. Тим часом...

— Тим часом я житиму в своїй кімнаті, а ти житимеш у кімнаті Зізі,— сказав я Держикраєві,— а коли тобі тісно, то можеш дочепити до балкона ще одну кімнату надувну. Хай твої електронні хлопчики запроектують. І моя тобі порада: не вдавай дурника. Бо коли чоловік буде дурний, то хто ж тоді буде розумний?

Батько ніяково покашлював від такої грубої моєї мови, але не сказав нічого, а Держикраєві несподівано на поміч прийшла Зізі.

— Гаразд,— заявила вона,— коли ви такі бездушні, тоді ми займемо спальню, бо вона ж найбільша, а ніхто з вас, сподіваюся, не стане заперечувати, що нам потрібна кімната найбільша.

— Найпрекрасніша,— підказав я,— а ще б тобі, Зізі, треба було затямити, що білі сорочки для твого технократа мама прати не повинна. Хай сам пере, коли хоче красуватися щодня в свіжій сорочці!

— Не смій! — заверещала Зізі, і кинулася на мене, і подряпала б мені обличчя, аби я вчасно не вжив належних захисних заходів.

Нарешті я на власному досвіді переконався про слушність закону переходу кількості в якість. Поки Зізі була сама, це була одна якість, тепер, з'єднавшись з Держикраєм, вона в множинності розгубила все, чим усіх нас колись причаровувала, і перейшла в якість, сказати б, держикраївську.

Влучивши хвилю, я спробував навернути сестричку назад у віру Черед, але марні зусилля!

— Ти не знаєш його, Митю,— почала мені Зізі,— ти ще його не взнав як слід...

— А ти задумувалася над тим, що є речі, яких і не хочеться взнавати як слід або й зовсім не хочеться знати?

— Яка він тобі річ? — закричала Зізі в стилі своїх кращих минулих традицій.— Він мій чоловік, а ти просто поганий хлопчисько!

— До речі, коли я не помиляюся, ти моя сестра, а я твій брат,— нагадав я.— І в тебе не все втрачено, ще маєш час схаменутися, поки ви з своїм технократом не урвали мені терпцю і я не викинув вас на вулицю разом з вашими планами суцільного охоплення життя автоматизованими системами управління і загарбання в своїх ближніх усього, що вам припаде до смаку. Ти мене зрозуміла? Можеш переказати своєму технократові основні тези мого виступу.

— Сам переказуй, коли хочеш,— одвернулася від мене Зізі, і я таки впізнав у ній свою непокірливу сестричку, і в мені заворушилася надія, що не все ще втрачено.

Для Держикрая, видно, я став ворогом номер один. Вдома він зі мною не заводив розмов ні на які теми, тільки буркав щось електронно-нерозбірливе, зате в цеху надокучав щоденними викликами на свій електронний пульт і занудливими повчаннями.

— Я здивований, Дмитре, я дуже здивований,— казав він одного разу,— я страшенно здивований...

«Заїло,— думав я,— щось замкнулося в його компютері, тепер біда, до кінця зміни повторюватиме те саме».

— Чим же ти так дуже й страшенно здивований? — щоб вибити його з повторень, перепитав я.

— Ти лауреат, чоловік шанований, чоловік у всіх на очах, чоловік піднесений на прекрасну височінь...

— Останкінська башта,— ввернув я, щоб знову вибити його з електронного повтору.

— Га? Що? — злякався Держикрай, який не відзначався гнучкістю думки.— До чого тут Останкінська башта?

— Височінь,— скромно пояснював я.

— Височінь? Не розумію. Це не має стосунку до теми нашої розмови. Я хотів сказати про інше. Ти знаєш, який у нас цех?

— Я прекрасно знаю, що в нас прекрасний цех і в ньому повинні працювати прекрасні люди.

— Прекрасно! Але ти ще не все знаєш, Дмитре. Бачиш, я говорю з тобою не офіціально, а як родич. Бо я дуже люблю твою сестру і взагалі всю вашу прекрасну родину. Так от. Про цех і про тебе. У нас прекрасний цех. Але він ще й досконалий. Це єдиний цех у Радянському Союзі. В світовій практиці теж не знаходимо таких аналогів. Електроніка й АСУ в прокатному виробництві! А раз так, то що? В нашому цеху повинні бути досконалі люди. Досконалі працівники. Ти можеш це збагнути?

Мені закортіло спитати: «А що ти знаєш про динозаврів?» Але я сказав Держикраєві про філософа Спінозу, про досконалість його філософії, його лінз і його туберкульозу.

— Ти знаєш про Спінозу? — здивувався Держикрай.— Але ж у тебе немає вищої освіти! До речі, саме про це я хотів... Тобі, як лауреату... Треба було б... І вже давно, до речі...

Тоді я видав Держикраєві про дурнів з дипломами і дурнів без дипломів і про своє небажання належати як до тих, так і до тих. Він образився точнісінько так, як колись доцент Крижень. Він взагалі, як мені здалося, в своїх розбалакуваннях був точною копією доцента Крижня. Очевидно, вже десь налагоджено було серійне виробництво таких мудрагелів, помішаних на досконаленні — довсконаленні... Але це був конфлікт, так би мовити, виробничо-родинний, я мав своє особливе ставлення до Держикрая через те, що мимоволі побачив його поза сферою виробничих відносин, зазирнув туди, як автоматична радянська станція свого часу зазирнула на невидимий бік Місяця. Хто ж не знав невидимого боку Держикраєвого, а бачив тільки його білу сорочку, окуляри в чорній оправі, вперто наставлений лоб, хто відчував на собі несамовиту енергію начальника цеху і його стрижених хлопчиків, той ставав його союзником і прибічником назавжди, записувався в «команду Держикрая», як стали казати в нас на заводі, бо цех наш, коли з нього пішли монтажники й допоміжні робітники, вражав своєю малолюдністю, тут усіх справді можна тепер було перелічити на пальцях, як у футбольній команді, тут і триматися всі мали дружно, мов ідеально натренована спортивна команда, власне, я теж не випадав з загального настрою, я дотримувався принципу ДОРО, дарма що мав свої претензії до Держикрая,— ось так і настав той день, коли всемогутні приховані механізми, керовані таємничою АСУ, подолавши свою розрізненість, в злагодженому ритмі взяли першу пайку металу, схожого, цілком ймовірно, на ту глину, з якої, згідно з легендою, зліплено першого чоловіка, взяли в свої мудрі залізні обійми і виформували дзвінку й досконалу чудо-трубу, ще не бачену в нас на заводі, трубу, яка не мала ще аналогів у світовій практиці, як сказав би Держикрай, бо зроблена вона була з одного металу, а потім покрита зверху іншим, а зсередини ще іншим, називати які тут, так само як і призначення нашої першої труби, я не уповноважений, та це й не має значення, значення має тільки те, що наш цех почав працювати, нас було дивовижно мало в цеху, Держикрай, у білій сорочці, виставляючи окуляри в чорній оправі, сидів у скляній своїй кабінці на пульті мало не під самою покрівлею, ми, оператори, теж сиділи коло своїх пультів, ніхто не бігав, ніхто не метушився, не було перекурів, не було розмахувань руками, велетенський цех з прозорими перекриттями сяяв, мов старовинний храм, механізми гриміли в морських рокотаннях органної музики, Держикрай був Йоганном Себастьяном Бахом, Шляхтич і ще кілька інженерів, старших над нами, диригували крилами велетенського органного оркестру, а вже ми награвали нестримно, артистично, розковано, ми були тут головними дійовими особа-

ми, ми тільки шкодували, що не маємо достатньої кількості глядачів, бо невеличка групка працівників технічного контролю, де були Аля й Клементина, нас вдовольнити не могла аж ніяк.

Першу трубу ми обписали з усіх боків заздалегідь наготовленими білою й червоною фарбами, кожен писав своє, стрижені Держикраєві хлопчики виписували АСУ-АСУ-АСУ, а ми відплачували їм ще більшим ДОРО-ДОРО-ДОРО, потім, як годиться, був мітинг, на який до нас прийшли директор заводу й секретар парткому Василенко, Держикрай виголосив свою мову про прекрасний цех, прекрасних людей і прекрасні труби, що директорові надзвичайно сподобалося, і він заявив, що ніколи ще не чув так ідеально висловленого державного підходу, і побажав Держикраєві нових успіхів, а нам — героїчних звершень на благо.

Василенко сказав, що партія, звичайно, теж не проти труб, але насамперед пам'ятає про людей. Всі ждали, що він скаже про Держикрая і його стрижених хлопчиків, хлопчики випнули груди й скинули головами, приготувавшись сприймати належну їм хвалу, однак Василенко про них змовчав, а сказав про Шляхтича й про мене. Мовляв, це наші унікальні спеціалісти, лауреати, уславлені прокатники, і ось вони не злякалися ризикнути своєю славою, пішли на будівництво, фактично довелося їм переучуватися, вдосконалювати й універсалізувати своє вміння, бо тільки на шляху до універсалізації сьогодні можна досягти справжніх великих успіхів. Ну, одне слово, все було правильно, і технократам довелося все проковтнути мовчки, ще й вкінці бурхливо аплодувати.

Сказати по правді, я не міг ще призвичаїтися до нової роботи. Зовні все видавалося справді органно-храмовим, якийсь електронно-показовий концерт, а не виробництво, царство Білих Сорочок і царственних жестів, все, як у пісні «Подмосковные вечера»,— «что-то движется и не движется...». Та незабаром я став ловити себе на тому, що мені чогось бракує. Якась мовби хвороба точила мене зсередини, якесь постійне, дедалі глибше невдоволення роз'їдало мені душу, чи то я ще не пристосувався до нових своїх обов'язків, чи гнітило мене ставлення моє до Держикрая, з яким час од часу я стикався вдома, і хоч це були сутички місцевого значення, але безслідно минати вони не могли, це ж ясно.

Обережно, намагаючись щосили вдавати недбалість, я спробував поділитися своїм відчуттям з Клементиною, з якою підтримував тепер суто офіційні взаємини, бо зректися її остаточно було б жорстоко, вона тяжко переживала свою невдалу закоханість у Шляхтича, надто ж смішний кінець усієї історії, і відштовхнути дівчину в такому стані я просто не мав права. Вона дивилася на мене своїми великими очима, і я читав у них: «Покинеш мене — загину».

— Гаразд,— сказав я тоді Клементині,— не думай, що

Митько Череда не гуманіст! Але я соціалістичний гуманіст. А це означає, що пальця в рот я тобі не кластиму, щоб ти не відкусила, а руку дружби подаватиму, щоб переводити через калюжі. Мир — дружба?

Тому, щоб не роздувати своїх непережованих почуттів до розмірів загальноцехових або й загальнолюдських, я обережно поділився ними з Клементиною. Вона вчепилася в мене мертвою хваткою:

— Ти повинен про все розповісти Держикраю!

— Кому-кому?

— Начальникові цеху, Держикраю.

Я відступив од Клементини, оглянув її з голови до ніг. Нічого в ній не змінилося. Струнке, виразисте в усьому, прекрасне в усіх деталях творіння природи.

— Ти що? Вже закохалася в технократа? Тобі мало Шляхтича? Складаєш тепер листи до вождя білосорочників? Але май на увазі, що тепер я одержуватиму їх навіть тоді, коли ти не переплутаєш адреси. Бо Держикрай живе в моїй квартирі. Він живе сам і не дає жити іншим. Ясно тобі? Коли ж хочеш посилати йому зізнання в любові, то купи собі голубів і пускай їх йому на пульт. Це буде прекрасне видовище! Ми всі забудемо про свої пульти, задеремо голови й супроводжуватимемо поглядами твоїх голубів. Як наслідок, наша АСУ дасть тріщину, ідеально налагоджені механізми зіб'ються з ритму, дітище останньої п'ятирічки пожене стопроцентний брак, і вашому ВТК буде робота. Не заперечуй, не кажи нічого, дивись, дитинко, і молись на нього... Ну, і так далі...

— Митю,— сказала, кусаючи губу Клементина,— я б із задоволенням сказала, хто ти є, але ти й сам прекрасно знаєш! І прошу тебе...

Ніколи не довідаєшся, що саме просять тебе дівчата, бо після цих слів кожна з них негайно вломлює ногу наздогад буряків, щоб дали капусти, як каже Держикраєва електронна машина.

Тоді я пішов до Шляхтича.

Давненько вже я був у них удома. Все якось не випадало. Ще поки в нас не збільшувалося сімейство, то хоч дядя Вася інколи заходив до мого батька, і «бойцы вспоминали минувшие дни», але тепер вони могли зустрічатися лише на нейтральній території, тобто на вулиці, або ж на засіданнях домоуправління, де запопадливий домоуправ давив їх зведеннями про збирання харчових відходів і звітами чергувань дружинницьких бригад, які, хоч ти плач, не могли на території нашого передового домоуправління виявити бодай найменших порушень громадського порядку.

У Шляхтича усі були вдома, в квартирі в них мало що змінилося, додалося тільки за цей час книжок та з'явився якийсь затишок, принесений сюди дбанням Алі, а може, й не затишок,

а просто жіночий дух давав квартирі щось особливо привабливе, усував з неї холод. Щоправда, крім жіночого духу, тут ще з'явилися нові меблі, в яких я не вважав себе великим мастаком, зате сподобалося мені, що старий довгий стіл не викинули, мабуть, Аля зберегла його як згадку про весілля, про те, як сиділи ми за ним, сперечалися, сміялися, говорили про речі важливі, про які й належить говорити на робітничих весіллях. Це вам не наш Держикрай, для якого все — пережиток, тільки він — новожиток!

— По чарочці? — спитав дядя Вася, для якого високий ритуал пригощання назавжди залишався річчю поза всякими сумнівами.

— Можна й по чарочці,— згодився я досить охоче,— бо щось у мене ніби голова сохне і в очах мерехтить.

— Не спиш — за дівчатами бігаєш,— зауважила Аля.— Женити тебе треба.

— Нема кандидатур.

— Можемо знайти.

— І часу нема,— відбувся я жартом,— ми з Льонею переучуємося без кінця. Добре, що він устиг тебе знайти, тепер має забезпечений тил, може цілком віддатися новій техніці. А в мене або техніка, або дівчата. Я вибираю техніку, бо вона мене вибрала!

— Наш поет мав про тебе написати поему, Митю, та, на жаль, він поїхав на вищі літературні курси,— засміялася Аля.

Я не повірив:

— Не розігруй! Хіба можуть бути такі курси?

Льоня взяв з рук у Алі чарки, витирав їх рушничком, дивно було бачити його за таким незвично-буденним заняттям, я тицьнув пальцем на чарки, на рушничок, усміхнувся:

— Ви хочете, щоб Дмитро Череда теж проміняв свою свободу?

Та Льоня не сприйняв моїх слів, він їх просто не зауважив, за давньою своєю звичкою, він, коли хапався за якусь думку, то вже не відступав, і збити його ніхто не міг. Нині поштовхом до такої думки, здається, стали оті курси, на які поїхав наш заводський поет.

— Курси — ще півбіди,— роздумливо промовив Льоня,— а от існують цілі інститути вдосконалення. Інститут вдосконалення вчителів, інститут вдосконалення лікарів. Як можна вдосконалювати вчителя? Він сам повинен вдосконалюватися щодня протягом життя, а не ждати, поки його раз на десять років пошлють на курси, які триватимуть два тижні або місяць! Механіка таких речей дуже проста. Береться щось мовби корисне, якась ідея зовні приваблива, а потім доводиться до цілковитого абсурду, до заперечення й знищення. Знущання з ідей. Це страшно. Ось де б треба було прийняти закон. Закон про заборону знущання з корисних ідей.

— Слухай, Льоню, а ти не думав про закон, який заборонив би гарним спеціалістам ставати спеціалістами поганими? — спитав я.— Бо мені чомусь здається, що я стаю оце поганим спеціалістом. Правда, може, я гарним ніколи й не був. Це ще треба довести.

— Давайте по чарочці,— запропонував дядя Вася, щоб збити мене з самокритичного тону, якого він не любив ні в кому.

Ми випили по чарочці мовчки, потім я побажав прибавку в родині Шляхтичів, що сприйнято було із стриманою мовчанкою, але я все ж розбираюся, коли і як мовчать люди. Тут мовчанка була схвальна.

— Беріть мене в куми, коли що,— не втерпів я,— і боронь вас боже кликати Держикрая або його команду! Як каже їхня електронна машина, щоб їм ні дна, ні покришки не в своїй тарілці!

— Ти обрав нинішню роботу ще до появи Держикрая,— нагадав Льоня.

— Тобі хочеться, щоб я вилаяв ще й тебе? Бо це ж ти загітував мене! Та що там загітував! Взяв і повів у монтажну зону! Погнав попереду себе, як римського раба! Рабовласник!

— Ти піднявся на новий, вищий щабель.

— На вищий! Я натискую на кнопки й стежу, яким оком мигне мені проклятуща електроніка.

— Ти аналізуєш ситуацію. Мислиш. Приймаєш нестандартні рішення, яких машина прийняти не може, бо машина обмеженіша за людину.

— Але ж поряд зі мною сидить Кривцун, найобмеженіша особа на світі, і він теж приймає нестандартні рішення, і він теж складніший за машину?

— Так. А що тут дивного?

— Льоню, ти ж колись читав книжки й мені радив це робити...

— Між іншим, я читаю й досі, раджу й тобі...

— Ну, в мене менше тепер часу через усі ці переучування... Та не в цьому справа... От колись я стояв коло стана, чавучив метал, грів там його чи пхав холодний, мучився, нічого в мене тоді не виходило, знущався з мене Чемерис, виганяючи тисячі потів. Я приходив додому просто мертвий, в мені, здавалося, немає жодної живої клітини, я падав, не вмиваючись, відмовляючись од їжі, я дивувався Євгенові, який міг надягати білу сорочку й галстук і бігти... Ну, не будемо уточнювати, куди він тоді біг... Ну... Але потім я відчував, як у мені починають відроджуватися клітина за клітиною, я знову жив, я ставав Митьком Чередою, веселим, іронічним хлопцем, хай йому чорт, мені кортіло встругнути якусь штуковину, хотілося рости і діяти, груди мені розпирало від чогось незбагненного, я був щасливий, щасливий, щасливий! А тепер я приходжу додому чистенький, мовби й не працював, я виходжу з царства Білих Сорочок, я

цілий день приймав нестандартні рішення, щоб випускати досконало-стандартні труби високого призначення, але життя мені тепер видається таким сіро-стандартизованим, таким одноманітним, як нудьга, як стрижені голови Держикраєвих хлопчаків. Чим ти поясниш це, Льоню? Може, я хворий?

— Ти завжди був ненормальний, Митьку,— зауважила Аля,— скільки я тебе знаю, ти ніколи не був схожий на інших. Тобі б треба дівчину, та тільки таку, щоб вона тебе взяла в оберемок — отоді ти станеш, як усі!

— А я не баж-жаю! У мене прав-ва!

— Я теж думаю над цим,— помовчавши, сказав Льоня.— Можна б знайти багато пояснень. Наприклад, незвичність. Але навряд чи звикне людина до того, що в неї відберуть її сутність. А що складає головну сутність людини? Як на мене, то це — невпинне прагнення створювати нові потрібні речі, предмети, продукти. Що відбувається нині? Не тільких в нас. У цілому світі. Людина перестає бути творцем самостійним, вона стає членом величезного колективу, колектив охоплює, власне, може, цілі народи, а в деяких галузях майже ціле людство. Бо коли навіть ми з тобою катали труби на «рок-н-роллах» чи на яких завгодно станах, чи коли вальцювальники женуть щодня сутунку і присутні при тому, як з розпечених шматків металу виходять або гарні заготовки, або ж іде з листового стана жерсть для автомобілів, то однаково ж ми виготовляємо не кінцевий продукт; не так, як колись ремісник, швець, чи кравець, чи столяр, який шив чи стругав і мав потім виріб, яким міг помилуватися. Ми маємо трубу, а хіба трубою просто так станеш милуватися? Вона потрібна тільки там, де вона потрібна, в тому механізмі, що без неї він мертвий. Важко сказати, чи нас надихає усвідомлення потрібності труби десь. Це вже вторинні переживання. Але нам труба дорога як продукт нашої праці, наших зусиль, ми бачимо в ній свій піт, свою волю, свої невдачі і свою радість теж! А в цеху завтоматизованому, включеному в АСУ, відданому у всемогутнє розпорядження електроніки? Що ми бачимо? Нічого. Ми працюємо день, тиждень, місяць, і враження таке, ніби нема ніяких наслідків. Невловимість, ефемерність. Звідси нервове виснаження. Звідси невдоволення. Не думай, Митю, що виснажуєшся тільки ти. Але, мабуть, ти, як людина безпосередніх дій, звикла до праці фізичної, відчутної, найбільше переживаєш від невловимості й примарливості, коли хочеш, нової нашої роботи.

Знаєш, Митю, життя — це вічне устремління до торжества розуму. Наш новий цех — це і є одне зі втілень інтелектуального могуття людини. Це майбутнє. А до майбутнього, коли воно ось так вривається в день нинішній, нелегко звикнути. Доводиться багато дечого в собі ламати. А ламати треба! Учись у Держикрая.

— У Держикрая? Ти це серйозно, Льоню?

— Дуже серйозно. До речі, він зараз прийде,— несподівано заявив Шляхтич.

— Ти що, кликав його сьогодні в гості? Пробач, коли перешкодив! — я мерщій схопився зі стільця.

— Сиди, сиди. Я подзвонив, коли ти прийшов. Вас давно вже треба було звести докупи. Мені Клементина...

— Клементина? О, чорт!

Але я сів. Держикрай знав діло і з'явився саме вчасно, щоб не дати мені дременути. Зізі теж прийшла з ним, зрадівши, що може зробити перший свій офіційний, сказати б, вихід, вони з Алею відразу усамотнилися на кухні, щоб обговорити пекучі проблеми міжнародного жіночого руху, а ми, припрошувані дядею Васею, випили по чарці за мир і дружбу, після чого Держикрай нарешті зволив мене помітити:

— Ти тут? Прекрасно! Хліб-сало їж, а...

— Не в свої сани не сідай,— в стилі компютера доповнив я.

— Ми тут з Митьком трохи зачепили проблему нашого цеху і людини в ньому,— сказав Льоня,— сідай, Держикраю. Може, в конструювання сучасних машин вкрався недогляд? Забуто про людину? Як ти гадаєш?

— Проектуються не машини — системи. В цьому вихід,— пояснив Держикрай.— Нас сьогодні вже менш за все цікавить техніка як така. Нас цікавить наука. Наука в техніці. Наука в прогресі. Наука в суспільстві. Наука в житті. В глобальних масштабах. Науково-технічна революція... Хочемо ми чи ні — наука незримо стає учасницею буквально всіх життєвих процесів планети.

— Ніхто не перешкоджає,— буркнув я,— хай собі стає. Але до чого тут я?

— А до того,— Держикрай трохи подивовано глянув на Шляхтича, бо сподівався, мабуть, що той би мав прийти йому на допомогу,— а до того, наш юний друже, що наука...

— Стривай,— несподівано перебив його Шляхтич,— стривай, Держикраю. Ти помічаєш, як несвідомо припускаєшся неточності? Ти кажеш: «наука» і «науково-технічна революція», але зовсім уникаєш слова «техніка». А давай вдумаємося в ту діяльність, яку розвинула людина двадцятого століття. Яка це діяльність переважно — наукова чи технічна? Коли ми говоримо про Жовтневу революцію, про вчення Маркса й Леніна, то тут сумніву не може бути: це справжня, велика наука, якої ще не знало людство. Ототожнювати її, стосуючи слово «революція» з технічними винаходами, хай і найграндіознішими — це справді сміливо. Тобі не здається?

— Це прекрасні винаходи, які визволять людство з-під рабства природи,— ввернув Держикрай.

— Дійдемо й до цього. На що спрямована діяльність людини? На здобуття енергії, потрібної в промисловості й сільському господарстві, на конструювання й побудову нових та нових

машин, які полегшують працю, на вдосконалення машин уже існуючих, підняття їхньої потужності, допасування їхніх частин тощо. Джерела енергії відомі, їх треба тільки знайти й використати. Зараз усі зусилля витрачаються на це. Розвідують нові й нові поклади вугілля, нові родовища нафти, рубають, качають, палять, переробляють. Все йде на користь. Гаразд. Але чи не нагадує тобі людство двох звичайних дядьків, яким дали по гарбі соломи? Один дядько спалив солому в печі, йому вистачило на цілий тиждень, щоб варити борщ і гріти коло вогню руки. А другий палити соломи не став, а вкрив нею хату, і хата стоїть сто років, і в ній знаходять притулок усі нащадки дядькові. Хто мудріший?

— Що ти пропонуєш? — Держикрай був трохи стурбований.— Ти хочеш зупинити прогрес? Це неможливо. А щодо нових джерел енергії, то над цим теж думають. Вчені вже навчилися тримати плазму з мільйонноградусною температурою в магнітній пастці. Як тільки доведуть існування плазми до десяти хвилин, проблема енергії вирішена буде назавжди.

— А плазма? Чим вона живитиметься? Воднем? А водень звідки братимемо? Від господа бога? — Шляхтич тепер не питав, не роздумував, він наступав, але й Держикрай не думав здаватися.

— Зрозуміння природи для сучасного людства менш істотне, ніж користання з неї.

— І шанування її законів,— нагадав Шляхтич.

— Гаразд. Що ти пропонуєш? — спокійно спитав Держикрай.

— Лихо в тім, що нічого не можу пропонувати, бо я лиш технік. Не вчений, а звичайний технік. Такий самий, як і ти, хоч у тебе й вчене звання і багато вченої амбіції. Та й не в тобі все, Держикраю. В нас сотні вчених, академіки, світові імена, все ніби вчені, а насправді займаються вирішенням технічних проблем, які не просувають людство вперед, а коли й просувають, то тільки на короткий час. Ти скажеш, що настає вік електронних машин, що через десять-двадцять років кожен носитиме з собою лічильне устаткування замість блокнота чи кулькової ручки. Згода. Носитимемо, лічитимемо, одержуватимемо інформацію. Але ж інформація може бути лише доти, поки будуть джерела для інформації. А коли машинам нічого буде лічити? Коли спалено буде останній кілограм вугілля на землі, коли видобудуть останню краплю нафти з свердловин, коли останній зелений листок, отруєний газами хімічних підприємств, упаде на землю і припиниться таємничий процес фотосинтезу на Землі? Ось над чим повинна думати сьогодні наука, справжня наука. І ми з тобою, Держикраю, не вчені, а техніки, Митько правду каже, і нам би менше треба виголошувати словес про всілякі мудрування, а вже сьогодні дбати за те, щоб людина працювала з радістю! Біла сорочка — це прекрасно, але ж і

в білій сорочці людина отримує інфаркт відразу після сорока, а то й раніше! Не в самій сорочці справа, хоч сорочка, згоден з тобою, теж якийсь фактор. А в нас повинна бути ДОРО. Так, Митьку?

— Ти забув ще про одне,— нагадав я Льоні,— колись у нас багато про це було мови.

— Забув. Нагадай.

— Про вміння думати. Мислити. Кумекати. Ворушити мозком.

— Вміння мислити дає тільки математика,— сказав Держикрай,— це істина. Тому я вимагатиму, щоб у цеху... Галілей сказав: книга природи написана мовою математики, і зрозуміти її зможе лиш той, хто навчився розуміти цю мову. Тому, повторюю, я вимагатиму...

Але ми так і не довідалися цього разу, що ж він вимагатиме. Бо Шляхтич спокійно заперечив Держикраєві:

— На жаль, ти помиляєшся, Держикраю. Математики якраз зовсім не вміють думати. Математика лишає розум незаймано-цілинним. Але цього ніхто не знає, бо математиків не можна перевірити. Вони ж суворо дотримуються таємниць своєї касти і, затямивши потрібний набір формул, лякають їхньою недоступністю всіх невтаємничених. Жоден уряд ніколи не втручався в справи математичні. Завжди було досить охочих повчати письменників, художників, композиторів, архітекторам просто диктували, що і як споруджувати, але який король або імператор пробував перевірити розв'язання нелінійних рівнянь або піддавав сумніву систему одиниць Гаусса? Ніхто й ніколи. Стародавні математики були водночас і філософами, вони намагалися осмислити довколишній світ, але згодом переконалися, що цим тільки обтяжують свій розум.

Держикрай ніскільки не збентежився звинуваченнями на адресу математиків, яких він так високо хотів поставити над усіма іншими людьми. Він усміхався навіть з відвертим торжеством.

— Назвіть мені бодай одного художника чи письменника, який би на дозвіллі пробував цікавитися теорією Ейнштейна або хоч зробив би розрахунок звичайного шосейного містка! Зі свого боку, я можу перелічити вам сотні представників точних наук, які уславили себе не просто як дилетанти, а як талановиті, іноді геніальні творці в літературі, музиці, живопису, в театрі! Хочете прізвища? Ломоносов, Бородін...

— Не трать, куме, сили, яка солому ломить,— зупинив я Держикрая.

— І я ще матиму нагоду, коли хочете, довести вам усім навіть тут, що ми... Хай техніки, як висловлюєшся ти, Шляхтич... Але й техніки — представники наук точних... Ну, то от... Ми доведемо... Я подумаю над цим...

Що він міг ще показати, цей ходячий електронний мозок у білій сорочці, випраній і випрасуваній моєю мамою, всупереч усім моїм протестам?

Тоді ми не сприйняли всерйоз його похвальби. Зібралися мовби для того, щоб вирішити проблему нервових перевантажень Митька Череди, зійшли на проблеми глобальні, розійшлися, нічого не вирішивши, головне ж: ніхто не схитнувся в своїх переконаннях. Мені, власне, Держикрай подобався своєю несхитністю, я відкидав у ньому не це, навіть оту домашню дріб'язковість я пробачив би йому, вважаючи її несуттєвою, але допікала технократова зневага до робітничої жилки, його хвастощі своєю рознауковістю, і приємно було, коли Шляхтич безжально здирав з Держикрая всю шкаралущу так званої науковості й показував, що перед нами звичайнісінький технар, яких розплодилася сила-силенна і які часто, не знаючи броду, хапають облизня.

Зізі плакала. Ніколи не гадав, що моя легковажно-вертлява, вічно розсміяна сестричка може так плакати. Вона рюмсала примітивно й недостойно, ганьбила славне прізвище Черед, заливала слізьми всю нашу квартиру, ріки сліз розтікалися по всіх кімнатах, хоч бери й споруджуй каскад гідростанцій!

Питати батька чи маму про причину сестриних сліз годі було й пробувати,— така стурбованість написана була на їхніх обличчях, стурбованість і смуток, і все те, що виписується безжальною рукою природи на батьківських лицях, коли з їхніми дітьми щось не гаразд. Мовчазне зітхання, невиразний жест рукою, може, безмовні припросини прилучитися до загальної сімейної печалі і не турбувати тої, яка страждає найбільше.

Та я ще не розбирався в таких тонкощах, я перебрів через ріки сліз, знайшов Зізі на тому березі розпачу, струснув її за плечі, весело загукав:

— Ну, чого? Ну, що? Ну, навіщо? Ну, кинь! Ну, перестань!

Я вигукував, мов естрадний гастролер-халтурник, для повноти враження не вистачало ще тільки: «Ну, плюнь! Ну, розітри!»

Але дивно: Зізі мовби ждала, що я звернувся до неї з такими низькопробними вигуками, вона вхопилася за моє плече, вона ждала будь-кого, потопаючи серед своїх гарячих сльозових рік, їй треба було випливти, вибратися на тверде, зачепитися за надію.

— Він поїхав,— захлипала вона,— поїхав знову, а дорога ж сьогодні... а він божевільний... Ніхто не знає, що він божевільний... Всі думають, що він... а він...

— Та хто й куди поїхав і хто божевільний? — вирішив я допитатися, хоч приблизно вже уявляв, про кого йдеться і хто

саме божевільний, бо вже хто-хто, а я, може, перший запримітив усю глибину ненормальності Держикрая.— Ну, хто? Держикрай, чи що?

— Він,— хлипала сестричка,— поїхав... йому треба, він каже: струснутися... а дорога...

Я спробував уявити, яка сьогодні дорога за містом. Для цього не треба було зайвий раз визирати у вікно, засльозене дощем, і згадувати калюжі на тротуарах, які я розбризкував, ідучи додому після роботи. Темрява, дощ, вузьке мокре шосе... Чорти ж понесли Держикрая саме сьогодні кудись там їхати, щоб струснутися. Там може так струснути, що й деталей не позбираєш... І оті стрижені хлопчики не зуміють згвинтити свого шефа... В таку погоду їхати на прогулянку — чистісіньке безглуздя... Та й що за прогулянка після виснажливого дня в цеху і тих напружених розмов, які Держикрай уперто й невтомно веде щодня з усіма нами, зі мною теж?

Загалом же кажучи, мені подобалося ставлення Держикрая до своєї машини. Висловитися можу як особа незацікавлена, бо рішуче відмовився навіть від того, щоб Держикрай возив мене на роботу або ж брав із заводу коли-небудь. Маємо власні дві ноги, маємо громадський транспорт, а захочемо, то матимемо й транспорт особистий, для цього слід лиш змобілізувати матеріальні ресурси й діждатися черги, що, як показує практика, вдається зробити багатьом рядовим радянським трудівникам, до яких будь-якого дня може прилучитися й Дмитро Череда.

Та про Держикрая і його «Волгу». Він придбав машину, видимо, скориставшись з державних щедрот, які невпинно проливаються на вчених людей. Живучи серед техніки, маючи справу з розумними механізмами, обожнюючи свої компютери й автоматичні лінії, Держикрай, здавалося б, мав показувати взірці в догляді такого механізму, як автомобіль. Нічого схожого! Передовсім Держикрай, на відміну від усіх власників, не визнавав гаража. Бо гараж — це шістнадцять квадратових метрів житла, тобто однокімнатна квартира. Якщо ми випускатимемо на рік мільйон легкових автомобілів і для кожного треба будувати гараж, то вийде, що тільки для приватних машин треба спорудити мільйон однокімнатних квартир. Будівельні матеріали й робоча сила, які мали б піти для людей, підуть для машин. Безглуздя? Так. Нісенітниця? Безумовно. Тому Держикрай просто залишав машину коло тротуару навпроти «Ділового клубу», а коло заводу ставив її перед прохідною, де ставили в нас велосипеди й мотоцикли — і проблему вирішено. Далі. Він, здавалося, від дня придбання не мив своєї машини ні разу. Це була найзабрудненіша машина в Радянському Союзі. Аж дивно було, що з неї виходить чистий чоловік, у білосніжній сорочці. Коли занадто запопадливий який-небудь автоінспектор зупиняв Держикрая і вимагав помити машину, Держикрай просив того

назвати, де найближчий пункт для миття машин; автоінспектор, ясна річ, якось не міг пригадати найближчого пункту, він не міг пригадати й найдальшого, на тому справа й закінчувалася. З технічного погляду машина Держикраєва підтримувалася в стані, близькому до ідеального. Все в ній завжди було вивірено, підтягнуто, двигун працював прекрасно, гальма брали мертво, в самій машині було чисто й затишно, якось по-особливому приємно. От тільки неприємно було, коли ти сідав у неї і Держикрай вивозив тебе на шосе і гнав на божевільній, максимальній швидкості, і машина ревіла так, що здавалося, от зараз рознесе її на шмаття несамовита сила; але ще до того, поки розприскаєшся ти на дрібні бризки, неминуче зазнаєш зіткнень з усім тим безмежним світом безжально-твердих і загрозливих предметів, які всі чомусь позривалися із своїх місць і буквально в космічному темпі ошаліло мчать на знавіснілу «Волгу»: придорожні стовпи й дерева, невдало поставлені на закрутах шосе сільські хати, колгоспні трактори, які перетягали через шосе причепи із силосом і гноєм, а потім, збожеволівши, полетіли боком, полетіли просто на вас. Про все те добро, що котилося по шосе в робочому порядкові, як то мовиться, тут і говорити не треба. Рейсові автобуси-експреси в чорному дизельному диму, гігантські рефрижератори в кольорах оптимістично-кладовищенської сріблястості, байдужі грузовики і всуціль залізні самоскиди, новенькі «Волги», які ще тільки приміряються, кого їм перегнати, п'ятишвидкісні «Москвичі», що їм ніякі закони не писані через їхні п'ять швидкостей, «Запорожці» із шкваркітливими, мов у мотоциклів, двигунами і мотоцикли, невловимо-непомітні, завжди підступні й невгадні в своїх маневрах, і, нарешті, машини старих марок, колишні машини, примарливі споруди на чотирьох колесах, примарливі й оманливі, бо завжди вважаєш, ніби воно просувається вперед, раз опинилося на шосе, але потім виявляється, що воно практично стоїть на місці, що його руху ти не встигаєш завважити, через що можеш врізатися йому в багажник, не маючи часу на гальмування. Отож усе те добро, що було на шосе, сипалося на нашу «Волгу»; я тільки щулився, втягав голову в плечі, я ждав зіткнень, ударів, хряску, тріску, дзвону, грому: «Бум! Бах! Трах! Гах!»

Як, і коли, і якою силою встигав Держикрай відвернути машину, проскочити, прослизнути, уникнути, пострибнути, пролетіти, врятуватися, вціліти, зберегтися,— це переходило межі людського розуму.

Після такого катання я виліз з машини, подякував Держикраєві за вельми приємно проведений час і сказав:

— Можеш вважати, що покатав мене двічі: вперше й востаннє. Нема дурних! Може, тебе готували в космонавти, а потім перекинули до нас на завод, але все ж таки наш степ — це не космос. Ти тут щось переплутав.

— Прекрасно,— хитнув головою Держикрай.

Зізі теж без видимої охоти сідала з ним у машину. Про старше покоління вже й не кажу. Тут витримав би хіба що Рацпроп, але у того в колгоспі настала гаряча пора, він ніяк не міг вибратися до нас, щоб подивитися на нового зятя, показати йому свою оцинковану машину і спробувати його «Волгу».

Тим часом Держикрай мало не щодня після роботи літав на своїй машині десь за місто, в далеку далеч, гнав у степи, мчав наосліп, без мети, аби швидше й далі, зникав іноді на півночі, бувало, що затримувався й до ранку. Але влітку, коли було сухо й тепло, Зізі непокоїлася менше, принаймні не виказувала свого неспокою. Та ось настала осінь, пішли дощі, шосе вкривалося тонко розмазаною плівкою багнюки, яку можна назвати «Смерть мотоцикліста», хоч, чесно кажучи, особливої різниці між мотоциклістами й автомобілістами в таку погоду не видно. Але Держикрая не лякала погода, він не зважав на багнюку, він не боявся осінньої темряви, ганяв і далі хтозна куди й чого по степових шосе, повертався з машиною, такою забризканою, ніби возив нею цукрові буряки. Хряпав дверцятами, накинувши нейлонову куртку, біг до будинку під дощем, а входив до квартири вже без куртки, в білій своїй сорочці, простоволосий, із загадковим блиском очей за скельцями окулярів, з вітром і подихом степів у всій міцній постаті. Як не любити тебе, Україно!.. Слова Луценка, музика Шамо...

Зізі зустрічала чоловіка, мама зустрічала зятя, батько виходив назустріч Держикраєві, щоб показати, що він не вечеряв, ждучи його повернення. Коли я в такі хвилини був удома, то на мотив жалібного маршу наспівував: «Ту-103» — хороший самолет...» Зізі тупала ногою й кричала: «Цить!» А сьогодні заливала слізьми весь «Діловий клуб».

Я не належав до мстивих людей. Міг би пригадати всі оті урочисті зустрічання Держикрая після його божевільних гонів, міг би гнівно затаврувати їхню політику поблажливості й потакання, міг би... А результати? Хіба від цього сестра перестане плакати? Чи дорога стане не такою слизькою? Чи Держикрай з'явиться за дверима в своїй білій сорочці, із нейлоновою французькою курткою, зіжмаканою у коротких міцних пальцях?

Треба було обрати іншу тактику. Не плач — спечем калач. Я спробував утішати Зізі:

— Ну, повернеться. Чорти його не вхоплять. А вхоплять — то подавляться. Твоїм Держикраєм навіть чорти вдавляться. Ти ж знаєш. Він їздить, як бог. А може, він і не поїхав нікуди. Може, нарада якась на заводі. Або в інституті в Крижня. Вріже там якусь лекцію, щоб усі роти пороззявляли...

— Він поїхав, поїхав... я знаю... поїхав... пої...— залилася ще дужче Зізі.

Це вже мене вивело із себе.

— Поїхав-поїхав! — перекривив я Зізі.— То й що з того? А чому ти впевнена, що його понесло за місто на шосе? А може, він поїхав...

Тут я трохи подумав, намагаючись вигадати, куди б же поїхав Держикрай. Прокататися по проспекту Космонавтів? Це для нього п'ять хвилин — і готово! Засів у бібліотеці? Не сидів там, книжки йому давали додому, навіть такі, що тільки в єдиному примірнику. Куди там: доктор наук! Честь і хвала! Хіба рвонув у цирк?

— Слухай, а в цирк? Я бачив сьогодні афішу. Нова велика циркова вистава на два відділення за участю атракціону «Змішана група хижаків». Уявляєш, яка краса: змішана група хижаків? Ти знаєш, що це таке?

— Відчепись із своєю змішаною групою! Він не любить цирку... Він би мене теж узяв. І в театр би взяв. І в кіно.

— Хижаки відпадають. Це точно. Тим більше — змішана група хижаків. Тут щось є невизначене, а Держикрай невизначеності не терпить. Він чоловік у всьому точний. О! А чому б він не мав поїхати до своєї матері? До баби Держикраїхи? Він їздив до неї коли-небудь?

— Один раз. Ми вдвох були...

— Один раз мало. Це він просто показував невістку. Чисто офіційний візит. А тепер поїхав як син. Без свідків. Єдиний син. Тобі це важко зрозуміти, бо вас у мами аж три, а я от трохи розумію. Бо син я один. Ну, а в Держикрая ще, так би мовити, комплекс півсироти. Батька немає. Га? Точно! Він поїхав до баби Держикраїхи!..

Сказано вже, що Зізі ждала, за що б зачепитися хоч краєм надії, їй був потрібен такий незграбний брехун, як я, вона радо вхопилася за мою вигадку, схлипування ще тривали, але сльози вже не лилися, ми опинилися на суходолі і тепер спокійно б мали зважити всі «за» й «проти».

Зізі хотіла, щоб її переконували й умовляли далі.

— Не може бути... Він поїхав не до матері... Я знаю... він поїхав...

— А я кажу: до матері!.. Куди ще мав у таку негоду!.. Ти не знаєш чоловічої душі, Зізі! В таку негоду чоловіків вабить...— Куди їх вабить в таку негоду, я ще не дуже твердо уявляв, але цього разу знав напевне.— Посидіти з матір'ю на самоті... А за вікном вітер і дощ, і степи лежать... І революційне минуле... Козаки, шаблі... Уявляєш, Зізі!.. Ти ллєш сльози, а він використовує своє право побути з матір'ю на самоті...

— Він би вже приїхав... Тут недалеко... не вмовляй мене... я все знаю.

Але це вже було белькотіння, позбавлене будь-якого ентузіазму.

Як сказав би Держикраїв компютер: куй залізо, поки рак свисне.

— Я можу тобі дуже легко довести... Ось візьму збігаю до баби Держикраїхи і привезу твого технократа тепленького і в білій сорочці... Хочеш?..

— Ну, це ж далеко... Ні, його там нема... це все марне...

Слова за таких обставин втрачають будь-яку вартісність. Треба діяти. Я накинув куртку, натягнув кепку.

— Побіг... Півгодини — і ми вдома!

Коли опинився під холодним дощем, осягнув розміри дурниці, яку вчинив. Бо, по-перше, ні до якої баби Держикраїхи я не піду. Я в неї ніколи взагалі не був, коли не брати до уваги давніх візитів у її садок, але то були візити, сказати б, неофіційні, поза тим, групові, ми тоді налітали на садок баби Держикраїхи (чомусь вона завжди для нас уявлялася бабою, може, через свою загадкову самотність і замкненість), обпанахували її вишні, бо чомусь украдена ягода завжди смакує найбільше. Я жодного разу не впіймався в садку, так що солодких спогадів дитинства могло в мене й не з'явитися при зустрічі, але навіть не впійманий у ті далекі тепер роки, я совістився глянути бабі Держикраїсі в очі та ще з'явившись у неї в такий час із вістю тривожною, а може, й загрозливою.

Бо, і це вже можна вважати другим пунктом у мотивах, які спонукали мене визнати свій вчинок дурницею, не поїхав Держикрай до своєї матері, бо не такий він чоловік, щоб у темну сльотаву ніч, коли добрий господар і собаки з дому не вижене, прибитися до задощеного будиночка баби Держикраїхи тільки для того, щоб сказати: «Здрастуй, мамо, ну, як ти тут?» Баба Держикраїха, здається, ніколи в житті не виїздила за межі нашого міста, вона взагалі не знала, що то таке їздити, змінювати місце мешкання, пересуватися, метушитися. Сиділа в своєму будиночку, доглядала свій сад, дивилася на ріку, по якій вгору й униз пливли пароплави й баржі. Може, того руху їй цілком вистачало для погамування неспокою, який одвічно живе в кожній людині, може, призбирувала в собі неспокій навмисне, до часу не хотіла його витрачати намарно і передала згодом у спадок синові такі незмірні запаси, що Держикрая тепер не втримає ніяка сила.

Уявити собі, щоб Держикрай ні сіло ні впало прибився вночі до матері, примчав до неї на забризканій багнюкою машині?

Але й повертатися назад ні з чим я не міг. Принаймні мав виграти хоча б якийсь час, десь протинятися, поки Держикрай нагасається на залитих рідкою багнюкою степових шосе й прибуде до нашої Зізі струшений і перетрушений...

І вже коли я вискочив на вулицю, то мав на щось зважитися. На незвичайне і несподіване. Здивувати самого себе.

І я здивував.

Відчаївся піти до баби Держикраїхи.

А що? Не можу бути дипломатом? З англійським капіталістом розмови вів на рівні належному, як визнали згодом усі.

Товариш Книш у самодіяльність запрошував, беручи до уваги мої здібності в розмовному жанрі. В заводський комітет комсомолу обрали завдяки вмінню виступати на зборах і давати, коли що, кому там треба і що треба по зубах. А тут я не зможу?

І я прибрів темного вечора до баби Держикраїхи, і смакував її вишневим варенням, подібного до якого нема ніде в світі.

Молодий Держикрай не визнавав містики. Відьми не можуть існувати в гримкотінні заліза, нечисту силу розігнали дружинники, примітивні чудеса мають вигляд досить кустарний поруч із ракетами, компютерами й лазерами. Держикрай повернувся пізно вночі. Ми всі ждали його, чули, як хряпнули дверцята машини. Зізі хотіла бігти відчиняти двері, але я відсторонив її рукою, впустив Держикрая до квартири, сів навпроти нього й дивився, як він з апетитом вечеряє, порадив Зізі, щоб вона йшла собі спати, а сам розповів Держикраєві про свій нічний візит.

— Що ж,— пережовуючи міцними зубами шматок смаженого м'яса, мовив Держикрай.— Не треба було колошкати посеред ночі мою матір.

— А тобі не треба гасати вночі по шосе,— осудливо сказав я.— Аби ти жив сам, то хоч із греблі Дніпрогесу стрибай, а так — подумай про ближнього свого.

— Нічого страшного, коли чоловік їде. Однаково повернешся. Їдеш, щоб повернутися. Втікаєш, знаючи, що не втечеш. На жаль. На превеликий жаль, Митю. Закон кола. Ти не чув про такий закон, бо він ніким не сформульований. Практично його нема. Але він існує. В світі панує змінність. Гори розсипаються, ріки мандрують по рівнинах, кидаючись то в одне русло, то в інше, то ховаючись під землею, то зникаючи навіки, навіть у розташуванні зірок з часом настають зміни. Тоді що ж може вважатися запорукою тривання вічного? Час? Але він теж повинен мати форму. Простір? Для простору форма потрібна неодмінно. Рух? Але рух повинен мати напрямок, отже, оформлюватися. Яка форма відповідає умові універсального вічного тривання? Тільки і єдино — коло. Взаємозв'язаність усього сущого й уявного, фігура безмежності й безконечності, яку ми з тобою можемо бачити хоча б на прикладі звичайнісінького яйця. З яйця, одного із втілень всезагального кола, народжується життя. Але як? Через подолання самого принципу кола. Щоб народитися, курча повинне проклюнути яйце, зруйнувати коло, вирватися з нього. Так само і людина намагається вирватися з кола свого існування, створеного нею самою, вирватися із своєї ситуації. Куди й навіщо? Це важко пояснити. Може, отак сівши в машину й прогнавши сто кілометрів по мокрому темному шосе. Ти мене розумієш?

— Не дуже,— щиро визнав я.— Мабуть, у тебе від швидкої їзди паморочиться в голові, паморочиться й у мене, словом, усе

йде колами. Але дякую за довір'я. Приємно почути від тебе після всіх офіційних дурниць, якими ти мене відлякував од себе, щось цікаве, хоч навіть і божевільне, може.

— Люди, що знають те саме, вже не складають одне для одного цікавого товариства,— буркнув Держикрай.— Давай спати. Завтра я підвезу тебе. І не відмовляйся, раз ти бігав сьогодні, шукаючи мене, і ще й вимушений був послухати материну історію про голос часу.

Вранці я поїхав з Держикраєм у його машині. Порушував свої принципи, мовби передчуваючи, що розмова, яку Держикрай розпочав учора вночі, має тривати і що для такої розмови потрібна територія нейтральна: ні «Діловий клуб», ні цех.

Держикрай ввімкнув приймач, і в темряві ще непроспаним, хрипким голосом якийсь ненормальний наспівував безконечну пісеньку про «глаза напротив»: «Ох, и свела судьба, ох, и свела судьба, ох, и свела судьба нас...»

— Ти чув про чотирикутник? — спитав мене Держикрай, дивлячись перед себе і кидаючи машину відразу в страшну швидкість просто з місця.

— Тільки в межах моєї обов'язкової освіти.

— Я серйозно.

— По-моєму, ти вчора щось казав про коло, а тепер — про чотирикутник.

— У нас є трохи часу, можемо проскочити за місто, розім'ятися. Вчора — то не те. То філософія. Абстрагування. Я маю на увазі цілком реальний чотирикутник. Наш заводський. Той, що колись був трикутником: дирекція — партком — завком. Тепер додався ще комітет комсомолу. Четвертий кут.

— Така геометрична фігура мені відома,— сказав я. А дивак по радіо виспівував: «Только не подводи, только не подводи, только не отводи глаз!» Чиї слова, чия музика — от би довідатися!

— Так от, є прекрасна пропозиція,— Держикрай крутнув руля, машина кудись полетіла в темряву, це вже було не коло, а та крива, що має на кінці «групу товаришів», однак за мить ми знову мчали по шосе, летіли по прямій,— є прекрасна пропозиція: тебе на один кут.

— Подавати кутовий? Так я ж не Лобановський.

Держикрай пустив повз вуха мій дотеп.

— На кут комсомольський. Рекомендувати тебе секретарем заводського комітету комсомолу.

— Рекомендувати можна. А коли не захочуть комсомольці обирати?

— Чому б не захотіли? Ти лауреат, тебе всі знають, ти взірець для всіх. Ідеальна ситуація.

— А коли я не хочу?

— Цього ніхто не зможе зрозуміти. Тобі виявляють прекрасне довір'я.

— Хто? Може, ти виявляєш? Але ти чоловік на заводі ще новий.

«Ох, и свела судьба, ох, и свела судьба...»

— Головне, коли виявляють довір'я.

— А коли я не відчуваю в собі такого таланту? Труби гнати — це відчуваю, а ораторствувати — ні. Не можу бути, як отой грек, що його імені я ніколи не зміг запам'ятати.

— Ти маєш на увазі того грека, що втік з поля битви під Херонеєю? Демосфен.

— Не знаю, хто там і за що бився.

— Тоді Демосфен сказав на своє виправдання, що втікач готовий знову піти в бій, але той, кому настав кінець, вже ніколи не підніметься проти ворога. В цьому щось є. Скажімо, якби ти не вилетів у свій час з танка і дослужив свій строк у армії, то ще не відомо, чи вийшов би з тебе талановитий трубник. Ситуація людині дається раз у житті. Іноді треба вміти скористатися з неї.

— Про танк ти довідався від Зізі, вживаючись у наші родинні історії, чи просто знайшов на шляхах поповнення своєї ерудиції?

«Ох, и свела судьба, ох, и свела судьба, ох, и свела судьба нас...»

— Не пам'ятаю точно. Але всі твої дані обробляв компютер. Я цікавлюся всіма працівниками цеху. Компютеру запрограмовуються дані про того чи іншого, він видає нам підсумкову інформацію.

— І що ж підсумував товариш компютер?

— Можу сказати. Картина не зовсім втішна.

«Только не подводи, только не подводи, только не отводи глаз...»

— Які ж недоліки виявлено в товариша Дмитра Череди?

— Загальний розвиток досить високий. Просто дивно навіть — такий високий. Але в точних знаннях, у знаннях спрямованих — тут нестача. Недостатня технічна освіченість.

— Немає дипломів. Але я вчуся не для дипломів. Я вчуся в принципі.

— Ну, от. Це якраз випливає з твого загального високого рівня. Але нам потрібен розвиток точно спрямований. Навчання взагалі, в принципі — це для людей несерйозних. А ми робимо діло. Ми, може, й занадто однобокі, але тут нічого не вдієш. Техніка вимагає такої однобічності. Вже згодом, вдосконалившись у своєму вмінні, ми намагаємося вирватися за межі своєї ситуації. Прорив з кола.

— Прокльовування яйця?

— Коли хочеш.

«Ох, и свела судьба...»

— Починаю розуміти, чому мене — на кутовий! У колі всі не вміщаються?

— Будемо відвертими. Нам з тобою тяжко. Ми родичі — це загострює ситуацію. Ти лауреат — ситуація загострюється ще більше.

— Із Шляхтичем теж загострюється?

— Теж.

— А Кривцун як? Що сказав компютер?

— У Кривцуна розвиток нижчий за середній рівень. У всьому. Кривцун може нам підійти. З нього легко сформується потрібний виконавець.

— Так я й знав. Кривцуни живуть вічно. В нас тут ще Токовий є. Ось би його тобі. Той теж вічний. Але, мабуть, Токового навіть компютер викине геть. Не стерпить. Ну, а зі мною тобі доведеться тяжко, Держикраю. Що ти мені зробиш? Всі вісімнадцять граф показників — цілковитий ажур. З планом — норма, випадків травматизму нема, наукова організація праці — на рівні... І так усіх вісімнадцять пунктів. До чого придерешся? До високого загального розвитку? Це не те. Висунути мене тобі не вдасться, бо я не хочу висуватися. Звільнити? А основи законодавства про працю? Переміщення на нижчу посаду — це один із видів покарання (стаття 56), яке накладається не більш як на три місяці. Для переведення на іншу роботу, згідно із статтею 13, потрібна згода працівника. Приводом для звільнення може бути невідповідність посаді (стаття 71), але це теж не підходить, бо коли чоловік, що став лауреатом за трубну справу, не підходить для трубної справи, то хто ж тоді підходить?

— Їдемо назад? — спитав Держикрай, хоч питати не було потреби, я був пасажир, окрім того, особа підлегла, ще й налякана компютером.

Я б схопив його за петельки. Та трусонув би так, що аж... Але спробуй ухопитися за петельки сучасної сорочки! Для цього треба мати якісь антипальці, чи що.

Роздерти собі сорочку на грудях? Старомодно й смішно.

«Только не подводи, только не подводи, только не отводи глаз...» Музика... Чия ж музика?.. Занадто низький загальний рівень.

— Ти не знаєш, чия це музика? — спитав я Держикрая.

— Музика? Де музика? А, оце? Не знаю... Не можу навіть уявити... По-моєму, це й не музика... Нам буде тяжко, Дмитре, разом... Біологічно-технічна несумісність, очевидно... Але доводиться... Сумісності майже не зустрічається... Суцільна несумісність. Я думав, нам удасться домовитись... Твоя помилка... Ти й досі вважаєш себе героєм... Але кожен герой рано чи пізно стає тягарем...

«Ох, и свела судьба, ох, и свела судьба, ох, и свела судьба нас...»

Клементина після того, що між нами відбулося, підходила тепер до мене зрідка лише і обережно, так ніби в мене відбувалася неконтрольована ядерна реакція. Можна б сказати, що вона мене боялася, коли б знаття, що таке кляте дівчисько взагалі здатне боятися будь-кого. Коли б вона знала моє непевне становище в Держикраєвих володіннях, то, може, була б сміливішою, попросту кажучи, нахабнішою, а може, навпаки: кинулася б у жалощі, яких я терпіти не можу так само, як і нахабства.

Вона підійшла до мене, подивилася, як вправно я маніпулюю кнопками на пульті, як виганяю сьомий піт з нетямкуватого Кривцуна, збагнула, що тут поговорити не вдасться, спитала тільки:

— Після роботи вільний?

— Я вільний взагалі, що ти повинна б знати. Вільний і розкутий. Ясно, дитинко?

— Не називай мене дитинкою! Я хочу з тобою поговорити після зміни.

Кривцун миттю наставив вуха.

— Не наставляй, не наставляй! — порадив йому я.— Цього разу розмова обійдеться без тебе. Прийміть наші співчуття.

Коли Клементина пішла, я спитав Кривцуна:

— Ось ти хвалишся, що знаєш усі права. Хвалишся ж?

— Знаю.

— Все?

— Що треба, те й знаю.

— А чув ти про таке право — право вилуплюватися з яйця?

— Що я тобі — курча?

— Всі ми, так чи інакше, курчата. Дехто ніколи не піднімається вище курячого рівня. Але ти цього знати не бажаєш. Так?

— А не баж-жаю, то що тобі! От і не баж-жаю!

Я міг би ще спитати його, чому він на книжки за рік тратить двадцять копійок, а на горілку — двадцять карбованців, але не спитав, бо відповідь була відома: «А я маю право!»

Тому, коли він після зміни спробував прилаштуватися до нас із Клементиною, я обережно попхнув його в спину й нагадав йому:

— Ти маєш право йти он по тому боці вулиці, а ми — по цьому.

Велика штука — мати права!

Клементина заповзялася завести мене до товариша Книша. Не відкладаючи, негайно, просто до Палацу культури, бо товариш Книш, виявляється, давно мене жде.

— Додому він хоча навідується? Їсти не перестав, мене ждучи? — посміявся я з Клементини, але пішов з нею до товариша Книша. Чому б і не піти й не збагатити своє життя бесідою з таким культурним чоловіком?

Товариш Книш справді на мене ждав, відразу розчинив свою «хельгу» й став наливати коньяк, од якого я міг би й відмовитися, коли б не володів даром пророцтва, але відмовлятися було безглуздо. Однаково ж я знав, що мова знову йтиме про сестричку товариша Книша, яка розсілася собі в кріслі й розглядала свої нігтики.

— Що? — поспитав я для годиться.— Знов сестричка? Потрібна моя протекція? Найвпливовіший чоловік у Радянському Союзі — Дмитро Череда. Куди її втулити? В геологічну партію, яка шукає нові розсипи алмазів? Але вона закохається в начальника.

— Ні,— перебив мене товариш Книш,— не про Клементину я хотів.

— Тоді що? Лишається вічна тема — самодіяльність. Давай домовимося. Хто ми й навіщо? Даємо метал чи займаємося самодіяльністю? Де твоє почуття гумору, товаришу Книш? Хіба можна зводити активну діяльність трудівника двадцятого століття до такої другорядної справи, як самодіяльність? Мені хочеться бути серйозним, забачивши тебе. Може, вперше в житті нападає на мене серйозність, якої вимагав від мене колись доцент Крижень. Самодіяльність в нас із тобою не вийде.

— Та ні. Не в нас.

— А де ж тоді? І нащо тобі я?

— Тут, бачиш, таке діло... Клементина трохи знає... Ну, та ти, мабуть, ще більше... Ти ж зв'язаний...

— З чим зв'язаний?

— Бачиш... Я давно мрію поставити в нас... Ну, словом, власний спектакль... У моїй щоб постановці... режисура, розумієш?

— Режисура? — я нічого не розумів.

— Ах, це ж так просто! — підхопилася з крісла Клементина.— Брат хоче поставити якусь п'єсу... В нього режисерські здібності... Це його мрія...

— То хай ставить. Ніяких заперечень...

Книш знову заволодів розмовою.

— Тут таке діло... Поставити кожен зуміє... Але що і з ким ставити? Треба п'єсу, потрібні обдаровані люди... Взагалі...

— Знайди п'єсу, знайди обдарованих людей... Постав Корнійчука або Шекспіра — хіба тобі неоднаково? Знаєш, як тому Йосі принесли великий брильянт і попросили розколоти на три шматки? Йося взяв молоток. Трах! — і розколов. Його питають, як він не побоявся такий коштовний камінь бити молотком. Всі відомі ювеліри відмовились. «Так то ж ювеліри,— каже Йося,— а я хіба на цьому вашому камені розуміюся? Захотіли, щоб я його розбив, то я і розбив!»

Помітивши, що мене заносить у несерйозність, товариш Книш прямо перейшов до діла.

— До тебе є просьба. Поговори з Держикраєм.

— Держикраєм? Про що ж? Я з ним переговорив уже про все на світі. Тепер про самодіяльність?

— Ні, про п'єсу. Про постановку... Я знаю, що вони хочуть поставити в нас...

— Та хто вони?

— Держикрай і ці його... стрижені хлопці... Твоя сестра теж там має грати...

— Зізі? Грати? Де? Що за чортівня?

— Ну, ти геть сліпий,— зневажливо знизала плечима Клементина.— Про п'єсу знає навіть Кривцун, а ти — нічого?.. Дивно. Чи, може, не хочеш казати...

— Ну, сказав,— щоб не бути останнім дурнем, вдав, ніби я справді щось знаю,— сказав, а далі? Що далі?

— Брат хотів би поставити цю п'єсу. Допомогти їм... Оформити все як слід... Ну, ти повинен розуміти...

— То хай поставить... Можеш поставити цю п'єсу, товаришу Книш. Може, за це тобі нарешті дадуть звання заслпрацкульту...

— Держикрай заявив, що хоче ставити сам,— сумно повідомив товариш Книш.

Держикрай і постановка якоїсь п'єси? Це звучало безглуздо! Але коли вже наш технократ щось утовкмачив у свою високовчену голову, то...

— Раз він хоче ставити, то він і поставить,— запевнив я товариша Книша.

— Але він також хоче грати головну роль у п'єсі,— злякано вигукнув товариш Книш.— Без досвіду бути постановником і виконавцем головної ролі — неприпустимо!

— Звідки тобі відомо, що в нього брак досвіду в таких справах? А може, він усю систему Станіславського, як таблицю множення,— два по два, п'ять по п'ять!

— Ну, поговорити з ним можна б спробувати,— без видимої впевненості висловив припущення товариш Книш,— переконати його, вмовити, розкрити очі...

— Розкрий.

— Ми просимо тебе, Митю,— залащилася до мене Клементина,— ти ж умієш говорити, як ніхто... З Держикраєм у вас дружба, він високої думки про тебе...

Дружба? Високої думки? Після всього, що ми один одному наговорили? «Все сметено могучим ураганом!» А ця лащиться, гадаючи, що я зачарований нею навіки. Міг би розповісти їй про ту дівчину, що купувала квіти, про дівчину, яка тепер для мене назавжди лишиться тою, що купує квіти, дівчина-квітка, дівчина-приваба, але розповісти про неї не вдасться, бо що скажеш про видиво, хай яке б воно прекрасне!

— Сподіваюся,— урочисто проголосив я,— сподіваюся, товаришу Книш, що ви надасте сцену нашого Палацу культури для високохудожніх вправ високовченого товариша Держикрая,

із свого боку записуюся першим в найактивніші глядачі! На цьому закінчую нашу радіопередачу!

— Я була про тебе вищої думки,— сказала на прощання Клементина.

— Дитинко,— прошепотів я дівчині на вухо,— ти знову переплутала адреси. Будь уважнішою! І тоді ти помітиш, що «все сметено могучим ураганом»...

Я опинився в двозначному становищі. З одного боку, виходило, що я знав про Держикраїв намір подивувати місто ще й художньою діяльністю своєї «команди», з другого ж — я мовби не мав права знати, бо мене ніхто із учасників не втаємничував. Коли ж узяти до уваги, що серед змовників був не тільки мій зять, а й моя рідна сестра, то ставав зрозумілий їхній намір обминути мене десятою дорогою. Причини? Дуже просто. Талант. В мені не помічав ніхто таланту — от мене й не турбували. Воно, щоправда, присутність таланту, щиро кажучи, й непомітна, зате помітна відсутність. Я не претендував на славу, не пхався б силоміць на сцену, щоб виповідати звідти вигадані кимось там слова. Є слова, які ще нікому не помогли. А ще: яка людина, такі в неї й слова. Держикраєві технократи належали до людей, які ще тим часом можуть не носити жодної назви, себто безіменних. Вони сприймалися нами, як один чоловік, всі стрижені, всі в білих сорочках, всі зоднаковілі, мовби випродукувані компютером. Що вони можуть показати на сцені? Ще й туди витягнуть якусь техніку? Спробують купувати наш вільний час подібно до того, як купується час робочий?

Клементина всіляко виявляла до мене зневагу. Вона переконана була, що я безнадійно закоханий у неї, аж раптом цей закоханий не захотів допомогти в такій дрібниці! Що вдієш! Дівчата після десятирічки ще не мають повного уявлення про вищі принципи. Хіба я міг пояснити Клементині про свої взаємини із Держикраєм; а не висловившись, як досить влучно зазначив колись наш заводський поет, людина відчуває себе, немов корова, яку не подоєно. Стосуючи свій закон відшкодування, я щоразу, як бачив Клементину, прочитував їй з дитячого віршика: «Де ж корова та ряба? В стайні коло жолоба́!» Чим незрозуміліше й безглуздіше, тим дратівливіше. Надто для дівчат. На них це діє безвідмовно. Клементина зневажала мене глибше й глибше. Але навіть зневагу відсторонюють, коли дівчина дізнається про новину, яку негайно хотіла б повідомити якомога більшому числу громадян. Для таких випадків дівчат треба б підключати до мікрофона коли й не республіканського, то бодай міського радіо.

Клементина пішла зі мною додому після зміни, ворожнечі мовби й не було.

— Можу повідомити новину,— сказала, поцмокуючи від задоволення, мов од цукерки,— мій брат вже почав роботу над постановкою спектаклю.

— Прийміть мої співчуття.

— Ти не віриш у його здібності? — вмить образилася Клементина.— Але ти ж іще його не знаєш!

— Зате знаю інше. Людський матеріал, з яким йому доведеться мати справу. Там тільки одна жива людина — моя сестричка Зізі. Але хотів би я бачити режисера, який упорається з цією неконтрольованою істотою! Не думаю, що ним виявиться товариш Книш. Ну, та Зізі хоч внесе якийсь безлад у їхню нудотну компанію. Держикрай і його «команда» на сцені? Я сміюсь на повні груди! Парад арифмометрів, електронні мозки в розгвинченому вигляді? Це буде комедія, сподіваюсь.

— Комедія. Навіть не комедія — фарс. Політичний фарс.

— Політичний? А з яким нахилом? Куди? В техніку, в кібернетику, в атомну енергію?

— П'єсу написав знаєш хто?

— Ну, хто ж. Шекспір би з радістю, але давно вмер. Хтось із живих класиків чи місцевий драматург, народжений суцільною автоматизацією і включений в нашу АСУ, як один із обов'язкових елементів?

— Митю, ти вмреш, коли дізнаєшся! П'єсу написав компютер!

— Хто-о?

— Ну, електронна машина. Вони їздили десь у Київ чи я не знаю куди, там є така експериментальна машина, яка пише музику, вірші. Спробували закласти в машину програму для політичного фарса і компютер видав п'єсу. Зветься «Пустиня». Брат казав, що дуже смішно.

— Сумнівів бути не може. Ще б пак не смішно! Коли в нас жінки ще тягають рейки і стоять коло механічних молотів у цехах, а тут конструюються, бач, компютери для складання віршів. Кому це так кортить мати поезію без серця?

— Це ж п'єса,— нагадала Клементина,— комедія. Там суцільний сміх. А хіба сміх — це не безсердечність? В ньому ніколи не було серця.

— Що ти хочеш сказати? Що в мене теж немає серця? Адже я завжди сміюся. Це ти хотіла сказати?

— А хоча б...

— Дитинко, але ж не я переплутував адреси!

— Скільки можна про це! Ти, Митьку, безсердечніший за всі компютери, складені докупи! Ти...

— Можеш не продовжувати,— взяв я дівчину за руку,— я читаю думки на відстані... Тепер ти закохалася в компютер... Про конкуренцію не можу навіть мріяти! Здаюсь...

Ми не досягли домовленості в кардинальних питаннях, які цікавлять обидві сторони, але це не завадило нам на правах

старої дружби через три місяці сидіти поряд у залі заводського Палацу культури і бути свідками того, що відбувалося на сцені.

Для нашого міста це неабияка подія. Перше, що найбільше всіх сколотило: п'єсу написала машина. Що вона могла написати? І як? І чи могла взагалі? Чи, може, написали якісь меткі хлопці і за добру платню згодилися видати себе за компютер? Все може бути. І кожен потай мав намір з перших слів, вимовлених зі сцени, розкрити обман, встановити точно, чи справді це машинна робота, чи тут працював людський мозок. Друге, що хвилювало всіх не менше, ніж загадковий автор комедії, це те, що ставили її інтелектуали нашого нового цеху, що в комедії головну роль грав сам Держикрай, чоловік учений, доктор наук, серйозний і строгий. Доктор наук — у комедії? Це теж виходило за межі узвичаєнь. Третє, що вразило всіх, може, найбільше: на комедію доводилося купувати квитки! Жодного запрошення, навіть для директора заводу й для секретаря парткому не було запрошень, кожен мав платити за вхід, госпрозрахунок торжествував і царював, палац буквально тріщав од люду, сиділи й стояли попід стінами, ніколи ще такого тут не бачено. А купували ж люди, висловлюючись мовою компютера, невбитого кота в мішку.

У нас із Климентиною на двох була програмка, Клементина вже все там знала напам'ять, я читав уперше.

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Шейх

Старий, товстий, з борідкою. Одягнений у довгу білу галабею, поверх галабеї — біла сорочка, галстук. На голові — чалма.

(Шейха грав Держикрай. Це було ясно, заради цього писалася п'єса).

Археолог

Жінка, переодягнена чоловіком. Джинси, сорочка з погончиками, широкий пояс із польовою лопаткою в чохлі.

(Ніколи не міг я подумати, що наша Зізі може мати щось спільне із археологією. Але в програмці стояло: З. Череда).

Богошукач

Чоловік, переодягнений жінкою. Цю роль грає жінка.

Мільйонер

Контрабандист

Його прикмети: автоматична гвинтівка, транзистор, розбійницькі вуса.

Дервіш

Полковники:

перший,
другий,
третій з аксельбантом.
Всі полковники одягнені в шорти й формені сорочки з короткими рукавами. Ботинки на товстій підошві. Коркові тропічні шоломи.
У четвертого полковника, окрім погонів із зірками,— плетений шнур аксельбанта.

Молоде подружжя:

чоловік,
жінка.

Ті, що слухають нафту:

1-й сліпий,
2-й сліпий.

Сини пустині, носії, слуги, жінки тощо, залежно від потреби.
Діється в пустині в наш час.

— А чому постановник Г. Книш не скористався музикою? — запитав я Клементину, щоб наповнити її серце відчуттям гордощів од родинних зв'язків із самим постановником спектаклю Г. Книшем.

— Мовчи. Починається!

Я вмовк. І взагалі вмовкаю, поки всі ми дивимося першу частину цього незвичайного спектаклю, що не має до нашого заводу ніякісінького відношення, але саме через те неймовірно цікавий усім нам, бо народився серед нас так само, як щодня народжуються кілометри небачених труб.

Отож «Пустиня». Фарс на три частини.

ЧАСТИНА ПЕРША

ШУКАЧІ

Ніч. Крик шакала. Здалеку чутно гуркіт моторів. Мотори гуркочуть із двох протилежних боків. Невидимі, підходять дві машини. Світло фар осяває пустельний краєвид. Ніде нічого. Тільки два потужні снопи світла з протилежних боків. Схрещуються снопи світла, відчайдушно сигналять обидві машини, моргають фарами, видно, водії засліпили один одного. Вмовкають мотори, зупинилися машини, мертве світло фар над пустинею. Від машин з протилежних боків водночас біжать двоє. Видно, хочуть з'ясувати стосунки. Розмахують, обурені, руками.

Двоє — в світлі фар. Чудернацький одяг: ні чоловічий, ні жіночий, суміш американізму із європеїзмом. Важко встановити, хто перед нами: чи двоє молодих чоловіків, чи дві молоді жінки, чи жінка й чоловік.

Археолог *(це жінка, але вона перевбралася в чоловіка, і зовні не розпізнаєш, хто вона)*. Ви жінка?

Богошукач *(це юнак, але він відростив собі патли, зробив жіночу зачіску, має на собі джинси і якусь кофту, щосили вдає із себе жінку)*. Чорти його бери, це не має ніякого значення. Ви світите мені в очі!

Археолог. Хо! Ви чоловік?

Богошукач. Чорти його... Але... Пардон... Ви що — жінка?

Археолог. Ви світите мені в очі.

Богошукач. Це ви світите мені...

Археолог. У мене така професія. Щоб знайти в цій пустині бодай дрібничку, треба добре присвітити.

Богошукач. Сонце зробить це ліпше за ваші фари.

Археолог. До речі, ви світите також.

Богошукач. Я хочу знайти в пустині бога, а боги мешкають тільки в освітленому просторі. В пітьмі, як відомо, плодяться сили дияволічні.

Археолог. То ми — колеги. Я теж шукаю богів, але мертвих. Я — археолог.

Богошукач. Мертві боги мене ніколи не приваблювали. Надаю перевагу живим.

Археолог. Ви їх бачили коли-небудь?

Богошукач. Чорти його... Пардон... Для цього сюди й... Як сказано, хто хоче знайти бога, хай іде в пустиню.

Археолог. Це мовиться в філософському розумінні. Ви що — ідеаліст?..

Богошукач. Якщо матеріалісти — це ті, що намагаються склеїти собі життя з черепків, знайдених у пустині, тоді я справді ідеаліст.

Археолог. Черепки — це вічність. Ніщо так не затримує в собі час, як археологічне череп'я.

Богошукач. У вас є віскі? Хоча, пардон, ви ж...

Археолог. Жінка? Але я в чоловічім одягу, то мушу... В мене є все...

Темні постаті виникають зненацька з трьох боків при останніх словах Археолога, мовчки налітають на двох мандрівників, коротка боротьба, приглушені крики; на Богошукача й Археолога якісь закутані в бурнуси люди накидають мішки, обплутують їх вірьовками, тягнуть у темряву. І тільки світло фар над пустинею, і ніде нічого.

...Світанок. Та сама пустиня. Але тепер бачимо віддаля пальму і під нею — Шейха, який спочиває на високому, досить химерному ложі. З лівого боку, в напрямку до Шейха, просувається дивна процесія. Дві постаті, закутані в мішки з верблюдячої вовни, обплутані вірьовками, кінці яких тримає в своїх руках Контрабандист, досить мальовничий голодранець із транзистором й автоматичною гвинтівкою, завішеними на плечі. Слуги тягнуть за кінці килима так, що Шейхове ложе опиняється на авансцені. Контрабандист підводить своїх бранців до Шейха, падає перед ним на коліна.

Контрабандист. О повелителю! *(Смикає за вірьовку, щоб примусити впасти на коліна своїх бранців, але ті стоять).*

Шейх *(ляскає в долоні, до слуги, що надбігає).* Одну каву для цього...

Контрабандист *(приймаючи з рук слуги чашечку кави).* Хай благословить твій аллах і мій Адонаї твою щедрість, о повелителю! *(Сьорбає каву, вихлюпує гущу на килим, на якому стоїть Шейхове ложе).*

Шейх. Той, хто випиває каву занадто швидко, не вартий кави.

Контрабандист. Я поспішаю зробити радість для твоїх очей.

Шейх. Твоя мова починає мені подобатися.

Контрабандист. Але обіцяй, о повелителю, достойно заплатити мені.

Шейх. Ти починаєш з кінця, мов той учень, що береться вперше за коран, останні сури якого коротші й зрозуміліші за решту.

Контрабандист. Тоді дивись! *(Підбігає до своїх бранців, зриває з них мішки).*

Шейх сідає на своєму ложі, довго мовчки дивиться на бранців.

Шейх *(тицяє пальцем у Богошукача)*. Ти — жінка?

Богошукач. Ти не помилився.

Контрабандист *(підказує)*. О повелителю...

Богошукач. Що?

Контрабандист. Треба додавати: о повелителю.

Богошукач *(мовби вперше помітивши Контрабандиста, до Шейха)*. Цей чоловік — злочинець. Я не вірю, щоб він міг виконувати твої веління.

Шейх. Мені подобається твоя мова. Підійди ближче.

Богошукач підходить.

Ближче, ближче. Нахилися до мене. *(Доторкується щоки Богошукача)*. О аллах! Тільки в райських гурій така ніжна шкіра! Що ти хочеш мені повідати?

Богошукач. Цей чоловік *(показує на Контрабандиста)* пограбував нас, відібравши в нас гроші, а тепер хоче видурити винагороду і від тебе.

Контрабандист. Вона бреше, о повелителю!

Шейх *(ласкаво до Богошукача)*. Жінки ніколи не кажуть правди. Але, якщо брешеш ти, тобі відрубають голову, тобі й твоєму отому... Бо я не люблю, коли відрубують тільки одну голову... Я люблю, щоб було отак: так — так. *(Показує рукою, мовби кладе поряд дві голови).*

Богошукач. Ти любиш симетрію.

Шейх *(радісно)*. Як ти сказала? Сим...

Богошукач. Це називається: симетрія. Коли в людині дві руки, дві ноги, все паристе...

Шейх *(сміється)*. Хо-хо-хо! Ти мені подобаєшся більше й більше! Я вже люблю тебе так само, як сим...

Богошукач. Симетрію.

Шейх. Так, симетрію. Але ми повинні перевірити правдивість твоїх слів, бо ніхто не сміє... Чим ти доведеш, що цей чоловік *(показує на Контрабандиста)* пограбував вас?

Контрабандист. Вона все бреше!

Богошукач. Я можу перелічити тобі, скільки грошей і які купюри відібрав у нас цей чоловік. *(Нахиляється над вухом Шейха).*

Шейх *(відхиляється)*. О, ти лоскочеш мене своїм незрівнянним волоссям! Хо-хо-хо, клянусь аллахом, схилися ще нижче й ближче! Я звик не вірити словам, хоч би вони були вимовлені навіть такими райськими устами. *(Ляскає двічі в долоні, збігається озброєна сторожа. Шейх показує на Контрабандиста).* Обшукати!

Контрабандист пробує вчинити опір, але марно. За хвилину його обшукано, все на ньому пошматовано, повивертано всі кишені, розв'язано всі торби, перед Шейхом лежить купа грошей.

Шейх. Долари! І все, як ти казала. *(До слуги).* Сховати!

Слуга задирає ріжок матраца, під яким бачимо цілі стоси банкнотів, тицяє туди гроші.

Археолог *(вражено)*. Цей чоловік ще за життя готує скарб для майбутніх шукачів!

Шейх *(до Богошукача)*. Твій товариш геть молодий. Його голос ще не набув чоловічої твердості.

Богошукач. Це юнак, з яким я зустрілася кілька годин тому в твоїй пустині.

Шейх. Го-го! Ти добре мовив: моя пустиня. Вона справді моя, і тут панує найвища справедливість. Ти побачиш, як я підтримую справедливість на цій землі. Зараз отому псу відрубають голову. *(Ляскає тричі в долоні).*

Біжить сторожа, двоє із слуг — з оголеними шаблями, якими вони з свистом розсікають повітря, мовби вже відтинають голови невидимих жертв.

Богошукач. Ти не зробиш цього.

Шейх. Клянусь аллахом. Але я люблю, щоб було: так — так. Я люблю цю твою сим...

Богошукач. Симетрію.

Шейх. Так, симетрію. І тому мені потрібно дві голови для стинання. Де взяти ще одну голову? *(Пильно дивиться на Археолога, Археолог злякано задкує, блідне).*

Богошукач *(перехоплює Шейхів погляд)*. Ти не зробиш цього, о шейх!

Шейх. О повелителю, повинна ти сказати.

Археолог. В мене — охоронна грамота від ЮНЕСКО!

Шейх. А що таке ЮНЕСКО!

Археолог. У мене грамота!

Шейх. Все сказано в священному корані, а більше не може бути ніякого письма на світі! Це так само точно, як те, що тобі зараз відрубають голову.

Богошукач. Цей юнак приїхав сюди з великою метою.

Шейх. Якщо йому зрубають голову, щоб дотримати великого закону симетрії, то можна вважати його мету здійсненою.

Богошукач. Ти повинен відпустити його.

Шейх. І що ж він робитиме в пустині?

Богошукач. Він приїхав сюди шукати вчорашнього дня.

Шейх. Вчорашній день можуть шукати тільки старі люди, якщо ж вдаються до цього юнаки, то вони підозрілі вже в своїх намірах! Ми відрубаємо йому голову, але не першому, а другому.

Контрабандист *(на череві підповзає до Шейха)*. О повелителю, останнє прохання.

Шейх *(милостиво)*. Кажи.

Контрабандист. Ще одну каву, о повелителю!

Шейх. Світ тримається на чотирьох речах: доблесті хороброго, молитвах доброго, науці мудрого і правосудді великого. Я добрий і справедливий. Дати йому каву. Гарячу й запашну каву!

Слуга підносить Контрабандистові чашечку кави. Той підводиться на коліна, вдає, ніби сьорбає гарячий напій, потім коротким рухом зненацька вихлюпує каву в обличчя Шейхові.

Шейх. О-о-о, мої речі, моя борода! Пропала моя борода! Він заліпив мені всю бороду! О-о-о!

Загальна метушня. Слуги безпорадно юрмляться довкола Шейха. Контрабандист, скориставшись з цього, виповзає з небезпечної зони, зривається на ноги, втікає в пустиню. Археолог, не довго думавши, й собі кидається втікати, і незабаром за сценою вже чутно гуркіт мотора його машини.

Шейх. О-о-о! Де гребінець? Моя борода! Негайно розчешіть мою бороду! Де гребінець, присланий мені в дарунок самим королем Саудії?

Слуги причепурюють Шейха, розчісують йому бороду, він знову гордо возсідає на ложі, озирається довкола, не бачить ні Контрабандиста, ні Археолога, зупиняє погляд на Богошукачеві.

Шейх. Ті втекли, аллах їм суддя, але чому не втекла ти?

Богошукач. Мені стало шкода тебе, Шейху.

Шейх. О повелителю, ти повинна казати!

Богошукач *(твердо)*. Мені подобається називати тебе Шейхом.

Шейх *(майже плачливо)*. І чому ж це тобі стало мене шкода?

Богошукач. Коло тебе не видно жодної жінки.

Шейх. Може, ти вважаєш, що в мене мало багатства, щоб я зміг купити собі жінок стільки, скільки захочу? Гей, слуги! *(Збігаються слуги)*. Покажіть-но цій чужинці мої багатства!

Слуги хапаються за ріжки матраца, піднімають його мало не із самим Шейхом.

Обережно, обережно! Якщо хтось із вас відірве мене бодай на мить від моїх грошей, я відірву йому голову, а заодно і голову тому, хто стоятиме правобіч від нього, щоб була сим...

Богошукач. Симетрія.

Шейх. Так, симетрія. Тепер ти бачиш, скільки в мене багатства?

Богошукач. Але однаково в тебе немає жодної жінки.

Шейх *(ляскає в долоні)*. Слуги! Де мої жінки?

Мов з-під землі, з'являються досить вдало роздягнені жінки, ведуть мовчазний танок довкола ложа. Жінки зникають.

Шейх. Нема нічого солодшого за жінку, але ніщо так не набридає, як жінка. Мені набридли всі жінки, і я прогнав їх геть!

Богошукач. Але мене ти не проженеш, Шейху.

Шейх. Це ж чому?

Богошукач. Бо я жінка — незвичайна.

Шейх. Хто бачив одну жінку, той бачив усіх.

Богошукач. І все ж ти залишиш мене коло себе.

Шейх. А що ти тут робитимеш?

Богошукач. Тут безліч роботи!

Шейх. Для прикладу?

Богошукач *(сміється)*. Вичісувати з твоєї бороди кавову гущу.

Шейх. О-о-о! Така ганьба вперше в моєму житті! І хто нагадає мені ще раз...

Богошукач. Гаразд, не буду... Але можу бути тобі лікарем. Я знаюся на цьому, а тобі вже потрібен лікар.

Шейх. Лікар? Хо-хо-хо! Тільки в жіночій голові може вміститися така безглузда думка. Дайте кави цій жінці!

Слуги приносять каву для Богошукача.

Я розповім тобі притчу про лікаря, щоб ти знала людей пустині, яких ти не знаєш, бо ці люди ведуть свій рід від самого пророка. Так от, колись один грецький князь послав пророкові в дарунок три речі, які він вважав неоціненними, а саме: прекрасні коралові чотки, красуню рабиню і вмілого лікаря, додавши до цього належне послання. Пророк відповів так: «Хвала богові, який надихає обранців своїх. Ми щиросердо дякуємо тобі за дружнє ставлення до нашої священної особи. Твої чотки ми приймаємо з належною подякою, красунею рабинею ми цілком задоволені й вміщуємо її з пошаною в гарем. Що ж до лікаря, то відсилаємо його назад, бо милістю божою і завдяки нашому способу життя його наука для нас некорислива: адже ми їмо лиш для того, щоб вдовольнити голод, п'ємо лиш тоді, коли хочемо погамувати спрагу, і спимо лиш тоді, коли сон знемагає нас. Якби ви всі, хто живе під закритим небом,

чинили так само, професори найпогибельнішої з наук незабаром би лишилися без хліба. Привіт тобі».

Богошукач. Коли ти не потребуєш лікаря, то як можеш обходитися без мудреця?

Шейх. Мудрість дає мені аллах.

Богошукач. Хіба може одна голова вмістити всю мудрість землі?

Шейх. Я покажу тобі ще одну голову. *(Дзвонить у бубонець).*

Дервіш *(з'являється).* І сказали нещасливі обранцям: «Постривайте, хоч візьмемо від світла вашого». Відповіли ті: «Поверніться і шукайте собі світло». Але тут жінка, і уста мої замикаються, щоб не осквернитися.

Шейх. Ця жінка хоче почути нашу мудрість.

Дервіш. Жінці належить ніч, чоловікові — все.

Шейх. Вона хоче лишитися коло мене. Ця жінка.

Дервіш. Не можуть порозумітися ті, хто мислить неоднаково.

Богошукач. Але можуть порозумітися ті, хто мислить.

Шейх. Вона говорить, здається, розумні речі.

Дервіш. Бог вирішив, щоб ти був шейх, а я дервіш, коли хочеш, можеш ти бути дервішем, а я шейхом. Але жоден з нас не може бути жінкою так само, як жінка ніколи не зможе стати на місце будь-кого з нас.

Шейх *(до Богошукача).* Ти чуєш?

Богошукач. Ну, так. *(Підходить ближче до Шейха, лоскоче йому бороду).*

Шейх *(спершу відхитується, потім заплющує очі, плямкає від задоволення губами).* Так, так, отак і ще отак! Почухай мені в бороді, глибше, глибше! Ух! Ух! А тепер полоскочи мені п'яти! Отам! Отам! О аллах! Святий отче, ти ще тут? Іди собі геть. Геть, кажу!

Дервіш іде.

Шейх. Тепер я бачу, до чого ти надаєшся.

Богошукач. Тобі жарко, ти б зняв чалму. Навіщо вона?

Шейх. Голова в правовірного пов'язана чалмою, щоб не розліталися думки. Думка в чоловіка повинна зосереджуватися на богові. Вдень і вночі.

Богошукач. Ти здивуєшся, коли почуєш, що я прибула до пустині, щоб знайти тут бога.

Шейх. Лоскочи дужче, ох! Я не терплю, коли жінка починає розбалакувати, ще гірше, коли вона ще й думає при цьому!

Богошукач. Гаразд, я мовчатиму. Може, в мовчанці бог приходить до людини швидше.

Шейх. Отак, отак... Мені хочеться жінки з білим волоссям.

Богошукач. Вона зветься блондинкою.

Шейх. Блондинкою! Тільки в садах аллаха лунають такі слова. Мені подобаються твої слова.

Богошукач. Я можу показати тобі блондинку.

Шейх. О, звідки вона в тебе?

Богошукач. Коли хочеш...

Шейх. Чи я хочу! Негайно!

Богошукач. Тоді почекай хвилину. *(Зникає. Виходить з другого боку сцени в парику блондинки)*. Дивись. Як?

Шейх. Тебе послав сам шайтан! Я звелю зрубати цю голову й засушу її, щоб мати коло себе вдень і вночі це біле волосся.

Богошукач *(грайливо)*. Ти можеш мати це волосся й так... Удень і... вночі...

Шейх. О аллах! Підійди до мене ближче.

Богошукач підходить.

Нагнися! *(Гладить щоку Богошукачеві)*. Вся ніжність світу в цій шкірі! А це волосся! Воно прекрасніше за всю зелень землі! Я повинен відрубати цю голову! Справжній чоловік щодня повинен щось убивати. Хоч муху.

Богошукач. Поглянь на мене: хіба я схожа на муху?

Шейх. О, ні! Ти не муха! Може, тому й важко мені втриматися, щоб...

Богошукач. А ти спробуй стримати себе. Хоча б інколи. Тоді бог прийде до тебе.

Шейх. Аллах завжди коло мене.

Богошукач. Коли ти гніваєшся, він зникає.

Шейх. Тільки боягузи не мають гніву в своєму серці!

Богошукач. А хіба ти не боїшся за своє багатство?

Шейх. Моє багатство завжди зі мною, чом би мав за нього боятися?

Богошукач *(вдивляється вдалину)*. Там ідуть якісь двоє людей. Як дивно вони йдуть. Мовби пророки або сліпі.

Шейх *(регоче)*. Ти вгадала тільки наполовину: вони не пророки, але сліпі! Це я звелів колись виколоти їм очі, бо ці два брати були занадто незалежні й непоштиві щодо мене. Я знищив їх з їхньою незалежністю. В пустині давно вже знищено все, лишився тільки твій ближній, що може бути або ж твоїм підданим, або ворогом. Якщо хочеш вберегти власну голову — зрубай чужу, зітни голову своєму ворогові. Або ж перетвори його на свого підданого. Я зробив цих двох своїми рабами. Втративши зір, вони вигострили свій слух. Тепер вони слухають нафту.

Богошукач. Слухають нафту? Як це?

Шейх. Сини вашого племені десь в глибині під пісками знайшли чорну нафту, яка горить в моторах і каганцях. Щоби вивезти нафту з пустині, вони проклали в пісках товсту трубу, по якій нафта тече до моря, де її забирають ваші кораблі. Залежно від того, скільки нафти протече за день через мою пустиню, мені платять ту або іншу суму доларів. Ти бачиш ці долари тут, підо мною.

Богошукач. Але що роблять оті сліпі?

Шейх. Вони слухають нафту. Скільки її протікає за день. Щоб мене ніхто не зміг ошукати.

Богошукач. Для цього є лічильники. Механізми.

Шейх. Я не вірю вашим лічильникам.

Богошукач. А віриш колишнім своїм ворогам?

Шейх. Подоланий ворог — вже не ворог. Ти переконаєшся зараз сама.

Сліпі підходять ближче, йдуть, заточуючись, перечіпаючись, підтримуючи один одного, ще здалеку витягують руки до Шейха.

1-й сліпий. О повелителю!

2-й сліпий. Вона тече швидше!

Шейх. Як то?

1-й сліпий. Вчора протекло більше на чотири піскові міри.

2-й сліпий. А сьогодні вже на цілих сім мір!

Шейх. І ви мовчали?

1-й сліпий. Ми не наважувалися...

Шейх. Я зроблю вас сміливішими, звелівши відшмагати воловими жилами по п'ятах!

2-й сліпий. Ми не наважувалися повірити самим собі, отож, щоб переконатися...

Шейх. Я втратив через вас страшенну силу доларів! З моєї пустині витікає її чорна кров, а ви! Я звелю вицідити кров із вас самих. Краплина за краплиною...

1-й сліпий. Ми сліпі, а тому — покірливі.

2-й сліпий. Але пам'ятай, Шейху, що ми — твої вуха. Знищиш нас — оглухнеш.

Шейх. Погрожувати!

2-й сліпий. Нагадуємо.

Шейх. Геть! І доповідати мені тричі на день!

Сліпі повільно виходять.

Богошукач. Ти надто жорстокий до людей, які бережуть твоє багатство.

Шейх. Якщо станеш добрим, вони кинуться тобі на горло і вмить розправляться з тобою! Пограбують! Всі мене грабують, о аллах!

Богошукач. Всі, та не я.

Шейх. Так, так, так. Ти — дарунок самого неба. Сказав пророк: «З вашого світу мені полюбилися жінки й пахощі». Ти зможеш відродити мій втрачений смак до жінок.

Богошукач. Ти згадав про пахощі?

Шейх. Пахощі? Де пахощі? *(Нюхливо поводить носом).*

Богошукач. Маю для тебе дарунок, Шейху. *(Зникає, незабаром з'являється з величезним флаконом, до якого дочеплено ще більший пульверизатор).* Підставляй бороду! *(Натискує на гумову грушу).*

Шейх *(блаженно)*. О-о-о, всі пахощі світу! О-о-о, ще, ще! Як називаються твої пахощі?

Богошукач. Одеколон.

Шейх. О-де-ко... Ще, ще, ще! Повтори, як зветься.

Богошукач. Одеколон.

Шейх. О-де-ко-лон! О-де-ко-лон!..

Під цей вигук сцена повертається, пальма з Шейхом, Богошукачем, слугами віддаляється від нас і тепер лиш бовваніє на виднокрузі, а на першому плані коло великої американської машини, ховаючись у її затінку,— двійко молодят.

Чоловік. Нарешті, моя люба, ти маєш те, що хотіла.

Жінка. А що я хотіла?

Чоловік. Самотності. Самотність у пустині.

Жінка. І це називається нашим медовим місяцем?

Чоловік. Ти мріяла провести його подалі від людей. *(Цілує її)*.

Жінка. Бо жінка може бути впевнена в своєму чоловікові тільки тоді, коли його ніхто в неї не зможе відбити.

Чоловік. Але ж я тебе кохаю скрізь — і в пустині, і не в пустині!

Жінка. В пустині кохання міцніше. Бо тут більше нікого кохати.

Чоловік. Невже ти мені не віриш?

Жінка. Чоловікам тепер вірити не можна. Чоловікам вірять тільки ненормальні. Сподіваюся, ти не вважаєш мене за ідіотку?

Чоловік. Я? Не знаю.

Жінка. Тобто як не знаєш? Та що це таке? Ти не знаєш — ідіотка я чи ні?

Чоловік. Я не про те. Не знаю, чи можна вірити чоловікам, чи ні.

Жінка. Не можна і не слід. Поцілуй мене...

Чоловік. З охотою.

Жінка. Боже, нарешті ми самі.

Чоловік. Так. Хоча, по щирості, мені якось моторошно в цій пустині.

Жінка. Зате я почуваю себе царицею. І кожна жінка на моєму місці...

Чиясь тінь падає їй на обличчя.

Археолог. Даруйте, але...

Жінка *(скрикує)*. Ой!

Чоловік *(обертається, бачить Археолога, до жінки)*. Але ж, моя люба, тепер право на ревнощі, здається, переходить до мене. В цій пустині — чоловік! Юнак. *(Розпалюючись)*. То це ти й затягла мене на край світа, домовившись про побачення з коханцем?

Археолог *(дедалі більше дивуючись)*. Даруйте, але... Мені б не хотілося ставати причиною непорозуміння...

Жінка. Я... я...

Чоловік *(кричить)*. Тільки ідіот може довірятися жінці! Вона обкрутить вас у безлюдній пустині!

Археолог. Але ж послухайте, нарешті. Я — жінка. Просто незручність професії... Самотність... Штовхає до... Камуфляж, так би мовити.

Жінка *(зіскакує)*. Ага! Цим усе мало скінчитися!

Чоловік *(спантеличено до Археолога)* Ви — жінка? Але що? Я хотів спитати...

Жінка *(розтелесовано)*. Він ще хоче питати! Придурюється, буцім нічого не знає...

Археолог. Прошу вас... Заклинаю!.. Зупиніться!.. Між нами — нічого спільного... Я археолог... Мені потрібні уламки, черепки...

Жінка. Черепки! Я так і знала! Розбити чуже життя — і збирати черепки! Але я не дозволю! Нікому. Ви! *(Насувається на Археолога)*.

Археолог відступає.

Я гнатиму вас через усю пустиню!

Чоловік *(пробує стримати жінку)*. Це ж смішно. Це ж смішно... Моя люба...

Жінка. Я очищу цю пустиню від!.. Я знищу тут усе!.. Я...

Археолог, задкуючи, втікає в пустиню. Жінка знесилено опускається на пісок.

Чоловік *(стурбовано)*. Моя люба...

Жінка. Я така нещасна! *(Плаче)*.

Чоловік. Дозволь, я тебе поцілую.

Жінка. Води...

Чоловік. Ти моя єдина!

Жінка. Пити...

Чоловік. Для тебе...

Жінка. Він хоче замучити мене... Щоб я вмерла від спраги... Води!

Чоловік злякано біжить до машини, торохтить там каністрами.

Жінка. Я вмираю від спраги...

Чоловік *(появляється з двома каністрами)*. Річ у тім... річ у тім, моя люба...

Жінка. Нарешті, я діждусь від вас ковтка води...

Чоловік. Річ у тім *(підносить каністри догори, поторохкує ними)*... Вони порожні... Абсолютно... Бодай краплину!

Жінка. Яке мені діло? Візьміть інші!

Чоловік. Інші — теж.

Жінка. Що — теж? *(Сідає)*.

Чоловік. Порожні...

Жінка. А де ж вода? *(Схоплюється)*.

Чоловік. Не знаю.

Жінка. Ви не знаєте? *(Йде до нього, як перед цим на Археолога)*. Зате знаю я!.. Тут змова... Мене заманили в цю пастку... Щоб... Але я не дозволю! Чуєте! Негайно — по воду!

Чоловік. Але ж...

Жінка. І якщо... Я вам влаштую тут таке... Ви не впізнаєте цієї пустині! Ніхто не впізнає! Геть! Одна нога там — друга тут!

Сцена повільно повертається. Чоловік з каністрами йде в глибину пустині. А звідти в цей час у напрямку машини повзе Контрабандист із своїми людьми. Чоловік з каністрами йде просто на них. Між людьми Контрабандиста зляканий шепіт:

— Він іде на нас!

— Він божевільний!

— Щоб заробити, доводиться мати справу навіть з божевільними!

Чоловік *(здалеку)*. Міняю... міняю...

Люди — Контрабандистові:

— Він щось кричить...

— Ні, то він співає!..

— Може, молиться!..

— Ні, співає.

Контрабандист. У нього гучний голос, і то добре, що ваше недолуге шепотіння перекриває цей голос, а не крик осла, якого ви більш достойні.

Чоловік *(ближче)*. Міняю! Міняю жінку на воду! Міняю жінку на воду!

Один з помічників Контрабандиста: «Він божевільний!..»

Контрабандист. Стережися, щоб язик не відтяв тобі голову. *(Затискує в руці каменюку, повзе назустріч чоловікові)*.

Чоловік *(нічого не помічаючи)*. Міняю жінку на воду! Міняю... *(Спотикається об камінь у Контрабандистовій руці, насилу втримується на ногах)*. Ой, що це?

Контрабандист. Це? Той камінь, що звалився в мене з серця при звістці про твоє щасливе прибуття в пустиню, о чужинцю!

Чоловік. А вони? Що вони роблять?

Контрабандист. Моляться. Дякують Адонаї за зустріч з тобою...

Чоловік. Але ви всі... Зброя... Навіщо зброя в пустині? Тут потрібна тільки вода... Я переконався... Міняю... Міняю жінку на воду!

Контрабандист. Адонаї великий, хай він пошле тобі милосердя. Але чому ти хочеш поміняти жінку на воду?

Чоловік. Бо без жінки жити можна, а без води — ні.

Контрабандист. Істинно. Ще ж скажу тобі: ліпше йти в пустиню із своєю водою, аніж з власною жінкою.

Чоловік (*автоматично*). Міняю жінку на воду...
Контрабандист (*до своїх*). Дайте йому бурдюк води

Чоловікові кладуть до ніг бурдюк води.

Чоловік (*ставить свої каністри, обмацує бурдюк, знов бере каністри, поторохкує ними*). Міняю жінку на воду...
Контрабандист. Ти схожий на верблюда, який реве, аж поки йому дадуть поклажу. Навіщо кричиш, коли тобі дають воду?
Чоловік. Мені треба два бурдюки... Міняю...
Контрабандист. Серце в чоловіка вмирає, як поле засіяне, коли його залле надмір води. Нащо тобі два бурдюки?
Чоловік. Я порядний чоловік. Один бурдюк для мене, другий — для неї. (*Показує туди, де лишилася його дружина*).
Контрабандист. Навіть для мене дивно звучить твоя мова про порядність. Беріть його так, без води!..

На чоловіка накидаються, в'яжуть його.

Я подарую їх обох Шейхові — і тоді повелитель простить мені! Тягніть сюди також жінку! Що шукають у пустині всі ці дурні? Може, вони шукають своїх загублених богів? Але ж тут завжди панував тільки наш Адонаї. А ми тут — із часів стад Авраамових.
Жінка. Води!
Чоловік. Пити!
Контрабандист. Жалюгідні душі! Вони шукають води в пустині! В найсухішій з пустинь! Покажіть їм, яка вона суха! Вилийте рештки води їм під ноги, і хай жодна краплина не попаде їм на язик! Лийте, клянусь Адонаї!

Його люди ллють з бурдюків воду.

Контрабандист. Лийте до решти! Ха-ха-ха!

У перерві Клементина хотіла потягти мене за сцену. Їй кортіло вхопити в обійми свого братика, що після такої грандіозної постановки вже, практично кажучи, мав у кишені звання заслпрацкульту, бо хіба ж не було аплодисментів у залі вже після першої частини і хіба директор заводу не сказав, так що почули всі в перших рядах: «Оце державний підхід».

— Ти хочеш обійняти братика, а я? — поспитав я Клементину.— Ти хочеш, щоб я вітав свою сестричку Зізі з театральним успіхом? Але ж вона ще нічого не показала на сцені. Підождемо третьої частини. В п'єсах все призбирується в кінці. Що ж до Держикрая, то я хотів би дати йому змогу вичесати з бороди кавову гущу. Це, мабуть, страшенно марудна справа. Сподіваюсь, він гратиме й у наступних частинах? Чи там його роль заступається роллю Контрабандиста?

Клементина не стала слухати моїх просторікувань. Вона побігла за куліси, а я на знак протесту вирішив не виходити із

залу й просидів цілу перерву на своєму місці, і до мене, на щастя, ніхто не звертався: давали можливість пережити до кінця гру моїх родичів. Я теж, таким чином, ставав театральною знаменитістю, знаменитістю рикошетом, але однаково.

Клементина мало не запізнилася до початку другої частини. Прибігла задихана й безмірно щаслива. Ждала моїх розпитувань, але я мовчав. Тоді вона не витерпіла:

— Ти повинен... в наступну перерву ти повинен побачити їх... Вони такі схвильовані... Навіть Держикрай... Ти не повіриш...

— У тебе хвороба, дитинко,— сказав я не без зловтіхи,— ти з космічною швидкістю закохуєшся в інтелектуалів... Ти закохуєшся не в чоловіка, а в розум, знаючи, що все на світі старіє, тільки розум завжди лишається молодий... Ти просто молодець, Клементино! Тебе можна застосувати в народному господарстві для визначення розумового рівня молодих чоловіків...

— Замовкни! — гнівно прошепотіла вона.— Мовчи, бо починається...

Прекрасна штука мистецтво! Ним іноді можна вчасно заткнути рота навіть такому балакучому хлопцеві, як Митько Череда. За інших обставин Клементині довелося б вислухати ще кілька неприємних відкриттів, а так я справді вимушений був замовкнути й разом з усіма стежити за тим, що відбувається на сцені.

ЧАСТИНА ДРУГА

МІЛЬЙОНЕРИ

На передньому плані — Шейх на ложі. Він спочиває по обіді. З пустині повзе Контрабандист. На двох довгих вірьовках за ним ідуть його бранці — Чоловік і Жінка. Контрабандистові поплічники півколом оточують цей химерний похід. Контрабандист одною рукою спирається на землю, в другій тримає ввімкнутий транзистор, з якого виривається джазова музика, в паузах між музикою Контрабандист плачливо вискімлює:

— О повелителю! Змилуйся! Припадаю до ніг твоїх!

Шейх (*прокидається, дивиться на Контрабандиста, погладжує бороду*). Підійди-но ближче, ти, виплодку шакала з мавпою! Нарешті! Наращті я помщуся всмак. Жодна з квіток не пахне так розкішно, як помста... Ну ж бо ближче! І клянусь аллахом!

Контрабандист. Змилуйся, о повелителю! Я веду тобі в дарунок цих бранців... Жінку й чоловіка... Дозволь...

Шейх. Чому так багато сторонніх людей у моїй пустині? В пустині волею аллаха живемо ми, і вона зовсім не є пустинею. Немає незаповнених місць під сонцем, хвала аллаху. І щастя не в тому, щоб швендяти по землі, шукаючи того чи того, а в тому, щоб кожен сидів на відведеному богом місці. Чого треба тут цим розносщикам нещасть, чвар і

кривди? Я звелю повідтинати їм голови разом з твоєю смердючою головою, сину гієни й крокодила!

Контрабандист. Змилуйся, о повелителю! Поглянь на цю жінку! Серед твоїх жінок це буде найдухмяніша троянда...

Шейх. Га? Що? Жінка? Яка жінка? О, ще одна жінка з білим волоссям! О аллах! Я залишу цю білоголову, а тому чужинцеві велю зітнути голову водночас із твоєю, Контрабандисте, для симетрії, хо-хо-хо! *(Ляскає в долоні).*

Вбігають озброєні слуги.

Контрабандист. О повелителю! Зачекай, бо, крім подарунка, я приніс тобі ще й новину!

Шейх. Все в волі аллаха, нема нічого нового під місяцем.

Контрабандист. Тричі підскочиш ти на своєму дорогоцінному ложі, о повелителю, і п'ять разів вознесеш молитву своєму аллахові, почувши мою вість...

Шейх *(стримуючи порухом руки своїх слуг).* Я не терплю трьох речей: крику осла, музики нечестивих і базікання зрадника. Викинь геть оту кляту скриньку!

Контрабандист кидає вбік транзистор.

Шейх. А тепер я хочу *(показує на жінку).* Підведіть її до мене!

Контрабандист смикає за вірьовку, тягне Жінку до Шейха.

Розв'язати! Жінку повинен зв'язувати тільки обов'язок перед чоловіком. Підійди ближче, не бійся. Я добрий. Я найдобріший. І ніхто так не любить білявих жінок, як я. Блондинок. Ти будеш Блондинка Друга. В мене вже є Блондинка Перша. Вона шукала в пустині бога. Знайшла мене. Я для неї бог. А що шукала ти?

Жінка мовчить.

Не бійся. Я добрий. Підійди ближче. Я хочу доторкнутись до твоїх щік.

Слуги підштовхують Жінку впритул до Шейха. Шейх підводиться на ложі, простягає до Жінки руки, тоді вона так само мовчки, з дикою злістю впивається гострими нігтями йому в обличчя.

Шейх *(кричить).* О-о-о! Вона зідерла з мене всю шкіру! Заберіть цю пантеру! О-о-о!

Слуги відривають Жінку від Шейха.

Відрубайте голови їм усім! Усім! О-о-о! Постривайте! Не треба лити їхню кров в нашій пустині! Це зла кров, і з неї зродяться злі квіти в наших пісках! Женіть їх геть! З пустині! Туди, звідки вони прийшли! Геть! Геть!

Чоловіка й Жінку виштовхують.

Чоловік *(обертається до Шейха, хрипить)*. Води-и!

Шейх. Яке нахабство. Він ще вимагає води! Женіть їх геть! Нема для них тут нічого! *(До Контрабандиста)*. Це ти водиш їх в нашу пустиню, смердючий сину шакала!

Контрабандист. Я приніс тобі новину, о повелителю! А тих захопив по дорозі...

Шейх. Ти приніс мені новину. Ти приніс мені... Що ж за новину ти приніс мені? Кажи швидше, бо твоя голова буде зараз відтята, а ще ніколи, клянусь пророком, не було мови від зрубаної голови!

Контрабандист. В пустиню прийшов мільйонер!

Шейх. Хто?

Контрабандист. Мільйонер.

Шейх. А що це таке?

Контрабандист. Не знаю.

Шейх. Як смієш оскверняти мій слух тим, чого не відаєш і сам?

Контрабандист. Мені сказали слухачі нафти.

Шейх. Моє терпіння безмежне, якщо я й досі слухаю твої недолугі балачки. То що ж іще з'явилося в нашій пустині?

Контрабандист. Мільйонер.

Шейх. І ти не знаєш, що це таке?

Контрабандист. Я міг би пояснити тобі, але ти не збагнеш. Це починається, може, від Йосифа і його братів...

Шейх. Де мій мудрець?

Входить Дервіш.

Дервіш. Ти повинен учити закон божий удень і вночі. А чи можеш знайти бодай хвилину, щоб вона не була ні днем, ні ніччю?

Шейх. Ти пізнав усю мудрість цього світу і тому я питаю тебе...

Дервіш. Тяжко чоловікові, якщо мірою йому — небо і земля...

Шейх. Не перебивай, коли говорю я!.. Питаю тебе...

Дервіш. О правовірні, не цікавтеся речами, які б вас могли вкинути в клопіт або відчай, якби вам відверто було сказано...

Шейх *(пінячись від злості)*. Ти, старий ошуканцю, вічний неробо, велемовний дурню, тебе питаю, і ти, нарешті, вислухай і дай відповідь — що таке мільйонер?

Дервіш. В ім'я бога милосердного і всемогутнього...

Шейх. Що таке мільйонер?

Дервіш. Тяжко невіруючим...

Контрабандист підводить голову, вдоволено всміхається.

Шейх. Де моя улюблена блондинка? Де наймудріша із жінок? *(Ляскає в долоні, дзвонить в бубонець)*.

Богошукач *(з'являється)*. Ти кликав мене, Шейху?
Шейх. О повелителю,— ти повинна казати!
Богошукач *(не слухаючи)*. Тобі нудно без мене?
Шейх. Якщо й ти не даси відповіді на моє запитання, то...
Богошукач. Нема таких запитань, на які не можна було б дати відповідь.
Шейх. Що таке мільйонер?

Напружене очікування відповіді.

Богошукач. У тебе знов нерозчісана борода. Тобі це не личить, Шейху.
Шейх. Облиш мою бороду, клянусь бородою пророка! Що таке мільйонер, кажи мені і то кажи негайно.
Богошукач. Мільйонер — це чоловік, який має мільйон доларів.
Шейх. Мільйон доларів! А багато це чи мало?
Богошукач. Ну... Може, стільки, як у тебе тут. *(Показує на ложе)*. Може, більше... Може, трохи менше...
Шейх. Отож і я — мільйонер?
Богошукач. Про це знає весь світ.
Шейх. А коли до одного мільйона та ще один?..
Богошукач. Два завжди ліпше, ніж один.
Шейх. Навіть два вороги ліпше, ніж один друг, бо чим більше в чоловіка ворогів, тим він цінніший, хо-хо! Отож ти кажеш, що мільйонер — це чоловік, який носить із собою мільйон?
Богошукач. Він його має...
Шейх. А раз прийшов у пустиню і має мільйон, то... *(до Контрабандиста)*. Мільйонера вбити — мільйон принести мені! І тоді, може, я змилуюсь над тобою!
Контрабандист. Я цілуватиму землю довкола тебе, о повелителю! *(Швидко відповзає, зникає разом із своїми людьми)*.
Богошукач *(стривожено)*. Що ти сказав? Кого вбити?
Шейх. В мою пустиню забрів мільйонер. Що маю робити, о я нещасний!? Я повинен убити його і забрати собі мільйон.
Богошукач. Але це ж злочин! Ти не уявляєш наслідків цього вчинку!
Дервіш. Воістину чоловік великий насильник, а насильники найдалі від істини!
Шейх. Ти ще тут, жалюгідний базіко! Геть! Прибрати!

Слуги виштовхують Дервіша, аж він губить своє причандалля. Йому кидають його услід.

Богошукач. Мені страшно.
Шейх. Страшно? Зі мною не треба нічого боятися.
Богошукач. Мені страшно за тебе.

Шейх. За мене? Але хіба не я — повелитель цієї пустині?

Богошукач. Так, але...

Шейх. І хіба не я звелів щойно вбити мільйонера і принести мені мільйон?

Богошукач. Я боюся за твій мільйон.

Шейх. За мій мільйон?

Богошукач. За той, що під тобою.

Шейх *(обмацує своє ложе, шарудить доларами)*. Він таки піді мною, і жодна сила не відірве мене від нього!

Богошукач. Але ж ти звелів знищити мільйонера і, забравши його мільйон, принести тобі.

Шейх. Так. Тисячу разів так.

Богошукач. А коли хтось звелить зробити те саме з тобою?

Шейх. Ти говориш заплутано, а хто говорить заплутано, той не мовить нічого.

Богошукач. Я боюся, що так само тебе можуть відірвати від твого мільйона.

Шейх. Го-го! Хто б то спробував!

Богошукач. У пустині з'являється дедалі більше нових і невідомих тобі людей. В цьому — загроза.

Шейх. Хіба можна загрожувати горі, під якою лежить коштовний камінь? Бо й хто підніме гору?

Богошукач. Є хитрощі, підступність. Ти спатимеш або ж будеш знетямлений — і тоді...

Шейх. Я важчий і твердіший за гору...

Богошукач. Люди пересовують з місця на місце навіть гори, коли виникає потреба... Я боюся за тебе, Шейху...

Шейх. Ще ніхто ніколи не насмілювався казати мені таких слів, здається мені, в твоїй мові є істина.

Богошукач. Тому я хотіла б прикріпити тебе до твоїх мільйонів.

Шейх. Прикріпити?

Богошукач. Так.

Шейх. Як же?

Богошукач. Ось так. *(Показує Шейхові великого іржавого цвяха, потім бере камінь)*. Ось так...

Шейх. Якби Дервіш знався на цих речах, я покликав би його, щоб він розтлумачив мені твій намір, але цей базіка нездатен до такого... Тож пояснюй сама...

Богошукач. Я візьму край твоєї галабеї, візьму ось цей цвях і приб'ю той край галабеї до пальми... Не тебе, а тільки край твого одягу.

Шейх. Не дайте в руки нечестивих навіть краю свого одягу, о правовірні! Чи не здається тобі, що ти вже досить випробувала моє терпіння?

Богошукач *(не відповідаючи)*. І тоді ніхто не зможе відірвати тебе від твоїх мільйонів.

Шейх *(задумується)*. В твоїх словах криється спокуса... Але чому я сам... Чому й досі я не міг?.. Це ж так просто... Покажи-но, як ти це зробиш?

Богошукач прибиває край галабеї до стовбура пальми, відкидає далеко від себе камінь. Шейх пробує смикнутися, цвях міцно тримає його.

Шейх. О-о! Нарешті я зможу спати спокійно! Підійди до мене, моя улюблена блондинко! Почухай мені бороду. Так, так, отак... А тепер — п'яти... О-о-о! *(Засинає)*.

Слуги тягнуть в глибину пустині його ложе разом із пальмою, все зникає. По пустині просувається дивна процесія. Попереду чотири здоровані, жуючи гумку, несуть визолочену, прозору лектику, в якій урочисто возсідає поважна особа, видно, саме той мільйонер, про якого йшла мова. Позаду за носіями плентає нужденний обідранець, миршавий чоловік, в подертих джинсах, у стоптаних кедах, неголений, простоволосий. Він часто перечіпається на рівному, ловить сторчаки. Носії з усмішками позирають іноді на нього, підбадьорюють його вигуками: «Хелло!».

З двох боків скрадаються люди Контрабандиста і сам Контрабандист. Контрабандист махає рукою, бандити стріляють з автоматичних гвинтівок, черги куль зрешічують прозорі ноші, імпозантна постать хилиться, видно, смертельно вражена кулями; носії зриваються до бігу, а той обідранець так само спокійно собі простує пустелею, мовби він глухий і не чує пострілів. Слуги тягнуть ложе Шейха назустріч носіям, і ось уже, оточені людьми Контрабандиста, важко відсапуючи, ті кидають ноші мало не до ніг Шейха.

Шейх *(прокидаючись)*. О-о-о!

1-й носій. Я біг, мов бегемот.

2-й носій. А куди?

3-й носій. До оцього курдюка із жиром?

4-й носій. По-моєму, тут цілий баран, а не курдюк!

Шейх *(кричить)*. В моїй пустині барани й осли народжуються у власній подобі. То тільки в вашій землі, о нечестиві, вони з'являються на світ у подобі людській *(До Контрабандиста, який надбігає, кланяючись)*. Чому ці осли в людській подобі не вбиті і тепер тривожать мій сон?

Контрабандист. Вони несли мільйонера, о повелителю.

Шейх. То й що?

Контрабандист. Ти звелів убити самого мільйонера.

Шейх. І що ж, ти вбив його?

Контрабандист. Так.

Шейх. А мільйон?

Контрабандист. Він там *(Показує на ноші)*.

Шейх. Швиденько дістань його і давай сюди!

Носії тим часом розминаються, роблять фізичні вправи, посміюються з Контрабандиста, який притьмом кидається до нош.

Контрабандист *(з неприхованим жахом)*. О, горе нам!

Шейх. Чом кричиш, сину шакала!

Контрабандист. О лихо!

Шейх. Ти вмовкнеш нарешті!

Контрабандист. Темні сили!

Шейх. Во ім'я аллаха, ти можеш...
Контрабандист. Чари, чари!

Тим часом з боку пустині знудьговано наближається мальовничий обідранець, помічає розпач Контрабандиста, нетерплячку Шейха, спокійно питає:

Обідранець. Що ви там шукаєте, містери?
Шейх. Я міг би звеліти заткнути тобі пельку, щоб ти не тривожив мого слуху, але великодушність моя не має меж. Тож знай, нечестивий, ми шукаємо мільйон, який належить мені, як належить мені все в цій пустині.
Обідранець. Ти Шейх?
Шейх. Я повелитель пустині і, клянусь аллахом, не відвертай моєї уваги. *(До Контрабандиста)*. Довго мені ще ждати?
Контрабандист *(зриває з ляльки, яка була в ношах, різнобарвне шмаття, викидає його)*. Тут нічого немає, о повелителю!
Шейх. Як то немає? А мільйонер?
Контрабандист. Чари, чари! Нема нічого!
Шейх. Я знаю...
Обідранець. Перш ніж ти звелиш, Шейху, поглянь на мене.
Шейх. Чому б мав стомлювати свої очі таким видовиськом?
Обідранець. Бо мільйонер, якого ти шукаєш,— це я.
Шейх. Ти — мільйонер?
Мільйонер. Так. А що тут дивного? Адже ти — теж мільйонер?
Шейх. Клянусь аллахом.
Мільйонер. А поглянь на себе.
Шейх *(знетямлено)*. Ти — мільйонер?
Мільйонер. Я вже сказав.
Шейх *(до Контрабандиста)*. Тоді чому ж цього чоловіка ще й досі не вбито?

Контрабандист наставляє гвинтівку на Мільйонера, але один із носіїв легко відтручує Контрабандиста вбік.

Мільйонер *(вказуючи на носія)*. Чемпіон світу з бокса. *(Так само вказуючи на інших своїх носіїв)*. Чемпіон світу з боротьби. Чемпіон світу із штанги. Чемпіон світу з десятиборства. А ось цей *(показує на нового слугу, який несе портативний холодильник)* — олімпійський чемпіон із стрільби. Чи цього не досить, щоб ти переконався, Шейху, як важко зі мною змагатися? Але припустімо, що ти зміг би мене вбити. Навіщо?
Шейх. Щоб забрати твій мільйон.
Мільйонер. Але як би ти це зробив?
Шейх. Бо мільйонер — це чоловік, який носить мільйон із собою.

Мільйонер. Тоді дивись. *(Вивертає кишені)*. Мій мільйон — це акції, вклади в промисловість, у банківські операції, найголовніше ж — ідеї.

Шейх. Ідеї? А що це таке? Стривай, я покличу свого мудреця. Або ні. Ще ліпше я покличу... *(Ляскає в долоні)*. Моя улюблена блондинка! Де вона?

Богошукач *(входить, бачить Мільйонера, радісно)*. Хелло!

Мільйонер *(недбало)*. Хелло, Боб! Хав ду ю?

Богошукач, він же Боб. О'кей, шеф.

Шейх *(вередливо)*. Підійди до мене, моя кохана блондинко. Я хочу, щоб ти побризкала мене...

Боб. Відчепись. Набрид.

Шейх. Що-о-о! Люди!

Вбігають слуги, але носії відтручують їх назад.

Мільйонер *(до Шейха)*. Не треба нервувати. Боб — теж у мене на службі.

Шейх. Який Боб! Це моя кохана блондинка! Я купив її у Контрабандиста.

Мільйонер. Просто мені спало на думку найняти Боба й попросити приїхати сюди. Боб — найкращий спеціаліст по грабуванню банків. Він обчистив у Америці сімнадцять банків. Це була ідеальна робота! Контрабандист уже давно в мене на службі. Я обіцяв зробити йому одну маленьку... гм... назвемо це: чемність...

Шейх. Блондинко, побризкай мене отим о-де-ко-ло-ном. Вони мене обдурюють!

Боб. Нічого дивного. Людина — це тварина, яку обдурюють. *(Скидає перуку блондинки)*.

Шейх. Дервіш! Де мій Дервіш? Рятунку!

Вбігає Дервіш, трясе бубонцями, вигукує щось, підтанцьовує, знеможений сідає на краєчок килима.

Дервіш. Одну каву, повелителю.

Шейх. Дайте кави цьому чоловікові, який набитий словами, як мішок верблюдячою вовною. А мені — холодної чистої води, бо я заллюся від злості. *(До Дервіша)*. Чи ти можеш знайти слова, щоб пояснити, як жінка перетворюється на чоловіка і як наймудрішого в пустині обдурюють, мов сліпу коняку?

Боб *(до носіїв)*. Чи нема в кого віскі?

Йому наливають в нейлоновий стаканчик з рекламою «Довгого Джона».

Фу, спекотно! *(випиває кілька стаканчиків)*.

Шейх. О аллах!

Дервіш. Хто вірує в бога і судний день, той не приятелює з недругами аллаха і їхніми посланцями. Хай то будуть батьки їхні, чи брати, а чи родичі.

Шейх *(пінячись од люті, до Контрабандиста)*. Це все ти, смердючий сину шакала??! Нарешті я доберуся до тебе! Твоя голова буде...

Контрабандист із своїми людьми мерщій утікає.

А-а-а! Ніхто не втече від мене! Всіх... всім... і вам *(до слуг)*, і тобі *(до Дервіша)*... всім вам...

Дервіш. Подолай гнів у собі, повелителю. Справедливість одної години варта більше, ніж молитва цілого року. Будь справедливим...

Шейх. Женіть його геть! Геть!

Слуги виштовхують Дервіша. Тим часом Мільйонер вигідно розташовується під пальмою. Слуга, який приніс холодильник, одягає світлий смокінг, гумові рукавички, обв'язується стерильною марлевою пов'язкою, дістає з холодильника напої й закуски для Мільйонера, той починає їсти, старанно пережовуючи їжу.

Мільйонер *(до Шейха)*. Я знаю, що твій закон забороняє спиртне, тому не пропоную тобі віскі, хоча цей напій прекрасно дезинфікує всі нутрощі. Ти мені подобаєшся. В тебе такий темперамент. Я люблю людей з темпераментом. Тепер бачу, що не помилився, посилаючи до тебе Боба. Це була одна з моїх ідей. Підіслати до тебе мого чоловіка, замаскувавши його так, щоб ніхто не здогадався. Ти спитаєш навіщо? Просто так. Каприз. Жарт. В мене безліч ідей, і я розкидаюся ними щедро й охоче. Але до твоєї пустині я приїхав не для того, щоб розкидатися своїми ідеями. І не для того, щоб вкладати тут свої капітали. Навіщо? Це надто пусте місце.

Шейх *(пиховито)*. У дурного чоловіка вся пустиня — пустиня. Розумний діє інакше. Переганяє купу людей, що їх має в руках, то туди, то сюди — і створюється видимість, що пустиня зникає.

Мільйонер. Але ж тут пусто! Поглянь довкола.

Шейх. Поки люди добігають з одного місця до іншого, то їх нема ні там, ні там. Пустиня ще більшає в очах у невтаємничених. А чоловік повинен бути на властивому місці.

Мільйонер. Ти маєш на увазі себе. Так?

Шейх. Я — тут, водночас повсюди.

Мільйонер. Я розумію тебе, бо й самого мене пустиня привабила своєю нещоденністю. Відкрию тобі таємницю. В твоїй пустині — стерильно чисте повітря. В ньому немає жодної бактерії. А я боюся бактерій.

Шейх. Бактерії? А що це таке?

Мільйонер. Це... Я не можу пояснити... Боб, може, ти...

Боб *(іде від носіїв, з якими він хиляв перед тим віскі. Наближається до Шейха, лоскоче йому між ребрами)*. У-у-у, шейхусику!

Шейх. Геть, геть, нечестивий! Я звелю відрубати тобі голову!

Боб. А для симетрії? Може, відрубаємо й тобі?

Шейх. Геть!

Боб. А бактерії, мікробчики? Це такі маленькі, рябенькі, плямисті, мов гієночки... І вони кубляться у тебе в бороді, шейхусику, а потім, чорти його бери, влітають тобі в рот, проскакують у твої кишки, і ти вмираєш в страшних корчах...

Шейх. Це тільки у вас, хто живе під закритим небом... В моїй пустині немає нічого...

Мільйонер. Тому я й приїхав сюди, щоб трохи погостювати в тебе, Шейху.

Шейх. Якщо ти гість, то я вітаю тебе, хай збудеться воля аллаха над тобою... Але навіщо ж ти напускав перед тим свої... ідеї?

Мільйонер. Бачиш... У кожного є намір чогось там... У тебе, скажімо, надто багато нафти тече під пісками... В мене — надмір ідей, які теж... ну, течуть...

Шейх. Нафта тече швидше за твої ідеї.

Мільйонер. Але так само, як ти одержуєш плату за нафту, я маю зиск від своїх ідей. Я обмінюю їх на гроші. Хоча це й невигідно. Бо гроші, скажімо, можна вкрасти, ідеї ж украсти ніхто не зможе.

Шейх. Тоді чому ж ти міняєш свої ідеї на гроші?

Мільйонер. Каприз. Просто мені мої ідеї набридають час від часу. Отак, як набридла тобі нафта і ти вирішив міняти її на долари. До речі, ти міг би поміняти її набагато вигідніше.

Шейх. Як же, о нечестивий?

Мільйонер. За ідеї. Невловимі й невагомі. Я перекладаю ідеї із своєї голови у твою — ніхто не побачить їх, ніхто не вкраде, не треба тобі тривожитися й остерігатися. В мене є кілька ідей, які варті всієї твоєї нафти.

Шейх. Хіба можна зрівняти якісь твої ідеї з нафтою? Вона витікає з нашої землі, мов кров із жил чоловікових. А сказано, що коли одне витікає, то повинно інше заповнювати його місце. Гроші заповнюють місце нафти. Ось вони піді мною, я можу помацати їх рукою. А що твої ідеї? Дим, марево, ніщо?

Мільйонер. Давай говорити інакше. Ти — мільйонер. Я — мільйонер. Так?

Шейх. Так.

Мільйонер. Що таке мільйонер? Це чоловік, який має мільйон доларів. Так?

Шейх. Так. Хоч ти більше схожий на голодранця, якому хочеться подати милостиню, як того вимагає аллах.

Мільйонер. Ти теж не дуже схожий на мільйонера, як-то звикли вважати в нашому світі.

Шейх. Але в мене зате є мільйон і я можу його показати!

Мільйонер. З тобою важко домовлятися... Ну, гаразд... Боб!

Боб. Хелло, шеф!

Мільйонер. У тебе все готово?

Боб. О'кей!

Мільйонер. Починайте!

Боб *(підбігає до Шейха, лоскоче йому бороду, лоскоче попід ребрами)*. Шейхусику, чорти його бери!

Шейх. Геть!

Боб. Дай я переверну тебе, бо ти вже весь просмердівся, як старий баран.

Шейх. Я велю...

Боб. Гей, хлоп'ята, підніміть-но мого шейхусика, чорти його бери!

Один з носіїв підбігає, легко підносить на руках Шейха, той виривається, чеберяє ногами, вимахує руками.

Боб. Раз-два!

Решта носіїв хапається за ріжки килима, тягне ложе Шейха в пустиню,

Шейх. Мільйон! Мій мільйон!

Носій ставить Шейха на землю, той рветься гнатися за своїм ложем, але тут виявляється, що його припнуто до пальми отим дурним гвіздком, про який уже давно забуто. Шейх смикається, кричить, тупоче ногами — марна справа.

Мільйонер. Тепер ми нарешті можемо поговорити, як рівні. Сідай.

Шейх сідає.

Випий віскі і тобі полегшає.

Шейх п'є, кривиться, спльовує.

Отже, я мільйонер, ти — мільйонер... Так?

Шейх мовчить.

Умовні мільйонери. Бо ні я, ні ти не можемо показати один одному своїх мільйонів. У мене він десь вкладений у справу, твій — тече під тобою у вигляді нафти. Той, що лежав під тобою у вигляді доларів, украдено, і вже ніяка сила його тобі не поверне. Боб знається на цих речах. Тож давай говорити, як мільйонер з мільйонером. Я даю тобі ідеї, ти віддаєш мені нафту...

З пустині надбігають сліпі, галасують здаля:

— Вона потекла ще швидше!

— Вона тече вже із страшною швидкістю!

Шейх. Заткніть трубу! І не пускайте жодної краплі! За кожну краплю нафти я виціджу з вас по краплі крові!

Сліпі зникають.

Мільйонер. Мені подобається твоя рішучість. З таким чоловіком приємно мати справу. Ми легко домовимося.

Шейх *(кричить)*. Геть! Слуги! Женіть його звідси. Всіх женіть! Кров моєї пустині?

Слуги виштовхують Мільйонера, Шейх теж зривається бігти, але, забувши про припону, падає.

Прокляття!

Лежить самотній. Повертаються слуги. Тепер це вже не покірливі виконавці чужої волі, а бедуїни, горді сини пустині, всі вони з гвинтівками, до них виходить Дервіш. Він ще в своєму ковпаку, але теж змінює його на бурнус, теж бере гвинтівку, стоїть над Шейхом.

Дервіш. Чотири категорії людей є на світі. Чоловік, який знає і знає, що знає,— то мудрець, слухайте його повсякчас. Чоловік, який знає, але не відає, що знає,— то сонний, розбудіть його. Чоловік, який не знає і знає, що не знає — той питає доброї ради, отож навчіть його. І, нарешті, чоловік, який не знає і не знає, що не знає,— то дурень, полиште його наодинці з його дурощами!

Лишають Шейха, йдуть у пустиню, і ось уже проходять на обрії постаті бедуїнів з гвинтівками в руках.
А з другого боку чутно гудіння мотора, і з'являється Археолог.

Археолог. У цій землі немає жодного черепка, жодного уламка минулого, нічого, нічого. Тільки блохи, кліщі, піщані мухи, фінікові оси, скорпіони, змії, легіони жуків і гігантські павуки. Боже, ці павуки мене доконають! Павуки завбільшки з блюдце, з дамський капелюшок, вони женуться за мною через усю пустиню, вони бігають швидше за мою машину, о жах! *(Біжить, натикається на Шейха)*. Що я бачу? Шейх? Але куди все поділося?

Шейх. Чим є людське існування? Таборищем під наметами. Коли воїни полишають намети — зостається лиш пустка пустині.

Археолог. Але все безслідно зникло. Куди? Як? Чому?

Шейх. Не слід питати аллаха, що він чинить.

Археолог. Я не вірю. Невже ти той самий Шейх?.. Але тоді чому ж ти так спокійно реагуєш?.. Все втратити — і...

Шейх. Нащо скарги, коли нас розділяє призначення долі?

Археолог *(пожвавлюючись)*. Але... Тоді мають бути... Коли щось руйнується, зникає, занепадає, археологові — пожива... Тут мають бути черепки й уламки.

Вибігає.

Шейх. В ім'я аллаха всемогутнього й милосердного. *(Молиться)*.

Другу перерву я знову хотів просидіти, виказуючи свою вперту нехіть до спілкування з представниками артистично-технічного світу в особі товариша Держикрая чи навіть моєї сестрички Зізі. Але ж слід було взяти до уваги присутність Клементини. Вона хотіла виказати бодай якусь владу наді мною, бо яка ж би дівчина не запрагла цього.

— Ти не хочеш іти за куліси? — сказала Клементина.— Але згодься, що сидіти тут — теж безглуздя. Ходімо до фойє. Ти міг би пригостити мене цукерками. Показати, який ти кавалер.

— А ти що? Не біжиш обійматися з артистичним світом?

— Ні, я піду з тобою.

Я піддався. Ми вийшли в фойє, де товпилося кілька сот чоловік, де було махання руками, дискутування на теми міжнародні й мистецькі. Наш Палац культури нагадував вельми порядний, майже столичний театр, лунали слова про систему Станіславського, про сатиру, про філософію, та про що тільки там не лунали слова!

Ми пішли з Клементиною ще далі й добралися до буфету. Буфет, як виявилося, досяг уже рівня світових стандартів, можливо, й перевершив їх за розміром черги. Як типова жертва світових стандартів, я вимушений був прилаштуватися в кінці черги, заздрісним оком накидаючи на тих небагатьох метких і щасливих, які вже вхопили належне й сиділи тепер за кругленькими столиками з гігієнічним покриттям, вільно й незалежно обмінюючись думками про те, що діялося перед цим на сцені.

— Ви чули, як він сказав про заздрощі? — долинуло від найближчого до мене столика.— Вони вічні. Але я вам скажу, що демократія породжує заздрощі в кількостях просто необмежених. Чому? Тому, що рівноправ'я. А коли права рівні, то це означає, що вони взагалі не помітні. Як повітря.

— Ага. Поки воно не забруднене.

— Я фігурально.

— Спробуйте подихати своїм фігуральним повітрям. Вам озончику хочеться. А хто вам може дати озончик? Тільки демократія.

— До речі, ви помітили, яка в Контрабандиста незвичайна комбінаторика? Це неймовірний генотип.

— А я гадаю, що це тип соціальний, а не генетичний.

— Ну, ніхто не відкидає... Однак...

— Нам ще рано говорити про цивілізацію дозвілля,— чувся від іншого столика дуже знайомий голос. Я нашорошив вуха. Щось штовхало мене до того столика, якась сила вскочила мені в ноги й спроваджувала туди, до знайомого голосу, і коли б не Клементина поряд, то я рвонув би миттю, без роздумів, без вагань і прогайок.

Я вже впізнав голос. Він належав доцентові Крижневі. Доцент Крижень сидів за столиком, з'їдав свою чотиристаграмову порцію морозива і просторікував:

— У стародавніх єгиптян для всіх, включаючи й рабів, на рік налічувалося до двохсот свят. В середині четвертого століття римський календар нараховував 175 святкових днів. У тринадцятому столітті в Франції в більшості професій категорично було заборонено працювати вночі, в неділі й суботи. За підрахунками Гарольда Віленського, річне дозвілля сучасного англійського кваліфікованого робітника досягнуло всього лиш рівня ремісника тринадцятого віку.

— А хто такий Гарольд Віленський? — спитала дівчина, яка сиділа за одним столиком з доцентом Крижнем, але сиділа спиною до мене, так що я не міг бачити її обличчя.

Зате міг бачити, як доцент Крижень недбало махнув рукою, не надаючи уваги запитанню, захоплений доведенням своєї думки до кінця, і вів далі:

— Соціологи запекло сперечаються, деградує чи прогресує сьогодні на Заході культура дозвілля широких народних мас. В масовій культурі дедалі менше серйозних тем, люди використовують дозвілля як засіб втечі від життя, людина менше творить, ніж споживає, видовища витіснили героїв, і вже чується стривожено-налякане: «Невже колись настануть часи, коли знову потрібні будуть герої?»

Я вже не слухав. Невідома сила вступила в усе моє тіло, дух, що тіло рве до бою. Доцент Крижень просторікував, не помічаючи мене, та і яке йому було до мене діло; мені, власне, теж не було діла до вельмишановного доцента, та однаково вже я не міг тепер стояти за лимонадом і цукерками, я знудьговано озирнувся, шукаючи зачіпки, вигадуючи привід. Клементина стояла коло мене довірливо й покірно, вона трохи запізнилася із своєю покірливістю, це б більше знадобилося в часи, коли я вже готовий був закохатися в неї. Тепер настав час помсти, я вичував цей час, він гув у мені дзвонами поквапу, майже забута вже (вичитана колись на афіші) змішана група хижаків телесувалася в мені, тільки тепер я збагнув, що то таке — змішана група хижаків. Я легенько смикнув Клементину за руку, вивернувся з черги, потягнув дівчину за собою.

— Ганебно стояти за якимось лимонадом, коли можеш засвідчити повагу своєму улюбленому наставнику!

Я вів Клементину поміж столиками, несвідомо вибираючи путь так, щоб побачити обличчя дівчини, яка сиділа навпроти доцента Крижня. Доцентове обличчя ми знали ліпше, ніж таблицю множення, ніхто б з нас не квапився слухати його повчання чи розмірковування, бо вони набридали, хоч інколи могли бути й цікавими. Для мене чомусь над усе важила ота невідома дівчина, яка спитала про Гарольда Віленського, я ніколи не чув про якогось Гарольда Віленського, може, й доцент Крижень

не знав, хто він такий, можливо, й дівчина спитала так, аби лиш спитати або ж нагадати про свою присутність. Нагадала, виходило, передовсім для мене, бо мене підкинуло й закружляло поміж столиків — тепер уже не лишалося сумнівів — тільки для того, щоб глянути в обличчя незнайомої. Клементина була моєю несвідомою обороною, але й зброєю водночас. Вона йшла за мною охоче, без опору, до неї віталися, їй дарували усмішки,— гарна дівчина скрізь гарна дівчина, хоч сама, хоч з таким бовдуром, як Митько Череда. Я ж, сказати по щирості, навіть забув про Клементину. Щось висіло в мене на руці, якийсь тягар, щось я пропускав поперед себе у вузькі проходи поміж столиками, але очі мої ще здаля приковувалися до столика доцента Крижня, вони не завважували широкої доцентової спини, його розкішної, набитої високоцінними думками й істинами в останній інстанції голови, мої очі спрямовані були на н е ї. Бо то була в о н а! Та сама дівчина, яку я зустрів колись коло квітів і загубив, здавалося, назавжди. Щось біло-ніжне, губи створені для поцілунків, хоч я не знався ще на цьому як слід, очі в незглибимості своїй схожі на мої колишні Сірі, обличчя заспокійливо-бентежне, рухи поривчасті. Описувати її неможливо. Це й не Сірі очі, не Аля, не Клементина, це щось зовсім інше, несхоже, коротше — вона не така, як усі! Сказано вичерпно-прекрасно! В дусі висловлювань Дмитра Череди. Одне слово — «всё сметено могучим ураганом!»

Ось тут я не втримався від грандіозного хамства. Ще не доходячи до столика, за яким сиділа в о н а, я зупинився, згадав, що коло мене й досі Клементина, і ляпнув:

— Ти, здається, рвалася за куліси?

— А ти, здається, хотів бачити доцента Крижня?

— Я нагадую тобі про куліси.

— Я була там у першім антракті.

— А може б, ти глянула, чи не присвоїли вже Г. Книшу звання заслпрацкульту?

— Ми прочитаємо про це в газеті. Недовго й ждатимеш. А заодно присвоять тобі звання заслуженого грубіяна республіки.

— Не ображайся, дитинко. Мені справді здалося, що тебе нестримно тягне за сцену...

Клементина закусила губу й висмикнула свою руку з моєї. Вона пішла від мене танцівливою своєю ходою. Чоловіки проводжали, мабуть, її поглядами, але я не мав на те часу; змішана група хижаків вискочила з мене, обаранила столик доцента Крижня, і серед тих змішаних хижаків опинився власною персоною також я.

— А-а,— зрадів доцент,— Митько? Ну, як спектакль? Ти бачив що-небудь подібне? Ми тут якраз... про зникомість героїзму в житті... А ти ж приклад героїзму... наочний і переконливий...

Я вперто дивився на дівчину, і їй це не сподобалося. Не тре-

ба особливого геройства, щоб витріщатися на незнайому дівчину, та ще й на таку, що знає собі ціну. Вона не приховувала невдоволення. Сковзнула по мені зневажливим поглядом, аж усе моє маслаччя проторохтіло сумно-безнадійно, байдуже сказала:

— У вас гарний значок. Яка промартіль їх виробляє?

— Це медаль,— шанобливо пояснив доцент Крижень.

— Медаль? — вона вдавала дурну чи справді не відзначалася меткістю розуму.

— Медаль лауреата. Наш Митько — лауреат. Ти повинна знати. Дмитро Череда.

— Вперше чую.

Ні, вона не була дурна! Це з тих, що вбивають словами навіки.

— Ну, це...— намагався виручити мене доцент Крижень.— Премія групова. Він — учасник колективу...

— Дмитро Череда? — перепитала дівчина.

— Дмитро Череда.

— Череда? Ніколи не чула.

Ніколи в житті не почувався я так погано. Каліко, не здавайся!

— А ви марно так,— несподівано від оборони перейшов я до наступу.— Ми з вами знайомі.

— Знайомі? Неможливо.

— Восени я зустрів вас на базарі. З матір'ю. Ви купували квіти. Три троянди. Дві червоні, одна біла.

— Три троянди? Одна біла, дві червоні? І ви мене зустріли?

— Зустрів.

— Але ж я не зустріла вас,— наголошуючи на «я», промовила вона з обурливо-вбивчою інтонацією.

— Нічого дивно. Серед усіх різновидів людської пам'яті дівоча відзначається особливою куцістю.

— Зате дівчата вміють міцно забувати.

— Каюсь. Я цього не навчився.

Це їй, здається, сподобалося. Вона всміхнулася. Вперше всміхнулася, і всі сонця світу зійшли наді мною!

Але тут задзвеніли дзвони нетерпіння вже не в мені, а десь у просторі, й не були то урочисті дзвони, що звістують нове, а примітивна сигналізація товариша Книша, яка, вступаючи в свої права, гнала глядачів до залу, де мала розпочинатися третя, остання частина саморобного нашого спектаклю.

Дівчина підхопилася, за нею доцент Крижень, я ще стояв під сонцями усміху і під дзвенінням радості, але вчасно спам'ятався, побіг за незнайомою, випередив доцента, який прикривав свою супутницю широкою спиною, сказав майже благально:

— Ви знов утікаєте. Хоч би знати ваше ім'я...

Вона йшла мовчки, не озираючись, і видавалося мені, що сміється з мене навіть спиною.

— Де ви сидите? — спитав я доцента Крижня.— Ви — разом?

— А-а... там,— недбало махнув рукою доцент, не відповідаючи на моє друге запитання. Він умів сидіти поряд із вродливими дівчатами, йому завжди щастило, цьому доцентові, от тільки не клеїлося в нього чомусь потім, це я знав і був упевнений, що й цього разу в доцента Крижня не склеїться нічого.

— Хто вона? — не відставав я.— Як її звати? Звідки вона?

Моя настирливість ставала грубощами вже відвертими. Але що вдієш, коли в тобі оселилася змішана група хижаків?

— Ну, моя студентка,— промовив доцент Крижень.— Одна з моїх студенток... Ти не встигнеш зайняти своє місце, Череда... Згодом, згодом... Ми ще побачимось...

Клементина не повернулася на своє місце. Додивлялася спектакль з-за куліс. Торжествувала перемогу й пожинала плоди з товаришем Книшем і водночас виказувала свою зневагу до мене, платила мені за нечемність коло столиків. Зійшовся лев з биком в лісах, і приязнь їхня меж не знала. Та жадібний шакал-злодюга навік ту дружбу загубив... Мені не хотілося додивлятися до кінця спектаклю, мене вже не цікавило, що станеться з Держикраєм-Шейхом і що скаже моя сестричка Зізі в ролі Археолога, шукача слідів вічності, бо я сам хотів творити ту вічність і вона була десь тут, у залі, тільки я не знав її імені, не знав про неї нічого, тільки почув її голос та побачив її коло доцента Крижня. Мала втіха!

Але хочеш чи ні, десь щось завжди відбувається незалежно від твоїх бажань; у широкому світі події, на жаль, не вельми охоче підпорядковані здоровому глузду. Загалом кажучи, сили миру й демократії непереможні, але іноді ці сили можуть забути про існування Дмитра Череди, про його переживання, не зауважити його юнацького захоплення, бо...

Отож забудьмо на якийсь час про Дмитра Череду й зосередьмо свою увагу на подіях, що відбуваються на сцені заводського Палацу культури.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

ПОЛКОВНИКИ

Темрява, шалена стрілянина, крики, знов стрілянина. Висвітлюється вузька смуга посеред сцени. Цією світляною смугою йдуть Богошукач-Боб і два носії Мільйонера. Один з носіїв тримає дерев'яну табличку, другий — молоток.

Боб. Тут. Давай. *(Бере табличку)*. Давай і ти. *(Бере молоток, починає прибивати табличку до пакільчика)*. Так буде ліпше. Щоб нам не закидали інспірації до агресії.

1-й носій. А коли дійде до Об'єднаних Націй?

2-й носій. Там є така штука: Рада Безпеки. Накладає на тебе вето — і тобі каюк!

Боб. Це коли агресія. Але ніхто й досі не знає, що таке агресія. Не можуть домовитися, що воно таке. Вчені мудрагелі

заявляють, що визначити поняття агресії взагалі неможливо, бо будь-яка дефініція була б некорисна та навіть небезпечна і з неї передовсім скористався б нападник, застосовуючи якийсь із методів, не передбачених у визначенні агресії. Отак, як ми. Був Шейх — стало два. Пустиня розділилася, мов амеба. Трах-бах — и можете скаржитися в ООН. *(Відходить від таблички.)*

Тепер видно, що на табличці — написи кількома мовами: «Стій! Кордон». Написано по-англійськи, по-арабськи.

Боб *(потирає руки)*. Наш шеф геніально придумав, чорти його бери! З одного шейха — зробити два! Хай тепер гризуться між собою! А коли вони перегризуть один одному горлянки, то потече не кров, а нафта. Го-го!

Вибігають усі троє.

Стає світло, і тепер видно, що по один бік таблички сидить під пальмою Шейх, а по другий — під такою самою пальмою, тільки на Шейховім килимі — Контрабандист, одягнений так само, як і Шейх.

Шейх *(придивляється до свого візаві)*. О сину шакала, хай буде прокляте місце, де ти возсідаєш!

Контрабандист. Легше, легше. Тепер я такий самий володар, як і ти. Раджу тобі прикусити язика, коли не хочеш, щоб мої воїни... *(Гукає)*. Воїни!

Вискакують люди Контрабандиста, всі вони в якійсь химерній уніформі, намагаються вдавати із себе солдатів.

Контрабандист. Бачив? Вони вб'ють тебе, як тільки я кивну пальцем. А коли вбивство вчинене людьми у військовій формі й за наказом, то це не злочин ні перед богом, ні перед законом. Таке вбивство приносить славу й вигоди. Тоді я заволодію також твоєю територією. Бо хіба це не мої землі? Хіба Яків не пас тут стада свої?

Шейх *(з люттю)*. О смердючий пес! Всі твої предки були такими самими розбійниками, як ти.

Контрабандист. Марно лаєшся, Шейху. Ти безсилий, самотній, голодний. В тебе немає навіть баранячого реберця, щоб обсмоктати його зі смаком. *(Ляскає в долоні)*. Їсти!

Слуги несуть йому на дерев'яній таці смаженого барана. Контрабандист зі смаком починає їсти.

Контрабандист. За кожний шматок, який чоловік кладе собі в рот, він отримує божественну нагороду від Адонаї.

Шейх. У-у-у!

Контрабандист. Як сказав ваш пришелепуватий пророк: «Хто сорок днів не їсть м'яса, в того псується характер». У тебе геть зіпсувався характер, Шейху. Але я добрий. Я можу помінятися з тобою. Ти тільки відступи мені ту смужку

пустині, де пролягають труби, що по них тече нафта,— і матимеш знов усе, чого забажаєш. Тобі дасть Мільйонер.

Шейх. Перш ніж ти із своїми нечестивими встигнеш пообідати наді мною, я поснідаю над вашими трупами!

Мільйонер *(з'являється в супроводі всього свого почту)*. Ну, як? Домовилися? Він дав згоду?

Контрабандист. Він... він...

Мільйонер. Що?

Контрабандист. Лається й погрожує... І... і мені страшно...

Мільйонер. То виходить, ти нічого не досяг? А тим часом сидиш і жереш найжирнішого барана з моїх припасів? Відібрати в нього ту кістку!

Боб вихоплює з рук Контрабандиста баранячу кістку, один з носіїв забирає тацю.

Терпінню моєму настав край. Ви всі тут уперті, як осли. Але я маю на вас добрий засіб. Я напущу на вас моїх полковників. Вони не лишать від вас з вашою пустинею жодного уламка. Я вам покажу. *(До Боба)*. Посилайте за полковниками!

Боб. О'кей, шеф!

Всі виходять. Шейх і Контрабандист ревно моляться, кожен своєму богові, перелякано скрикують. Десь далеко один за одним повільно проходять горді сини пустині на чолі з Дервішем, потім Дервіш з'являється поблизу шейхів.

Дервіш. Аллах сказав: «Ваш пророк не прокляне вас так, щоб ви не могли безповоротно загинути».

На передньому плані — пустиня. Далі бовваніють два шейхи, кожен під пальмою. На сцену чотири полковники випихають якусь металеву споруду, що нагадує трохи бомбу, але мовби наполовину відкриту, з безліччю гвинтиків і гайочок, з блискучими частинами, громіздку й тяжку. Полковники силкуються витягти бомбу насередину, якраз туди, де стоїть табличка, яка визначає кордон.

1-й полковник. Тягни.

2-й полковник. Підтягуй.

3-й полковник. Тягни.

Полковник з аксельбантом. Але ж тут спека!

1-й полковник. Тягни.

2-й полковник. Підтягуй.

3-й полковник. Тягни.

Полковник с аксельбантом. Може, досить? Хай отак?

1-й полковник. Стій.

2-й полковник. Стій.

3-й полковник. Стій.

Полковник з аксельбантом. Спочинемо? *(Витирає хусткою обличчя)*.

1-й полковник. Загвинчуй.

2-й полковник. Відгвинчуй.
3-й полковник. Загвинчуй.
Полковник з аксельбантом. Але, панове полковники, прошу пам'ятати: точність і обережність!
1-й полковник. Загвинчуй.
2-й полковник. Відгвинчуй.
Археолог *(входить)*. Який кошмар! Замість сподіваного матеріалу для науки — знов якась техніка і ці люди... Полковники... Вони однакові, як блохи. *(Підходить ближче)*. Послухайте...
1-й полковник. Загвинчуй.
2-й полковник. Відгвинчуй.
Археолог. Панове, що це таке?
3-й полковник. Загвинчуй.
Археолог. Хто-небудь може мені пояснити?
1-й полковник. Загвинчуй.
Археолог. Зрозумійте, в яку землю ви попали...
2-й полковник. Відгвинчуй.
Археолог. Десь тут жила цариця Савська.
3-й полковник. Загвинчуй.
Археолог. Цариця Савська, яка випробовувала загадками самого царя Соломона.
1-й полковник. Загвинчуй.
Археолог. У «Книзі царів» сказано: «І подарувала вона цареві сто й двадцять талантів золота й велике множество пахощів і благородного каміння».
2-й полковник. Відгвинчуй.
Археолог. І от зникло все безслідно.
3-й полковник. Загвинчуй.
Археолог. І скрізь пустиня. І там, де був Вавілон з його баштами і де стояла казкова Ніневія...
1-й полковник. Загвинчуй.
Археолог. Пишні храми, квітучі оазиси, велетенські міста — де воно?
2-й полковник. Відгвинчуй.
Археолог *(нарешті помічає полковника з аксельбантом, до нього)*. Послухайте!..
Полковник з аксельбантом. Я б вам не радив...
Археолог. Але ж прошу вас...
Полковник з аксельбантом. Давайте трохи відійдемо.

Вся їхня розмова йде під акомпанемент вигуків «загвинчуй», «відгвинчуй».

Полковник з аксельбантом. Якщо я не помиляюся... Містер — мадам?
Археолог. Незручності професії... Самотність... беззахисність...
Полковник з аксельбантом. В наш час чоловік ще беззахисніший, аніж жінка.

Археолог. Ну, все ж таки...

Полковник з аксельбантом. Так, так... І навіть коли він не самотній... Навіть мільйони чоловіків у наш час, коли хочете,— цілковито безсилі проти... *(Вдоволено сміється)*. Проти отакої штучки...

Археолог. Що це?

Полковник з аксельбантом. Мадам, на жаль, я не можу розголошувати військових таємниць, хоч як це мені прикро...

Археолог. Я не наполягаю... Я й так... Вдячна вам... Я вперше в цій пустині зустрічаю цивілізованого чоловіка... Бо навіть ваші товариші... Вони якісь похмуро-однакові.

Полковник з аксельбантом. Вони — полковники.

Археолог. А чому вони всі — полковники?

Полковник з аксельбантом. Бо це єдиний спосіб задовольнити ненаситну амбіцію кожного з нас. Нижчого чином ми знищимо, вищого — скинемо, щоб посісти його місце. А так — ми всі рівні. Всі полковники. Опріч того, майте на увазі, що полковники — основний фермент сучасного суспільства, його дріжджі, його атомний заряд. Вони стоять над офіцерами, і це дає їм необхідну владу, але водночас їхні амбіції вражені тим фактом, що генерали стоять ще вище. Тому полковники — це вічна прихована сила, готова щомиті вибухнути. Поки існують на світі полковники, ніхто не матиме спокійного життя.

Археолог. Але вони так дивно говорять... Всі однаково...

Полковник з аксельбантом. Бо вони — полковники.

Археолог. Але ж ви...

Полковник з аксельбантом. Я — теж полковник, але не за переконанням, а за фахом. Я технік. Професор. У даному випадку — консультант. Технічний керівник. Бачите... Це, звичайно, таємниця, але ви — дама... Ми готуємо тут такий собі невеличкий вибух... Щоб полякати цих бедуїнів, шейхів і я знаю кого ще... І от ми...

Археолог *(зраділо)*. Вибух?

Полковник з аксельбантом *(здивовано)*. Так... Але не бачу підстав...

Археолог. Це ж прекрасно!

Полковник з аксельбантом. Боюсь, що ні...

Археолог. Але ж ви не знаєте...

Полковник з аксельбантом. На жаль, знаю дуже точно... Можу наперед розповісти вам, скільки буде вбито, скільки обпечено, які будуть руїни...

Археолог. Руїни! *(Вчіпляється йому в плече)*. Ніщо так не допомагає археологам, як великі руйнування. Ви навіть уявити не можете... І чим більша й несподіваніша катастрофа — пожежа, повідь, вибух,— тим більше потім матеріалу,

уламків, черепків... Ви були в Помпеях? Людина бігла, і її спалило на бігу... Так вона тепер і лежить у позі бігуна...

Полковник з аксельбантом *(відсуваючись від Археолога)*. Гм... Бачте, я взявся за справу не зовсім моральну, але ви... У вас... Ми — полковники, але прошу зауважити, що полковники — це завжди діти бідняків... Коли ми й згоджуємося, то... ми виконуємо наказ... Але ви... Ждати... Потирати руки... Уламки... Черепки. Мріяти про вибухи. Ви — не жінка...

Археолог. Ви мене ображаєте...

Полковник з аксельбантом. І не чоловік...

Археолог *(сміється)*. Може, ви маєте рацію. Я шукач вічності. Людина не може без вічності. А що таке вічність? Тільки наша наука доторкується до неї іноді.

Полковник з аксельбантом. Я б не радив вам залишатися тут довше. Тут небезпечно...

Археолог. Вибух створює матеріал для археології, але ж археологів він знищує також. Ліпше я подивлюся на все це збоку. Привіт, панове полковники!

1-й полковник. Загвинчуй.

2-й полковник. Відгвинчуй.

3-й полковник. Загвинчуй.

Полковник з аксельбантом. Будьте обережними. Обережність і точність, мої колеги!

Поворот сцени. Знову на першому плані — два шейхи, що ведуть тепер, так би мовити, паралельне співіснування.

Контрабандист *(злякано щулячись)*. Шейху!

Шейх повертається до нього спиною.

Повелителю! О повелителю! Мені страшно!

Шейх. Собака! Смердючий шакал! Осквернитель пустині!

Контрабандист. О повелителю! Змилуйся! Прости мене!

Шейх *(знущається)*. Ти ж виплямкував своїми жирними губами про те, що ти — володар?

Контрабандист. Який з мене володар? Я звик грабувати, красти, продавати, обдурювати — ото й усього. Бути ж володарем — занадто важкий тягар для такого нещасного, як я.

Шейх. Клянусь аллахом, ти видаєш себе за нещасного, насправді ж ти — заздрісний, як шакал, що в нього відібрали кістку. А що найгірше в людині? Все в ній тимчасове: страх, злість, навіть найбільша любов — усе минає. Заздрощі — ніколи! Ти позаздрив моєму високому становищу й зазіхнув на нього. І от тепер ти маєш. Га-га-га!

Контрабандист. Хіба я володар? Я — самозванець. У мене в руках немає найголовнішого. Нема закону. А ти, о повелителю, ти сидиш на законі.

Шейх *(підскакує, дивиться, на чому він сидить, нічого не побачивши)*. Так, ти не помилився, клянуся бородою пророка! Закон у моїх руках. Я повеліваю пустинею і всіма вашими душами. Я можу все! Можу...

Контрабандист. Але цей нечестивий... Цей Мільйонер...

Шейх. Не нагадуй мені про цього пса!

Контрабандист. Я вчинив тяжку провину перед тобою, о повелителю, але ти повинен змилуватися наді мною...

Шейх. Найбільшою милістю буде, коли я звелю відрубати тобі голову.

Контрабандист. Аллах запечатав тобі серце, о повелителю!

Шейх. Не оскверняй божого імені своїм смердючим ротом!

Контрабандист. А що заповідав аллах? Він заповідав милосердя.

Шейх. Але перед тим він заповідав священну війну проти всіх нечестивих, зрадників і відступників.

Контрабандист *(знущально)*. То чому ж ти сидиш тут і не починаєш війни?

Шейх *(гороїжиться)*. Я послав своїх воїнів! Я зібрав усіх синів пустині і сказав їм: «Борітеся на шляху господнім!» А ще сказав я їм словами пророка: «Убивайте невірних, хоч би де їх знайшли, хапайте, тісніть їх, нападайте на них з-за будь-якого прикриття!»

Контрабандист *(знущається далі)*. Чому ж сам не повів своїх воїнів?

Шейх *(бундючно)*. Я звелів — і цього досить.

Контрабандист. А чи міг би ти хоч ворухнутися?

Шейх. Тільки ти, нещасний, закляк від страху і, мабуть-таки, не зможеш поворухнутися. Я ж вільний як вітер! Дивись! *(Прогулюється довкола пальми)*.

Контрабандист. Може, ти б кинувся на мене, щоб відплатити за зраду?

Шейх. Я не оскверню своїх рук об падло!

Контрабандист. А може, ти б кинувся навздогін за своїми красунями, які втекли від тебе так само, як твої слуги й Дервіш?

Шейх. Я залишаюся на богом відведенім місці. Закони не терплять метушні. Бо хіба ж аллах не перебуває завжди на небі? І хіба пророк, прийшовши в нашу пустиню, не лишився в ній аж до того часу, поки вознісся на небо на чарівному коні? А чи бачив ти, о невірний, щоб рухалося коли-небудь небо? Або щоб наша пустиня раптом знялася й побігла кудись, як дурна коза або гуляща дівка?

Контрабандист *(падає обличчям на пісок)*. О прости, повелителю, уста мої мовлять, самі не відаючи що! Звели мені щось зробити для тебе, щоб знов повернулася твоя милість і щоб зник твій справедливий гнів!

Шейх *(показує на табличку з написами про кордон)*. Що це таке?

Контрабандист. Це... це...

Шейх. Вирви і викинь!

Контрабандист. Але ж... Там написано... Це поставлено... Ці люди...

Шейх. Знищ!

Контрабандист *(лякливо підходить до таблички, береться за неї, силкується)*. Але ж вона так міцно сидить...

Шейх. Потрощи її!

Контрабандист. Заради твоїх милостей, о повелителю! *(Ламає табличку, жбурляє її далеко від себе)*.

Шейх *(вдоволено)*. Отак... А тепер поламай свою пальму і підтягни сюди ложе. Бо то моє ложе, і тільки я маю право на нього...

Контрабандист *(метушиться)*. Я миттю! *(Ламає пальму, тягне за край килима)*. Але ж, повелителю, вони випорожнили все... Тепер ложе нагадує стару кобилу, в якій уже немає плоду. Вони вичистили звідси все багатство...

Шейх. Хай моє багатство впаде їм на голови! І хай згубить їх і їхніх поплічників. А ми ж милістю аллаха знов зберемо великий скарб...

Контрабандист. А вони знов прийдуть і знов відберуть або вкрадуть...

Шейх. І знов погинуть від мого багатства, і збудеться воля аллаха. Бо сказано в дев'ятій сурі корану: «І тим, хто збирає срібло й золото і не тратить їх на шляху господнім, возвісти про тяжке покарання».

Контрабандист. Але ж, повелителю! Чому досі ти тільки збирав багатство і не тратив його?

Шейх. А чи знаєш ти, темний чоловіче, про те, що Талха бен Убейдаллах, один із десяти праведників, яким пророк обіцяв рай, лишив по собі сто шкіряних міхів по три кентаря золота в кожнім? А курейшит ал-Цубейр бен ал-Аввам назбирав аж сто шістдесят таких мішків і за це пророк називав його своїм хаварі — апостолом — і теж обіцяв рай? Все треба збирати до слушного часу. А слушність години визначає сам аллах!

Контрабандист. Твоя мудрість, о повелителю, не знає меж. Чи дозволиш мені, многогрішному, наблизитися, щоб поцілувати слід твоєї ноги?

Шейх. Підійди, але не заблизько, щоб я не чув смороду, який від тебе лине.

Контрабандист *(повзе до Шейха)*. Змилуйся наді мною!

Шейх. Стій! Сказав пророк: «Коли господь дарує чоловікові добробут, то він любить, щоб на ньому були видимі його сліди». Хто дозволив тобі привласнювати все те, що належить тільки мені, Шейхові?

Контрабандист. Але ж я позбувся всього. Я відрікся від усього!

Шейх. А це? *(Показує на одяг Контрабандиста)*. Негайно скинь!

Контрабандист скидає із себе чорний смокінг, галстук, нейлонову сорочку, залишається в самій галабеї.

Контрабандист. Ти звалив мені камінь із серця, о повелителю! Дозволь я віддячу тобі тим самим?

Шейх. Що ж ти можеш зробити своїм куцим розумом?

Контрабандист. Я звільню тебе. *(Підбігає до пальми, пробує вирвати гвіздка, яким прибита Шейхова галабея. Гвіздок не піддається)*. О демони! Я не можу вирвати цей гвіздок, забитий нечестивою жінкою. Може, відрізати край твоєї галабеї, повелителю?

Шейх. Ти хочеш оганьбити мене, порізавши мій одяг?

Контрабандист. Ну, тоді... тоді... може, зрубати пальму?

Шейх. І ти хочеш, щоб я тягав за собою пальму по пустині, як баран тягає жирний курдюк, поганцю!

Контрабандист *(розгублено)*. Ну, може... може, тоді скинь цю галабею і...

Шейх. Ага, ти хочеш пустити мене по пустині голим, собако! *(Замахується на Контрабандиста, той відскакує)*.

Контрабандист. Але ж я так хочу тобі чимось допомогти, о повелителю! Чим заслужити твою милість?

Шейх. Ти хочеш заслужити мою милість?

Контрабандист. Скажи, що маю зробити для цього?

Шейх. Після того, як запаскудив мою бороду!

Контрабандист. Змилуйся! *(Повзає коло ніг у Шейха)*.

Шейх. І не вбив Мільйонера.

Контрабандист. Я хотів його вбити.

Шейх. А потім нахабно спробував зрівнятися зі мною, хоч жоден із живих не сміє про це навіть подумати.

Контрабандист. Це найтяжча моя провина.

Шейх. І забрав моїх жон.

Контрабандист. Вони віддали їх мені, але я не взяв жодної з твоїх жон. Бо й що мав би з ними робити? Я звик блукати по пустині, і в мандрах моїх мені потрібні коні або верблюди. А жінка — не верблюд: на ній не поїдеш верхи і не повезеш поклажі. Нащо вона мені?

Шейх. Ти вкрав мій одеколон, собака.

Контрабандист. О-де-ко... А що це, повелителю?

Шейх. Посудина, в якій зібрано всі пахощі землі. Ти вкрав її!

Контрабандист *(сідає, намагається думати)*. О повелителю, я починаю здогадуватися, про що ти мовив. Коли дозволиш...

Шейх. Миттю!

Контрабандист вибігає, тягне флакон з пульверизатором.

Контрабандист. Оце?
Шейх. Клянусь аллахом!
Контрабандист. Куди його?
Шейх. Побризкай мені бороду.
Контрабандист *(безпорадно)*. Але як?
Шейх. Знайди спосіб, коли хочеш добитися моїх милостей!
Контрабандист *(вовтузиться з пульверизатором, стріляє собі межи очі)*. Ой!..
Шейх *(кричить)*. Не вибризкуй на свою смердючу пику! Бризкай сюди!

Контрабандист повертає пульверизатор на бороду Шейхові.

Контрабандист. Так?
Шейх. Так, отак, отак! Досить! Постав це отут.
Контрабандист. Слухаю, о повелителю!
Шейх. А тепер забирайся геть!
Контрабандист. Ти проганяєш мене, о повелителю?
Шейх. Набрид.
Контрабандист. Не проганяй мене, бо мені страшно.
Шейх *(вдоволено)*. Ти боягузливий, як шакал. Геть з-перед моїх очей!
Контрабандист *(пошепки)*. Мільйонер спровадив до твоєї пустині полковників.
Шейх. Я не боюся нікого.
Контрабандист. І ці полковники притягли з собою щось велике й блискуче...
Шейх. Вдень над пустинею сяє сонце, а вночі виблискує місяць, і ніщо не пересилить їх, бо безконечна милість аллаха!
Контрабандист. Мільйонер погрожує, що коли ми...
Шейх. Ти знов ставиш себе врівень зі мною, собако!
Контрабандист. Прости, повелителю!.. Він сказав, що полковники цією блискучою штукою знищать усе живуще й неживуще й саму пустиню, коли...
Шейх. Все в волі аллаха...
Контрабандист. Але ж Мільйонер — невірний! Він не зважає на волю твого аллаха!
Шейх. Га? Що? Не зважає?
Контрабандист. Так. Не зважає.
Шейх. Тоді що ж робити? Де мої слуги?
Контрабандист. А хіба не ти послав їх боротися проти Мільйонера?
Шейх. Чи я послав їх? Може... Так, так... Я сказав їм... Я послав їх...
Контрабандист. Але, якщо вони переможуть Мільйонера, то...
Шейх. То що?
Контрабандист. То чи повернуться вони до тебе?

Шейх. Чи повернуться? А так, чи повернуться вони? Мене прибито до цієї пальми... Я прикутий обов'язком... Я не можу зрушити з місця... На мені тягар... О-о-о! *(Затуляє обличчя руками)*.

Контрабандист. Але, якби переміг Мільйонера ти, тоді...

Шейх *(жваво)*. Тоді?

Контрабандист. Тоді твої слуги і непокірний Дервіш знов стали б покірливими рабами твоїми, о повелителю!

Шейх. І вони стануть покірливими! Як оті сліпі!

Контрабандист. Але й сліпі подалися до Дервіша!

Далеко-далеко в пустині проходять в поспіхові постаті озброєних бедуїнів.

Шейх. Що я маю робити? Що я маю робити? Ворог — завжди ворог. Нікому не можна вірити. Навіть тим, хто вдає покірливих.

Контрабандист. Коли ти знов повернеш на мене свої милості...

Шейх. Я поверну тобі свої милості.

Контрабандист. Тоді я прокрадуся до полковників.

Шейх. Так.

Контрабандист. І спробую принести тобі від них найблискучішу річ.

Шейх. Ага. Ти спробуєш. *(Кричить)*. Чому це ти спробуєш, боягузе? Ти повинен мені її принести! Інакше... Інакше я звелю...

Контрабандист. Я принесу. Я вкраду в них те, що найдужче блищить!

Шейх. Тоді я прощу тебе, зраднику.

Контрабандист. Я заслужу твоє прощення.

Шейх. А тепер побризкай мені ще раз бороду й забирайся! І не барися, бо клянусь бородою пророка!..

Контрабандист бризкає Шейха одеколоном, той солодко мружиться, лягає на спину, засинає під пальмою. Контрабандист зникає.

Археолог *(з'являється, помічає Шейха)*. Єдина складна річ у пустині — людське тіло. Погляньте, скільки тут надмірностей, заокруглень, виямків, непропорційності. Око щораз натикається на недоладності. Треба б спростити людину, щоб вона вписалася в лагідний крайобраз пустині. Але як? Навіть вмерши, людина дискредитує одноманітність пустині своїми кістками. *(Штовхає ногою Шейха)*.

Шейх *(вмить прокидаючись, хапає Археолога за ногу)*. А, попався, невірний! Я покажу тобі мої кістки!

Археолог *(злякано)*. Пусти!

Шейх *(тримаючи ногу)*. Не пущу! Ти поперебивав усі мої кістки!

Археолог. Твої кістки сховані в товщині жиру, мов у відгодованого барана,

Шейх. Ти порівнюєш мене з бараном, нечестивцю!

Археолог *(смикається)*. Пусти.

Шейх. Я покажу тобі кістки! Відгадай загадку — тоді пущу. Хто має кістки зверху; а м'ясо всередині?

Археолог. Не знаю, Пусти!

Шейх. Ага, не знаєш? Го-го-го! Це слимак. І ти повзатимеш переді мною по-слимачому, благаючи мене. *(Сідає, не випускаючи ноги Археолога)*. А, я вже бачив тебе... Ти був тут того дня... Ти втік тоді, але тепер...

Археолог. Пусти, мені боляче... Я — жінка.

Шейх *(вражено)*. Ти — жінка?! Ці невірні зведуть мене з розуму! То вони підсилають мені чоловіка в жіночій подобі, то з'являється жінка, яка має вигляд чоловіка. Що ти робиш у моїй пустині?

Археолог. Відпусти мою ногу, тоді скажу...

Шейх. Не личить чоловікові триматися за жіночу ногу. *(Відпускає Археолога)*. Але якщо ти не скажеш правди...

Ахеолог *(відходячи на кілька кроків)*. Я стежу за часом, який усе нищить.

Шейх. Час, який нищить?

Археолог. Так... Тебе він знищить також...

Шейх. Мене? Знищить? Але перш, ніж ти наді мною пообідаєш, я поснідаю над тобою! Слуги! Де мої слуги? Слуги! *(Розпачливо бігає довкола пальми)*.

Археолог іде від нього. Шейх не помічає цього. Далі бігає довкола пальми. Сцена теж відкручується, несучи Шейха з його пальмою кудись у безвість, а на передньому плані — знов полковники із своєю бомбою.

1-й полковник. Загвинчуй.

2-й полковник. Відгвинчуй.

3-й полковник. Загвинчуй.

Полковник з аксельбантом. Прошу мати на увазі...

1-й полковник. Загвинчуй.

Полковник з аксельбантом. Настає найвідповідальніший момент...

2-й полковник. Відгвинчуй.

Полковник з аксельбантом. Ми повинні втриматися на грані вибуху...

3-й полковник. Загвинчуй.

Полковник з аксельбантом. Балансування на грані вибуху. Ми тільки лякаємо. Це демонстрація сили. Не більше. Запам'ятайте.

1-й полковник. Загвинчуй.

Полковник з аксельбантом. Загроза вибуху страшніша за самий вибух. Бо її можна розтягти на будь-який час. На роки, десятиріччя, цілі епохи... Епоха загрози... Це звучить жахливіше за всі громи термоядерних вибухів!

2-й полковник. Відгвинчуй.

У цей час швидко повзе до пустині Контрабандист, заповзає з протилежного боку, прилаштовується за бомбою, стромляє руки між механізми.

Полковник з аксельбантом. Тому на нас лежить особлива місія...

1-й полковник Загвинчуй!

2-й полковник. Відгвинчуй.

Контрабандист *(і собі)*. Відгвинчуй! *(Швидко відгвинчує блискучу деталь)*.

Полковник з аксельбантом. Ця відповідальність... *(прислухається)*. Мені вчулося...

3-й полковник. Загвинчуй!

Контрабандист. Відгвинчуй!

Полковник з аксельбантом *(придивляється)*. Здається, в мене починаються марення.

1-й полковник. Загвинчуй!

Контрабандист *(бадьоро)*. Відгвинчуй!

2-й полковник *(трохи розгублено)*. Відгвинчуй!

Полковник з аксельбантом. Мені здалося, що тут зайва пара рук. Це вже міраж... Я читав про ці явища в пустині. Треба випити віскі, чи що. *(П'є з баклаги, знов придивляється)*.

3-й полковник. Загвинчуй!

Контрабандист *(ще бадьоріше)*. Відгвинчуй!

Полковник з аксельбантом. Так можна збожеволіти! *(Лічить руки полковників)*. Одна пара, дві, три... чотири... Де взялася четверта пара рук? Може, це мої руки? Але ж ось вони! Я не загвинчую і не відгвинчую...

1-й полковник. Загвинчуй!

Контрабандист. Відгвинчуй!

2-й полковник *(ще більше розгублено)*. Відгвинчуй!

3-й полковник. Загвинчуй!

Контрабандист. Відгвинчуй!

Полковник з аксельбантом. І цей голос. Не наш голос. З акцентом. Чому один з вас говорить з акцентом? У чому річ? І де взялася зайва пара рук? *(Знов лічить)*. Раз, два, три... мої — чотири... А це п'ята пара... Чому п'ята?.. Адже нас четверо...

1-й полковник. Загвинчуй!

Контрабандист потихеньку витягає велику блискучу деталь, швидко відповзає геть.

2-й полковник *(трохи почекавши, впевнено)*. Відгвинчуй!

Полковник з аксельбантом *(сьорбнувши з баклаги)*. Здається, помогло. Я вже нічого не чую. І руки. Одна, дві, три... Прекрасно!.. Ця пустиня не для білого чоловіка... Ми всі повинні бути тут особливо... *(Раптом помічає щось у бомбі, підбігає ближче, вдивляється, просовує руки між*

механізми, кричить). Все загинуло! Зараз буде вибух! Втікаймо! *(Вмикає сирену тривоги, втікає)*.

Полковники ще залишаються коло бомби.

1-й полковник *(піднесено)*. Загвинчуй.
2-й полковник *(радісно)*. Відгвинчуй!
3-й полковник *(торжествуюче)*. Загвинчуй!

Наростає віддалене гриміння, сцена повертається, коло пальми — Шейх і Контрабандист.

Контрабандист *(подає Шейхові великий блискучий предмет)*. Я вкрав! Ти маєш, о повелителю!
Шейх *(високо піднімає деталь)*. Я покажу їм усім!
Контрабандист. Ти наймогутніший, о повелителю!
Шейх *(підтанцьовуючи)*. Я постинаю голови всім, всім... і тобі теж...
Контрабандист. Милості! *(Падає на коліна)*.
Шейх. Я насолоджуватимуся помстою повільно й довго! *(Танцює з блискучою деталлю в руках)*.
Контрабандист. Це ж я поміг тобі, повелителю!..

Гриміння ближче й чутніше. Здалеку біжать по пустині, пробігають, перестрашені, повз пальму Мільйонер, Боб, носії, чоловік і жінка, полковник з аксельбантом.

Полковник з аксельбантом. Зараз... Все загине... Буде вибух... Вибух!..
Контрабандист *(вмить збагнувши все, зривається на ноги, підскакує до Шейха)*. Маєш! Я теж утікаю! А ти насолоджуйся помстою! Чи, може, й ти втечеш? Чому не біжиш? Га-га-га! А хіба біжить куди-небудь небо? І хіба бігає туди й сюди пустиня! Го-го-го! *(Вибігає)*.

Грім уже нависає над Шейхом.

Шейх *(перелякано)*. Куди ж ви! Стривайте! Клянусь ал...

Страхітливий вибух. Вогонь. Полум'я. Темрява. Все зникає, і так триває довго-довго.

Потім поволі морок розсівається, перед очима лежить гола пустиня, тільки на тім місці, де була пальма з Шейхом, щось виблискує. З'являється Археолог у білім протиатомнім балахоні, повільно йде пустинею, помічає блискучий предмет, бере його в руки, розглядає. Це знеформлена деталь, яку приніс Контрабандист Шейхові.

Археолог. Нічого. Єдиний уламок минулого. *(Дивиться на обрій, де раптом виникають рухливі тіні озброєних бедуїнів)*. Невже? Вони знов тут? *(Протирає очі)*. Помилки не може бути! Пустиня знов наповнюється людьми. Вона не може залишатися пустою. Тепер я розумію, чому Вавілон виник посеред пустині. Пустиня не може бути пустою.

Вона сповнюється, щоб знову спустошитися. І в цьому — вічність.

Зникає Археолог, і тільки на обрії нечутно пропливають постаті озброєних бедуїнів.

Про аплодисменти можна й не говорити. Вони були бурхливі. Які ж ще можуть бути аплодисменти! Більшість глядачів кинулися в передні ряди, впритул до сцени, щоб ближче побачити виконавців спектаклю і показати самих себе виконавцям. Так би мовити, єдність мовчазної більшості з балакучою меншістю. Я вирішив приєднатися до третього світу, до світу хитрих, які, скориставшись з бурхливих аплодисментів і тяжіння більшості до променів слави, енергійно пробиралися в протилежний бік, тобто до виходу. Мене приваблював і не самий вихід із залу, вабило мене те місце, на якому сиділа знайомо-незнайома дівчина, приведена сюди доцентом Крижнем. Спектакль я додивлявся у пів-ока, більше поглядаючи в бік доцента Крижня й спостерігаючи за його поведінкою відносно його сусідки. Щиро кажучи, мене стривожило, як вони обоє, дівчина й доцент, відмовчалися на моє настирливе запитання про ім'я незнайомої. Чи вже так міцно поєднані ці двоє, що не бажають, щоб у їхній світ проникав ще й третій хтось, чи, може, доцент Крижень, нарешті, покінчив із своїм затяжним парубкуванням і вирішив одружитися або й одружився, обравши для цього найвродливішу дівчину нашого міста, в чому я тепер не мав ніякого сумніву! І яка вже тут п'єса, які пустинні проблеми, коли тебе роздирають сумніви й невідомість?

Найгірше: я відчував розгубленість і безпорядність, я не знав, що маю діяти, я не міг навіть вдатися до улюбленого свого засобу, посміявшись трохи з погляду вічності із самого себе, і з доцента Крижня, і взагалі з тої ситуації, яка сьогодні створилася так несподівано завдяки спектаклю. Збирати людей докупи завжди небезпечно. Бо люди часто не просто зустрічаються, а зістукуються. Ось я зістукнувся з тою дівчиною, про яку чи й думав чи й не думав, про яку мовби й забув назавжди. І тепер не бачив виходу. Пропала моя насмішкуватість; зникла кудись іронія — всі трагедії на сцені видавалися штучними й несуттєвими поруч з моєю власною трагедією. Іронічний чоловік, виходить, з льоту закохався, і ось тут виявилася неспроможність іронії, цілковита її недостатність, чи що. Бо починалося справжнє. І треба було відкинути все, забути все, бо перед тобою — тільки справжнє у всьому його привабливому лякові.

А тим часом у залі вибухнули бурхливі аплодисменти. І почалося велике переміщення мас. І в тому переміщенні активну участь узяв доцент Крижень. Видно, оті слова про вічність, які виголосила в кінці спектаклю Зізі, коли й не належали доценту

Крижню, то принаймні потрапили в п'єсу не без його участі. Може, й ціла п'єса сконструйована була не компютером, а технократами, керованими доцентом Крижнем з висот його гуманітарної освіченості! Хоч як так воно було, хоч якими намірами керувався доцент Крижень, пропихаючись у перші ряди,— мене це вже обходило дуже мало, бо я спостеріг, що супутниця доцентова лишалася на своєму місці, вона не бігла вперед, не бігла й до виходу, вона й не аплодувала, вона стояла собі зовсім спокійно, зовні спокійно, так само, як і я. Тільки в мене в серці починалося шаленство, серце клекотало і здригалося, мов голе маля посеред снігів, та це теж не важило, поки не стало помітним для когось. І, ховаючи своє здригання за байдужим усміхом, я потовпився помалу до дівчини і лякався тільки, щоб вона не стала пробиратися до дверей, бо гнатися за нею було б недостойно навіть у моєму становищі.

Але вона не втікала, вона чи й зауважила, як я протовплююсь уперто до неї; вона трохи здивувалася, коли побачила мене поблизу, може, ще сподівалася, що я випадково опинився коло неї, та я не дав їй довго розкошувати такою думкою, підійшов до дівчини майже впритул і відразу заговорив до неї.

— Ви не аплодуєте, як і я?

— Як бачите.

— Гарні дівчата звикли, щоб аплодували їм, а не вони...

— Ви хочете сказати, що я — гарна? Не треба. Я сама про це знаю.

— Кепські мої справи, коли так. Хтось уже мене випередив. Але я хотів сказати інше. Нас обох єднає те, що ми не аплодуємо.

— Тут можуть бути різні причини, так що про єдність чи й варто...

З таких балачок, я це відчув умить, не видобудеш жодного грама корисних копалин для спорудження сяйливих чертогів щастя. Треба було кидати дипломатію і переходити на відвертість, поки не повернувся доцент Крижень.

— У нас з вами порушено принцип рівноправ'я,— сказав я похмуро,— ви про мене знаєте майже все, я про вас — нічого. Це нікуди не годиться. Повинен довести до вашого відома, що не маю наміру більше вас втрачати, тобто губити, як загубив торік восени. Отже, як вас звуть, де ви, і хто ви, і як вас знайти?

— Чи не забагато на один раз? — усміхнулася дівчина, і знову та усмішка вбила в мені все, вбила мене всього, щоб народити радісно-оновленим.

— Ну, гаразд. Ім'я!

— Це вам нічого не дасть. Мене звуть Валерія. Могло бути інше ім'я. Що з того?

— Дякую. Безмежно дякую. Тепер кажіть: ви можете втекти звідси, поки доцент Крижень демонструє нерозривне єднання людей науки й техніки з людьми мистецтва?

— А що скаже доцент Крижень? І що скаже та дівчина, з якою ви сьогодні прийшли на спектакль?

— Ви її помітили? Це Клементина. У нас мирне співіснування. Вона сестра товариша Книша, який сьогодні виступає в ролі постановника спектаклю. А моя сестричка Зізі грає в п'єсі Археолога. А зять Держикрай — Шейха.

— Я чула про це від доцента Крижня.

— Тоді втікаймо?

— Не люблю втікати.

— У мене таке враження, що ви нічого не любите.

— Можливо.

— Тоді що ж?

— Я не люблю самовпевнених людей. Ви — занадто самовпевнений.

— Стривожений. Розумієте? Боюся знову вас загубити. У мене якось все йде наперекіс. Я вже, коли хочете, просто в паніці... Коли б ви мене спитали, куди втікати, я б і не відповів. Куди? Просто так. Кудись... Може, в кіно? Але пізно... Іншим разом? Але чи ви захочете?.. І що дивитися? Тоді що ж лишається? «Давай пожмем друг другу руки»? Як сказав один професор про потиск рук: «Безглуздо й непристойно іронізувати з приводу цієї зашифрованості любовного переживання, цього прагнення людей знайти зовнішній аналог возвишеності, трепетності, людяності». Можете ви дати свою руку?

— Ось.

Я провис між двома опорами високовольтної передачі. Падіння на землю було ганебно-болючим. Тепер між нами стояв доцент Крижень і говорив щось про силу мистецтва, про значення серйозності, яка веде до універсалізму в людині, про потребу спілкування між людьми техніки й людьми світу мистецтва. Ніколи не видавався мені доцент таким занудливим.

— Ви теж підете? — долинув до мене голос Валерії.

— Піду? Куди?

— Товариська вечеря,— пояснив Крижень.— З нагоди успішного спектаклю. Дирекція заводу...

— У мене зіпсувався апетит,— сказав я.

Але тут на мене наскочила Клементина. Де й узялася.

— Ти повинен там бути! — гаряче зашепотіла вона.— Брат сказав... І взагалі... Зрозумій.

— Апетит,— сказав я,— коли його нема, то нема... А коли в тебе він є, то об'єднуйтеся з доцентом і ось Валерією і...

— Я теж не піду,— несподівано заявила Валерія.

— Але ж, Валеріє,— надув губи Крижень,— це неможливо... Це просто...

— Візьміть Клементину, доценте,— попросив я,— на вас дивиться все прогресивне людство. А людство регресивне втече додому... Щасливо!

Я потиснув руки всім трьом: обом дівчатам і доцентові. Та коли вже вийшов до вестибюля, на всяк випадок трохи почекав: а що, коли Валерія справді покине доцента? Пристрасть туманно надіється видобути вигоду з будь-якого відхилення від звичайної поведінки, їй потрібне сум'яття в світі, тільки тоді вона має поживу для підтримання свого вічного вогню. Примушуйте бігти свої неслухняні ноги, але примушуйте також стояти свої готові до бігу ноги!

Валерія вийшла за мною. Чергова поразка доцента Крижня. Сподіватимемося, що не остання. Що ж до мене, то це перше серйозне, справжнє, глибоке, остаточне... Триста слів для відтінків пристрастей і півтори тисячі слів для опису краси налічується в нашій мові, але всі ті слова в мені вмерли. Я мовчки дивився на Валерію, в моїх очах, мабуть, читалася собача покірливість, може, вдячність, може, рабська відданість.

— Домовимось так,— розправилася з усіма моїми почуттями Валерія,— виходимо з приміщення і відразу розходимося кожне в свій бік.

— А коли виявиться, що нам по дорозі?

— Тоді я піду перша, а ви підождете півгодини.

— Погодитися на такі нестерпні умови можна лише тоді, коли ви скажете, де я вас знайду.

— Ніде.

— А де ви хоч працюєте?

— Лаборанткою.

— Але де?

— Лаборанткою.

Не закохуйтесь ні в лаборанток, ні в проектанток: вони мають справи з речами, а не з людьми, і яке їм діло до шаленства чийогось серця!

Валерія пішла від мене, нічого більше не сказавши, рішуче заборонила вистежувати її. Ось коли я по-справжньому відчув, що «все сметено могучим ураганом», і в цілковитому відчаї побрів на товариську вечерю, давану дирекцією на честь Держикраєвої «команди».

Ніхто мене там не ждав, ніхто не завважив. Клементина відвернулася, демонструючи зневагу, зрадів тільки доцент Крижень, по-панібратськи обійняв мене одною рукою, в другій тримаючи келих із чимось міцним, став бурмотіти мені на вухо:

— Це прекрасно, що ти вернувся... То неймовірно капризна особа... Капризна й несерйозна...

— Чхав я на вашу серйозність,— сказав я добродушно доцентові, випиваючи добрячу чарку.— Ви коли-небудь чули звук часу? Коли час починає відмірюватися тільки для вас, десь у вас всередині вміщується невидимий годинник і вицокує: «Тік-так, цок-цок». Ви чули про таке, доценте Крижню?..

— Це фонтоми — не більше...

— Де ви її знайшли?

— Кого? — не зрозумів доцент, спантеличений перескоком моїх думок.— Про що ти?

— Валерію де знайшли? Звідки?

— Ти про неї? Вона лаборантка з нашого інституту... Вчиться на вечірньому... Але ти цікавився фантомами...

— Фантоми-фантомаси... Все до лампуцьки!.. Я зараз іду обійматися з Держикраєм... Братання! Ви приєднуєтесь?

— Держикрай — мій найперший друг,— пробурмотів доцент,— Держикрай — це...

Скажемо просто й без претензій: друг, товариш і брат. Всі мені стали друзі, товариші й брати: і Держикрай, і товариш Книш, і доцент Крижень, надто ж доцент Крижень, добрий, безкорисливий, трохи занудливий, зрештою, наш доцент, який не тільки вчив нас, а ще й добирав для нас гарних дівчат, щоразу вважаючи, що обирає для самого себе. Але ніколи не впадав у відчай. Вічна бадьорість духу. «Если к другому уходит невеста, то неизвестно, кому повезло». Він легко згоджувався, щоб Валерія теж пішла... «Я від діда втік, я від баби втік, і від тебе втечу... По засіку метений і на яйцях спечений...» Не втечеш!

Назавтра після прем'єри, яка полишила в моєму житті слід незгладимий з причин, досить детально викладених вище, я після зміни біжу на колишню Глиняну гірку, а не на проспект Космонавтів, щоб проводжати додому Клементину або чекати, поки вона йтиме на репетицію балету, і зголошуватися в її добровільні охоронці. Ні, я кваплюся на площу Космонавтів, бо саме на площі Космонавтів стоїть будівля педагогічного інституту, нового інституту, недавно відкритого в нашому місті; а в тому інституті, в одній з його лабораторій, чаклує коло приладів біло-ніжне створіння, зване Валерією. Валерія-кавалерія... Щось легковажне вчувається мені чи то в цьому імені, чи то ще в чомусь. Може, мій вчинок — суцільна легковажність? Я прибігаю на площу Космонавтів, забувши про все на світі, піддавшись шаленству серця, незважаючи на втому після зміни, незважаючи на дощ, який чеше сьогодні зранку, справжній весняний, буйний, щедрий дощ. Я прибігаю на площу Космонавтів засапаний, змокрілий від дощу і від поспіху. Площа величезна, будівлі тут стоять далеко одна від одної, сховатися ніде, нема навіть стовпа, щоб підперти його й постояти, чекаючи. А дощ періщить із щедрою зловтіхою, мовби хоче нагадати мені, що вже стояв колись я на цій самій площі, під таким самим, тільки й того, що осіннім дощем, та ще не сам стояв, а з Євгеном. Тоді ми так само ждали коло інституту, ждали, що вийдуть з нього дві дівчини — рожева й голуба, ждали й не діждалися. А якою ж буде сьогодні Валерія? Якої барви на ній плащ, якого кольору парасолька? І чи вийде?

Я мокну під дощем уперто, самовіддано й запекло, готовий стояти тут хоч до ранку, і нарешті достоюсь, поки з дверей

інституту починають вибігати по одному, по двоє й табунцями дівчата й хлопці, статечніше трохи виходять викладачі, зовсім статечно — літні доценти. Я присуваюся ближче до виходу, щоб не прогавити Валерії, я намагаюсь зазирати під парасольки, пропускаю повз себе із сотню представників усіх поколінь і всіх можливих цензів освіченості — від середньої до вищої і до найвищої. Все це біжить повз мене, сміється, вимахує руками, вищить від холодних патьоків води поза шию, все це вистрибує і вигецує, але Валерії нема та й нема...

Я вирішую заступити ще на одну зміну чекання, мені однаково, хоч стоятиму тут до самого ранку, мені, як пролетаріату, нічого втрачати, крім кайданів незалежності. Нарешті я відчув усю неминучість закоханості, то чому ж би мав тепер відступати?

Біжить з-за високих важких дверей зграбна постать у білому плащику, я ще не розрізняю, хто б то мав бути, але вже точно знаю: вона. І Валерія теж, хоч і не сподівалася ніколи, що стовбичитиму тут я власною персоною, відразу впізнає мене ще здалеку і, не вітаючись, так ніби ми щойно бачилися, по-вчорашньому суворо заявляє:

— Домовляємося відразу: я йду в один бік, ви — в другий. Те, що ви мене знайшли, не означає нічого. Взагалі ніщо...

Я не даю Валерії докінчити.

— Ви не врахували одної обставини. Нас жде моя мама, і вона буде страшенно розчарована, коли...

— Ваша мама? Не розумію. Це що?

— А нічого. Я запрошую вас до себе додому. В дружню родину Черед. Домашні попереджені. Вас ждуть. Ви ж не можете розчарувати представників старшого покоління робітничої династії Черед, відмовившись...

Валерія сміється...

— Вчора я подумала, що ви трохи нахабний, і приписала це вашому лауреатству. Сьогодні ви вражаєте мене своєю наївністю. Ну, розумію ще чоловіка, який ждав би дівчину, щоб запросити її в кіно.

— Дешевий прийом.

— На лекцію про любов і дружбу.

— Це вже щось. Особливо коли лектор — з товариства «Знання». У них це здорово виходить. У кожного портфель набитий лекціями про що хочеш. Але я запрошую вас додому.

Ми вже йшли через площу, ми не розскакувалися в різні боки, як учора, сили миру й демократії святкували першу, хай незначну ще, але вже перемогу.

— Ви смішний, Дмитре. Нічого не знаєте про мене. А коли я одружена?

— Ваш чоловік нам не стане на заваді. Він сьогодні зайнятий перебиванням ніг доцентові Крижню, з яким ви вчора ходили на спектакль. Один нуль на мою користь?

— А коли я просто не захочу? Ви не чули від мене нічого про мою особу і не можете...

— Ви теж від мене чули небагато,— нагадав я Валерії,— можу, щоправда, повідомити, що я люблю ходити швидко. Та ще коли дощ...

— Ось уже й протиріччя. Вам хочеться втікати від дощу, а мені якраз не хочеться. Можу відкрити секрет: я захоплююсь підводним плаванням. Як ви ставитесь до підводного плавання?

— Надаю перевагу надводному.

— Вам забороняє ваша мама?

— Коли вибирати, то вона б воліла мене бачити над водою, аніж під водою.

— І ви, мабуть, не любите джазу?

— Валеріє,— попросив я,— не треба про джаз. Ви будь-що хочете знайти в мені якусь неповноцінність. За таких умов неможливий великий діалог між Сходом і Заходом.

— А хто в нас Схід, хто Захід?

— Схід — ви, я можу стати Заходом для самого себе, коли... Давайте домовимося так... Для першого разу... Ми йдемо до нас... Знаєте, де «Діловий клуб»?

— А що це таке?

— Ну, «Діловий клуб» знають усі...

— Ви надзвичайно самовпевнений. Вчора вам стало дивно, що я не чула про існування Дмитра Череди, сьогодні ви не можете уявити собі, що хтось не знає про якийсь «Діловий клуб».

— Пробачте... Я просто якось... «Діловий клуб» — так звуть будинок, де живу я з батьками. Він збудований ще до нашої ери, тобто до війни, і його тут справді всі знають... Ну, ви не знаєте... Але я, наприклад, не уявляв, що ви аквалангістка, і взагалі до вчорашнього дня не знав, де ви і хто... Але сьогодні для моєї мами була б прекрасна несподіванка... Я б сказав їй: «Мамо, це та дівчина, що я зустрів її торік восени, коли ми з тобою купували індика».

— Індик — це просто винятково! — засміялася Валерія.— Мені доведеться пристати на ваше запрошення, інакше... Інакше ви забудете індика і тоді... Тоді з чим же будете мене порівнювати?

— Ну, коли порівнювати, то я б порівнював вас... Шкодую, що наш заводський поет на вищих літературних курсах... Я б попросив допомогти. В нього здорово виходить. Ти не цариця, ти не княгиня, ти і не жриця, ти й не богиня. Бо, мовляв, що нам цариці, що нам княгині, що нам ті жриці, що нам богині? Радянські дівчата найвродливіші в світі!

— Це так пише ваш заводський поет? У вас навіть свій поет є? Вперше чую.

— Тепер я вірю, що ви справді аквалангістка.

— З чого це видно?

— У вас вигляд людини, яка щойно виринула з води. Ви про все вперше чуєте. Наївність на рівні дитячого садка.

— Вас виховували в дитячому садку?

— Не зазнав щастя. Мене виховували мої три сестрички. Всі вони старші за мене, і всі жінки, я ж — продовжувач прізвища Череда. Одну з них ви повинні знати. Вона одружена з Держикраєм.

— А хто такий Держикрай?

— Уперше чуєте?

— Уперше чую.

— Вчора він грав Шейха. Отой дурень у чалмі, що пролежав цілий вечір під пальмою. Ви його помітили? Але він не тільки шейх. За сумісництвом Держикрай — ще й начальник нашого нового цеху. Сподіваюсь, про новий прокатний цех ви чули? Про нього пишуть усі газети і радіо щодня говорить: «Наш цех — дітище останньої п'ятирічки».

— Вперше чую,— засміялася Валерія.

І мені вже почала подобатися ця наша гра, бо поки ми отак розбалакували, ми не стояли на місці, ми все ж таки кудись просувалися, і не кудись, а, треба визнати це відразу,— в напрямку «Ділового клубу», аж поки опинилися перед будинком.

— Тепер ми повинні зайти,— заявив я Валерії,— і не кажіть мені, будь ласка, що ви не чули про «Діловий клуб». Ось він перед вами, он світяться вікна третього поверху, там ви спробуєте фірмове блюдо моєї мами, яким ошелешений був навіть англійський капіталіст, що його довелося нам приймати, але вас ми приймемо ще на вищому рівні...

— І ми ділитимемося спогадами про індика, купленого вами минулої осені?

— А також про ваші три троянди. Дві червоні, одна біла.

— У вас непогана пам'ять. Але іноді пам'ять надмірно обтяжує людину. Скажімо, ви тримаєте в голові безліч непотрібних, зайвих речей, і від цього ваша голова стає важкою, і це заважає нам жити. Тримати в голові з минулої осені якусь дівчину — це протиприродно. Це відхилення від норми.

— Ви хочете сказати, що я трохи ненормальний? Тримав у голові дівчину й індика...

— Хочу вас заздалегідь попередити, що я — цілком нормальна дівчина. І коли навіть піду до вас додому, то це ще ні про що не свідчитиме... Торік на базарі я вас не помітила і не жила спогадами про вас — це перше, що ви повинні знати. Друге — це те, що в мене маса знайомих хлопців. З Москви, Ленінграда...

— І з столиць союзних республік,— підказав я.

— Слухайте, з вами просто неможливо говорити серйозно! — вибухнула Валерія.

— Ви спробуйте, яку ікру готує моя мама, а потім ми з вами дамо телеграми масі ваших знайомих хлопців, з яких вони довідаються про ваші переживання...

— Гаразд. Я піду їсти прославлену вами ікру. Але не шкодуйте...

— Нічого, нічого. Після атомного вибуху руками не махають, як сказав би Держикраїв компютер.

Нам пощастило. Дощ загнав додому всіх членів родини, навіть Держикрай не рвонув сьогодні в шалену свою прогулянку по шосе, він лежав у кріслі й читав «Час быка» Єфремова, підкреслюючи окремі й цілі абзаци, спершу не звернув уваги ні на мене, ні на Валерію, яку я мерщій запросив до своєї кімнати, але потім Держикрая, видно, щось шпигнуло під бік або спрацювала його високорозвинена сигнальна система, він відклав книжку, потинявся по квартирі, створюючи скрізь робочий шум, і зазирнув до нас:

— Дозволите?

— Можна,— сказав я.— Поклич також Зізі. Мама дасть ікру і ми їстимемо просто тут. Вино з моїх запасів.

— У мене є марочний коньяк,— розщедрився Держикрай.— Дозвольте?

Я був великодушний, мов той король, що помилував убивцю, заявивши при тому, що не може врятувати його від кари розгніваних громадян, які чекають на убивцю під вікнами палацу, щоб розтерзати.

— Знайомся,— сказав я Держикраєві.— Це Валерія.

— Держикрай,— сказав він, обмінюючись з Валерією потиском рук і трохи довше, ніж належало в таких випадках, тримаючи дівчину під прицілом своїх чорних окулярів.

— Це ви грали Шейха? — спитала Валерія зацікавлено.

— Шейх — несуттєво,— строго відповів Держикрай.— Але коли вас цікавить... Ми не надаємо особливого значення... Однак за тиждень хочемо повторити спектакль... Запрошую вас подивитися...

— Дякую. Прийду,— несподівано згодилася Валерія.

— Прекрасно,— нарешті відвернув од неї свою крутолобу голову Держикрай.— А тепер питимемо коньяк.

— Не забудь покликати Зізі,— нагадав я зятеві, трохи дратуючись з його поведінки, а ще більше — з безглуздого вчинку Валерії.

— Ти що — справді хочеш іти на спектакль? — спитав я дівчину, коли Держикрай пішов за своїм марочним коньяком.

— А чом би й ні?

— Але ж ти дивилася з доцентом Крижнем?

— Тепер хочу подивитися з кимсь іншим.

— З ким же — цікаво знати?

— Наприклад, з Дмитром Чередою.

— Коли так, то в мене з душі скотилася ціла каменоломня. Я стаю поклонником театрального мистецтва.

— Але за тиждень може статися багато змін,— лукаво глянула на мене Валерія. — Тиждень — це сім днів. Я можу зустріти

сім цікавих хлопців, кожен з яких може запросити мене або ж на цей спектакль, або ще на цікавішу річ...

Я хотів заявити їй рішуче і категорично, що другого Дмитра Череди на світі немає, але вчасно втримався від заяви, яка видалася б для Валерії смішно-невмотивованою, та й Держикрай, завдяки своєму вмінню точно розраховувати час, нагодився з коньяком саме тоді, коли з мене от-от мала вискочити змішана група хижаків, і я міг припуститися вчинків, наслідків яких ніхто б не взявся передбачити.

Зізі принесла все, що належалося до столу, бо ні мама, ні, тим більше, наш батько не стали порушувати усамотненості молодшого покоління, ми засіли вчотирьох. Валерія з цікавістю поглядала то на Зізі, то на Держикрая, на мене вона й не дивилася мовби, зате я не міг одвести від дівчини погляду, а Держикрай, забувши про свою напиндюченість, і собі змагався зі мною, вицілюючи Валерію своїми окулярами. Несподівано він став таким балакучим, яким ніхто з нас його й не бачив ніколи: мабуть, подіяв на технократа коньяк, бо ж технократи в принципі заперечують вживання алкоголю, за що алкоголь мав би їм належно мститися.

— Держикраю,— зауважила Зізі,— ти сьогодні розчулений. Це тобі не личить. Ти ж знаєш, що я не люблю цього.

— Я розчулений,— звертаючись до Валерії, сказав Держикрай,— точно — розчулений. Може, через те, що не поїхав сьогодні машиною. Бачите, я щодня ганяю машиною по шосе, десь кілометрів за сто або й далі, залежно від настрою. Це дає необхідну твердість. Бо мужчина повинен мати в собі твердість. Мужчини змушені приймати рішення. Щодня, щогодини, щомиті приймати рішення. Встигати не запізнюватися. Вчасно приймати рішення. Для цього — твердість.

— Є ще закон відшкодувань,— втрутився я,— він рятує людину від усіх нещасть. Людяний закон. Я сам його відкрив і сам застосовую...

— Але сьогодні я розчулений,— не слухав мене Держикрай,— сьогодні мене потягло на поезію, коли хочете. Може, дощ... Може, ще щось... Не знаю. Коли кохаєш, треба поїхати, покинь дружину, покинь дитину, друга покинь і подругу також, покинь коханку, покинь кохання, коли кохаєш, треба поїхати.

— Уявіть собі: я не люблю віршів,— засміялася Валерія,— а ви, Зізі, любите?

— Зізі любить Держикрая, а Держикрай любить Зізі,— сказав я,— але щоб Держикрай читав вірші, то такого ще ніхто в нас і не чув. Це йому, видно, склав компютер.

— Гаразд,— стріпнувся Держикрай,— киньмо поезію. Пропоную невеличку проїздку! Найвищі переживання при дотриманні всіх правил руху і гарантуванні безпеки!

— А що? — вигукнула Валерія.— Я не проти!

— Держикраю, ти п'яний,— нагадала Зізі, але нагадала якось нерішуче, так, ніби вона ладна була згодитися навіть на божевільну їзду в машині, аби тільки вирвати Держикрая з незвичної для нього розчуленості. Але звідки вона знала, що він і в машині не читатиме віршів? Забуде про дорогу, про небезпеку й вичитуватиме складені позбавленим серця компютером слова, які на мене, наприклад, не впливають ніяк, але невідомо ще, як подіють на таку некеровану дівчину, як Валерія, або й на саму Зізі.

— По-моєму, єдиний вихід,— запропонував я,— це щоб ти, Зізі, вкрала в Держикрая ключі від машини. І чим швидше це ти зробиш, тим буде ліпше. Застосуй закон попереднього подолання обставин.

— Неможливо,— Держикрай дістав з кишені брелок з ключиками, закрутив ними перед моїми очима,— коли рішення прийнято, ніхто не може стати на заваді. Ми всі їдемо. Це сказав я. Заперечення? Попереджаю, що найменші заперечення розцінюватимуться, як боягузтво. Заперечень немає. Їдьмо!

І ми їхали. Нічого безглуздішого в моєму житті не було. Навіть коли я летів з башти танка, то й тоді керувався все-таки якимись благородними мотивами: хотів довести всім свою цілковиту готовність обороняти Вітчизну за будь-яких обставин. Не довів там — виправдався на заводі, але завжди мав наміри чисті й чесні. А щоб отак летіти по нічному, задощеному шосе, грати в лотерею із життям? Ви можете виграти п'ять тисяч, але можете й не виграти. Трипроцентна позика. Все ж таки три проценти шансів. А тут ми не мали й трьох сотих процента. Шалена гонитва без мети, без кінця й краю, дике ревіння двигуна, свист і гудіння вітру. Розсваволена машина полишала позад себе дерева, стовпи, зустрічні машини, мокрі поля, села, людей, хмари, темряву, зорі, дощ і стихії, міста, може, й держави, материки, це вже була й не машина, а мовби цілий світ, який летить кудись, мчить, рветься, божеволіє від запаморочливого руху.

— Хоч з великою долею умовності,— прокричав з темряви Держикрай,— але в цій гонитві ми моделюємо ціле людство!

Він, здавалося, вже прихитрився поставити машину на задні колеса, вона вже от-от мала здійнятися в повітря, летіти в космос і в безвість. Коли це мала бути модель світу, то мені б хотілося гукнути: «Затримайте цей світ, я хочу висісти!»

У мені говорив не боягуз, не обережність протестувала проти такого безумства — то подавав голос здоровий глузд, якому я вірив досі й хотів би вірити й надалі, не піддаючись приступам шаленства, як Держикрай. Мене дивувало, чому мовчать наші жінки. Зізі сиділа попереду поряд з Держикраєм, я тільки здогадувався, що то вона там сидить. Але хіба ж то справді була Зізі? Принишкле, підкорене волею Держикрая створіння — моя вічно розвихорена, непокірлива сестричка? Не може бути!

А Валерія? Вона сиділа коло мене, я ждав, що злякано тулитиметься мені до плеча, шукатиме захисту й підтримки (бо я ж усе-таки мужчина, чорти його бери!), скрикуватиме в темряві, хапатиметься за мою руку, кричатиме, щоб зупинили машину, що вона відмовляється їхати далі. Де там! Вона сиділа, відкинувшись на спинку сидіння, я міг би заприсягтися, що вона заплющила очі, але заплющила не від страху, а від насолоди, мені здавалося, що бачу в неї на устах усміх, і той усміх викликаний теж насолодою, задоволенням від швидкості, від несамовитої гонитви посеред мокрих полів, під темними хмарами і далекими зорями.

Тоді я на знак протесту проти безглуздої швидкості, з якою ми кудись летіли, розпочав обережно-повільну мандрівку в пошуках руки моєї сусідки. Я пройшовся пальцями по тій частині сидіння, що була між нами з Валерією, не знайшов там її долоні, тоді вирядив свою руку в непевну темряву і довго й уперто просувався туди, де вичував руку Валерії. Я був такий несміливий у своєму пошукові, що, мабуть, так і не досягнув би свого, аби машину не занесло на одному з численних віражів і нас не зсунуло докупи. Тут наші руки зустрілися самі, під дією сил зовнішніх, вийшло так, ніби свої бажання я тепер мав нагоду приховати, але й знехтувати випадком було б гріх, тому я міцно вхопив Валерію за руку, стиснув її, і дівчина відповіла мені потиском чи то порозуміння, чи взаємності, чи просто солідарності, яка мала неодмінно існувати серед екіпажу чортячої машини, що нахабно загарбала не тільки наші тіла, а й наші душі.

Коли б я відзначався хоч трохи більшою розчуленістю, то, мабуть, поцілував би руку Валерії, але несвідомий страх утримав мене від такого кроку, наслідки якого важко було передбачити. Поза тим треба взяти до уваги, що машину щомиті жбурляло в усі боки з такою силою, що невідомо, чи зміг би я поцілити руку Валерії.

Та й самого потиску рук мені було досить, задля цього варто було отак промчати сотню кілометрів у задощеній темряві, заради цього можна було рискувати, вести смертельну гру з долею, з випадком, з невідомістю. Легенький стиск пальців і відповідь на нього! Найпрекрасніший шифр у людському спілкуванні.

Не треба ніколи святкувати перемогу передчасно. Ліпше хлипати, вдавати нещасного, розмазувати по обличчю сльози й грязюку, аніж злетіти на одну-єдину мить в рожевій хмарині уявного щастя, а потім боляче вдаритися об тверду землю розчарування.

Той потиск рук у темряві не означав нічого. Бо коли ми підвезли Валерію до будинку, адресу якого вона сказала Держикраєві, і я хотів був провести дівчину, вона безцеремонно попхнула на мене дверцята машини і досить твердо сказала:

— Доберусь сама. Дякую за прогулянку!

Та я на досвіді Клементини вже знав, як дівчата помиляються адресою, помилилася адресою також Валерія. Тобто не на того напала. Я все ж таки виліз із машини слідом за Валерією, притримав її за руку, спитав, намагаючись погамувати в собі змішану групу хижаків, яка дерлася назовні з потужністю в сто левиних сил:

— А де я вас знайду?

— Навіщо?

— Ну, хоча б для того, щоб провести до Палацу культури ще на одну прем'єру?

— Можете прийти туди в неділю. Водити мене не треба. Я не сліпа.

— Домовились,— сказав я.— Дотримуймося в усьому принципу добровільності. Таким чином ми з вами ввіллємось в лави людей доброї волі. Мир — дружба! Доброї ночі!

Вона не встигла мені відповісти, бо я вскочив у машину, а Держикрай рвонув з місця, адже треба було нам ще спати, щоб уранці бути в цеху, де кінчалися всі розваги, шаленства й захоплення і панувало тільки одне: велика, або, як сказав би Держикрай, прекрасна робота!

Закутий у костюм, сконструйований мені колись Іром Леоновичем, я витанцьовував перед Палацом культури, маючи в кожній руці по квитку, і думав про доцільність постанов, які б регулювали не саме тільки господарче й політичне життя, а й питання любові. Тоді б такий громадянин, як Митько Череда, не ставав посміховиськом, не вистрибував би отут на сходах і не вигадував би розкішних брехень, щоб виправдати своє стовбичення перед дверима, а діждався б відповідної постанови, в якій було б записано, що віднині дівчина Валерія повинна любити хлопця Митька, який досягнув віку найінтенсивнішого розвитку м'язів і голосових зв'язок і що рішення це не підлягає ніяким обговоренням і апеляціям.

Але написати таку постанову щодо Валерії — це однаково, що зупинити обертання Землі. Катастрофічність наслідків передбачити неможливо. Як неможливо передбачити, що готує тобі ця химерна дівчина, якого вибрику ти від неї діждешся сьогодні, коли діждешся її тут взагалі.

У мене виявилося страшенно багато знайомих, просто неприпустимо багато. І кожен вважав за свій обов'язок зупинитися й починати розпитування, чого тут стою, кого жду, словом, кожен всіляко намагався обмежити мою особисту свободу. А я не мав сили для протестів, я усміхався чемно й стримано і брехав натхненно, ніби жду цілу свою родину, може, навіть Віолончеліста, славетного нашого зятя жду, бо й він приїхав, щоб подивитися Держикраїв спектакль, а заодно підписати з нашим заводом договір про творчу співдружність: адже Віолончеліст за своїм державним значенням міг дорівнятися цілому заводові,

тому нічого смішного немає в договорі між ним, окремою особою, і цілим заводом — багатотисячним колективом робітництва. Щоб показати свою радісну піднесеність, я мугикав щось із пісні робітничої молоді: «Небо над нами сія, квітне Вітчизна моя». На жаль, не пам'ятаю, чиї слова, не пам'ятаю також композитора, але гадаю, що вони на мене за це не образяться. Адже я ждав Валерію, а коли ждеш таку дівчину, то пам'ять відбиває намертво, мозок наповнюється цілими покладами вапна, вже в тебе й не голова,. а суцільний вапняковий кар'єр.

Що таке тиждень? Це час достатній, щоб де-небудь у Південній Америці змінилося п'ять або й шість урядів, щоб ракета злітала до Місяця й назад, щоб одна тільки бригада на стані 30—102 видала вісімнадцять тисяч тонн труб великого діаметра для газопроводів: щоправда, ви не знаєте про наш стан 30—102, але я, на жаль, не маю часу розповісти про нього, бо жду Валерію.

Рівно тиждень тому вона сказала, що я, коли хочу, можу прийти до палацу, де зможу з нею зустрітися. Ще вона пообіцяла Держикраєві, що прийде подивитися спектакль. Може прийти, а може й не прийти. Бо спектакль вона вже бачила, мене бачила також, і невідомо, чи горить бажанням побачити ще раз. Тут, мабуть, не вплинула б жодна постанова. Тільки примусова добровільність, як у мене, входить в гру, але хто б же зміг довідатися, чи має Валерія бодай найменший намір підкоритися примусовій добровільності? Сумніви — це відчай думки. Відчай — це сумнів особи. Сказано не мною.

Але, як співає робітнича молодь, небо над нами сія...

Вона прийшла і прийшла без запізнення, не стала випробовувати моє терпіння, то тільки попервах мені видалося, ніби стою на східцях перед входом до Палацу культури коли й не цілу вічність, то принаймні цілий тиждень, що не бачив Валерії.

Валерія помітила мене ще здалеку, бо важко не зауважити таку довгов'язу особу, та ще в геніальному костюмі Іра Леоновича.

— Привіт! — гукнула вона до мене і помахала синеньким папірцем, який дістала із сумочки.— В мене вже квиток. А ви маєте?

— Аж два,— повідомив я не з меншою радістю, ніж коли б виконав дві змінні норми прокату труб,— у мене цілих два... Здрастуйте, Валеріє... Я вже й не сподівався, що ви прийдете...

— Чому б я мала не прийти?.. Я пообіцяла Держикраєві подивитися спектакль...

— Здається, ви обіцяли ще комусь?

— Обіцяла?.. Не пригадую... Кому ж? Хіба вам?.. Справді вам, Дмитре?

— Інакше б я не стовбичив тут аж з двома квитками в руках. В кожній руці по квитку...

— Але в мене є свій. Мені прислав Держикрай...

— Прислав? Куди ж він вам його прислав?

— Куди? В інститут. На кафедру.

— Він прислав чи привіз сам?

— Не знаю, не питала. Мені передали.

— Замнемо. Квиток можна завести в рамку й повісити над ліжком. А для спектаклю використаємо все ж мої квитки. Як ви на це?

— Але ж у мене є свій...

— Таку впертість можна б назвати прекрасною,— легенько поскрипуючи зубами, сказав я.— Ви дозволите мені скинути піджак?

— Збираєтесь мене бити?

— Ні, переконувати... Я повинен допомагати собі руками, а цей проклятий піджак не дає такої змоги... Я повинен його зняти... А вже коли замахаю руками, то...

— Ви мене майже переконали. Спосіб у вас неповторний. Я в захваті. Але Держикрай прислав мені квиток, він гляне на те місце, а мене там нема...

— Він чоловік вихований. Не дивитиметься на те місце. Вважатиме, що ви там сидите, ось і все. Ви ж сидітимете на іншому місці. Від перестановки доданків сума не змінюється.

— Я для вас доданок?.. А про що ми говоритимемо цілий вечір, сидячи поряд?

— Про що? Про в'юнів, про судаків, про...

Валерія засміялася.

— Я хімік, мене біологія не цікавить.

— Але ж ви аквалангістка. А що ви знаєте про в'юнів? В'юн кричить, як квочка. А судак зітхає так, ніби старий паровоз. Я цілий тиждень читав популярні брошури про підводне життя. Для підтримання бесіди з вами на належному рівні. Рівень?

— Рівень! Мабуть, ви все-таки веселий хлопець, Дмитре!

— А чому б я мав бути невеселий? На моєму боці завжди сміх, коли хочете знати... А сміх...

— Знаєте що? — жваво глянула на мене Валерія.— Візьміть цей квиток і... віддасте його Держикраєві. Згода?

— А на ньому тут нічого не написано? Таємних знаків ніяких. Окрім того, майте на увазі, що я відкрив закон. Сам відкрив і сам користуюся. Закон відшкодування. І цей закон вимагає негайного відшкодування за все: за тиждень моєї тривоги, за Держикраїв квиток, за страх, який я щойно пережив, коли ви вперто відмовлялися йти до залу разом зі мною...

— Але тепер ми йдемо разом, ваш закон набирає чинності,— засміялася Валерія.

— Для повноти відшкодування ви повинні дозволити взяти себе під руку,— тихо сказав я.— За умови, що це не порушить вашого суверенітету, бо в мене був друг Євген, який готувався стати дипломатом, і він привчив мене зважати на права договірної сторони, зважати на права й поважати їх.

— Вважайте, що такий дозвіл ви одержали,— лукаво глянула на мене Валерія. І я переконався, що очі в неї такі ж сірі, як мої, вимріяні за всі ці роки, і навіть синьо-сірі.

Ми пробиралися на свої місця, тепер мене вже не лякали погляди й усмішки знайомих, я не просто теліпався поруч з дівчиною, а вів її під руку; та ще ж яку дівчину!

Ви знаєте, з яким звуком ковтає свою здобич білуга? Ніколи не вгадаєте! Суміш звуків великого прокатного цеху й солов'їних співів! В мені виспівували всі соловейки Української Радянської Республіки. Це були дуже прогресивні соловейки, ідейно зрілі й естетично виховані. Я теж ладен був виспівувати, але пам'ятав сказані колись глибокодумні слова доцента Крижня про те, що радянські люди співають не так під час відпочинку, як під час роботи. «Нам песня строить и жить помогает»...

Співав не тільки я. Кривцун теж не спав на посту, він скористався моєю захопленістю і за цей тиждень устиг провести належну агітаційну роботу, яка відразу дала свої плоди. Кривцун красувався в перших рядах і поряд з ним сиділа... Клементина. Така музикально-чутлива дівчина, ясна річ, не могла не почути ультразвуків, що їх пускала в простір істота, іменована Дмитром Чередою. Незбагненно довга шия давала змогу Клементині легко й красиво повертати голову куди завгодно, між іншим, також у той бік, звідки я наближався із своєю Валерією. Великі Клементинині очі вдарилися об мене і мовби аж бризнули слізьми докору, слізьми уявними, глибоко захованими, тільки я міг угадати ті сльози, але, знаючи змінність натури цієї загадкової дівчини, я мав би подумати про помилкову адресу, коли б міг у цей час думати. На щастя, був позбавлений цієї приємної людської здатності, поки тримався за руку Валерії, мов чорт за вербову грушу, як мав би витончено висловитися в такій ситуації Держикраїв компютер.

Той самий Книшів дзвінок, який я проклинав минулого разу, коли він відірвав мене від Валерії, заганяючи нас після антракту до зали, тепер пролунав мов сигнал для переходу з царства необхідності в царство свободи. В залі погасло світло, ніхто не бачив мене з Валерією: ні Клементина, ні доцент Крижень, коли він удруге вирішив, може, прийти на спектакль. Я міг розпочати велику й повільну мандрівку в пошуках руки Валерії, щоб узятися за неї так, як тоді в машині, але цього разу вже не примусово, під дією сил сторонніх, а примусово-добровільно, сподіваючись на таку саму добровільність і з боку іншої договірної сторони. Зі сцени лунали глибокодумні слова, здається, про те, що довіру можна замінити подарунками, що дрібні подарунки викликають так само дрібну дружбу, що вічне людині доводиться іноді нав'язувати силоміць, що гнів дурня виказується в словах, а гнів мудрого — у вчинках і що добро можливе лише тоді, коли можливі зло й байдужість. А я був проти зла, проти бай-

дужості, я був суцільне добро, бо тримав у своїй руці руку Валерії, і це переносило мене в найпрекрасніший із світів, що будь-коли існували!

Доцент Крижень казав нам колись на лекціях: «Чим тяжчий гніт дійсності, тим тяжче від нього визволитися з допомогою естетичного сприйняття дійсності». Я відчував себе визволеним навіть без допомоги естетичного сприйняття дійсності, тобто Держикраєвого спектаклю, бо ніщо мене тепер не гнітило, я перейшов із царства необхідності в царство свободи.

Але закінчилася перша частина спектаклю, загорілося в залі світло, Валерія висмикнула руку, дійсність нагадувала про себе, а ще більше нагадала вона Кривцуном, який, тягнучи за собою Клементину, причапав до нас і, демонструючи здорове нахабство, миттю причепився до мене:

— Живи і давай жити іншим начальникам, як сказав один начальник. Давай знайом із своєю дівчиною!

Валерія сама простягла йому руку:

— Мене звуть Валерія.

— А я Кривцун... А це — Клементина.

Кривцун дарував Валерії відразу сто вісімнадцять усмішок, на які він був мастак неперевершений, бо ж відомо, що чим більше ледащо, тим воно чарівніше вміє усміхатися, в нього весь талант іде на усміхання. Але дівчата ніколи не вміють відразу з'ясувати, де ледащо, а де чоловік путящий, гіпноз різнокаліберних усмішок діє на них невідворотно, я не встиг спам'ятатися, а вже Валерія стояла коло Кривцуна, забувши, здається, геть про мене, і ждала від цього невдалюги якоїсь мало не мудрості. Ну, а Кривцун не був би сам собою, коли б не використав нагоди: він перетрусив у голові всі свої права, перебрав їх, і перетасував, і швиденько знайшов там право запрошувати дівчину, з якою щойно познайомився, куди-небудь, а що не міг вигадати чогось розумного, то, недовго думаючи, бовкнув:

— Я післязавтрього чергую в дружинницькому патрулі. Приходьте подивитесь.

— А що? — стрельнула на нього оком Валерія.— Це може бути цікаво. Ви, мабуть, мужній і великодушний!

— Страшне діло! — випнув груди Кривцун.

— Знаєш що, голубе,— сказав я Кривцунові ласкаво,— бери Клементину й поведи її за куліси. Вона повинна дати кілька цінних вказівок товаришеві Книшу. Бо ти забув про Клементину й почав організовувати собі глядачів на дружинницьке чергування серед широких народних мас.

— А я маю прав-во! — заявив Кривцун у своїй манері, яка для Валерії не була відомою і тому могла видатися оригінальною, чи що.

— Домовились. Я теж піду з тобою на чергування. А тепер бувай здоров. Не примушуй Клементину чекати. Клементино,

дитинко, скажи йому слово, від якого він стане смирним і безправним.

Я ще тільки ворушив «шариками», щоб якось висловити Валерії свій подив з її неперебірливості, чи що, як вона випередила мене і заявила навіть мовби ображено:

— Чому ви його прогнали? Він же гарний хлопець!

— Кривцун — гарний хлопець? Валеріє!

— Вродливий! — уперто повторила вона.— Ну, згодьтеся, що він справді вродливий хлопець. Такі хлопці подобаються всім дівчатам.

— Всім і завжди? Так ви хотіли сказати? Ну, а мені Кривцун не подобається. Знаєте, що говорив той професор, слова якого про потиск рук я наводив вам при знайомстві? Він сказав: «Краса людини не зводиться до форми, окраски, пропорції — вона і внутрішній світ людини».

— Не морочте мені голови якимось професором,— знизала плечима Валерія,— мені завжди хотілося робити те, що хочеться, а не слухати вигаданих професорів.

— Ну, цей не вигаданий. Щоправда, не професор. А доцент. Доцент Крижень. Здається, ви його знаєте? Йому належить цілий ряд історичних висловлювань. Наприклад, про морозиво: «Ковтаючи морозиво, з'їдаючи цей громадський продукт, турботливо приготований працівниками громадського харчування — суспільними людьми, ви тим самим творите красу своєї власної сутності».

Валерія дивилася на мене трохи налякано. Невже я міг пам'ятати всі висловлювання доцента Крижня? І невже вони всі були такі безглузді, а вона не помітила цього і навіть з'явилася на люди з доцентом, рискуючи бути осміяною так само, як Крижень? Але дівчата ніколи не здаються і не визнають своїх помилок, тобто не самокритикуються.

— Слухайте, Дмитре,— сказала вона мені, вдаючи розгніваність,— я вас прошу...

Але я тим часом навів лад у своїй голові, і вже тепер не збив би мене навіть абсолютний чемпіон світу з боксу.

— Валеріє, дорога, коли б Кривцун запросив вас разом з ним подертися на телевізійну вежу, ви теж подерлися б?

— Цілком можливо.

— Ви що — найдобріша дівчина?

— Цілком можливо. Точно сказати не можу, бо не було ще конкурсу на звання найдобрішої дівчини.

Я розстебнув піджака. Все-таки чоловік іноді повинен помахати трохи руками. Інакше не заспокоїшся.

— Цілий тиждень я витратив на морську самоосвіту,— обережно виводячи Валерію до фойє, сказав я.— Читав навіть про морські злочини. В кримінальному кодексі передбачено двісті п'ятдесят злочинів. Серед них «необережне пошкодження мор-

ського телеграфного кабеля» Я впіймав себе на тому, що з дитинства мріяв пошкодити морський телеграфний кабель.

Валерія взяла мене під руку.

— Щастя, що до моря далеко і вам не трапляється на дорозі морський телеграфний кабель. Але однаково у вас якийсь реактивний стан. Може, не станемо додивлятися до кінця? Бо дивитися ту саму п'єсу двічі підряд щось не хочеться. Як ви?

— Утримуюся від висловлювань про спектакль, бо мене зв'язують з виконавцями родинні взаємини. Зате гаряче вітаю вашу пропозицію. Ми можемо піти...

— Куди б ми змогли піти?

— Ну, скажімо, в штаб дружинників, попросити пов'язки й попатрулювати, коли вам цього так хочеться...

— Відкладемо до іншого разу. Давайте ліпше зайдемо в кафе «Вербичка» і... з'їмо там морозива!

— Підемо і з'їмо!

— Ви теж добрий, Митю.

— Хотів би я бачити хлопця, що не став добрим коло такої дівчини, як ви, Валеріє.

Ми пішли в «Вербичку», ніким не зауважені, бо краща частина людства десь додивлялася Держикраїв і Книшів спектакль, з'їли морозиво, а тоді Валерія захотіла йти додому, а я захотів її провести. Але дозвіл було одержано тільки частково, тобто я мав довести її до будинку і негайно повернути назад, не цікавлячись і не пробуючи довідатися, в якій квартирі вона мешкає. Така конспірація видалася мені трохи наївною і смішною, тут вгадувалось щось від дівочої забобонності, з якої я досхочу б наглузувався, коли б ішлося не про Валерію, але з нею мені судилися покірливість і всіляке поважання прав трудящих.

Я тільки набрався сміливості спитати:

— А коли ж ми зустрінемося?

— Ну, коли-небудь...

— І як я вас знайду?

— Навіщо вам мене шукати? Я сама вас знайду, коли схочу...

І ось тоді, найпрекрасніша й найдорожча, я став ждати того дня, коли ви, нарешті, вирішите мене шукати і знайдете і...

Що ви знаєте про Самотлор? Самотлор — це озеро в тюменській тайзі. За рік воно дало мільйон тонн нафти! Уявити це неможливо. Але Самотлор не тільки озеро — так звуть і болота, що тягнуться довкола озера на десятки кілометрів. По болотах люди могли пробиратися лише взимку. Але й тоді не витримувала під тракторами замерзла трясовина, і трактори тонули в бездонних багнах, а люди, намацавши машину в чорній глибині, ставили віху, щоб згодом спробувати витягти трактор, і йшли далі. Вони прокладали дорогу взимку, настало літо — дорога

втонула. Тоді вони стали будувати трасу вдруге від Обі до Самотлору. П'ятдесят два кілометри будували півтора року. І не було там жодної жінки, бо й чоловіки не всі могли витримати. Ось як воно буває, моя найпрекрасніша й найдорожча. А ви бентежите мене увагою очей своїх мрійливо-сірих, точніше ж кажучи: бентежите неувагою!

Валерія не могла знати про мій досвід з Клементиною. А досвід, коли він уже накопичений, то не зникає, так само як і енергія. Для пристойності, звичайно, годилося трохи почекати, сподіваючись, що Валерія подасть мені якийсь знак, але незабаром я переконався, що ніякого знаку не буде. Не ждіть рятунку ні від кого: ні від царів, ні від богів.

Клементину вистежити коло поштової скриньки було майже неможливо, а я вистежив. Що ж до Валерії, то нічого простішого ніхто б не міг вигадати. Я пішов до інституту, пошукав її там, а не знайшовши, попрямував до знайомого будинку і став ждати там, передбачливо тримаючись трохи осторонь. Два вечори я вбив намарне, Валерії не побачив і тут вже трохи занепокоївся, побоюючись, що вона поїхала до моря з якими-небудь аквалангістами, але на третій вечір зумів вивести одну закономірність. Мені здалося, що до будинку, де мала б мешкати Валерія, щовечора заходить багато хлопців. Вони йшли, ніби змовившись, майже в той самий час, кожен перед входом до будинку чепурився, поправляв галстук, пригладжував волосся, відразу було видно, що поспішає на іменини, або на побачення, або просто в гості, але аж ніяк не додому, бо хто б же поправляв галстук перед тим, як входити до власного помешкання? Хіба що невірні чоловіки? Але ці хлопці ще видавалися мені молодими-нежонатими для шлюбної невірності.

Причепитися до когось із них, попросити закурити або прикурити, а потім спитати: «Куди йдеш?» — видавалося найпростішим, але водночас і найбезглуздішим. Я вирішив діяти в дусі здорового нахабства, подібно до нашого Кривцуна. Вибрав собі одного з хлопців, у міру миршавого, руденького, в окулярах, наздогнав його коло під'їзду, трохи пройшов поряд з ним і вже на сходах ніби між іншим кинув:

— Ти теж до Валерії?

— Угу,— промурмотів хлопець.— А ти теж?

Нам відчинила Валерія. По-хлоп'ячому витка, довгошия, в якихось екзотичних, зміїно-жовтих штанях, у блузці без рукавів з досить небезпечним вирізом спереду — не уявляв ніколи, що вона може мати такий вигляд!

— Ах, це ви! — сказала вона без здивування, коли побачила за рудявим мою баскетболістську постать.— Вам помогло довідкове бюро?

— Досвід,— сказав я весело, зрозумівши, що вигнання з раю не буде, або ж принаймні воно відкладеться на час невизначений,— я люблю дивувати людей. Вирішив подивувати й вас.

Міг би, звичайно, спитати й довідатися, але... делікатність... Мені завжди шкодила надмірна делікатність...

— Ви ще й делікатний? Не знала, що вистежування й підглядання зветься делікатністю. Але тепер знатиму, як вас представляти своїм знайомим. Знайомтеся. Делікатний чоловік. Майже майор Пронін.

Це вона сказала, завівши мене до невеличкої кімнатки, битком набитої молодими хлопцями! Схоже було на змагання отих американських студентів, що пхалися для встановлення рекорду у телефонні будки або в малолітражні автомобілі. Невеличка, метрів на дванадцять кімнатка в двокімнатній малометражній квартирі вмістила в себе стільки чорнявих, русявих, рудих і просто ніяких (здається, там навіть були стрижені, може, й з держикраївської команди) хлопців, що в мене перед очима двоїлося й троїлося. Жоден проектувальник ніколи не міг передбачити, щоб на такій мізерній площі могло вміститися відразу стільки громадян, а ще ж не просто вміститися, не так, як пасажири в автобусі чи в трамваї, а вільно, невимушено, з якоюсь лінивою недбалістю, з цілковитою незалежністю: один, бородатий, мов Тор Хейєрдал, перемотував магнітофонні стрічки, другий схилився над магнітофоном і мовби й не слухав, а вдихав конвульсивні награвання, третій, з візантійськими великомученицькими очима, крутив транзистор, четвертий і п'ятий, бородаті, ніби той доктор Бернард, що перший здійснив пересадку людського серця, гортали ілюстровані журнали, ще двоє чи троє просто швендяли по кімнаті, вміло переступаючи через ноги й тіла своїх побратимів, ще два чи три сьорбали чай, а може, каву, один просто сидів і дивився на протилежну стіну. Ще, здалося мені, були там люди, ноги, голови, руки, хтось щось робив, хтось ворушився, пересувався, але всі мовчали, тільки подавали свої механічні голоси магнітофон і транзистор та глухо буркав я, називаючи себе, тиснучи одну за одною руки і не отримуючи на відповідь жодного звуку. Кожен байдуже вислуховував, що я звуся Дмитром, тиснув мені кволо руку; і все те мовчки, байдуже, з якоюсь безнадійною приреченістю.

А Валерія крутилася поміж ними, проводила мене крізь цей лабіринт мовчунів, які нагадували мені тих мовчунів, що разом з Євгеном колись оточували Алю коло міської пошти. Валерія почувалася прекрасно в німому колі обожнювання, тут не вистачало ще доцента Крижня, та, може, Кривцуна, та ще, мабуть, із сотню чоловіків, знайомих Валерії. Та коли б і решта прийшла сюди, то дівчина, видно б, не розгубилася й не розгнівалася, а була б тільки рада й задоволена з такої своєї популярності.

Ніколи я не думав, що може існувати на світі така істота, гарна, розумна, незвичайна і водночас химерна, майже божевільна!

— Так,— оголосила Валерія, коли я закінчив обтяжливу церемонію знайомства з мовчунами,— а тепер, Митю, ти повинен познайомитися з моєю тіткою!

Вона відчинила двері до сусідньої, суміжної кімнатки. Планування в таких квартирах перевершує всі відомі світові стандарти, кімнатки з'єднані в такий спосіб, що в першій ніколи не матимеш спокою, бо через неї ходитимуть всі інші члени родини, а в другій почуватимеш себе добровільним в'язнем, коли в передній збереться навіть не така запаморочлива кількість гостей, як у Валерії.

Я переступив слідом за Валерією поріг другої кімнати, вже сповнений співчуття до нещасної тітки, яка змушена нишкнути тут мало не щовечора, але відразу забув про співчуття, побачивши ту саму жінку, яка була тоді разом з Валерією на базарі, гарну сиву жінку, трохи сувору, може, через темне вбрання, а може, через дуже чорні брови, які контрастували із сивим волоссям. Жінка не мала вигляду стражденниці, вона спокійно сиділа собі в глибокому сучасному кріслі, не сиділа, а напівлежала, читала перед тим якусь товсту книжку, а коли ми ввійшли, поклала книжку на коліна й глянула спершу на Валерію, потім на мене.

— Познайомся, тьотю,— сказала Валерія, лащачись до тітки,— це Дмитро Череда. Пам'ятаєш, про нього писали в газетах.

— Не пам'ятаю,— трохи здивовано мовила тітка.— Ти ж знаєш, Валеріє, що в мене погана пам'ять на імена.

— Ну, я теж не пам'ятаю,— але він не вірить! Ну, та ти поговори з ним, а я побігла до своїх баранців!

І вона вибігла, а я підійшов до тітки, вона подала мені руку, сказала:

— Мене звуть Пелагея Йванівна.

— А мене Дмитром.

— Це гарне ім'я. У Валерії батько — теж Дмитро.

— Вона мені не казала. Взагалі нічого про себе...

— Ну, вона іноді забуває... Трохи неорганізована...

— А мені сьогодні здалося, що вона просто геніальний організатор! Я ще ніколи не...

— Ви хочете сказати про тих хлопців? Ви давно знаєте Валерію? Недавно? Всього два тижні? Це мало... Вона, знаєте, дуже незвичайна дівчина. Єдина донька в батьків... Батьки в неї — педагоги. Вони працюють у районі... Ви теж не знаєте? Я все життя працювала педагогом. Тепер на пенсії... Але принципи... Знаєте, у нас, педагогів, принципи... На жаль, сучасні діти більше схожі на свою епоху, ніж на своїх батьків. Валерія не має нічого спільного з нами... Вона трохи захоплюється. Але я не забороняю. Тут навіть є своєрідний принцип... Вона ще дівчина, зовсім молода, в неї все попереду, тому я не можу допустити, щоб вона рискувала. Ви мене розумієте? Захоплюва-

тися кимсь одним — це може обернутися катастрофою. Розбите життя, невдале кохання. Я сама через це ніколи не мала родини. Але це мій власний принцип... А за Валерію я спокійна. Я щотижня пишу листи до своєї сестри, бо вона просить, щоб я повідомляла все про Валерію. І ми всі спокійні... Поки довкола Валерії роїться відразу десять чи двадцять хлопців, ми спокійні. Це прекрасно!.. У нас принципи. Цілковита безпека для дівчини лише тоді можлива, коли довкола неї отак... Ви бачили, скільки в тій кімнаті? Буває більше... І всі такі смирні, дисципліновані хлопчики. Вони мені подобаються... А ви — смирний?

— Я смирний, як ягнятко,— промимрив я, скориставшись наданим мені правом голосу.

— Ви маєте справу... Ви вчитеся...

— Я робітник.

— Як? Рядовий робітник?

— Рядовий. Трубопрокатник. Ви, мабуть, чули, що в нас у місті живуть трубопрокатники?

— Я пишаюся тим, що народилася й живу в місті трубопрокатників... Але зараз немає робітників. Усі робітники стають інтелігентами... Всі вчаться. Ви теж учитесь?

— Учусь,— скромно повідомив я.

— Де ж саме? Разом з Валерією? Чи ви в металургійному вечірньому?

— Я вчуся не бути дурнем...

Аж тепер тітка поглянула на мене уважніше і, видно, помітила мою деяку несхожість із мовчунами, що ними набита була перша кімната, принаймні я не видався їй занадто смирним. Це її трохи здивувало, але не так, щоб вона відразу зрадила своїм принципам або негайно взялася їх переглядати.

— Ви маєте характер,— задоволено відзначила Пелагея Йванівна,— мені завжди подобалися мужчини з характером... На жаль, тепер світ наповнений безхарактерними мужчинами... Ви помічали в собі характер?

— Не можу вам сказати точно. Може, й помічав, але я не знаю, що це таке...

Я ще й досі стовбичив перед Пелагеєю Йванівною, не міг би сказати, що то було найзручніше положення, щиро кажучи, не дуже мені хотілося долучатися до товариства в сусідній кімнаті, але й стояти під допитом теж якось не випадало, тому я почав потроху шпигати принципову тітку своїми відповідями, сподіваючись завдати відчутного удару по її принципах. Та вона була так заглиблена в свої принципи, що не зауважила мого тону, тітка теж схожа була на свою епоху, на ту епоху, що геть полишена почуття гумору, ось де б порозкошував доцент Крижень з його серйозністю! Та й для Держикрая знайшлося б місце в серці Пелагеї Йванівни. Може, Валерія, наслухавшись тітчиних принципів, несвідомо симпатизувала таким людям, як

Крижень або Держикрай? Або вони вичували в ній вихованку Пелагеї Йванівни?

— Ви знаєте доцента Крижня? — спитав я тітку.

— Ні, на жаль... Валерія нічого не казала про доцента...

Видати, Пелагея Йванівна на весь світ дивилася з погляду Валерії. Племінниця слугувала єдиним джерелом інформації, чи що.

— А Держикрая теж не знаєте?

— Не чула, не чула...

Після цього можна було б ще спитати тітку, скажімо, про Шляхтича, про секретаря парткому Василенка, про старого Чемериса або про заводського поета, про яких вона, мабуть, теж не чула, а тоді сказати: «То про що ж нам з вами говорити?» Але я хотів справити враження вихованого хлопчика, хоч трохи, щоправда, їжакуватого, але все ж вихованого, тому не спитав Пелагею Йванівну про те, чого вона не знала, а сказав інше:

— А я бачив вас торік восени на базарі. Разом з Валерією. Ви купували троянди. Дві червоні, одна біла... Прекрасні троянди...

Пелагея Йванівна не хотіла відбігати пам'яттю аж так далеко.

— Забула. Це могла бути витівка Валерії. Вона любить купувати квіти, хоча в мій час було навпаки: хлопці купували дівчатам квіти.

— Тепер рівноправ'я,— нагадав я,— кожен має право купувати квіти сам собі.

Пелагея Йванівна хотіла зацікавитися не зовсім звичайною постановкою проблеми рівноправ'я, але передумала, піднесла до очей книжку, стала шукати місця, до якого перед тим дочитала.

Що ви знаєте про засоби для активізації розумової діяльності своїх слухачів? Найліпше діють так звані ситуації утруднення. Урвати думку на півслові, даючи змогу слухачеві домислювати решту. Поставити запитання, на яке немає відповіді. Приголомшити обіцянкою відкрити таємницю мало не державного значення. Один лектор завжди починав свої лекції з того, що просив щільно причинити двері, позачиняти кватирки у вікнах, стати кільком чоловікам коло дверей, щоб не пускати сторонніх,— і після цього слухачі вже були готові!

Але ж Пелагея Йванівна — це не рядовий слухач, охоплений на сто процентів лекціями товариства «Знання»!

— У нас принципи,— сказала вона,— нам не треба зайвого.

— А що зайве? — необережно поцікавився я.

— Те, що не стосується головного.

— А що не стосується головного?

Вона глянула з-понад книжки на мене, зміряла мою постать згори вниз, і навпаки; виміри, видно, дали картину невтішну, бо

Пелагея Йванівна зітхнула і з великим болем дозволила мені нарешті:

— Тепер ідіть. Ідіть.

Я стрибнув, як олімпійський чемпіон Боб Бімон. Після цього стрибка мене можна б назвати чемпіоном по перестрибуванню малометражних квартир.

— Поговорили? — спитала мене ласкаво Валерія, несучи одному із своїх мовчазних розсідальників чашку кави.

— Це була незабутня розмова,— щиро зізнався я,— ми вияснили, що я — ідейно незрілий, а ваша тьотя ідейно перезріла. На жаль, нам ще не вдалося встановити, хто ж тут ідейно зрілий, але я здогадуюся: це ви, Валеріє!

— Хочете кави? — спитала вона.

— Кави? Стривайте,— я нахилився Валерії до вуха,— куди подівалися ваші друзі, товариші й брати? Коли я зайшов, їх було чоловік з дванадцять, а тепер бачу — чотири. Може, вони не витримали конкуренції зі мною?

— У вас троїлося в очах, Митю. Тут було всього троє, один прийшов з вами, отой руденький Вітя. Отже, четверо. Буває більше.

— Це я знаю. Знаю також про ваші принципи.

— Принципи не в мене — в Пелагеї Йванівни. Ви питимете каву?

— З умовою, що поможу вам наливати...

— Ну, дрібниця... Можете...

Я ще мав надію, що зумію бодай на кілька хвилин усамотнитися з Валерією, щоб сказати їй... Ну хоча б про неминучість закоханості, яку рано чи пізно повинен відчути такий громадянин, як Дмитро Череда. Одне слово, як учить нас доцент Крижень, хоч куди поткнешся, скрізь діють закони природи. І хоч Держикрай із своїми хлопчиками вперто тримається думки, ніби людина — це тварина, яка стрижеться, мені тепер відкрилося нарешті, що людина створена для любові, для кохання, для зачарованості й захопленості. І всі ці почуття, а також багато інших, для окреслення яких в нашій мові існує три сотні слів, викликає в мені вона, Валерія.

Для такої урочисто-наляканої промови, ясна річ, потрібна була обстановка — якийсь тихий закуток, трохи самотності, краплина інтимності. Я розгублено озирався довкола, мені здалося, що коли піду за Валерією на кухню, то зможу сказати їй свої високі слова під час готування кави. Однак виявилося, що ця квартира спланована й збудована так, щоб наповнювати глибоким розчаруванням душі всіх молодих і закоханих, все тут було відкрито, мов на корабельній палубі, все було без дверей, все на відстані людського погляду, голосу, ви могли простягнути руку з кімнати й узяти свою чашку кави на кухні — це квартира для гномів, для ледарів, для кого завгодно, тільки не для закоханих.

Валерія зайшла на кухню, а я став на порозі, бо мені вже там не лишалося місця; чашку з кавою, досить рідкою й холодною, дівчина тицьнула мені мимохідь, прямуючи в гущу своїх залицяльнико-вболівальників, я посунув слідом, упав на диван поряд з рудим хлопцем, сьорбнув кави, глянув у журнал, наставив вухо до транзистора, роззявив рота на магнітофон — тобто став повноправним громадянином маленької держави, громадяни якої навіки втратили почуття гумору, сповнившись телячим захопленням до біляво-ніжної, невловимо-виткої володарки цієї суверенної території.

Валерія ходила між нами, ніби в лісі між деревами. Переступала через ноги, спокійно забирала в когось порожню чашку, підкладала ще якийсь пошарпаний журнал, подавала нову бобіну з магнітофонною стрічкою. Вона нікому не виявляла особливої уваги, ніхто не користався почесною поблажливістю, ні на кому не затримувався погляд її сірих, уважних, як мені видалося в день знайомства, очей.

А що ви знаєте про фільм «Червоний намет»? В ньому грає сама Клаудія Кардінале. Грає дівчину Валерію! Там потрясаючі хлопці летять на потрясаючім дирижаблі до Північного полюса, переживають потрясаючу катастрофу, падають на кригу, ставлять червоний намет і ждуть, поки їх знайдуть. Їх шукає весь світ, літаки літають нам Арктикою, один літак пролітає над червоним наметом, потрясаючі хлопці вибігають з намету, махають руками, показують свої кінематографічні потрясаючі бороди, але літак не помічає нічого, летить далі, тоді потрясаючі хлопці співають потрясаючу пісню: «Пусть ко льду примерз ты задом, парапонцы, понцы-по...»

Я сидів на дивані серед мовчазних і, мабуть, глибоко нещасних хлопців і відчував, що теж незабаром можу перетворитися на парапонця. Парапонці-по...

Але тут Валерія скомандувала:

— Все! Можете йти!

У них, виявляється, збігалися принципи з Пелагеєю Йванівною. Маєш ноги — йди. І нікому не надається переваг. Всі встають і виходять. Сміх у пустому залі. Я спробував вдати парапонця, який примерз однією деталлю до дивана. Всі встали — я сидів.

— Вставайте, Митю,— сказала Валерія,— ви ж бачите, що вже всі йдуть.

— Я теж зараз примушу йти свої неслухняні ноги,— досить бадьоро заявив я, бо вже мав у голові новий план, переконавшись у неможливості стати парапонцем бодай на кілька хвилин, поки вийдуть чотири невдалих зальотники. План був простий: вийти останнім, затриматися на мить і хоч зітхнути перед Валерією, чи поцілувати їй руку, чи махнути безнадійно рукою, чи сотворити мовчазну молитву на честь жорстокої богині.

Та й цей мій план розвалився, мов дирижабль у фільмі «Червоний намет». Бо Валерія теж вийшла разом з нами, і вийшла... першою. Я міг лишатися заднім хіба що для того, щоб ще раз обмінятися думками з Пелагеєю Йванівною щодо її принципів.

Аби я вірив у відьом і нечисту силу, я б запідозрив, що Валерія зв'язана з ними досить тісно й безпосередньо. Бо вона з льоту розгадувала мої найхитріші заміри і вмить знешкоджувала їх, тобто зводила нанівець мої трудові зусилля.

Як тебе не любити, Україно наша? Слова Луценка, музика...

Музики не було. В моїй голові тепер били барабани з усіх джазів світу, під їхнє гудіння, в ритмі розчарування й безнадії зійшов я по сходах з третього поверху слідом за Валерією, став коло під'їзду разом з усіма, вистояв хвилину мовчання й роздумів, або молитов, як заведено десь серед віруючих, і з душевним трепетом вислухав останню заяву нашої богині:

— До побачення. Тепер розійдемося.

Всі слухняно виконали повеління, я теж розійшовся в усі боки, але лаври Боба Бімона на Мексіканській олімпіаді не давали мені спокою, тому я круто повернувся й стрибнув ще з більшим натхненням, ніж стрибав від Пелагеї Йванівни. Стрибок виявився напрочуд вдалим, я опинився в під'їзді поруч з Валерією, вона ще не встигла поставити ногу й на перший східець.

— Новини дня,— спробувала здивуватися Валерія.— Це ви, Митю?

— Здається.

— А що б це мало значити?

— Я подумав і вирішив, що не можу лишати вас саму на темних сходах.

— Ви дуже швидко думаєте.

— Маю деякий досвід. Мене включили в АСУ. Знаєте, що таке АСУ? Автоматична система управління. Компютери й автоматика. І я цілу зміну приймаю нестандартні рішення.

— Сьогодні це вам не вдалося. Досить стандартний прийом. Ви щось сказали про темні сходи? Бачите, скрізь світяться лампочки?

— Вони можуть перегоріти.

— Мені це якось не спадало на думку.

— А мені спало. В мене голова відкрита для всіх ймовірних думок. Але одна думка там запанувала назавжди. Я хочу сказати вам про це негайно. Це думка про те, що я не хочу вас більше втрачати. Після тих троянд... Невідомості... Мені здається, весь час здається, що я...

Тут я зрозумів, яка недосконала наша мова. Я бурмотів, белькотав, щось намагався виголосити, але нічого не виходило. Тому само собою якось вийшло, що я урвав мову, швидко нахилився, знайшов руку Валерії і поцілував її.

— Зовсім зайве, Дмитре,— трохи сердито сказала Валерія,— ми з вами ще й не знайомі як слід... І взагалі... Тепер хлопці не цілують рук дівчатам... Що ж до мене, то я...

Я стояв розгублений. Коли не цілують рук, то що ж вони цілують, сучасні хлопці, чорти його бери! А я колись цілував руки матері, а ще цілував, що вже й цілковита таємниця, пропахлі мастилом руки Чемериса в той день, як відчув, що цей жорстокий чоловік навчив мене гнати трубу! У кожного є свої принципи, коли на те пішло, а в Дмитра Череди принцип: поцілувати руку людині, яку він ставить над усіма. Не ми це вигадали, але застосуємо в цілях мирних і благородно-піднесених.

— Я хочу прийти до вас і застати вас саму,— намагаючись бути брутальним, заявив я Валерії,— і коли застану хоч одного з ваших зальотників, то викидатиму їх у вікно з третього поверху.

Валерія мовчки дивилася на мене.

— І...— тут я затнувся, бо Валерія не робила спроби мене вгамовувати, а я сам зненацька відкрив, що вже вичерпав усю свою програму погроз і обіцянок.

— Ну, гаразд,— нарешті змилувалася наді мною Валерія,— проведіть мене до третього поверху, раз так вийшло, хоч я не хотіла... І запам'ятайте...

— Я знаю: принципи... І Пелагея Йванівна...

— Не забувайте також про мене...

— Ніколи!

Ми йшли повільно-повільно, я хотів би, щоб це відповідало взаємним інтересам. Поспішиш — людей насмішиш на кутніх, як сказав би Держикраїв компютер.

Коло дверей своєї квартири Валерія несподівано стала навшпиньки, доторкнулася гарячими губами до моєї щоки, прошепотіла:

— А тепер ідіть! Боже, що робиться! Ідіть!

— Я прийду,— промурмотів я отетеріло...

Скотився зі сходів у стані солодкого збараніння. Вистрибував по тротуарах молодим козлом, якому відпущено всі гріхи, як сказав би відомий нам компютер. Валерія, Валерія, Валерія... Для тебе всю музику в світі вітер з неба на землю приніс... Парапонці-понці-по... Навіть сліпі тебе бачать ночами, чують глухі, хворі голови зводять... Парапонці-понці-по... А коли сліпі бачать краще: вдень чи вночі?.. Економте електроенергію? Здавайте дописи до стінгазети! Перед вирішальною зустріччю на першість світу радянські хокеїсти не спали цілу ніч. Вони випускали бойовий листок, у якому закликали себе до перемоги.

І вони перемогли!

Я побіг додому, остерігаючись, щоб не накоїти часом якихось дурниць од радощів і не попасти під машину міліцейського перукаря, який прилучив би мене до тої частини людства, яка стрижеться вперто й переконано.

Вдома сиділа Зізі й створювала в нашій квартирі сприятливі умови для спорудження каскаду гідростанцій.

— Чого рюмсаєш, моя дорога сестричко? — поспитав я.— Знову рвонув твій Держикрай у реактивно-божевільну мандрівку? Але ж дорога суха, надворі літо, вище голову, він повернеться з бадьорими запахами колгоспних полів у складках своєї білої сорочки і в своїй стриженій голові!

Зізі залилася ще дужче, а мені всі сльози світу в цю хвилину видавалися комічно-несправжніми, я розумів, що стаю соціально небезпечним індивідом, тому, перехопивши на кухні якусь вечерю, кинувся в постіль і заснув у безневинній радості. І снилися мені керівники великих держав, які влаштували зустріч на високому рівні для остаточного вирішення питань любові в глобальних масштабах.

Все-таки, мабуть, правда, що серйозність — недвозначна ознака уповільненого обміну речовин. Іноді людині набридає таємничо-невловима повільність усіх процесів, які відбуваються в її організмі, вона не витримує, пробує бунтувати — і ось тоді доцент Крижень береться з'їсти півпуда морозива, Токовий тягне з гастронома кошик з випивкою і закускою, щоб влаштувати сніданок на траві для вродливої дівчини, а наш Держикрай сідає в машину й жене по нічному шосе світ за очі, мовби сподіваючись, що від несамовитої швидкості автомобіля в ньому теж народяться якісь нові швидкості і він перейде в іншу якість, в категорію людей веселих, бо хоч що там кажіть, а веселі люди — завжди добрі.

Вранці після пригоди на сходах я був такий добрий, що сам попросив Держикрая підвезти мене до заводу, що було розцінено, як вияв поваги й довіри.

— З приємністю,— сказав Держикрай, відчиняючи мені дверцята,— коли хочеш знати, мені набридли самотні прогулянки в машині... Відмовитися від них не можу, бо треба якось провітрити голову, струснутися після цілоденного напруження, але й самому на нічному шосе... Я не розумію Зізі... Вона така відважна жінка — і боятися машини?.. Ніколи не думав... Взагалі в нас ще немає смаку, чи що, до машин... Учора, наприклад... Я запросив одного чоловіка... Проїхатися... Перекинутися словом... Він згодився... Все прекрасно... Прекрасний взагалі чоловік, і прогулянка могла б бути прекрасна, бесіда також прекрасна... Але що ж?.. Я заскакую до нього додому, а там — півдюжини гостей, чи знайомих, чи хтозна й що за люди... І він мені заявляє, що коли всіх візьму, то поїде, а коли ні... Але ж у мене машина, а не автобус!..

— Почуття колективізму,— сказав я, почуваючи якусь неусвідомлену тривогу в серці.

— Люди народжуються і вмирають не колективно, а кожен сам по собі,— сердито буркнув Держикрай.

— Сподіваюся, ти вчора увечері не збирався народжуватися або вмирати?

— Як на це подивитися. Практично кажучи, в кожній новій справі ти або народжуєшся, або ж умираєш від невдачі. Я вихований на точних знаннях, через те поважаю порядок у всьому, і найменше відхилення виводить мене з рівноваги. Як це можна? Пообіцяти, а потім перевести все на безглуздий жарт!

Мені вже добряче шкребло на душі від лихого передчуття. Щось схоже було між моєю вчорашньою пригодою і Держикраєвим випадком. Щось підказувало мені мерщій припинити цю розмову, перевести її на інше, перекинутися на жартівливість і суцільну несерйозність, щоб не дати Держикраєві договорити до кінця, не розкрити затаєного, про яке я вже починав здогадуватися, але відганяв од себе здогад, мов осінню муху.

— По-моєму, це дрібниці,— швиденько перебив я Держикраєві нарікання,— перед нами стоять дедалі зростаючі завдання, і ми повинні... Глибоко усвідомлюючи, високо несучи прапор робітничої честі, стаючи на трудову вахту... Але ти ось що мені поясни. Як правильніше? Творчі починання і корисна ініціатива чи корисні починання і творча ініціатива?

— Ти це що — серйозно? — не повірив Держикрай.

— Абсолютно.

— Це журналістські штучки. Вони мене ніколи не обходили. Я чоловік точних знань, чоловік науки. Тобі це важко зрозуміти...

— Ну, ясно ж, важко! Бо вчений починає думати, з якого боку намащувати хліб маслом, а я просто беру й намащую без роздумів. Емпірично, тобто навпомацки. Вчений каже: параметри, а я просто: показники...

Я вчасно зупинився, збагнувши цілком доречно, що маю на увазі не вчених взагалі, а саме Держикрая, до якого не відчував надмірних симпатій і перед цим, сьогодні ж готовий був мало не знищити його. Бо ж підозріло схожими видавалися наші вчорашні пригоди. Мати для мене суперником ще й Держикрая, чоловіка моєї сестри і вченого технократа? До чого тут учений?

— Давай припинимо ці балачки,— зітхнув я майже розгублено,— бо чим глибше в ліс, тим більше бляшанок від консервів. Або, як сказав би твій компютер, не тягни кота за хвіст та на сонце...

— Мені вже розповідали, як ти смієшся з компютерів. Це може вважатися дотепним. Але не забувай, що електроніка — прекрасна річ. Зараз ми розробляємо для нашого цеху економічно-технічну гру в кількох варіантах. Це складна, але прекрасна справа. В грі візьмуть участь усі працівники цеху. Це допоможе нам змоделювати всі процеси завчасно, виявити всі недогляди, заздалегідь усунути їх, і тоді наша робота буде справді прекрасною...

— І ми даватимемо прекрасні труби,— підказав я...

— Так, ми даватимемо прекрасні труби,— піддаючись уповільненому обміну речовин у своєму тілі, повторив слухняно Держикрай.

Ми вже виходили з машини, коли я поляпав себе по кишенях, ухопився за голову, вдаючи розпач і суцільний склероз.

— Мало не забув! Просто з голови вилетіло! Просили тобі передати. Ось візьми, будь ласка...

Держикрай замикав машину і не відразу побачив, що в мене в руці.

— Що це?

— Квиток.

— Квиток? Куди?

— На твій спектакль. На «Пустиню».

— Не розумію.

— Ну, не на той спектакль, що буде, може, ще колись, а на той, який був. Цей квиток передала тобі Валерія. Ти її запрошував, пам'ятаєш? У нас удома.

— Так, прекрасно пам'ятаю. А вона що — не була на спектаклі?

— Була. Зі мною. Мої квитки виявилися кращими, чи що. Не знаю, як це пояснити.

Я мстився йому за спектакль, за машину, за швидкісні запрошення, яких ніхто б не запідозрив у чоловікові з типово уповільненим обміном речовин.

— Недостойно і дрібно,— сказав Держикрай.— Непрекрасно.

Я мовчки пішов до прохідної. Хто сам по собі народжується і вмирає, повинен іноді й попереджати самотою. Хай дорогий наш технократ освоює цей спосіб, відомий людству з незапам'ятних часів, водночас сушачи голову над проблемою радикальних змін у нашому мисленні.

Що ж до мене, то, як виявилося, я мислив надзвичайно прямолінійно. Відразу після зміни хотів рвонути до Валерії і сказати їй те, що мав би сказати вчора і взагалі в перший день знайомства, сказати те, чого відкладати не можна, бо життя летить, епоха вимагає, стаючи на трудову вахту, повинен ти знати, що хтось особливо жде від тебе творчої ініціативи й корисних починань або творчих починань і корисної ініціативи; для мене ж цей хтось віднині й вовіки-віків — тільки вона, Валерія, дівчина з м'якою усмішкою і непередавано сірими очима, дівчина... Коротше кажучи, промова уявлялася мені надзвичайно довгою і переконливою.

Але, по-перше, було ще занадто рано. Не знати, чи й устигла Валерія прийти додому.

По-друге, я повинен був надягти костюм Іра Леоновича, щоб позбавити себе свободи рухів. Бо вчорашня моя погроза повикидати всіх зальотників з третього поверху видавалася мені трохи

смішною й непродуманою, окрім того, вона суперечила гарантованій Конституцією свободі зібрань і демонстрацій.

По-третє, я не міг відразу після зміни піти до Валерії, бо несподівано отримав супутницю. Мовчазно-добровільна, вона прилучилася до мене на прохідній і пішла паралельним курсом на відстані цілком безпечній щодо зіткнення, але водночас і не такій великій, щоб я зміг утекти непоміченим.

Клементина, хто ж ще!

Вона йшла мовчки і дивилася на мене своїми великими виразистими очима, так ніби була Дездемоною на сцені і дебелий диспетчер транспортного цеху примірявся до її шиї, щоб почати душити зрадливу жону. Коли більш-менш розвеселено сприймаєш світ, то ніякі несподіванки тебе не лякають, але погляд оцих очей ставав нестерпним. І мовчання, і затаєні зітхання, що так і рвалися з грудей у Клементини,— все це ставало нестерпним.

— Ну чого ж ти мовчиш? — втрачаючи терпець, спитав я дівчину.

— А що казати? — пошепки відповіла вона.

— Розкажи що-небудь. Хоча б про товариша Книша. Чи скоро він стане заслпрацкультом? Чи вже одержав запрошення показати свій спектакль «Пустиня» на сцені Кремлівського театру?

— Ти все глузуєш, Митю...

Вона, мабуть, хотіла, щоб я плакав? Такі періоди в житті людства, на жаль, теж бувають. Але намагаймося звести їх до мінімуму.

Що ви знаєте про сміх і насмішливість? Сміх — це завжди передчуття настання нового. Але він ніколи не може побачити цього нового. Сміхові судилося творити, не бачачи результатів власної творчості. Можемо уподібнити сміх до всуціль завтоматизованого, включеного в АСУ трубопрокатного цеху, продукції якого ми, прокатники, не бачимо, бо автомати десь відтранспортовують її невидимо й нечутно. Невловимість і примарливість.

Ну, гаразд. Клементина не мала що розповісти. Тоді хоч спитати!

— Спитай мене про що-небудь!

— А про віщо, Митю? Я про тебе все знаю.

— Все?

— Все.

— Тяжко жити в країні суцільної освіченості. З ранку до вечора мене оточують люди, які все знають.

Вона мовчала. Ішла паралельним курсом і дивилася своїми очиськами так, що смоктало під ложечкою. Демонструвала покірливу докірливість чи докірливу покірливість? Могла б принаймні дещо згадати. Скажімо, «довгов'язе полум'я». Хоча щодо полум'я, то даремно я сприйняв це на свою адресу. Полум'я завжди довгов'язе, і тут довгов'язість Митька Череди ні до чого.

Тому не треба нічого нагадувати Клементині, щоб не дратувати гусей.

— Тобі сьогодні куди? — спитав я дівчину.

— На балетну студію.

— Залізні в тебе ноги! Цілу зміну витанцювати в цеху, а тепер ще — балетувати. А от у мене ноги колись розгвинчені були. Думав, що й не встану зовсім. Оцього вже ти про мене й не знаєш.

— Знаю.

— Але ж це відбувалося ще до твоєї ери!

— Однаково знаю.

Така всезагальна обізнаність щодо моєї особи ставала підозріло-загадковою. Головне ж: запізнілою, невчасною, непотрібною і просто шкідливою! Я повинен тепер... Валерія...

— Знаєш що? — сказав я Клементині.— Давай підемо швидше. Ти можеш іти швидше?

Вона мовчки хитнула головою, вона згодна була тепер, мабуть, на все, але ж, дитинко, ви запізнилися на цілий рік! «Все сметено могучим ураганом»!

Я довів Клементину до Палацу культури, попросив передати вітання товаришу Книшу, помахав їй услід ручкою і побіг додому надягати на себе витвір кравецького мистецтва Іра Леоновича, який колись уперто переконував мене, що головне завдання кравецтва на даному етапі полягає в прокладанні стовпових шляхів до вільності людського тіла під одягом. Я цю розрекламовану вільність відчував ось уже тривалий час на власній шкірі. Мабуть, середньовічний лицар, закутий у важкі залізні лати, мав набагато більшу свободу рухів.

Але нащо свобода чоловікові, який, нагнувши шию, квапиться в добровільне рабство, забув про свою здатність до обурення й протесту, забув про властивість сміятися й радіти, як дитя, і хоче тільки єдиного: залежності, тотальної, безмежної, сказати б, злоякісної залежності й всезагального послуху! А щоб притлумити в собі рештки бунтарства, цей чоловік обезвладнив себе, скував собі руки кравецьким витвором Іра Леоновича, гамівним парадним костюмом, бо чи й не всі парадні костюми надягаються для того, щоб погамувати в людині всі пристрасті, всю поривчастість, прибрати в ній все, що здається зайво-непристойним для урочистих хвилин. Я відчував підступну роль парадного костюма і однаково ж надягнув його, ще й біг для цього із заводу.

Коли опинився в під'їзді будинку, де вчора стояв з Валерією, коли заглибився в сходову клітку, вдарив у мені якийсь звук. Моя грудна клітка вся наповнилася несподіваними відлуннями, я не міг розібрати — чи звуки сповнюють сходову клітку, чи мою грудну клітку, все довкола відлунювалося, мов у велетенському вусі, я став гігантським резонатором. Бзем-м-м-бем! Я кинувся вгору по сходах, але чим вище збігав, тим дужче

розлунювалися в мені звуки, все тут жило бземканням-бемканням, звуки складалися в якусь систему. Я вловлював ритм чим далі швидший і конвульсивніший, від цього ритму можна було збожеволіти. Ось яку музику мав би дочепити товариш Книш до спектаклю «Пустиня» в тому місці, де полковники загвинчують атомну бомбу, але до цієї сходової клітки така музика не пасувала аж ніяк, надто ж для мене, враховуючи мій стан.

Хотів би я віднести ці несамовиті звуки на рахунок своєї уяви, щоб отак відмахнутися від них, і настала б тиша, і ти міг би посміятися ще з одної витівки. Та ноги мої несли мене по сходах зовсім не уявних, я перебував серед цілком реальних панельних стін, я навіть полічив усі східці до третього поверху, і хоч цифра не приголомшувала своєю величиною, але була теж цілком реальною, справжньою цифрою, я став перед справжніми дверима, за якими мала бути Валерія. І ось аж тут відкрилося мені, що дикі звуки народжуються не в мені, а саме отут, за цими дверима, в цій двокімнатній малометражній квартирі, де живе єдина дівчина на світі і її тітка Пелагея Йванівна, яка має свої недоторкані принципи. Як узгодити принципи Пелагеї Йванівни з цією розшалілою музикою, ніхто б, мабуть, не сказав. Серед такого ревища, здавалося, взагалі неможливе існування живих істот. Такі звуки могли б убивати.

Гуло, ревло, телесувалося...

Достоїнство панельного будування полягає в усуспільненні всіх звуків, породжуваних мешканцями будинків. Коли в сусіда по будинку весілля, веселишся й ти. Коли хтось влаштовує домашній концертик, ти теж стаєш вдячним слухачем. Коли хтось б'є посуд, ти можеш зекономити на тарілках, бо матимеш цілковиту ілюзію, ніби сам потрощив усе, що маєш на кухні.

Я чув концерт, який влаштував хтось сьогодні у Валерії, ще знизу, з під'їзду, а вже тут, коло дверей квартири, міг би, не входячи, насолоджуватися так само, як ті, що були по той бік. Що це було? Ансамбль «Блакитні гітари»? Білоруські «Песняри»? Оркестр Всесоюзного радіо під керівництвом... Забув, під чиїм керівництвом. Такий маленький, веселий опецькуватий чоловічок... Бзем-м-м-бем-бем-бем!.. А може, Держикрай припер сюди один із своїх компютерів, з тих, що випродуковують музику? Компютери можуть усе. Незабаром вони їстимуть замість нас борщ і питимуть воду, в якій хлору більше, ніж води. Для компютерів не важить забрудненість повітря, перед ними не стоїть проблема перенаселення, їм не треба високо нести прапор і дбати за робітничу честь — вони можуть видавати в необмеженій кількості звуки в необмеженому діапазоні, електрично-механічні звуки — бзем-м-м-бем-бем!

Але не треба аж таких катастрофічних настроїв. У квартирі Валерії грали електрогітари. Дві або три. Я навіть міг приблизно здогадатися, хто саме з учорашніх залицяльників грав. Отой з бородою, потім отой чорнявий, з візантійськими очима, ну ще

блондин, а може, той руденький, що прийшов зі мною... Хоча для руденького можна було б відвести іншу роль. Скажімо, одягти його в тигрячу шкуру й пустити по малометражній квартирі в тигрячий модерний танок.

Електрогітари вмовкли. Мов одрізало. Тиша настала така, що мені стало боляче у вухах. Можна було дзвонити, моя рука піднялася до дзвінка, але в цей час за дверима Валерія попросила когось, щоб той прочитав свої вірші. Чутно було все так, ніби я сидів там серед них на дивані, заплітаючи їхні ноги й попиваючи каву, зварену Валерією. Аж тепер я зрозумів, для чого приберігав свого руденького! Він мав бути поетом! Може, він навіть син нашого заводського поета. І, може, пише зовсім-зовсім не так, як його тато. Щоб штрикати татові в очі своєю відмінністю. А потім у нього буде син, який теж писатиме зовсім-зовсім не так, щоб теж штрикати, і так без кінця. Як у того рибалки, що виловлює рибу, варить її, з'їдає, пливе в море, щоб знову зловити рибу, зварити й з'їсти, після чого знову...

Поет став читати вірші. Не про рибу, і не про наш завод, і не про труби, як його батько. Нащо нам труби? Нащо нам вугілля, нафта й інші корисні копалини? А нащо нам робота? Робота — не горобець, в ліс не полетить. Він читав з підвиванням, самовіддано й самозакохано. Про шум весен, про білі плечі зим, про осіннє листя й атоли на Тихому океані, про останній крик і мудрість дівочих очей і про співаючі стежки, розспівані стежки, по яких... Далі все ясно!

Я не вмів складати ні таких, ні якихось інших віршів. Не вмів грати на електрогітарі. Не вмів бренькати навіть на балалайці. Я нічого не вмів. У мене не було ніякісінького таланту. Досі я чомусь вважав, ніби значу щось у житті, а ось тут, коло дверей, слухаючи, як малометражна квартира роздирається від переповненості молодечою талановитістю, я збагнув свою абсолютну нездатність ні до чого. Ах, товаришу Книш, товаришу Книш, аби ж то виявили ви більше наполегливості, затягуючи Митька Череду до самодіяльності!

Я спустився вниз. Тихо зійшов униз по сходах, став у під'їзді, ще довго слухав електрогітаріаду. Типова жертва високого загального розвитку і цілковитої відсутності якихось обдаровань. Труби? Але ж не носитимеш повсюди з собою трубопрокатний стан! Практично кажучи, я нічим не відрізнявся від Чемериса, якого всі ми в душі вважали диваком. Непогано, коли чоловік уміє гнати трубу, але погано, коли він тільки й уміє, що гнати трубу.

Я вийшов на вулицю, мав би йти звідси світ за очі, переживаючи тяжко свою простакуватість і, може, нікчемність поряд з отими розвеселеними, розіскреними від обдаровань хлопчиками, але щось мене тут утримувало, якась сила не відпускала.

Я не міг відірватися од будинку — в ньому була Валерія.

Ну, так, я не відзначався талантами, не вмів ні грати, ні

співати, ні складати вірші, ні виступати на сцені, як Держикраєві стрижені хлопчики. Радощів мало. Хвалитися нічим. Але хіба ж усе життя гратимеш на гітарі? Треба щось уміти робити і добре робити! ДОРО! Я згадав свій «Діловий клуб». Які таланти були в його мешканців? Таланти жити чесно, працювати, боротися з ворогом, бути мужніми,— все таке, що на сцену не винесеш. І головне: наші батьки нікому не докоряли, що він не вміє так вестися в житті, як вони. Їм теж, здається, ніхто не докоряв. Та й дивно було б слухати, якби гітарист став докоряти тому, хто робить хліб або метал. Іноді докоряють гітаристові або поетові, натякаючи на їхнє хлібоїдство, але то йде не від великого розуму. Отож виходить, що я теж маю свій талант, я не Кривцун, який не може похвалитися вмінням добре робити своє діло, мої здібності на державних мірах ставляться навіть вище за будь-які інші, то чому ж маю себе принижувати й упосліджувати?

Але Держикраєві хлопці вміли добре робити своє діло, а поза тим ще й відзначалися всілякими обдаруваннями. А сам Держикрай? Як він зіграв того кумедного Шейха! Щоправда, трохи смішно було спостерігати нашого технократа в ролі затурканого Шейха, він був страшенно смішний. Але хіба ж не смішні всі шейхи взагалі? І коли розібратися, то Держикрай навіть машину водив талановито, як циркач абощо. А я тільки тримав у собі групу змішаних хижаків, яких не вмів як слід віддресирувати. Ото й усе.

Я ходив і ходив побіля будинку, страждав од своєї неповноцінності, а потім відганяв од себе цю думку, бо ж неповноцінність — мати всього поганого в людині: жорстокості, заздрощів, наклепництва, мстивості, забобонів, обмеженості, святенництва. А хіба в мені було щось подібне?

Діждався, поки вмовкло все в панельному будинку і на вулицю викотилася розвеселена юрба зальотників, очолювана самою Валерією.

Прощання було коротким і мовби аж сердитим. Помах руки Валерії — і всі розскочилися, мов бігуни із старту. Мені видалося, що Валерія сьогодні особливо немилосердна щодо своїх поклонників, я на мить подумав був, що це може пояснюватися моєю відсутністю, може, дівчина влаштувала весь отой концерт, щоб приголомшити мене, показати мені моє місце, а я не прийшов і не заліз на відведену мені поличку, і ось богиня гнівається й розганяє сповідників своєї віри жестом коротким і категоричним.

Але тут Валерія помітила мою довготелесу постать.

— Митю, це ви?

— Ну... припустимо...

Вона підбігла до мене.

— Чому ви тут?

— Ну...— я не знав, що казати.

Валерія простягла мені руку.

— Ви давно тут?

— Ну...

— Та що з вами, Митю? Чи, може? — вона відхилилася, щоб охопити поглядом усю мою довгов'язість і переконатися, що я не п'яний. Я поспішив її запевнити:

— Я не п'яний. І не пив зовсім. Не маю цієї благородної звички.

— Тоді що ж сталося?

— Ну... Я не міг примусити йти свої неслухняні ноги.

— Йти? Куди?

— Ну... В квартиру.

— Ви не насмілилися?

— Та ні... Не те... Я стояв під дверима... Недовго... Але якраз стільки, щоб переконатися у своїй цілковитій нездарності... Виявилося, що я нічого не вмію... Одкрилося мені там, під дверима...

— Нічого? Що це означає?

— Ну, нічого... Ні грати, ні складати вірші, ні...

Вона знову вхопилася за мою руку. Так ніби не я мав шукати в ній порятунку, а вона в мені.

— Митю, це ж прекрасно!

— Що?

— Те, що ви нічого не вмієте.

— Не бачу причин для захоплень.

— Але ж якби ви знали, як вони мені всі набридли!

— Хто? — я не вірив почутому.— Хто набрид?

— Усі! Це якесь всезагальне божевілля. Всі все вміють... Всі таланти... Всі генії. Ну, кожна дівчина хоче мати коло себе генія або таланта. Але коли всі довкола такі? Це вже нестерпно...

— Тоді я теж геній.

— Ви?

— Геній прокатки труб.

Валерія засміялася. Тихо й загадково.

— Це життя. Місце, де визначається сутність людини...

— Окрім того, я ще відчуваю в собі геніальність до кохання...

Вона швидко затулила мені рота долонею.

— Мовчіть! Не будьте таким, як усі... Це нестерпно... Давайте ліпше... Ви хочете пройти до Дніпра?

— А Пелагея Йванівна і принципи?

— Мені набридли карнавали. Набридли принципи. Це нагадує підводне плавання. Ні на кого спертися, ні за що вхопитися, все примарливе, все забарвлене в кольори нереальні, хоч іноді й прекрасні... Ви не уявляєте собі, що таке бути вродливою дівчиною, я знаю, що я вродлива...

— Із свого боку намагаюся уявити себе вродливою дівчи-

ною,— сказав я, обережно вибираючи дорогу й підтримуючи Валерію в межах пристойної рівноваги. Ця дівчина з'явилася на світ для того, щоб дивувати без кінця бодай одного громадянина, званого Дмитром Чередою. Вона робила це досі вельми успішно, але перевершувала саму себе. Вона говорила в темряву, не дбаючи, слухають її чи ні, їй треба було виговоритися...

— Мені страшно. Я весь час у напруженні. Почуваю себе так, ніби не на своєму місці. Змагатися? Підкоритися? Твоя мета і прагнення чогось? В мені насіння всіх квітів і трав. Залежно від погоди одні розквітнуть, інші загинуть. Що вибрати? Мій батько, директор школи, викладає все життя хімію. Мене теж хочуть зробити хіміком. Два роки вже на хімію витрачено. Я знаю, що це втрачені два роки. Яке мені діло до їхньої хімії? У Пелагеї Йванівни і в моєї мами — принципи. А яке мені діло до їхніх принципів? Я хочу виробити свої власні. Може, й під воду я йду лише для того... Може, ховаюся... Не знаю... Ви розумний, Митю. Без поверховостей, без... Розум не має ніжності, зате він поєднується з темною пристрастю відданості чомусь одному...

Всі джази світу вмовкли знічено й сором'язливо, а в мені вигравав старенький, але вічно модний духовий оркестр, і його мідно-радісна пісня звалася так: «Как хорошо быть генералом».

У темряві, в яку ми вглиблювалися, слова Валерії попервах видавалися мені так само темними, я нездатен був схопити їхню суть; опріч того, від такої дівчини всього ти сподівайся, вона могла затіяти ще одну гру, яка лиш зовні відрізняється від попередніх, а згодом зведеться до повторення пройденого. Сьогодні й завжди. На добраніч, діти. Хрящуваті ребра антен над покрівлями. Біло-сині проколи вуличного освітлення в теплому сні міста. Очі у Валерії ставали синьо-сірими, а може, сіро-синіми. Хіба це мало значення? Значення — тільки в словах. Але чи й у словах тільки? Все — в її нерозгаданості, яка має багато спільного з темрявою. Та досить мені було обережно скосити на Валерію око, як я зненацька помітив, що вона якась мовби вся біла. Біла дівчина, і слова в неї теж білі. У ній, виходить, було неймовірно привабливим навіть те, що мене найбільше дратувало при нашому знайомстві, коли вона вперто повторювала своє «не знаю». Коли вибирати між незнайками і всезнайками, то я виберу перших, бо це люди не безнадійні, вони готові навчитися безлічі корисних і благородних речей. Не будемо надмірно скромними і поруч з Валерією залічимо сюди також Дмитра Череду... А всезнайки... Мені раптом закортіло спитати Валерію, чи то не вона вчора пожартувала з Держикрая. Але вона так довірливо вмовкла, що будь-яке запитання пролунало б недоречно, вона мовби горнулася до мене. А тут я не мав ніякого досвіду, мені здавалося, що я знаю про любов усе, окрім того, як отримувати від неї насолоду, досі в питаннях любові я керувався примітивним почуттям власництва, яке Ва-

лерія розбила в мені в перший же день знайомства, вірніше, й не розбила, а просто загнала в похмурі глибини моєї душі. А відомо ж, що хвороба, затамована, загнана в глибину, рано чи пізно озветься в чоловікові ще тяжче і нещадніше.

Чомусь ми опинилися на березі Дніпра саме коло садка баби Держикраїхи. Дніпро в нас — давно вже не річка, а водосховище, або, як називають його в газетах, «море»: це велетенська розплескана калюжа, яка цвіте влітку, мов отруйно-зелена квітка, а восени й повесні, в час великих вітрів, нещадно лупає високі береги, так що довелося схили побіля нашого міста зміцнювати великими бетонними плитами.

— Здається, я вже тут була колись,— трохи подивовано мовила Валерія, і моя хвороба вибухнула в мені, мов руйнівна ракета тотальних нищень, всі мої підозри відродилися, я ревнував Валерію до всіх відомих і невідомих, до всього чоловічого населення планети, ревнував безглуздо, безпідставно, смішно.

— У мене таке враження,— майже прохрипів до неї,— що ви скрізь були і завжди...

Вона спробувала жартівливо затулити мені рот долонькою, але я вивернувся і договорив хоч і зі злістю, але вже щось інше:

— У вас принцип телевізійних дикторок: всенародна власність, належати всім і нікому. Роздратувати, нічого не даючи...

— Це дивовижне місце,— сказала Валерія,— по-моєму, я тут ніколи не була. Навіть не думала, що в нашому місті можуть бути такі місця. Бетон і дерева. Що там за дерева в садку, ви не знаєте, Митю?

— Вишні. До речі, саме ті вишні, які я крав, коли був малий. Найсолодші вишні в Радянському Союзі. А радянські вишні — найсолодші в світі. Це вам, сподіваюсь, відомо?

— А бетон — найсіріший? О, та він теплий! Спробуйте, які теплі плити!

Я доторкнувся до бетону — він був шерехато-теплий, як визначив би Держикраїв компютер. Годилося б, може, сказати Валерії, коло чийого садочка ми стояли, але це вже не мало всенародного значення, та й стояти нам довго не довелося. Пересвідчившись у тому, які теплі бетонні плити на пологому схилі дніпровського берега, ми несміливо присіли на них, а між нами присіла несміливість, жінка, що, як відомо, ніколи не відзначалася надміром сил. Тож цього разу їй теж забракло сил, щоб утриматися на досить крутому бетонно-космодромному схилі, і вона поволі посунулася вниз і щезла в темряві, втонула в теплій вічній воді нашої ріки, а ми, природно, опинилися геть близько одне коло одного на відстані, яка порушувала всі відомі правила техніки безпеки.

Бетонні плити були теплі-теплі, вони вперто стелилися донизу, кут їхнього нахилу являв постійну загрозу перейти в кут падіння. Безсилі протидіяти законам природи, ми поволі ман-

дрували-зсувалися по схилу, і здавалося нам, що пролягають під нами космодроми найбільших сподівань, з яких злітатимуть нестримні ракети наших захватів.

«Как хорошо быть генералом» — вигравали в мені мідні духові оркестри.

Реальність наших планів — це люди. Реальність наших людей — це збори. Так думає секретар комсомольського комітету нашого заводу, дуже симпатичний хлопець, який трохи схибнувся на ідеї щоденного проведення зборів. Він подзвонив мені додому, саме коли я залазив у костюм Іра Леоновича, і повідомив, як найвищу милість, що завтра відбудуться чергові, ясно ж, надзвичайно важливі збори, на яких прийматимемо нові, ясна річ, підвищені зобов'язання. І першим серед промовців записаний я, тобто передовик виробництва Дмитро Череда, який високо несе прапор і вічно стоїть на трудовій вахті.

— Це ти здорово,— зрадів я,— щодо вічного стояння на трудовій вахті — просто геніально. Сам би я ніколи не додумався. Мені чомусь здавалося, що я вже давно не стою, а сиджу за пультом, і не вічно, а тільки одну зміну на день. Шість годин, як у всіх гарячих цехах Радянського Союзу.

— Ти ж знаєш, що це гіпербола.

— Щодо мого виступу — теж гіпербола. Не виступатиму.

— Ну, ну, ти кинь. Це узгоджено.

— І на зборах не буду.

— Чередо, не зазнавайся. Я знаю: тебе хотіли на моє місце, але поки я...

— Сиди на своєму місці, тільки спробуй трохи поворушитися. А то застряв на першому питанні порядку денного...

— На якому першому питанні?

— Давати метал. Труби. Залізо. Застряв у залізі. А треба переходити до другого. Бо пропадеш. Ти ж молодий хлопець.

— До якого другого питання! — спаніковано закричав у трубку секретар.— Що за жарти, Чередо!

— До питання про любов. Не чув? Переходимо до любові. Зрозумів? Ми переходимо до любові. Оце і весь мій виступ.

Я запакувався в костюм Іра Леоновича й помчав до Валерії.

Електрогітари мовчали. Сходова клітка не резонувала з моєю грудною кліткою. Ніхто не читав віршів у двокімнатній малометражній квартирі. Двері відчиняли мені її руки, білі руки. Твої руки хоронять тишу, коли вже не час ні сміятися, ні плакати.

На порозі стояла... Пелагея Йванівна.

— Ви? — зсунула вона до перенісся красиві чорні брови, надто чорні під сивим волоссям. Пелагея Йванівна належала до жінок, чия врода під дією законів природи не зникає, а стає ще виразнішою й благороднішою. Але ніяке благородство вроди не гарантує нас від слів тяжких, іноді й образливих.

— Увійдіть,— запросила мене Пелагея Йванівна,— увійдіть, щоб я могла сказати вам...

— А Валерія що — не прийшла? Ще немає? — я не впізнавав свого голосу. Гібрид овечки й баранчика. Мекання-бекання. Товаришу Чередо, вам же завтра виступати перед комсомольськими масами! Згадайте отого грека, який утік з поля битви, а потім приголомшував усіх друзів й ворогів, виголошуючи свої промови.

— Валерії не ще нема, а вже нема,— строго повідомила Пелагея Йванівна. І тільки тут я помітив, що в неї в руках знову книжка, вона, видно, читала і пішла відчиняти мені з книжкою в руках.

— Це у вас — книжка? — ягнячим голоском поспитав я.

— Достоєвський,— змилостивилася наді мною Пелагея Йванівна,— я читаю тільки Достоєвського. Читаю й перечитую. У нього в «Щоденнику»... Ви, звичайно, не читали?

— Точно.

— Я знаю. Молодь не читає нічого з Достоєвського. А в «Щоденнику» він пише. Пише, що коли б господь бог покликав усіх на страшний суд і спитав людей, з чим вони прийшли до нього, то людям би заціпило, і настала б тисячолітня тиша, і було б страшно од тої мовчанки. Але потім виступив би з-поза людської стіни невисокий чоловік, і, кульгаючи, наблизився б до престолу, і подав би богові книжку, і на тій книжці всі б прочитали: «Дон-Кіхот».

— Приблизно так само говорив про «Дон-Кіхота» Льоня Шляхтич,— зрадів чомусь я.

— А хто такий Шляхтич? — спитала Пелагея Йванівна.

— А де Валерія? — набираючись сміливості, спитав і я, полишаючи запитання Пелагеї Йванівни без відповіді.

— Валерія? Ви хочете знати... Доволі нахабно з вашого боку ще й питати... Валерія ще ні від кого не втікала.

— Втікала?

— Так, так, у нас принципи... Але ви... Від вас... Вона втекла просто панічно. Такого ще ніколи не бувало... Наші принципи...

— Втекла?

— Я сказала, здається...

«Колобок, колобок, я тебе з'їм! Я від баби втік, я від діда втік і від тебе втечу...»

— Куди ж вона?

— Повинні знати... В це осоружне... я не можу вимовляти навіть цих слів... Плавання. Поринання... Амфібії... Земноводність... Фе! Жах!

Що ви знаєте про вічність? Існування й тривання безконечне? Але жаб'яче плем'я існує п'ятсот мільйонів років, хіба це вічність? Жаби — просто голі гади. Вони навіть не плазуни, які можуть вважатися вищими й розумнішими, бо вже осягли прин-

цип кола і навчилися, отже, скручуватися в кільце, символізуючи мудрість бодай у зовнішній формі.

— Як це Валерія могла поїхати? Куди й чого? — закричав я.— Чому ви її не затримали? Ви ж — тьотя! Ви ж...

— Сядьте на літак, стрибніть з парашутом на берег моря, станьте коло берега, розставте руки й не підпускайте Валерії до води,— порадила не без зловтіхи Пелагея Йванівна.— Спробуйте не відпустити... І пришліть мені телеграму, як вам це вдалося... Буду вдячна... Бажаю...

Вона відчинила мені двері, я вискочив на сходи, забувши навіть поспитати, до якого ж моря поїхала Валерія,— до Чорного чи Білого?

А може, мене просто дурять?

А може, вона поїхала з Держикраєм? Яка дівчина може втриматися від спокуси промчати в несамовитій машині сотню, дві, три сотні кілометрів?

Я повернувся додому. Вітри нетерплячих підозр дули в мої паруси, я ввірвався в помешкання, мов дух помсти й руйнувань, а по коридору навшпиньках ходила Зізі і притискувала палець до намальованих губів: — Цс-с-с! Він працює!

Держикрай готував прекрасну доповідь для прекрасного симпозіуму, який мав десь відбутися невдовзі або ж колись.

— Вимажеш палець помадою,— підморгнув я до Зізі, готовий обійняти не тільки сестричку, а й мого перевченого прекрасного зятя.

Мене знов потягло до Скрипайки, на зелену траву, під берестки, в яких таємничо всихають верхівки. Я теж всихав.

Один день лежання на траві в Скрипайці не дав мені заспокоєння.

Мені мало було одного дня. Тиждень, місяць, рік, вічність! Я пішов до Держикрая офіційно, на роботі, не став зловживати родинними взаєминами.

— Мені потрібна відпустка. Одна чергова, одна — за власний рахунок. Два місяці.

— Без жартів,— суворо націлив на мене свої окуляри Держикрай.— Наш завод переживає напружені дні. Країна також. Хто може говорити про відпустку та ще на два місяці?

— Я не можу згадати, коли б дні не були напружені. Це завжди. З тою різницею, що нині такі дні переживаю ще я сам.

— Прекрасно. Це поможе тобі прекрасно попрацювати, щоб...

— Дати країні прекрасні труби,— договорив я за нього й поліз собі вниз.

Десять днів, які сколихнули Митька Череду! Десять днів невідомості, десять вечорів бігання до відомого вже панельного будинку, десять днів слухання одних і тих же слів Пелагеї Йванівни про принципи! А на десятий день я одержав листа! Видно, народжений був для того, щоб час від часу одержувати листи і щоразу дивовижніші.

Цього разу не сталося жодної помилки. На конверті стояло: «Діловий клуб», Дмитрові Череді». Тепер Валерія не стане знизувати плечима при згадці про «Діловий клуб» і не кидатиме зневажливого «не знаю», коли вимовлятимуть при ній ім'я Дмитра Череди.

Вона сама написала мені листа! Вона!

«Митю! Так вийшло, що я мала їхати і опинилася аж в Судаку. Ми могли й не заїздити до Судака, але зробили це навмисне, бо шістсот років у Солдайї, як називався тоді цей порт, панували генуезці, а ми ще торік вирішили шукати затонулі генуезькі кораблі поблизу мису Меганом. А може, є захований потяг у людині — перш ніж спуститися в глибини моря, зійти на вершини гір. Гора ж, на якій колись генуезький консул Торселло вибудував фортецю над Солдайєю, така своєрідна і так вирізняється навіть серед гористого кримського пейзажу, що ніхто не може поминути її спокійно. Кожного вона вабить, кожному хочеться подертися на саму вершину, де ще збереглися руїни, потолочити спалені сонцем бур'яни, якими поросли схили гори, зазирнути в кам'яні башти фортеці, збудовані таким чином, що з боку фортеці вони відкриті, і виходить, що це й не башти, як ми звикли вважати, а мовби кам'яні щити. Там збереглися руїни церков, кажуть, що одна церква збудована ще візантійцями в п'ятому столітті, збереглися залишки двох турецьких башт, одна з яких зветься Катара-куле, тобто Башта прокляття, зате друга, на відміну від цієї похмурої, зветься Киз-куле, тобто Башта діви, що було приємно для мене і ще приємніше для наших хлопців, бо в нашій групі аквалангістів усі хлопці, єдина дівчина — ваша Валерія.

До речі, Митю, забула сказати вам, що герби генуезьких консулів Солдайї мали такий вигляд: кола з розцілованими голубами в них.

Тепер ми тягнемо своє причандалля на мис Меганом і будемо поринати там у море, поки знайдемо генуезький корабель.

Привітайте Пелагею Йванівну, бо писати ще одного листа — ліньки. А вас вітає Валерія».

Не знаю, чи хто-небудь одержував такі листи, але я — ніколи. Та ще коли відкинути припущення, що Валерія вирішила скласти для мене популярний путівник по Криму, то цей лист мав увійти в аннали світової історії, як один із найбільших документів довіри й щирості. Моя трагедія полягала, щоправда, в тому, що я нікому не міг показати листа Валерії, не міг ним похвалитися, навіть натякнути не міг нікому, що ось дівчина, яку я кохаю, надіслала мені першу вірчу грамоту. Колись у сповірниці можна було б узяти Зізі, але тепер вона перейшла в рабство до Держикрая. А з рабами я не хотів мати нічого спільного, бо народився вільний у вільній країні і підлягав тільки законам природи, з якими теж боровся скільки мав сили. Виходило так, що я не міг сказати про лист і Пелагеї Йванівні,

ризикуючи не виконати прохання Валерії, бо тоді мав би розписатися у власному безсиллі й неспроможності похитнути тверді принципи, вигадані тітонькою на мою голову.

Очевидно, найпростіше було б — відповісти Валерії. Бо всі листи, окрім так званих відкритих, які публікуються в газетах,— це справа двох людей. Але куди писати? Я взяв конверт, написав: «Крим. Мис Меганом». Де той мис, що воно таке, не мав ніякісінького уявлення.

Не знаю, чи одержала Валерія моє послання, та вона, видно, вичула здаля, над чим сушить голову Митько Череда, бо послала мені зустрічний лист, який я одержав, щойно вкинувши в поштову скриньку свою цидулу.

«Митю! Майстер спорту аквалангіст-рятувальник Вітя Єгорченко загинув торік у підводних скелях, прокладаючи шлях до кратера підводного вулкана. Це сталося в такому місці, що туди не могли проникнути водолази в своєму спорядженні, гострі похмурі скелі зсунулися так щільно, що не пропускали навіть голих поринальників у самих масках, там десь був, мабуть, єдиний прохід, який Вітя загубив, проникнувши в кратер, а ми теж не могли знайти, і товариш наш загинув. Про цей випадок писали газети, і заголовки кореспонденцій починалися із слова «подвиг».

Вітя Єгорченко мріяв спуститися в таємничу Тускарору. Це в холодних морях, про які люди знають більше з легенд, аніж із описів мандрівників. Тепер про Тускарору мріятиме інший хлопець, і, може, колись справді спуститься в таємничі глибини, і, п'яніючи від щастя, повідомить нагору: «Я тут! Я в Тускарорі!» Можливо, цим хлопцем буде Вітин друг Федя Лиско, а може, ці ось хлопці, які готуються знову піти під воду в тіні похмурого Меганому, як почорнілий від часу корабель із загадковим гербом на кормі: в різьблених колах розціловані голуби.

А ввечері я слухала їхні пісні й шкодувала, що не знаю слів, та й взагалі не вмію співати, нічого не вмію, як один мій гарний знайомий із залізного міста над Дніпром. Здавалося, темний мис принишк, щоб краще прислухатися. Хлопці співали, і слова пісень були трішечки сумні, як повісті Гріна.

Вранці нас розбудив веселий голос чергового, який горлав, мов на аукціоні:

— Каша — раз! Каша — два!

У вас там, та й взагалі, як у нас тут кажуть, на рівнині — спека. А у нас море дихає свіжістю, внизу, під мисом, пролітає вітерець і брижить морську поверхню, роблячи її схожою на пральну дошку. Чомусь завжди, коли я дивлюся на море, здається мені, що в ньому більше життя, ніж на суші. Може, тому, що воно вічно рухливе. А життя — це рух. Ви скажете: життя — це сміх. Але в цьому немає протиріччя. Тому Валерія вітає вас від щирого серця. І цілує».

Тиждень минув для мене під знаком каші. Я набридав усім:

Шляхтичу, Держикраю, домашнім, Клементині, навіть Кривцуну. Ні сіло ні впало, я кричав: «Каша — раз! Каша — два». І реготав, мов Держикраїв компютер, у якому переплутали програми, заклавши замість серйозного завдання сміх.

У своєму засліпленні щастям я не звернув уваги на неспокій, що саме в ті дні дужче й дужче опановував Держикраєм. Він ганяв свою машину щовечора, їздив далі й далі, ночі тепер були світлі, короткі, темніло десь аж коло десятої вечора.

Якось увечері я став свідком третього історично-істеричного рюмсання Зізі, цього разу сліз було так багато, що в «Діловому клубі» можна було споруджувати справжню Асуанську греблю. Я спробував прокричати свій бадьорий девіз: «Каша — раз!», який мав би піднімати навіть мертвих з могил, та на сестричку не діяли ніякі девізи, бо, як мені було повідомлено мамою, Держикрай, нарешті, підготував свою прекрасну доповідь і покотив сьогодні вдень на свій прекрасний симпозіум, не захотівши брати із собою власної дружини, хоч та знехтувала особистою безпекою і готувалася поїхати теж.

Тоді я докричав свій девіз: «Каша — два!» — і запевнив Зізі, що чоловік її повернеться, а ще до цього ми одержимо газети, в яких буде інформація про прекрасну доповідь прекрасного спеціаліста Держикрая. А тому витріть сльози, матері й жони, духові оркестри ж хай грають марші, а для мене: «Как хорошо быть генералом!»

Я не взяв до уваги надчутливої конструкції жіночої душі, здатності жінок передчувати все гарне й лихе, я чомусь вважав, що в людській природі закладено тільки здатність до передбачень, як у отого французького астронома (забув його ім'я), що передбачив існування якоїсь з наших дев'яти чи скількох там планет.

Я мав переконатися в його існуванні і в тому, що Зізі володіла ними у ступені найвищім, але то мало бути згодом, а того вечора я сміявся на повні груди й складав свій двадцятий, мабуть, лист до Валерії, який мав відправити за вигаданою самим адресою: «Крим. Мис Меганом».

Полишаючи нас, наш прекрасний Держикрай на малиновім світанку прийшов до громадянина, йменованого Митьком Чередою, і досить рішуче поторсав його, себто громадянина Митька Череду, за ту частину тіла, на яку вищезгаданий Череда з часом мав намір узяти коли й не цілий світ, то принаймні його ліпшу частину. Неважко здогадатися, що мовиться про плече, до того ж — про плече праве, бо ліве плече цілком належить до забобонів, ліве плече не підставляють під тягарі, через нього хіба що плюють на щастя, а праве плече...

Отож, Держикрай поторсав мене за праве плече, і коли я, не розплющуючи очей, пробурмотів щось не вельми пестливе, він спокійно сказав мені:

— Вставай, Митю, нам треба поговорити.

Час для розмов — ліпше не вигадаєш!

Держикрай уважно стежив за мною.

— Ти забув озутися,— нагадав мені.

— Ми ж повинні говорити, а не прогулюватися по вулиці?

— Ясна річ. Але я хотів, щоб ти зі мною трохи проїхався.

— Замість ранкової фіззарядки?

— Хоча б.

Довелося взуватися і ще довелося всідатися в Держикраєву машину і переживати розставання з Зізі, а ще: переживати нестерпну мить першого ривка машини з місця.

Власне, про машину і несамовиту швидкість я забув майже відразу, бо Держикрай, щойно ми від'їхали від нашого будинку, простягнув мені складений учетверо аркушик паперу.

— Що це? — без особливого ентузіазму поцікавився я.

— Розгорни, почитай.

Папірець виявився телеграмою. На моє ім'я. Знов: «Діловий клуб». Дмитру Череді. В тексті: «Хочу, щоб ви були тут. Валерія».

«Ви» — себто я, Дмитро Череда. «Тут» — себто на мисі Меганом, який десь у Криму, себто на Чорному морі. Телеграма опиняється в товариша Держикрая, себто, мого супротивника, а може,— й суперника! Штучка, на якій тримаються цілі романи! Руйнуються людські долі, відбуваються трагедії, трам-тарарам! Але не на того наскочили!

— Коли прийшла телеграма? — гукнув я.

— Два дні тому.

— Не зрозумів. Повтори.

— Два дні тому.

— Зупини машину! — заревів я.

Держикрай лиш усміхнувся самими очима і додав швидкості, хоч додавати, здавалося, вже не було куди.

— Зупини! — кричав я, та він лиш знизував плечима. Мовляв, машина вийшла з послуху, окрім того, кому ж в наш нервово-кібернетичний вік не відомо, що лежачого не б'ють, але не б'ють також водія, коли він жене машину з такою гранично шаленою швидкістю.

— Ну, гаразд,— здався я.— Тоді, може, поясниш таке...

Я не міг знайти належного слова. «Хамство» пролунало б занадто примітивно, «нахабство» не пасувало взагалі.

— Можеш ти мені все це пояснити? — закричав я Держикраєві, спокійному, високовченому і високорозвиненому Держикраєві, який гнав машину так, що ми мали б уже тисячу разів розбитися, стати димом і полум'ям — чого я, здається, чекав у ті хвилини, як найвищого щастя. Але ми не розбилися, не вибухнули, не перетворилися на дим і полум'я, бо Держикрай вів машину залізною рукою і ніщо в ньому не здригнулося навіть після моїх істеричних вигуків.

Зненацька він заговорив. Не відповідав мені, не виправдовувався, не шукав поблажливості.

— Моя провина,— казав Держикрай.— Ось сталося — і все. Захоплення дивне і, сказати відверто,— дурне. Ти, здається, здогадуєшся. Але що вдієш? Таке іноді буває... На мене щось напало... Мов хлопчисько, я підгледів, коли ти одержав листа... Побіг до Пелагеї Йванівни. Вона мені симпатизувала, бо в неї принцип: симпатизувати солідним людям. Вона сказала мені, де Валерія... Я мало не написав їй туди... Це була б межа безглуздя. Ця телеграма зупинила й протверезила мене. Але я не віддав її тобі відразу. Чому?

Я мовчав...

— Вона була найчистіша душа з усіх ймовірних...

Я мовчав.

— Ти не думай про мене... Я не тривіальний ловелас, не... у Достоєвського Федір Павлович Карамазов, цей старий розпусник, каже: «Духовная сторона вся похерена, а жажда жизни чрезвычайная...» Не подумай про мене так... Тут інше... Це пов'язано з холодністю світу, в якому я живу. Техніка — жорстока річ. Вона мовби розокремлює тебе з людьми. Ти не розумієш?

Я мовчав.

— Мені тяжко. Неймовірне напруження. Буквально нелюдське. Мозок працює двадцять чотири години на добу. Вимкнути незмога. Ніщо не помагає. Алкоголь? Я противник. До того ж: не діє. Чому я захопився Зізі? Поясню. Вона видалася мені сильною натурою. В ній приваблювала непокірливість, як у шекспірівській Катаріні. Це дужче за алкоголь. Приборкання непокірливої. Це — прекрасно! Але вона вмить зламалася, піддалася, впокорилася. Аби ж то вона змагалася! Вічний бій. Боротьба за незалежність. За самоствердження. Але... Ти згоден зі мною?

Я мовчав.

— Я зрадів, коли зустрів тебе. Але ти — лише супротивник. Тимчасовий. Тебе перемогти можна суто адміністративно — і ніякого тепла. Холод. А потрібне тепло. І ось тут ти привів Валерію. Це було суцільне тепло. Мільйони білих сонць! Вона видалася мені найбілішою істотою на світі. А тобі?

— Ну, гаразд,— нарешті відкинув я свою розгублену мовчанку.— Білі сорочки, біла Валерія, білі сонця. Припустимо. А навіщо перехопив телеграму?

— Даруй, але я думав про тебе.

— Про мене?

— Так. Я злякався за тебе так само, як перед цим — за самого себе. І не тому, що ти родич, навіть не тому, що ти суспільно цінна особа, висловлюючись офіціально. Зіграли роль прості людські почуття.

— Людські?!

— Уяви собі. Мене образила ця телеграма. Образила не то-

му, що адресована не мені, а комусь іншому, хоча, може, це був перший поштовх, завдяки якому я зміг побороти в собі слабкість і глянути на факти...

— З погляду компютера?

— Уяви собі: з погляду людини, вінця природи, гордості творіння. Я подумав про гідність, рискувати якою не дозволено нікому, подумав про таке, здавалося б, далеке для наших компютерів поняття, як честь, гордість. І образився. В своїх захопленнях світом точних вимірів я теж іноді забував про високі поняття, якими має керуватися людина, надто ж людина, яка будує нове суспільство, стоїть перед усім світом. Але ця телеграма збурила в мені душу. Я образився. Бо що означає «хочу вас бачити тут»? Примха. А взавтра вона скаже тобі: «Поринай у море і сиди, поки скажу!» Хіба можна допустити таку зневагу, таку...

— «Все сметено могучим ураганом!» — перебив я Держикрая.— Ну, а коли б така телеграма прийшла тобі? Куди б ти поїхав — до моря чи на симпозіум?

— Я ж сказав. Було деяке запаморочення, можна б сказати — нестямність. Але... Ти знаєш мої поняття обов'язку.

— Дякую за увагу,— великодушно мовив я.— Нарешті я почув те, що хотів почути. Кожен вибирає, що може. Ти вибрав симпозіум, я — Валерію.

— Ти все ж готовий їхати за цим навіженим викликом?

— А що таке любов? Може, це — суцільне навіженство?

— Я сказав — ти чув.

— Людство цього ніколи не забуде. Але як мій начальник — відпускаєш? На тиждень. Чи звернутися до Шляхтича?

— Я б відпустив тебе лиш для того, щоб ти переконався.

— Готовий переконуватися! Відпускаєш? Тиждень!

В голосі Держикраєвім чулася втома, коли він сказав:

— Ти згадаєш колись про моє попередження.

— Відпускаєш? — гукнув я, відчуваючи його вагання.

— Гаразд... Хоча це й суперечить моїм переконанням і взагалі... здоровому глузду...

Він несподівано зупинив машину, відчинив мені дверцята.

— Але тільки на тиждень.

Я вискочив з машини, поки Держикрай не передумав. Все ж таки добре, що телеграма потрапила до нього і він її притримав. Інакше б не мав я вільного тижня! Цілий тиждень!

— До речі,— навздогін, уже в спину мені, промовив Держикрай.— Ти узгодь свою відпустку також зі Шляхтичем.

Дверцята хряпнули, заревів мотор, машина полетіла разом з Держикраєм на симпозіум, а я опинився сам за містом, на пустельній дорозі, під примарливим світанковим небом і з примарливою тижневою відпусткою в руках. Годин зо дві доведеться добиратися до заводу, а там — стати перед прекрасні очі

Льоні Шляхтича і... Показати цю телеграму? Розповісти про бесіду з Держикраєм?

Дивно, але я не злостився на Держикрая. Почував до нього якусь прихильність, чи що. Ого, нашому технократу захотілося тепла. Може, має рацію Льоня Шляхтич: Держикрай ніякий не павук марсіанський, а просто людина, як усі? Чи його олюднює Льоня Шляхтич? Вони цілком вживаються в цеху, мовби навіть доповнюють один одного.

Та знову я уявляю, як Держикрай вривається в помешкання до Валерії. Солідний чоловік... Принципи Пелагеї Йванівни. Симпатизувати лише солідним... Солідний компютер, який запрагнув усього людського... Тепла... Чи не занадто? Я тебе так нагрію і зігрію! Я погрожував, а злості не було. Мабуть, любов розм'якшила мене, як сонце — віск. Ох, Валеріє, що ти наробила з залізним хлопцем Дмитром Чередою!

«Хочу, щоб ви були тут. Хочу, щоб ви були тут» — так вистукували колеса вагона, так виспівували мені кримські гори, так вишумлював тролейбус від Сімферополя до Алушти, так погуркував автобус на нічних закрутах шосе між Алуштою й Судаком.

До Судака я приїхав удосвіта, але протинявся по місту доволі, щоб переконатися, що воно справді досягло в усьому рівня світових стандартів. Несила, опинившись у Судаку, не піддатися чарам цієї дивної гори, не відчути на собі її впливу, її панування. Єдиний спосіб позбутися панування гір над собою — це діставатися на їхні вершини. Але на цю круглу генуезьку гору я здиратися не став, вірив Валерії, що в генуезьких консулів справді був герб із розцілованими голубами; я вперто шукав якогось транспорту, щоб добратися до загадкового мису Меганом, такого транспорту, як виявилося, ніхто тут не передбачив, бо мис Меганом не являв собою ніякої цікавості для людей нормальних, тобто всіх отих веселих рюкзаконосців, які стояли в чергах перед закритими ще кафе, завчасно займали місця на вузькій смужці міського пляжу, товклися в самодіяльному таборі серед потолочених, витоптаних, висхлих до бриніння бур'янів коло підніжжя генуезької фортеці і досить скептично поглядали на дивака в урочисто-недоречному костюмі, що добирався до фортечної брами лиш для того, щоб вичитати на чавунній дошці напис: «Охороняється законом».

Був прекрасний ранок. Так, здається, пишуть в книжках. Для мене він був ще прекрасніший у передчутті побачення з Валерією. Повітря було тихе й тепле, море було, мабуть, теж тихе і, мабуть, тепле, тепло випромінювалося від круглої фортечної гори над Судаком і від дальніх гір на видноколі. Трохи псував враження від цього райського куточка густий чорний дим, який щедро викидала на Судак висока залізна труба, досить вдало вміщена якимсь великим мудрецем коло підніжжя

мальовничої гори, якраз там, де починалася кругла судацька бухта з чистою-пречистою водою. Може, підсвідомо, а може, й з точно визначеною метою зблизька ознайомитися з цим свідченням творчих зусиль якогось судацького технократа мої ноги принесли мене до того місця, де стирчала труба, і тут я натрапив на автобус моєї мрії.

Він нагадував Рацпропову машину в епоху її розруйнованості, тобто в доцинковий період. Невідомої марки, допотопного зразка, якийсь ковчег на колесах, з кузовом, наскрізь проіржавленим, побитим і погнутим від безлічі падінь, перевертань і розбивань,— автобус годився б для музею. Така споруда не могла поткнутися на жодне шосе; не вірилося, щоб вона взагалі могла ще рухатися з місця, але машиною, видно, використовувалася для місцевих потреб, бо мала на собі новеньку табличку з написом «Місцевий». А в кабіні сидів шофер, теж схожий на свій автобус, якийсь проіржавілий, потертий і пом'ятий чолов'яга. Аби товариш Книш побачив цього водія, він умить би запропонував йому зіграти в художній самодіяльності роль чорта, який вийшов на пенсію. Чолов'яга сидів, одчинивши погнуті дверцята, виставивши довгі ноги, і щосили вдавав блаженство. Мене він запримітив, ще тільки я виткнувся з-за повороту вулиці, вмить вирішив, що я жених. Я теж збагнув, що по-дурному схожий на жениха, тому мерщій стягнув із себе піджак і підійшов до автобуса в сорочці, несучи піджак у одній руці, чемодан — у другій.

— Жених чи іноземець? — спитав водій.

— Я не жених.

— Однаково колись станеш женихом. Сідай. На Меганом?

— На Меганом.

— Їдемо. Мені треба їздити для підтримки движенія, а тобі костюм провітрити. Чорний костюм при нашій погоді — велике діло. А може, ти теж придурок? Я тут тижнів два назад відвозив на Меганом цілу купу придурків. Поїхали поринати. Кажу їм, не віз би вас, бо ще потопитесь там к свиням, та треба для підтримки движенія і для мого внука Максима — прогресивку. Дуже любить дідову прогресивку! Малий, а сообража. Знаменитий чоловік у Судаку мій онук. Мене вже всі забули, як звати, так і звуть «Максимів дід».

Ми їхали довго. Нарешті Максимів дід ляснув від задоволення в долоні й вигукнув:

— А он і придурки!

Трохи віддаля горіло невеличке вогнище. Я попрямував туди. Щось там варилося. Каша — раз! Каша — два! Коло вогню сиділо кілька бородатих, здоровенних хлопців.

— Де Валерія? — спитав я.

— Пішла під воду,— ліниво кинув хтось із бородатих.— До каші повернеться.

Хлопці всі були якоїсь рідкісної породи. Руки — як весла,

ноги — як весла, спини — баржоподібні. Диво, та й годі, щоб такі здоровила пустили в море ніжну маленьку дівчину, а самі чаклували над кашею! Я сказав би їм усе, що про них думав, та не встиг, бо з урвища, з низу з'явилася мокра безпорадна постать і прохлипала:

— Валерія! Валерія!

Ми вмить забули про кашу й про незгоди, з'їхали по камінню вниз до моря.

На березі купою валялося аквалангістське причандалля, кілька бородатих хлопців переминалися з ноги на ногу, уникали наших поглядів, дивилися на море.

— Що? — крикнув я.— Валерія! Що з нею?

— Не повернулася,— сказав один із бородатих похмуро.

— Чого ж стоїте? — крикнув я.— Шукати! Рятувати!

— Шукали. Там зараз Борька й Федя. Ми знову підемо...

Я дивився й не вірив. Як же це? Чому не помагали їй? Як могли полишити саму в глибинах?

— Придурки! — закричав я, хапаючи за груди того бородатого, що нам відповідав.— У воду всі! Дайте мені костюм!

— Спокійно,— промовив той.— Треба негайно організувати розшуки. Викличемо рятувальні команди. Водолазів. Вертольоти. Вода тут прозора, все видно з висоти. Я їду в Судак. Ви тим часом робіть усе належне. Ти, хлопче, поїдеш зі мною.

— Я полізу в море,— сказав я,— я вмру тут...

— Без паніки. Ти поїдеш зі мною, щоб не вносити дезорганізації... Хлопці досвідчені аквалангісти... Сподіватимемося...

Видно, все видавалося мені химерним, суцільною несправжністю, інакше я б нізащо не дав відпровадити себе до автобуса, не їздив би до Судака, не бігав би там по якихось кімнатах, не дзвонив би по телефонах.

Та коли ми повернулися на мис, похмурий жарт тривав далі.

Валерії не було.

Я стояв над морем, ставав мало не навшпиньки, щоб далі бачити, я виглядав Валерію, сподівався, що ось-ось вона проб'ється крізь воду і вирине на поверхні, біла, розсміяна, радісно обіллє мене синьо-сірими водами своїх очей, махне білою рукою.

Валерії не було.

Прилетів вертоліт, кружляв до самого вечора над морем, я вблагав, щоб і мене підняли в повітря, дивився згори на воду, прозору лише коло берегів. Далі починалися таємничі заглибини моря, чорні мохи, гігантські квіти зла й загрози, темна зажерливість невідомості.

Надвечір прийшов водолазний катер. Водолази готувалися до спуску під воду повільно й довго, я ще ніколи не бачив, щоб люди так повільно збиралися робити негайну справу.

Водолази працювали цілу добу, але марно... Літав вертоліт над морем, поринали без кінця аквалангісти — усе марно! Валерії не було.

Попливла й не припливла. Полетіла, мов птах у вирій, і загубилася в безмежжях далеких небес. Я не міг уявити, що її нема й ніколи не буде. Мені здавалося, що вона прилетить разом із птахами. Що ви знаєте про пташині перельоти? Ох, ліпше б мені не знати нічого.

Ми шукали Валерію цілий тиждень. А може, десять днів, місяць, ціле літо? Бородаті хлопці, знесилившись від перебування під водою, відігрівалися на сонці або коло вогню, і кожен щось розповідав про Валерію. Вони всі були закохані в неї, але не так, як я. Я ждав, що Валерія повернеться, прийде і простягне до мене свої білі руки.

Валерії не було. Тільки боса тінь переслідувала мене.

Навіщо такі похмурі припущення? Та я був безсилий перед власною фантазією. Моя уява малювала мені картини одна одної жахливіші, до того ж до міста довелося добиратися довго, а відомо, що для гри уяви найпідходящіша річ — надмір часу. Держикрай дав мені цього часу вдосталь. Він відкинув мене від міста саме на таку відстань, яка, як він вважав, поможе мені прочистити мозок,— вийшло ж навпаки.

Входячи до свого цеху, я вже був твердо впевнений, що за ці два дні з Валерією сталося щось невідворотно-трагічне. Скажімо так: вона чекала мене і, не дочекавшись, у відчаї... Маячня, звичайно, але маячня цілком реалістична, чи що... Я так повірив у свої вигадки, що навіть забув забігти по дорозі на пошту й телеграфувати на мис Меганом про своє прибуття. Квапився до Шляхтича, щоб переказати йому про Держикраїв дозвіл і одержати згоду від нього. А коли справді з Валерією нещастя?

Мабуть, уперше в житті я відчував незручність від своєї занадто полум'яної уяви. Чорти його бери, навіть сам уже вірив, що був на мисі Меганом і пережив зникнення Валерії!

В цеху, під самою покрівлею, монтажники прикріплювали величезний транспарант. Триметрові літери кричали з підхмарно-скляних висот:

«РАПОРТУЄМО...»

Так ніби можна було давати труби не країні, а якомусь дядькові! Ох уже ця самодіяльність!

Та ще більше, ніж транспарант, розлютив мене Кривцун. Він, виявляється, примірявся до мого операторського місця і вже зготовлявся всістись за пульт — щастя, що я встиг з'явитися саме вчасно, щоб перешкодити його благородним намірам.

— Ти це куди? — поцікавився я.

— Сам бачиш.— Кривцун не хотів гаяти часу на пояснення. Він рвався до трудової доблесті з силою недозволенною і незбагненною.

— По-моєму, ти забув, що тут товариш Дмитро Череда,— нагадав я запопадливому працівничкові.

— А тебе нема,— спокійно відповів він.

— Як то нема? — заревів я, неспроможний стерпіти таке зневажливе і, сказати б, антиматеріалістичне висловлювання.

— А так. Ти ж поїхав.

— Поїхав? Куди?

— А я знаю? На море чи там куди. Прохолоджуватися.

Можна було, ясна річ, вхопити Кривцуна за комір і зігріти його так, щоб і йому захотілося попрохолоджуватися. Та щось мене втримало. Адже насправді я, здається, мав такі наміри: рвонути на тиждень до моря, себто до Валерії. Але в цьому цеху, під отими триметровими літерами «РАПОРТУЄМО», перед цими людьми, які вирішили витиснути навіть із всуціль завтоматизованого обладнання щось нечуване, мої тривоги, якими я терзався сьогодні з самого досвітку, видавалися коли й не дріб'язковими, то принаймні досить легковажними. Тому я спитав Кривцуна мирно і навіть трохи винувато:

— Хто тобі сказав, що я поїхав?

— Шляхтич.

— А Шляхтичеві хто сказав?

— А я знаю? Спитай Шляхтича.

Питати не було потреби. Держикрай — хто ж іще? Доїхав до першої телефонної будки і подзвонив Шляхтичу.

— Ну, я підскочу до Шляхтича, а ти тут підміни,— сказав я Кривцунові й поліз у кібернетичне гніздо.

Шляхтич розмовляв одразу по двох телефонах, натискував на якісь тумблери й важільці і, не кидаючи своїх загадкових маніпуляцій, звернувся до мене:

— Як у тебе, Митю?

— Порядок,— сказав я і озирнувся, мовби хотів пересвідчитися, де ж той порядок, про який я так легковажно ляпнув.

— Тут, розумієш,— роблячи своє, знов звернувся до мене Шляхтич,— ми дещо перерахували і вийшло... Що? Ага, зараз пришлю... Не треба нервувати... Ну, та ти, Митю, знаєш, чого ми хочемо. Пришвидшити процеси. Інакше кажучи, пришвидшити те, що пришвидшенню не піддається. Але це тільки не перший погляд. Знаєш ту історію з нотами Ліста? Він писав на першій сторінці: «Грати швидко», на другій: «Ще швидше», на третій: «Якомога швидше», а на наступній: «Ще швидше!»... Так і ми... В нас повинно вийти... Все перевірено. Держикрай поїхав доповідати про це на симпозіумі... А ми доведемо на практиці.

Оце маєш! Той уже повіз доповідь, а Шляхтичеві лишилася дрібничка: довести на практиці! Я дивився на Льоню і знову починав тихо ненавидіти Держикрая.

— Але до чого це все? — мовби злякався Шляхтич.— Ти ж їдеш. Власне, вже поїхав. Держикрай дзвонив, просив за тебе.

Тут він умить забув про мене, став орудувати технікою.

А я стояв і не знав: чи я справді тут стою, чи мене вже й нема? Це було набагато гірше, ніж уявити загибель Валерії. Мова йшла вже про мене самого. Де я? І що зі мною? І хто я?

Нарешті Шляхтич прийшов мені на допомогу. Він помітив мене і всміхнувся так, як міг усміхатися лише він.

— Ти ще тут, Митю? Не поїхав?

— Та куди я повинен поїхати, чорти його бери? — вибухнув я.— Що ви всі відправляєте мене кудись? Самі хочуть рапортувати, а Дмитра Череду виштовхують в спину! Змова проти молодого покоління.

— Але ж ти збирався?

— Куди збирався? Хто тобі сказав?

— Заспокойся, Митю. Я чомусь думав, що нікуди ти не можеш поїхати в такий час. Лишити нас ти не міг — це всім відомо. Що я тебе попрошу? Кривцун хай підмінить тебе, а ти сьогодні побудь на тренажерах. Прибуло нове поповнення операторів, ритм у нас зросте, потрібна особлива виучка.

— Ну, гаразд. Коли тобі так хочеться,— похмуро промовив я і став спускатися на грішну землю, прекрасно розуміючи, що Шляхтич просто хоче мене делікатно зіпхнути на дріб'язкове заняття, знаючи, що зі своєю несамовитістю я наламаю дров за пультом. Але ким замінити Дмитра Череду? Кривцуном!

За одним з пультів-тренажерів сиділа чорноока метка дівчина, і було враження, ніби попала вона сюди просто з танців.

— Ви не з танцмайданчика, дівчинко?

— Так,— без будь-якого замішання відповіла вона.— Мене знайшов там товариш Шляхтич.

— Шляхтич?

— Так.

— А він що — теж танцював?

— Так.

— З вами?

— Ні, з своєю дружиною.

— А далі? Який зв'язок між цим,— я показав на пульт,— і танцями?

— Товаришу Шляхтичу сподобалося, як я танцюю.

— Танцюєте?

— Так. У мене виняткове відчуття ритму. І він сказав, що я можу стати геніальним оператором.

— Геніальним оператором?

— Так.

Ця чорноока від народження не відала про таке примітивне почуття, як скромність. Та не знала вона ще й того, що Дмитро Череда належить до найкращих учителів скромності.

Отож, почнемо!

— Значиться, так,— всідаючись поряд з ритмічно обдарованою дівчиною, сказав я.— Стежте за мною, за моїми рухами і, найголовніше, за моєю думкою. Перед вами стоїть неймовірно просте завдання. Протягом шестигодинного робочого дня, сидячи за пультом, встигати робити тридцять сім перемикань за

кожні сорок секунд. При цьому, прошу зауважити, між п'ятим, одинадцятим, двадцять восьмим і тридцять п'ятим перемиканням слід робити паузи на чотири, дві, п'ять, одну і вісім секунд відповідно. І тоді, як співається в досить популярній пісні: «Не плачь, девчонка,— пройдут дожди...» Почнемо?

— Не збігається,— сказала дівчина.

— Що не збігається?

— Секунди. Тридцять сім перемикань за сорок секунд, а пауз виходить — двадцять секунд.

Ця дівчина знала не лише ритм, а ще й арифметику!

— Гаразд,— великодушно набавив я.— Візьмемо п'ятдесят сім секунд і поїдемо.

— А коли я зірвуся з ритму? — без недавньої впевненості спитала дівчина.

— Не раджу.

— Але це так складно. Мені навіть здалося: неможливо. Не встигають пальці.

— Не треба намагатися встигати. Треба мислити. Головою, руками і, коли хочете, пальцями. До цього закликає нас техніка і майбутнє людства. Отож, поїхали! «Не плачь, девчонка,— пройдут дожди...»

Ми працювали по-справжньому. Як казав колись наш заводський поет: «Ми працюємо всі, наче коні в вівсі». Або: «Ми працюємо всі, ніби вісь в колесі». В чорноокої справді було унікальне відчуття ритму. Коли б не моя захопленість Валерією, я, може, став би навіть знайомитися з цим дівчиськом. Гай-гай! Хоча, чесно кажучи, я потихеньку починав бунтувати в душі проти Валерії. Нащо ці вибрики? Втікати в Крим, писати зворушливі листи, а тоді прислати телеграму — мов суцільна образа: «Хочу, щоб ви були тут». А коли я маю свої власні бажання? А коли я зайнятий важливою роботою!

Під кінець зміни все ж стали шукати Дмитра Череду. Не станемо перебільшувати роль нашої скромної особи, але без неї іноді доводиться скрутно навіть таким людям, як Шляхтич.

Коротше кажучи, мене покликали. Оголосили по радіо, що просять. І я пішов. Моя учениця попросилася зі мною.

— Поглянути,— сказала вона.

Я великодушно дозволив. Ми опинилися в цеху, там ішла нормальна робота. Щоправда, коло мого робочого місця юрмилися якісь люди, але я відразу впізнав кореспондентів.

Звичайна справа, яка заважає людям займатися своїми справами.

Мене спробували зловити ще напівдорозі, але не на того натрапили. Зате моя учениця відразу гідно поцінувала переваги техніки в галузі інформації і, залишивши мене, приліпилася до хлопця, що тримав мікрофон так, ніби він кожному хотів дати його понюхати, чи що.

Хлопець не розгубився.

— Ваше ім'я, місце роботи і ваш ідеал для наслідування? — підсунув він дівчині мікрофон.

— Валентина Терешкова,— випалила моя учениця, забувши про власне ім'я, про все на світі, окрім бажання якомога швидше повідомити всім ім'я тої, кого хотіла наслідувати.

— А ви? — навздогін мені прокричав кореспондент, видно, сподіваючись, що я назву ім'я Гагаріна, і на цьому можна буде закінчити інтерв'ю для радіо. Та я вже був на пульті, на своєму пульті, де працював інший і не хтось, а саме Кривцун.

Там було ще кілька чоловіків, з ними — секретар заводського комітету комсомолу, гарний хлопець, розумний, молодець. Він підморгнув мені, непомітно знизав плечима, мовляв, даруй, що потривожили, але відбитися від радіо несила. Я відповів йому цілковитим порозумінням, підморгнув: мир, дружба!

— Ось, Дмитро Череда,— відрекомендував мене секретар комітету комсомолу,— я вже казав про нього. Радіослухачі знають Череду, тому в цій передачі хотілося б...

Мікрофон уже був у мене перед обличчям.

— Ваш герой для наслідування?

Я делікатно відвів мікрофон, показав на Кривцуна.

— Он Кривцун. Він сьогодні замінює мене. Йому по праву — перше слово.

Кривцун священнодіяв. Він творив за пультом, як Ріхтер за роялем. Він був з біса вродливий і фотогенічний, і всі пошкодували в душі, що немає тут відеомагнітофона, бо Кривцун гідний був навіть кольорового телебачення.

— Ваш герой для наслідування? — спитав Кривцуна кореспондент, і той дзвінко й життєрадісно гукнув у мікрофон:

— Василь Іванович!

Гукнув між ділом, трохи недбало, і журналісти трохи розгубилися. Вони чекали від Кривцуна ще якихось слів, доповнень, роз'яснень, але нічого не діждалися. Василь Іванович — і край!

— Так,— обережно наближаючись до Кривцуна, сказав один з радіожурналістів,— наші слухачі, звичайно, розуміють, що ви маєте на увазі славетного Чапаєва. Але хотілося б почути, які саме риси в Чапаєва привабили вас, людину, що працює в царстві автоматики і електроніки.

— До чого тут Чапаєв? — зі звичною своєю грубістю здивувався Кривцун.

— Але ж ви сказали: Василь Іванович.

— Василь Іванович, точно!

— Коли це не Чапаєв, то хто ж?

— Хто, хто? Касир нашого цеху Василь Іванович — ось хто! Поглянули б ви, яка перед ним завжди купа грошей. І ніколи навіть троячки не візьме! Оце витримка!

Журналісти не могли похвалитися такою витримкою. Вони злякано позирали на секретаря комітету комсомолу, мовби питаючи: що нас жде тут іще? Але той заспокоїв їх:

— Може, ви занадто прямолінійно ставите запитання? Як думаєш, Череда?

— Та в мене сьогодні в голові каша. Нездатен думати.

— Що ж це ти? На тебе всі надії. В них он ціла плівка записана, не було тільки Дмитра Череди. А ти: каша!

— Коли говорити без мікрофона,— я вже починав лютитися на все це,— то я б сказав так: мій герой для наслідування — Шляхтич. А може, в чомусь і Держикрай. Розумна голова.

— А хто такі Шляхтич і Держикрай? — спитав той, що з мікрофоном.

— Коли вони не знають, хто такі Шляхтич і Держикрай, то навіщо сюди прийшли? — повернувся я до секретаря.

— Не гарячкуй, Череда,— заспокоїв він мене і популярно пояснив гостям, хто такі Шляхтич і Держикрай.

— Ясна річ,— уже в мікрофон говорив я,— як і кожен, я міг би назвати інші імена — великі, загальновідомі, недосяжні. Але ось я працюю з цими людьми, спостерігаю за ними, вчуся в них. Я перебував у дуже складних, можна сказати, заплутаних взаєминах з цими людьми, принаймні, з одним із них. Було чимало складнощів і з Шляхтичем, поки він обтісував, шліфував мене. Визнаю, що люблю цього чоловіка. Здається, готовий полюбити також Держикрая. Переходжу до любові!

Поки ж говорив усе це, билася в мені десь глибоко-глибоко думка про Валерію, ще жило в мені безглуздо-вперте бажання кинутися на її поклик, я рвався до неї нестримно, рвався і... не міг змусити до бігу свої неслухняні ноги.

1970,
Київ

ЗМІСТ

ДОБРИЙ ДИЯВОЛ
Роман 5

З ПОГЛЯДУ ВІЧНОСТІ
Роман 157

ПЕРЕХОДИМО ДО ЛЮБОВІ
Роман 347

ПАВЕЛ АРХИПОВИЧ ЗАГРЕБЕЛЬНЫЙ
СОЧИНЕНИЯ В ШЕСТИ ТОМАХ
Том шестой

Издательство «Дніпро»
(На украинском языке)

Редактор *Й. Й. Брояк*
Художнє оформлення *В. В. Машкова*
Малюнок на форзаці *В. В. Кузьменка*
Художній редактор *В. С. Мітченко*
Технічний редактор *І. О. Селезньова*
Коректори *Т. Г. Білецька, С. І. Харчун*

Інформ. бланк № 1288.

Здано до складання 28.05.80. Підписано до друку 15.01.81. БФ 19003. Формат 60×90 1/16. Папір друкарський. Гарнітура літературна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 35. Обл.-вид. арк. 39,814. Тираж 100 000. Зам. № 1596. Ціна 2 крб. 70 к.

Видавництво «Дніпро». 252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 252057, Київ-57, вул. Довженка, 3.

Загребельний П. А.
З—14 Твори в шести томах, т. 6.— К. : «Дніпро».— 560 с.

В романах, що увійшли до шостого тому, розповідається про героїчний подвиг радянського прикордонника, який врятував під час шторму іноземне судно («Добрий диявол»), про життя нового покоління робітників та інженерів в епоху науково-технічної революції («З погляду вічності», «Переходимо до любові»).

З $\frac{70303-074}{М205(04)-81}$ передплатне. 4702590200 У2

2 крб. 70 коп.